Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

HANDELINGEN

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XVI

1962

Drukkerij Sanderus - Oudenaarde

De *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* werd in 1870 als *Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde,* onder voorzitterschap van Prof. Dr. J.F. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde" zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Van 1923 af werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen,* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, worden gepubliceerd.

★

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren.

Adres van redactie en administratie : Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

★

Handelingen I, II, VII, VIII, XIV zijn uitverkocht. De overige zijn te verkrijgen tegen 100 F per deel ; delen XV (1961) en XVI (1962) tegen 150 F. Zich wenden tot de secretaris, voornoemd adres. Het bedrag te storten op naam van de Zuidnederlandse Maatschappij, St.-Agatha-Berchem (Brussel), postrekening 4051.77. Buitenlandse leden kunnen storten op : Kredietbank, Schilde, postrekening 16.19.18, met vermelding : voor de Zuidnederlandse.

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

HANDELINGEN

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XVI

1962

Drukkerij Sanderus - Oudenaarde

INHOUD

blz.

1. Hendrik Conscience en de „Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde", door Dr. G. DEGROOTE 5
2. Aantekeningen bij een zestiendeeuws hs. uit Dendermonde (Hs. 4407-08 der K.B. te Brussel), door Dr. A. AMPE S.J. 9
3. De Nederlandse vertalingen van Hendrik Ibsen, door Prof. Dr. Alex BOLCKMANS 55
4. Herinneringen aan „Pieter Bruegel" van Felix Timmermans, door Dr. M. CORDEMANS 69
5. In Erasmus' Lichtkring, door Dr. Gilbert DEGROOTE 83
6. Een devoet epistel ghescreven enen koc, door Dr. Louis DE MAN 185
7. Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo, door Drs. J. DESCHAMPS 219
8. Over Aanhangers en Beemd, door Dr. J. GOOSSENAERTS 285
9. De Hollandse detectiveroman als spiegel van een burgerlijke geestesgesteldheid, door Dr. R. JANS 297
10. De familie Diricksens tot dewelke Eugeen Zetternam behoorde, door Ger SCHMOOK 315
11. Metrische en stilistische aantekeningen bij Priscianus' Periegesis, door Prof. Dr. H. VAN LOOY 343
12. Plutokratie in de „oude demokratieën der Nederlanden", door Dr. R. VAN UYTVEN 373
13. Politieke en filosofische thema's in de 17e-eeuwse roman — een interpretatie van Lohensteins Arminius, door Dr. E. VERHOFSTADT 411
14. Chtonische motieven bij Aischulos, door Drs. Et. VERMEERSCH 423
15. Een onderzoek naar de vermoedelijke datum van de plano-druk „Ecce panis angelorum" uit het klooster Bethanië nabij Mechelen (1467?), door Dr. H. VERVLIET 433
16. Werkzaamheden van de Maatschappij 447
17. Ledenlijst 1962 457

Hendrik Conscience en de „Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde"

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

Op 3 december 1962 was het honderdvijftig jaar geleden dat Hendrik Conscience werd geboren.

Ook ons Genootschap wenst zich aan te sluiten bij al degenen die bij die gelegenheid hulde hebben gebracht aan de figuur, het werk en de nationale betekenis van de grote Vlaamse verteller. Hendrik Conscience behoorde immers, samen met J.F.J. Heremans, J.A. de Laet, F. de Cort, P. Willems, J. van Beers, E. Hiel, E.H. Th. Roucourt, P. Génard, E.H. J. Bols, M. Rooses e.a. tot de eerste leden van onze Vereniging, nl. sedert 6 februari 1870.

Uit de verslagen, die in het archief van de Maatschappij berusten, blijkt niet dat H. Conscience een bijzonder werkzaam lid is geweest. Zijn belangstelling ging uiteraard minder naar taalkundige problemen, die toen bestendig voorwerp van de besprekingen waren. Bovendien nam hij juist in die tijd, om gezondheidsredenen, wegens overwerk of innerlijk leed zo weinig mogelijk deel aan openbare vergaderingen en bijeenkomsten. Wel komt hij enkele malen voor op de „Lijst der leden volgens de orde van hunne spreekbeurt". De verslagen vermelden niet of hij ooit de 10 F „boete" heeft moeten betalen, die voorzien was „in het geval een spreker zijn beurt niet vervult". Ook worden wij er niet van op de hoogte gebracht of hij ooit presentiegeld heeft ontvangen, dat „de 10 francs per zitting niet mag overtreffen, dat als schadeloosstelling is bedoeld en berekend wordt volgens het te doorloopen getal kilometers".

Herhaaldelijk heeft hij vergaderingen bijgewoond. Veel tussenkomsten van hem staan er niet genoteerd. Wel wordt op 23 april 1871 meegedeeld dat het voorstel van H. Conscience, een subsidie van 100 F te zenden aan het Comité te Hamburg dat „de betooging ter eere van Hoffmann von Fallersleben" organiseert, wordt aangenomen.

We wensen er echter vooral aan te herinneren dat H. Conscience, gedurende zijn laatste levensjaren, Erevoorzitter van onze Maatschappij is geweest. Het verslag van de vergadering van 23 april

1879 vermeldt immers : „In vervanging van den diepbetreurden hoogleeraar J.H. Bormans, Eerevoorzitter onzer Maatschappij, wordt het Eerevoorzitterschap aan den Heer Hendrik Conscience met algemeene toejuiching aangeboden".

De Zuidnederlandse heeft ongetwijfeld ook actief deelgenomen aan de machtige viering van Conscience in 1881, naar aanleiding van de publicatie van zijn honderdste boekdeel. In het verslag van de vergadering van 19 april 1881 lezen we : „Op de vraag van den Heer De Laet 'of en hoe de Maatschappij zal deelnemen aan de feestviering ontworpen ter eere van Hendrik Conscience' zegt de Heer Heremans dat hij, na de zitting, te Brussel inlichtingen zal nemen, waarnaar het Bestuur zich dan kan regelen". Pol de Mont noteert in zijn verslag van de vergadering van 17 juli 1881 : „Op voorstel van den heer P. Willems, stemt de maatschappij eene toelage van *honderd franken,* voor de volkshulde aan Conscience, eerevoorzitter der Maatschappij".

Het overlijden van H. Conscience werd door de Voorzitter, Prof. P. Willems, op de zitting van 9 december 1883 herdacht : „De Heer Voorzitter herinnerde den leden het overlijden van den Heer H. Conscience, Eerevoorzitter der Maatschappij, en brengt eene laatste hulde aan den begaafden en diepbetreurden afgestorvene. Op zijn voorstel, stemt de vergadering, dat een brief van deelneming in den rouw, naar de familie van Conscience zal gestierd worden".

Pol de Mont, die sedert 17 juli 1881 secretaris was van de Zuidnederlandse Maatschappij, stelde, volgens de toenmalige gewoonte om de drie jaar een synthetisch overzicht van de werkzaamheden te publiceren, een dergelijk verslag op „voor de jarentrits 1882-83-84". Hij besloot de voorlezing ervan op de vergadering van 6 december 1885 als volgt : „Ten slotte valt mij nog de pijnlijke taak te beurt, onze medeleden te herinneren aan het overlijden van twee onzer verdienstelijkste leden, den Heer H. Conscience, Eerevoorzitter der Maatschappij, ontslapen den 10 September 1883, en den Heer Heremans, die onzen grooten romanschrijver in zijn eereambt was opgevolgd, gestorven den 13 Maert 1884".

De genegen herinnering aan H. Conscience en zijn œuvre leefde voort in de kring van de Zuidnederlandse... Volgens een verslag van de zittting op 15 april 1888, onder voorzitterschap van Prof. P. Willems, legde een niet nader genoemd lid deze blijkbaar opgewonden verklaring af, waaraan trouwens door de Maatschappij een gunstig gevolg werd gegeven : „Een lid vraagt het woord om de aandacht der Maatschappij te roepen op eene *schooluitgave* van Conscience „Wat eene Moeder lijden kan", door het huis A.N. Lebegue en Cie van Brussel geleverd. Die uitgave — zegt hij — is

versierd met de platen der eerste uitgave, hetgeen ik in een schoolboek (als zij niet volstrekt noodzakelijk zijn) voor zeer nadelig houd. Doch wat veel erger is, zij krioelt van fouten. Dewijl Conscience na 1864 eene herziene uitgave van dit werkje heeft laten verschijnen, heeft niemand het recht de door hem afgekeurde fouten en onvolmaaktheden opnieuw uit te geven; en zulks doen echter de Brusselsche uitgevers. Doch zij herdrukken eigenlijk niet eene der vroegere uitgaven, maar zij nemen fouten uit de eerste, veranderingen of verbeteringen uit de latere uitgaven, flansen er op eigen gezag nieuwe brokken en onhebbelijke drukfouten tusschen, nemen een handvol zin- en toontekens en zaaien die, klinkt het niet zoo botst het, over de bladzijden heen en: ziedaar! ziedaar! eene nieuwe schooluitgave van „Wat eene Moeder lijden kan", het pereltje aan de kroon van onzen grooten, onzen wereldberoemden Conscience! Met wie houdt men hier den spot? Ik zal in niet meer bijzonderheden afdalen, maar ik eindig met het verlangen uit te drukken, dat de Zuidnederlandsche Maatschappij de aandacht der hoogere Overheid inroepe op deze uitgave, welke niet als schoolboek zou mogen gedeeld worden.

De Maatschappij betreurt die zaak, en beslist, dat een afdruksel van het tegenwoordig verslag aan den Verbeteringsraad zal gezonden worden".

In het gezamenlijk verslag over de jaren 1886-'88, dat op 5 mei 1889 werd uitgebracht, kwam de secretaris op die tussenkomst terug en drukte daarbij krachtig de wens uit: „Mochte de veropenbaring dier schandige verminking van Conscience's meesterwerk de onhandige uitgevers voortaan tegenhouden!"

Uit deze enkele trekken uit het verleden van onze Maatschappij blijkt vooral dat H. Conscience haar in het ere-voorzitterschap de luister en het prestige van zijn beroemde naam heeft geschonken. Daarom heeft hij recht op de uitdrukking van onze waardering bij deze honderdvijftigste herdenking van zijn geboortejaar.

Aantekeningen bij een zestiendeeuws handschrift uit Dendermonde

(Hs. 4407-08 der KB. te Brussel)

door

Dr. A. AMPE, s.j.

Dit handschrift biedt al dadelijk een verrasing aan wie het ter hand neemt : zijn goed bewaarde, smaakvol uitgevoerde stempelband staat in schril contrast met de inhoud er van, die een rommelige indruk biedt wegens de verscheidenheid der daarin voorkomende schriften en der opgenomen stukken, zoals men gemakkelijk zal kunnen vermoeden uit de hierna volgende beschrijving. Al is het dan ook als geheel tweederangswerk, toch heeft het zijn belang, dat men er zijn aandacht aan wijde. Allereerst, omdat daarin een paar stukken voorkomen, die nader onderzocht moeten worden. Vervolgens, omdat enkele historische gegevens daaraan vastzitten, die bij vorige onderzoekers niet tot klaarheid zijn gebracht. Daarom willen wij in deze bijdrage een nieuw onderzoek instellen naar : 1) de samenstelling en de herkomst van het hs.; 2) de inhoud van het hs.; 3) het plagiaat uit Roecx. Aangezien het hs. uit het birgittinessenklooster te Dendermonde stamt, is het een gelegenheid om een onderzoek in te stellen naar het boekenbezit van genoemd klooster. De ingeplakte Birgitta-gravure laat ons contact nemen met het werk van GM. Meteen is de indeling van deze studie aangegeven.

§ 1. SAMENSTELLING EN HERKOMST VAN HET HANDSCHRIFT.

Dit handschrift trok reeds vroeger de aandacht van onderzoekers zowel van de boekbandkunst als van de vroomheidsgeschiedenis. Voor beide gebieden immers brengt het zijn gegevens en zijn problemen. Beide elementen willen we hier in het oog houden, met de hoop enkele nieuwe inzichten aan te voeren, al moeten we ook nieuwe vragen stellen.

Het hs., volledig uit papier-bladen bestaande (buiten een perkamenten schutblad), meet 200 x 138 mm. en telt 117 ff. De verscheidenheid van schriften en teksten toont al dadelijk aan, dat de samenstelling er van niet vooraf berekend werd en dat het huidige geheel slechts het resultaat is van opeenvolgende compilaties en

aanvullingen. Zelfs ons nauwgezet onderzoek, waarvan we hier de slotsom meedelen, vermocht niet alle gewenste klaarheid hierin te schaffen.

De kern van het hs. is gevormd door het blok f. 8-79, waarin het uitgebreide Eucharistie-tractaat f. 8-78 voorkomt : nl. 9 katernen van 4 gevouwen bladen, waarvan het watermerk overeenstemt met *Briquet, Les filigranes,* nr. 1827 (schild met 3 lelies, bovenstaande kroon en ster, en neerhangende *b*), vastgesteld voor de jaren 1522-9. Dit alles geschreven in groot gothisch boekschrift (hand B).

Dit blok is voorafgegaan door een katern 1 (waaruit 7 bladen bewaard zijn, f. 1-7). Het watermerk komt het best overeen met *Briquet, ib.,* nr. 1749, (schild, met 3 lelies, bovenaan ster, onderaan *t*), gemerkt voor de jaren 1487-1508. Zowel het geschrift als de inhoud (bv. Rosemondt †1526) getuigen, dat de kopiisten niet vóór 1500 geschreven hebben, maar na 1530, zelfs na 1550.

Het voornoemde blok is gevolgd door 5 katernen (11-16) met blijkbaar een zelfde watermerk. We onderscheiden daarin : 1) katern 11 : f. 80-87 : diets stuk door hand A ; liturgisch stuk door hand D ; diets stuk door hand B ; 2) katernen 12-13 : f. 88-104 (f. 103 valt buiten beschouwing, omdat het ingeplakt werd) hebben een eigenheid : buiten f. 88, dat we verder bespreken, hebben we een liturgisch latijns gedeelte door handen F en G en een diets gedeelte door hand H (de bijvoegingen door hand I zijn van later en hebben hier geen belang voor de samenstelling) ; 3) de katern 14, f. 105-108, waarvan slechts de laatste twee bladen beschreven werden door hand J, staat weer apart ; 4) katern 15, f. 109-116 is uitsluitend door hand A geschreven.

Nu bevreemdt het, dat de tekst op f. 117 v door de zelfde hand E voortgaat op f. 83 r (begin van katern 12-13). Dit suggereert ons dat de katernen 12-13 oorspronkelijk op f. 117 volgden, terwijl alles wellicht een aparte plaats had (vooraan of achteraan de overige katernen) (Het is waarschijnlijk dat f. 88 aanvankelijk onbeschreven moest blijven en slechts toevallig beschreven werd). Katern 15 (hand A) werd oorspronkelijk waarschijnlijk gevolgd door katern 11 (handen A D B) en katern 1 (handen A B). Daaruit besluiten we dat de huidige schikking uitsluitend aan de willekeur van de inbinder te wijten is, die alles enigerwijze rond de kern verspreid heeft.

Over de herkomst van het hs. wordt niets uitdrukkelijk gezegd, zodat wij ons uitsluitend op de taal, de inhoud en de inbinding moeten verlaten. Omtrent de inbinding, waarbij wij het zg. bezitsmerk betrekken, werd reeds gehandeld. Van den Gheyn (*Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique,* III) schreef

omtrent ons hs.: '... XVe siècle. En tête du volume, curieuse gravure sur bois avec la légende : *S. birgitta vādē ryke nericia. prī-cesce. maria troene te dendermonde* [1]. Très jolie reliure du XVe siècle, ais de bois recouverts de veau brun, estampé ; animaux fantastiques entre des branches de feuillage, avec l'inscription : *.pulcra es. // .decora .filia .ihzlm. // .terribilis .ut // castrom .acies .ordinata //'* [2] (p. 463).

Omtrent hs. 11696-97 der zelfde K.B. te Brussel heeft hij geschreven : '...XVe siècle. Sur le premier plat intérieur on lit : *Desen boec behoert too int cloester van sinte Birgitte bynnen Dendermonde.* Reliure très curieuse et très caractéristique, faite probablement dans le monastère ; ais de bois recouverts de veau brun estampé ; très jolis fers représentant la Vierge assise sur un trône, avec la légende : *Throno illius sit pax usque // in eternum a dn̄o // tercij regum secundo//'*. En hij noteert : 'Allusion au vocable du monastère des Brigittines de Termonde, *Onse lieve vrouw ten troone.* Cette reliure est la réplique de l'estampe qui se trouve dans le ms. 4407-08 et qui provient aussi des Brigittines de Termonde' (p. 468) [3]. M.a.w. 1) beide hss. zouden herkomstig zijn uit het Birgittinessenklooster Maria ten Troon te Dendermonde; 2) de paneelstempel uit hs. 11696-97 is een nabootsing van de 'gravure sur bois' uit hs. 4407-08.

Deze gegevens waren de aanleiding voor een vernieuwd onderzoek vanwege de boekbandkenner Pr. Verheyden, wiens hoofdaandacht ging naar *'De Paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-Ten-Troon'*[4].

Van de S. Birgitta-kopergravure uit het Dendermondse hs. zegt Pr. Verheyden dat deze

„kopersnede met onderaan gegraveerd den tekst

S. birgitta. vā dē ryke. nericia. princes
ce. maria. troene te dendermonde [5]

— en deze legende wordt onderbroken door een schildje met de bloedende Vijf Wonden — de heilige voorstelt als een tronende, gekroonde en geaureoleerde vorstin; naast haar troon staat echter een lessenaar met een boek erop en daarover ligt een lange, ontrolde reepel, een « volumen »

(1) Wij verbeteren de tekst naar het oorspronkelijke. Er staat *pr̄t.* De afkortingsstreep boven *pr* laat ons vermoeden, dat dit teruggaat op een model, waarop de afkorting *i* voor *in* voorkwam ; de *i* is vervormd tot *t.* Dit suggereert ons, dat de graveur op een model werkte en de *i* verkeerdelijk als *t* las en daarom meteen de afkortingsstreep van *i* naar *pr* verschoof.

(2) Wij verbeteren de tekst naar het oorspronkelijke.

(3) De zelfde gegevens komen terug in het artikel van J. Van der Linden, *Le pèlerinage de Notre-Dame (Manuscrit avec Enluminures). Le graveur G M* in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles,* 22, 1908, p. 420-3.

(4) Zie *De Gulden Passer,* 1946, p. 19-32.

(5) Zie hierboven n. 1.

waarop zij met de pen schrijft; een engel in tabbaard, met uitgespreide vleugelen, is haar een gedienstige geest daarbij; boven den gebeeldhouwden troon en boven den naam van de heilige zweeft de H. Geest als duif in een stralenkrans; links verschijnt in wolken God de Vader, die Christus' lichaam optilt, rechts Maria met het Kind Jezus op hare armen; naast de visioenen-schrijvende Birgitta is een staf geplant, waarop een pelgrimshoed en waaraan hangen een tasch, een kroon en een schild met klimmenden leeuw" [6] (*a.c.*, p. 20).

De interpretatie van deze prent wordt beheerst door het verband waarin men ze meent te moeten plaatsen. Van den Gheyn, die het eerst hierop de aandacht vestigde, schreef omtrent de stempelband OLV.-ten-Troon met het rondschrift: *Throno illius sit pax usque // in eternum a domino // tercij regum secundo :* 'Allusion au vocable du monastère des Brigittines de Termonde, *Onse Lieve vrouw ten troone.* Cette reliure est la réplique de l'estampe qui se trouve dans le manuscrit 2398 (4407-08) et qui provient aussi des Brigittines de Termonde' (aangehaald *ib.*, p. 20).

Het eerste deel van deze bewering zal men wel moeten aannemen : het lijkt vanzelfsprekend, dat de bewoners der Maria-Troon-Abdij dit motief in de paneelstempel van hun boekbanden zouden uitbeelden. Men kent hoop en al tot nog toe slechts 3 hss. met deze Maria-Troon-stempel. Al zouden ze ook niet in Dendermonde noch in Oostvlaamse tongval geschreven zijn, is dit nog geen bewijs, dat zij niet eens aan Dendermonde toebehoord zouden hebben. Verheyden deed er goed aan, de objectieve feiten hieromtrent naar voren te brengen ; maar ten slotte bleef hij zich terdege bewust, daarmee niet bewezen te hebben, dat de Maria-Troon-stempel niet van Dendermonde zou zijn (p. 19-25), ook niet wanneer hij aantoonde dat andere bandstempels aldaar gebruikt werden (p. 25-27) [7].

Wanneer Van den Gheyn echter een verband legt tussen de Maria-Troon-stempel en onze Birgitta-prent, menen wij deze bewering te moeten afwijzen. Reeds Verheyden vond ze onaanvaardbaar wegens de volgende beschouwing : 'De repliek zal veeleer de Birgitta-gravure zijn dan de paneelstempel met O.L.V. ten Troon : een verlangen om de visioenaire vorstin bij het opteekenen van hare ...revelaties onder hemelsche ingeving, voor te stellen naar het beeld van de tronende Maria, is bij Brigittinersen allicht te begrijpen' (*a.c.*, p. 20-21). Toch moeten wij op *beider* standpunten antwoorden, dat de analogie tussen Maria, zetelend op een troon,

(6) Dit zijn in hoofdzaak de attributen der heilige. Zie onze afbeelding 3.
(7) Vele van zijn gegevens zullen wij later dankbaar gebruiken (zie p. 33 s.).

en Birgitta, schrijvend zittend in een zetel, al te gering is, om een overgang van de ene naar de andere voorstelling, in welke richting dan ook, mogelijk te achten : Birgitta is niet Maria, en tronen is niet zitten schrijven. Bovendien, wanneer men de 2 voorstellingen onderling vergelijkt, is de 'troon' het enige kontaktpunt. Welnu de zetel vinden we in alle voorstellingen, waarin Birgitta als geïnspireerde schrijfster wordt voorgesteld [8]. En deze dateren ongetwijfeld van vóór de stempelband met voornoemd motief...

Van zijn kant is *Verheyden* gefascineerd geweest door de gelijkenis tussen de paneelstempel met Maria-ten-Troon en de kloosterzegel van OLV. ten Troon-priorij te Grobbendonk [9]. Terwijl hij de Birgitta-gravure wil zien als 'n repliek van de OLV.-ten-Troonstempel, zoals wij hiervoren zagen, zo gist hij dat deze laatste een repliek zou zijn van de voornoemde kloosterzegel. Dit punt uit zijn studie staat buiten het bestek van ons onderzoek, zodat wij dit mogen ongemoeid laten [10].

(8) We menen nl., dat de Birgitta-voorstelling volledig kan verklaard worden uit de traditionele attributen en voorstellingswijzen van de zweedse heilige : Birgitta als prinses van Nericia, zetelend op een troon tegen een achtergrond van burchten, pelgrimstaf en familieschilden, wier geschriften door de H. Geest ingegeven waren en wier visioenen over de lijdende Christus en Maria bekend waren (voorgesteld door God de Vader met het dode lichaam van Jezus op zijn schoot, en Maria het Jezus-kind dragend). De troonzetel is wel centraal in beide voorstellingen, maar is dan ook bijna de enige analogie. De kopersnede toont Birgitta helemaal ter zijde geschoven om te schrijven met één engel ; de stempel verbeeldt Maria, werkelijk tronend op de troonzetel, door 4 engelen omgeven. Zo zien wij geen dwingende reden, om tussen beide voorstellingen een afhankelijkheidsverband te leggen.

(9) Men zie de afbeelding van beide gegevens in zijn artikel, *afb.* 1 en 2 en onze reproducties hiervan 1 en 2 naar de clichés, die ons welwillend door de redactie van *De Gulden Passer* in bruikleen werden afgestaan.

(10) De gelijkenis, die Verheyden onderstreept, mag inderdaad treffend heten. En toch is de bewijsvoering o.i. niet doeltreffend. Immers we zien dat meerdere kloosterzegels, al of niet uit OLV-kloosters voortkomend, graag de tronende Maria uitbeelden. We kunnen dit gegeven hier niet alzijdig uitwerken. Maar men beschouwe eens : 1) in de uitgave *Nederlandsche Kloosterzegels vóór 1600* (Den Haag, Bleyenburg 7) bv. de afbeeldingen nr. 401, 405, 406, 406a, 433 enz ; 2) in Dom Paschasius Favorel O.S.B., *Geschiedenis van de Guldenbergabdij te Wevelgem,* Kortrijk, 1957, plaat 8, p. 190-1, het zegel van abdis Elisabeth van den Leene (1409-1413); men leze pp. 229-236 het hoofdstuk met de titel *Naam en wapenschild van de abdij,* waaruit we alleen citeren : 'Al deze zegelafdrukken stellen een abdis voor, staande in een nis onder een gotisch baldakijn...' ,de oudste konventzegels stellen dikwijls de patrones van het klooster, met name de H. Maagd, voor, gewoonlijk neergezeten op een troon en het Kristuskindje met haar linkerhand vasthoudend' (p. 233-4). M.a.w. de mooie grobbendonkse zegel met Maria-Ten-Troon, waarop Verheyden zich beroept, geeft een zeer algemeen verspreid motief weer, zodat praktisch daaruit geen konklusies in het gegeven verband kunnen getrokken worden. Ter zake zouden wij dus allereerst de abdiszegels van Dendermonde moeten onderzoeken. Helaas, we zijn niet in staat, hierover iets te berichten. Maar a priori zijn we wel geneigd om te veronderstellen, dat dendermondse abdissen ook een Maria-Ten-Troon in hun zegels zullen hebben laten afbeelden, en dat daarin wel gelijkenissen met het grobbendonkse zegel zullen gelegen hebben. In dit geval is het goed aannemelijk, dat te Dendermonde de Maria-Troon-zegel een Maria-ten-

Aangaande de band van ons hs. zegt Verheyden : 'Deze band, werd ook de rug hersteld, blijkt, ook kritisch bekeken, de oorspronkelijke te zijn' (*a.c.*, p. 26). Welnu, indien de band oorspronkelijk is en indien hij overeenstemt met de band van het Breviarium van de kortrijkse kapelaan Willem Bulteel, bewaard op het Groot-Seminarie te Gent (zie *a.c.*, p. 26-27), kunnen beide geenszins tot de 15e eeuw behoren, zoals Verheyden zonder nader bewijs aanvoert, aangezien de inhoud van hs. 4407-08 zonder twijfel ons naar het midden der 16e eeuw verwijst. Daarom menen wij inderdaad, de praemissen van Verheyden te moeten aanvaarden, maar ook te besluiten (voorlopig ?), dat de twee banden uit de 16e eeuw stammen.

Bovendien, wanneer Verheyden vaststelt dat de taal van het Eucharistie-tractaat uit ons hs. west-vlaams is (wat tegen de dendermondse oorsprong er van zou pleiten) en daarom als uitweg de vraag stelt : 'Was deze West-Vlaamsche kopiïste Brigittiners te Dendermonde?' (*a.c.*, p. 26), moeten we opmerken, dat ons hs. het werk is, niet van één, maar van minstens 7 West-vlaamse kopiïsten, die alle een zelfde zuiverste west-vlaams schrijven.

Er is ten slotte het feit, dat men de Birgitta-gravure, die men als bezitsmerk van de dendermondse birgittinessen interpreteert, als bewijs van herkomst wil aanvoeren. Laten we het volgende bemerken. Dit inplakken biedt ons zeker niet hetzelfde houvast als het geschreven ex-libris, dat in meerdere andere hss. uit Dendermonde voorkomt (zie *a.c.*, p. 20-26). In feite kunnen we uit de voorstelling noch uit de tekst van de gravure kritisch halen dat zij moest dienen als ex-libris. Toch is dit wel de meest voor de hand liggende verklaring, in die zin althans dat de prent vooraan ingeplakt werd niet zo zeer formeel als ex-libris en eigendomsmerk, maar als bewijs van Birgitta-verering, wat ons naar een birgittinessenklooster terugvoert.

Zoals Verheyden reeds opmerkte, is de *taal* van het hs. west-vlaams. En wel niet uitsluitend vanwege één kopiiste, maar omdat alle dietse teksten in dat dialect gesteld zijn. Ondanks de vele handen, kunnen we geen typisch onderscheid onderkennen. We geven enkele karakteristieken :

Troon-paneelstempel voor de kloosterbanden zal ingegeven hebben, zoals Verheyden dit voor Grobbendonk voorstelde. Zo menen wij dat wij de ganse bewijsvoering van Verheyden ten gunste van Grobbendonk uiteindelijk kunnen omkeren in het voordeel van Dendermonde. Al brengt onze stelling op dit punt geen onmiddellijk verband met onze Birgitta-prent, zij heeft wel het voordeel, dat zij daardoor in een beter belicht perspectief wordt gesteld, aangezien wij daardoor er aan herinnerd worden, dat het dendermondse klooster niet louter opgaat in een Birgitta-cultus, maar vooral mariaal gericht was (en dus terecht Maria-Ten-Troon heette) en bovendien Christus-Salvator als middelpunt van haar vroomheid beschouwde.

hu, huwe, huere (= uur), huutstortinghe
helich, heleghe, helicheit
duer (= door), mueghentheit, vermueghen
vul, up, up-dat
meinschen
meshaect (?), mesmaect
ic bem
sou (= zij)
blijschepen
aerm, ontfaermt, aerbeyden
scheeden, leeden
ghenouchten, boucken, roupen, rouckloesheyt, droufheyt
diennareghe, sondareghe
bloetelic, loen, snoet
anscauwen, ansien

Hierop zouden we één uitzondering willen maken voor nrs 15 en 16, op een afzonderlijke katern geschreven, waarin we naast vele west-vlaamse woorden enkele meer vlaamse of zelfs oostelijke vormen aantreffen : aldus bv. *craften ; heylich* naast *helich ; aensicht* naast *ansicht; vervolt; sloghen* (=sloegen). Deze afwijking willen we verklaren, doordat een vlaamse of oostelijke grondtekst door de west-vlaamse kopiïsten werd overgeschreven. De oostelijke tekst kan bv. uit een noord-nederlands birgittinessenkloster aangebracht zijn geworden.

Dit moge volstaan om een algemeen beeld te schetsen van dit bevreemdende, maar toch belangrijke hs., dat wij blijven toeschrijven aan het birgittinessenklooster te Dendermonde [11], al zijn ook alle bezwaren hiertegen niet definitief geweerd. De belangrijkheid er van zal blijken uit de inhoud, die we nu willen ontleden.

(11) Over de birgittinessen in het algemeen en hun stichtingen, o.a. in de Nederlanden zie M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche,* 1933 [3], I, 620-5 ; Debongnie, in *Dictionnaire d'histoire et de géografie ecclésiastiques,* t. 10, c. 719-31 ; Gunnel Wentzel, *Birgittiner* in *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* (herausg. *O. Schmidt),* II, c. 750-67 ; II, c. 750-67 ; A.J.M. Rottier, *Birgittijns kloosterleven,* Uden-Weert, 1948. Over de stichting en geschiedenis der birgittinessen te Dendermonde zie D. Lindanus, *De Teneraemonda libri tres,* Antwerpen, 1612 ; A. De Vlaminck, *L'église collégiale Notre-Dame de Termonde, Dendermonde,* 1898-1900 t. I, 266-293 ; id., *Nécrologe du double monastère de Sainte-Brigitte à Termonde* in *Gedenkschriften van den Oudheidskundigen kring der Stad en des voormaligens Lands van Dendermonde,* 2e reeks, d. IX, 1901, p. 1-64. Over S. Birgitta zelf zie K. Adalsten, *De H. Birgitta van Zweden, mystieke en ordestichteres* (Ndl. Vertaling), Voorhout-Brugge, 1960 ; *Die Offenbarungen der heiligen Birgitta von Schweden.* Ausgewählt und eingeleitet von Sven Stolpe, Frankfurt a/Main, 1961. F. Vernet in *Dictionnaire de spiritualité,* I, c. 1943-58.

§ 2. INHOUD VAN HET HANDSCHRIFT

1. Schutblad : perkament ; op het verso is een papierblad opgeplakt waarop een zeer oude houtsnede is ingeprent : deze stelt voor : S. Birgitta van Zweden, schrijvende, en draagt als onderschrift : *S. birgitta vanden ryke nericia. princesce. maria troene te dendermonde* [1].

2. F 1r, 2r : *Dat gheloeve ende seijninghe van meester godscalc roesemont + jhesus van nazarene ontfaermt hu myns + jhesu sone gods vergheeft my al mijn sonden + o bloedeghe ghecruuste jhesu behout mij voor die onversieneghe ende de eeuweghe doot. ende voor al des vians anstoet* (rubriek) (inc.) + *Ic aerme sondich meinsche loeghene den viant vander helle... ende ic biddu om verghevenesse ende om gracie dat ic eeuwelic met hu mach verbliden int riike vus vaders. Amen* [2].

3. F. 1 v ; 2v-3v : bl.

4. F. 4r-7v : reeks mndl. en latijnse gebeden.

a). O lieve heere, ic offere hu voor al mijn sonden hu helich leven...

b). O heere lof in der eeuwicheit, lof in der mueghentheit...

c). Och mijn alder ghenadichste heere, wanneer sal ic dy met alder herten am(?)bevaen...

d). O alder soetste hemelschen vadere, ic offere hu uwen lieven soenen...

e). Ic biddu lieve heere duer al die bitter pine, die ghy leedt aen dat ghebenedide crucen...

f). O lieve heere, ic dancke hu oetmoedelic over die tranen die maria magdaleene sturten...

g). O bone jhesu traheme poste curremus in odore ungentorum tuorum. Amen. JHESUS [3].

h). Christus Jhesus hu bitter passie cruce naghelen... [4]

(1) Zie hierover § 1, p. 11 s. en § 5, 5, p. 50 s.

(2) Dit tractaatje van Rosemondt komt in velerlei redacties voor, zoals in zijn *Een schoon leeringe* (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1826). Onze tekst werd waarschijnlijk overgenomen uit een der vele afzonderlijke drukjes of uit verzamelbandjes als *Der sondaren troost,* waarin dit opgenomen werd (zie onze ontleding in *Kritische aantekeningen bij de Hortulus Animae in de Nederlanden,* uitg. in *Handelingen XV der Kon. Zuidndl. Maatschappij,* 1961, 13-93, verder genoemd als *Handelingen XV),* p. 25 nr. 29 met verwijzing naar p. 50, 68 ; onze tekst komt met dit laatste goed overeen). Wij vonden het eveneens in hs. 3084 der KB. te Brussel, f. 68v-70v (beschreven *ib.,* p. 25). — Geschreven door hand A (vgl. nr. 7, 20-29).

(3) Dit latijn, hoe gebrekkig ook, wijst er op, dat de kopiiste, non uit dat klooster, latijn kende en gebruikte (We zullen nog meer sporen hiervan vinden).

(4) Dit is een rijmgebed, dat we terugvinden Dalmatius van Heel, *Middeleeuwse handschriften op godsdienstig gebied... gemeente Rotterdam,* Rotterdam, 1948, p. 81, nr. 42 (zie de bizondere rubriek aldaar en Ampe in *Handelingen XV,* p. 20. nr. 11).

i). O heere Jhesu, hu wondekins zijn so dijepe, hu heleghe dierbaer... [5]

j). O heleghe driwldichede, wilt mijn verblende herte ontsteken...

k). Sancta trinitas, unus deus, miserere nobis... [6]

l). O eeuwich ende ombegripelick god, ic kenne dat ic niet werdich en bem verhoort te sijne... [7]

m). O heere ic biddu doer huwen zoete heleghen naeme ihesus...

n). Om consolacien van gode te vercrijghen ende ooc schoonen pardoenen // Ave benignissime domine Jhesu christe, triumphator mortis... [8]

o). O Jhesu nazarene, rex iudeorum miserere mei... [9-10]

5. F. 8r-78v : *Vanden heighen eerweerdighen sacramente des lichaems ons liefs heeren ihesu xpristi* (rood) (inc.) *Om alle goede herten ter eeren ende love gods. eens deels verstant te ghevene. van dat onbegripelic werc der lieften. vanden sone gods xpristo ihesu den mensche bewesen doort insetten van dat werdich helich sacrament des outaers. Men sal hier vinden met capitelen ghedeelt van die wonderlicke grote gracie ende vruchten. in desen heighen sacramente tot onser salicheit gheleghen. alsoet vanden gheleerden es ghelaten. Sonderlinghe van dat weerdich licht der heigher kercken. Albertus magnus. Up dat xps ihs met meerder vierichcheit der devocien in desen heighen // sacramente moet vanden mensche werden gheheert ende bemynt. Hier mede oec hebbende seer vruchtbaer leeringhe hoe die mensche dit helich sacrament sal eeren ende hem bereeden om dat salighelic tontfanghene. Als dit sal blijcken int vervolghen. Van die .vij. namen metten welken dit ghebenedijt sacrament in die heighe scrifture wert ghenoemt. Waer wij in sullen vinden ende hebben veel scone devote ende lieflicke vermaninghen desen heighen sacramente angaende. Eyst dat ghijt met verstande in vasten ghelove leist. daer en es gheen twijfel an, hu herte sal daer duere met alder lieften bider gracien gods. tot desen heighen sacramente werden ontsteken om dat devotelic tontfanghene. Ende dat ontfanghen hebbende te neerstegher // wesen de vruchten daer of. mydts scuwen der sonden tot salicheit uwer sielen te bewarene. Dat .i. capitel...* (expl.) *Ende up dat ic hu in desen heighen sacramente so moet eeren ende bemyn- // nen. dat hu eerlic ende ghename sij. Ende dat ic in der eeuwicheit niet en moet werden ghesceden van dij. Amen* (Kolofoon) *So wie dit boucxkin*

(5) Zie *Dalmatius van Heel, o.c.*, p. 81, nr 43. Dit gebed hangt dus samen met het vorige.
(6) Vgl. n. 3.
(7) Vgl. Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 97, nr. 3.
(8) Vgl. n. 3.
(9) Vgl. n. 3.
(10) Alle teksten van nr. 4 zijn geschreven door hand B (vgl. nr. 9).

toten hende heift ghelesen. daer mede en wilt niet oflaten. want hoe ghijt dicwiler leest. so ghijt liever sult lesen. Want die vruchten der goddelicker soeticheit die in desen heligheu sacramente sijn gheleghen. ghi zulse daer duere te bet leeren verstaan. ende die met groter gheestelicker ghenouchten .int bynnenste uwer zielen smaken. eyst dat ghi naer hu vermueghen te werke stelt tghene dat hu in dit boucxkin ees gheleert. Daer omme eyst veel saligher ghelesen dan eenen sac vul boucken daer bedinghen in staen. Bidt voor haer die dit // heift ghescreven. Want sou aerm in duechden es bleven[11].

6. F. 79r-v ; bl.

7. F. 80r-85r : *een meditacie vander passie ons heeren* (rubriek) (inc.) *michi absit gloriari nisi in cruce domini nostri... up dat ic in hu eeuwelic mach rusten ende ghij in mij. Amen*[12].

(11) Dit is een uitvoerig tractaat over de Eucharistie. De schrijver, die nergens genoemd wordt, laat zich kennen als een theologisch onderlegd en scholastisch gevormd priester en biechtvader (bv. f. 31v : *Want gheen materie met eenegher vormen en can werden gescict, ten sij dat se daer toe es bequaem ghemaect naer de heeschinge der vormen, om die in haer tontfanghene...*; f. 76 v : *ende sonderlinghe dese sonde des achterclaps ter liefden van god laten. Want gheen sonde en es die heden daechs ghemeender es, ende de meinschen mijn wercs of maken om te biechtene, ende daer of nyet en vuldoen alsoet behort...)*. Het werk is gericht tot kloosterzusters (f. 26v : *Looft hier omme, alle goede religieuse ioncvrauwen, desen edelen conync van wien ghi met so groter liefden sijt vercoren tot eender bruut...*), die hij boven de gewone devotiepraktijken uit wil leiden tot een dieper leven van beschouwing, gebouwd op Christus in de Eucharistie. Wellicht is de auteur te zoeken onder de 'patres' van het dendermondse dubbelklooster, waartoe de kopiisten behoorden. Dat 'goede religieuse ioncvrauwen' beantwoordt trouwens ook goed bij het sociologisch-ethisch karakter van Birgitta's ordesideaal, zodat we mogen aannemen dat het oorspronkelijk tot de dendermondse Birgittinessen gericht was. Het werk vervalt duidelijk in twee delen en telt 15 hstt. Het eerste, meer theoretische deel (cc. 1-7), behandelt de 7 namen der Eucharistie *(Eucharistia = bona gratia ; ghifte ; spijse ; dranc ; sacrificie ; helich sacrament ; communio)*. De strekking en de toon van het 2e deel zijn praktischer. Allereerst *'vele vermaninghen om therte des menschen te verweckene tot ontfanghen'* der communie (c. 8) en de uiteenzetting van 'eeneghe vruchten' (c. 9). Vervolgens de voorwaarden van het waardig ontvangen en het kwaad van het onwaardig ontvangen (cc. 10-11). Hierna wordt de manier verklaard om *'god gheestelic duer desen heligheu sacramente te ontfanghene'* en om Christus' *'de meeste eere ende liefde'* te brengen (cc. 12'-13). Ten slotte wordt gewezen op de *'verwonderlicheit in dit h. sacrament gheleghen'* en op *'eeneghe myrakelen tot warachti<ch>eit van desen h. sacrament'* (cc. 14-15). De uiteenzettingen steunen vooral op het tijdens de Middeleeuwen aan Albertus Magnus toegechreven tractaat (zie betwisting bij A. Fries, *Messerklärung und Kommuniontraktat keine Werke Alberts des Grossen?* in *Freibürger Zeitschrift f. Philosophie u. Theologie,* 1955, 28-67 ; H. Jorissen, *Messerklärung und Kommuniontraktat. - Werke Alberts des Grossen* in *Zeitschrift f. kath. Theologie,* 1956, 41-98). Daarnaast worden bv. nog Bonaventura, Basilius, Paschasius geciteerd. De uiteenzettingen besluiten meestal met oraties. Enkele exempelen komen er in voor, vooral in c. 15. Men lette op de tegenstelling tussen de leerstellige communietractaten en de *boucken, daer bedinghen in staen* (vgl. kolofoon) : wijst dit op een zekere reactie op de gebedenboeken destijds ? Dit tractaat verdient nadere studie. Onze tekst is, gezien enkele fouten, een afschrift. — Alles geschreven in de hand C : groot gothisch boekschrift.

(12) Zie hierover § 3, p. 25-32. Geschreven door hand A (zie nr. 2, 20-29).

8. F. 85v-87r : *Pater noster. Et ne nos inducas... et aeriarum discedat malignitas tempestatum* [13].

9. 87r-v : Maria-gebeden :

a). O hooghe gheloofde eeweghe moeder gods maria, ic gheve my hu eyghen/ij Ave Maria [14].

b). O alder liefste moeder ende maghet maria, ic bidde hu ootmoedelicken doer die edelheit huwer godmijnnender ziele... [15]

c). O maria en wilt niet vergheten allen die ghenen die dolende... [16]

10. F. 88r : zie nr. 31.

11. F. 88 v : bl.

12. F. 89-90r: *latijnse zegeningen : Sequuntur orationes* (rood) *(inc.)*

a). Benedi+ctio dei patris cum angelis sit super me amen... [17]

b). Oratio de sancta cruce (rood). *Sancta crux christi per te redemptus sum per te merear veniam...* [18]

c). Oratio de quinque vulneribus domini (rood) *Ave manus dextra christi...* [19]

13. F. 90v-92v : *latijnse gebeden :*

a). O bone Jesu, o piissime iesu, o dulcissime iesu, o iesu fili marie virginis... et perseverantiam in bonis operibus usque ad in finem. Amen [20].

(13) Latijnse responsoria en oraties voor liturgisch gebruik der communiteit (bv. 4e oratie : *custodi monasterium istud et omnes nos habitantes in eo).* — Geschreven door hand D.

(14) Een toewijdingsformulier aan Maria (drievoudig : ziel, hart, lichaam), te vergelijken met Achten-Knaus, *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt,* 1959, p. 181, f. 109.

(15) Vormt met a waarschijnlijk één geheel : na de toewijding de drievoudige smeekbede.

(16) Vormt waarschijnlijk het slot van a en b. — Nr. 9 geschreven door hand B (vgl. nr. 4).

(17) Persoonlijke aanroepingen, *prosa* en *oratio* (vgl. *recede a me famula dei).* NB. Onder de aanroepingen lezen we : *Benedictio ecclesie et S. Barbare :* kan deze Barbara-verering de herkomst van het hs. bepalen ?

(18) Deze oratie herinnert aan de antifonen uit het officie van S. Andreas.

(19) Het is de hymne ter ere van de 5 wonden (vgl. U. Chevalier, *Repertorium hymnologicum,* I-VI, Leuven-Brussel, 1892, nr. 1171 ; en Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden,* II, p. 8-10 ; V, p. 199, nr. 23), gevolgd door 3 oraties. — Nr. 12 geschreven door hand E (vgl. nr. 42).

(20) Dit is de latijnse tekst van het overbekende zg. Bernardinus-gebed ter ere van de Naam Jesu. Latijnse tekst bij Meertens, *o.c.,* VI, p. 3, nr. 5 ; dietse tekst *ib.,* IV, p. 75, nr. 7 (met literatuur). Sterk verspreid door *Hortulus animae,* latijn en diets. Vgl. Achten-Knaus, *o.c.,* p. 110, f. 176, p. 313, hs. 93, f. 82r ; *Limburgsch Gebedenboek,* ug. Prims, p. 22-23 ; Dalmatius van Heel, *o.c.,* p. 113, nr. 36. Komt ook voor in *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw,* ug. L. Indestege, Gent, 1961, p. 116-7 : aan deze tekst gaan enkele regels vooraf, die waarschijnlijk tot een ander gebed behoren. Daarom werd het niet door L. Indestege herkend.

b). Salve sancta facies nostri redemptoris... + oratie [21]

c). Deus propitius esto michi peccatori et custodi me... [22]

14. F. 93r-v : bl.

15. F. 94r-100v : *Hier begint die corte doernen croen ons heeren Jesu xpi.* (rubriek) (inc.) *Item soewie dese na bescreven bedinghe alle sondaghe leest ter eere der doernen crone ons heren Jhesu xpi. ende der pinen die hi in syn ghebenedide hoeft gheleden heeft, Die doet gode een bequame ende aenghenamen dienst ende men vercrighet van gode daer mede veel gracie. Ende tot elcken .v. articulen salmen lesen dit navolghende ghebet. Weest ghegruet goedertieren here Jhesu xpe... Ende ghevet mi u godlijke gracie dat ic u die doornen crone des naesten sonnendaechs ynnichlijker lesen moet. Amen* [23].

16. F. 100v-102r : *So wie dit leest voer die wapen ons heeren met berou van syn sonden dese .ix gebeden die verdient xcij M. iaer xxiiii. iaer ende lxxx daghen aflaets* (rubriek) (inc.) *// O here Jesu christe ic aenbede di aenden cruce hangende... ende die de wapenen dijnre passien ghedencken* [24]. *Amen // Hier voleijndet die doorne croone ons heren Jesu christi. Mit die ix ghebeden van Sinte Gregorius* [25].

17. F. 102r-103r : dietse losse gebeden : *Gebedt vanden h. graefdoeck om een ziele te verlossen verleent door den paus den 5* (rubriek) *O godt, die ons in het cleet in de welck u alderheylichste lichaem..* [26]

b). daer isser me veel te verdienen (een crachtich ghebet teghen... onleesbaar gemaakt) (rubriek) (inc.) *Weest gegroet h. anna heilyge moeder der gratien, die ons ter werelt hebt voort gebracht...* [27]

c). Ter heeren vande heileghen maria... (rubriek) (inc.) *O alder glorieuse conighinne de<r> ontfaermertecheyt maria...* [28].

(21) Hymne + oratie : latijnse en dietse teksten bij Meertens, *o.c.*, II, p. 76 s.; andere hss. *ib.*, VI, p. 34, nr. 3.

(22) Latijnse tekst, waarvan de dietse vertaling voorkomt in *Limburgsch gebedenboek*, ug. Prims, p. 37.

(23) Het overbekende Doornenkroon-gebed, waarover Meertens, *o.c.*, II, p. 67 s. en VI (index : *Doornenkroon*) ; Ampe in *Handelingen XV*, p. 65-66.

(24) Het bekende S. Gregorius-gebed. Zie Meertens, *o.c.*, II, p. 85 s.; VI, p. 5, nr. 21 met vermelding van andere Hss.; Ampe in *Handelingen XV*, p. 69, nr. 12.

(25) Men lette op de samenkoppeling van deze 2 gebeden. — Nr. 15 geschreven door de éne hand H.

(26) Van dit Veronica-gebed vinden we een andere vertaling, zie Meertens, *o.c.*, II, p. 73-4.

(27) Dit S. Anna-gebed komt tamelijk goed overeen met Meertens, *o.c.*, VI, p. 9, n. 13 i.

(28) Het Angelus-gebed, veel verspreid door *Hortulus animae ;* zie Ampe, in *Handelingen XV*, p. 23, nr. 20 ; p. 69, nr 14 ; p. 77, 11. Uitgegeven in J. Paquay, *Mndl. gewijde teksten*, Lummen, 1933, p. 53. Zie nok *Suverlic boecxken* (Kronen-

Afb. 1. — Kloosterzegel van OLV. Ten Troon-priorij te Grobbendonk (zie p. 11 s.).
(Cliché eigendom van 'De Gulden Passer').

18. F. 103v-106v : bl.

19. F. 107r-108v : *Weest ghegroet o alder trauen ons liefs heere, Jhesu christe, die daer best een afgronde zee vul ghenaden...* [29]

20. F. 109r-110r : *Dese vijf navolghende ghebeden plach een man alle daghe te lesene bin der messe. doe hij doet was, beval hem god dese ghebeden te openbarene. ende hij openbaerde hem selven in groter claerheit. ende seyde van wat groter cracht dat sij waren...* (rubriek) (inc.) *oracie. O lieve heere maect mij dat ic*

berg, nr. 437). Wordt herhaald f. 111r, zie nr. 23. — NB. Alle gebeden van nr. 17 zijn blijkbaar van een zelfde allerslordigste hand I.

(29) Deze 4 bladzijden (ging er iets vooraf? volgde er iets?) bevatten een twaalftal korte losse gebeden (tot Vader, Jezus, Maria) of oefeningen (een latijnse tekst werd bijgevoegd, later door de zelfde[?] hand). Geschreven door hand J. We lichten er de volgende rijmgedichten uit.

a. f. 107r : O heere hesu christe
toecht up my hu ontfaermertiche.
ach staet my by in al mijnder noet.
dit bidde ic hu duer hu heleghe doot.
hu ghenadeghe oeghen up my wilt slaen,
en wilt my doch, o soete Jhesus, niet af gaen.
ghy sijt ghenadich boven mate,
vertroest mij in al myn lijden huut charitaten,
niement en maech my helpen dan ghy alleene,
helpt my, hu schamel kint,
o Jhesus van nazareene,
prent hu bitter doot in myn memorie,
stelt my namaels by hu in shemels glorie. Amen

b. f. 107v : Die brudegoem spreket tot sijnder huutvercoren bruut ende seit aldus : comt tot my, mijn huutvercoren ziele, want al myn zenuwen, aderen ende al myn bloet ende dat minste aderkin mijns lichaems, dat roupt dy ende wilt dattu met my best versoent.
Want den tresoer mijns herten hebbe ic om hu ontdaen
ende gheopent om hu eeuwelic in trauen daer in te ontfane
O myn gheminde, laet hu verwinnen
met mynder minnen,
ende cruupt in myn bloedich herte binnen,
so suldy ruste in hu hertkin ghewinnen. Amen.

c. f. 107v : O Jhesus, myn alder liefste heere,
comt doch in der zielen myn,
want ic anders niet en begheere
so wille ic hu vry eyghen sijn.

d. f. 108r : O Jhesus myn alder liefste lief,
behoet my voer der hellen dief
ende blijft by my
ende ic by dy
als lief by lief
dies biddic dy.

c. f. 108v : O maria scoene vrauwe
doet my als ic hu betrauwe
als myn oeghen sullen syn ghesloten
ende myn herte sal sijn ghebroken
ende mijne mont niet en sal cuenen spreken
o maria en wilt myns in dier hueren niet vergheten. Amen

f. f. 108v : O soete fonteyne der hemelscher vloet
wilt my ghetrauwelic bystaen in mynder lester noet. Amen.

nyet en bem... o almueghende god jhesu davids sone, ontfaermt hu myns aerme sondareghe. pater noster [30].

21. F. 110v : *Dese ghebeden openbaerde god eender nonne. ende sou was so menich jaer in pinen gheset. als inden hemel sterren staen om dat sou se niet voort en leerde* (rubriek) (inc.) *Ic dancke ende love hu mueghentheit gods. dat ghij my hebt ghescepen na hu selven, doe ic nyet en was... ende nyet duer myn verdiente. Amen. Pater noster* [31].

22. F. 110v : *O heere almueghende eeuwich god...* [32]

23. F. 111r : *Julius de ii heeft ghegheven lxxxiii. jaer oflaets so wie dese ghebeden leest Als men paerdoen clopt in de kerke* (rubriek) (inc.) *Ave maria iij. O alder glorieuste coneghinne der ontfaermherticheit, maria ic groete...* [33].

24. F. 111r : *Up de noene als de clocke slaet. leest dese ghebedekins* (rubriek) (inc.) *O soete heere jhesu. laet hu heleghe bitter doot siin mijn leven in der eewicheit...* [34].

25. F. 111r-v : *Leest dese ghebeden als men dat heleghe lichame ons heeren up heft* (rubriek) (inc.) *O soete heere jhesu,, trect mij in hu. ende hu in mij... up dat ic inder eeuwicheit mach rusten in dij. Amen* [35].

26. F. 111v-113v : *Dit es den guldin berch. een zeer troestelicke leeringhe dienende alle sondeghe meinschen* (titel) *Dese troestelicke leeringhe predicte een devot werdich man die leesmeester van straetborch was te luevene int capitel vanden predicaren ende es wonderlic. nochtan profitelic om weten. ende hij seide in siin sermoen* (rubriek) inc.) *ic wille hu alle die waerheit leeren... ende*

(30) Vgl. *Een Diets gebedenboek,* ug Indestege, p. 134-6 ; Achten-Knaus, *o.c.,* p. 182, f. 123v ; Vgl. Ampe in *Handelingen XV,* p. 68, nr. 1.

(31) Vgl. Achten-Knaus, *o.c.,* p. 38, f. 123r. — Zie Ampe in *Handelingen XV,* p. 68, nr. 5.

(32) Rijmgericht :

O here, almueghende eeuwich god,
ic hebbe dicwils over getorden hu ghebot
ic hebbe vele ghesondicht ieghen uwen wille ende goetheit
dat es my vuten gronde mynder herten leet.

O here, het es myn voornemen ende begheeren,
dat ic my van sonden wil keeren,
ende alle oersaken der sonden van my setten,
naer al myn vermueghen sonder letten.

O here, ic en hebbe vrede in myn herte nyet,
voor dat ic myn sonden hebbe ghebiecht,
als ic hebbe tijt ende stonden,
nader helegher kerken ordinancie ende gheboden.

(33) Zie hierboven reeds nr. 17 c.

(34) Angelus-gebed ; 3 aanroepingen tot Jezus en een slotgebed tot Maria.

(35) Gebed bij de opheffing : zie Lieftinck, *Catalogus... hss. Leiden,* p. 177.

vanden berghe der verdienten ons heeren jhesu christe te betalene [36].

27. F. 113v-115r : *Ende want dit voorseide seer vriendelic luut onder tghemeene volc. so waren daer up beraden doctueren in der godheit. wat sij daer of ghevoelden of oec een meinsche alsoe soude mueghen commen ten eeuweghen levene. doe was met ghescriften vutghegheven van eenen werdeghen vernaemden meester inder godheit gheheeten jan van scoonhove. ende die sette eeneghe sloten daermede dat bliict dat wiit gheloeven mueghen. ja sculdich siin te ghe- // loevene alst voorseit es ende ons hope daer in te settene* (rubriek) (inc.) *Die eerste conclusie of beslutinghe es dese... ende werden kinderen des eeuwichs levens. welc ons allen moet jonnen. die vadere die sone ende die heleghen gheest. Amen* [37].

28. F. 115v-116 : (Gebeden voor stervenden) *a). O heere, hoe groot siin mijn sonden. ende hoe cleene es de penitencie die ic ghedaen hebbe... ende tot wederkeeringhe van al mijnen verloren tijt.*

b). Nu sal de sieke segghen of yemant voor hem (rubriek) (inc.) *Nu keeric mii lieve heere in de verdiente diins liidens ende tot dijner bitter doot. de welke es den guldin berch... ende bringhen in dat eeuwich leven. dat jonne ons god den vadere. god den sone. ende god den heleghen gheest. Amen* [38].

28. F. 116r-v : *O maria, eerstwaerven so biddic hu duer dat alder mindelicste ontfanghen... vercrighen te gane tot uwen lieven sone met gheestelicke bliscap. Ave* [39].

29. F. 116v : Dictum : *Onse lieve vrauwe secht...* [40]

30. F. 117r : *Hier naer wlcht een schoon dicht om die weerelt te versmaeden* [41].

(36) Zie St. Axters, *De preek op de Gulden Berg door den leesmeester van Straatsburg* in *Tijdschrift voor taal en letteren,* 1940, p. 5-58 ; uitgave pp. 20-39. Vgl. *id. Het Nederlandsche mystieke proza,* Antwerpen, 1944, p. 102-104.

(37) De sententies van Jan van Schoonhoven op voornoemde preek ; zie Axters, *De preek...,* p. 51-5 ; id., *Het Nederlandsche....* p. 104-6.

(38) Waarvandaan deze gebeden, die kennelijk door de voorgaande teksten geïnspireerd zijn, komen, weten we niet.

(39) Dit is een andere redactie van het aan S. Mechtildis toegeschreven gebed *'als sij ten heijlighen sacramente ghinck'* : zie *Een Diets gebedenboek,* ug. Indestege, p. 255-6 (vgl. literatuur aldaar).

(40) De nrs 20-29 zijn geschreven door hand A (zie nr. 2, 7).

(41) Rijm : Vrient, zijt up u hoeden altoes
want die weerelt es zo loes
haer ghenouchte es onzuverheit
haer raet hoverdie ende ghiericheit
haer dienst es quaet, haer loon es cranck

31. F. 116v + f. 88 r : *v... in die dominica oratio* (rubriek) (inc.) *Gaude erasme, martir christi dilectissime, qui die dominico* [42]...

haer bloeme es schoon, haer vrucht es stanck
haer zekerheit es verraedenesse
haer medicine es vergheffenesse
haer ghelooven es al lieghen
haer beloven es al bedrieghen
voor blijtscap gheeft zou rauwe
schande voor eere, loosheit voor trauwe
voorrijcdom gheeft zou aermoede groot
God wil ons verlossen wt haeren poot
Vrienden ghetrauwe
Solaes in rauwe
Ende duecht daer bij
Die dit kan crijghen
Die mach hem scryven
van zorghen vrij
Bidt voor hem die dit heeft ghescreven
Dat alle zijn zonden moghen zijn vergheven.

De titel en de laatste twee verzen zijn rood. In hand K geschreven.

(42) Latijnse tekst van het bekende Erasmus-gebed : diets bij Meertens, *o.c.*, VI, p. 12, nr. 17 ; Lieftinck, *o.c.*, p. 113 ; Achten-Knaus, *o.c.*, p. 40 ; p. 70. Vgl. K. de Gheldere, *Dietse Rime*, Brugge, 1896, 107-8. — De tekst, geschreven door hand E, staat op de keerzijde van vorig gedicht en gaat verder op f. 88r.

§ 3. EEN NIEUW PLAGIAAT UIT ROECX' 'WIJNGAERT DER SIELEN'

Een van de mooiste passussen uit Roecx' *Wijngaert der sielen* [1] is ongetwijfeld zijn verklaring van het *Ecce homo* in hst. 28. Na een korte inleiding over het historisch verhaal van Jezus door Pilatus aan het volk getoond, weidt Roecx breedvoerig uit over de verschillende betekenissen van het *Ecce homo :* eerst als zijnde uitgesproken door de hemelse Vader, ten tweede in de mond van Jezus zelf, en ten slotte *nader letteren,* nl. in naam van Pilatus. Dit laatste is de aanleiding om het historisch verhaal van de Ecce homo-scène te vervolgen, m.n. de laatste poging van Pilatus om Jezus te redden, met de mislukking hiervan en de terdoodveroordeling van Jezus. Dit verhaal wordt afgewerkt te midden van vrome overwegingen, die het hoofdstuk afsluiten. Iedere interpretatie wordt zelf opgebouwd naar een drievoudige toepassing van het *Ecce homo* : 1. de voorstelling van Jezus' lijden ; 2. de voorstelling der ziel in haar ellende ; 3. de ziel zelf.

Elders hebben we reeds aangetoond, hoe Vervoort in de 18e en 19e *dachreyse* van zijn *Woestijne des Heeren* van Roecx' tekst afhankelijk is [2]. Aldaar zagen wij dat Roecx' tekst zeker oorspronkelijk en primitief moet heten, maar wij betwijfelden nog of de afhankelijkheid van Vervoort's *Woestijne* t.o.v. Roecx uitsluitend moest verklaard worden als 'ontlening' en 'bewerking' door Vervoort en niet eer gezien moest worden als een tweede redactie door Roecx zelf. Door onze latere ontledingen van Vervoort's werk is ons intussen evenwel gebleken [3], dat wij deze twijfel voortaan met gerust geweten van kant mogen en moeten zetten, om aan te nemen dat Vervoort wel degelijk aan Roecx ontleende en door zijn manier van ontlenen en bewerken bewees, inderdaad de auteur te zijn van sommige hem door de traditie toegeschreven werken — waartoe ook zijn 'auteurschap' door dergelijke vaststellingen moge herleid worden. — Maar de Vervoort-kwestie, waarbij we toch moesten aanknopen, laten we nu ter zijde.

Dat het voornoemde 28e hst. uit Roecx' *Wijngaert* werkelijk knap is en reeds in de 16e eeuw indruk gemaakt heeft, wordt be-

(1) Voor een algemene kennismaking met dit werk en zijn schrijver zie onze studie : *'Den wijngaert der sielen' van Jacob Roecx als diets origineel van Tauler's 'Exercitia' en zijn verhouding tot Frans Vervoort* in *OGE.*, 1960, 5-52.

(2) Zie het vervolg van de voornoemde studie in *OGE.*, 1960, 271-306, speciaal p. 295-306.

(3) Zie onze studie : *Het aan Vervoort toegeschreven ,Ghulden Ghebede-boecxken'* (verschenen in *OGE.*, 1962, 129-164). (In dit artikel corrigeren wij de hoofdstelling van onze studie omtrent *,De aan Vervoort toegeschreven 'Hortulus animae'* in *OGE.*, 1961, 300-318 : beide werken zijn wel degelijk van Vervoort, maar...).

wezen door het feit, dat het niet alleen door Vervoort werd geplagieerd, maar bovendien nog door een anoniem auteur van *'Een meditacie vander passie ons heeren'*, die wij vinden in hs. 4407-08 der KB. te Brussel, f. 80r-85r [4]. Voor deze *Meditacie,* die naar we weten nog niet opgemerkt werd, willen we hier de aandacht vragen. De lezing van deze west-vlaamse preek uit het midden der 16e eeuw herinnerde ons dadelijk aan Roecx' Ecce homo-uiteenzetting.

a. *De inleiding.*

Wel is de inleiding bij beide auteurs helemaal verschillend. Terwijl Roecx een verhaal van het passietoneel geeft, wendt onze anonymus zich tot de ziel, om haar drang naar liefde volledig op God te richten [5].

Roecx, C. 28 (f. Q 8r) Pylatus heeft Jhesum den volcke ghepresenteert, segghende. Ecce homo (rubriek).

Hier na, doen si *I*esum dus onghenadelijck ghetracteert hadden ende al haer feninige boosheit in hem wtgespout hadden, so en was haer hittige gramschap nochtans niet vercoelt, ende haren bloedigen dorst was noch onversaet. Het en was haer niet ghenoech, dat si den *S*one *G*ods so schandelijc bespot ende versmaet hadden voor heel die schare, die binnen was, mer si hebben hem noch buyten geleyt voor alle dat volc, dat binnens-huys niet en was comen, opdat si niet besmet en souden worden. *W*ant Pilatus was een heydens man ende die *I*oden en mochten in zijn huys niet comen. Si ontsagen hem besmet te worden (f. Q 8v) van dat heydens mans huys in te gaen. Ende si en vreesden niet dat onnosel bloet Christi Jesu op hem te nemen. Si be-

(f. 80r) *E*en meditacie vander passie ons *H*eeren.

Michi absit gloriari nisi in cruce *D*omini *N*ostri *J*hesu *C*hristi. Och, dat moet verre van mij ziin, dat ic yewers in glorieren soude dan int cruce ons *H*eeren *C*hristi *J*hesu, dat es: in siin ghewont ende ghecruust herte.

O myn ziele, dat ghij mynt, dat bevoelic wel; maer wat ghij mynt dat en weet ic nyet, noch en caent nyet wel vergronderen. Maer waer ghii keert, ghij en vint gheen blivende stede noch ruste. *D*aeromme keert hu weder in hu ruste ende laet alle lydende dinghen staen, ende zouct *C*hristum up den berch hanghende ant cruce, die hu langhe gheroupen heeft van buten ende van binnen zegghende: *C*ompt tot my alle die aerbeyden ende verladen ziit, want ic en bem gheen vutnemer van personen. *E*nde daer-omme alle die

(4) Over het hs. spraken wij uitvoerig in § § 1 en 2.

(5) In de volgende citaten geven we de teksten letterlijk weer. Alleen passen we om wille van de leesbaarheid de interpunktie en het gebruik der hoofdletters (die wij alsdan cursiveren) bij het modern aanvoelen aan. De afkortingen lossen wij gewoon op.

gheerden dat paeslam te eten, ende si en vreesden niet Christum, dat warachtigh paeslam onrechtveerdelijc te dooden.

my begheeren, compt tot my; ende alle die durst hebt, ic sal hu gheven vut mynder herten dat levende watere. Compt tot my, die zelver noch gout en hebt te ghevene, want die vulheit der ontfaermherticheyt es hier gheperst.

*H*et es te merkene, dat die ziele der meynschen nemmermeer en mach siin sij en moet mynnen // (f. 80v) eenych dinc, *G*od of eeneghe gheschepen creaturen, daer zou haer ghenouchte in maect. *E*nde na-dien dat anders nyet ziin en mach, so eyst beter, dat wij *C*hristum mynnen, want hii heeft ons ghemynt, ende gheven hem wedere mynne om mynne, tranen om tranen, bloet om bloet, doot om doot, ende ghelden hem weder die onendelicke scult om siin vaderlicke mynne. *M*aer om-dat de ziele vereenicht es metten lichame, so trect den lichame haer of van *G*od tot verganghelicke saken.

b. *Het middenstuk.*

Na deze inleiding begint de Anonymus de verklaring van het *Ecce homo,* waarin het parallelisme met Roecx duidelijk blijkt, zodra we de twee teksten naast elkaar leggen. Bij de vergelijking moeten wij evenwel ook nog Vervoort's redactie [6] betrekken. We laten hier het begin der uiteenzetting volgen.

Roecx, ib., f. Q 8v. [a]Pilatus heeft Jesum so iammerlijc ghemartiriseert, doen dier verwoeder scare ghepresenteert, seggende: Siet, ic brenge hem u hier buyten. Aensiet nu hoe dat hi ghecastijt ende ghemartirizeert is. [b]Och laet ons nu aenmercken met groter compassien, hoe iammerlijc dat die minlike *H*eere daer stont met een versmaet ende spottelijc cleet, met een doornen croone, met eenen

Meditacie, f. 80v. [a'] Pylatus heeft *J*hesum den *J*oden also derliic ghemaertelizeert ghetoecht, seggende: *S*iet, ic bringhen hu hier; siet nu hoe hij ghecaestiit es:

[b] *A*nsiet nu uwen *G*od om uwen wille met dornen ghecroont, met een riet in siin hant, met bloedende wonden, sipende van den bloede.

(6) De teksten van Vervoort en Roecx hebben wij in parallel geciteerd in de onder n. 2 genoemde studie. Daarom zullen we uit Vervoort alleen één fragment even verder aanhalen.

rieten scepter, met bloedigen wonden, met ghequetsten ledekens, met eenen grouweliken mismaecten lichaem, bevende van couden, sipende van bloede. [c] Laet ons ooc met inwendigher droefheyt aensien zijn minnelijc aenscijn, int welcke die engelen begheeren te schouwen, hoe iammerlijc dat begaet is van onghenadighen slaghen, gheswollen, ghequetst van cretsen, van bloede ende hersenen tsamen ghemengt, gheverwet met speecsel, beclat so dat hi ghee- (f. R1r) nen mensche ghelijc en was. O dien dit liden niet ter herten en gaet, die is herder dan yser ende stael. [d] Als Pilatus Christum dus deerlijc presenteerde den volcke, so heeft hi geseyt: Ecce homo. Siet den mensche oft siet mensche. [e] Dit woort machmen in veel manieren verstaen. [f] *D*ie hemelsche *V*ader heeft ons inder eewicheyt bemint. Ende hi wil hebben dat wi hem weder beminnen sullen, ende daer om spreect hi tot onser sielen. [g] Siet mensche, siet mi aen,so ic dy aensie; [h] bekent mi, so ic dy bekenne; [i] mint mi, ghelijc ic dij minne. [j] Mijn eenich *S*one, die gheeft ghetuyge, hoe ic dy bemint hebbe. Ic hebbe mijn lief kint geheelic voor u ghegeven. [k] Sijn lichaem, zijn bloet, zijn siele en heeft mi niet te costelijc geweest voor u te gheven. [l] Hadde mijn vaderlic herte yet beters connen overdincken, ic sout u ghegeven hebben. [m] Siet, mensche, ic heb u mijn hooghe *G*odheyt ghegeven inder *M*enscheyt mijns Soons, [n] want hi is een eewich warachtich ende een onghedeylt God met mi ende in mi. [o] Ende die hem ontfangt, die ontfanct mi.

[d'] So heeft Pylatus gheseit: Siet den meynsche.

[e'] *D*it woert muegdij verstaen in veel manieren.

[f'] *D*ie hemelsche *V*adere heeft ons altiit bemynt, om-dat wii altiits hem bemynnen souden, ende sprict tot onser sielen:

[g'] *S*iet, meynsche, siet my an, so ic u ansie.

[i'] *B*emynt my, so ic hu bemynne.

[j'] Myn lieve kint hebbic voor hu ghegheven,

[l'] also myn vaderlic herte conste verleesten,

[m'] om siin *G*otheit ende *M*eynscheyt.

[n'] *W*ant // f. 81r) hii es een *G*od met my,

[o'] ende die hem ontfanct, ontfanct my.

De vergelijking tussen de drie redacties toont duidelijk aan, dat zij alle drie een zelfde motief in een zelfde zin behandelen en op een zelfde bron teruggaan, en dat Roecx wegens zijn logische ont-

Afb. 2. — Band met paneelstempel OLV.-Ten-Troon (= Hs. 11696-97 KB. Brussel) (zie p. 11 s.) (Cliché eigendom van 'De Gulden Passer')

wikkeling en redactionele gaafheid als oorspronkelijk moet aangezien worden. De Anonymus kan onmogelijk van Vervoort afhangen, die al te veel gegevens weglaat, welke in Roecx én Anonymus wel voorkomen, terwijl de onsamenhangende uiteenzetting van Vervoort (bv. Jezus' aanspraak — *Siet, o mijn siele, den mensche... — Die hemelsche Vader spreect dit selve oock onser sielen toe...*) bewijst hoe hij van Roecx afhangt. De afhankelijkheid van Anonymus tov. Roecx blijkt uit de tendens, om samen te vatten en te verkorten (zij het op een verstandige manier, die gunstig afsteekt tegenover de handelwijze van Vervoort). De Anonymus wendt deze methode van min of meer bekortende ontlening toe voor het ganse plagiaat, waarin hij de eerste twee der drie beschouwingen van het *Ecce homo* overneemt.

Wanneer de verhouding tussen Anonymus en Roecx globaal genomen klaar mag heten, moeten we toch nog even Vervoorts' redactie ter precisering aanvoeren. We citeren slechts één zin daaruit als parallel met de laatste woorden uit de bovenstaande aanhalingen :

> [f''] Die hemelsche Vader spreect dit selve oock onser sielen toe: [g''] Siet, mensche, siet mi aen, so ick u aensien; [i''] bemint mi, so ick u beminne. [j''] Mijnen lieven Sone hebbe ick voor u ghegheven, [l'']al dat mijn vaderlijcke herte conste verleesten, [m''] sijn *G*odheyt ende *M*enscheyt, [n''] want hi één God na wesen met mi is (T 4v).

Een nauwlettende vergelijking is leerrijk. De omvorming *f''* staat sterk af van *f* en *f'*. Het ontbreken van *h* in Vervoort en Anonymus mag reeds opvallen. Omtrent de parallel *i* in Vervoort en Anonymus (*bemint... so... u... beminne*) tov. Roecx (*mint... ghelijc... dy... minne*) is zeker treffend en niet toevallig. De gelijke omvorming van *j* tot *j'* en *j''* is zeer typisch, al bewaart Anonymus het oorspronkelijke *kint* van Roecx tov. *Sone* van Vervoort. *k* is weggevallen in Anonymus én Vervoort. *l* is parallel bewerkt in Vervoort én Anonymus, al lijkt het *also* van Anonymus zinvoller en oorspronkelijker. De zeer precieze zin *m* uit Roecx krijgt een parallelbewerking in Anonymus en Vervoort, al ziet men niet klaar hoe men de woorden grammaticaal moet duiden. Het zinsdeel *n* wordt gelijkelijk verkort in *n'* en *n''*. De woorden *na wesen* schijnen ons een bijvoeging van Vervoort te zijn. De zin *o* is terecht bewaard door Anonymus maar weggelaten door Vervoort.

Zijn al deze onderlinge verschillen en gelijkenissen toevallig? Dat lijkt ons onmogelijk. Wij menen alvast te kunnen besluiten, dat Anonymus noch uit de drukken van Roecx noch uit Vervoort geput heeft, maar dat Vervoort én Anonymus uit een andere ons

onbekende (handschriftelijke?) redactie van Roecx hun gemeenschappelijke lezingen gehaald te hebben. Zo brengt de vergelijking van beide plagiaten met hun origineel ons tot het inzicht, dat Roecx wel een (handschriftelijk of gedrukte) verspreiding vóór de druk van 1544 moet gekend hebben en dat daarin een gedeeltelijk andere redactie van de *Wijngaert der sielen* voorkwam. Welke omvang deze verscheidenheid van redactie aannam en wie hiervoor verantwoordelijk is, kunnen wij vooralsnog niet uitmaken. Dit vergemakkelijkt weeral het onderzoek der verhouding Vervoort-Roecx niet.

c. *Het slot.*

Aan het slot van zijn plagiaat gaat Anonymus plots over in eigen beschouwingen over de liefde, zoals wij die reeds uit zijn inleiding kennen. Terwijl wij de tekst van zijn plagiaat niet menen te moeten overnemen, daar hij slechts een verkortende ontlening aan Roecx is, waarbij geen bepaalde karakteristieken aangestipt hoeven te worden, geven wij hier het eigen slot van de preek, waarin we het best de eigen geaardheid van de predikant naar inhoud en vorm leren kennen. Ter vergelijking het slot uit de 2e beschouwing van het *Ecce homo uit Roecx.*

Roecx (f. R 7r) ... Ende dan soude die mensche, door dese minnelike stemme Christi als ghenoot wesende totten soeten wonden te comen, hem met vollen betrouwen tot *G*od keeren, *e*nde sincken hem voor die doornagelde voeten Christi met also vernederde ootmoedicheyt, als hi conde verleesten, dinckende dat hi alle dit swaer liden sinen *H*eer, sinen *G*od, met sinen stinckenden sonden aenghedaen heeft. Ende hi soude *G*od alle zijn sonden met bitteren rouwe ende heeten tranen ootmoedelijc beliden, seggende: O bermhertige *G*od, en wilt nu niet in u oordeel gaen met uwen onutten sondigen knecht, want al datter leeft en is niet rechtveerdich in uwen oogen. Is onder u engelen boosheyt vonden, hoe veel te

Meditacie (f. 85r) ... ende dan soude de meinsche, duer dese mynnelicke stemme *C*hristi als ghenoet wesende totten soeten wonden *C*hristi, hem met vullen betrauwen tot *G*od keeren[de][7] ende nyghen voor die duernaghelde voeten *C*hristi met also grooter oetmoedicheit als hii can, dinckende dat hij dat zwaer lyden synen *H*ere, synen *G*od, anghedaen heeft,
belydende voor *G*od siin groote sonden, segghende: O ontfaerherteghe *G*od,
verleent my so veel kennesse van hu, als my van noede es tot uwer warachtiger mynne te commene. *W*ant ic mynne hu ende begheere hu meer te mynnene. *H*elpt my, dat ic hu mach mynnen. *D*uerwont myn herte

(7) De lezing *keeren* is o.i. foutief.

meer sal die mensche onsuyver zijn, die in wellusticheyt ontfanghen is ende in sonden gheboren? Heere, en straeft my niet in u gramscap, want ic en ben gheen geest, maer vleesch, gheen engel (f. R 7v), maer een mensche. Ecce homo. O *H*eere, wat is de mensce, dat ghi tegen hem verbolgen zijt...? (f. R 8v) ... *D*aer om wilt u gheweerdigen door u godlike misterie te hermaken dat ic door mijns selfs onwetende quaetheyt gedestrueert hebbe.

Ten derden machmen dit woort ooc verstaen na der letteren, dat Pilatus geseyt heeft totter scharen der *I*oden: Ecce homo...

metten strael der mynnen van hu. *G*heeft my dat ic hu so viereghelic mach mynnen als ghii wilt van my ghemynt siin. *W*ant nyet en es my zoetere dan hu te mynnene; ende niet en es my bitterder dan duer eenich dinc van uwer mynnen vermyndert [8] ende vervreemt te syne. *W*ant al dat beneden hu es, dats my een groote aermoede ende tribulacie, als een vyant, die my wil van myn hertelic lief scheeden. *E*nde sonder hu bem ic my selven een zwaer cruce ende een onlidelicke helle. *O*nblusschelic brant der liefden, die altoes bernt ende nemmermeer vut en gaet, ontsteect my gheheel, up-dat ic my selven mach onghelijc werden ende van uwer mynnen ontfaermt [9]. *V*ersmelt my gheheel, dat ic mij in hu mach verliesen. *V*ertert my gheheel inden gloet der berrender mynnen, up-dat ic my selven gheheel mach mach vergheten ende hu upperste goet mach ghebruken ende wilt my duer hu selfs goetheyt so in hu vereeneghen, up-dat ic in hu eeuwelic mach rusten ende ghij in my. Amen [10]

d. *De auteur?*

Aangezien het middenstuk van de preek slechts een plagiaat blijkt te zijn, kennen we de auteur feitelijk alleen uit zijn inleiding en zijn slot. Men zal toegeven, dat hij daarin helemaal niet banaal is. En daarom rijst onwillekeurig de vraag: Wie kan hij zijn? Zijn taal toont al dadelijk aan dat hij een westvlaming is. Wegens zijn afhankelijkheid van Roecx moet hij geleefd en gewerkt hebben in de 1e helft der 16e eeuw, na ±1530. Kunnen wij nog verder het anonymaat lichten? De motieven en de bewogenheid, waarmee de auteur over de liefde spreekt, doet ons den-

(8) De lezing *vermȳdert* lijkt geen zin op te leveren. Misschien stond in de legger: *verwydert* (synoniem van het volgende *vervreemt)*.

(9) De lezing *ontfaert* is onduidelijk. Men verwacht iets als *ontfunct*.

(10) Uit de min of meer duidelijke vergissingen en uit de aangebrachte verbeteringen moet men opmaken, dat de tekst geen reportatum van een preek is, maar een afschrift van een bestaand hs. (of druk?).

ken aan de karmeliet Fr. Amelry, die wij eens 'De edele zanger der liefde' hebben genoemd [11]. En inderdaad, wanneer we zijn : *Een Dialogus of tsamensprekinghe der ziele ende scriftuerlic bewys, de zelve tot kennesse van hueren brudegom treckende...* Ieper, J. Destree, 1549 [12], openslaan, kunnen we niet ongevoelig blijven voor de vele typische overeenkomsten in taal en motieven tussen beide werken. Toch willen we er nu hier van afzien, een nader parallel op te maken, daar we menen dat men door dergelijke argumentatie moeilijk tot een vast besluit zal kunnen komen. We willen er ons dan ook alleen mee tevreden stellen, deze mogelijkheid ten minste als vraag opgeworpen te hebben.

(11) Zie *Franciscus Amelry. De edele zanger der liefde* (K.V.H.U., nr. 415). Standaardboekhandel, 1951.

(12) Zie bibliografie en ontleding van dit werkje in voornoemde uitgave, resp. pp. 16-18 en pp. 42-45. Over Amelry schreven we nog in *OGE.*, 1950, pp. 51-59 ; pp. 287-304 ; 1952, pp. 364-410.

Afb. 3. — Birgitta naar een houtsnede uit Maria-Troon-abdij te Dendermonde (zie p. 11s.; p. 50s.) (Hs. 4407-08 KB. Brussel, volgens natuurlijke grootte: 113x80 mm.)

§ 4. UIT HET BOEKENBEZIT DER DENDERMONDSE BIRGITTINESSEN

In ons verband is het een wezenlijke verdienste van Pr.Verheyden een onderzoek ingesteld te hebben naar de handschriften, die eens in het bezit waren van de birgittinessen te Dendermonde. Daarmee staan we in een breder perspectief, dat wellicht rijke mogelijkheden aan vernieuwde uitzichten met zich brengt. Blijkbaar is niemand sindsdien hierop ingegaan. Wij willen hier enkele gegevens, die onze eerste studie opleverde, samenbrengen, goed wetend dat wij ons op een onbekend terrein begeven, maar stil hopend tegelijk, dat meer bevoegden hierdoor zullen geprikkeld worden tot hernieuwde vorsing en verbreide berichtgeving.

1. Bij zijn onderzoek is Verheyden uitgegaan van handschriften met de *Paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-Ten-Troon.* Een eerste vond hij onder hs. 11696-7 der KB. te Brussel *(Van den Gheyn,* nr. 2404). Bezitsmerk der birgittinessen. Beschrijving bij Verheyden, *a.c.,* p. 20-21 [1].

2. Evenzo hs. 2863 der KB. te Brussel, gedeeltelijk uit de 15e eeuw ; onvolledig latijns missaal (*Van den Gheyn,* nr. 454). Beschrijving van de erg gehavende band bij Verheyden, *a.c.,* p. 21 [2].

3. Een hs. destijds in het bezit van gen. J. Willems, voorzitter van de *Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique,* te Brussel. Over de band zie Verheyden, *a.c.,* p. 22-23. De taal is 'in Saksisch-Frankischen tongval'. Zou het hs. niet ontleend zijn aan een birgittinessenklooster uit Noordnederland, maar overgegaan naar Dendermonde?

4. Verheyden verwijst naar *Auct. 1. Q 2. 22* der *Bodleian Library* te Oxford, waarvan W.H.J. Weale een bandwrijfsel beschrijft in zijn *Bindings and Rubbings of Bindings in the Art Library,* 1898, p. lxi (zie Verheyden, *a.c.,* p. 25).

5. Onder de andere hss. zonder de voornoemde stempelband noemt Verheyden nog hs. 4584 der KB. te Brussel, met bezitsmerk uit Dendermonde (zie *a.c.,* p. 26) *(Van den Gheyn,* nr. 3377) [3].

6. Aldaar ook hs. 3042-44 (*Van den Gheyn,* nr. 3372) : 'uit 1440 (dus vóór de stichting van het Dendermondsche klooster) met de aantekening : « *Desen bouc behoert toe den cloester van sente Brigitten to Marien throene bynen der stede van Denderemonde* »' (Verheyden, *a.c.,* p. 26). Voor de datering steunt Ver-

(1) Enkele fragmenten hieruit identificeerden wij reeds als ontleend aan Marquard van Lindau (zie *Marquard van Lindau en de Nederlanden* in *Ons Geestelijk Erf,* 1960, p. 397-8). Wij hopen nog op enkele preken uit dit hs. terug te komen.

(2) De vraag moet gesteld worden of de tekst wel inheems is en niet wellicht import, hetzij uit Zweden, hetzij uit Noordnederland, zodat dit misschien een schakel zou kunnen zijn uit de vroegere traditie van de dendermondse birgittinessen.

(3) Verheyden sigleert evenwel hs. 4585.

heyden uitsluitend op Van den Gheyn, die de kolofoon als volgt weergeeft : *'Dit es gheeyndet na d... ons heren duyst CCCC ende veertich'*. Wanneer men evenwel het hs. naziet, stelt men vast dat wat Van den Gheyn als *veertich* las, moeilijk leesbaar is, maar zeker in cijfers geschreven is. Onder de quartz-lamp konden wij ontcijferen als *LXXXVIJ* (een *X* werd vóór de L doorgehaald). Het hs. stamt dus wel uit Dendermonde.

7. Het getijden- en gebedenboek hs. 12079 (*Van den Gheyn,* nr. 789) wijst ons wel naar Dendermonde, wanneer wij f. 140v-de 15 Paternoster van Sinte Birgitta vinden, en f. 174v lezen : *Van onse heilighe vader s. Augustinus doctoer. O gloriose doctoer ende weerdighe biscop...* Al kan f. 182v *Van onse heilige moeder sinte elizabeth...* twijfel hieromtrent wekken. NB. f. 102r-103r : *Dit syn merclike punten van den heiligen sacramente. Albertus magnus die seyt. Wanneer die menschen dat lichaem christi ontfanghen...*, herkennen we als de aan Ruusbroec wel verkeerdelijk toegeschreven eucharistische beschouwing (zie Ruusbroec, *Werken,* ug. door het Ruusbroec-genootschap, 1948², IV, p. 288-290) [4a].

8. Bovendien konden wij nog vinden hs. 3009-10 der KB. te Brussel (*Van den Gheyn,* nr. 3807), met revelaties van S. Birgitta enz. Op de stempelband lezen wij *Sr. Barbara Tasse. Anno 1604.* Welnu in het Necrologium van Dendermonde lezen wij (p. 40) [4] : *Barbara Tasse, Antverpiensis, priorissa 12ª, et abbatissa 9ª.* Zij werd bovendien de eerste abdis van het nieuw gestichte klooster te Brussel. In zo ver mogen wij dit hs. toch in verband met Dendermonde vernoemen.

9. Hs. IV 118 der KB. te Brussel, bevattend *Constitutiones* en *Revelationes* van S. Birgitta, geeft als kolofoon : *Liber hic scriptus est A° 1627 in Monasterio Stᵉ Birgitte dicto Marie Throni Teneramundae a Moniali eiusdem Monasterij* (en daaronder met iets andere hand) *Sorore Anna Christophori.* Met nog andere naamvermeldingen.

10. De hss. uit Dendermonde, *berustend in de UB. te Gent,* zijn evenwel onder veel opzichten nog belangrijker. Aldus hs. 605, geschreven in 1487 (zie Saint-Genois, *Catalogue méthodique et raisonné des Manuscrits...,* Gent, 1849-52, nr. 508). Authentische weergave der constituties van de birgittinessen. Afkomstig uit Dendermonde.

(4) Zie A. De Vlaminck, *Nécrologie du double monastère de Ste-Brigitte à Termonde* in *Gedenkschriften van de oudheidskundigen kring der stad & des voormaligen lands van Dendermonde,* 1901, 5-64. Verder verwijzen we telkens naar deze uitgave.

(4a) Een studie hierover is in voorbereiding.

11. Hs. 604, einde der 15e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 509). Pauselijke documenten in verband met de regel van S. Birgitta. Zelfde herkomst.

12. Hs. 606, einde 15e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 510. Pauselijke bullen aangaande de Birgittinessenregel.

13. Hs. 608, 16e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 511) : *Syllabus Bullarum ad regulam S. Salvatoris a S. Brigitta fundatam spectantium* en stukken betreffende de stichting van Dendermonde.

14. Hs. 607, einde 15e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 512). Constituties enz. in 't latijn; dietse vertaling van de glose van Hugo van St. Victor op de regel van S. Augustinus. Over de band spreekt L. Indestege in *Boekbanden uit vijf eeuwen. Catalogus van de tentoonstelling*. Rijksuniversiteit Gent 1961, n. 118. We lezen aldaar : 'Het (hs.) werd geschreven en verlucht in het klooster van de Brigittinessen te Dendermonde, in 1500... De band... is eerder een voorbeeld van huisvlijt dan wel van boekbinderskunst. Er dient nochtans op gewezen, dat in het klooster van Dendermonde, tegen het einde van de 15e eeuw, en in de 16e eeuw, niet enkel boeken geschreven, maar ook gebonden werden'[5]. Merkwaardig zijn de volbladminiaturen, die als geslaagde producten van dit scriptorium verdienen bekend te worden. Aldus op f. 8v uitgewerkt als een soort drieluik door kolommen verdeeld, waarop afgebeeld worden : 1) *S. Katharina* (dochter van Birgitta), met nimbus, staf en hert ; 2) in het midden *S. Birgitta,* die schrijft in een codex, op 'n troon gezeten, terwijl 'n engel achter haar links staat ; 3) rechts 'n birgittines, met staf, pelgrimshoed enz. Op f. 33v *S. Augustinus* met bisschopsstaf en brandend hart in zijn twee handen dragend, geflankeerd links en rechts door 'n birgittinesje. En op f. 45r grote sierletter, waarin de *S. Augustinus-figuur* herhaald wordt. Deze miniaturen, met felle kleuren, kunnen ons onderrichten over de meeste traditionele gegevens van de birgittijnse ikonografie. Het zou 'n aparte studie vergen, om na te gaan welke gegevens uit Zweden, welke uit de noordnederlandse kloosters herkomstig moeten heten en wat eigen vinding van het zuidnederlandse scriptorium kan zijn.

15. Een bizondere aandacht verdient hs. 205 (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 522), dat in 3 afzonderlijke bandjes modern werd ingebonden, met de misleidende rugtitel : *Lyden Christi,* maar het best als een getijden- en gebedenboek kan getypeerd worden. Indicia in de kalender onderstrepen een bizondere verering zowel van Birgitta

(5) Wij hopen dat Prof. L. Indestege ons spoedig zal laten putten uit de rijke gegevens over het scriptorium van Dendermonde's Maria-ten-troon, dat hem zeker ter harte gaat en waarvan wellicht hij alleen de belangrijkheid beseft en kan laten blijken. Ons opstel moge slechts als een aankondiging hiervan gelden.

en Katharina als van brabants-oostvlaamse heiligen. Minatuur f. 116v stelt voor Birgitta, schrijvend in 'n boek ; een engel, aan haar rechterzijde, wijst naar de Christusfiguur, die in het glasraam verschijnt. De ondertitel luidt *Sancta Birgitta ora pro.* Opvallend is evenwel dat de heilige afgebeeld wordt met een grauwe hoofddoek (niet met de bekende birgittijnse kroon). F. 193r lezen we : *Een ghebet tot onser weerdegher patronerssen sente birgitten* (rubriek). *God gruet u gloriose vrouwe gheboren van coninckliken gheslachte princersse ende patronersse van Zweden. Een op gheloken roose met...* Dit wijst op een birgittinessenklooster. Daar de taal bovendien sterk oostvlaams is, moeten we wel aan Dendermonde denken. De vele (kleine of grotere) miniaturen, meestal in aansluiting bij het leven van Christus, bv. illustraties van *'die neghen couden'*, de Gregoriusmis enz., getuigen van het hoge peil van het dendermondse scriptorium op het einde der 15e eeuw.

16. Ook hs. 2615, op de rug *Ste Birgitta* gemerkt, in zijn lederen band met vlakken en kleinere motieven, is uit Dendermonde afkomstig. Het begint met f. 1r : *In dese Revelatie openbaert Die Maget Maria der heyliger bruyt Godts Sinte Birgitta, sienelyck die maniere vander gheboorten haers Soens ons heeren Jesu Christi...* De kolofoon, in een iets afwijkend geschrift, luidt : *Dit is het Boecxken het welck onse Eerw. Mevrou Maria Spelders Abdisse des Cloosters van s. Birgitten binnen Dendermonde belooft heeft voor de Gemeynte. Bidt om Godts wille voor haer Eerw. lieve ziele. Ende Ick Suster Anne vander Beken priorinne onweerdich, heb beneersticht naer haer Eerw. doot dat het soude geschreven worden. Weest mijnder om godts wil ooc gedach(!) in Ul. devote gebeden nu ende naer myn doot'* (f. 140r-141r). — We moeten dus de priorin als kopiiste van dit vrij late hs. herkennen. We lezen immers in het Necrologium : *Anna vander Beeken, Insulensis, priorissa 15ª sub abbatissa Spelders* (p. 42). En : *Maria Spelders, Antverpiensis, abbatissa 9ª anno 1623. obiit 1640, 28 septembris* (p. 40). Het hs. kan dus in of kort na 1640 ontstaan zijn.

17. Hs. 1360, door verschillende handen geschreven, bevat twee excerpten van Birgitta, terwijl daarnaast S. Mechtildis aan de beurt komt. Meerdere gegevens wijzen ons naar Dendermonde. Vooraan komt een dietse vertaling van de bekende kapittelpreek van Jan van Schoonhoven *Fiet unum ovile et unus pastor.*

18. Hs. 1365 noemen wij in het zelfde verband. Allereerst hebben we f. 1r-49v : *Een devoot boec vander passien ons heren die onse heer gheopenbaert heeft brigida die heiliger maget...* Daarnaast weer Mechtildis. De passieliteratuur is bij dit alles overwegend en kenschetsend. De kolofoon : *Biddet voor den scriver* zou

laten vermoeden, dat het hs. door een lid van het mannenklooster zou geschreven zijn [6-7].

19. Een nader onderzoek moet uitmaken of hs. 1748 eveneens uit Dendermonde afkomstig kan zijn, zoals sommige latere notities suggereren. Het is merkwaardig wegens een nog niet vermelde redactie der *Heimelike passie* (f. 1-183r : met onleesbaar begin, uitgerukte bladen, wellicht wegens de daar voorkomende miniaturen). F. 190r-222r krijgen als rubriek : *Hier na volghen sommighe ghescreven wt ter* // (we moeten het uitgerukte blad aanvullen met) *passien van S. Birgitta,* volgens getijdenschema. Deze coïncidentie zou wel stimulerend kunnen werken bij verder onderzoek naar de waardering der *Heimelike passie* (zie OGE., 1962, pp. 365-7).

Na de hss. moeten wij nog even de *drukwerken,* in het latijn en in het diets, nagaan als uitingen van de bedrijvigheid der Dendermondse abdij.

1. Er is allereerst :

Opusculum vitae et passionis Christi, eiusque genitricis marie ex revelationibus beate birgitte compilatum & compendiosa legenda eiusdem. Antwerpen, Gerard Leeu, 1489, 132 ff [8].

Vooraan hebben wij een beknopte beschouwing van het leven van Jezus en Maria, in 41 hoofdstukjes geschikt, die reiken van

(6) Stippen we nog in verband met de birgittijnse hss. aan, dat het Groot Seminarie te Gent een middeleeuws hs. van franse herkomst bezit, voorzien van meerdere latere getuigschriften, die de traditie handhaven, volgens de welke het hs. eens in het bezit van S. Birgitta zou geweest zijn en daarom ook als *'Breviarium Ste Birgitte'* gemerkt staat. Het behoorde vroeger aan de minderbroeders (Cordeliers) van Châlons, zoals blijkt uit de kalender, inhoud en meerdere inscripties of bezitsmerken. Inliggende getuigschriften (uit de 16e eeuw) bevatten o.a. het bewijs van een minderbroeder uit Châlons, dat hij het brevier meegeeft aan Bernardus Bardeloos, minderbroeder van S. Sixtus uit het diocees van Ieper, met de bevestiging van de traditie *'Breviarium fuisse Sae Birgittae viduae'.* Aangezien het dus als een reliek kon gelden, hebben bisschoppen van Ieper de verering er van met aflaten verrijkt. Evenwel konden we in het hs. zelf geen enkel spoor vinden, dat enig bewijs leverde van het feit dat het inderdaad eens in de handen van de heilige zou geweest zijn of dat de traditie geloofwaardig is. Dat het 'mogelijk' zou zijn, zou moeten bewezen worden uit het ontstaan van het hs. vóór haar dood in 1373. Dit kan alleen afgeleid worden uit een nader onderzoek van de (oorspronkelijke en bijgevoegde) notities uit de kalender, uit de (oorspronkelijke?) stempelband (met een moeilijk leesbare naam van de binder), uit de compositie van het brevier zelf enz. Hiervan moeten wij ter plaatse evenwel afzien. Het 'St-Birgitta-brevier' blijft in elk geval een waardevol document over de Birgitta-verering ten onzent.

(7) Naast deze hss. uit Brussel en Gent willen we nog wijzen op Ms. Add. 17532 uit het *British Museum* te Londen, dat wij leerden kennen uit L.H. Cottineau, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieures, Mâcon,* 1939, II, p. 3135. Het bevat evenwel een 'Recueil de titres et privilèges de l'ordre du Saint-Sauveur fondé par Ste Brigitte et spécialement de Termonde ; ms. du XVIIe s. sur papier, écrit par Art. Ch. Damerin, chan. de Diest, in -4° (aldus Stein, *Bibliographie générale,* n. 3805).

(8) Zie *Polain,* nr. 903.

Adam's val tot het laatste oordeel. Daarna *Remedia contra tentationes* uit Birgitta, gevolgd door de *Legenda B. Birgittae,* zoals deze vervat ligt *in bullis canonizationis et confirmationis ejusdem,* met gebeden en mis enz. ter eer van S. Birgitta en S. Catharina. En ten slotte de *Epistola exhortatoria ad meditationem passionis Christi. Jacobus Canter frisius Bhebbe virgini docte Sanctimoniali deo devote in claro frisie monasterio iesse sorori sue.*

Leerrijk zijn ons de slotwoorden van het *Prohemium* [9] :

Habes ecce compendiosissime revelationes beate birgitte brevi libello complexas habens in eis quae mediteris utilissime. Age igitur gratias ei qui longum atque immensum revelationum opus [10] hoc brevi libello perstringere curavit. Legant alij sive lecturas seculares, alij sybillas cumeas aut erithream laudent. Tu birgittam hanc sybillam habeto, atque eius revelationes sedula legito, ut aliquando sapientie huius principia sentias, et quam suavis sit dominus gustes & videas, atque id tibi assidua huius libelli lectio ne dubita tandem tribuet. Ergo tibi hic liber cue enchiridion semper manibus esto. Vale mei memor.

Opusculum vite & passionis christi eiusque genitricis marie ex revelationibus beate birgitte & compendiosa legenda eiusdem in monasterio ad thronum marie alias birgitte in Teneramunda Cameracensis diocesis compilatum, cum epistola exhortatoria ad meditationem passionis christi feliciter explicit. Anno domini M cccc.xci.

Jacobus Canter [11], te Groningen ±1470 geboren, studeerde te Keulen in de rechten. Daarna reisde hij doorheen West- en Midden-Europa, contact zoekend met humanistische kringen en vrienden. Zo ontmoeten wij hem te Antwerpen, waar hij in betrekking kwam met de voornaamste drukker Gerard Leeu, die hem voorredes liet schrijven voor enkele van zijn latijnse uitgaven. Daarin leren wij hem kennen als een geestdriftig bewonderaar van het humanisme, m.n. van Petrarca, wiens werk hij zoals meerdere andere Nederlanders bij ons volk ingang deed vinden, en van het wonder des tijds, de pas ontdekte boekdrukkunst, *divina haec ars,* in dienst van de vroomheid en van de geesteskultuur, die hij in het éne begrip van de *bonae litterae* samenvat, zoals hij dat zwierig in zijn inleiding tot zijn Petrarca-uitgaven, *Secretum de con-*

(9) Wij citeren naar de uitgave van 1491 ; *Polain,* nr. 904, geeft een reproductie hieruit.

(10) Wij mogen veronderstellen dat hiermee een latijns hs. bedoeld is en niet een druk (de eerste druk is volgens G.E. Klemming, *Birgitta-Literatur,* Stockholm, 1883, 6-11, geweest in 1492, bij Barth. Ghotan, te Lübeck ; *Polain,* nr. 907). In dit verband zouden hss. als 9523 en 1451-53 (Van der Gheyn, nrs. 2098-99) nader onderzocht moeten worden.

(11) Over Canter, zijn familie, leven en werk zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* I, c. 559 en VI, c. 919. *Biographie Nationale,* t. XI. Een hs. met zijn gedichten berust in de Staatsbibliothek te München.

temptu mundi, bij Gerard Leeu, 1489 [12], uitzingt:

Non superest quicquid tibi quod querare posthac quisquis bonis literis sedulus operam impendis. Quoniam divina hac arte quam impressoriam vocant effectum est, ut omne quod tibi ad studium suppeditare possit exiguo precio tibi quam facillime compares. Atque etiam ut non potuerit esse quicquam tam occultum maioribus quod nunc non undique circumlatum vulgatissimum plerumque in publico videas. Gratulare igitur tibi quod hac nostra etate natus sis que tibi ad studium plurimam commoditatem adijcit. Quid quod pene omiseram eadem qua memoravimus arte nunc secreta (ymmo enim olim priori evo secreta) francisci petrarche in publicam adducta lucem conspicis: quid nunc denique secretum erit? si secteta(!) publicantur [13]. Hec utique secreta nunc primum vulgata grato animo accipe. Est namque in eis quod ad vitam prosit, est etiam quod ad orationem. Namque ipsorum auctor (ut noscas hominem) is est, qui hac posteriori etate linguam latinam ceu in pulvere iacentem erexit: is qui priscum illum loquendi nitorem nostro evo primus restituit. Secuti sunt eum fateor eloquentiores: verum ei plurima gratia debetur, qui rem ad yma prope fundamenta collapsam diligentia sua instauravit. Collauda igitur hominem multa laude dignissimum, et has meditationes eius non inutiles oculo atque animo intentus lege. Vale et vive candide lector.

In dit proza voelen wij de humanistische geest over hem vaardig op 'n wijze, die zeker niet mishaagd zal hebben aan Erasmus, in wiens vriendschap hij langs de Goudse-Antwerpse drukker was binnengeleid.

De humanist, die de *Epistola exhortatoria* tot zijn zuster richt, lijkt ons ook de schrijver te zijn van het *Prohemium,* dat wij reeds gedeeltelijk aanhaalden. Dat mogen wij besluiten uit de identiteit van stijl en gedachten. Hoe moeten wij immers de woorden verstaan, waarin de schrijver dankbaarheid vraagt voor de bewerker der Birgitta-passie? Normaal wordt een *Prohemium* gericht tot iedere 'Goetwillighe leser', maar in dit geval menen we het te moeten lezen in de zelfde geest als de *Epistola.* Immers de identiteit van woordgebruik verraadt meteen identiteit van inzicht en gemoedstemming, waardoor de schrijver ten slotte als vanzelfsprekend suggereert, dat hij de zware taak van de samenvatting [14] op zich genomen heeft en dat hij vanwege de lezer recht op dankbaarheid heeft. Zo menen we, dat de bescheidenheid, waarmee hij zijn aandeel verzwijgt, toch doorzichtig genoeg moet heten, om hem als bewerker voor te stellen. Indien deze veronderstelling juist

(12) Zie *Polain,* nr. 3066. Vgl. C. Yepes, *Petrarca in de Mdl. letterkunde,* 1934, p. 24.

(13) Canter zinspeelt hiermee op de titel van het werk: *Secretum de contemptu mundi.*

(14) Wanneer hij spreekt van het *longum atque immensum revelationum opus,* klinkt ongetwijfeld een vleugje kritiek door. Wat speelde hierbij al wel mee?

is, zouden wij deze bewerking moeten plaatsen op het actief van de friese humanist, die aldus een nieuw voorbeeld biedt van de nauwe verstrengeling tussen vroomheid en geesteskultuur in het éne bonae-litterae-begrip.

De liefde, die hem bewoog de bewerking op zich te nemen, zal hem ongetwijfeld ingegeven zijn door zijn even geleerde als vrome zuster Ghebbe, die non was in het friese birgittinessenklooster Jesse bij Haren (Grn.). De zelfde familierelatie werd waarschijnlijk ook de aanleiding, die hem in contact bracht met de birgittinessen van Dendermonde, die blijkbaar als de opdrachtgevers van de uitgave moeten aangezien worden. Verbleef hij enige tijd in Dendermonde, zoals het slot van het *Prohemium* laat vermoeden?

De uitgave van 1489 geeft f. 9 een houtsnede [15] die voorstelt S. Birgitta schrijvend in een boek op haar lessenaar, bijgestaan door een engel. Op het bovenplan zien wij links God de Vader met Christus op zijn schoot, in het midden de Duif en rechts Maria met haar Kind. Deze voorstelling is dus niet afhankelijk van de houtsneden, die voorkomen in de drukken, welke alle later zijn. Hun innerlijke gelijkenis moet verklaard worden doordat beide teruggaan op de vaststaande traditie in de hanschriften [16].

2. *Opusculum vitae et passionis Christi,* 16 mei 1491. Zonder drukkersadres. Polain, nr. 904, identificeert : *Deventer, Richard Paffraet.* Dit schijnt evenwel niet vast te staan. (Collijn, *o.c.,* p. 76 noteert Speyer 1491). Geen houtsneden.

3. Daarnaast dietse uitgaven :

Die godlike revelacien der heyligher vrouwen sinte Birgitten vanden leven ende passie ons heeren ihesu xpristi ende sijnre liever moeder Marien. Antwerpen, Gerard Leeu. 1491. *Polain,* nr. 905 ; *Campbell,* nr. 381. De inhoud sluit aan bij de lat. ug. (de *Epistola* enz. ontbreekt). We vinden tweemaal de zelfde houtsnede van Birgitta, zij het iets meer versleten, als in de uitgave van 1489 terug. Vele houtsneden verluchten de tekst van het Leven van Jezus (zij komen niet overeen met die uit *Die passie ende dat liden JC.,* Gerard Leeu, 1490, zoals Polain aangeeft).

4. *Die godlike revelacien der heyligher vrouwen sinte Birgitten vanden leven ende passie ons heren...* Antwerpen, Gerard Leeu, 1491. Zie *Campbell,* nr. 381 [17].

(15) Zie reproductie bij Isak Collijn, *Iconographia birgittina typographica,* Stockholm, 1918, Pl. 36.

(16) Wij staan zeer dicht bij de gravure uit 't dendermondse hs., die we later p. 50 s. bespreken.

(17) Voor een Birgitta-bibliografie zie G.E. Klemming, *Birgitta-Literatur,* Stockholm, 1883 : latijnse uitgaven p. 29 ; dietse werken p. 51-56.

§ 5. DE BIRGITTA-PRENT EN DE MONOGRAMMIST GM.

Nog een wezenlijke verdienste van Verheyden is het, een verband tussen Dendermonde, Mechelen en de monogrammist GM gesuggereerd te hebben, als hij aan het slot van zijn reeds genoemd artikel schrijft :

> Onmogelijk, onwaarschijnlijk is het zelfs niet dat er andere betrekkingen hebben bestaan tusschen het Dendermondsche Brigittinenklooster en de Mechelsche kloosters Thabor en Bethanië.
>
> Werkte graveur G.M. voor Bethanië — en hier wordt dan bedoeld de kopersnede die den naam van dit huis in beeld brengt met het onderschrift ex castelle Bethanie prope Mechlinie, zoo was hij ook in betrekking met de Troon-priorij te Ouwen-Grobbendonk, onder wier opzicht en leiding Bethanië stond in 1445-1585... Telkens G.M. in het Mechelsche Bethanië kwam, moest hij een Grobbendonkschen Troon-pater aanspreken; hoe natuurlijk dat hij ook voor de Troon-priorij zou gegraveerd hebben, allereerst haar bandstempel... ten behoeve van zijn eigen banden (*a.c.*, p. 31-32).

Wij volgen het spoor Mechelen-Grobbendonk met de netelige kwestie van de paneelstempel niet [1], maar wel het spoor Mechelen-Dendermonde, waardoor we het graveerwerk van GM beter zullen leren kennen. Inderdaad kreeg zijn werk nog niet de aandacht, waarop het recht heeft. Daarom hier enkele gegevens.

1. *De Gregorius-mis van GM.*

Reeds vroeg werd GM bekend als graveur van een *Gregorius-mis,* waarvan een prent berust in hs. 401 der UB. te Luik, dat een verzameling van 94 gravures uit de abdij van St.-Truiden bewaart. Een reproduktie hiervan vindt men in het nog te vermelden artikel van J. Van der Linden, Pl. XVI [2]. J.D. Passavant gaf reeds in zijn *Le peintre-graveur,* Leipzig, 1860-64, 6 dln., er de volgende beschrijving van : 'Le saint est agenouillé, tourné vers la gauche ; derrière lui un diacre qui lui soutient le manteau, et en arrière de celui-ci, un personnage à genoux, avec un quatrième en prières, vis-à-vis, à gauche. Sur le retable de l'autel où apparaît le Christ, est représentée la Nativité. — La signature est au bas. — Pièce cintrée de la fin du XVe siècle'. De Christus verschijnt boven het graf, ter halver hoogte, met gekruiste, doorwonde handen, omgeven met marteltuigen.

(1) Zie onze bedenkingen hieromtrent p. 13, n. 10.
(2) Zie verder p. 40. Evenzo gereproduceerd bij F.W.H. Holstein, *Dutch and flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700,* Amsterdam, Vol. XII, p. 181.

Later heeft G.K. Nagler in *Die Monogrammisten,* München, 1863, de graveur tot twee maal toe vermeld : eerst II, n. 423 onder *CM* : '... welcher der früheren Zeit des 16.Jh. angehört, und in Holland gelebt haben dürfte... Ms. S. Trudo. Das fragliche Blatt könnte daher von einem Mitgleide des Stiftes gestochen seyn. In der Manier erinnert es an Israel van Merckenem, doch lebte der Stecher in späterer Zeit'. Daarna III, n. 179 als *GM* : '... der erste Buchstabe scheint aber G zu sein, da der Meister gegen Ende des 15.Jh. gelebt hat'. Vooral de onzekerheid blijkt [3]...

Wel kunnen we verwantschap ontdekken met IM (= I. van Meckenem) : vgl. afbeelding bij J. de Borchgrave d'Altena, *La Messe de saint Grégoire. Etude iconographique* in *Bulletin der Koninklijke Musea voor Schone Kunsten,* 8, 1959, 3-34, afb. 5) en met de Meester IA van Zwolle(zie *ib.,* afb. 15) [4].

2. *De Bethanië-voorstelling.*

Sinds ±1860 werd GM door een tweede werk betrokken in een debat, dat reeds heel wat stof opjaagde, sinds E. Van Even het bestaan van 'drukmateriaal' vanaf 1463 in het klooster Bethanië, der Reguliere Kanunnikessen van S. Augustinus der Congregatie van Windesheim in 1421 te Mechelen gesticht en bediend door de Augustijner Regulieren uit Maria-Troon te Grobbendonk [5], oorkondelijk kon vaststellen [6] en sinds een gedrukt blad, duidelijk gedateerd *Intra muros castelli marthe Bethania prope mechliniam im-*

(3) Het heeft weinig zin de gravure uit Berlijn getekend MG met GM te willen in verband brengen, zoals Passavant en Van der Linden (zie *a.c.,* p. 419) willen doen.

(4) De literatuur over de Gregorius-mis is eindeloos. Zie de voornaamste vermeld bij J. de Borchgrave d'Altena, *a.c.* (NB. Onze prent wordt hierin niet vermeld). We citeren in ons verband : H. Bradshaw, *On the earliest English engravings of the Indulgence known as the 'Image of Pity'* (geschreven reeds in 1857), studie gebundeld in zijn *Collected Papers,* Cambridge, 1889, 84-100, waarin het vooral over de voorstelling in Engeland gaat ; H. Thurston, *The mass of S. Gregory* in *The Month,* sept. 1908 ; M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden,* 1931, II, 85-95. — Ondanks het vele dat reeds gepubliceerd werd hieromtrent, lijkt nog de ware sleutel tot de diepere kern der voorstelling en vooral de eigenlijke historische grond niet terdege gevonden te zijn. Wellicht heeft men te zeer gezocht binnen W.-Europa, en niet gekeken naar de Oosterse beschouwing van Graf, Verrijzenis en Wapenen Christi : uit deze confrontatie zou het radikale verschil tussen Oost en West inzake de beschouwing van Passie en Verrijzenis blijken.

(5) Over Bethanië zie men naast de literatuur vermeld in het hierna te noemen artikel van H. Cordemans de Bruyne, vooral Pr. Verheyden in *Mechelen de Heerlijke.*

(6) E. Van Even, *Ancienne école de peinture de Louvain,* Brussel, 1870 (voordien verschenen in *Messager des sciences historiques,* 1866-9). De documenten werden later uitgegeven en uitvoerig besproken door H. Cordemans de Bruyne in *Bibliographie malinoise. Histoire de l'art typographique à Malines et bibliographie raisonnée de ses productions* in *Bulletin du Cercle Archéologique Littéraire & Artistique de Malines,* 6, 1895, 1-111.

pressum — anno domini m cccc lxvij, met een eucharistisch gedicht en een houtsnede [7], bekend werd. Het debat ging hoofdzakelijk over de vraag welke interpretatie men aan deze documenten moest geven, m.n. of men het 'drukmateriaal' in het Bethanië-klooster moest beschouwen als een typografisch atelier (zodat men aldaar het bestaan van boekdrukkunst in eigenlijke zin ettelijke jaren vóór Dirk Martens moest aannemen), dan alleen als een xylografische drukpers, zoals er wel meer in die tijden moeten bestaan hebben als voorloper van de eigenlijke boekdrukpers [8]. Dit debat mogen wij hier terzijde laten, terwijl de lezer een technische studie over het eucharistisch gedicht in deze bundel kan vinden van de hand van dhr. Vervliet. Zo kunnen we ons beperken tot een tweede product uit Bethanië, dat eveneens heel wat betwisting opgeroepen heeft, maar dat rechtstreeks verband houdt met een werk van GM, nl. de zg. Bethanië-voorstelling.

Deze prent werd voor het eerst grondig beschreven door M. Hymans [9], die ze in verband bracht met een andere, waarvan de oorspronkelijke koperplaat, zoals de eerste, destijds bezit was van dhr. Aug. de Bruyne uit Mechelen en die wellicht een enig voorbeeld was van het schrootblad [10] : een graveer-methode op metaal,

(7) Gereproduceerd bij H. Cordemans de Bruyne, *a.c.*, pl. II en bij W. Godenne (zie n. 8). Over de geschiedenis van de prent zelf zie H. Cordemans de Bruyne, (zie n. 8) enz. Over de geschiedenis van de prent zelf zie H. Cordemans de Bruyne, *de Bruyne (1866-1956)* in *Handelingen van de Kon. Kring... Mechelen,* 60, 1956, p. 24 en passim). Nu is zij in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Brussel.

(8) Een uitvoerige bibliografie van het debat vindt men bij W. Godenne, *Deux gravures anciennes du couvent de Béthanie fondé en 1421 à Malines,* in *Handelingen van de Kon. Kring... Mechelen,* 60, 1956, 61-73. Een goed verslag van het historisch debat ter zake op het Congres van de *Fédération archéologique et historique de Belgique,* Mechelen, 8-11 augustus 1897 (H. Cordemans de Bruyne-Paul Berghmans) in J.-Th. de Raedt, *Une découverte sensationnelle pour l'histoire des origines de l'imprimerie en Belgique* in *Jadis,* 2, 1898, 37-42. Zie nog J.W. Enschedé, *Eene drukkerij buiten Mechelen vóór 1466* in *Het Boek,* 7, 1918, 286-292 ; J.H. Hessels, *Eene drukkerij buiten Mechelen vóór 1466* in *Het Boek,* 12, 1924, 15-37. Over de wisselende opinies in deze kwestie zie A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild vom XVI. bis zum XX. Jahrhundert,* München, 1930, p. 32, n. 2.

(9) In *Documents iconographiques et typographiques de la Bibliothèque Royale de Belgique,* Bruxelles-Amsterdam, 1877, 1e Série, 2e Livraison, pp. 17-18.

(10) Deze methode, die feitelijk afkomstig is uit het goudsmedenbedrijf, omschrijft Hymans als volgt : 'gravure, où le sujet est produit par un combinaison de points et de traits croisés, se détachant en blanc sur un champ noir et où cependant apparaissent des traits noirs sur fond blanc, révélant ainsi une combinaison... de gravure en creux et de gravure en relief' (*o.c.*). A.A.J. Delen van zijn kant beschrijft het procédé als 'hoogdruk-prenten op metaal, waarop de zwarte, opstaande vlakken door middel van de puntslag (ponsoen ; poinçon ; dotting-punch, matting-punch, ring-punch ; Punze) werden bewerkt, hetgeen op de druk witte stippels achterliet. Deze prenten, — zeer zeldzaam omdat dit primitieve goudsmedenprocédé spoedig werd opgegeven — dragen de naam van schrootbladen (*gravures criblées, interrasiles ; dotted prints ; Schrotblätter,* in *De grafische kunsten door de eeuwen heen,* Antwerpen-Amsterdam, 1956, p. 8 (de auteur geeft twee reproducties van schrootbladen p. 37 en 49).

die hij uitvoerig beschrijft in verband met de drukkunst. Deze, S. Crispinus en Crispinianus voorstellend aan weerzijde van de H. Drievuldigheid, werd blijkbaar uitgedeeld aan de leden der schoenmakersgilde, die in 1502 te Mechelen werd opgericht. [11]. Hymans vermoedt dat de Bethanië-prent naar de zelfde schroot-methode vervaardigd werd door de zelfde meester.

De studie van de Bethanië-prent werd hernomen door H. Cordemans de Bruyne [12], die ze evenwel *gravure sur bois* noemt, zoals dit ook nog sindsdien gebeurde. We menen evenwel dat Hymans gelijk heeft op dit punt : het procédé is wel ontleend aan de houtsnede, maar zo uitgevoerd als dit alleen op metaal kan gebeuren.

Intussen vond H. Bradshaw [13] in Ms. G 6 uit de bibliotheek van het St. John's College te Cambridge een variante van de mechelse Bethanië-prent : een kopergravure, gereproduceerd als Pl. 6, p. 248 [14], met het onderschrift : *Ex Bethania prope Mechliniam traditur pressa,* maar getekend *GM.* Daar hij bij Hyman geen reproductie van het schrootblad vond, kon hij alleen uit de beschrijving er van geen oordeel over de onderlinge verhouding van afhankelijkheid vormen [15]. Welnu wanneer men al kennis van deze degelijke studie kreeg [16], heeft men het intussen als 't ware vanzelfsprekend gevonden, dat de kopergravure uit Cambridge een kopie moest zijn [17].

(11) Reproductie bij Hymans, *o.c.*

(12) In artikel vermeld p. 42, n. 6.

(13) Bekendgemaakt in *On two engravings on copper by G.M., a wandering flemish artist of the 15-16th century,* opgenomen in zijn *Collected Papers,* Cambridge, 1889, p. 248-252.

(14) De gravure is ingeplakt in een hs., dat een diets getijden- en gebedenboek is met een kalender uit het Bisdom Luik, wat bovendien door andere namen bevestigd wordt. Geschreven 15e of begin 16e eeuw.

(15) Hij zegt : 'I am not in a position to say which is the original and which is the copy' (*a.c.,* p. 249).

(16) Het geeft wel te bedenken als we lezen bij W. Godenne : 'H. Cordemans, que nous avons interrogé à ce sujet, ne nous a pas caché sa stupéfaction car, disait-il, j'ai fait 9 ans de stage à Londres, je n'ai jamais appris l'existence de pareille gravure et au contraire un expert anglais est venu à l'époque, étudier à Malines la gravure et ma collection sans jamais me parler d'une épreuve similaire à Cambridge' (*a.c.,* p. 64). Dat was nog in 1945...

17) Wel lijkt W. Godenne de enige te zijn, die deze copie met argwaan heeft bekeken, zoals blijkt uit zijn kritische bemerking : 'permettez-nous de dire immédiatement : l'une est une xylographie et l'autre, celle de Bradshaw, une gravure à la pointe sèche. Il était aisé de se procurer une reproduction de la planche d' Aug. de Bruyne, puisqu'on en parlait depuis 1860... La planche Bradshaw est naïvement gravée et le copiste, pour son malheur, reprend la même faute de lecture du mot Celidomus, mot mal lu depuis l'origine et qu'il reproduit avec l'erreur parue dans l'ouvrage de H. Hymans... Que cette copie soit une mystification, nous n'osons pas le croire' (*a.c.,* p. 64-65). Ongetwijfeld schiet S. zijn doel voorbij, wanneer hij het woord mystificatie ook maar vernoemt.

Welke is evenwel de verhouding tussen het schrootblad (= S) en de kopergravure (= K)? Wanneer we beide prenten onderling nauwkeuriger vergelijken, zijn er wel enkele punten, die ons onderzoek in een bepaalde richting moeten sturen.

a. Er zijn vooreerst de woorden, die de voorstelling verklaren. Op S zijn alle woorden op banderollen aangebracht, terwijl ze in K rechtstreeks op het vlak van de plaat voorkomen. Indien GM kopieert, ziet men niet onmiddellijk een reden, waarom hij zou veranderen. Indien de verhouding andersom is, vermoedt men dadelijk dat de etser van S de spreukbanden aanwendt als het enige middel om een wit als achtergrond te bekomen.

b. In K heeft GM bij de tekening van het venstertje in de bovenhoek rechts het perspectief niet onderhouden. In S is het perspectief verantwoord aangebracht. Indien GM kopieert, zou het dwaas zijn, dat hij een perspectieffout zou inbrengen. Men begrijpt daarentegen zeer goed dat een kopiïst een fout verbetert.

c. De achtergrond boven aan is afgesloten door een dak met 3 kanteeltorentjes; de zijkant rechts door een zijbouw (boven de belendende keuken). GM tekent bovendien links van het dak nog een huisgevel, waardoor het perspectief met de rechterhoek goed uitkomt en het dak zijn juiste perspectief krijgt. S heeft de proporties enigszins veranderd zodat de tekening gevat ligt tussen de 2 kolommen en de linkse gevel die aldus geen tegenhanger heeft.

d. Er is ten slotte de naam *Celidomus* bij S en *Cedomus* bij GM. Wijl men in *Celidomus* een *Celi domus* herkende, leek dit een doorslaggevend argument voor zijn authenticiteit te verschaffen [18]. *Cedomus* moet dan wel de verregaande graad van aberratie aangeven, zowel van de copist als van allen, die hem zouden willen voorrang gunnen. Deze stellingname roept evenwel enkele bedenkingen op. Vooreerst de naam is wel in één woord geschreven: het kan dus nooit als *Coeli Domus* verstaan worden (zo wat als synoniem van het hoger staande *Castellum Marthe).* Het is een persoonsnaam zoals bv. *Lazarus,* waaronder het staat. Bovendien moet men lezen resp. *Celidonius/Cedonius* (wegens de afkorting *us* is de punt boven de *i* weggevallen). Ten slotte is historisch de persoonsnaam *Celidonius* in dit verband onbekend; des te vaster staat de vorm *Cedonius.* We hebben maar de in de Middeleeuwen gezaghebbende *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine (op het feest van Maria Magdalena) te raadplegen, om te lezen:

Erat autem tunc temporis [19] cum apostolis beatus Maximinus unus de

(18) Vgl. H. Cordemans de Bruyne, *a.c.,* p. 20, n. 1; W. Godenne, *a.c.,* p. 65 en n. 3.

(19) Nl. na de Hemelvaart des Heren en de 'deylinghe der apostelen'.

.lxxij. discipulis: cui a beato petro beata Maria magdalena fuerat commendata. In hac igitur dispersione beatus maximinus maria magdalena Lazarus frater eius *Martha* soror ipsius. et martilla [20] pedissequa marthe necnon et beatus *Cedonius,* qui cecus a nativitate extiterat sed a domino fuerat illuminatus. omnes hij insimul et plures alij christiani ab infidelibus navi impositi ut omnes simul submergerentur. divino tamen nutu marsiliam deveniunt... [21].

Geen objiciënt zal nu doen geloven, dat GM de fout *Celidonius* zal verbeterd hebben. Maar men begrijpt zeer gemakkelijk dat een copist uit de *e* met bovenstaande krol van *Cedonius* bij GM een *eli* gegist heeft.

Deze laatste beschouwing, samen met de voorgaande indicia, die nog aangevuld zouden kunnen worden, geeft wel een voldoende zekerheid aan onze stelling, dat het schrootblad naar de gravure van GM werd nagetekend, en niet omgekeerd. GM heeft voorrang chronologisch en artistiek, al zullen we zijn kunst niet overschatten.

We weten niet wie de schrootprent vervaardigd heeft. Al werd zij, zoals de kopergravure van GM, op de 'drukpers' van het Bethanië-klooster afgetrokken en van daar uit verspreid, zien we daarin geen reden, om de copist er van onder de zusters van het klooster te zoeken, maar onder de leken-kunstenaars die zoals GM zelf hun kunst ten dienste stelden van vrome kringen. GM, die door zijn bekendheid van kopergravures in en buiten Mechelen de aandacht der zusters gaande gemaakt zal hebben, kreeg aldus van hen de opdracht, om het symbool van hun kloosterideaal in beeld te brengen, wellicht naar een bestaande schilderij of miniatuur, waarop het evangelisch-legendarisch toneel van Jezus bij Martha en Maria te Bethanië afgebeeld is en die GM bij zijn gravure blijkens haar picturaal en architectonisch karakter geïnspireerd zal hebben [22].

Beide prenten, de kopergravure en het schrootblad, mogen wij dus aanzien als authentische voortbrengselen van de prentdrukpers van Bethanië, die we niet nader kunnen dateren [23]. Van deze twee

(20) Deze grafie, tov. *Marcella,* laten we nu maar ongemoeid.

(21) Volgens de druk van Keulen, de Homborch, 1478 (Zie *Polain,* nr. 2189), p. 161r.

(22) Verheyden heeft in dit verband volgende belangrijke nota : 'Bij het einde van de 15e eeuw had de kloosterkerk een gebeeldhouwde altaartafel met een dergelijke voorstelling van Bethanië ; sedert 1515 had de refter een muurschildering met hetzelfde onderwerp (in *Mechelen de Heerlijke,* p. 501).

(23) Vermelden we nog, evenwel buiten het kader van ons onderzoek omtrent GM, als eveneens afkomstig uit Bethanië, de vroege houtsnede, een pieta voorstellend, bewaard in het Rijksprentenkabinet te Brussel (S IV 14848) : Maria, geflankeerd door S. Jan en M. Magdalena, beweent Jezus van het kruis afgenomen ; kruis op de achtergrond, gebouwencomplex in de verte ; kader van loofwerk, bloemen en vogels ; gekleurd geel, rood en blauw ; met de legende : *Tonser liev. vrouwen te*

is het werk van GM 'origineel', al hangt het zelf van de traditionele voorstellingen af.

3. *De dendermondse Katharina-prent GM.*

Terwijl de Gregorius-mis van GM ongelocaliseerd is en de Bethanië-gravure in Mechelen thuishoort, voeren de andere werken van GM ons naar Dendermonde. m.n. naar het Birgittinessenkloster Maria-Troon, aldaar sinds 1465 gesticht. Bemerken wij echter vooraf, dat deze verbinding Mechelen-Dendermonde niet toevallig kan zijn. In Mechelen buiten de Nonnenpoort aan de Dijle immers werd een birgittinessenklooster onder den naam *Thabor* gesticht in 1459 door de zusters uit Sluis [24]. Wanneer we nu GM, wiens werk in Mechelen we reeds kennen, ook zien werken voor de dendermondse birgittinessen [25], ligt het voor de hand aan te nemen, dat de mechelse Thabor-zusters daarin bemiddeld hebben.

In zijn reeds genoemd opstel vermeldt H. Bradshaw, hoe hij in een exemplaar van de *Horae ad usum Sarum,* gedrukt door W. de Worde, ca. 1494, te Westminster, bewaard in de bibliotheek van het *Lambeth Palace* te Londen, 3 nederlandse gravuren vond, w.o., bij f. 65a bijgeplakt, een prent, die S. Katharina van Vadstena, door twee engelen gekroond, voorstelt, met het onderschrift

S. Katharina de swetia filia S. birgitte
GM
Ex tenera munda

Van deze prent geeft hij een reproductie (p. 88), zoals ook I. Collijn, *o.c.,* Pl. XX (bespreking p. 81-2).

Naast deze prent in Cambridge vinden we de Katharina-gravure vermeld door J. Van der Linden in *Le pèlerinage de Notre-Dame (Manuscrit avec Enluminures) Le graveur GM* in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles,* 22, 1908, 403-423, vooral p. 418 s., met reproductie Pl. XVI [26]. In hoofdzaak komen beide pren-

betenie. Zie *Prentenkabinet, 1930-1960, Dertig jaar aanwinsten,* Brussel, 1961., p. 27, n. 1, die vermeldt *Anonymus - Laatste kwart 15e eeuw ; 110 x 80 mm.* Reproductie bij L. Lebeer in *Mechelen de Heerlijke,* p. 455, die dateert 'bezwaarlijk vóór het einde der XVe eeuw (*ib.,* p. 456).

(24) Zie in *Mechelen de Heerlijke* een algemene beschrijving en een afbeelding van Thabor, p. 647 ; over het boekenbezit van Thabor zie *ib.,* Pr. Verheyden, p. 487.

(25) Zie de literatuur over deze stichting opgegeven, hiervoren p. 7, n. 11.

(26) In dit artikel beschrijft dhr. Juliaan Van der Linden uitvoerig, maar weinig kritisch-objectief, een hs., dat in zijn bezit was. Het bevat in hoofdzaak een 'Onser liever vrauwe pelgrimagie' waarvan we een ander hs. bezitten in hs. 21714 der KB. te Brussel, waarover wij een studie voorbereiden. Daarom willen we bij deze gelegenheid navraag doen bij de lezers, of iemand ons iets kan mededelen over het hs.

ten overeen; maar wanneer men ze nauwkeuriger vergelijkt, ziet men onmiddellijk allerlei verschillen. Het metselwerk met de torenspitsen aan de horizont (in het midden van de voorstelling) is in de Cambridge-prent (= C) zeer scherp, rechtlijnig weergegeven ; in de brusselse (= B) zeer grof en in gebogen lijnen. De engelfiguren zijn in C net getekend ; in B worden allerlei lijnen door stippeltjes en streepjes weergegeven. De bloemen in de voorgrond en in de omlijsting zijn in C fijn en zacht afgewerkt; in B is alles vergrofd. Speciaal de bloempot achter de heilige is in C nauwkeurig afgelijnd ; in B is dit zonder meer een belachelijk kinderkrasje geworden. Daarom kunnen wij in B alleen maar een slechte kopie van C zien, waarmee de oorspronkelijke auteur GM niets meer te maken heeft.

De Katharina-prent vond bovendien haar weg en verspreiding in Noord-Nederland langs de verbindingslijnen van de birgittinessenkloosters. Maria-Troon te Dendermonde was immers in 1465 gesticht van uit Mariënwater (= Coudenwater) onder Rosmalen bij 's Hertogenbosch [27]. Welnu, zoals P. Kruitwagen zegt : 'Henkel [28] reproduceert een prentje dat stellig afkomstig is uit Mariënwater, of dat, naar de bloemenrand te oordelen, althans is vervaardigd door de Leidschen graveur, die te of voor Mariënwater werkte. Het stelt voor de H. Catharina van Zweden, en draagt als onderschrift : « S. katharina de swetia filia S. birgitte ». Deze houtsnee is echter een getrouwe copie van een kopergravure, vervaardigd door den meester G.M., die te Dendermonde voor Maria-Troon werkte [29]. Over het werk van den Leidschen houtsnijder, dat zwaar gekleurd is, en er op de reproductie dus niet bijzonder smakelijk uitziet, valt moeilijk een oordeel te vellen, zoolang men het oorspronkelijke niet gezien heeft. Maar toch kan men zonder vermetelheid zeggen, dat zijn prestatie ver ten achter staat bij die van den bekwamen kopergraveur. Vooral de bloemenrand die bij G.M. fijn is en elegant, is bij den Leidenaar onbeholpen en zon-

van dhr. J. Van der Linden uit Brussel (1848-1911) (zie levensbericht in de *VMKVA,* 1919-20, p. 268-275 ; E. De Seyn, *Dictionnaire biographique,* Brussel, 1936, II, 2026-27 : naar vriendelijke mededeling van Dr. Prof. Van Eeghem), dat wij tot nog toe vruchteloos zochten en dat ons zo waardevol lijkt zowel wegens de tekst-inhoud als om zijn prentjes, waaraan dhr. Van der Linden wel bijna alleen waarde hechtte.

(27) Over Mariënwater zie Dion. Mudzaert, *Oorsprongh, begin ende vervolgh van het gheloof... in onse Neder-landen* (in zijn *Generale Kerckeliicke Historie,* II, Antwerpen, *1624),* p. 228. Verdere literatuur bij M. Schoengen, *Monasticon Batavum,* Amsterdam, 1941, II, p. 163.

(28) Zie M.D. Henkel, *Holzschnitte, Metallschnitte, Kupferstiche in holländischen Sammlungen,* Straatsburg, 1918.

(29) Als we goed zien, is zij nagetekend naar de Londense prent, en niet volgens de copie, waarover wij hiervoren spraken : de houtsnee is immers scherper en zuiverder in de lijnen dan de copie...

der veel smaak, vooral dààr, waar hij zijn model moest loslaten, en in plaats van een zwierigen spreukband met : Ex tene G.M. ramunda » een vrij zinlooze combinatie van bloemen met wat preiblaren heeft neergeprutst' [30].

Hieruit blijkt alvast, dat de kopergravure van GM goed bekend en gegeerd is geweest: de enkele sporen, die wij konden ontdekken, wijzen evenwel op een nog ruimere verspreiding in Zuid-Nederland, maar ook ver daarbuiten.

4. *De dendermondse prent met Christus tronend tussen Birgitta en Katharina.*

Een bizondere aandacht verdient een gekleurde kopergravure, bewaard in de KB. te Stockholm, waar ze eerst door Klemming werd ontdekt. Deze is een voorstelling van Christus in vol ornaat zetelend op een troon, in zijn handen 'n boek en 'n wereldbol houdend, omgeven links door S. Birgitta met staf en (visioen- en regel-?) boek, rechts door S. Katharina met staf, hert en lelie. Op het bovenplan meerdere bandspreuken, die een gesprek tussen de drie figuren weergeven. Onderaan lezen wij : *Ex Teneramūda birgitta traditur pressa.*

Met zekerheid weten we dus, dat deze prent uit Dendermonde stamt. Zomin Klemming als Collijn [31] aarzelt evenwel, ze bovendien toe te schrijven aan de onbekende meester GM [32]. Van onze kant durven we niet zo affirmatief zijn. We vermoeden immers dat wij hier slechts te doen hebben met een latere copie van een oudere kopergravure met de zelfde voorstelling, die wel verspreid

(30) Zie *Nederlandsche prenten uit de 15e eeuw* in *Het Boek,* 12, 1923, 193-206 ; 13, 1924, 39-62 ; onze aanhaling p. 45-46. Over Kruitwagen's hypothese (passim) over de leidse houtsnijder uit/voor Mariasterre, Mariënwater enz. moeten wij hier niet verder uitweiden. Over andere prentjes uit Mariënwater en Maria-Sterre, zie Kruitwagen, *a.c.,* p. 44s.; A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild,* München, 1930, p. 33.

(31) Zie literatuur over en reproductie van deze prent bij I. Collijn, *o.c.,* p. 75-77, PL. XIX.

(32) Dit oordeel wordt overgenomen door A. Spamer, wanneer hij aangaande de Bethanië-prenten zegt : 'Ist so dieses Blättchen allem Anschein nach im Kloster selbst (= Bethanië te Mechelen) gedruckt, so kann es doch von keiner der dortigen Schwestern gezeichnet oder geschnitten sein, da wir von dem gleichen Monogrammisten auch zwei in dem Birgittinerinnenkloster *Marienthron in Dendermonde* gefertigte Kupferstiche mit dem verwandten Vermerk « Ex teneramūda birgitta traditur pressa » bezitzen : eine Christus zwisschen der Hl. Birgitta und ihrer Tochter, der Hl. Katharina von Vadstena, sowie eine Darstellung der Letzteren allein, von zwei Engeln gekrönt' (*o.c., p. 32-33).* De vraag, die A. Spamer hier meteen aanraakt, nl. of Dendermonde ook een eigen *prentdrukpers* bezat, zal afhankelijk moeten gesteld worden van de aard van het scriptorium, dat aldaar gevestigd was. Zoals de schrijver in deze bladzijden meermalen laat uitschijnen, moeten dergelijke vermeldingen op de prentjes met een zekere kritiek onderzocht worden (zie volgende noot). Wellicht zal de studie van L. Indestege ons inzake Dendermonde het gewenste licht brengen.

zal geweest zijn van uit Dendermonde en getekend met GM, zoals we dit uitdrukkelijk voor de Katharina-prent zagen. Veel lijkt o.i. er op te wijzen, dat deze prent geen authentisch werk van GM kan zijn. Wij onderkennen wel de zelfde factuur als in de gesigneerde Katharina-prent uit Cambridge. Maar het verschil in afwerking tussen deze twee is van de zelfde aard als het verschil tussen deze Cambridge- en de brusselse prent : het verraadt de hand van een minder knappe copist. In de zelfde richting wijst het feit, dat wij de boog-omraming en de bloem- en loofversiering in de randen, beide wel karakteristiek voor GM, hier missen.

Met dit al hebben wij in deze gravure een nieuw bewijs voor de werkzaamheid van GM in Dendermonde en voor zijn uitgebreide bedrijvigheid op het gebied van de birgittijnse ikonografie. We zien hoe het werk van GM, dat blijkbaar een afgerond geheel van birgittijnse ikonografie omvatte, al of niet gesigneerd, rechtstreeks of in copieën, van uit Dendermonde en over de andere birgittinessenkloosters in de Nederlanden en waarschijnlijk ook in de andere landen, een wijde verspreiding heeft gekend. Gevoed door de traditie uit de handschriften, miniaturen en houtsneden, heeft het een eigen stroming in de ikonografie bepaald.

Ten slotte wijzen we nog op de voorstelling van de troon, die in deze prent een centrale plaats inneemt. En dit brengt ons naar de Birgitta-prent uit ons dendermondse hs.

5. *De Birgitta-prent uit het dendermondse handschrift.*

Zo worden wij teruggebracht op het uitgangspunt van ons onderzoek : nl. het dendermondse hs. waarin vooraan de S. Birgittakopergravure is ingeplakt met het inschrift :

S. birgitta. vā dē ryke nericia. princes
ce. maria. troene te dendermonde

Zoals wij zagen (p. 3s.), stelt deze prent het probleem omtrent de herkomst van het hs. en omtrent de inspiratie van het behandelde motief.

Wat hiervan ook zij, uit het onderschrift van de Birgitta-prent mogen we met zekerheid afleiden, dat zij van uit Dendermonde verspreid werd [33]. Kunnen wij bovendien de prent zonder meer als

(33) Of wij met evenveel zekerheid mogen besluiten, dat het daar ook gedrukt werd en dat het klooster dus over xylografisch materiaal beschikte, durven we zo maar niet beslissen. In dit verband zegt A. Spamer wel : 'Doch liegt es nahe, auch in der Mehrzahl der nur mit dem Namen bestimmter Klöster gezeichneten Bildchen Erzeugenisse einer eigenen Presse zu erblicken, wie etwa auch in jener kleinen * maria * sterre * signierten Darstellung der schreibenden Hl. Birgitta, die dem niederländischen Birgitterinnenkonvent Mariastern in Gouda entstammt' (zie hierover p. 49 s.)... Maar hij vervolgt : 'Immerhin läszt die blosze Namensnennung eines

het werk van onze meester GM aanzien? Hoe verleidend dit ook moge zijn, we durven het niet zonder nieuwe bewijzen aannemen. Allereerst al om het ontbreken van het monogram, dat wij elders niet alleen op zijn authentieke werk, maar ook op copieën vaststelden. Ook de minder gave afwerking bv. van de gezichten, en de vrij late reproductie, waarin de prent tot ons gekomen is, wijzen in dezelfde richting. De Birgitta-figuur vertoont trouwens merkelijke verschillen met die uit de gravure van Christus omgeven met Birgitta en Katharina (bv. hoofd- en kindoek ; plooien van het kleed enz.).

Daarentegen vermoeden wij wel, dat onze huidige prent op een ons nu onbekende gravure van GM teruggaat. Meerdere trekken uit de Birgitta-prent vinden wij terug op de werken van GM, bv. de engel (vgl. de Katharina-prent, waar we de twee kronende engelen aantreffen) ; de uitbeelding van de halve muur, van de kantelen met vlaggetjes, van de bovenrand van de muur in zigzaglijn (vgl. Katharina-prent ; de Bethanië-gravure uit Cambridge in tegenstelling met de mechelse copie) ; de boogomraming (vgl. beide voornoemde gravures alsook de Gregorius-mis).

Bovendien bezitten wij een noord-nederlandse houtsnede, die wij als een copie van onze Birgitta-prent van GM moeten beschouwen. Zij vormt een parallel met de Katharina-voorstelling, waarvan we een authentische gravure van GM bezitten én de copiehoutsnede uit Mariënwater [34], wijl zij afkomstig is van het birgittinessenklooster Maria-Sterre bij Gouda.

C. Dodgson beschrijft ze aldus :

'The saint sits on a low, wide seat, with a desk at her right hand, where she is writing her revelations on a long strip of parchment, laid acros an open book. She is prompted by an Angel, who stands on the seat behind her... Over the desk is an inverted scroll with the inscription *huut. der. goude.* Right of the seat are the emblems of St Bridget... In the air above are the... three visions... The prent is closed at the top by an rounded arch, with a leaf-ornament in the spandrils. The floor is paved. In the centre of the lower border is a shield, party perpale, three six-rayed stars, dexter and sinister...' [35].

Klosters es noch durchaus zweifelhaft erscheinen, ob ein Blatt im Kloster selbst gedruckt, vielleicht auch dort entworfen und geschnitten wurde, oder ob ein berufsmäsziger Formschneider und Drucker es auftragsgemäsz diesem Kloster in fertigen Abzügen lieferte' (*o.c.*, p. 33). Vgl. p. 42 n. 32.

(34) Zie hiervoren p. 48 s.

(35) Zie Campbell Dodgson, *Catalogue of Early German and Flemish Woodcuts preserved in the Department of Prints and Drawnings in the British Museum*, Londen, 1903, 2 dln.; vol. I, p. 88.

Dit alles klopt met de beschrijving, die Verheyden gaf van de dendermondse prent. De spreukband *huut der goude* en het onderschrift *S. birgitta princesse van den rijke nericia * maria * * sterre* * geven duidelijk de oorsprong aan, maar wijst tegelijk even duidelijk naar een ouder model [36].

Uit het samenlopen van deze gegevens menen we met vrij grote zekerheid te mogen besluiten, dat GM een gesigneerde Birgittagravure vervaardigd heeft, waarvan zowel onze dendermondse kopersnede als de goudse houtsnede afgeleid zijn [37].

We mogen wel aannemen, dat GM zelf zich hierbij liet inspireren door wat hij vond in het dendermondse scriptorium, hetzij aan inheems werk, hetzij aan voorstellingen, die afkomstig waren of uit Noord-Nederland of uit Zweden of elders. Een vluchtige vergelijking met Pl. XIII, XIV, XV bij I. Collijn, *o.c.*, is reeds uiterst suggestief in deze richting. Zekere gegevens zijn moeilijk te verstrekken, zolang we de werken niet kunnen dateren [38].

Zo krijgen wij een overzicht van het werk van GM. Wat wij samenbrachten, is wellicht vrij bescheiden en beperkt, maar toch waardevol, vooral omdat het een activiteit aanwijst in verschillende centra, die zijn producten over de Nederlanden en daarbuiten wisten te verspreiden : dit op verschillende gebieden der ikonografie. Zo vermoedt men dat hij een bedrijvig vakman moet geweest zijn, die een goede faam genoot en daarom van uit verschil-

(36) Over reproductie van en literatuur over de Birgitta-houtsnede uit Maria-Ster te Gouda zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 44 s.; A. Spamer, *o.c.*, p. 32-33.

(37) Uit dit alles blijkt, hoe de birgittinessenkloosters in de Nederlanden als Maria-Troon, Maria-Sterre, Mariënwater een intense activiteit aan de dag legden voor de verspreiding van prenten, houtsneden of gravures, niet alleen evenwel inzake birgittijnse ikonografie, maar in het algemeen. Over dit ruime verband zie het reeds aangehaalde artikel van Kruitwagen in *Het Boek* en het grote werk van A. Spamer. Begrijpelijkerwijs moet hier nog veel detailwerk geleverd worden, om de concrete uitbreiding en invloed hiervan historisch vast te leggen. Meteen moet een onderzoek ingesteld worden naar de verhouding van ikonografie-verspreiding en handschriftvervaardiging en -verluchting door de scriptoria aldaar. Het is bovendien duidelijk, dat ook andere kloosters op dit gebied actief zijn geweest, zoals blijkt uit de indicia daarover bij Kruitwagen en Spamer verzameld. Wij wezen hierboven reeds op Bethanië te Mechelen ; over het karmelitessenklooster Troost te Vilvoorde zie n. 40.

(38) Hiernaast zou men nog de verspreiding der Birgitta-prent moeten nagaan in drukken als *The Pilgrimage of Perfection,* Londen, Richard Pynson, 1526 (zie Verheyden, *a.c.*, p. 21, n. 4 ; E.G. Duff, *The printers, stationers and bookbinders of Westminster and London from 1476 to1535,* Cambridge, 1906 : speciaal het hst. *The printers at London,* pp. 41-71, waaronder 3 vreemdelingen zijn w.o. *Willielmus de Machlinia.* Op dit punt durven wij niet ingaan...) ; *Boecxken van de ordene van S. Birgitten,* Brussel, Thomas van der Noot, c ; 1519 (Zie Kronenberg, nr. 2514, met literatuur). Voor verdere literatuur over Birgitta-drukken en -ikonografie zie de vernoemde werken van G.E. Klemming en J. Collijn.

lende hoeken van het land opdrachten kreeg [39]. Zo moet zijn werk ongetwijfeld omvangrijker geweest zijn, dan dat wij tot nog toe uit zijn gesigneerde werken kennen [40].

Zo kennen wij enigszins zijn werk en zijn kunst. Over zijn persoon valt weinig licht. Hij werkte voor kloosters te Mechelen en Dendermonde. Mag men daaruit besluiten, dat hij aldaar blijvend of tijdelijk woonde? [41] Het is niet uitgesloten maar ook niet bewezen [42]. Toch zouden wij uit het samentreffen van zijn monogram en zijn mechels werk durven aannemen, dat hij zeker te Mechelen geleefd heeft en zelfs mechelaar is. De M uit zijn handtekening spellen wij als Mechelen. Wat kan er schuilen achter G?

(39) Daarom kan men goed de voorstelling aannemen, die zich Bradshaw van GM,destijds en ook nu nog zo weinig bekend, maakte als 'a wandering flemish artist' zoals hij dat in de titel van zijn opstel formuleerde. Des te minder begrijpen wij de gedachtengang van W. Godenne : 'Bradshaw s'est enthousiasmé à tort. Ses qualifications de 'wandering' et 'of the least known' quant au graveur sont aimables' (*a.c.* p. 65).

(40) Het blijft gewaagd, ongesigneerde werken aan GM te willen toeschrijven alleen op grond van intrinsieke criteria, zoals bv. J. Van der Linden poogde te doen op basis van zijn beperkt materiaal : 'Ajoutons que plus d'une des autres images enluminées de ce dernier (zijn hs.) ont de frappantes analogies avec la facture de certaines images du manuscrit liégeois. Il en est plus spécialement ainsi de celles que nous avons décrites sous les n°s 5, 8, 11 et sous les n°s 12 et 13' (*a.c.*, p. 420). Hoe gevaarlijk dit is, blijkt bv. uit het geval van zijn nr. 5, dat hij beschrijft p. 412-3 en dat wij gemakkelijk kunnen in parallel brengen met de houtsnede van 'De H. Familie aan het werk', gesigneerd *'Gheprint tonser liever sueter vrouwen ten troost'*, herkomstig dus uit het karmelitessenklooster te Vilvoorde (zie literatuur en reproductie bij A. Spamer, *o.c.*, p. 22 ; p. 33 en Kruitwagen, *a.c.*, p. 47. NB. Voor dit klooster vermelden wij nog de houtsnede in Hs. 4604, der KB. te Brussel [vgl. Van den Gheyn, *o.c.*, III, p. 464-5], voorstellend : Jezus valt onder zijn kruis, met het opschrift : *Gheprīt tōser liever vrouwē tē troost.* We menen deze houtsnede niet vermeld gevonden te hebben in de ikonografische literatuur. Het hele handschrift verdient onderzoek).

(41) Dhr. J. Van der Linden, die in 1908 meende de eerste te zijn, om een gelocaliseerde gravure van GM te ontdekken, schreef (*a.c.*, p. 418) : 'On sait fort peu de chose des œuvres du maître G M ; on ne sait rien de sa personne. Voici que notre document nous renseigne au sujet de son origine, puisque lui-même déclare être 'de Termonde', 'ex Teneramunda'. Iets voorzichtiger is hij p. 420 : 'Il était originaire de Termonde ou y séjournait'.

(42) Zie de principiële voorzichtige houding van A. Spamer ter zake, p. 35-36, nr. 32-33.

SLOTBESCHOUWING

Hier willen we onze aantekeningen over het dendermondse handschrift beëindigen. Het resultaat van ons onderzoek moeten wij bescheiden heten. De inhoud van het hs. is niet bijster belangrijk, behalve evenwel het eucharistisch tractaat, dat nadere aandacht verdient, en de anonieme tekst, die een plagiaat uit Roex' *Wijngaert* bleek te zijn. Bovendien hebben wij een vermoeden gekregen van het boekenbezit der dendermondse birgittinessen, wier scriptorium en boekbinderij nadere studie vergt, zoals wij deze van Prof. Indestege willen verwachten. De ingeplakte Birgittakopersnede bracht ons in contact met de nog weinig bekende graveur GM, wiens werk niet te onderschatten valt. Zo blijkt ten slotte dat ieder handschrift, hoe onooglijk of tweederangs het bij eerste inzien ook moge schijnen, ons door nader onderzoek rijk aan suggesties en perspectieven kan worden.

Antwerpen, 1-8-1962.

De Nederlandse vertalingen van Henrik Ibsen

door

Prof. Dr. Alex BOLCKMANS

De roem van Ibsen is nog geen 100 jaar oud. In zijn vaderland begon die met het verschijnen van *Brand* (1866) en bleef stijgen gedurende het ganse leven van de auteur. Ook na Ibsens dood heeft zijn faam als de allergrootste onder de groten zich praktisch onaangetast kunnen handhaven in Noorwegen. Het heeft natuurlijk niet ontbroken aan pogingen om die beroemdheid aan te vallen, tijdens zijn leven en ook daarna, maar dat heeft zijn positie in zijn vaderland niet aan het wankelen kunnen brengen.

Ook in de andere Scandinavische landen, Denemarken en Zweden en zelfs Finland geniet Ibsen een uitzonderlijke plaats, dank zij de grote cultuureenheid en relatief grote taalverwantschap. Veel duidelijker dan in Noorwegen kan men er echter fluctuaties in het oordeel en de waardering opmerken. Hetzelfde is in nog veel groter mate het geval in andere landen.

Ibsens wereldroem werd in Duitsland gevestigd in het laatste kwart der vorige eeuw, wanneer zijn realistische, „maatschappelijke" drama's begonnen te verschijnen. In Duitsland bereikte hij een succes en een populariteit zoals slechts in zijn vaderland. In Frankrijk en Engeland drong zijn roem wat later en ook trager door en bereikte nooit hetzelfde hoogtepunt. De overige landen, ook ons taalgebied, maakten meestal kennis met Ibsen langs Duitse vertalingen om.

Na de eeuwwisseling is de Europese faam van Ibsen langzaam aan het tanen gegaan. Een aantal van zijn stukken hielden repertorium, andere, vroeger hooggeschatte werken verdwenen. De viering van de 100ste geboortedag in 1928 bracht overal weer enige opflakkering, maar dan ging de curve weer naar beneden.

Het vergde vele jaren vóór de constante waarde van het werk op de voorgrond kwam. Het lijkt wel of dat pas in de laatste jaren is gebeurd, en dan nog niet overal. In Engeland is, als nasleep van de viering van Ibsens 50ste sterfjaar, een markante stijging ingetreden in de belangstelling voor de auteur. Die manifesteert zich zowel in theater-, radio- en televisieopvoeringen, als in nieuwe uitgaven van vertalingen. In de overige landen is de 50ste sterfdatum vrij ongemerkt voorbijgegaan. Wel werd hij herdacht met een aantal opvoeringen en publicaties, maar tot een nieuwe, verdiepte waardering van de auteur leidde dit niet.

Kenschetsend vond ik het oordeel over Ibsen waarmee Jeanne van Schaik-Willing onlangs haar recensie inleidde over Strindbergs *De Vader,* dat door de Haagsche Comedie werd gespeeld. Ik citeer : „In 1956 heeft men in onze schouwburgen het feit herdacht dat Ibsen vijftig jaar geleden gestorven was en bij die gelegenheid ontdekten we, dat de artistieke waarde van de schrijver kleiner was dan we verwacht hadden. Natuurlijk zijn zijn stukken volmaakt gebouwd maar nu de fouten in de maatschappij waartegen hij van leer is getrokken, voor een goed deel zijn hersteld of althans algemeen erkend, bleken de figuren nogal beperkt, terwijl beide pogingen om een dichterlijke vlucht te nemen, Peer Gynt en Brandt (sic), tot respectabele werkstukken werden van een cerebraal niet-dichter" (*De Groene Amsterdammer,* LXXXVI, 8 (24-2-1962) p. 10). Uit dit oordeel blijken hoofdzakelijk twee dingen : 1) de realistische stukken worden nog steeds uitsluitend gezien als sociale strekkingsliteratuur ; 2) de poëzie van Ibsen schijnt niet tot haar recht te komen. Ik meen te mogen aannemen, dat Mevr. Van Schaiks oordeel hoofdzakelijk steunt op een kennismaking met Ibsen in Nederlandse vertaling. Men kan zich nu afvragen of dit negatieve oordeel — en het zou niet moeilijk zijn nog andere aan te halen — niet beïnvloed wordt door de kwaliteit der vertalingen.

Het eerste hoogtepunt der Ibsen-verering heeft in de meeste cultuurgebieden aanleiding gegeven tot een min of meer volledige vertaling van het œuvre van de auteur. Een verzamelde editie bundelde dan meestal vroegere vertalingen en vulde ze aan.

Duitsland is het vroegst begonnen en staat ook aan de spits met twee praktisch volledige vertalingen. De oudste, uitgegeven zonder jaartal door Reclam, bundelde in 4 delen afzonderlijk verschenen werken tot *Gesammelte Werke.* Vertalers waren L. Passarge, W. Lange, M. von Borch e.a. Tussen 1898 en 1909 verscheen dan een nieuwe, ditmaal chronologisch geordende en volledige vertaling bij Fischer te Berlijn in 14 delen : *Sämtliche Werke in deutscher Sprache.* De dichterlijke vertalingen waren hoofdzakelijk van Chr. Morgenstern. Alle stukken werden opnieuw vertaald en de kwaliteit der vertalingen van deze tweede reeks ligt aanmerkelijk hoger dan die der eerste, vooral in de poëzie. Het verdient even een vermelding dat het nagelaten werk van Ibsen in deze vertaling werd opgenomen als delen 10-14. Het kwam in een gelijktijdige editie uit in Duitsland en Denemarken-Noorwegen.

In Engeland publiceerde William Archer van 1906 tot 1912 *Collected Works* in 11 delen met de medewerking van verschillende andere vertalers. Daarvoor waren reeds gedeeltelijk verzamelde werken verschenen, bv. *Prose Dramas* (1890) in 5 dln. e.a.m. Op

dit ogenblik wordt een nieuwe vertaling uitgegeven door Oxford University Press : *The Oxford Ibsen.* Sedert 1960 verschenen daarvan drie delen. Opmerkenswaardig is, dat in deze nieuwe vertalingen ook een keuze uit de ontwerpen wordt opgenomen, die in druk toegankelijk zijn gemaakt door de grote Noorse eeuwfeestuitgave (1928-1957 in 21 dln.).

In Frankrijk werden de oudere vertalingen van de graaf de Prozor vervangen door de *Œuvres complètes* die P.G. La Chesnais begon uit te geven in 1914. In 1943 verscheen het 14de deel, dat bij mijn weten het laatste is. Het werk is niet volledig. De stukken na *Hedda Gabler* ontbreken.

Ook in ons Nederlands taalgebied bezitten wij een verzamelde editie van vertaalde werken van Ibsen : die van Mevr. J. Clant van der Mijll-Piepers. Die is echter op verre na niet volledig. Ze omvat 15 van de 26 toneelstukken.

Ook andere, kleinere taalgebieden bezitten verzamelde werken : het Italiaanse b.v.

Een bibliografische opsomming der Nederlandse vertalingen van Ibsen hoef ik niet te geven. Die vindt men in B.A. Meuleman, *Norge i Nederland. Katalog over bøker og tidskriftartikler om norske forhold* (Leiden, Sijthoff, 1937) blz. 40-42. Er is slechts zeer weinig aan toe te voegen na 1937. Het is mijn bedoeling een gecommentarieerd overzicht te geven van wat er bestaat in Nederlandse vertaling, en te onderzoeken welke leemten er zijn. Daarna zou ik een korte kritische waardering willen geven der verschillende vertalingen en vertalers (vertaalsters) om zo tot enkele conclusies te komen over Ibsen in ons taalgebied.

Het opvallendst zijn de leemten in de poëzie. Meuleman vermeldt 18 vertaalde gedichten, waarbij één tweemaal en één driemaal figureert. Aan die opsomming zijn nog enkele toe te voegen, o.a. van Marten Sikkema. Al die gedichten liggen verspreid in tijdschriften of in boeken en artikels. Een verzamelde vertaalde editie der gedichten bestaat niet. Het populairste gedicht van Ibsen is er : *Terje Vigen* (Zeist, 1930), maar het belangrijkste *Paa vidderne* ontbreekt, evenals het grote epische gedicht *Brand.*

Geen der lyrische gedichten komt in vertaling tot zijn recht, uitzondering gemaakt misschien voor die van Marten Sikkema. Tot hiertoe heeft echter ook geen dichter van betekenis zich de moeite gegeven om die gedichten om te zetten. Dat men onder dergelijke omstandigheden niet kan oordelen over de dichter Ibsen, ligt dunkt mij voor de hand.

Het episch gedicht *Terje Vigen* is beter geslaagd in vertaling. De vertalers, W. Quanjer-Steltman en H.M. Quanjer hebben in hun weergave strofebouw, rijm en ritme zo goed mogelijk geëerbiedigd.

Ze vertalen trouw en geven goed weer. Maar toch klinkt hun vertaling zeer weinig Ibseniaans. Een der voornaamste redenen is, dat de vertalers te veel samenstellingen gebruiken. Ibsen heeft er praktich geen en daardoor maakt zijn vers een krachtige, stoere indruk. Die gaat verloren. Daarnaast is er die hinderlijke elisie der slot - e, die zelfs zeer vaak in rijmpositie wordt gebruikt : b.v. raasd', verdwaasd' (p. 31). Men merkt helaas te goed dat het „slechts" een vertaling is ; het is geen herschepping geworden.

Van al de jeugdwerken is alleen de eersteling, *Catilina* (1849) in vertaling te vinden (Meuleman, 1928). Dit wil zeggen dat geen enkel historisch stuk vóór *Kongsemnerne* (1863) vertaald is : minstens twee belangrijke stukken ontbreken daardoor : *Fru Inger til Østraat* (1854) en *Hærmændene paa Helgeland* (1857). Gelukkig is dan toch één historisch stuk vertaald: *Mededingers naar de kroon* (Meyboom, 1910), het interessantste en beste. Daarvan bestaat trouwens nog een gedeeltelijke vertaling, aangevuld door een bespreking, die A.W. Stellwagen reeds in 1873 publiceerde in *Nederland*. Hij werkte echter naar de Duitse vertaling van A. Strodtmann.

De overige drama's bestaan in vertaling, behalve *De unges Forbund* (1869) en *Kejser og Galilæer* (1873). Van deze twee werken werd door B.A. Meuleman een vertaling aangekondigd in zijn boekje : *Ibsen en Nederland. Critische en bibliografische gegevens in chronologische volgorde bijeengebracht* (Den Haag, 1931, blz. 37). Meuleman vermeldde daar, dat ze zouden verschijnen als vijfde deel der verzamelde editie *Dramatische Werken* van J. Clant van der Mijll-Piepers, waarvan hij het vierde deel in derde editie had herzien. Van dat vijfde deel is nergens een spoor te vinden. Bij mijn weten is het nooit verschenen. Nasporingen naar manuscripten van deze vertalingen zijn ook vruchteloos gebleven. Als curiosum kan ik hier vermelden, dat van dit stuk wel een vertaling in het Esperanto bestaat, verschenen in Nederland bij Thieme in 1930 : *Imperiestro kaj Galileano.*

Het ontbreken van een vertaling van *Kejser og Galilæer* is een ernstige leemte, die gedeeltelijk de kunstenaar Ibsen benadeelt, en heel zeker de denker die hij ook was. Het is onmogelijk zich een juiste indruk te vormen van de envergure van Ibsen zonder dit stuk te kennen, evenmin als men de evolutie van de kunstenaar kan volgen. Zo krijgt men sterk de indruk dat het beeld van Ibsen dat uit de Nederlandse vertalingen opgebouwd wordt, noodzakelijk verminkt moet zijn : bijna de hele jeugdproductie evenals het centrale werk uit zijn eerste rijpheidsperiode ontbreken. De aandacht wordt dus haast uitsluitend getrokken op de „maatschappelijke" drama's. Dit is een traditie in ons taalgebied — traditie die nauwelijks doorbroken wordt door de belangstelling voor *Peer Gynt.*

Zoiets moet natuurlijk grote gevolgen meebrengen voor de houding van kritiek en publiek tegenover de auteur. Mij dunkt, dat men mag zeggen dat uit de bestaande Nederlandse vertalingen van Ibsen blijkt, dat de auteur niet in het juiste daglicht is geplaatst. Doordat dit traditie is geworden, schijnt men er thans ook geen behoefte meer aan te hebben dit nog te veranderen.

Het valt iedereen op die in de grote wereldtalen naar werken van Ibsen zoekt, dat bijna elk stuk in verschillende, vaak grondig van elkaar afwijkende vertalingen bestaat. Dit is gedeeltelijk ook het geval in het Nederlands. De reden daarvoor is, dat meestal een eerste vertaling werd gemaakt voor de introductie van een stuk. Zulke vertaling draagt meestal de stempel der overhaasting : slordigheden en onnauwkeurigheden getuigen ervan dat men met die vertaling, heet van de naald, uit te geven het succes van de opvoeringen wilde uitbuiten. Latere, nieuwe opvoeringen lokten soms nieuwe vertalingen uit, die beter verzorgd waren. Ten slotte zijn er dan de vertalingen die niet rechtstreeks voor een opvoering geschreven werden en die veelal de meest betrouwbare zijn. Doorlopend zijn ook in latere uitgaven werkelijke en belangrijke verbeteringen aangebracht.

In het overzicht dat ik nu geef, laat ik gedeeltelijke vertalingen, verschenen in tijdschriften, buiten beschouwing.. Zulke proeven waren een introductie van een stuk, zoals *De kroonpraetendenten,* door Stellwagen in *Nederland* (1873) voorgesteld — de eerste introductie van een tekst van Ibsen in ons taalgebied! — of een fragment van *Brand* door N.B. Roozen in *De Lantaarn* (1889) gedrukt. Ofwel gaven ze een voorsmaakje van een latere uitgave, zoals het 3de bedrijf van *Peer Gynt* door Van Scheltema in *De socialistische Gids* (1922), of het eerste bedrijf van *Peer Gynt* door B.A. Meuleman in *Groot-Nederland* (1933).

Van acht stukken bestaat slechts één vertaling : *Catilina* (B.A. Meuleman), *De comedie der liefde* (J. Clant van der Pijll-Piepers, in 3de druk herzien door B.A. Meuleman) *Mededingers naar de Kroon* (M. Meyboom) ; de overige vijf zijn van de hand van Mevr. Clant : *Spoken, De wilde eend, De vrouw van de zee, Bouwmeester Solness, Wanneer wij doden ontwaken.* Van *De wilde eend* zou een andere vertaling bestaan, indien men een aankondiging op het omslag der vertaling van *Nora* door Henrica (A'dam, A. Rössing, 1887) mag geloven. Ik heb daar echter geen spoor van kunnen ontdekken.

Dan zijn er vier stukken met twee vertalingen. Eén van Mevr. Clant, en voor *Rosmersholm* één van F. Kapteyn, voor *Hedda Gabler* van C. Honigh, voor *Kleine Eyolf* van een anonymus, voor

John Gabriel Borkman van J.H. Rössing.

Twee werken bestaan in drie vertalingen : *Brand :* E. Van Drooge (1893), W.J.W. van Groningen (1904), Clant van den Mijll-Piepers (1908) ; en *De steunpilaren der maatschappij :* anoniem (in manuscript bewaard in het Toneel-Museum te A'dam, 1879) ; F. Kapteyn (1893) ; Clant van der Mijl-Piepers (1906).

Twee werken bestaan in vier verschillende vertalingen : *Een poppenhuis* (of *Nora* zoals de titel der vertalingen in het begin steeds luidde) : Ida Donker (De Kunstkroniek, 1882), Henrica (1887), Meyboom (1906), Clant van der Mijll-Piepers (1906) ; en *Een vijand van 't volk* (of *Een vijand des volks*) : Ida Donker (1883), E. de Bom (manuscript AMVC te Antwerpen, waarschijnlijk 1892), Clant van der Mijll-Piepers (1906), Meyboom (1908).

Peer Gynt tenslotte is vertegenwoordigd met vijf vertalingen : Clant van der Mijll-Piepers (1908, in derde druk herzien door B.A. Meuleman), Van Scheltema (1922), Meuleman (1934), J.K. Rensburg (ongedateerd manuscript uit het Toneel-Museum te A'dam, waarschijnlijk uit de jaren 1920), Den Brabander (1953).

Kwantitatief alles bij elkaar zeker een vrij indrukwekkende lijst. Een nader onderzoek moet ons nu nog inlichten of dat alles ook kwalitatief de moeite loont.

Vooreerst moet vastgesteld worden, dat een relatief groot aantal vertalingen niet uit de oorspronkelijke taal, maar uit het Duits werden gemaakt : die van Kapteyn, Rössing, De Bom, Van Scheltema, Rensburg en, zonder dat het duidelijk te bewijzen is, ook die van Van Drooge, Van Groningen, Den Brabander.

Het is niet mijn bedoeling zonder meer die onrechtstreekse vertalingen uit te schakelen. Maar een ernstig voorbehoud moet toch gemaakt worden. Voor de stukken in proza is het kwaad nog het minst. Maar ook daar kunnen afwijkingen voorkomen, die door een verdere omzetting rare resultaten geven. Vooral wanneer men bedenkt, dat de eerste Duitse vertalers van Ibsen zich heel wat vrijheden hebben veroorloofd met de tekst, met de namen enz. Men komt uiteindelijk steeds tot de bevinding dat de auteur geweld aangedaan wordt.

Dubbel erg is de toestand, dunkt mij, wanneer in verzen vertaald wordt uit een in verzen gestelde vertaling. De afwijkingen worden dubbel zo groot en men vraagt zich af, waar de grens moet gelegd worden tussen „vertalingen" en „bewerkingen". Het kan natuurlijk nog erger. Zo is b.v. het manuscript van J.K. Rensburg een vertaling (eigenlijk zelfs eerder bewerking) van een Duitse omzetting die op het titelblad zelf aangeeft „In freier Übertragung für die deutsche Bühne eingerichtet" (door D. Eckart, München, 1922[3]). Eckart heeft *Peer Gynt* geïnterpreteerd en zo in het Duits

overgebracht. Rensburg geeft die tekst met vrijheden in het Nederlands weer. Is dat ten slotte nog Ibsen?

Ongetwijfeld gunstiger staat Van Scheltema's vertaling naar de schitterende Duitse weergave van Christian Morgenstern. Ook Van Scheltema's verzen zijn zeer geslaagd. Al is het een vertaling uit de tweede hand, zij kan niet terzijde geschoven worden.

Het lijstje van vertalers wordt op deze manier wel zeer klein. Als vertalers uit het origineel komen alleen in aanmerking: de onbekende die *De steunpilaren der maatschappij* vertaalde in 1879, Ida Donker en het pseudoniem Henrica (onopgelost; onbekend ook in A. de Kempenaers pseudoniemwoordenboek — een zekere twijfel over de vertaalmethode blijft trouwens over), C. Honigh, J. Clant van der Mijll-Piepers, M. Meyboom en B.A. Meuleman.

Bij het overzicht dat nu volgt, zal ik de vertalers uit het Duits ook betrekken. Enkele onder hen hebben als eerste vertalers historische verdiensten die ook meetellen, en soms ook belangrijke literaire verdiensten.

Het is onnodig alle bestaande vertalingen te vergelijken. Dat zou slechts tot nutteloze herhalingen leiden. Ik beperk mij tot drie stukken: *De steunpilaren der maatschappij, Een vijand van het volk* en *Peer Gynt.* Alle vertalers van meer dan een stuk zijn daarbij vertegenwoordigd.

De oudste vertaling van *De steunpilaren* wordt in manuscript bewaard in het Toneel-Museum te Amsterdam. Ze is anoniem en werd bij mijn weten niet uitgegeven. Ze heeft gediend voor de opvoeringen die het gezelschap Van Ollefen, Moor en Veltman er in 1880 in de Amsterdamse Stadsschouwburg van gegeven hebben. Zeer waarschijnlijk is deze vertaling uit het Noors gemaakt. Dat kan men afleiden uit de verschillen met die van Kapteyn: het Amerikaanse schip heet „Indian Girl" zoals bij Ibsen, terwijl Kapteyn het „Gazelle" noemt zoals W. Lange in zijn Duitse vertaling; Kapteyn vertaalt adjunkt als hulppredikant (W. Lange: Hilfsprediger), de anonymus als hoofdonderwijzer. Toch blijft er twijfel. De personenlijst steekt vol fantasie: Gustaaf Bernick (i.pv. Karsten), Oscar hun zoon, dertig jaren (i.p.v. Olaf, hun zoon 13 jaar oud!) Lundt (i.p.v. Rørlund) enz. Het is mij niet duidelijk vanwaar die fantasie komt. Niet uit het Duits van Lange, die b.v. Auler schrijft, terwijl hier Au*n*er staat. Lange schrijft Rohrlund (hier Lundt), Altstedt (Hier Sandstadt) enz. Er zijn nog vele andere kleinigheden die erop wijzen dat niet de Duitse tekst van Lange ten grondslag ligt aan die vertaling. Zo verdeelt ze de bedrijven in „tooneelen", wat Lange niet doet en Kapteyn niet, maar Ibsen ook niet. Dit kan natuurlijk van de vertaler afkomstig zijn, die zoals hij op het titelblad zegt: „bewerkt naar Hendrik Ibsen".

Toch is de vertaling niet zeer vrij, ze volgt tamelijk getrouw de tekst. Ze is echter nogal stijf en gewrongen en klinkt niet bijzonder vlot. Als geheel maakt ze echter een verdienstelijke indruk.

De vertaling van Kapteyn verscheen voor 't eerst in 1893. Ze werd door Leo Simons in 1905 in de Wereldbibliotheek herdrukt en beleefde later nog verschillende nieuwe drukken, die alle vrij sterk van elkaar afwijken. Die veranderingen zijn bijna altijd verbeteringen, zodat de laatste uitgaven (1909 en 1918) een veel gunstiger indruk maken dan de eerste. Die waren zeer gewrongen en onnatuurlijk van taal, en lijken mij geen vooruitgang tegenover de eerste anonieme vertaling. Simons zegt in de inleiding: „Zij (d.i. de vertaling) is nu heel zorgvuldig nagezien, en in nadere overeenstemming gebracht met het oorspronkelijke. Ook de namen der personen, die, wonderlijk genoeg, naar het voorbeeld der slordige bewerking in de Universal-Bibliothek, half verduitscht waren". Die verklaring kan slechts met voorbehoud aanvaard worden. De namen der personen zijn inderdaad in orde, maar voor het overige lijkt het mij niet of de vergelijking met het origineel veel heeft opgeleverd. Zo heet het schip nog steeds „Gazelle". Een betrouwbare vertaling is die van Kapteyn niet geworden. Wanneer men met de oorspronkelijke tekst vergelijkt, en dan de Duitse vertaling opslaat, blijkt het tweedehandse duidelijk.

De vertaling van Clant van der Mijll-Piepers, die voor 't eerst in 1906 verscheen en in twee herdrukken hoegenaamd geen wijziging onderging, is wel betrouwbaar. Ze brengt een correcte weergave van het Noorse origineel, waarin de fouten gering zijn en van weinig betekenis. Tegenover de vertaling van Kapteyn maakt ze ook een vlotter indruk. De stijl is meer die van de gewone omgangstaal. Daardoor lijkt die tekst ook beter geschikt voor de planken. Ik heb de indruk dat het stroeve van Kapteyns taal een gevolg is van zijn vertaling uit het Duits, terwijl Mevr. Clants weergave in het Nederlands de goede invloed heeft ondergaan van Ibsens vlotte, eenvoudige dagelijkse omgangstaal.

Van *En folkefiende* bestaan vier vertalingen. E. De Boms onuitgegeven vertaling heb ik niet kunnen inzien. Ze berust op het AMVC te Antwerpen. Ik kan mij dus niet uitspreken over de kwaliteit. Ze is echter zeker uit het Duits gemaakt. De Bom, de enige Vlaming die Ibsen vertaald heeft, schijnt niet geweten te hebben dat er reeds een vertaling in Nederland bestond: die van Ida Donker, gepubliceerd in 1883, het jaar na het verschijnen van het stuk. Ida Donker — die ook *Nora* vertaalde — heeft zich nogal wat vrijheden veroorloofd. Ze wijkt soms tamelijk veel van het origineel af en voegt hier en daar een verklarend woord of uitdrukking tussen, vooral in de regieopmerkingen. De vertaling is wat stijf

en klinkt nogal ouderwets, en niet erg „spreekbaar". Bovendien is ze ook eerder slordig, in die zin dat Donker b.v. vaak een beleefdheidspronomen door een vertrouwelijke vorm vervangt. Dat is, dunkt mij, in een vertaling van Ibsen een ernstige tekortkoming.

De vertalingen van Mevr. Clant en Meyboom werden praktisch gelijktijdig gemaakt. De eerste verscheen eind 1906, de tweede begin 1908. Bij een vergelijking van de twee valt dadelijk de nauwkeurigheid op van Mevr. Clant. Zij houdt zich dicht bij de Noorse tekst en veroorlooft zich helemaal geen vrijheden. M. Meyboom daarentegen wel. Haar vrijheden brengen echter de juistheid van de vertaling niet in het gedrang, tenzij op enkele plaatsen (b.v. grævling, vertaald als dashond, i.p.v. das). Meyboom toont echter meer fantasie en levendigheid in haar stijl. Die is losser en vlotter dan die van Clant van der Mijll. (b.v. „dat deugt niet voor mijn maag", i.p.v. „dat gedoogt mijn spijsvertering niet"). Sterk opvallend is het b.v. bij de behandeling van de interjectie, waar Mevr. Clant gewoonlijk geen weg mee weet. Een ander gevolg is dat Meybooms vertaling eleganter is van stijl, minder zwaar op de hand : ze vertaalt b.v. „griller og gal mands påfund" door „gekke bedenksels en grillen" (merk op dat ze niet alleen het ritme van het origineel bewaart, maar tevens de alliteratie weergeeft!). Clant schrijft „hersenschimmen en inbeeldingen van een gek". Zij schiet nogal vaak tekort : zo noemt ze een stad „een gezond plekje" (I 256) of schrijft „En daar zitten ze zich hier maar te goed te doen" (I 253). Het ergst van al is echter haar vertaling van Ibsens beroemde paradox aan 't einde van het stuk : „De zaak is, zie je, dat hij de sterkste man ter wereld is, die alleen staat" (I 337). Meyboom vertaalt : „De sterkste man in de wereld is hij die 't meest alleen staat" (blz. 208). Ida Donker had reeds identiek dezelfde formulering gevonden.

De vertalingen van *Peer Gynt* zijn alle van veel recenter datum. De oudste is die van Clant van der Mijll-Piepers uit 1908. Ze werd onveranderd herdrukt in de tweede uitgave der *Dramatische werken* (1917) maar werd in 1928 in een derde druk herzien door B.A. Meuleman. In de jaren 1920 verscheen ook de vertaling van Van Scheltema en moet de niet uitgegeven vertaling van Rensburg geplaatst worden die hier verder buiten beschouwing blijft. Meuleman gaf in 1934 een eigen vertaling uit en Gerard Den Brabander ten slotte één in 1953. Al deze vertalingen zijn in verzen. Slechts twee, die van Clant van der Mijll en die van Meuleman, werden rechtstreeks uit de originele taal gemaakt.

De moeilijkheden die de vertaling van *Peer Gynt* oplevert, zijn talrijk en groot. Er is niet alleen de versvorm. Die vormt natuurlijk

de grootste struikelblok, maar er is ook de omvang. Het stuk is zeer lang en zonder inkorting niet voor opvoering geschikt. De vertalers snoeien zelf, vertalen in feite broksgewijs, en maken dan een „verkorte tooneelbewerking" zoals Van Scheltema en Den Brabander. Daar het stuk echter een innerlijke samenhang vertoont, die de oppervlakkige lezer en zelfs onderzoeker niet onmiddellijk duidelijk is, moet uiterst omzichtig te werk gegaan worden. Nu kan ik niet zeggen dat Van Scheltema en Den Brabander dat gedaan hebben. Ze snoeien beiden ongenadig in het 4de en 5de bedrijf, terwijl ze één tot drie bijna integraal weergeven. Ze gaan van het postulaat uit, dat in die laatste bedrijven veel overbodigs zit en dat de dramatische structuur daar veel te wensen overlaat. Ze willen daaraan verhelpen. Zoiets is altijd een hachelijke onderneming. Daarom echter niet onmogelijk. Er kan ingekort worden, maar de eerste voorwaarde is dat de bewerker zelf een duidelijk inzicht heeft in de structuur. Dat lijken mij noch Van Scheltema noch Den Brabander gehad te hebben. Het is jammer voor Van Scheltema die werkte naar de volledige vertaling van Christian Morgenstern. Zijn vertaling zou veel aan waarde gewonnen hebben, indien ze volledig was en de lezer zelf een dieper inzicht kon verwerven in de dramatische structuur. Voor Den Brabander lijkt het mij jammer dat hij de studie van Clara Stuyver niet geraadpleegd heeft om zich aan de hand daarvan een idee te vormen van de structuur en dan pas in te korten. Zoals deze beide vertalingen nu zijn, kunnen ze geen van beide het stuk recht laten wedervaren, niettegenstaande de niet geringe verdiensten van hun poëtische weergave.

Clant van der Mijll-Piepers en Meuleman geven een volledige vertaling, die een regisseur zelf kan inkorten. Helaas is de poëtische weergave van beide minder geslaagd. Daarin zit het drama van *Peer Gynt* in Nederlandse vertaling : de beste verzen laten het stuk als structuur geen recht wedervaren, en waar men de structuur volledig kan vinden is de poëzie van geringer kwaliteit. Het verwondert mij dan ook niet, negatieve oordelen over het stuk te horen bij ons. Het komt nergens in het Nederlands volledig tot zijn recht.

Zonder twijfel het minst geslaagd is die van Clant van der Mijll-Piepers. Zoals steeds is haar vertaling correct en getrouw. Slechts zelden vertaalt ze foutief. Maar ze is niet vindingrijk in het opsporen van mogelijkheden. Daardoor is haar tekst vlak. Bovendien doet hij op vele plaatsen — ik zou bijna zeggen doorlopend — onpoëtisch aan. Haar vers heeft geen eigen leven, is monotoon en niet zelden gewrongen. Bovendien moet ze vaak beroep doen op stoplappen : wel, maar enz. Het enige dat ze goed bewaart van Ibsens versvorm is het metrum. Het eindrijm, bijna doorlopend

paarsgewijs bij Ibsen, heeft ze echter volledig weggelaten. Hier en daar, het lijkt wel per ongeluk, bereikt ze een rijm of assonantie. Klaarblijkelijk heeft ze het eindrijm opgeofferd aan de getrouwe vertaling. Zowel Van Scheltema als Den Brabander hebben het omgekeerde gedaan. Er kan over getwist worden, welk van beide moet geofferd worden, maar het ideaal is natuurlijk dat een vertaling beide aspecten verwezenlijkt. Dat doet alleen Meulemans eigen vertaling (1934).

Meuleman herzag Mevr. Clants vertaling voor de derde druk der *Dramatische Werken.* Hij had daarbij verschillende bedoelingen ; enkele fouten van Mevr. Clant verbeteren, het Noorse origineel op bepaalde plaatsen nog dichter benaderen, de versvorm verbeteren, en rijmen aanbrengen. Over het algemeen zijn zijn veranderingen verbeteringen. Hij zoekt door treffende woorden de vlakke indruk weg te nemen, brengt meer variatie in de woordkeuze en bereikt zo een levendiger taal. Zijn pogingen om dichter bij het origineel aan te sluiten zijn niet altijd gelukkig : dat gebeurt nogal eens ten koste van het Nederlands, zoals b.v. in dit vers : „En, bons! lag de bok ter aarde" (Clant) wordt : „Bons! daar lag de bok *ten bergrand*". Wel slaagt hij er meestal in om de hinderlijke stopwoorden te doen verdwijnen. Dat is een grote winst, daar die stoplappen juist erg onibseniaans aandoen. Rijmen heeft hij bijna niet bijgevoegd, maar door het aantal assonanties op te voeren, heeft hij toch een zeker rijmeffect in slotpositie van het vers bereikt. Samengevat kan men zeggen, dat Meulemans herziene tekst een verbetering is, maar toch schenkt hij geen werkelijke voldoening.

De eigen vertaling die Meuleman 6 jaar later publiceerde, verschilt heel wat van de tekst die hij herzien had, al komen hier en daar verzen woordelijk overeen. Het grote verschil zit hem hierin dat Meuleman in deze vertaling geprobeerd heeft én de versvorm te eerbiedigen én een getrouwe weergave te leveren. Mijns inziens is hij daarin geslaagd. Hij volgt getrouw de Noorse tekst, en wijkt niet meer af dan absoluut nodig is voor zijn ritme in bepaalde gevallen. Hij eerbiedigt het ritme en gebruikt doorlopend eindrijm. Wel maakt hij nogal druk gebruik van onvolkomen rijmen (oogen - logens ; op bei z'n - dijen), maar hij toont zich zeer vindingrijk bij het zoeken van rijmen : gewei en - glijen ; pakken - brak - en bv. Dit is nu wel niet helemaal in de geest van Ibsen, wiens rijmen niet gezocht zijn, maar de rijmeffecten brengen deze tekst in ieder geval veel dichter bij het origineel. De verzen die Meuleman schrijft, doen meestal niet stuntelig aan. Ze zijn vlot, en vertonen doorgaans weinig matte vlekken.

Adama Van Scheltema's verstechniek in zijn vertaling van 1923 is even virtuoos en hij kan het stellen met eenvoudige rijmen. Zijn

verzen zijn levendig, en vol afwisseling maar getrouwheid aan het Noore origineel moet men niet zoeken. Niet dat Van Scheltema met opzicht omdicht, maar hij zet immers een vertaling om en daardoor wordt de afstand tussen het origineel en de Nederlandse vertaling onvermijdelijk nog groter. Hij veroorlooft zich geen opvallende vrijheden tegenover het Duits, maar ritme en rijm brengen immers altijd afwijkingen mee.

Den Brabander vermeldt op het titelblad niet of zijn *Peer Gynt* uit het origineel, dan wel uit een andere vertaling is ondernomen. Er staat enkel „Verkorte toneelbewerking in dichtvorm". Ook deze vertaling is wel niet uit het Noors gemaakt. Ze wijkt zeer sterk af van het origineel en de vertaler neemt zich in elk vers haast een aantal vrijheden, die er vooral in bestaan te condenseren, om op die manier de tekst ook in te korten. Het dient gezegd, dat de verzen van Den Brabander zeer vaak frappant zijn : kernachtig en fris door de keuze van alledaagse woorden. Vooral in de replieken van het hoofdpersonage weet hij de toon te treffen van Ibsen. Alles bij mekaar is deze vertaling slechts gedeeltelijk de *Peer Gynt* van Ibsen : ze wijkt te sterk af van het Noors en er is te veel geschrapt.

Hoewel het dus niet aan vertalingen van *Peer Gynt* ontbreekt in het Nederlands, hebben we toch eigenlijk nog niet *de* vertaling. De meest aanvaardbare is naar mijn gevoelen die van Meuleman (1934), hoewel ze het nadeel vertoont dat men merkt het werk van een vertaler en niet dat van een dichter voor ogen te hebben.

Ik geloof niet dat het veel zin heeft de verschillende toevallige vertalers van Ibsen, die elk één werk hebben ondernomen, te willen bespreken. Ik beperk me tot een karakteristiek van de drie belangrijkste : Meuleman, Meyboom en Clant van der Mijll-Piepers.

Meuleman heeft zich aan het allermoeilijkste gewaagd : de drama's in verzen. Naast *Peer Gynt* heeft hij *Catilina* vertaald, en *Brand* en *De Komedie der liefde* van Mevr. Clant nagezien. Zijn werk is ongetwijfeld zeer verdienstelijk. Hij is een vertaler van betekenis. Hij kon steunen op een uitstekende taalkennis en hij hanteerde zijn moedertaal voortreffelijk. Ook zijn verstechniek is goed. Maar toch ontbrak hem het onontbeerlijke vonkje dichterschap, dat zijn vertalingen op het hogere plan had kunnen brengen.

Marg. Meyboom heeft alleen prozastukken vertaald : het grote historische toneelstuk, *Mededingers naar de kroon,* naast twee moderne stukken. Zowel in het ene als in het andere genre komen haar kwaliteiten als vertaalster tot uiting. Ze schrijft een zeer vlotte taal, die goed zegbaar is en nog steeds uiterst modern aandoet. In de verzen uit de *Mededingers* schiet ze echter te kort. Het best

is ze in de moderne dialoog uit b.v. *Een vijand van 't volk,* waar haar beheersing van de dagelijkse omgangstaal in de ongedwongen vorm, van haar vertaling een waardige Nederlandse tegenhanger maakt van Ibsens Noorse tekst.

Kwantitatief de indrukwekkendste prestatie leverde Mevr. Clant van der Mijll-Piepers. Kwalitatief reiken haar vertalingen echter niet hoog. Haar weergaven in versvorm zijn weinig geslaagd. Beter is ze in de prozateksten, maar ook daar schiet ze vaak te kort. Wel is ze een betrouwbare vertaalster : ze maakt weinig fouten, hier en daar vergist ze zich, maar veel werkelijk grote blunders begaat ze niet. Haar beheersing van de levende gesproken taal is echter niet altijd groot genoeg om een kernachtige levendige dialoog te bereiken. Vaak klinken haar replieken in de moderne stukken stijf en gedwongen. Op vele plaatsen geven ze ook niet meer de indruk levend modern Nederlands te zijn. Haar vertalingen zijn correct, maar glansloos.

Wat voor conclusies kunnen er nu gehaald worden uit deze beschouwingen? Vooreerst dat, niettegenstaande het aantal vertalingen, Ibsen in het Nederlands een slecht figuur slaat : één van zijn grootste stukken, *Kejser og Galilæer* ontbreekt ; zijn poëzie is niet vertaald ; zijn drama's in verzen komen niet tot hun recht : de vertalingen schieten te kort (dit is vooral het geval voor *Brand* en *De comedie der liefde*) ; de meeste van zijn moderne stukken zijn slechts bereikbaar in vertalingen die stilistisch geen volledige voldoening schenken.

Ik kan mij niet van de indruk ontdoen dat de kwaliteit van onze Nederlandse vertalingen voor een deel verantwoordelijk moet gesteld worden voor het afwijzende oordeel dat men ten onzent gewoonlijk velt over Ibsen. Kan het eigenlijk anders? Een groot dichter leert men uit de Nederlandse verzen niet kennen, een meester van het moderne proza ook niet. Men gaat zich blindstaren op het fabeltje der stukken, dat inderdaad meestal verouderd is. De diepere inhoud en achtergrond der stukken vindt geen klankbodem in de taal der stukken en ontsnapt bijna gans aan de aandacht. De diepere symbolenwereld, die helemaal vast zit in de taalstructuur, is gedeeltelijk verdwenen en daardoor kan dit slechts schijnbaar gewone proza niet uitgroeien tot de meesterlijke taalwereld die het vormt in het Noorse origineel. Reeds in 1897 wees Georg Brandes erop, dat Ibsen, meer dan enig ander auteur, zich over zijn vertalers te beklagen had („Henrik Ibsen en France" in Cosmopolis 1897).

Er rust m.i. een zware hypotheek op Ibsen in ons taalgebied. Ze zal niet gemakkelijk in te lossen zijn, want nieuwe vertalingen, die volledige voldoening schenken, kunnen er slechts komen, indien nieuwe belangsteling kan gewekt worden bij het publiek. Of zoiets nog mogelijk is, kan men betwijfelen. De moeilijkheden die daarvoor moeten overwonnen worden, zijn groot en het geïnteresseerde publiek dat Ibsen werkelijk wil leren kennen, grijpt wel naar Duitse of Engelse vertalingen.

Herinneringen aan „Pieter Bruegel" van Felix Timmermans

door

Dr. M. CORDEMANS

Op 31 december 1962 was het vijfendertig jaar geleden dat Felix Timmermans zijn *Pieter Bruegel* met een colofon besloot en schreef :

GEËINDIGD OM 7 UREN
'S AVONDS, TOEN DEN
ENGEL DES HEEREN
LUIDDE OP DEN ST. GOM-
MARUSTOREN, OP DEN LAATSTEN
DAG VAN 'T JAAR 1927, DEN DAG
VAN ST. SYLVESTER, GOD ZIJ
DANK, DAT HET AF IS GERAAKT;
'K HEB ER LANG AAN
GEWERKT, MAAR ER
VEEL GELUK
AAN GEHAD

Hij had er inderdaad lang aan gewerkt. Meer dan vijftien jaar voordien had hij, in een brief van 17 maart 1911, aan Flor Van Reeth geschreven dat hij er aan dacht « daar een schets van te maken waarin een blij mensenleven met een levenslustige architectuur samensmolten ». In die jaren werd hij hoofdzakelijk aangetrokken door de kleurrijke, folkloristische uiterlijkheid en de uitingen van volkse leute in het werk van de schilder. Naarmate hij dieper tastte, veranderde zijn inzicht.

Op 27 december 1924 schreef hij aan Prosper Thuysbaert dat hij « volop aan Breugel aan het werken was » en toen we, in hetzelfde jaar, de uitgave van zijn *Schoon Lier,* als derde deel van de reeks *Eigen Schoon,* bespraken, vernam hij met onverholen belangstelling dat zijn vriend Jozef Muls, als tweede deel van die reeks, een essay over Pieter Bruegel had geschreven, waarvan de copij in die dagen reeds bij drukker Buschmann was. Hij wenste dit werk dadelijk in te zien, kon niet wachten tot het van de pers zou komen en heeft het dan ook in proef gelezen [1].

Zo pas had hij, op 31 mei, te Brussel een *Feestgroet aan Peter Bruegel* gebracht [2] en hem « een lacher, spotter, mystieke, triestige, tragische, satyrieke, wijze en triomfante mens » geheten en zo de gespletenheid van zijn held in het licht gesteld. Hij zag hem « met een lach in de ogen en de weemoed in het hart ». Het viel hem niet gemakkelijk die tweespalt onder woorden te brengen en ze door de gebeurtenissen te illustreren. Op 17 augustus 1926 schreef hij aan Flor Van Reeth : « Breugel vordert nu stabiel, en 't zal een schoon boek zijn, maar 't is danig moeilijk omdat Bruegel een onduidelijke ziel had en altijd overhoop met zichzelf lag, gebonden aan de kleef der aarde en hunkerend naar de hoogste toppen. Dat is moeilijk die up en down laten komen op tijd » [3].

Toen we hem aanzetten in zijn boek een breed beeld op te hangen van de tragische geschiedenis onzer zestiende eeuw, verzocht hij om zo veel mogelijk documentatie, maar liefst korte stukken, samenvattende nota's, want hij had geen tijd om dikke boeken door te nemen. We hebben hem die bezorgd. Ook vele boeken aanbevolen.

(1) J. Muls, *P. Breughel,* nr 2 van de reeks *Eigen Schoon,* Brussel, 1924, met 14 platen buiten tekst, gedrukt in een beperkte oplage van 225 exemplaren. In 1945 verscheen een tweede uitgave van dit « schitterend werk, geschreven met een lyrische gloed » dat vooral de cultuur-historische waarde van Bruegel's werk belichtte. Zie de volledige lijst van de 12 in de reeks verschenen werken (1924-1932) in : *Jubileum-catalogus van de N.V. Standaard-Boekhandel, 1924-1949,* uitgegeven ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de uitgeverij.

(2) F. Timmermans, *Peter Bruegel.* Feestgroet uitgesproken op 31 mei MCM XXIV, Antwerpen, 1924, blz. 8.

(3) J. De Ceulaer, *Felix Timmermans,* Brugge, 1960², blz. 34.

Of hij die gelezen heeft ? We geloven het niet. Hij trachtte, bij de ontleding van Bruegels figuur, liever zijn aanvoelingsvermogen en zijn verbeelding op te volgen en in zijn eigen gemoed te putten, dan zich in historische gegevens te verdiepen. Het was hem meer om de lachende, maar tragisch aangelegde mens Bruegel te doen omdat hij zichzelf in hem herkende.

In het kort maar degelijk essay, dat hij aan Felix Timmermans' leven en werk heeft gewijd, onderstreepte Hubert Lampo de persoonlijke betekenis van diens Pieter Bruegel. Hij erkende dit werk, in tegenstelling met anderen, als een der beste van de Lierse auteur omdat deze, als in de grond tragisch aangelegd mens, die lachte om niet te moeten treuren, zichzelf daarin zo kenschetsend heeft uitgesproken wijl « de humor voortdurend rondwaart in de buurt van de door de pijn veroorzaakte grijnslach; vervolging, leed en dood een bestendige aanwezigheid vertegenwoordigen en het menselijk tekort in schier ieder hoofdstuk aan de dag treedt » [4].

« Uit het werk van Bruegel », zo getuigde Felix Timmermans zelf, « komt men met een lach in de ogen en de weemoed in het hart. Een tweespalt. Het leven is tragisch, maar de waarde van het leven is de tragiek in de ogen te durven zien. Toch leven ! spijt al het vergiftig — belachlijk — kleine en het zondige, dat ons pikt en beslijmt, toch het leven groots en gelukkig kunnen overschouwen. Bruegel heeft die zin. Hij verstopt het menselijkkleine niet, 't schrikt hem niet af : hij neemt het kinderlijk, goedig nu op in de symfonie van het geheel » [5].

Terwijl Pieter Bruegel met zijn gezellen dronk « om hun angst onder water te zetten » [6] en wenste « te weten te krijgen, wat niemand kan begrijpen, of waarvan niemand een begrip kan geven, n.l. de H. Drievuldigheid, de ziel van de dingen, de waarom, de kern, de amandel, de spiritus van het leven », [7] vond hij ten slotte uitkomst en berusting in 's mensen samenwerking met de Voorzienigheid : « God, wat maakt ge schoon dingen door ons handen ! » [8] In deze laatste zinsnede vinden we de neerslag terug van de vele gesprekken die hij daarover met zijn vriend Raymond de la Haye in vroegere jaren had gevoerd en die steeds, met de woorden van N. Berdiaev, herhaalde : « *Dieu a crée l'homme créateur... et c'est précisément l'épreuve de la liberté. L'homme ajoute de l'Etre au monde. Il crée et il invente* » [9]. Zestig jaar later zou

(4) H. Lampo, *Felix Timmermans,* Brussel, 1961, blz. 16.
(5) In : *Honderd grote Vlamingen,* Brussel 19.
(6) F. Timmermans, *Pieter Bruegel,* Amsterdam, 1928, blz. 38.
(7) Ibid., blz. 78.
(8) Ibid., blz. 189.
(9) Zie daarover : M. Cordemans, *Raymond de la Haye,* Leuven, 1957, blz. 25.

Teilhard de Chardin het zo formuleren : « *Dans l'action, j'adhère à la puissance créatrice de Dieu; je coïncide avec elle; j'en deviens non seulement l'instrument mais le prolongement vivant* » [10]. Het is de houding van een gelovig mens die, door het Verbond met God te aanvaarden, zich met God vaster verenigt [11]. Zo wordt de Geschiedenis gemaakt door het wederwoord van de mens op Gods scheppend woord [12].

Dit alles belette F. Timmermans niet dat hij aandacht zou schenken aan de historische omlijsting van de hoofdpersoon uit zijn verhaal. Wij hadden hem gesuggereerd een breed fresco te schetsen van de evolutie der zestiende eeuwse toestanden die hem, naar mate hij ze grondiger leerde kennen, met verstomming sloegen. Hij stelde belang in het ontstaan en de ontwikkeling van het Eedverbond der Edelen met aan hun hoofd Oranje, Egmont en Hoorn. Hij wenste te vernemen hoe het mogelijk was geweest, dat de roomse bevolking onzer gewesten zich zo gemakkelijk door nieuwlichters liet beïnvloeden, maar zag spoedig in dat, zoals A. van Duinkerken het uitdrukte, « voor hele volksgroepen de grootste waarde van het nieuwe in de sociale omwenteling (bestond), die zij daarvan verwachtten. De hogere geestelijkheid was in de zestiende eeuw de voornaamste bezittende klasse en haar middelen tot bezitsvermeerdering drukten zwaar op de bevolking, die reeds leed onder de zeer veel eisende belastingpolitiek... zeer zeker heeft het uitgedaagde verzet tegen de rijkdom der geestelijkheid meer bijgedragen tot de verspreiding der nieuwe religie onder de verpauperde massa dan bijvoorbeeld de begeerte om ontdaan te worden van de leer der wilsvrijheid of zich ontslagen te zien van de plicht tot heiligenverering [13] ».

Felix Timmermans bracht dat onder woorden waar hij een hagepredikerliet uitroepen : « Broeders in Jezus Christus ! ik groet u ! en bid voor u ! Ik smeek u, thans naar mijn woord te luisteren. Ik ben gezonden door de Broederschap van Den Naakten Dolk, om de blijde boodschap aan de arme mensen te brengen. Ze zeggen dat wij ketters zijn. Ze liegen, de leugenaars, want wij vereren O.L. Vrouw en dienen de Paus van Rome en Keizer Karel. Maar wij zijn tegen de rijken en tegen al diegenen, die met de rijken meedoen, al was het tegen de Paus van Rome en tegen de lekkere

(10) A. Monestier, P. Miszaki, B. Leger, T. de Quénetain, *Pour comprendre Teilhard,* Paris, 1962, blz. 45.

(11) R. Guardini, *De gestalte der toekomst,* vert. G. Smit, Utrecht-Antwerpen, 1962, blz. 81.

(12) C.H. Dod, *The Bible to day,* vert. L. Witsenburg, Utrecht-Antwerpen, 1961, blz. 150.

(13) A. Van Duinkerken, *Dichters der Contra-Reformatie,* Utrecht, 1932, blz. 12.

Keizer Karel. Gij zijt arm, ik zie het. Ik zou liegen als ik anders sprak. Maar waarom zijt gij arm ? Ik zal 't u zeggen : omdat het geld, dat gij weinig hebt, in de zakken der rijken zit. Ziedaar ! Men houdt U arm. En de rijken zeggen : 't Is zalig arm te zijn. Maar zij eten hun buiken rond. Hoe armer gij zijt, hoe rijker zij zijn. En verandering komt er niet, of zij moeten lijk de dorens verbrand worden... gij moet bedelen, och, dat is zo plezant ! dan kunnen ze geven en daarmee kunnen ze in de hemel komen. Ge moogt ladderke staan om hen in de hemel te helpen... verdedig ze !... God heeft de wereld voor iedereen geschapen, maar zij pakken uw land, uw huis, en gij kunt uiteenvallen. Wat is er voor u ? Niets. Wat is er van hen ? Alles ! Dat moogt ge niet blijven uitstaan. Blijft niet janken, verdomme ! Bijt ! Bijt ! Staat op ! Verroert U ! Komt uit uw schelp en laat U gelden ! Gij zijt mensen, geen honden !... Houdt U gereed ! Sluit U aan bij ons, als onze donkere scharen over de landen zullen gaan ! Eer het koren gedorst wordt, zien de nachten rood van vuur en bloed, en uw voeten zullen hun lijken moeten wegtrappen om de weg voort te zetten ! In de steden zijn ze de messen al aan 't wetten; 's nachts spatten de gensters uit de slijpstenen. Allemaal zijn we broeders ! » [14]

Op hetzelfde ogenblik werden hoog in aanzien staande edelen, die op meer zeggenschap in staatszaken aanspraak maakten en door ontevreden abdijen werden gesteund, door de afwijzende koning gefrustreerd en in de opstand meegesleurd [15].

« De aarde was 'ne kwade bol met een vingerdunne schelp, waarbinnen de hel roffelde. De Hemel was zo hoog en God zo ver. De mensen leefden in de walm van de zeven hoofdzonden. En elkendeen voelde, dat er grote dingen gingen gebeuren, straffen van wrede aard; en elkendeen probeerde zijn angst weg te lachten, te eten, te drinken, of te bidden [16] ».

De beeldenstorm, de repressie volgt, met halsrechtigen, brandstapels en politieke terreur. De protestanten zijn gevlucht naar het Noorden waar het Calvinisme met de vrijheid triomfeert. Het katholieke Zuiden had de vrijheid aan de einder zien gloren, maar wordt voor een tragische keuze gesteld :

« Ik geloof, dat ons verzet naar de vaantjes is; en wel om deze reden, (zo vernam ik van hogerhand) dat al wat tegen Spanje is, onvermijdelijk ook het geloof laat vallen. Ze kunnen de begrippen « Spanje » en « geloof » niet uiteenschakelen. Ze zien 't als één ding, en dat ontneemt de gist aan 't verzet van onze kant... alles

(14) *Pieter Bruegel,* blz. 99-101.
(15) P.B. De Troeyer, *Lamoraal van Egmont,* Brussel, 1961, blz. 170.
(16) *Pieter Bruegel,* blz. 218.

wat anti-spaans wordt, komt allemaal terecht in 't vaarwater van de hervorming. 't Is zó erg, dat het moet gedaan zijn met aan anti-Spaanse propaganda te doen. Wij moeten kiezen tussen de vrijheid en ons geloof » [17].

« Pieter zag zijn volk ondergaan. De Noord-Nederlanders vochten zich uit de knel van Spanje, en schoten er hun geloof bij in. Hier behielden ze 't; maar Spanje, de grote beul, hield hen klein, dom, gekneld en gekneveld, perste hen uit, richtte galgen en brandstapels op, — en 't volk verdoofde in een zenuwloze berusting, verloor ten slotte alle weerstandsvermogen en alle zelfwaardigheid : Van hoog tot laag kwam er domme dienstvaardigheid en knechtschap de vijand helpen... [18] »

Dan valt het besluit in een bui van felle woede :

« Ewel, Pater, 'k zeg het ook : Verrek ! niet tot u, maar tot alle politiek — Verrek ! Verrek !... geen woord over politiek... die de godsdienst misbruikt... [19] »

***

Op 7 januari 1928 (er stond verkeerdelijk nog 1927) wenste F. Timmermans ons « vooreerst een zalig nieuwjaar van harte ! En dat ge waarlijk deugd hebt aan het leven, met toch een tikje heimwee, of veel, naar de Hemel. Want contentement zou de wereld doen rotten. De mens moet steeds wat van een pijl van verlangen hebben. »

Dan deelde hij bijzonderheden mede over Bruegel. « Ja, Breugel is af. Gisteren is Van Kampen geweest en heeft de eerste 35 blz. meegenomen om het eerste vel te drukken voor de reis [20]. Ook heeft hij meegenomen, de bandtekening en de 5 eerste tekeningen. Ik zou hem reeds d'helft van het boek overgeschreven kunnen meegeven, maar ik moet er nog tekeningen bijmaken. De andere helft is nu ook ter overschrijving. »

Wat de inhoud betrof : « Van de 14 blz. die Pater De Pauw gelezen heeft is er niets in waar een deugdelijk mens kon graten in vinden. Maar daar er altijd gratenzoekers zijn, kunt ge die toch niet tegenhouden. »

Alhoewel de auteur, de uitgever Van Kampen en de uitgeverij Standaard-Boekhandel het eens geworden waren om eerst gezamenlijk een originele prachtuitgave van de *Pieter Bruegel* te laten ver-

(17) *Pieter Bruegel,* blz. 377.
(18) *Pieter Bruegel,* blz. 380.
(19) *Pieter Bruegel,* blz. 378-379.
(20) Timmermans bedoelt hier de jaarlijkse omreis van de vertegenwoordiger der uitgeverij, die de nieuwe publicaties bij de plaatselijke boekhandel gaat aanbieden.

schijnen, wenste de Nederlandse uitgeverij toch dadelijk over de copy te beschikken om die onmiddellijk te laten zetten. Daarom meldt Felix Timmermans : « Ziehier de uitrekening van Van Kampen die gisteren bij mij aan 't studeren is geweest. Ongeveer 335 bladzijden van de Pastoor 1e druk (niet die van De Sikkel, die bij Van Kampen) zou Bruegel bedragen. Maar hij is zinnens het in 2 delen uit te geven, en er zouden dus 8 bladzijden voor tittels bij die 335 blz. in *begrepen* zijn. Daaraan kunt gij nu misschien ook uwe berekeningen maken.

Wat de tekeningen betreft, daar er kleine zijn, een pinklid groot, en andere die een visietkaartje groot zijn, zal het moeilijk vallen, die als bij 't Hovenierken, in de boeken te plakken. Is 't de bedoeling dat de tekeningen gekocht worden, dan doe ik ze op een gepast papier daarvoor. »

Meteen zond Timmermans « hierbij ook het lijstje voor Prof. Boon. Ik hoop dat de zaak nu ineens doorgaat. Dan kunnen wij daarover mijmeren. En de mijmering van een ding is zoeter dan het ding... maar in dit geval ook ? »

Welke « zaak », welk « geval » ? Op ons initiatief had Prof. Kippenberg, de directeur van het Insel Verlag, voeling gezocht met het secretariaat van de Nobelstichting en de brochure bekomen, waarin de modaliteiten vermeld stonden om een personaliteit voor de toekenning van een Nobelprijs voor te dragen. Dit mocht o.m. door een hoogleraar worden gedaan. De Leuvense professor Boon verklaarde zich daartoe bereid, zorgde voor de aanvraag en zond ze, door bemiddeling van Kippenberg, met bovenvermeld lijstje naar de secretarie. Tegelijk aanvaardde Fr. Van Cauwelaert een exemplaar van de in Noorse talen vertaalde werken van Felix Timmermans aan Koningin Astrid te gaan aanbieden om zo de aandacht op de auteur te vestigen. Deze liet de fraai gedrukte boeken te Antwerpen bezorgen. Een tijdje nadien meldde Van Cauwelaert dat boeken, die ten paleize worden aangeboden, moeten ingebonden zijn. De opgezonden exemplaren waren gebrocheerd. Heeft hij ze laten binden ? Vermoedelijk niet, want, bij herhaalde navraag, kon geen bescheid worden verkregen. De voorgedragen kandidatuur werd ruchtbaar gemaakt in de pers en met sympathie begroet. Maar officiële steun bleef uit...

Bij de brief van 7 januari was een schrijven gevoegd van de Oostenrijkse kunstfirma Donner u. Truppe die een reeks uitzonderlijk mooie en op grote schaal uitgevoerde kleurreproducties naar werken van Pieter Bruegel had aan de markt gebracht en een vertegenwoordiger zocht in België voor de verkoop alhier. F. Timmermans stelde voor, dat de Standaard-Boekhandel op het aanbod zou

ingaan. « Een schoon zaak voor U. En nu vraag ik slechts, moest ik ooit nog eens een Breughelprent kopen, die door Donner u. Truppe geleverd kan worden, dat ik ze dan bij U kan laten meezenden, of bij U, of bij hem aan factuurprijs kan kopen. Als ik van U was, ik zou in 't voorstel van Donner bijten. »

Ten slotte dankte Timmermans voor de documentatie die hem, met het oog op zijn Bruegel, werd bezorgd. « En nu nogmaals dank voor de foto's van Brussel ! Ik ben er goed met geweest ! Zoudt ge nu nog van iemand kunnen horen, of de Krekelen Dries, wat op 't plan achter d'Hoogstraat aangegeven staat, waar nu 't justieciepaleis staat, of dit die heuvel was ? Die heuvel heette die de Krekelendries, of wat was de Krekelen Dries ? Ik heb We Coecke op de paardenmarkt laten wonen. Is dat goed ? In het hof van Commercie. Was dit een gasthof ? Ik verwacht daar gaarne een antwoordje op ! En ik groet U met nen hartelijken nieuwjaarspeperkoeken wens. »

Op 13 januari schrijft hij andermaal « alleen maar om over de tekeningen te vertellen. Ik weet niet hoeveel luxe-ex. er gedrukt worden. Ik denk 100. Maar indien ik voor elk 5 tekeningskes moet maken, dat is 500 !, dan zit ik er in October nog aan te werken. Schrijf mij dat ik U misverstaan heb en laat mij U genegen groeten ». Voor zijn familie bestelt hij alvast 8 luxe-exemplaren van de Bruegel.

We hadden Timmermans niet enkel om prentjes verzocht voor zijn Bruegel. Hij had ook aanvaard een titelvignet te tekenen voor de uitgave van *Onze Lieve Vrouw in de Doornkens* en voor een kleine novellenbundel van Vital Celen *Het Pastoorke van Vossendonck,* waarin deze auteur de leuke geschiedenis verhaalt van een zeer franskiljonse Mechelse monseigneur, die voor de gelegenheid monseigneur van Belle wordt geheten, waarmede echter de beruchte Van Ballaer was bedoeld. Vital Celen had dit bravourstukje door Theodoor Van Tichelen horen opdissen en haastig naverteld hoe deze studentenvervolger in het Vagevuur verplicht werd altijd maar opnieuw de Vlaamse Leeuw te zingen tot uitboeting van zijn zonden [21].

« Ik heb dan maar doorgedreven » meldt Timmermans op de 18e van dezelfde maand. « Hierbij is het O.L.Vr. in de Doornkens [22].

(21) Vital Celen, *Het pastoorke van Vossendonck,* Brussel, Standaard Boekhandel, z.j. Zie over het optreden van Mgr. Van Ballaer tegen de vlaamsgezinde collegestudenten : M. Cordemans, *Dr. August Laporta en « De Student »,* Leuven, 1959, blz. 316.

(22) *O.L.Vrouw in de Doornkens,* toneelspel in 3 bedrijven door H. Ghéon, vertaling van Felix Timmermans, Brussel, Standaard-Boekhandel, z.j. Uit het colofon leren we dat Henri Ghéon het stuk op 19 augustus 1924 te Maison Neuve voltooide.

Dat is een. Ik heb medeen het stukske van de heer Celen gelezen over het pastoorken van Vossendonck. Ik vind het plezant, en een goede kluite uit onze Vl. strijd. Maar ik vrees nu de geestelijke overheid zich zo plots in de Vl. Beweging zet en er de zonde bijhaalt, of z'er laat bijhalen door anderen die de Vl. Beweging niet genegen zijn, dat dit vertelsel zeker zal verboden worden. Ik heb er de schets van de tekening bijgevoegd waar de monseigneur de Vl. Leeuw zingt. — Indien g'er liever een andere hebt, dan doe ik dat gaarne. Ik heb alleen maar geïllustreerd wat ik gelezen heb. Het toppunt van het boek. Maar in deze tijd van voorzichtigheid weet ik niet hoe dit door de lezers opgevat wordt. Gij hebt daar misschien een beter oordeel over, en ik schik mij gaarne naar uw verlangen. »

F. Timmermans meldde verder een nieuwtje : « Nu is Symforosa ook in 't Pools verschenen, vertaald door W. Mayer, uitgegeven in de « Huisbibliotheek » Warschau, met 10 kleurplaten ». Ten slotte een vraagje : « Is dat ding van Prof. Boon al naar ginder ? » en een verzoek om « antwoord voor dit tekeningsken ».

Het « ding » van Prof. Boon (de kandidaatstelling bij de Nobel-Stichting) was inderdaad verzonden, maar had geen reactie uitgelokt...

Intussen werkte Felix Timmermans aan de prentjes voor de Bruegel. De 24e januari heet het, dat « er zullen ongeveer een 70 à 75 tekeningen inkomen. Grote en kleine zoals in de Pallieter. Die dienen dus voor de « grand luxe ». Dat komt dus (op) vijf à 6 tekeningen.

De verbeteringen gaan hun slakkengang. Vandaag heb ik er een knauw in doorgezet. Van alle zijden krijg ik tot hiertoe bericht dat het boek schoon zal zijn. Maar dit is een oordeel naar de fragmenten. Het boek moet in zijn geheel gelezen worden natuurlijk.

Dinsdag 31 oct. gaat te Rotterdam de 100e voorstelling van Leontientje door het Hofstad-toneel. 't Kan tellen.

Ik zou gaarne te Leuven zijn op 31 maar ik moet te Mechelen-aan-de-Maas een voordrachtje geven.

De maand februari is nog druk. Dan kan ik beginnen met te knutselen aan de schilderijkens en dan kom ik dat van U naar

Felix Timmermans voegt daaraan toe, dat « dit meigeurig toneel vol lentebloesem en vroomheid wierd vertaald op aanraden van Prosper Thuysbaert, notaris te Lokeren en vriend van H. Ghéon, en is alzo te Lier met schokskens en brokskens begost en nog eens hernomen, tot er ineens de volle geut in kwam en het in vier dagen af was, op 3 september ; vol fouten en gebreken, maar vol goede wil en liefde ! En geef mij nu een pot wijn te drinken, staat er steeds op het einde der oude handschriften, maar bier is ook goed ».

Linkebeek brengen. Intussen zie ik U nog te Lier. Met de volgende post volgt het tekeningsken van Celen [23] ».

pelde ze met een heeten neus naar huis. § Na den kerkgang met een feestje van korentenbrood en doorhonigd bier, stond de moeder met het kind in den arm zelf in te schenken. § Ze leefde hevig voor heur kind en zei soms, wanneer z' het als een kelk omhoog stak : « Ik wist niet dat er zooveel geluk bestond ! » § Er lag een klare lente over 't dorp en den Dommel ; er waren veel geuren en koleuren van bloemen, mest, boter en roze radijskens, en kladden vogelen vlogen overenweer uit de zwijgende mast- en andere bosschen.

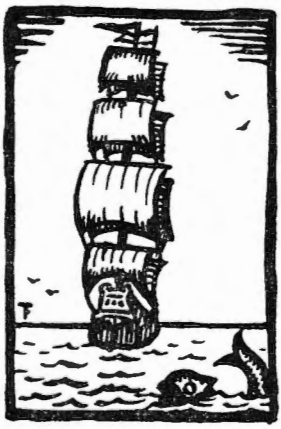

Van die deugdelijke lucht wierd het kind doordrenkt, van die kleuren en dat licht, van die grond- en biergeuren, van die sterren en die stilte, van dien wind en die trage schemeringen. O Brabant malsch en frisch, als men erop trapt dan komt er melk uit ! § De moeder at de groenten, het brood, 't gepekeld verkensvleesch, de eieren, het fruit en al de gunsten van dit land, en zij goot de ziel van dit schoone land van Brabant langsheen heur borsten in heur kind. § Het kind had groote, bruine oogen, 't zag gulzig en verbaasd, en 't pakte gretig naar de koleuren. § Tegen dat het September wierd, als de bloemen hun laatste couragie geven, en
4 ze niet meer weten hoe vinnig mogelijk te rieken, dan

(23) De schilderijtjes, waaraan Timmermans moest knutselen, waren bedoeld voor de tentoonstelling van zijn teken- en schilderwerk, die in de zaal Dirk Bouts, op de eerste verdieping van het bijhuis van de Standaard-Boekhandel te Leuven (de vroegere Vlaamse Boekenhalle) zou gehouden worden en daar een niet gering succes kende.

Daar het prentje met de zingende monseigneur, zoals de tekenaar het vermoedde, misschien aanstoot had kunnen geven, hadden we om een ander ontwerpje verzocht. Op 26 januari zendt hij « hierbij het tekeningske voor het werk van Celen : 't Pastoorke van Vossendonck als hij triestig op de stoel neerzakt en de meid Ballo hem meewarig beziet. Gedrukt zal het hem wel doen. Maar illustratie is niet in mijnen aard, 't moet bij mij meer verluchting zijn. Natuurlijk is het andere tekeningske met de zingende kardinaal voor U ! »

Te Brussel wachtte men ongeduldig op de eerste bladzijden tekst van Pieter Bruegel om die af te drukken in een statige prospectus. Van de uitgever Van Kampen hadden we vernomen dat er, op de eerste bladzijde, een zeer fraaie tekening van een schip voorkwam, die een voortreffelijke indruk maakte. Even aandringen bij de auteur, die op 30 januari antwoordde : « Ge vraagt naar de 20 eerste bladzijden van Bruegel. Maar hebt ge het eerste vel druk nog niet ontvangen van Van Kampen ?

Ja wel toch, want gij hebt over dat schippeken op de eerste bladzijde gesproken. Ik verwacht van dit vel nog een revisie, want er waren nog fouten in. 't Is bij u ook voor de prospectus, en dus moet het puur zijn. 't Best is dus U direkt naar Van Kampen te wenden. Of wilt ge dit wel, half onverbeterd. Schrijf mij rap, en 'k zal U voldoen ».

Aan het slot, nog een nieuwtje : « De thesis van Dr. Rutten is wat uitgesteld. » [24]

De 4 februari kwam Timmermans naar de kantoren van *De Standaard,* maar trof ons niet. Daarom zond hij een drukproef « met de fouten er in. Gelief het mij weer te sturen, want ik heb het nodig. » Op de 22e verzoekt hij dringend een luxe-exemplaar te reserveren voor zijn goede vriend Verwiel en versiert zijn kaartje met een bloemstuk dat door een lachend zonnetje op die tweede lentedag wordt beschenen. Om het proeflezen te bespoedigen, trokken we naar Lier en de 9 mei waren de verbeteringen flink gevorderd. Maar Timmermans bracht al maar door nieuwe wijzigingen aan ! Hij kon moeilijk een fiat geven. « Als ge Bruegel overdrukt zoals Van Kampen hem stuurt », schreef hij, « moet ge hier en daar toch opletten. Zo b.v. bladzijde 78, bovenste regel,

(24) De « *Theses* quas cum dissertatione cui titulus *Felix Timmermans...* pro grado doctoris litterarum neerlandicarum... F.J. Theodorus Rutten, ex Schinnen (Holl.) ... die XV mensis Februarii, hora IV ¼, anno MCMXXVIII » te Leuven verdedigde, verscheen in boekvorm bij Wolters te Groningen en bij de N.V. Standaard-Boekhandel te Brussel.

Deze origineele editie van « Pieter Bruegel, » den 11e Juli van 1928 uitgegeven door de N. V. Standaard-Boekhandel te Antwerpen-Brussel-Leuven, is gezet uit de Nicholas Cochin van XVIII, verlucht met acht en zeventig teekeningen van den schrijver en gedrukt op de persen van J. E. Buschmann te Antwerpen. De oplage werd beperkt tot 207 exemplaren — 100 voor Nederland en 107 voor Vlaanderen — waarvan 7 op Keizerlijk Japansch, gemerkt A-G; 10 op geschept Auvergne, genummerd I-X en 150 op antiek getint Ingres, genummerd 11-200.

Dit is nr. VI

Het boek verscheen op de 11e juli van 1923. Voor de samenstelling van het colofon hadden we ons laten inspireren door de manier waarop de handtekeningen der gevolmachtigden, naast hun zegel, op internationale verdragen worden aangebracht. Zo kon men dan, onder de verklaring van de samenstelling van de originele uitgave, de in het rood gedrukte eigen vignetten van Felix Timmermans, van de uitgeverij Standaard-Boekhandel en van de drukkerij Buschmann aantreffen, terwijl de auteur van het boek, de hoogbejaarde stichter van de drukkersfirma en de schrijver dezes voor de uitgeverij tekende.

De mooiste vellen van het boek werden door de firma Buschmann op de Wereldtentoonstelling van Parijs te pronk gelegd en aldaar met een gulden medaille vereerd.

staat het bijeengevloekt van drukfouten. 't Moet zijn : langs hil en dal hielden de huizekens hun deuren en vensters gesloten. 2e regel moet zijn : door de reten van de... derde regel moet zijn : deuren. Blz. 115 7e deeltje 1e regel laatste woord : schemerende blz 126 2e deeltje 8ste regel : schilders. En zo nog andere klein dingen. 't Is altijd beter dat z'eens overzien worden. Op één na, heb ik alle drukproeven van Pieter ontvangen. Dees maand verschijnt het nog.

Ja, met de Witte komt het in orde. »

En, werkelijk, op 29 mei meldt hij « haastig, rap, warm, maar genegen » dat « Pieter Bruegel is hier heelhuids aangekomen » en « nu zijn we aan De Witte bezig. » [25] Intussen had de Antwerpse drukker Jozef E. Buschmann van de luxe-Bruegel een statige foliant gemaakt, die, met zijn 413 bladzijden, in zijn drievoudige verschijning, op Japans, Auvergne en Ingres, indruk maakte [26].

(25) F. Timmermans had aangenomen een stel prentjes te tekenen voor de vijfentwintigste uitgave van « De Witte » die, in een mooi kwartoformaat, door de Standaard-Boekhandel werd gereedgemaakt. Intussen had F.T. meegewerkt aan de Pallieterstoet te Lier en kon hij eerst op 22 juni mededelen dat « nu de feesten voorbij zijn, zijn we de Witte aan 't zwart maken ». Deze prachteditie zou aan de markt worden gebracht na een feestelijke receptie van Ernest Claes in het Paleis van Schone Kunsten te Brussel. Nadien hebben we dan een exemplaar aan Prof. Kippenberg en het Insel-Verlag gezonden met de vraag of dit boek niet bij de Duitse lezer in de smaak zou vallen. Het antwoord kwam dadelijk en luidde positief. Felix Timmermans introduceerde zijn vriend bij het Duitse publiek en beiden zijn er twee van de meest gelezen auteurs gebleven.

(26) De originele uitgave (1928) werd op de drukkerij van J.E. Buschmann te Antwerpen met de hand uit de Nicholas Cochin van Deberny en Peignot gezet en vormde een zware in quarto raisin van 412 bladzijden. De oplage bedroeg 207 exemplaren (100 voor Nederland en 107 voor Vlaanderen), waarvan 7 op keizerlijk Japans, 10 op geschept Auvergne en 150 op antiek Ingres. Bij ieder luxe-exemplaar werd een suite van originele tekeningen van de auteur gevoegd. De exemplaren op Japans en op Auvergne waren voltekend nog voor het prospectus verscheen.

In Erasmus' Lichtkring

door

Dr. GILBERT DEGROOTE

I. ERASMIANISME EN « RHETORICALE » KUNST

Het gaat hier over literaire voortbrengselen van rederijkers, voornamelijk uit de eerste decennia der 16de eeuw, — hun formisme overheerst in het letterkundig landschap der Bourgondische Nederlanden —, gezien in het licht van de erasmiaanse gedachte.

Deze dichters van overigens meestal bescheiden formaat hadden in vele gevallen ook iets van de geschiedkundige en de redenaar. Door een vrijwel zelfde opvatting van de poëzie vertoont de fysionomie van hun beweging een tamelijk grote eenvormigheid.

M. de Casteleyn, hun voornaamste theoreticus, brengt in zijn beroemde « Conste van Rhetoriken » eruditie, pedagogie en een soort levensmoraal samen. Hij geeft dat alles, zoals reeds werd opgemerkt [1], « in een overvloedige en glinsterende uitstalling van woorden ». Hij is met J. van den Dale een van de « gebroken » figuren van die overgangstijd, die Bourgondisch-middeleeuwse motieven of Bourgondische praal met humanistische wijsheid verbindt.

Retorica beweegt zich wel eens in humanistisch randgebied en is dan als het levende epuivalent van Erasmus' bonae litterae. Ze dient ook als een eigen stijlinstrument, waar deze dichters zelf nog geen persoonlijk metrisch-strofische vorm hadden gevonden. De uit de handwerkersstand voortgekomen auteur heeft technische belangstelling voor het vers, streeft naar sommige effecten en gebruikt opzettelijk middelen waardoor hij schoonheid wil scheppen of wat hij als dusdanig beschouwt.

Het trefzekere woord was voor deze dichters van minder belang dan het zich verlustigen in de bontheid van termen en uitdrukkingen, in het veelvuldig aanwenden van het spreekwoord. Het is niet makkelijk concreet vast te leggen hoe zij hiertoe kwamen, maar de vreugde aan de wisselende rijkdom van de stoffelijke uitdruk-

(1) Door Dr. F.H.K. Kossmann in zijn uitvoerige bijdrage : *Over enige vaktermen en begrippen bij Molinet en de Casteleyn* in *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde,* 1952, bl. 173.

king lag ongetwijfeld eveneens aan de grondslag van b.v. Erasmus' « Adagia » en « De Copia rerum ac verborum ».

Hun zorg voor het formele loopt overigens zo vaak evenwijdig met de vormbeheersing van de Rotterdammer, al is dat veel minder fijn begrepen dan bij deze laatste. Dr. F.H.K. Kossmann heeft in aansluiting op zijn beschouwingen over M. de Casteleyns Rhetorike geschreven, dat we bij die rederijker in dezelfde wereld van Erasmus' bonae litterae zijn, dat het geen wonder en geen toeval is, dat de rederijkers van de eerste helft der 16de eeuw overwegend Erasmianen waren. Retorica is de werkelijke wellevenskunst. Zou men haar niet als een burgerlijk humanisme kunnen beschouwen dat op eigen bodem staat, naast het latiniserende humanisme van de vrije en internationaal-georiënteerde geletterden ?

Er zijn wellicht nog dwingender redenen waarom rederijkers in de erasmiaanse lichtkring treden. Zij waren immers door het ritme van hun tijd gegrepen en hebben de beroering in en om de Kerk, die toen zovelen passioneerde, meegeleefd. Het spreekt vanzelf, dat zij tegenover de nieuwe strevingen op dat gebied niet onverschillig stonden en er zelfs actief bij betrokken waren; dat Erasmus' christelijk humanisme hun niet onbekend was. Erasmus' veelomvattende en ophefmakende aanvallen op het Bourgondisch-middeleeuwse cultuurbeeld hebben hen zeker getroffen. Het ligt voor de hand, dat ook de reformatie zich in de retoricale kritiek verstrengelt, ofschoon haar invloed zich in het verder verloop der 16de eeuw scherper zal uitspreken.

De hervorming is overigens geen typisch Bourgondisch verschijnsel. Ofschoon het tijdperk van Bourgondië ook bij ons kiemen van de hervorming in zich droeg, hoort die toch minder tot de bijzondere psychologie van de wereld van Bourgondië, maar dringt er van buiten uit binnen. Deze onderstelt immers niet de schepping van een religiositeit, die breekt met de middeleeuwse Kerk zoals dat met de reformatie het geval was. Het erasmianisme, dat ongetwijfeld door Europese bronnen wordt gevoed en verder op Europees plan evolueert, wortelt vrij diep in de Bourgondische gespletenheid. Erasmus sticht geen nieuw christendom maar wil het oude innerlijk verbeteren [2].

Dit neemt niet weg, dat o.m. volgens het oordeel van Petrus Canisius « Erasmus den weg voor Luther heeft helpen bereiden,

(2) Dit wordt ook in protestantse kringen aanvaard. Zie b.v. de protestantse kerkhistoricus Dr. A.L.E. Verheyden, *De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe Eeuw*, Brussel, uitgegeven door de Synode van Protestantse Kerken, 1949, bl. 20, waar hij schrijft over Erasmus : « Nog merkwaardiger is, dat hij, ondanks die critiek, niet kon meegaan met de Hervorming, maar 'n trouw zoon der R.K. kerk is gebleven... Ondanks de heftigheid van zijn verwijten, geloofde hij in de mogelijkheid van een *Reformatie van binnen uit* ».

doordat hij zijn persoonlijk inzicht tot norm der waarheid maakt, door zijn gebrek aan eerbied voor de traditie, zijn veel te felle kritiek op de scholastieke theologie en wijsbegeerte, op den paus en de kardinalen, op de monniken, de oorbiecht, de kerkelijke decreten en de Mariaverering en niet het minst door zijn bijbelvertaling » [3].

Het is echter duidelijk, dat het in een objectief onderzoek geen zin heeft bepaalde auteurs, via het erasmianisme, « te gaan touwtrekken » met het doel « ze binnen het ene of het andere kamp te krijgen » [4].

We hebben ernaar gestreefd de zakelijke waarheid in verband met het omstreden grensgebied : erasmianisme-reformatie zoveel mogelijk als volgt te benaderen. Het komt ons voor, dat bij felle kritiek op de Kerk, kerkelijke functies of eredienst, het ontbreken van enige vorm van anti-institutionalisme het onmogelijk maakt de bewuste auteur(s) tot de eigenlijke reformatie te rekenen. Indien we in dergelijk geval, over geen andere verhelderende elementen beschikken dan het werk zelf, kunnen wij, wat de diepere gronden betreft waaruit dat erasmianisme voortvloeit, b.v. de volgende mogelijkheden overwegen :

1. de auteur was de Roomse Kerk trouw gebleven en wou die in de geest van Erasmus verbeteren;

2. de auteur was hervormingsgezind of voelde sympathie voor de reformatie maar wou of durfde niet openlijk met de Kerk breken. Het schrijven, evenals het drukken trouwens, van uitgesproken protestantse werken was toen levensgevaarlijk ;

3. hij behoorde tot die groep, die reeds vóór het humanisme en de reformatie ongetwijfeld in de Nederlanden heeft bestaan, die vrij onverschillig, om niet te zeggen kritisch of zelfs afwijzend was tegenover godsdienst, eredienst, kerkelijke functies en Kerk [5].

Dit blijven algemene mogelijkheden. Het lijkt ons uitgesloten deze telkens concreet te splitsen en toe te passen op de diepere gemoedsbewegingen of de innerlijke evolutie van ieder schrijver afzonderlijk.

We kunnen bovendien constateren, dat rederijkers ook voor be-

(3) Vgl. Dr. J.H.M. Tesser S.J., *Petrus Canisius als humanistisch geleerde,* Amsterdam, 1932, bl. 271.

(4) Deze uitdrukking gebruikte Dr. C. Kruyskamp in zijn bespreking van een tekstuitgave uit het werk van C. Crul door Dr. L. Roose in het *Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterk.,* 1955, bl. 141. We nemen deze uitspraak alleen maar over omdat ze op zichzelf typerend is. De gerecenseerde auteur, Dr. L. Roose, heeft C. Crul echter op een rustig-genuanceerde wijze behandeld in zijn hier verder aangehaalde editie.

(5) Vgl. Dr. R.R. Post voor het mogelijk bestaan van een dergelijke groep : *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580,* Utrecht-Antwerpen, 1954, bl. 441.

paalde menselijke en artistiek-letterkundige uitzichten van het œuvre van de grote Rotterdammer niet ongevoelig zijn gebleven. Het vergezicht dat we op al deze raakpunten tussen het erasmianisme en de rhetoricale kunst, zonder enige overschatting, pogen te openen behoort trouwens tot een veel ruimere erasmiaanse geestessfeer, die toen in verscheidene Westeuropese landen, zij het met soms geheel eigen schakeringen, was aan te treffen [6]. Het is eigenlijk maar een onderdeel van de warme belangstelling die voor de figuur van de humanist, op verschillende tijdstippen in de Nederlandse literatuur, tot uiting is gekomen [7].

Deze ontmoeting tussen het erasmianisme en Nederlandse auteurs verloopt daarenboven parallel met andere overeenkomsten waarop recente onderzoekers van de toenmalige beeldende kunst verhelderend licht hebben geworpen. We denken hier aan gelijkaardige trefpunten tussen Erasmus en het werk van Quinten Matsijs [8] en tussen de humanist en de Vlaamse schilderkunst van zijn tijd in het algemeen [9].

Het zal wel geen verwondering wekken wanneer we zeggen, dat zich niet altijd bepaalde teksten van Erasmus aan de oorsprong van de hier behandelde Nederlandse werken bevinden. Soms zijn deze laatste alleen maar representatief voor de houding die ook Erasmus aannam. In andere gevallen vertonen zij een verwantschap of overeenkomst met diens werk, die nu eens opvallend scherp is, dan weer algemener en vager aandoet.

Vooraleer de verspreide scherven van deze erasmiaanse toverspiegel zoveel mogelijk in een samenvattende schets te brengen, bleek het noodzakelijk, steeds met belichting van het essentiële, de toenmalige bekendheid van de humanist in onze gewesten na te gaan. Uit dit overzicht : « Erasmus en de Bourgondische Nederlanden » moge reeds blijken hoe ontwikkelde tijdgenoten, zoals de rederijkers, de bekoring van de roem en de fijne geest van deze meest dominerende Nederlander uit het begin der 16de eeuw zeker niet konden weerstaan.

(6) Vgl. in verband hiermee Marcel Bataillon, *Erasme et l'Espagne,* Paris, 1937 pp. VI, 78 ; A. Renaudet, *Préréformation et Humanisme à Paris,* 1494-1517, Paris, 1916 ; H. Exner, *Der Einflusz des Erasmus auf die englische Bildungsidee,* Berlin, 1939 ; M.M. Phillips, *Erasmus and the Nothern Renaissance,* London, 1949.

(7) Hierover publiceerde G. Degroote intussen reeds enkele bijdragen : *De « Moriae Encomion » in het Nederlands* in *De Nieuwe Taalgids,* 1950, 2e afl. in overdruk, bl. 104 vlgg.; *Nederlandse Moria-Waardering* in *De Brabantse Folklore,* 1950, sept. bl. 3 vlgg.; *Erasmus' Colloquia in het Nederlands* in *Handelingen IV der Zuidnederlandse Maatsch. voor Taal- en Letterk. en Gesch.,* 1950, bl. 76 vlgg.; *Colloquia-Waardering* in *De Nieuwe Taalgids,* 1951, 3e afl., bl. 160 vlgg.

(8) Vgl. Jozef Muls, *Erasmus en Quinten Matsijs,* Antwerpen, 1953.

(9) Vgl. het mooie boek van Georges Marlier, *Erasme et la Peinture Flamande de son Temps,* Damme (1954).

2. ERASMUS EN DE BOURGONDISCHE NEDERLANDEN

Desiderius Erasmus, naar alle waarschijnlijkheid te Rotterdam, in de nacht van 27 op 28 oktober 1469 geboren, studeerde te Deventer onder Hegius en later te 's-Hertogenbosch bij de Broeders van het Gemene Leven [1].

Niet alleen wegens het strenge verbod van het gebruik der volkstaal, welk gebruik door de Fraters zelfs gedurende de ontspanningsuren met een geldboete werd gestraft, maar met een eigen, jonge geestdrift legde Erasmus zich toe op het hanteren van het even correcte als lenige Latijn. De intensiteit van het innerlijk leven der Broeders wier streven in de eerste plaats op Christus zelf was gericht, heeft op hem meer dan vluchtig ingewerkt. Ongetwijfeld heeft zich naar hun voorbeeld zijn drang naar de bronnen — « ad primam sui fontis originem » was bij de Moderne Devoten een bekende leus ! —, de Heilige Schrift en de kerkvaders ontwikkeld [2].

Hij trad te Steyn, bij Gouda, in het klooster der Koorheren van Sint-Augustinus en werd op 25 april 1492, door de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, tot priester gewijd.

Aan zijn bekendheid als latinist en literator, zij het in nog beperkte kring, had hij het te danken dat hij in 1493 tot secretaris aangesteld werd van Hendrik, bisschop van Kamerijk, uit het aanzienlijke en aan het hof van Filips de Schone zeer invloedrijke geslacht der van Bergens.

Ofschoon hij wellicht niet zonder welgevallen de tonsuur had aanvaard, hebben, naar het woord van Busken Huet, de doctorale baret en de filologische tabberd op hem naderhand meer aantrekkingskracht uitgeoefend dan de monnikspij : nooit meer is hij naar zijn klooster teruggekeerd, terwijl het hem pas in 1517 gelukte door Leo X officieel van zijn geloften ontslagen te worden.

Toen hij ca. 1493 als onbemiddeld studax Steyn verliet, zocht hij als zovele intellectuelen van zijn tijd, de vermogende bescherming van grote heren. Zo zag hij tevens de enge grenzen van het kleine vaderland, Holland, verruimen tot de Bourgondische Nederlanden en later tot de voornaamste cultuurcentra van het toenmalige West-Europa.

(1) Het spreekt vanzelf dat alleen de levensbijzonderheden van Erasmus, die voor onze uiteenzetting van belang zijn, vermeld worden. We verwijzen in dit verband naar : J. Huizinga, *Erasmus,* Haarlem, 1947 [4] ; Prof. Dr. J. De Jong, *Historisch Tijdschrift,* 1932, bl. 317 vlgg.; G. Degroote, *Erasmus, Pelgrim van de geest,* Amsterdam-Brussel, 1955.

(2) Vgl. Paul Mestwerdt, *Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und « Devotio Moderna »,* Leipzig, 1917, bl. 143.

De materiële en politieke toestand van Holland heeft toen wellicht mede Erasmus' houding bepaald. Zijn jeugdjaren vallen in het tijdperk van verwarring, verdeeldheid en burgeroorlog, dat volgde op de ineenstorting in 1477 van het Bourgondische rijk van Karel de Stoute. In Utrecht moest David van Bourgondië vluchten en kon pas, na een lange strijd, terugkeren.

Hierover schreef Erasmus aan zijn vriend Cornelis Gerard [3]. Een andere vriend van de Rotterdammer, Willem Hermans [4], klaagde in een brief van ca. 1494 aan Jacob Badt over de kwalen van die tijd, over de geldzucht, de verwaarlozing der letteren, over de verruwing der zeden en de toen pas weer in Holland ontbrande burgeroorlog tussen Hoeksen en Kabeljouwsen. Het was de tijd van de Jonker-Fransenoorlog, die met de inneming en de verwoesting van Rotterdam was begonnen.

Zijn vaderland was tevens een geschikt terrein voor de bewogen strooptochten van Lange Pier en Maarten van Rossem. Friezen en Hollanders o.m. waren voortdurend in een felle onderlinge strijd gewikkeld. Deze cosmopolitisch gerichte geest miste er bovendien een hoger cultuurcentrum dat hem ook maar enigszins het ontbreken van een universiteit als die van Parijs of Leuven kon helpen vergeten. Hoe zou hij overigens veel van een vaderland hebben gehouden, waar hij al te pijnlijk aan zijn onwettige geboorte werd herinnerd, waar hij zich, zonder verwanten en als gewezen koorheer van Sint-Augustinus, gelijk een ontwortelde zal hebben gevoeld ? Het was voor hem in elk geval een innerlijke noodzaak de al te enge grenzen, die hem omringden, te breken.

Uit een dergelijke psychische ondergrond zijn waarschijnlijk de minder vriendelijke uitingen van de humanist tegenover zijn landgenoten voortgevloeid. Zo het schimpen op hun botheid, hun gebrek aan studielust, hun gebrek aan lichamelijke en geestelijke cultuur [5].

Dit alles heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat hij vele jaren in een vrij innig contact met de Zuidelijke Nederlanden is ge-

(3) We citeren — ook verder — naar het bekende werk van P.S. Allen(van deel IV af : P.S. Allen en H.M. Allen ; van deel IX af H.M. Allen en H.W. Carrod ; deel XII bevat de Indices, samengesteld door B. Flower en E. Rosenbaum), *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami,* Oxford, L-XII, 1906-1958 en gebruiken daarbij steeds de afkorting Allen ; bewuste passus in Allen, I, p. 97, Ep. 20, l. 109.

(4) Vgl. Allen, I, p. 131, Ep. 35 l. 30 sqq., inzonderheid l. 50 : « Quam pestem plus satis nuper experta est Hollandia pernitiosissimo illo bello, dum quisque dominari vult, exorto »; vgl. ook K. Kooiman, *Erasmus en de Volkstaal* in *De Nieuwe Taalgids,* 16e jrg., 1922, bl. 162-163.

(5) Vgl. K. Kooiman, *l.c.,* bl. 162-163 ; Gerard Brom, *Erasmus als Humanist* in *De Gids,* 1936, bl. 42.

bleven. Na 1500 kwam hij zelden of nooit meer in Holland, maar beschouwde Brabant in het Zuiden, na verloop van jaren, bijna als zijn vaderland.

In de zuidelijke Lage Landen klopte immers het hart van de Bourgondische macht, was de centrale hofhouding gevestigd, was de Leuvense universiteit een wetenschappelijk en geestelijk brandpunt. Hier bloeiden steden als Brussel, Antwerpen, Brugge en Gent. Antwerpen en Leuven hadden een voor die tijd vrij goed georganiseerd drukkers- en uitgeversbedrijf, waaraan hij, zoals aan de grote uitgeverijen van Aldus Manutius in Venetië en van J. Froben in Bazel, het beste van zijn nerveuze werkkracht zou toevertrouwen.

*
**

Priester gewijd door David van Bourgondië werd Erasmus zeer vroeg in de Bourgondische sfeer betrokken : de bisschop van Kamerijk was immers ook kanselier van de Orde van het Gulden Vlies. Anna van Borssele, zijn eerste beschermster, was een prinses van den bloede. Ze was gehuwd geweest met een zoon van een halfbroeder van Karel de Stoute. Haar kleinzoon heette Maximiliaan van Bourgondië [6]. Aan hem droeg de humanist zijn « De recta latini graecique sermonis pronunciatione dialogus » op.

Gedurende zijn rusteloze tocht als pelgrim van de geest over vele landen en steden, bleef hij met het Bourgondische hof in voeling. Hij mocht zich verheugen in de beschermende belangstelling van Antonius van Bergen, broeder van Hendrik, abt van Sint Bertin en raadsheer van Filips de Schone [7]; in die van de bisschop van Arras, Nicolaas Ruistre, die, sedert Filips de Schone, in trouwe dienst aan het hof was verbonden [8]. Na het uitspreken van de bekende lofrede [9], waarmee hij Filips de Schone bij diens behouden terugkeer uit Spanje in 1504 te Brussel mocht gelukwensen, ontving hij van de vorst het vererend geschenk van vijftig goudstukken.

(6) Vgl. Cd. Busken Huet, *Het Land van Rembrand,* Haarlem, 1946 [8], bl. 153.
(7) Allen, I, p. 334, Ep. 143, intr.
(8) Allen, I, p. 390, Ep. 177, intr.
(9) die in de druk van 1504 (Antwerpen - Th. Martens) navolgende titel draagt : *Ad illustrissimum principem Philippum archiducem Austrias : ducem burgundiae... de triumphali profectione Hispaniensi : deque foelici eiusdem in patriam reditu gratulatorius panaegyricus... Conscriptus ac eidem principi exhibitus a Desyderio Erasmo Roterodamo.*

Hij sprak deze rede uit, op voorstel van de Staten-Generaal van Brabant en in aanwezigheid van de Groot-Kanselier van Bourgondië. Filips de Schone maakte daarna nog Erasmus' verblijf te Leuven materieel mogelijk [10].

Toen Aartshertog Karel, begin 1515, het bewind over de Nederlanden op zich nam, was Erasmus een beroemd man. Hij wekte vrij spoedig belangstelling in de omgeving van de jeugdige prins. Toen hij in de lente van 1515 Bazel voor een kort verblijf in Engeland verliet en over Gent reisde, was hij in die stad gedurende drie dagen de gast van Kanselier J. Sylvagius [11]. Toen werd hem waarschijnlijk de titel van Raadsheer van Karel V verleend.

Als consiliarius had hij immers in juli 1516 reeds zijn « Institutio Principis Christiani » samengesteld. Hij bood dit werk persoonlijk aan de soeverein aan. Alweer werd hij hartelijk door de Kanselier ontvangen, in wiens gezelschap hij dineerde [12]. Aan diens welwillendheid had hij tevens een prebende te Kortrijk te danken [13]. Hij had zelfs de mogelijkheid laten doorschemeren, dat Erasmus een bisdom zou aangeboden worden...

J. Sylvagius volgde de Vlaams-Bourgondische hofhouding van Karel V naar Spanje en stierf op 7 juni 1518 te Saragossa. Erasmus, die Leuven intussen boven Burgos als verblijfplaats had gekozen, heeft deze edele weldoener, blijkens zijn woorden : « Meus Cancellarius periit in Hispaniis : unde spei nostrae summa pendebat » [14], met ontroerende weemoed herdacht.

Karel, de latere keizer, zag Erasmus graag in zijn onmiddellijke omgeving. Zo verbleef deze aan het hof gedurende de winter van 1516-1517. Als Raadsheer moest hij Karel in 1520 vergezellen, toen deze als twintigjarige koning uit Spanje terugkwam om in Aken tot keizer gekroond te worden. De reis ging o.m. over Antwerpen, waar Erasmus' vriend, Corn. Grapheus, voor de feestelijke ontvangst van Karel, vierhonderd triomfbogen had ontworpen.

Hij maakte eveneens deel uit van het vorstelijk gevolg, toen Karel in 1521 naar Brugge trok om er met Wolsey over een Engels-Spaans bondgenootschap tegen Frans I te onderhandelen. Hij ontmoette er o.m. Thomas More. Hij behoorde er met deze, zijn goede vriend, en verschillende Bourgondisch-Vlaamse hoogwaardig-

(10) Vgl. Dr. L.M.G. Kooperberg, *De Verhouding van Erasmus tot het Oostenrijksche Huis* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire,* Dl. XVI (1937),p. 131, p. 140 ; E. Gachet, *Compte Rendu des Séances de la Commission d'Histoire,* 2e série, t. IV, pp. 300-301 ; vgl. ook Allen, I, Ep. 181, intr.

(11) Allen, II, p. 67, Ep. 332, l. 2-3.

(12) Allen, II, p. 433, Ep. 516, l. 17-18.

(13) Allen, II, p. 276, Ep. 436, l. 5.

(14) Allen, III, p. 423, Ep. 886, l. 37-38.

heidsbekleders, tot de genodigden van Laurin, deken van Sint-Donaas [15]. Door de welwillende bemiddeling van deze laatste kreeg hij toegang tot de bibliotheek van het kapittel van Sint-Donaas om er drie oude manuscripten van de Vulgaat te collationeren [16].

Gedurende zijn verblijf te Anderlecht in 1521 reed Erasmus iedere dag te paard naar Brussel. Toen Karel V op 14 juni 1521 in Brussel was teruggekeerd, legde Erasmus geregeld een bezoek af aan het hof, waar hij Kardinaal Schinner en de nuntii Aleander en Caracciolo ontmoette. Hij zelf ontving te Anderlecht deze en andere personaliteiten.

Hij kwam bijna elke dag in de hofstad. Hij wou immers het toen veel verspreide gerucht logenstraffen, dat hij zich, omwille van de strijd rond hem en Luther, niet meer in het openbaar durfde te vertonen.

Omtrent dat alles worden we uitvoerig ingelicht door de tweeëntwintig brieven, die Erasmus vanuit Kanunnik P. Wichmanns rustige woning te Anderlecht de wereld inzond. Ze omvatten twee reeksen : de ene gaat van 31 mei tot 5 juli en de tweede van 31 augustus tot einde oktober 1521. De onderbreking in deze correspondentie was het gevolg van zijn verblijf te Brugge in juli en augustus van hetzelfde jaar [17].

Erasmus verscheen meer dan eens aan het hof van Margaretha van Oostenrijk. Voor haar zou hij, zoals voor haar broeder, doch niet in dezelfde zin, een lofrede hebben gehouden [18]. De Rotterdammer heeft als Raadsheer op Margaretha, evenals op Karel V, een vaak vrij aanzienlijke invloed uitgeoefend. Welke ook de redenen mochten zijn die hem steeds deden weigeren ambtelijk aan het franstalige hofleven te Brussel verbonden te worden, voorzeker waren zijn vrijheidszin, evenals zijn ingeboren afkeer van het formalistische hieraan niet vreemd.

In de kringen van Maria van Hongarije had zijn naam eveneens een goede klank. Aan haar droeg hij zijn tractaat over de christelijke weduwe op [19]. Haar secretaris, Nicolas Olah, stond bekend als een vurig erasmiaan [20].

Erasmus was in de Lage Landen niet alleen beroemd wegens zijn nauwe betrekkingen met zovelen die tot de hoogste gezags-

(15) Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 62-85.
(16) Allen, IV, p. 551, Ep. 1233, intr.
(17) Dr. C. Sobry vertaalde *Twee en twintig brieven van Erasmus geschreven in 1521 uit Anderlecht,* die verschenen in *De Brabantsche Folklore,* 16e jaar, nrs 93-94.
(18) Vermeld door Dr. L.M.G. Kooperberg, *l.c.,* p. 158.
(19) Allen, VIII, p. 55, Ep. 2100, intr.
(20) Vgl. Forstemann-Gunther, *Briefe an Desiderius Erasmus,* Leipzig, 1904, S. 192.

kringen behoorden, maar ook door zijn jarenlang verblijf te Leuven en zijn verhouding tot het voornaamste geestelijke centrum der toenmalige Nederlanden : de Leuvense universiteit. In deze stad heeft hij, naast scherpe tegenkanting, ook zeer innige vriendschap en ruime waardering gevonden [21].

Reeds in 1502, toen de pest professoren en studenten uit Parijs had verdreven, kwam hij naar Leuven. Evenwel na een kort oponthoud te Tournehem, waar hij vruchteloos op de vrijgevigheid van zijn vroegere beschermster, Anna van Borssele, had gewacht.

In de universiteitsstad nam hij bij J. Paludanus zijn intrek. Hij mocht over diens rijke boekenverzameling beschikken, terwijl J. Paludanus hem ook bij zijn vrienden heeft aanbevolen. Bij sommigen vond hij iets van zijn eigen warme belangstelling voor de oorspronkelijke bronnen bij de studie van het zuivere Latijn en van de Bijbel. Hier heeft hij handschriften opgespoord en ontdekte hij in de abdij Park te Leuven het manuscript van Lorenzo Valla, een studie van een deel van het Nieuwe Testament vergeleken met de Griekse vertaling. Dit zou hem tenslotte, samen met het dwingende voorbeeld van John Colet, het plan van zijn levenswerk ingeven : het vastleggen van een zuivere grondtekst van het Nieuwe Testament. Hier legde hij zich verder toe op de studie van het Grieks en vertaalde enkele werken van Plutarchus. Hij verliet Leuven in 1505 om in Parijs het drukken van een toegelichte uitgave van Valla's Adnotationes te helpen verzorgen.

Verschillende jaren later, na korte of lange reizen in Italië en Engeland, na een verblijf te Bazel, vestigde hij zich andermaal — toen reeds overal als de grote christelijke humanist gewaardeerd — in 1517 te Leuven.

Hij vond er in De Lelie een eigen woongelegenheid. Hij was lid van de Faculteit der Godgeleerdheid, die hem geregeld tot de zittingen uitnodigde. Op elke plechtigheid had hij er een voorbehouden plaats. Na enig twistgeschrijf met de humanist Maarten van Dorp, wegens de te scherpe hekeling van bepaalde kloosterorden in de « Laus Stultitiae » en zijn verbetering van de Vulgaat op grond van Griekse handschriften, waren de voornaamste Leuvense theologen in die jaren voor hem gewonnen. Maarten van Dorp werd zijn goede vriend.

In dit universitair milieu heeft Erasmus veel bijgedragen tot de vorming van een jonge élite van wetenschapsmensen, humanisten, toekomstige docenten in de geest van de door hem gehuldigde

(21) Vgl. H. De Vocht, *Erasmus en de Leuvensche Hoogeschool* in *Philologische Studiën,* 7e jrg., 1935-1936, nr. 3, bl. 209-221.

nieuwe methode : het teruggaan naar de oorspronkelijke bronnen. Onder zijn geestdriftige ingeving ontstond het « Collegium Trilingue » dat hij, dank zij zijn behendig optreden, als een nieuw en levend bestanddeel in het Leuvense studium generale wist te integreren. Zijn opvattingen over het hoger en theologisch onderwijs zette hij uiteen in het bekende werk «De Ratione Verae Theologiae» (1518). Het College der Drie Talen werd de roem der universiteit en een lichtbron van het christelijk humanisme [22].

Hoe zeer Erasmus te Leuven werkelijk gewaardeerd werd, blijkt uit het feit dat Adriaan van Utrecht, de latere paus en toen deken van Sint-Pieter, tevens een der uitmuntendste professoren der Facultas Theologiae, reeds zeer vroeg aan zijn beroemde landgenoot de leerstoel van Latijnse letterkunde had laten aanbieden. Deze werd door Erasmus geweigerd. Hij heeft zich nooit aan enig vast ambt willen binden en liet ditmaal het voorwendsel « quod tam prope absum ab Hollandicis linguis » gelden. Met deze woorden heeft hij waarschijnlijk, in tegenstelling tot wat wel eens wordt aangenomen, minder zijn moedertaal dan zijn vijanden uit Steyn op het oog gehad [23].

Op 28 oktober 1521 vertrok de humanist naar Bazel. Hij zou Leuven niet meer terugzien al dacht hij, bij het afreizen, in het voorjaar naar de Nederlanden terug te keren. Verschillende redenen bewogen hem tot deze reis. Als de voornaamste noemt hij zelf zijn verlangen om eigenhandig de derde uitgave van zijn « Nieuw Testament » te leiden. Zeker is het evenwel dat de steeds krachtiger bestrijding die hij te Leuven ondervond, het hem raadzaam deed voorkomen voorlopig uit de universiteitsstad te verdwijnen. Naar hij zelf bekende [24], vreesde hij dat de invloed van Glapion, biechtvader van Karel V, het hof tegen hem ongunstig zou stemmen indien hij bleef weigeren het tegen Luther op te nemen. Zijn heengaan betekende geen plotse vlucht voor de dreigende brandstapels. Hij schreef in dit opzicht deze tekenende regels : « Evenmin als ik me tevoren verborgen gehouden had, ben ik toen gevlucht. Zes volle maanden had ik de reis naar Bazel voorbereid en iedereen was van mijn aanstaande vertrek op de hoogte. En de reden was

(22) Vgl. H. De Vocht *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense* 1517-1550, Louvain, 1951.

(23) Vgl. Allen, I, p. 379, Ep. 171, l. 10-15 : brief uit Leuven aan Nicholas Werner, dd. sept. 1502. We halen de tekst volledig aan : « Vix Louanium veneram, continuo mihi nec ambienti nec expectanti magistratus oppidi publice legendi munus obtulere, idque commendatione spontanea domini Adriani de Traiecto, huius lai Decani. Quam conditionem ego certis de causis refutaui, quarum haec una est, quod tam prope absum ab Hollandicis linguis, quae plurimum nocere norunt, nulli autem prodesse didicerunt ».

(24) bij Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 275-295.

dezelfde als die van mijn vroegere reizen naar Bazel : een nieuwe uitgave te bezorgen van mijn Nieuw Testament » [25]. Zeker had hij vóór zijn afreis uit Leuven een vriendschappelijke afscheidsontmoeting met de pauselijke legaat Aleander. Ze bespraken zelfs de mogelijkheid samen de reis door Duitsland af te leggen [26]. Het staat eveneens vast, dat hij in het voorjaar naar Leuven wou terugkeren en dat hij hierin door zijn kwaal, het graveel, gehinderd werd [27], dat hem een kamer in het Collegium Trilingue voorbehouden bleef [28] en dat hij daar zijn bibliotheek achterliet [29].

In de Bourgondische Nederlanden had Erasmus blijkbaar aan het heuvelachtige Brabant, aan Leuven waar hij zeventig maanden verbleef, aan het landelijke Anderlecht zijn hart verpand.

Het valt niet helemaal te verwonderen, dat de Rotterdammer in de loop der jaren, als een gevolg van zijn talrijke en vaak langdurige zwerftochten, van zijn moedertaal even sterk vervreemd was als van zijn kleine patria Holland. Even raadselachtig als zijn glimlach, die wereldberoemde meesters getracht hebben vast te leggen, is het fijne warnet van tegenstrijdigheden waarin hij zijn uitspraken omtrent zijn vaderland en zijn moedertaal gehuld heeft.

Het lijdt geen twijfel, dat hij als jonge knaap Nederlands gesproken heeft met zijn moeder, die echter overleed toen hij pas dertien jaar oud was, zoals wellicht ook met zijn « tweede moeder », Bertha de Heyn, maar het dient opgemerkt dat hij naar de kloosterzuster, Elizabeth, waarschijnlijk Bertha's dochter, in het Latijn schreef [30]. Ook zijn broeder, Pieter Gerard, ontving van hem in 1487 een Latijnse brief [31]. Te Steyn (ca. 1487-1494) heeft hij ongetwijfeld ook Nederlands met zijn intieme vrienden gesproken, maar de brieven die hij uit Parijs aan zijn vriendelijke mentor, Nicholas Werner, stuurde waren in het Latijn [32].

Elk nationaal idioom beschouwde hij eigenlijk als overbodig. In Parijs was hij in de gelegenheid met een man uit Lübeck in de volkstaal te corresponderen. Maar hij schreef in het Latijn, niet, zegde hij, uit misprijzen voor de taal van het volk, wel omdat het

(25) Vgl. voor deze bijzonderheden : H. Reynen, *Erasmus en Luther,* Hilversum, 1937, bl. 71, die bovenstaande tekst vertaalde naar Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 86-147.

(26) Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 105-109.

(27) Vgl. Allen, IV, p. 504, Ep. 1209, l. 4 ; 575, Ep. 1233, l. 188 ; V, p. 12, Ep. 1257, l. 10 ; p. 161, Ep. 1332, l. 33 ; p. 203, Ep. 1342, l. 295-311.

(28) Zie Allen, V, p. 141, Ep. 1322, l. 12-14.

(29) Zie Allen, V, p. 255, Ep. 1351, l. 28 ; p. 271, Ep. 1355, l. 18-20.

(30) Allen, I, p. 74, Ep. 2.

(31) Allen, I, p. 75, Ep. 3.

(32) Vgl. Allen, I, p. 158, Ep. 48 ; p. 164, Ep. 50 ; p. 201, Ep. 74 ; p. 204, Ep. 77 ; p. 379, Ep. 171 ; p. 564, Ep. 296.

gebruik van die taal aan zijn correspondent en aan hemzelf nodeloze last zou berokkenen... [33].

Toen hij tussen 1516 en 1521 in de Zuidelijke Nederlanden, inzonderheid te Leuven vertoefde, zal hij ongetwijfeld ook wel de volkstaal gesproken hebben. Toen beluisterde hij meer dan een sermoen voor het gewone publiek, waarin hij o.m. als godslasteraar en ketter voorgesteld werd.

Dit alles maakt het meer dan waarschijnlijk, dat Erasmus zich wel degelijk in zijn moedertaal kon uitdrukken. Tekenend in dit opzicht is ook zijn werk zelf. Soms verklaart hij Nederlandse woorden, maakt toespelingen op Nederlandse namen die hij in zijn Latijnse tekst verwerkt. Hij vestigt de aandacht op de verschillende woordorde in het Nederlands en in het Latijn. Van bepaalde Nederlandse woorden geeft hij een, zij het soms vrij zonderlinge, etymologie, zoals van *bot,* dat volgens hem op *Beotiër* zou teruggaan. Tussen de statige Griekse en Latijnse voorbeelden werden in zijn « Adagia » herhaaldelijk de uitdrukkingen « apud nostrates » en « nostrati vulgo » bij wijze van vergelijking aangehaald. In zijn « De Pronunciatione » verwijst hij naar een vijftigtal Nederlandse uitdrukkingen om zijn fonetische theorie te illustreren. Dat dit alles voor hem iets meer betekende dan de zuivere uitingen van een filologische en linguistische belangstelling is nergens gebleken. Hij noemde het anderzijds een schande zijn moedertaal niet te kennen. Dit vloeide bij hem niet voort uit zijn liefde tot deze taal. Hij beschouwde deze als belangwekkend omwille van haar eigen schilderachtige uitdrukkingswijze; hij zag er een geschikt middel in om het gewone volk op de preekstoel toe te spreken en om de H. Schrift in vertaling onder de publieke aandacht te brengen. Hij heeft het wel over « ons Holland » maar zonder veel meer warmte of innigheid dan wanneer hij spreekt over « ons Germania » of over « ons Gallia » [34].

De dood verraste hem in 1536 te Bazel toen hij graag naar de Nederlanden, naar Brabant, zou teruggekeerd zijn, waar hij sedert vijftien jaar niet meer was geweest.

De laatste woorden, die als een opperste verzuchting aan de bij hem steeds zo vinnig-rationele controle ontsnapten, waren : « Lieve God ! ». Betekent dit dat gedurende zijn leven zijn intiemste gedachten niet zelden in zijn moedertaal waren ingekleed of was het

(33) Vgl. Allen, I, p. 215, Ep. 82, l. 39 ; vgl. in dat verband ook Allen, IV, p. 370, Ep. 1155, intr.; V, p. 125, Ep. 1313.

(34) Vgl. Allen, II, p. 17, Ep. 305, l. 216 ; p. 252, Ep. 421, l. 31 ; IV, p. 280, Ep. 1111, l. 81 ; V, p. 404, Ep. 1422, l. 7 ; vgl. R. Giese, *The Romanic Review,* vol. XXVIII, n° 1, pp. 3-18 ; Dr. W.H.D. Suringar, *Erasmus over Nederlandsche Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van zijn tijd,* Utrecht, 1873, pass.

een laatste opwelling van zeer prille indrukken over zijn jeugd in Nederland ?

Noord en Zuid hebben hem in hun midden gewenst : de Staten van Holland hadden in 1532 besloten hem een kostbaar geschenk aan te bieden. De landvoogdes Maria wou hem bewegen naar de Nederlanden terug te keren.

Nadat hij er zoveel maanden verbleven had, heeft hij aan Brabant niet zelden met heimwee teruggedacht. Brabant belichaamde voor hem ongeveer het begrip « vaderland ». In 1529 schreef hij echter uit Freiburg aan zijn Antwerpse vriend, Erasmus Schets, een bittere brief, die in zijn geheel merkwaardig is. Hij gewaagde van de weinige vrienden die hem trouw waren gebleven, van het onbegrip waarmede bepaalde Leuvense theologen hem behandelden, van de koelheid van het hof tegenover de royale voorstellen die hij van elders mocht ontvangen. Hij eindigde met de ontgoochelde bekentenis : « Ubi bene, ibi patria est... ». En toch vervulde hem juist in die jaren telkens weer het verlangen om de Rijn af te varen. « Utinam Brabantia esset vicinior » zuchtte hij nog in zijn laatste brief [35].

Graag zou hij in Brabant gestorven zijn, te midden van zijn oude vrienden en van de talrijke jonge krachten die voor zijn Christelijk humanisme waren gewonnen. Leuven heeft in zijn laatste overwegingen een niet geringe plaats ingenomen. Zo schonk hij aan zijn trouwe amanuensis, Lambertus Coomans uit Turnhout, in wiens armen hij de geest gaf, de nodige middelen om te Leuven verder te studeren. De universiteit werd met een ruime geldelijke gift bedacht. Daarenboven werd bij testament beslist dat aan het Collegium Trilingue, evenals aan De Lelie een uitgave van de opera omnia van Erasmus zou overgemaakt worden. De fondsen voor deze editie zouden uit het nagelaten vermogen van de humanist geput worden [36].

*
**

Niet alleen in de kringen van het hof en aan de Leuvense universiteit maar ook in de voornaamste steden der Bourgondische

(35) Dr. A. Vloermans geeft in *Erasmus, Een levensbeeld met een keuze uit zijn Brieven,* 's-Gravenhage, MCMXXXVII, bl. 170 de vertaling van de brief aan Erasmus Schets ; zie ook Dr. O. Noorderbos in *Voordrachten gehouden ter Herdenking van de Sterfdag van Erasmus op 10 en 11 Juli 1936 te Rotterdam,* 's-Gravenhage, 1936, bl. 204.

(36) Zie H. De Vocht in zijn bovengemelde bijdrage, p. 220.

Nederlanden — zelfs in kleinere plaatsen als Bergen-op-Zoom — heeft hij zich tijdelijk opgehouden en (of) op zijn omgeving ingewerkt.

Reeds toen hij nog secretaris was van Hendrik van Bergen volgde hij zijn beschermheer naar Bergen-op-Zoom, naar Brussel en Mechelen. De kerkvorst verbleef in 1494 gedurende een vrij lange tijd op het ouderlijk erfgoed, waar zijn vader ziek lag. Zo heeft Erasmus zijn *Antibarbari,* waarmee hij vroeger te Steyn was begonnen, in 1494 te Halsteren (bij Bergen-op-Zoom), herwerkt en in dialoogvorm voltooid.

Erasmus heeft in Bergen verschillende vrienden leren kennen. Hij ontmoette er niet alleen Willem Hermans, een vriend uit Steyn, met wie hij verschillende jaren in het klooster was geweest. Hij sloot daar een zeer innige vriendschap met de in 1502 reeds overleden Jacob Badt, die, na aan de Sorbonne te hebben gestudeerd, poorter van Bergen-op-Zoom was geworden en daar achtereenvolgens als hoofd der stadsschool en als gemeentesecretaris fungeerde. Hij verliet Bergen om gouverneur te worden van de zoon van Anna van Borssele, Adolf van Veere.

In die stad kwam Erasmus nog in betrekking met Meester Jooste van Schoonhoven, « der stadtdoctoir », met de magistraat Willem Conradus en de latere burgemeester Willem Colgheeness die tot een aanzienlijke familie behoorde [37].

In Antwerpen, in het begin der 16de eeuw de meest cosmopolitische stad der Nederlanden, moest een internationale geest als Erasmus zich wel thuis voelen. Zoals de schilders Cranach (1509), Dürer (1520), Lucas van Leiden (1521) en H. Holbein (1526) in de Scheldestad verbleven, heeft hij daar herhaaldelijk vertoefd zonder er echter een vaste woonplaats te kiezen. Hij kwam er herhaaldelijk tussen 1504 en 1520, soms voor een betrekkelijk lange tijd [38]. Hij had er hartelijke omgang met een viertal hoogstaande burgers die ieder voor zich, naar het woord van M. Sabbe, een

(37) Vgl. C. Slootmans, *Erasmus en zijn Vrienden uit Bergen-op-Zoom,* in *Taxandria,* 35e jrg., 4e reeks, 5e jrg., 1928, bl. 113-123. Het is bekend, dat de Bourgondische en Oostenrijkse vorsten de hoge kerkelijke benoemingen niet zelden beïnvloed hebben. De machtige heren van Bergen-op-Zoom wisten aldus aan bepaalde leden van hun familie gewichtige kerkelijke waardigheden te bezorgen : Hendrik werd bisschop van Kamerijk (1502) ; Cornelis werd bisschop van Luik (1545) en Robert eveneens van Luik (1565). Minder bekend is Antonius van Bergen, abt van Mont St.-Marie in Bourgondië, van St.-Truiden en St.-Bertin, in wiens beschermende belangstelling Erasmus zich mocht verheugen, zoals we hierboven reeds aanstipten. Vgl. *Taxandria,* XXX (1924), bl. 102.

(38) Vgl. voor deze verhouding tot Antwerpen en Antwerpse figuren (behalve C. Crul) : Prof. Dr. M. Sabbe, *Erasmus en zijn Antwerpsche Vrienden* in *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie,* juli, 1936, bl. 473 vlgg.

der voornaamste cultuuruitzichten van de havenstad vertegenwoordigden.

Het zijn : Cornelis Grapheus of Scribonius (De Schrijver), de temperamentvolle en geleerde Aalstenaar, die te Antwerpen stadssecretaris werd, en naast humanistische ook theologische belangstelling had. Pieter Gilles of Aegidius, eveneens stadssecretaris, die zich uitsluitend aan de studie der fraaie letteren wijdde. Meester Quinten Matsijs, de glorie van de toenmalige Antwerpse schilderschool en overtuigd erasmiaan en Erasmus Schets, de latere Heer van Grobbendonck, die schatrijk koopman en bankier, een van de verlichtste maecenassen der stad was.

Een oude en beproefde vriendschap verbond de Rotterdammer met P. Gilles, te oordelen althans naar hun rijke briefwisseling die reikt van 1505 tot 1533. Dikwijls kwam Erasmus bij hem aan huis. Eer hij stadssecretaris werd, was P. Gilles bij D. Martens corrector geweest. Bij deze drukker had Erasmus hem waarschijnlijk leren kennen. Bij afwezigheid van zijn vriend heeft P. Gilles meer dan eens diens drukproeven verbeterd. Erasmus werd samen met P. Gilles door Quinten Matsijs geschilderd [39]. Deze laatste, die tevens een voortreffelijk medailleur was, heeft Erasmus ook op een bronzen gedenkpenning vereeuwigd. Peter zelf werd door Erasmus in een geestig « Epithalamium » gehuldigd [40].

Erasmus Schets was een van die Antwerpse kooplieden, die met warme belangstelling het letterkundig en geestelijk leven van hun tijd volgden. Zo voelde hij voor een man als Erasmus zulk een bewondering dat hij zichzelf aan hem voorstelde in een brief waarvan de hartelijke toon het minder zuiver Latijn doet vergeten [41]. Dit gebeurde in 1525 en van dat jaar af wisselden Schets en Erasmus talrijke brieven met elkander, waaruit wij vernemen dat de Antwerpse koopman zich de financiële situatie van de geleerde aantrok, dat zij oprecht vertrouwde vrienden waren, die elkander met wederzijdse geschenken zochten aangenaam te zijn. De vriendschap van Schets is in hoge mate typerend voor de populariteit die Erasmus bij ons ook in niet-humanistische en zelfs in minder intellectuele kringen heeft genoten. De Antwerpenaars streefden er bovendien naar Erasmus in hun stad te hebben en hier was Schets hun woordvoerder. Hij bood de gastvrijheid van zijn woning aan. Het was een paleis, waar hij de Keizer zelf had ontvangen, en als lokmiddel versmaadde hij zelfs de Bourgognewijn niet, daar hij wist hoezeer

(39) Zie J. Muls, *Erasmus en Quinten Matsys,* Antwerpen-Brussel, 1953.

(40) *Epithalamium Petri Aegidii, Bruiloftslied ter ere van Peter Gilles* vertaald door Dr. C. Sobry in *Een Derde Twaalftal Samenspraken,* Antwerpen, 1936, bl. 145-153.

(41) Vgl. Allen, VI, p. 12, Ep. 1541.

Erasmus daarvan hield. Zo liet hij de humanist weten : « Mijn hart, en *de zielen van zo vele lieden* wensen uw aanwezigheid hier bij ons » [42]. Wat meer is : te Antwerpen heerste het erasmianisme op het stadhuis dank zij vooral de vlijt van P. Gilles [43] en van C. Grapheus [44]; het leefde op de Antwerpse school met de humanist Nicolas van 's-Hertogenbosch [45]. Wanneer we daarbij nog denken, niet alleen aan Quinten Matsijs, aan de drukkers en uitgevers uit de Scheldestad die voor de beroemde auteur gewerkt hebben, maar tevens aan de Antwerpse rederijker C. Crul (ca. 1500 — vóór 1550), een tijdgenoot van de Rotterdammer, die niet onmogelijk vóór diens overlijden reeds enkele van diens colloquia had bewerkt, dan mogen we zeggen dat de erasmofilie te Antwerpen werkelijk niet gering is geweest. Het is niet uitgesloten dat de aandacht van C. Crul, die een welgesteld koopman was, door de andere Antwerpse handelaar, E. Schets, op de werken van de humanist werd gevestigd.

Van eventuele betrekkingen tussen Crul en Schets, of tussen Erasmus en Crul hebben we echter geen spoor gevonden. Gezien de algemene bekendheid van Erasmus in onze gewesten hoeven we deze overigens niet noodzakelijk te onderstellen om de invloed van de humanist op Crul te verklaren.

We zien de vrij markante figuur van deze « excellent Rethoricien » — nog nimmer werd het « geval Crul » vanuit die hoek bekeken — een niet onverdienstelijke plaats innemen in de kring der Antwerpse vrienden en bewonderaars van de Meester.

Te Brugge was Erasmus eveneens een goede bekende. J.W. Pont gewaagt zelfs van de vele erasmianen die er waren, zonder evenwel een bron op te geven [46].

Vanaf 1517 blijkt er een doorlopende briefwisseling tussen Erasmus en personen uit Brugge bestaan te hebben. Tussen de jaren 1515-1521 heeft hij een zevental bezoeken aan deze stad gebracht. De correspondentie van en met Erasmus na 1521 is wellicht van nog groter belang : in de epistolaire contacten met o.m. K. Sucquet, P. De Smet en L. Casembroot, een der voornaamste ingezetenen van Brugge, deed hij zich als de leermeester van deze trouwe volgelingen voor [47].

(42) Vgl. Allen, VI, p. 12, Ep. 1541, l. 48-49 : « Viscera nostra ac multorum animi exoptant te istuc apud nos » en verder : l. 53-55 : « Curabimur prouideri te vino non saltem Burgondico sed et Persico et Yndico, si libuerit opusque fuerit ».

(43) Vgl. Allen, I, p. 413, Ep. 184, intr.

(44) Vgl. Allen, IV, p. 217, Ep. 1087, l. 335.

(45) Vgl. Allen, III, p. 33-34, Ep. 616.

(46) *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden,* bl. 252-256.

(47) Vgl. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge 1515-1536,* in *Handelingen van het Genootschap « Société d'Emulation » te Brugge,* dl. XCIV, (1957), 1-2, bl. 5.

Erasmus' invloed had zich echter reeds veel vroeger in Brugge laten gelden. We weten immers dat zijn vriend, Willem Olbrecht, er sedert 1506 preceptor was van de zonen van Hiëronymus Laurin van Watervliet, kamerheer en thesaurier van Filips de Schone. Van niet geringer betekenis is hier het feit, dat de pauselijke legaat, J. Aleander, reeds in 1521, de sterke sympathie die hij in het Kartuizerklooster, « Dal van Gratiën », voor Erasmus had opgemerkt, meende te moeten hekelen [48].

Bij zijn bezoeken aan Brugge heeft de humanist o.m. verbleven ten huize van de deken van het College der Kanunniken van St.-Donaas, Marcus Laurin [49]. We stipten reeds aan, dàt Erasmus in augustus 1521 Keizer Karel naar Brugge volgde, waar Wolsey over de Anglo-Spaanse alliantie tegen Frans I onderhandelde. Erasmus kwam er in contact met de hoogste personaliteiten en mocht er vanwege de Kardinaal en de Koning van Denemarken gelukwensen ontvangen. Hij bracht toen verscheidene dagen bij M. Laurin door.

Te Brugge ontmoette hij o.a. nog zijn volgeling en vriend Ludovicus Vives, die gedurende zijn jarenlang verblijf in deze stad, aldaar een opmerkelijke invloed uitoefende. Ook de geleerde Brugse Kanunnik Fevyn behoorde tot Erasmus' vrienden [50].

De moeilijkheden die Erasmus o.a. wegens zijn uitgave van het Nieuwe Testament ondervond, kregen ook te Brugge een vrij luidruchtige weerklank. In een sermoen, in St.-Donaas uitgesproken, werd diens werk door Nicolaas de Bureau aangevallen. Hier werden tevens de namen van Erasmus en Luther samen genoemd [51].

Er was verder niet alleen de faam van erasmiaansgezindheid, die het « Dal van Gratien » genoot, ook de belangstelling voor zijn taalkundig humanistische en pedagogische beginselen bleef er levendig: het onderwijs aan de St.-Donaasschool sloot er bij zijn richtlijnen aan.

Tenslotte heeft Erasmus er niet alleen over de bijbel van gedachten gewisseld met M. Laurin en andere geestverwanten. Niet het minst tekenend voor het begrip, dat hij er mocht vinden is

(48) Vgl. A. Dewitte, ibid., bl. 7.

(49) Sanderus schrijft in zijn *Flandria illustrata,* II, p. 625 dat Desiderius Erasmus door M. Laurin herhaaldelijk gastvrij werd ontvangen : « frequenter hospitio excepto ». Aan M. Laurin schreef Erasmus de brief die o.m. merkwaardig is om wat hij meedeelt over zijn verblijf te Brussel en te Antwerpen in de moeilijke jaren 1520-1521 : Allen, V, Ep. 1342, l. 62-85 ; over zijn verblijf te Brugge, zie Allen, IV, p. 551, Ep. 1223, intr. Voor M. Laurin, zie ook Allen, I, p. 432 en H. De Vocht, *Literae virorum eruditorum ad Franciscum Graneveldium,* Louvain, 1928, p. 13.

(50) Vgl. Allen, *o.c.,* pp. 91-99.

(51) Vgl. A. Dewitte, *ibid.,* bl. 11.

wel dit feit : toen er te Leuven moeilijkheden rezen in verband met zijn ontwerp betreffende de oprichting van het later zo beroemde « Collegium Trilingue », stelde het Brugse stadsbestuur zelfs voor, het college te Brugge in lokalen van de stad tot een werkelijkheid te maken [52].

Toen later, in 1541, Cassander de letteren doceerde aan het in 1540 te Brugge opgerichte Instituut, droeg deze veel tot de verspreiding der erasmiaanse denkbeelden bij. Cassander had in 1531 en de volgende jaren in de letteren en de theologie te Leuven gestudeerd en vermoedelijk had hij in de universiteitsstad, waar de herinnering aan de humanist nog levendig was, veel van diens geest overgenomen. Met de Meester had hij het ijveren voor een hervorming binnen de Kerk gemeen; geestdriftig heeft hij meermalen over de Rotterdammer gesproken en in zijn eigen werken aan diens opvattingen herinnerd. Dit deed in Brugge het ongetwijfeld niet gering aantal erasmianen naast zijn eigen volgelingen nog toenemen [53].

Te Gent werd de lof van Erasmus en van diens christelijk humanisme door zijn oude vriend, Antonius Clava, verkondigd [54]. Vives sprak met vertedering over de vlijt waarmede deze bejaarde man zich, naar het voorbeeld van Erasmus, op de studie van het Grieks toelegde [55]. In deze stad had hij nog machtige vrienden en bewonderaars als Livinus Hugenoys, lid van de Raad van Vlaanderen, abt van St.-Baafs; als de voorzitter van deze Raad, ridder Nicolaas Utenhove. Toen deze laatste, op 11 februari 1527 overleed, stelde de humanist op hem twee grafschriften samen [56]. Ook de Groot-Baljuw van Vlaanderen, Lodewijk van Praet, die door Karel V naar Engeland op gezantschapsreis werd gestuurd, behoorde tot zijn vriendenkring [57].

Het is in deze kringen, waar de uitstraling der erasmiaanse ideeën zich vrij krachtig uitbreidde, dat b.v. de Spanjaarden, die aan de hofhouding van Karel V verbonden waren, en naar hier overkwamen, een juister begrip hebben gekregen van de « kampioen der religieuze vrijheid », zoals ze hem in eigen land herhaaldelijk hadden horen noemen [58].

(52) Vgl. A. Dewitte, *ibid.*, bl. 8.
(53) Vgl. *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen,* verzameld door H.Q. Janssen, bl. 160 vlgg. en bl. 285-286.
(54) Allen, I, p. 389, Ep. 175, l. 10 ; II, p. 450, Ep. 524.
(55) Allen, V, p. 112, Ep. 1306, l. 68.
(56) Allen, IV, p. 531, Ep. 1214 ; Fr. Pyper, *Jan Utenhove, zijn leven en zijn Werken,* Leiden, 1883, bl. LXXIV.
(57) Allen, IV, p. 450, Ep. 1191, introd.
(58) Vgl. Maurice Bataillon, *Erasme et l'Espagne,* Paris, 1937, p. 107.

Uit verscheidene plaatsen der Zuidelijke Nederlanden mocht hij voor zijn editie van het « Nieuwe Testament » manuscripten ter inzage ontvangen. Zo gaf Margaretha van Oostenrijk hem de Codex Aureus uit de Koninklijke Bibliotheek te Mechelen. Andere handschriften kwamen uit de St.-Baafsabdij te Gent en uit de priorij van Grobbendonk. De Franciscanen van Antwerpen leenden hem ook een manuscript [59] en, zoals we reeds schreven, verleende ook zijn vriend, M. Laurin, hem toegang tot de bibliotheek van St.-Donaas te Brugge.

Tenslotte denken we aan het zesmaandenlange verblijf van Erasmus te Anderlecht-Brussel, waar hij in de loop van 1521, in die voor hem ook bijzonder woelige tijd, de zo verlangde rustige sfeer mocht vinden in « De Swaen », bij zijn goede vriend kanunnik P. Wichmann.

*
**

De vooruitgang van het christelijk humanisme van Erasmus in de hogere en in de meer gewone kringen der Zuidelijke en ook Noordelijke Nederlanden valt nog gemakkelijker te begrijpen, wanneer we denken aan de talrijke uitgaven van de grote man, die hier in 't Zuiden vaak in oorspronkelijke editie het licht hebben gezien. De beste drukkers hebben hier voor hem gewerkt. Ze konden zijn geschriften ongehinderd verspreiden. Men moet maar even de « Bibliotheca Erasmiana » doorbladeren, de voortreffelijke zij het noodgedwongen onvolledige bibliografie van zijn werken. Men kan er vaststellen hoe de humanist hier toen — en later ook nog — een der meest gelezen auteurs is geweest.

Tussen 1500 en 1540 verschenen te Antwerpen van zijn hand niet veel minder dan 150 uitgaven, waaronder verschillende in eerste editie [60]. Een belangrijk deel van de strijdliteratuur, die rond de oprichting van het Collegium Trilingue en rond de exegese door Erasmus ontstond, kwam van Antwerpse persen.

Voor zover we weten heeft de humanist ook persoonlijke contacten gehad met een paar drukkers.

Mej. Dr. M.E. Kronenberg heeft, met enkele gevoelige trekken, herinnerd aan de ontmoeting tussen de jonge Erasmus en de bekende Gerard Leeu van Gouda, toen al verscheidene jaren te Antwerpen als drukker gevestigd, en over wie Erasmus zich ook lovend zal uitlaten.

(59) Vgl. P.S. Allen, *Lectures and Wayfaring Sketches*, Oxford, 1934, p. 46.

(60) Vgl. M.E. Kronenberg en W. Nyhoff, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540*, 's-Gravenhage, 1923, 1e deel ; 1940, 2e deel ; 1942, Inleiding tot een derde deel.

In 1489 schijnt deze op bezoek te zijn geweest in het klooster Steyn, niet ver buiten Gouda gelegen. Toen Leeu na het bezoek weer vertrok, heeft Erasmus hem begeleid tot de plaats, waar hij de Hollandse Ysel moest oversteken. Het was op een herfstdag en ze hebben toen samen over een humanist gesproken, Canter, met wie G. Leeu nauwe betrekkingen onderhield. Erasmus handelde later over deze wandeling met de Antwerpse drukker in een brief aan J. Canter [61].

Reeds in 1502 stond Erasmus in betrekking met D. Martens, die toen zijn officina te Antwerpen had. In 1521 bracht Martens deze naar Leuven over. Bepaalde der beroemdste werken van de Meester werden door deze drukker gepubliceerd, zoals het « Enchiridion Militis Christiani » (1503), en voor het eerst in de Nederlanden : de « Laus Stultitiae » (1512).

Bij het ter perse gaan van de Lofrede op Filips de Schone, in 1504, werkte de berooide geleerde in het atelier van D. Martens. Gedurende de onmiddellijk volgende jaren vinden we weinig of geen sporen van contact meer tussen beide mannen, tot we, in een brief van Maarten van Dorp aan Erasmus (1514) vernemen, dat de humanist door Martens met aandrang verzocht werd een werk van hem te mogen uitgeven. Erasmus was toen, op doorreis naar Bazel, te Antwerpen en Leuven geweest. In de gemelde brief schrijft Maarten van Dorp het volgende : « Martens beveelt zich aan uw welwillendheid aan. Hij verlangde zo zeer u te zien en zou u gastvrij ontvangen hebben. Hij ging naar Antwerpen om u te ontmoeten, maar toen hij vernam dat u hierheen was gekomen, keerde hij onmiddellijk terug, reisde 's nachts en kwam anderhalf uur nadat u vertrokken was, in Leuven aan. Hij is bereid voor u alles te doen en is uw meest toegewijde vriend » [62].

Commerciële berekening was misschien aan deze ongewone inspanningen van de toen meer dan zestigjarige drukker niet vreemd. Wanneer we echter zien dat Erasmus, vier jaar later, bij zijn terugkeer te Leuven, lijdend aan wat men meende de pest te zijn, door D. Martens gedurende een maand en tot zijn volledig herstel, in diens huis verzorgd werd [63], mogen we ongetwijfeld aannemen dat hij voor de grote schrijver een ook wel zuiver menselijke genegenheid heeft gevoeld.

Vanaf 1514 wordt er ongeveer ieder jaar minstens één publicatie

(61) Vgl. Dr. M.E. Kronenberg, *Een der eerste Noord-Nederlandse drukkers Gerard Leeu Gouda 1477-1484*. Gouda, 1956, bl. 17-18 ; voor de verhouding Erasmus-G. Leeu een vroegere nota in *Bulletin du Bibliophile Belge*, T. III, p. 456.

(62) Vgl. Allen, II, p. 10, Ep. 304, l. 148-156 ; vgl. ook C. Reedyk, *Dirck Martens van Aalst en Servaes van Sassen* in *Het Boek*, XXXI, afl. 1, bl. 55.

(63) Allen III, p. 392, Ep. 867, l. 195-249.

van Erasmus in het fonds van de bekende typograaf vermeld, waaronder vertaalde tractaten van Plutarchus, dialogen van Lucianus, een viertal herdrukken van het « Enchiridion », zijn « Institutio Principis Christiani » en verscheidene theologische werken. De eerste drukker van België [64] heeft Erasmus een vlugge publicatie bezorgd en in 1534 heeft de Rotterdammer het overlijden van deze vriend in een epitaphium herdacht.

Tekenend voor de toenmalige verspreiding der erasmiaanse geschriften is het getuigenis van de Spaanse bibliofiel, Ferd. Colombus, zoon van de beroemde Christoffel, die een verzorgd en genummerd register heeft nagelaten waarin hij ieder boek, dat hij voor zijn bibliotheek aankocht, nauwkeurig beschreef. Uit zijn erasmiaanse verzameling lichten wij het volgende : op 9 juli 1520 kocht hij te Brussel het « Nieuwe Testament » van 1519 (nr. 316), de « Colloquiorum Formulae » (nr. 606), de « Apologia ad Jacobum Fabrum » (nr. 979), Erasmus' vertalingen van verschillende tractaten van Plutarchus en Isocrates (nrs. 967 en 1822), de catalogus van al Erasmus' edities door D. Martens verzorgd (nr. 1092); drie « Adagia » in zakformaat; « Sileni Alcibiadis » (nr. 975), « Scarabeus » (nr. 977) en « Bellum » (nr. 978). Enige weken later, in augustus 1520, kon hij te Gent de « Epigrammata Erasmi » (nr. 1040), « Apologia » (antwoord op Lee, nr. 1041), « Aliquot Epistolae » (nr. 1042), de « Querela Pacis » (nr. 1043) aankopen. Het was hem blijkbaar niet genoeg de werken [65] van een vereerde Meester in zijn bezit te hebben : op 7 oktober 1520 bracht hij hem te Leuven nog een bezoek.

We waren enigszins uitvoerig met deze opsomming omdat ze treffend aantoont hoe de werken van de humanist toen — en wellicht niet alleen in de gemelde centra — door de boekhandel verspreid, en op vrij grote schaal onder de publieke aandacht gebracht, ook gekocht werden.

Het succes van zijn boeken was hier zo groot dat ze zelfs in talrijke vertalingen ook de gewone Nederlandse lezer bereikten.

Gedurende Erasmus' leven en later in de 16de eeuw, tot ongeveer 1585, waren het hoofdzakelijk de Zuidelijke gewesten, inzonderheid Antwerpen waar vertalingen van zijn werken in het licht werden gezonden. Tussen 1523 en 1584 schijnen te Antwerpen niet minder dan 47 dergelijke edities door 21 uitgevers gepubliceerd te zijn [66].

De omvang van de oplagen is niet gekend. Het « copyright »

(64) Zie over hem A.F. Van Iseghem, *Biographie de Th. Martens d'Alost,* Malines, 1852.

(65) Voor zijn *Registrum* zie Marcel Bataillon, *o.c.*, p. 107.

(66) Vgl. Willem De Vreese, *De Nederlandsche Vertalingen van Desiderius Erasmus* in *Het Boek, XXIV* (1936-37), afl. I. bl. 107.

was niet door een vaste wetgeving beschermd. Het gebeurde niet zelden dat verschillende uitgevers van éénzelfde werk vrij spoedig min of meer gewijzigde herdrukken op de markt brachten. Waar we echter weten, dat van minder befaamde auteurs dan de Rotterdammer oplagen van niet minder dan vijfduizend exemplaren bereikt werden [67], mogen we aannemen dat dit cijfer door zulk een beroemd en veelgelezen man als Erasmus nog werd overtroffen.

In de 16de eeuw zelf zijn er zeer vele exemplaren van werken van de omstreden auteur opzettelijk vernietigd, de indices hebben zo duchtig gesnoeid dat het geenszins hoeft te verwonderen dat er, na ruim vier eeuwen, ook betrekkelijk weinig vertalingen overgebleven zijn. Toch mag ons besluit luiden dat menig « gemiddeld » Nederlander, die geen Latijn kende, Erasmus in de eigen moedertaal zal hebben gelezen.

Te veel toen actuele onderscheidingen zijn voor ons verloren gegaan, om volgens het aantal bewaarde exemplaren grondig al de oorzaken na te gaan, waarom het ene werk van Erasmus vertaald werd en het andere niet; waarom slechts weinig vertalingen spoedig na het verschijnen van het oorspronkelijke en andere pas veel later gedrukt werden, waarom de ene vertaling in deze stad, de andere in gene gepubliceerd werd. Een volledige inventaris van al Erasmus' werken en van al hun uitgaven bestaat niet. Onbekende exemplaren kunnen nog altijd opduiken. Nuttige inlichtingsbronnen vinden we intussen in de hoogst verdienstelijke « Bibliotheca Belgica » en de « Nederlandsche Bibliographie 1500-1540 » van W. Nyhoff en M.E. Kronenberg.

Eigenlijk was de kennis van het Latijn in de aanvang van de 16de eeuw onder de ontwikkelde Nederlanders nog te zeer verspreid om een sterke behoefte aan vertalingen te scheppen. Vlotte beheersing van het Latijn werd ongetwijfeld bij hen, als in de toenmalige burgerlijke beschaving in het algemeen, als een der elementen van het « savoir vivre » beschouwd. Ook rederijkers hebben Erasmus in de oorspronkelijke taal gelezen.

Vandaar wellicht dat we, afgezien van de klemmende actualiteit die het geschrift na Luthers optreden weer had gekregen, vóór 1523 geen vertalingen van het « Enchiridion » aantreffen. « Van die kerstelijcke ridder » (1523) is niet alleen de eerste vertaling van dit werk maar tevens onder alle verdietsingen uit het oeuvre van Erasmus, na « die Evangelien » [68] de eerste.

Merkwaardig mag het heten dat « Van die kerstelijcke ridder » ongeveer gelijktijdig te Amsterdam [69] en te Antwerpen [70] werd ge-

(67) Vgl. M. Bataillon, *o.c.*, p. 449.
(68) Amsterdam, D. Pietersoen, 1522.
(69) Bij D. Pietersoen op 24 juli 1523.
(70) Bij J. van Ghelen op 28 augustus 1523 ; het boek was toen trouwens reeds

publiceerd. Tussen 1522 en 1528 verschenen verscheidene vertalingen van het «Nieuwe Testament». Er waren er «naar Luther» en « naar Erasmus ». Er waren er zelfs « naar Luther, met proloog (of vermaninghe) van Erasmus » [71]. Van Erasmus' in 1523 uitgegeven « de immensa dei misericordia » werd in 1526 de vertaling « Een sermoen van die onbegripelike barmherticheit Gods » [72] gedrukt. We mogen het definitieve doordringen, ook in de brede volkslagen, van Erasmus' christelijk humanisme rond 1523 plaatsen : van dat jaar af hebben de verdietsingen elkaar in een geregeld ritme opgevolgd.

De bijval van Erasmus' « De Preparatione ad Mortem » [73] was zo groot dat de vertaling ervan in 1534, het jaar van de publicatie van de originele tekst, verscheen. Dat doet reeds enigszins denken aan bepaalde moderne auteurs van bestsellers die hun werken in verschillende talen tegelijk zien verschijnen. Bewuste Nederlandse versie kwam onder deze titel van de pers : « Een costelic aendachtich ende devoet boexken van dye bereydinghe totter doot gemaect vanden eerweerdighen ende vermaerden leerder Erasmo van Rotterdam » [74].

Deze anonieme vertalingen wijzen op de enorme invloed door Erasmus reeds tijdens zijn leven uitgeoefend, die toen b.v. ook van een thans helemaal vergeten en kleiner werk als « De Preparatione ad Mortem » uitging. Zoals verder zal blijken heeft het echter, samen met het « Enchiridion », bij de tijdgenoten van de humanist, en ook later, een ruime belangstelling gewekt. Deze was niet helemaal van dezelfde aard, maar zeker niet veel geringer dan die welke voor thans nog algemeen bekende werken als de « Laus Stultitiae » en de « Colloquia » ontstond.

Eigenaardig mag het wel heten, dat er van de « Laus Stultitiae » geen vertaling van vóór 1560 is overgebleven. Het is natuurlijk niet uitgesloten, dat er verdietsingen van vóór die datum zijn verloren gegaan. Die vertaling, die te Embden door W. Geillyaert, volgens W. de Vreese [75] de drukker der Vlamingen, werd gepubliceerd, was mogelijk evenals andere vertalingen, al geruime tijd in handschrift in omloop, eer ze van de pers kwam.

Zo werden eveneens pas in 1611 de « schoone Colloquien » ge-

in het Engels (1518), in het Tsjechisch (1519), in het Duits (1520) verspreid, vgl. *Bibliotheca Erasmiana,* i.v. *Enchiridion Militis Christiani,* Gand, 1912.

(71) Vgl. Willem De Vreese, aangehaalde bijdrage, bl. 83-84 en bl. 94 ; M.E. Kronenberg en W. Nyhoff, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540,* nrs. 369-395.

(72) Te Delft bij Corn. Hendricz.

(73) Antwerpen, bij M. Hillen.

(74) drukker : Adriaen van Bergen (voor Wouter van Lin).

(75) Aangehaalde bijdrage, bl. 87.

drukt [76], die Cornelis Crul reeds in de eerste decenniën der 16de eeuw moet hebben vervaardigd. Zijn die derhalve ook niet in handschrift in omloop geweest en (of) zijn er soms edities van vóór 1611 verloren gegaan ?

De vertalingen worden niet zelden zeer lovend bij het toenmalig publiek ingeleid. Treffend is het b.v. na te gaan hoe de anonieme « translatoor » de verdietsing van « De Preparatione ad mortem » [77] in het woord vooraf binnen de sfeer der populaire belangstelling weet te brengen, en tevens de roem van de Rotterdammer verkondigt. Hij stelt hem voor als de « aldergeleertste doctoor » van wiens « geleertheyt al de cristenheyt verwondert ».

Hieruit blijkt met welk een uitzonderlijk prestige Erasmus ook door zijn Dietse tijdgenoten werd omgeven. Was hij inderdaad niet een van de grootste geestelijke krachten van zijn tijd ?

Dit alles toont helder aan dat de humanist in de Bourgondische Nederlanden door de brede lagen van de bevolking werd gevolgd en gelezen. Zijn boeken bereikten hier de gewone ontwikkelde man evenals de hogere kringen, het vorstelijk hof en de geestelijkheid.

Ook bij de onderwijsinstanties had zijn naam een goede klank. Sommige zijner werken werden toen omwille van het sierlijk Latijn, als stijloefening op het programma van Latijnse scholen geplaatst.

Prof. Dr. R.R. Post geeft in dat verband volgende belangwekkende beschouwingen : « Het program en de lesrooster van het jaar 1521 uit de Goudse school kunnen als model dienen van wat we ons van een middeleeuws schoolprogram mogen voorstellen... ». Voor de verschillende klassen zijn er werken van Erasmus voorzien. In de zesde klas : Institutio scolastica van Erasmus, beleefdheid. In de vijfde klas : Colloquia van Erasmus; Copia rerum ac verborum... van Erasmus; het Evangelie volgens de vertaling van Erasmus; constructiones van Erasmus. In de vierde en derde klas komen ook de Copia rerum ac verborum voor en Plutarchus volgens de vertaling van Erasmus. Ook zijn « De ratione studii » en zijn « Pueros ad virtutem ac literas liberaliter instituendos, idque protinus a nativitate, declamatio » werden gebruikt [78].

Erasmus heeft dus rechtstreeks bijgedragen tot de vorming van de jongere generaties. Het is meer dan waarschijnlijk, dat sommige schrijvers hem bij de studie van het Latijn leerden kennen. Dit blijkt althans het geval te zijn met Antonius Ghyselers, die toen hij die taal leerde — of was het uit zuivere verering voor de

(76) Door Adr. Gerritsz te Delft.
(77) Vermeld sub (73).
(78) Prof. Dr. R.R. Post, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen,* Utrecht/Antwerpen, bl. 103 vlgg.

Meester ? — een afschrift maakte van de « Familiares Orationes » van Erasmus. Dit komt voor in Ghyselers' handschrift, dat overigens voor de studie der rederijkerij niet onbelangrijk is. Hij voegde er hier en daar een Nederlandse vertaling bij en koos deze titel : « Sequuntur Familiares orationes quas herasmus reterodamus (sic) familiaribus suis legit » [79].

In een Tongerse dichtbundel uit de tweede helft van de 16de eeuw werden door de samensteller, Meester Ardt Bierses, naast fragmenten uit Latijnse schrijvers als Livius, Sallustius en Plinius ook een viertal excerpta uit Erasmus overgenomen. Volgens de uitgevers werden deze overgeschreven om later bij eigen dichtoefeningen tot voorbeeld te dienen [80].

Er waren allerlei feiten en gebeurtenissen die ertoe bijdroegen de gewezen koorheer van St.-Augustinus in het brandpunt der algemene belangstelling te plaatsen. Er was b.v. het overigens vrij hoffelijke twistgeschrijf met Maarten van Dorp over de « Laus Stultitiae », de reeds scherpere toon in de strijd met J. Latomus betreffende de exegese van het « Nieuwe Testament ». Er waren echter voornamelijk de bewogen schimppredicaties, die tegen de humanist op de kansel werden gehouden.

Toen het optreden van Luther een nog scherper licht wierp op bepaalde overeenkomsten tussen Erasmus en de grote reformator, werd de humanist heftig aangevallen door vertegenwoordigers van de orden, die o.a. in de « Laus Stultitiae » ongenadig waren gehekeld.

We weten dat Erasmus zich moest verdedigen tegen de Carmeliet Nic. Egmundanus en de Dominicaan Vincent Diercx, die tegen hem predikten en hem van ketterij beschuldigden [81]. Te Antwerpen, Brugge en Leuven werd de humanist op de kansel aangevallen. We schreven reeds dat er te Brugge tegen hem en Luther werd gefulmineerd. We kunnen er nog bijvoegen, dat zij met fraaie scheldwoorden als beesten en ezels bedacht werden [82]. Een geheel ma-

(79) Hs. nr. 901 [1] der Gentse Universiteitsbibliotheek.

(80) Vgl. Jules Frere en Dr. Jan Gessler, *Uit een Tongerschen Dichtbundel der XVIe Eeuw,* Tongeren MDCCCCXXV, bl. 105.

(81) Allen, IV, p. 380, Ep. 1161, l. 14-18.

(82) Allen, IV, p. 348, Ep. 1144, l. 38-41 ; IV, p. 454, Ep. 1192, l. 29-47. Belangwekkend is wat Erasmus zelf met fijne ironie meedeelt : « Cum in altera quadam concione palam dixisset (nl. dezelfde Minderbroeder, toevoeging van de auteur) in libris meis esse quaedam haeretica, quidam e magistratu doctus adiit hominem, rogavit quid esset in libris meis tale. Non legi inquit, libros Erasmi. Volui legere Paraphrases, sed Latinitas erat nimis alta. Timeo igitur ne possit labi in aliquam haeresim, propter altam Latinitatem », zie Allen, IV, p. 348, Ep. 1144, l. 42-48. Men mocht niet luisteren naar Erasmus of Luther, in welk verband Erasmus nog schrijft : « Mox exortus Minorita quidam, homo linguacissimus, nomine Mathias, dixit : Si vultis audire Evangelium, id audire licebit, a pastoribus vestris, estiamsi noctu concubuerint cum aliquo scorto », vgl. Allen, IV, p. 454, Ep. 1192, l. 46-48.

nuscript, met laster en verwijten, werd rond 1523 tegen Erasmus in de volkstaal verspreid [83]... tot bijzondere verbittering van de humanist die het echter geen repliek in het Latijn waardig achtte.

Het is bekend hoe de Rotterdammer, inzonderheid tegen het optreden van N. Egmundanus protest aantekende, o.m. bij de Rector der Leuvense universiteit, de President van de Grote Raad te Mechelen en de Kanselier van Brabant. Hij beriep zich daarbij op zijn vrijheid als schrijver en weerlegde de kwetsende insinuaties betreffende zijn geloof.

Een andere felle reactie tegen Erasmus kwam van E. van Zichem, Leuvens hoogleraar in de theologie. Deze had het in zijn « Apologia pro Pietate » [84] op het « Enchiridion » gemunt, en voornamelijk op de « vijfde reghel » van dat werk, waar Erasmus de monniken hekelt. Bijzonder betekenisvol voor ons verband hier zijn de plaatsen waar E. van Zichem, blijkbaar vol ergernis en tevens waarschuwend constateert — wij cursiveren — *dat de jeugd Erasmus leest en dat de tijdgeest sterk onder zijn invloed staat* [85]. Hij ergert zich meer in het bijzonder aan de *Nederlandse vertaling* van het « Enchiridion », nl. « Den Kerstelicken Ridder » [86].

M.E. Kronenberg heeft erop gewezen, dat de pauselijke legaat, Aleander, in een Italiaanse brief van 16 juli 1521 aan de Vice-Kanselier te Rome handelt over : « ...elementen van slecht allooi » in de Zuidelijke Nederlanden, vooral te Antwerpen, « die zich openlijk uitgeven voor leraren der schone letteren en ook allen uit de school van de vriend, die zo veel naam heeft (bedoeld is Erasmus !). Maar het zal nodig zijn, dat ze hun trots wat inbinden en tot inkeer komen, willens of onwillens » [87]. Beroemd is verder nog de scherpe uitlating van dezelfde Aleander : «dat hij (Erasmus) heel Vlaanderen heeft bedorven!» [88].

Dit uitgebreid verzet tegen het werk en de opvattingen van de humanist omringde diens figuur met een geheel eigen vorm van publiciteit. Daar het op verscheidene gronden en soms zo krachtig is losgebroken, mogen we aannemen dat de erasmiaanse invloed toen aanzienlijk is geweest.

De geest van de humanist is op velerlei wijze over zijn Nederlandse tijdgenoten vaardig geworden. Het blijkt ontegensprekelijk

(83) Vgl. Allen, V, p. 498, Ep. 1469, intr. en l. 250-251.
(84) Antwerpen, W. Vorsterman, 1531.
(85) nl. H., fol. vjj.
(86) zie A. fol. VI ; D. fol. viij.
(87) *Verboden Boeken en opstandige Drukkers in de Hervormingstijd,* Amsterdam, 1948 (Patria, XLIV), bl. 31-32.
(88) M.E. Kronenberg, *o.c.,* bl. 14. In aansluiting hierop schrijft M.E. Kronenberg, bl. 139-140, dat het haar voorkomt « dat deze bedachtzame en wijze (nl. Erasmus) ... ontzaglijk veel invloed op de intellectuelen onder tijdgenoten en nageslacht heeft gehad ».

dat, waar de beide Nederlanden aan zijn vorming hebben meegewerkt [89], zij ook veel van hem hebben ontvangen. Het mag als een zekerheid beschouwd, dat zijn naam niet alleen in de hogere ontwikkelde kringen, maar ook voor de gewone man een bekende en voor velen zelfs een vertrouwde klank had.

De Vlaams-Bourgondische politiek van Karel V, die over een wereldrijk heerste, heeft overigens de verspreiding der erasmiaanse gedachten, hier en in andere landen, Spanje b.v., in de hand gewerkt. De tijd van Karel V was ook in onze gewesten in meer dan één opzicht erasmianiserend : niet minder gevoelig voor het kritisch en ironiserend nadenken van de « Laus Stultitiae » en de « Colloquia » dan voor de lering van het Paulinisch mysticisme van het « Enchiridion » en het zich op de dood bezinnen van « De Praeparatione ad Mortem ».

De talrijke edities en herdrukken van zijn werk die hier verschenen, alsook hun Nederlandse vertalingen; de verkoop en de verspreiding ervan op een meer dan gewone schaal; de vele overtuigde vrienden en verdedigers die hij in onze grootste steden telde, alsmede zijn wisselende verblijfplaatsen in de Zuidelijke Nederlanden; het prestige dat hem als Keizerlijk Raadsheer, als humanist en geleerde omgaf; zijn verhouding tot de hoogste instanties in het land : het Hof en de universiteit; de scherpe reacties tegen hem in allerhande twistgeschrijf rond zijn complexe figuur en zelfs in volkse predicaties op de kansel; de tover van zijn internationale roem; de nieuwe geest die hij bracht met een voor die tijd ongeëvenaard en origineel talent. Verliezen we evenmin uit het oog wat voor de toenmalige Nederlanders toch ongetwijfeld een « pikant geval » was : Frater Erasmus — zoals hij op bepaalde werken vermeld staat — wiens zedelijk leven bovendien steeds smetloos was gebleven, die het klooster vaarwel had gezegd... en het boeiende type wordt van de letterkundige die zich van de gevestigde geestelijke stand heeft losgemaakt... Dit alles maakt het vanzelfsprekend, dat de algemene belangstelling voor zijn persoon en zijn werk vrij diepgaand is geweest, dat hij ook op de toenmalige Nederlandse literatuur heeft ingewerkt en er bij ons meer dan één figuur in de luister van Erasmus' naam tot een, zij het bescheiden, bloei gekomen is [90].

(89) zie G. Brom, *Erasmus als Humanist* in *De Gids,* 1936, bl. 42.

(90) Deze stelling hebben wij reeds nader toegelicht o.a. in de volgende bijdragen : *Erasmiana* in *De Nieuwe Taalgids,* 1948, pp. 145-155 ; *Erasmus en de Bourgondische Nederlanden* in *De Brabantse Folklore,* 1950, in overdruk, bl.3-35 ; *Erasmus en de rederijkers van de 16e eeuw* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire,* 1951, pp. 389-420 ; pp. 1029-1062. — In 1959 publiceerde Dr. H.A. Enno van Gelder een studie over « de religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst » onder de titel : *Erasmus Schilders en Rederijkers* (Groningen).

3. DE LACH DER ZOTHEID

Een eeuwige figuur in het leven en de literatuur is de dwaas of zot : hij verschijnt er onder wisselende gedaante en naam. De overwinning in de mens van de impuls op de ratio, het prijsgeven van de zelfbeheersing waardoor wordt afgeweken van de normale gedragslijn volgens dewelke de samenleving zich in evenwicht tracht te houden, had ongetwijfeld het voorwerp van de overwegingen van Erasmus uitgemaakt. Geen enkel tijdperk kan het evenmin stellen zonder enige vorm van irrationalisme en in de late middeleeuwen was de neiging tot het speelse en het irrationele minder naar de periferie teruggedrongen dan een samenvattende omschrijving als « Het Herfsttij » laat vermoeden.

Het donkere dat de voortreffelijke J. Huizinga in de Eeuw der Van Eycks heeft gezien, vindt een correctie in de bonte hof- en volksfeesten, in de chaotische typen van de clownachtige zot, die opgaat in de gebroken ritmen van zijn schellengerinkel en zijn capriolen, van de bohémien-zwerver en de onmaatschappelijke, die de gevestigde kerkelijke of sociale instellingen parodieert of in humor en spot enige vorm van zelfbevrijding zoekt.

Dat alles is de voortzetting of bijzondere schakering van vaak niet steeds fijne geestigheid, die al in de vroegere middeleeuwen in omloop was. Liederen en gedichten hebben voor ons het beeld bewaard van de « Blauwe Scute », het « Schip van Sinte Reynuyts », het « Narrenschip ». Inzonderheid het optreden van de nar of zot heeft in de Bourgondische tijd, voornamelijk van bij en rond de figuur van Filips de Goede een scherpe expressie. Hij doorwervelt zo dikwijls het beeld van miniatuur, beeldende kunst — zelfs in de dodendansen duikt hij op — literatuur en openbaar leven. Nu eens in zotte kwaadaardigheid en geestige ontmaskering, dan weer in gevaarloze ontoerekenbaarheid. Talrijk zijn de schilderachtige namen waarmee hij bedacht wordt, die o.m. als volgt luiden : ghec, sot, narre, dwaes, door, sottebol, guich, bootsenmaker, guite, buiteler, scharluin, schuiver [1]. In de kerkelijke versiering dringt hij binnen : minder verfijnd en met een ruwer realisme dan in de miniaturen zijn de zotten op koorstoelen uitgesneden. Kunstenaars laten de nar graag fungeren in volkse toneeltjes, waarbij ook de stoven een rol vervullen [2].

(1) Vgl. Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, *De Sotslach,* Brussel, 1932, bl. 23.
(2) Vgl. Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, l.c., bl. 12-13.

Oorspronkelijk gericht op het volksvermaak, streefden de narren- of zottengilden er vrij spoedig naar dwaasheden en gebreken aan de kaak te stellen.

De lach van de narrenfeesten en de rinkelende kap in de Bourgondische landen klinken na in Martin Le Francs « Le Champion des Dames », waar deze schrijft :

Va-t-en aux festes a Tournay,
A celles d'Arras et de Lisle,
D'Amyens, de Douay, de Cambray,
De Valenciennes, d'Abbeville :
La verras-tu des gens dix mille
Plus qu'en la forest de Torfolz,
Qui servent par sales, par villes,
A ton dieu, le prince des folz [3]

Ook in kerkelijke kringen greep elk jaar, tussen Kerstmis en Driekoningen, een zottenfeest plaats. Zoals bekend, was parodie van kerkelijk officie en kerkelijke hiërarchie een van de voornaamste bedoelingen [4].

De « zotheid » was niet alleen verweven met het populaire leven, het kerkelijke beeld van de tijd, maar ook met het Bourgondische hof zelf. Dit blijkt al uit het feit, dat er niet minder dan eenendertig zotten en zottinnen kunnen geteld worden, met hun eigenlijke naam en spotnaam, die gedurende de 15de eeuw in officiële dienst van de hertogelijke dynastie zijn geweest [5]. In de rekeningen der hertogen — dit bewijst nogmaals hoe de speelsheid als een scherpe trek door die tijden ging — treffen trouwens naast deze sots et sottes, fous et folles, nog vele andere genoegelijke gestalten, « amuseurs » genaamd, met de juiste opgave van hun loon en specialiteit. We halen er enkele aan : ménétriers, musiciens, chanteurs, bateleurs, faiseurs de grimaces, joueurs d'adresse et de passe-passe, joueurs de bâtons, de couteaux, de l'englume, d'épée, de corde, montreurs d'animaux, naints et géants... [6].

Wat de zotten betreft, weten we dat het niet altijd uitsluitend lichamelijk getekenden waren of ongevaarlijke zonderlingen, maar veelal ook ernstige lieden, die blijkbaar op zulk een intelligente

(3) F° 37v, geciteerd door S. Italo, *François Villon et les Thèmes Poétiques du Moyen Age,* Paris, 1934, p. 175.

(4) Vgl. Edw. van Even, *Particularités inconnues sur quelques Fous en titre d'office du moyen Age* in *Messager des Sciences Historiques,* Gand, 1858, p. 314.

(5) Vgl. L. Hommel, *Marie de Bourgogne,* Bruxelles, 1945, p. 109, voetn. 2.

(6) Vgl. G. Doutrepont, *La Littérature Française à la Cour des Ducs de Bourgogne,* Paris, 1901, pp. 345-346.

wijze de vrijheid van de onverantwoordelijke wisten uit te baten, dat ze wel eens met delicate opdrachten werden belast. Tot de emotionele lichtkrans rond het leven van Filips de Goede behoorde ook « sa moult gracieuse folle », de goudblonde Madame d'Or, die hij met bijzondere attenties omringde.

Ofschoon het Concilie van Bazel (1431-1443) zich scherp tegen de buitensporigheden van de zottengezelschappen (sociétés joyeuses) had uitgesproken, beschermde Filips de Goede deze oude genootschappen. In 1454 werd de «Société de la mère Folle de Dijon» (Mater Stultorum) officieel door de machtige hertog in al haar voorrechten bekrachtigd. Haar devies luidde : « Numerus stultorum est infinitus » [7]. De hertog verleende ook — steeds volgens dezelfde rekeningen — allerlei toelagen « pour faire leur feste » aan de paus der zotten, « à l'évêque des innocents ou des ânes, à l'abbé de joyeuse folie de telle ou telle église, d'Amiens, d'Arras, de Bruxelles, de Lille, de Louvain, de Valenciennes ». In zijn eigen paleis bedenkt hij met milde subsidies zijn « abbé des sots » [8].

De figuur van de lachende Dwaasheid leverde echter in de toenmalige literatuur der Lage Landen geen werk van enige betekenis op.

Wel is uit de sfeer van het internationale humanisme Erasmus' geniale spotrede, de « Stultitiae Laus » tot ons gekomen. Maar Erasmus is de merkwaardigste geestelijke verschijning geweest, met Europese betekenis, die de Bourgondische Nederlanden hebben voortgebracht. Het kiemen en groeien van de Stultitiae Laus is, evenals elke ware kunstschepping, een moeilijk te ontraadselen alchemie. Het moge hier volstaan eraan te herinneren, dat Erasmus' fijne, ironische glimlach, die het luchtige met het irrationele verbindt, en waarachter hij zich niet zelden verschuilt om zijn levenswaarheid te vertolken, voortkomt uit zijn gecompliceerde psychische structuur en uit de vermenging van antiek ideeëngoed met in zijn tijd geprojecteerde tendenties. Hier moet o.a. aandacht geschonken worden aan het laatmiddeleeuwse schilderachtige volksleven. Zo kan Erasmus b.v. gedurende zijn verblijf te Parijs wel een of ander van de « sermons joyeux » gehoord hebben, die de deugden van Saint Onion of Saint Raisin verheerlijkten of het zo bekende « Stultorum numerus est infinitus » in nog grotere omloop brachten. Bij feestelijke gelegenheden zal wellicht ook in onze steden, het kleurige « habitum fatui » de humanist evenmin zijn ontgaan [9].

(7) Mr Du Tilliot, *Mémoires pour servir à l'Histoire de la Fête des Fous,* Lausanne et Genève, MDCCLI, p. 103.

(8) G. Doutrepont, *o.c.,* p. 349.

(9) Vgl. Barbara Swain, *Fools and Folly during the Middle Ages and the Renaissance,* New York, 1932, p. 137.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de « geck » of zot der rederijkerskamers, dat de narrenfeesten niet alleen de populaire belangstelling maar ook die van Erasmus hebben geboeid. « De Lof » bracht de lezer immers op het bont-bewogen marktplein in carnavalstemming, waar Stultitia, omstuwd door de rumoerige groep van gemaskerden, op de spotkatheder gestegen, haar beroemde rede houdt.

De glimlachende Zotheid was toen werkelijk met vele domeinen vergroeid maar nergens vóór Erasmus werden de verschillende nuancen van Stultitia in zulk een fijn en volmaakt evenwicht versmolten. De persoonlijke synthese was zo beeldend tevens, dat ze in de 16de eeuw alleen door P. Brueghel werd geëvenaard, die op een hem eigen wijze met zijn « Spreekwoorden » een niet ongelijkaardige « Laus Stultitiae » ontwierp. Hij heeft de Zotheid niet alleen in haar volle glorie uitgebeeld. De onuitroeibaarheid ervan heeft hij gesymboliseerd, zoals reeds werd geconstateerd in de inleiding van de editie van « De Sotslach » (bl. 13), in « een potsierlijk nest met narretjes, samenhokkend onder de ruime rokken van hun feeksige moeder ».

Wat de uitbeelding van een vrouw betreft, die achter een katheder peroreert, zoals Stultitia, bestond er in onze eigene Dietse letterkunde reeds een houtsnede, in het gedicht «Doctrinael des Tyts», met de gedeeltelijke voorstelling van het leven in de vorm van de « School van Valscheit » [10]. Ook een paar gedichten kunnen we aanwijzen, die ontstaan zijn vóór de « Stultitiae Laus » en er enigszins aan doen denken. Het is nl. het derde « Refereyn int sotte » door G.C. Van 't Hoog in zijn studie over A. de Roovere vermeld [11]. Dit refrein van de Brugse rederijker komt voor in de door E. de Dene uitgegeven gedichten van A. de Roovere [12] en schijnt een soort monoloog in de mond van een zot gelegd. In gelijkaardig verband mag ook de aandacht gevestigd worden op het allegorische rederijkersspel « Van Nyeuvont, Loosheit ende practike : Hoe sy vrou Lortse verheffen » — werd het rond 1500 gedrukt ? [13] — waarin het bedrog bijna even algemeen is als de Zot-

(10) In de anonieme verdietsing van P. Michault : *Doctrinal du Temps Présent,* op 24 juli 1486 door J. Bellaert te Haarlem in het licht gegeven (uitgave van de vertaling door W.J. Schuyt, Wageningen, 1946). Vgl. W.M. Conway, *The Woodcutters of the Netherlands in the fifteenth Century,* Cambridge, 1884, pp. 71-72.

(11) Vgl. *Anthonis de Roovere,* Amsterdam, 1918, p. 136.

(12) *Rhetoricaele Wercken,* fol. 88r-89r ; vgl. nu het mooie werk van Dr. J.J. Mak, *De Gedichten van Anthonis De Roovere,* Zwolle, 1955, bl. 403-405. Voor Dr. J.J. Mak (*o.c.* bl. 109-110) blijft de zin van het gedicht verborgen. Het roept, volgens hem, het « volxken van cleynen proffijte » op, « dat we van Breughel zo goed kennen en in de literatuur terugvinden onder de passagiers van de Blauwe Schuit ».

(13) Vgl. uitg. Dr. E. Neurdenberg in *Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis,* Utrecht, 1910, I.

heid bij Erasmus. Allerlei lieden en verschillende standen worden opgeroepen tot tenslotte « Meest Elck », d.i. bijna iedereen, het bedrog komt eren. De auteur beklemtoont echter vooral de oneerlijkheid van kooplieden, « rentmeesters », de onzedelijkheid, de weelde en de verkwisting in de lagere standen, die de hogere willen navolgen, en niet in het minst, het bijgeloof van het volk en de kwade praktijken van de aflaathandelaars. De visie van de dichter lijkt hier, ook waar hij de hogere geestelijkheid met rust laat, ofschoon hij tegen de grote heren van leer trekt, beperkter dan de veelzijdige en geestige waarneming van Erasmus. Sinte Lorts, de verpersoonlijking van het bedrog, wordt evenals Stultitia in haar oorsprong getekend : ze « descendeert » van « keyseren, coninghen, hertogen, graven... ». Van dergelijke synthetische uitbeelding, naar overigens ook nog middeleeuws voorschrift, getuigen o.m. eveneens « Die Trauwe » in de bundel « De Roode Roos » en « Het Leenhof der Ghilden » van J. Van den Berghe.

In de bonte refreinenliteratuur in sotte, in (tafel)spelen en strofische gedichten van rederijkers, vinden we iets van de spiegeling van het werk van de grote lofredenaar der Zotheid. Waar we bij deze dichters de « sotheyt » niet zelden concreet geïndividualiseerd zien in verschillende vormen en gestalten die zij, als Erasmus, in een revue laten voorbijtrekken, waar zij met veel zin voor realistische waarneming en in tal van karakteristieke bijzonderheden morele of sociale aberraties blootleggen, worden we zeer vaak aan de humanist herinnerd. We zijn dan ook geneigd dit en soortgelijk werk, zonder de vroegere achtergronden uit te schakelen, in de sfeer van de « Stultitiae Laus » te situeren.

Dit veelzijdig en schilderachtig vermogen menselijke dwaasheid voor het oog van iedereen boeiend en ironiserend uit te beelden, met zelfs de scherpe aandacht voor verholen onevenwichtigheid, zoals b.v. de typerende stokregel : « Alle Sotten en draghen gheen bellen » [14] laat vermoeden, kan men zo maar niet uitsluitend terugleiden tot het in de middeleeuwen en toen vaak voorkomend maar psychologisch niet dieper geschakeerd denkbeeld dat « de wereld vol zotten is ». Wel kan men met Prof. D. Th. Enklaar opmerken, dat dit denkbeeld « langs Erasmus' allegorie » [15] nog in de renaissance voortleeft.

De anonieme dichter van het refrein op de stok « Alle Sotten en draghen gheen bellen » richt zich als volgt tot zijn gildebroeders waar hij het over de algemeen-verspreide stultitia heeft :

(14) Vgl. Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, *Jan van Styevoorts Refereinenbundel,* Antwerpen (z.j.), II, bl. 61 (Refereyn CLXV).
(15) *Varende Luyden,* Assen, 1937, bl. 45.

Mer edel gildebroers, ghi moet versinnen
datmen alle sotten niet en mach bemercken
Aent clincken der bellen; wilt dat bekinnen :
sy en dragense niet allen die den sot verstercken.

Ook het « liedeken » dat in het spel « van dry sotten : den advocaet, den medecijn ende tgheestelicke » door Willem Poelgier gezongen wordt, doet in zijn beginregels aan bovengemelde stok denken :

De Sotten en sijnder noch niet al
Die capproenen draghen... [16]

terwijl we bij Anna Bijns in het refrein op de stok : « Hoe souden ezels pooten op herpen spelen ? » [17] gelijkaardige verzen lezen :

Men vindt heensdaechs veel esels, in secreten,
Al en hebbense alle gheen langhe ooren
.....
Theeten wijse, en tsijn verborghen dooren.

De schrijfster was met de « Laus » wellicht meer dan oppervlakkig bekend, aangezien de stokregel zelf van het refrein als de echo vormt van het door de humanist herhaaldelijk aangewende beeld van de *ezel bij de lier..., als ezels de lier bespelen...* [18], waar het erom gaat onevenwichtigheid en wanverhouding van verscheiden aard te belichten. En het besluit in de princhestrofe luidt even verontschuldigend als de inleiding tot de « Stultitiae Laus » :

Princhе, al eest dat ic van esels vermane,
Ic en wijse niemant metten vinghere;
Die gheen schult en heeft, en trecx hem niet ane,
Tes een beenken, dat ic int hoopken slingere...

Alleszins merkwaardig is het eveneens door J. van Styevoort opgetekende refrein : « Die Keije verborghen onder die blesse bloot », waarin, zoals Dr. Luc Indestege reeds vroeger heeft aangestipt, uitdrukkelijk op de Moria wordt gewezen en een pleidooi gehouden

(16) Vgl. Dr. L.M. Van Dis, *Reformatorische Rederijkersspelen uit de eerste helft van de Zestiende Eeuw,* Haarlem, 1937, bl. 29.
(17) Vgl. *Leuvensche Bijdragen,* IV, bl. 327-330 (Refereyn XXXV).
(18) Vgl. de vertaling van Mr. Dr. J.B. Kan, Antwerpen, 1945, bl. 50, 87, 130, 151-152. — De harpspelende ezel komt trouwens op de toenmalige koorgestoelten ook voor (l'Ana qui lyre), vgl. Dr. P.H. Van Moerkerken Jr., *De satire in de Nederlandsche Kunst der Middeleeuwen,* Amsterdam, 1904, bl. 189.

voor het behoud van de dwaasheid als het onmisbare levenselement [19] :

O moria seer hoghe vernaemt
waeromme draecht morus syn blesse naect
En de keye bedect tsamen aen thoot versaemt
daer syn veel redene daer elc nae haect
.....
Die keye verborghen sal bat gedijen
dan bloot gelyck die rape moet
Want waer hy bloot men souden wt snijen
en waer hy uwte ten waer niet goet
Want half sot half vroet wel leven doet
dwelc doit die keye...

Het losveren in een sfeer van spel, eigen aan Erasmus' « Lof der Zotheid », is eveneens kenmerkend voor menig refrein, zoals bij Jan van Doesborch [20] :

Dlachen doet elcx herte verlichten

Verscheidene gedichten voorgedragen op het refreinfeest van 1539 te Gent verraden een zelfde geest, doch hierover handelen we verder waar we refreinen en spelen van 1539 samen bespreken.

Zijn in Wouter Verhee's « Referein int Sot tot Loff der Tandeloosen Sotheyt » [21] de woorden « Loff der ...Sotheyt » niet opvallend ? Het gedicht zelf doet verder in meer dan één opzicht aan Erasmus denken. Juist zoals in de voorrede van de « Laus » de auteur dit werk als een luchtige scherts voorstelt, vernemen we hier, bij de aanvang, een niet ongelijkaardige klank :

Soetelijck sot sijn en jocken sonder seer doen
cant ook yemant laecken, die leeft by sinnen ?

De verpersoonlijkte zotheid vinden we bij W. Verhee eveneens terug :

ick denck wel neen / dus wilt u te meer spoen
om hier t'anschouwen der vrolijcker Godinnen

(19) Vgl. Dr. Luc Indestege, *Rondom Erasmus' Lof der Zotheid* [2], Antwerpen, 1942, bl. 26.

(20) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *De Refereinenbundel van Jan van Doesborch,* Leiden, 1940, II, bl. 206-208.

(21) Uitgegeven door G. Kalff in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* V, (1885), bl. 166-168.

sotheyts lachelijck wesen drollich om minnen
in al haer kinderen sonder eynd off ghetal,
die oock noch daghelijcx kindtskinderen ghewinnen,
welck hert van binnen is sonder roet oft gal,
van soeter natueren recht simpel en mal,
nyemant schadelijck in al haer bestieren.
Seght : soudmen dese Godinne niet over al
in allen geval naerstich eeren en vieren
want soet sottelijck lachen is al haer regieren;
maer in geender manieren soo laet u becooren,
van gecken die trecken een cap over d'ooren

en zoals Erasmus heeft hij het over de afstamming van de Zotheid :

Hooch van geslacht, eedel van gebroet en stam is
.....
dese Godinne...

In het refrein ter ere van « Sinte Aelwaer » [22] wordt de verpersoonlijkte Twistzucht geprezen. De stok luidt : « Lof grote santinne Aelwaria ! ». Net als de « zotheid » komt ze in alle standen, in de ganse samenleving voor :

Gheestelick waerlick comt al ghelijcke,
Om te versoecken groote santinne,
Een patroenerse van arm ende rijcke,
Edel, onedel, twaer tot uwer gewinne
Sinte Aelwaer heet sy, verstaet wel den sinne,
Dus brengt haer wt minne u offerhande !
Want si heeft gheregtneert van swerelts beghinne,
Oost, west, suyt, noorden, in alle landen;
Daerder twe vergadert zijn, (opent u verstanden)
Daer is si int middel, soot heeft ghebleken.

In de bundel refreinen, meer in het bijzonder in de refreinen int sotte die men op het grootse rederijkersfeest te Rotterdam in 1561 kon beluisteren, treffen we menig trekje aan dat aan de Rotterdammer herinnert. Deze wordt bovendien in het « Refereyn van Gouda » [23] uitdrukkelijk vernoemd :

(22) Uitgegeven door J. Bolte, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* XIV (1895), bl. 130-133.

(23) Vgl. *Drijderley Refereynen ghepronuncieert opte Rhetorijck-feest der blauvve Acoleyen van Rotterdam.* 1561. Tot Antvverpen, Op de Camerpoort brugghe/inden gulden Enghel/by M/Willem Silvius/Drucker der Con. Mat. An. MDLXIIII, ff. 33r-33v.

Erasmus heeft die sotten seer wel ghenoteert ia gheglorificeert
haer groote vrome ende heerlijcke daden...

en verder, in de slotstrofe, luidt het :

O Prince sonder eyndt is der sotten ghetal
gheen berch of dal
soo groot oft cleyn, sy en sijnder wel te vinden...

Het « Refereyn van d'oude Camer van Haerlem » [24] brengt een gevarieerde en schilderachtige uitbeelding van de menselijke dwaasheid :

Daer sijn sommige sotten die en houwen geen maet
sy ghaen ghecleet verre boven haren staet
men can t'hans die knecht nau buyten sijnen heer
een slecht priester is ghecleet als een prelaet
gheestelijck, weerlijck mijn reden vaet
zij scheeren het gecksken bey nu even seer
en sy duncken dat het haer lieden is eer
als sy moghen bragheren alsomen siet...
.....
Noch zijnder sotten met groote hopen
die teghen een hoochtijt te borch copen
Sijdt en Fluweel ende oock wollen laken
en zy en connen haer selven niet bedropen
ende hebbent wel soo seer opgheschopen
met dat zy die cleeren soo costelijck deden maken
en over die hoochtijt verstaet dese saken
gheven sij die weder min dan om half ghelt
souden dese niet ghemackelijck aen een Cap gheraken ?
Sij zijnder gheheel aen en wel toe ghestelt
dese steken in die Cap van onder tot booven
en zij staen na die Cap met louter ghewelt...

Uit het Refereyn van Delft [25] spreekt een gelijkaardig levensinzicht :

Men plach te segghen in voorleden jaren
datter meer cappen dan sotten waren
maer deurt openbaren, tot elcker spatie
soo sietmen vermeeren der sotten scharen
zij vermenichfuldighen bij even by paren
dus zij vergaren een groote generatie
die sommighe schijnen haer presentatie

(24) ibid., ff. 38v-39r.
(25) ibid., ff. 41v-42v.

mannen van statie, als zij niet en spreken
maer wanneer men hoort haer pronuntiatie
wt haer relatie, vint ghy een teken
datter niet dan sotheden in en steken
tis dickwils ghebleken tot veel woorden zy wennen
wt haer woorden wort haer sotheyt bekeken

In de stok van het volgende gedicht, het « Refereyn van Schiedam » [26], treft dezelfde ironiserende wijsheid :

— — — — — — — — — gheen sotter dan een
Die alle man raedt gheeft, ende hem selven gheen

Jan Van den Berghe doet ons op zijn beurt in « Het Leenhof der Ghilden » [27] aan Erasmus' meesterwerk denken. De rederijker J. Fruytiers, die de publicatie van dat gedicht heeft verzorgd, wijst in het woord vooraf erop, dat de auteur van « Het Leenhof » Erasmus' « Moriae Encomium » heeft nagevolgd :

Erasmus wiens Moria dese volcht rustich

De berijmde inleiding van J. Fruytiers, blijkbaar zelf een erasmicus, verkondigt grotendeels dezelfde ideeën als het inleidend proza, dat Erasmus aan zijn « Lof der Zotheid » liet voorafgaan. Allebei getuigen daar immers : niemand wordt met naam gehekeld; de bedoeling van de gisping is algemene vermaning en heilzame lering voor iedereen, voorgesteld op een vermakelijke en geenszins kwetsende wijze; aan een vernuftig schrijver heeft men steeds de grootste vrijheid gelaten om straffeloos en geestig de spot te drijven met het dagelijks leven van de mensen. Verder komen in de twee voorreden tal van klassieke namen voor zoals Homerus, Lukianus en Democritus.

J. Fruytiers huldigt omtrent het gedicht van J. Van den Berghe dezelfde nuttigheidsopvatting waarvoor ook Erasmus in zijn woord vooraf een lans breekt. Hij doet het echter op een wijze die aantoont dat hij een rederijker was :

Tboerden brengt nutticheyt, daert duecht helpt vercieren

terwijl Erasmus alleen even op het nut van zijn spotrede voor de ganse samenleving wijst. Beide inleidingen vertonen echter een verschillend karakter : die van Fruytiers heeft hoofdzakelijk een publiciteitswaarde; bij Erasmus is het echter een handig en om-

(26) ibid., ff. 42v-43v.

(27) Vgl. Dr. G. Degroote, *Jan Vandenberghe, Erasmiaanse Geest en zijn « Leenhof der Ghilden »* in *Album Prof. Dr. Fr. Baur,* 1946, I, bl. 165-175. De tekst van het gedicht werd uitgegeven door Dr. C. Kruyskamp, *Dichten en Spelen van Jan van den Berghe,* Antwerpen, 1950, bl. 5 vlgg.

zichtig motiveren van zijn weloverwogen reactie op zijn tijd en omgeving, die door de diepere gemoedsbeweging van een fijnzinnig kunstenaar is gedragen.

J. Van den Berghe stelt « Het Leenhof » als een « ghecxcluchte » voor, waarin hij allerhande menselijke gebreken en ondeugden uitbeeldt, ja zelfs in raak getekende figuren de revue laat passeren. Hij gaat uit van het beginsel dat « elck totten oren in dydelheyt steckt ». Deze vaak luimige, ook wel eens scherpe hekeling laat een ironische mensenkennis vermoeden, die J. Fruytiers ongetwijfeld ertoe bracht van navolging van de Moria te gewagen. Dit betekent natuurlijk niet dat Jan Van den Berghe zijn allegorisch « Keyserijck » even elegant-spottend als Erasmus zijn stultitia met verschuivende betekenissen heeft weten te omspelen. De vermelding in het begin van het gedicht van de « bierschole », de kroeg waar hij zijn stof zal behandelen (of als de plaats waardoor hij zich geïnspireerd voelde ?), alsook de vrij omslachtige uitbeelding van zijn « Keyserijck machtich » mag wellicht vanwege de auteur tevens als een vrij gelukkig middel beschouwd worden om de scherpe zijden van zijn kritiek wat af te ronden. Was dit wellicht ingegeven, zoals bij Erasmus, die zijn spotrede in de mond van een vrouw legde, door de overweging dat op die wijze het persoonlijk optreden van de schrijver en zijn soms al te directe uitspraken zouden verdoezeld en de eventueel minder gewenste reacties vanwege sommigen onder de toenmalige lezers zouden voorkomen worden ? Kan ook de voorstelling van geheel zijn stuk als een « ghecxcluchte » in datzelfde verband niet gezien ? Daarbij komt nog een zekere neiging om zijn werk « en bagatelle » te behandelen, « daer men meer om sal lachen dan kijven ».

Welke lezer zou zich derhalve, na zoveel voorzorgen, nog ergeren aan de vaak ongedwongen loslippigheid waarmee Jan zijn spot tegen het onvolmaakte van zijn tijd richtte ? Zoals we reeds schreven, kan de voorzichtige Erasmus hem hierin een voorbeeld geweest zijn, terwijl anderzijds het verhelen van satirische bedoelingen achter een schijnbaar onschuldig uitzicht, zeker in gewesten, waar de vernuftige en sluwe volksgeest een Reinaert heeft voortgebracht, geen ongewoon verschijnsel is.

Zonder letterlijke overeenkomsten met of directe invloed van de « Stultitiae Laus » te vertonen, schijnt de ironische levenskennis van J. Van den Berghes « ghecxcluchte » niet vreemd gebleven te zijn aan de kritische geest van Erasmus' beroemdste werk. Deze kan voor de rederijker een prikkel geweest zijn om op een hem eigen manier een satire op zijn tijd en omgeving te schrijven. In deze zin is dan ook de vaststelling van J. Fruytiers betreffende Jans

navolging van de Moria op te vatten en is deze rederijker een erasmiaanse geest. In de refreinen en spelen, die op zijn naam staan en waarop we verder terugkomen, lijkt hij dat overigens ook te zijn.

Synthetische belichting van het leven vanuit een bepaald kernpunt, tevens in de vorm van een rede, is kenschetsend voor het door J. Fr. Willems gepubliceerde fragment naar een 16de-eeuws handschrift, waarin « Abuys » optreedt « gelijc een coninc met een croone op thooft » en o.m. het volgende zegt :

Heet ic niet Abuys,
Die menighen gheerne verheffe oft t'onder stake ?
Weet ghy niet dat ich ter weerelt wonder make ?
Waer goet recht faelt ofte claudiceert,
Dat wert by my, Abuyse, ghereveleert.
Abuys is voor recht by my ghelooft.
.....
Verkeer ic niet in paleysen van keysers en coninghen
Pausen, graven, ende princelicke baroenen,
Die ic al regiere met mijnen sermoenen ?
Ic doe tribuyt gheven, mits mijnen loosen wercken;
Ic vercoope digniteyten; ic verschatte die kercken;
Ic recommandere de looftuytes vol erreurs.
Priesters sonder baert makic pasteurs;
De minste gheleerde gheef ic de beste beneficien [28]

In het « Bruiloft-Tafelspel » van « Een Marot » dat opgevoerd werd « op de feeste der Rhetorisynen tot Dieste, 1541, tot wellecomme den 1en Augusto als wesende daechs nae die compste der Rhetorisijnen » wordt de zotheid, in de vorm van een bruiloft, als algemeen menselijk voorgesteld :

Die Hertoch van Mal heeft sijn soon uitgegeven,
Aen Dwaeseg die gryffyn, seer hooch verheven,
Sy heeft veel nichten en neven in deese landouwen,
Groote personages ende veel eedele vrouwen,
Die sullen gaen te trowen al met die bruyt,
Van Oost, van West, van Noort, van Suyt,
Daer en sal niemant uyt sijn gesondert;
Want daer sullender veel weesen, u niet en verwondert,
.....
Geen vreemde luyden en sullen daer wesen;
Want in alle landen, hoort toch nae deesen,

(28) *Belgisch Museum,* VI, bl. 327-331.

Heeft die bruydegom ende die bruyt gepreesen nichten en neven;
Ghy wert hertelick genoot van die bruydegom verheven,
Vreucht sal daer werden bedreven van gecken en cayen... [29]

In « Een nyeu nyen liedeken », dat voorkomt in het door H. von Fallersleben gepubliceerde « Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544 » wordt de lof verkondigd van « myn heer van keyenborch » — of het van de hand van een rederijker is, weten we niet; het heeft in elk geval iets van de geest der reeds beschreven refreinen — symbool van de overal verbreide « sotheyt » :

Wy groeten myn heer, met grooter eer,
Van Keyenborch verheven
Sonder yet meer, wi groeten hem seer !
God laet hem langhe leven !
Van ons geslacht so isser veel,
Men canse niet ghetellen,
Wat batet dat ict swijch oft heel :
Wi zijn bestroeyt met dat tuylsche meel,
Wi draghen cappen met bellen.
.....
Waer vintmen meerder dwasen ?
Onse sotheyt is so groot,
Si blijft ons bi tot inder doot.
.....
Waer ghi gaet oft waer ghi loopt,
Ghi vinter sotten opghehoopt... [30]

Door zijn onzin herinnert het gedicht van Lucas d'Heere « Vanden Hane op den Esel, an Jonck. David Hamelius, Hooghballiu van Pamele, anno 1559 » aan het irrationalisme van de Moria. Hoe zeer daarenboven Erasmus' schroom voor de absolute bevestiging aan de rederijkers bekend was, blijkt uit het getuigenis dat L. d'Heere er neerschreef :

Want Erasmus niet altijd en verclaerde
D'uyterste ghevoelen van zijnen gheloove [31]

(29) Vgl. J. van Vloten, *Het Nederlandsche Kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw,* Haarlem (1877), tweede vermeerderde druk, I, bl. 187-190.

(30) *Horae Belgicae,* Hannover, 1855, XI, nr. CLXIX.

(31) Vgl. *Den hof en boomgaerd der poësien, inhoudende menigherley soorten en van poëtijckelicke blommen : dat is divoersche materien, gheestelicke amoureuse, boertighe & c. oock divoersche schoon sententien, inventien ende manieren van dichten, naer d'exempelen der Griecsche, Latijnsche en Fransoische poëten, en in summa alzucx dat eenyghelick daer yet in vinden zal dat hem dient, oft behaeghd* / Autheur Lucas d'Heere ; schilder van Ghend / Toutste is 'tbeste / Paeys is goedt.

Te Ghendt, By Ghileyn Manilius, ghezworen drucker, wonende by de vijf helmen, op de cooren Leye. Anno MDLXV. Met privilegie voor drie jaren, bl. 90-91.

In de proloog van « T'vijfste Spel, van die Wercken der Bermherticheyt » [32] van omstreeks 1591, die overigens losstaat van het stuk zelf, treden op : Sotheyt als een Sot, Wijsheyt als een Doctoor en Bekender der Wijsheyt. We vernemen er dat Sotheyt, zelfs wanneer ze Wijsheyts kleren aan heeft, makkelijk te herkennen is. Dit is al dadelijk te merken waar Sotheyt graag wil geprezen worden en Wijsheyt op aarde geen lof begeert. Ook op die wijze wordt de macht van de zotheid beklemtoond.

De narren of zotten behoorden, we zegden het reeds, tot het schilderachtig volksleven der 16de eeuw. Ofschoon ons niet veel van hun bonte vermakelijkheden is overgebleven, weten we toch dat te Brussel, in 1561 het achtdaagse zottenfeest werd ingericht door Jan Colyns, bijgenaamd *Oomken.* Dat staat bekend onder de naam van *Oomkens feeste vanden sotten* [33].

Waar in dat feest geen afspiegeling van erasmiaanse verschijnselen te vinden is, zijn met de rhetoricale wedstrijd, die in mei 1596 te Leiden werd gehouden, wel enige elementen verweven die aan de humanist doen denken. Zo hebben de onderscheiden kamernarren zich niet minder ingespannen dan de ernstige mercurialisten om die festiviteit met elke mogelijke luister te omgeven. De bekende zot, Piero, van de Witte Acoleyen, de inrichtende kamer, had persoonlijk in een berijmd epistel, zijn confreers tot de wedstrijd opgeroepen. De « chaerte » was versierd met een embleem, dat de aardbol voorstelde omspannen met een narrenkap en met daarboven de woorden : « Nosce te ipsum ». Een stultitiae laus samengedrongen in één scherpgesneden prentje ! [34]. Ook in de « Handelingen » van de narren op het Leidse feest komt het thema van de macht en de alomtegenwoordigheid van de narrenkap voortdurend voor. De zot van de Haarlemse kamer droeg een refrein voor op de stok: « Behooren sy niet te dragen cappen met bellen ? ». Dit was een oratorische vraag waarmee hij talrijke « ongecapte dooren » een plaats in het grote narrengild aanwees. De zot van de Jonge Camer Liefd had het krachtigst zijn geringe waardering voor ernst en wijsheid uitgedrukt in de woorden :

> Men siet sonder spot hier menigen sot
> Al ongecapt...

(32) Vgl. Dr. E. Ellerbroek-Fortuin, *Amsterdamse Rederijkersspelen in de Zestiende Eeuw,* Groningen, 1937, bl. 69-70.

(33) Vgl. de beschrijving van dit feest door Dr. W. Van Eeghem, *Rhetores Bruxellenses* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire,* 1936 (XV), bl. 74-77.

(34) Vgl. L. Prinsen, J.L.Z., *De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan Van Hout,* Amsterdam, 1907, bl. 2 ; ook zijn bijdrage in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* 1916 (XXXV), bl. 294.

Er moge hier enige overeenkomst doorschemeren met vooral Duitse narrenliteratuur, die, sedert het verschijnen van S. Brants' Narrenschip in onze gewesten geen onbekende was [35], toch is ongetwijfeld het schitterend model van Erasmus' lofzang op de eeuwige dwaasheid van de mensheid aan dat alles evenmin vreemd.

In Rotterdam hebben de rijmende gezellen blijkbaar zeer lang en levendig de herinnering bewaard aan de man, die zich steeds Roterodamus heeft genoemd. Ze toonden zich immers op de rhetoricale festiviteit, die in 1598 in hun eigen stad plaatsgreep, weer door Erasmus geïnspireerd. Ofschoon zij zich niet in de sfeer van de « Zotheid » bewogen, halen wij hier toch hun opdracht aan, omdat J. Van Hout, die we in deze gedachtenontwikkeling behandelen, uitdrukkelijk bij dat feest van 1598 aansluit. Ze schreven in de bedoelde opdracht over Erasmus het volgende : « Also onsen hoochgeleerden ende wijtvermaerden Doctor Erasmus — in zijn Adagia de daden ende 't lof der Bataviers beschreven ende niet sonder redene verre boven de Romeynen gepresen heeft, soo heeftet ons oock (tot confirmatij van de schriften Erasmi) goet ende na den tegenwoordighen stant deses lant niet onbequaem ghedocht, een politique vraghe, reghel ende Liedeken den const lievenden voor te stellen :

Waer in ons daden boven de Romeynsche syn te prysen ?

Twelck bij den comparanten (als die nu noch veel meerder stof ende materij daertoe hadden als Erasmus t'zijnen tijde wel dede) soo claerlick met levendighe (noch versch in memorij zynde) exempelen bewesen ende beweert is, dat alle vrome patrioten moeten bekennen en seggen :

Al sulcke Bataviers overtreffen d'oude Romeynen.

Deze Rotterdamse rederijkersmanifestatie stond bijgevolg in het teken van Erasmus, vermits de prijsvraag rechtstreeks aan hem was ontleend. In de « chaerte » treffen niet alleen de fiere en lovende termen : « onsen hoochgeleerden ende wijtvermaerden Doctor Erasmus ». Ze verraadt immers ook enige kennis van het œuvre van de meester : de « Adagia », en zijn naam — herhaaldelijk vernoemd — bekleedt er een opvallend centrale plaats.

Aldus zien we in de Rotterdamse rederijkersfeesten van 1561 en 1598 een erasmiaanse continuïteit, in dit laatste evenwel nog enigszins verdiept.

(35) Vgl. A.G.C. de Vries, *De Nederlandsche Emblemata*, Amsterdam, 1899, bl. 12-13.

Het lijdt geen twijfel, dat de feestelijkheden van 1598, waarvan de « stichtelycke Recreatie » in 1599 te Leiden door Henrick Haestens werd uitgegeven, evenals het voorbeeld van de « Stultitiae Laus » de Leidse stadssecretaris, J. Van Hout, ertoe hebben bewogen in 1599 een eigen en vrij zonderlinge « Lof der Zotheid » samen te stellen : een uitvoerig rijmwerk waarin het kernwoord *kap* een grote rol vervult. De algemeenheid van de menselijke dwaasheid wil hij ons aantonen door het feit dat het element *kap* in massa's woorden min of meer duidelijk te horen is. Hij heeft hiervoor de vrij karakteristieke naam gekozen : « Magasin om te scrijven houbollogie voorde cap. Dat men de cap veracht en es niet te lyen ? » [36].

Hij heeft het o.m. over de Rotterdamse feestelijkheden van 1598 en over Rotterdam zelf vanwaar, zegt hij, naast Erasmus, « meenich spotter » gekomen is :

> Ten es niet lang geleen, dat binnen tHollants Rotterdam,
> Van waer, beneffens Raesmuys, meenich aerdich spotter quam,
> Wierd gesolemniseert kappittel generael,
> Elc schicte hem by den bac... [37]

J. Van Hout behoort in onze literatuur tot de traditionele vertegenwoordigers van de renaissance. In dit dichtstuk mogen enige historische en literaire kennis, een paar min of meer komische aanroepingen van de Muzen, zelfs de gedachte een « Lof » te schrijven, aan die stroming herinneren, eigenlijk heeft de renaissancegeest hier maar weinig gewerkt. Zijn « houbollogie » lijkt nog rhetoricaal van uitwerking, zodat ze wel degelijk in de lijn van de erasmianiserende kunstbroeders valt.

Wat de uitbeelding betreft van de wereldbol, omspannen met narrenkap : is dat niet een treffende samenvatting aan het einde van een eeuw, die met « Moria » was ingezet ? Voelt men achter dat sprekend symbool niet het vrij duidelijk samenklinken van de rinkelende zotskap der grote volksfeesten en van de lach der in de dwingende macht van de Moria gelovende rederijker ?

Al die voorstellingen : de narrenkap boven de aardbol met de socratische spreuk : « Nosce te ipsum », de « ongecapte dooren », de kap als centraal gegeven in J. Van Houts « Magasin », het « dragen van cappen met bellen » zijn tenslotte niets anders dan zovele spiegels die het beeld van de overal verbreide stultitia weerkaatsen.

(36) Vgl. L. Prinsen, J.L.Z., aangeh. bijdrage, bl. 295.
(37) Vgl. L. Prinsen, J.L.Z., aangeh. bijdrage, bl. 298.

Uitdrukkelijk werden ook bepaalde volksdevoties in de Lof der Zotheid gehekeld. J.J. Mak wees terecht op een opvallende overeenstemming in dat opzicht tussen Erasmus' Stultitia en het « Refereyn van het Evangelie vanden Spinrocken ». Hij getuigde zelfs van dat refrein dat het « zeer duidelijk de invloed verraadt van de Lof der Zotheid » [38].

Erasmus heeft het nl. over « diegenen die tot de wel dwaze maar toch behagelijke overtuiging zijn gekomen, dat, als zij maar het een of andere beeld, van hout of geschilderd, van de Polyphemus Christophorus zien, zij op die dag niet zullen omkomen, of, dat wie een beeld van Ste Barbara met bepaalde woorden groet, ongedeerd uit de strijd zal terugkeren, of als iemand zich op bepaalde dagen met bepaalde kaarsjes en schietgebeden tot St. Erasmus wendt, hij binnenkort rijk zal worden... » [39].

In het « ghenoechlic Refereyn van het Evangelie vanden Spinrocken » vinden we dit als volgt berijmd :

Daer zijnder diese oock gheckelic laten vlieghen,
Die S. Barbara met vasten en vieren gaen bedincken,
Dan segghen sy noch die met soete treken,
Op zekere daghen twee oft drie kaerskens schincken,
Zinte Erasmus, en die voor sijn beeld ontsteken,
En zeggen, van al 't Jaer en sal hy niet verdrincken
Die de Kersmis staende hout, en tkindeken gaet wiegen,
Een haestige dood en sal hem niet krincken,
Dat die dan rijck werden binnen luttel weken.
En die sinte Christoffel smorgens gaet sien
Zal dien dach niet sterven, tzy klercken oft Leken,
Maer hy sal alle ongeluc wel ontvlien [40].

Volgens G. Brom zinspeelt « het Evangelie vande Spinrocken » op een boek van 1520, waarin allerlei bijgelovige verhalen als onzin belachelijk werden gemaakt [41].

Het is niet onmogelijk dat deze opzet wellicht in zijn geheel mede door de « Stultitiae Laus » werd geïnspireerd.

Eindelijk kunnen we ons nog afvragen, vermits b.v. in J. Styevoorts refreinenbundel, reeds vóór 1524, evenals in het voorbericht bij J. Van den Berghes « Leenhof » de Moria vernoemd wordt; aangezien er rhetoricale berijmingen van andere werken van de

(38) Vgl. J.J. Mak, *Vlaamse Volksdevoties in een Geuzenlied uit de 16e-eeuw* in *Volkskunde,* 47e jrg., Nieuwe Reeks 5e jrg., 1946, nr. 3, bl. 102.

(39) Vgl. de reeds aangehaalde vertaling van Mr. Dr. J.B. Kan, bl. 81-82.

(40) Vgl. *Veelderhande Geneuchlycke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen,* Leiden, 1899, bl. 215.

(41) *Schilderkunst en Litteratuur in de 16e en 17e-eeuw,* Utrecht-Antwerpen, (Aula-Boeken, 2), 1957, bl. 42.

humanist, b.v. van bepaalde colloquia, in het Diets zijn overgebleven : hebben de 16de-eeuwse rederijkerskringen ons geen enkele vertaling of bewerking van de « Stultitiae Laus » nagelaten ?

De oudste vertaling die we thans kennen, werd in 1560 door Willem Geillyaert te Embden gedrukt : « Dat Constelijck ende costelijck Boecxken, Moriae Encomion : Dat is een Lof der Sotheyt van Erasmo Roterodamo speelwijs beschreven: tot het verstant seer nuttelick ende te lesen lieffelijck » [42].

In een voorrede, ondertekend met de initialen J.C., kondigt de onbekende vertaler aan dat Erasmus met zijn boekje voornamelijk op het oog heeft gehad : « onder het decsel eener Sottinnen Redene de werelt voor te houden, hoe dul ende verdraeyt de selve sy, of by avonturen dat daer door yemant de ooghen mocht geopent worden, ende hem tot de wijsheydt Gods bekeeren ».

Het lag ongetwijfeld in de bedoeling van de auteur deze vrij nauwkeurige bewerking voor een ruim publiek toegankelijk te maken. Niet alleen de doorlopend bondige samenvattingen in de rand waren blijkbaar daarop gericht maar de talrijke, in kleiner letter, in de tekst ingeweven verklarende aantekeningen moesten de lectuur, inzonderheid voor niet-klassiek geschoolden aanzienlijk vergemakkelijken.

De toelichtingen waren ontleend aan de commentaar die Listrius bij de « Stultitiae Laus » schreef. Deze verscheen niet vóór 1515. Het overnemen van dergelijke aantekeningen droeg ertoe bij de gehele verdietsing in de sfeer van de populaire belangstelling te plaatsen. Deze prozavertaling, met de noten van Listrius, werd o.m. in 1582, 1584 en 1597 herdrukt en is, naar alle waarschijnlijkheid, niet van de hand van een rederijker.

We zijn er niet in geslaagd te ontdekken wie zich achter de initialen van de vertaler : J.G. verbergt. Prof. Dr. C.G.N. de Vooys wees erop, dat het onmogelijk de bekende J. Glazemaker kan zijn [43]. Deze beginletters zijn ook niet overeen te brengen met die van de naam van de drukker zelf noch van Jan Utenhove, die door W. de Vreese, zonder nadere toelichting evenwel, als de mogelijke vervaardiger van de bewerking werd voorgesteld [44]. W. de Vreese had wel gelijk waar hij het Zuidnederlands karakter van de overzetting beklemtoonde. De bewerker was mogelijk een naar het Noorden uitgeweken Zuidnederlander. Deze zou daar in

(42) Vgl. G. Degroote, *De « Moriae Encomion » in het Nederlands* in *De Nieuwe Taalgids,* 1950, bl. 104-114.

(43) Vgl. *De Populariteit van Erasmus' Lof der Zotheid in onze Zeventiende Eeuw* in *De Nieuwe Taalgids,* 41e jrg., 6e afl., bl. 269.

(44) Vgl. *Het Boek,* XXIV, bl. 87.

W. Geillyaert, die, nogmaals volgens W. de Vreese [45], als de drukker der Vlamingen bekend stond, een uitgever gevonden hebben. Het zou echter niet hoeven te verwonderen, dat er in het Zuiden, vóór 1560 de een of andere al of niet clandestien gedrukte « Lof der Zotheid » of een vertaling in handschrift onder de mantel werd gecolporteerd. De scherpe inquisitie heeft de Zuidnederlandse drukkers misschien de lust en... ook de mogelijkheid ontnomen om, langs de gewone weg, een vertaling onder het publiek te brengen.

Wellicht bedoelde Mr. Jacobus Scheltema de Geillyaert-vertaling waar hij het had over de « oudste Vlaamsche vertaling van de Laus Stultitiae uit den tijd van *Houwaart* en *Castelein* » [46]. Heeft Mr. J. Scheltema echter een andere bewerking, nl. van een 16de-eeuws rederijker op het oog gehad ?

We zouden geneigd zijn hierop bevestigend te antwoorden, indien we P.G. Witsen Geysbeek mogen geloven, waar hij in de inleiding tot zijn « Lof der Zotheid, ironisch-comisch Hekelschrift, door Desiderius Erasmus. Uit het Latijn vertaald door P.G. Witsen Geysbeek. Met aanteekeningen van den vertaler » (Amsterdam, 1828) o.m. schreef : « Al vroeg voorzagen bij opvolging *Casteleyn, Houwaert, Westerbaen* (in dichtmaat) en *Hoogstraten* onzen landgenoten van vertalingen dezer luimige schertsrede, die, te zeer verouderd, thans geen lezer van eenigen smaak meer in handen neemt, maar liever, zoo hij het oorspronkelijke niet verstaat, een Fransche vertaling leest ». Hij heeft blijkbaar die vertalingen, ook die van Casteleyn en Houwaert gekend. Of heeft hij J. Scheltema, die hij in zijn inleiding meer dan eens aanhaalt, verkeerd begrepen, waar deze gewaagde van een overzetting van de « Laus » *uit de tijd* van Houwaert en Castelein » ? De stellige toon van P.G. Witsen schijnt deze onderstelling tegen te spreken. Wat er ook van zij, een verdietsing van de hand van M. de Castelein, J.B. Houwaert of van enig ander 16de-eeuws rhetorisijn hebben we nergens aangetroffen.

(45) Vgl. *l.c.*, bl. 87.
(46) Vgl. *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, Amsterdam,* 1819, II, 13e stuk, bl. 240-241.

4. DE SPIEGELING VAN DE « COLLOQUIA »

De « Colloquia » van Erasmus sluiten aan bij de traditionele debatten der middeleeuwen, herinneren aan de toen in de Latijnse scholen zo druk onderwezen ars disputandi. Ze zijn ook, niet het minst de verschillende Convivia, met de Nederlandse tafelspelen verwant. De middelnederlandse letterkunde bezat reeds verscheidene, in dialoogvorm geschreven dicht- en prozawerken met een didactisch-moraliserend karakter. Om alleen maar te noemen : de «Lucidarius», Maerlants Martijnzangen, Boendale's «Jans teestye» en de «Melibeus», de «Disputacie van Rogiere ende van Janne», «Seneka leren», de «Dialogus of twisprake tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus». De dialoogvorm werd in de 16de eeuw in vele Westeuropese landen beoefend, allereerst in Italië. Lucianus en Athenaeus, maar ook Augustinus waren de oudere en klassieke voorbeelden van deze stijlvorm. Het erasmiaanse colloquium is eigenlijk een moderne schepping.

De eerste colloquia, de « Colloquiorum Formulae », begon Erasmus reeds in 1497 te ontwerpen. Hij bedoelde ermee voor zijn jeugdige leerlingen Latijnse conversatieproeven te leveren. Naarmate zijn grootse levenstaak voor hem duidelijker werd : het herscheppen der theologie op de grondslag van betrouwbare uitgaven van de Griekse en Latijnse bronnen en van de gewijde teksten zelf, in hun oorspronkelijke en nauwkeurige vorm, bracht hij de colloquia niet langer als zuivere oefeningen in het Latijnse taalgebruik maar als eenvoudig-sobere samenspraken over allerlei onderwerpen van zedelijke, sociale of godsdienstige aard onder de aandacht van het publiek. Deze reeks van vinnige vertogen, die hij pas in 1533 voltooide, vormt een bonte « revue » van de eerste decenniën der 16de eeuw. Ze opent bovendien een ruim perspectief op die tijd en in bepaalde opzichten op zijn eigen leven [1].

Hoeveel beeldende toneeltjes, fijne genrestukjes treffen ons thans nog niet al werden die vaak met meer picturaal-novellistisch dan zuiver dramatisch vermogen samengesteld. We denken hierbij weer aan de schilderkunst : wekken de gestalten uit de Samenspraken niet herhaaldelijk herinneringen op aan die uit de « Optocht voor de Hooiwagen » en aan andere volkstypen uit het werk van Jeroen Bosch ? Ook « Vrouw Vuilsause en Lippenloer », het « Land van Cocagne », de « Goudzoeker », het « Gevecht tusschen de Spaarpotten en de Geldkisten » en de « Moord der Onnozelen » van

(1) Vgl. G. Degroote, *Erasmus en de Rederijkers van de XVIe Eeuw* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire,* XXIX (1951), nr. 4, bl. 402.

P. Brueghel getuigen van een verwante visie met Erasmus' verontwaardigde of geestige hekeling in verscheidene Colloquia van de vuilheid van het volk, de overdaad, het bijgeloof, de ruwheid van het soldatenvolk, de geldzucht... [2].

Het lijdt geen twijfel, dat Erasmus' Colloquia tot de beste uitingen van het genre behoren. Het is immers bekend, hoe ze herhaaldelijk, soms kort na hun verschijnen, in verscheidene landen werden nagevolgd, vertaald en zelfs geplunderd. Vele dezer Samenspraken werden onder Karel V nu eens publiek, dan weer in het geheim verspreid en gelezen volgens de wisselvalligheid van de keizerlijke politiek tegenover Rome. Bepaalde auteurs, onder wie Rabelais, Montaigne, Molière en Sir W. Scott hebben zich met betrekking tot de Colloquia, in het een of ander opzicht aan de grote humanist verplicht gevoeld [3].

Waar sommige Colloquia de rederijkers tot de meest onmiddellijke vorm van navolging : de vertaling, aangezet hebben, mogen we zeggen dat de uitstraling van die werken dan ook tastbaarder is na te gaan dan bepaalde geestes- en gevoelsaffiniteiten met de « Stultitiae Laus ».

Onder deze Colloquia komt de samenspraak « Uxor Mempsigamos » voor, waarmee « De Stove » van de Brusselse rederijker Jan van den Dale (tweede helft 15de eeuw - † 1522) veel gelijkenis vertoont. Prioriteit en crenologie, binnen het meer algemeen kader der oudere huwelijksliteratuur behandelden wij in onze uitgave der Gekende Werken van deze rederijker [4].

« Uxor Mempsigamos » kan bondig als volgt samengevat worden : twee vrouwen voeren samen een gesprek over hun huwelijksleven. De ene — ze heet Xantippe — is zeer ongelukkig in haar huwelijk. Haar man is een dronkaard en vrouwenloper, met de begrijpelijke gevolgen : twist en ruzie thuis, vecht- en scheldpartijen, waarbij zij echter nooit het onderspit wil delven. De andere vrouw — haar naam is Eulalia — heeft het in het begin van haar huwelijk ook lastig gehad : haar man was ook een boemelaar, een dronkaard en gedroeg zich eveneens slecht met ander vrouwvolk. Doch met liefdevolle zachtheid heeft zij hem tot betere inzichten gebracht. Vrouwen moeten zich onderdanig tonen en dit deed zij ook. Haar echtgenoot begon zich beter te gedragen en thans is hij onberispelijk ! Ze raadt Xantippe aan haar voorbeeld te volgen.

(2) Vgl. G. Degroote, *Erasmus' Colloquia in het Nederlands* in *Handelingen IV der Zuidnederl. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis,* 1950, bl. 76 vlgg.

(3) Vgl. Pres. Smith, *A Key to the Colloquies of Erasmus,* Harvard Theological Studies, XIII ; J. Huizinga, *De schrijver der Colloquia* in *De Gids,* 1936, bl. 27-40.

(4) Antwerpen, 1944, bl. 30 vlgg.

Na heel wat gekibbel laat Xantippe zich bepraten : zij zal het middel maar eens beproeven !

In het strofisch gedicht « De Stove » gaat het over het volgende : de dichter, op een mooie meimorgen aan het wandelen, voelt zich zwaarmoedig en vermoeid. Hij gaat in een stove (badhuis) om een verfrissend bad te nemen. Daar verneemt hij, achter een behangsel, een gesprek van twee vrouwen. Het boeit hem zo dat hij de meiden der badinrichting wegzendt om alleen en ongestoord te kunnen luisteren. Hij hoort dat de ene vrouw zeer ongelukkig is in haar huwelijk : haar man deugt helemaal niet, hij loopt andere vrouwen achterna, is aan de drank verslaafd, komt dronken thuis, maakt dan ruzie en ranselt haar af. Zij weert zich echter dapper doch het huwelijksleven is voor haar een hel en ze denkt er ernstig aan haar man te verlaten.

De andere vrouw heeft in het begin van haar huwelijk ook moeilijkheden gekend : haar man ging ook bij andere vrouwen, bedronk zich, maakte ruzie, maar zij heeft hem met begrijpende zachtheid tot betere gevoelens gebracht. En zij geeft haar vriendin deze raad : probeer het eens met zachtheid; de vrouw moet haar man onderdanig zijn en mag hem niet verlaten. Na veel tegenstribbelen stemt de ongelukkig-gehuwde vrouw erin toe deze raad te volgen. De dichter verlaat het badhuis om thuis al de wijsheid, die hij daar over het huwelijk heeft vernomen, neer te schrijven.

Bij Van den Dale wordt dus hetzelfde grondthema als bij Erasmus behandeld. De algemene gang van het betoog is in beide werken grotelijks dezelfde. In beide stukken bekeert de gelukkige vrouw haar gezellin, die een nieuw leven met haar man zal beproeven. In beide teksten komen veel parallelplaatsen voor.

Uit een grondige tekstvergelijking blijkt [5] dat « Uxor Mempsigamos » ouder is dan « De Stove » en dat de rhetorisijn, bij het vervaardigen van dit rijmwerk het erasmiaanse colloquium tot voorbeeld heeft genomen. « Uxor Mempsigamos » verscheen trouwens, volgens A. Hauffen [6], reeds in 1516 en komt chronologisch vóór « De Stove ».

De grondgedachte van « Uxor Mempsigamos » heeft deel uitgemaakt van Erasmus' sociaal-ethische overtuigingen. De humanist,

(5) Vgl. G. Degroote, *Jan van den Dale, Gekende Werken,* Antwerpen, 1944, bl. 34-37 ; vgl. ook nog een passus betreffende aanhalingen uit Paulus, die de prioriteit van « Uxor Mempsigamos » helpen aantonen : G. Degroote, *Erasmus en de Rederijkers uit de XVIe Eeuw, l.c.,* bl. 404, voetn. 1.

(6) Vgl. *Symbolae Pragenses, Festgabe der deutschen Gesellschaft für Alterthumskunde in Prag zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner,* Wien, Prag, Leipzig, 1893, S. 37 ; vgl. ook : Prof. Dr. H. De Vocht, *The Earliest English Translations of Erasmus Colloquia 1536-1566,* Louvain, 1928, p. XXVII ; Dr. Elisabeth Schneider, *Das Bild der Frau im Werk des Erasmus von Rotterdam* (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Bd. 55), Basel und Stuttgart, 1955, S. 64-65.

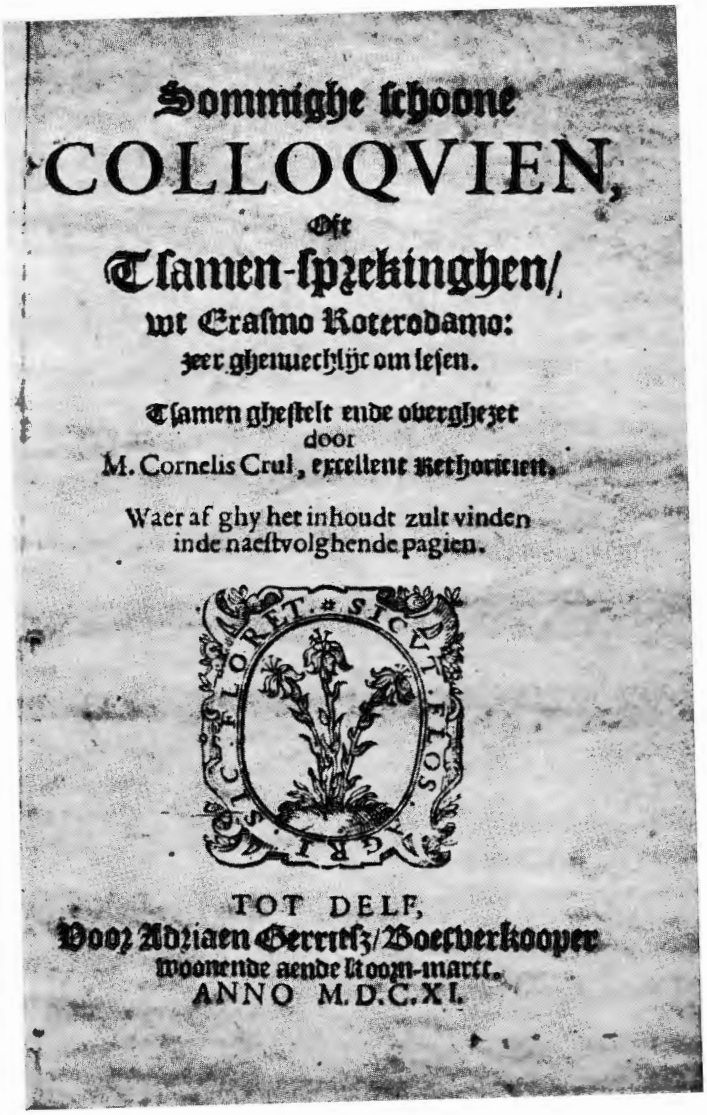

Sommighe schoone
COLLOQVIEN,
Oft
Tsamen-spreckinghen/
wt Erasmo Roterodamo:
zeer ghenuechlijc om lesen.

Tsamen ghestelt ende overghezet
door
M. Cornelis Crul, excellent Rethoricien.

Waer af ghy het inhoudt zult vinden
inde naestvolghende pagien.

TOT DELF,
Voor Adriaen Gerritsz/ Boecverkooper
woonende aende Vroom-markt.
ANNO M.D.C.XI.

Titelblad van C. Cruls bewerking van Erasmus' Colloquia

die als intellectuele vagant uit Europese bronnen kon putten, gebruikte voor zijn « Uxor Mempsigamos » de zo zeer door hem vereerde Plutarchus. Hij bezorgde van hem talrijke vertalingen en uitgaven, nl. diens « Conjugalia Praecepta ». Deze komen voor in de « Moralia ». Erasmus had Plutarchus de filologische vriendelijkheid bewezen juist deze « Moralia » in 1509 uit te geven. Van deze editie getuigde R. Hirzel in zijn « Plutarch » : « So gilt die Herausgabe der Moralia als einer der grószten Dienste, die er (Erasmus) der Literatur geleistet hat » [7].

Erasmus gebruikte verder gegevens, die aan te treffen zijn in een volksverhaal van de Wildfrau, dat voorkomt in « Le Ménagier de Paris » [8].

We weten zelfs dat zijn betrekkingen met Thomas More de humanist enkele elementen voor zijn « Uxor Mempsigamos » hebben ingegeven. Kortom, Erasmus tekende dat colloquium op de ruime achtergrond van de humanistische en toen internationale huwelijksthematiek.

Dit colloquium was overigens in latere rederijkerskringen evenmin onbekend. We onderstreepten elders de overeenkomstige trekken tussen de refreindichter van Rijnsburch, die deelnam aan het Rotterdamse rederijkersfeest van 1561 en deze samenspraak. Het mag trouwens veilig aangenomen worden, dat deze poëet Erasmus kende, aangezien meer dan één deelnemer aan het Rotterdamse Refreinfeest met diens werk, zoals we hierboven reeds vaststelden, blijkbaar goed vertrouwd was.

J.B. Houwaert (Brussel 1533-1599) vertoont in zijn « Pegasides Pleyn ende Lusthof der Maeghden » [9] enige verwantschap met Plutarchus « Conjugalia Praecepta » en met « Uxor Mempsigamos ». Dit voornamelijk waar hij leert, dat onhebbelijke echtgenoten, zoals de « wilde dieren » : olifanten, stieren, leeuwen, tijgers... met dwingende zachtheid moeten behandeld worden; dat in het echtelijk bed niet mag getwist worden en waar hij een toespeling maakt op Venus' gordel en op Vulcanus. Deze elementen komen bij Plutarchus en bij Erasmus voor.

Onder de dichters en de geleerden die door Filips de Schone met de eregiften van het traditionele Bourgondische mecenaat werden onderscheiden, treffen we ook de namen van Erasmus en J. van den Dale aan [10].

(7) Leipzig, 1912, bl. 52.

(8) Vgl. G. Degroote, *Echo's van Wildfrau-Geschiedenis en « Le Menagier de Paris »* in *De Nieuwe Taalgids,* 1949, bl. 250-254.

(9) Vgl. aangeh. bijdrage : *Echo's van Wildfrau-Geschiedenis...,* bl. 254.

(10) Nl. *Het vierthienste Boeck : Die ghetrouwicheyt van d'eerbaer ghehoude vrouwen.* Tot Leyden, 1608, bl. 141, 149, 151, 152.

We zien J. van den Dale aldus opgenomen in de kring der erasmianiserende rederijkers, als een der eersten die, zij het dan op vrij ruwe en volkse wijze, een stuk van de Rotterdammer heeft nagevolgd.

Met zijn « Sommighe schoone Colloqvien, oft Tsamen-sprekinghen / wt Erasmo Roterodamo: zeer ghenuechlijc om lesen »[11] doet J. van den Dales tijdgenoot, Cornelis Crul (ongeveer 1500 - † vóór 1550) zich als een zuiver erasmiaan voor.

Deze Nederlandse bewerkingen in verzen der colloquia: «Funus», « Absurda », « Exequiae Seraphicae » en een gelijkaardige omwerking tot « esbatement » van « Hippoplanus » worden ingeleid met de berijmde « inhoud des(es) Boecx » die bestaat uit een bondige samenvatting van elke verdietsing, die C. Crul heeft voltooid. Hetzelfde voorbericht kondigt tevens aan dat het laatste stuk uit de verzameling : « Van eenen Dronckaert » niet uit Erasmus vertaald werd — we laten het hier bijgevolg buiten beschouwing — maar een oorspronkelijke schepping van Crul is.

De voorrede, waarschijnlijk door de uitgever zelf vervaardigd, is aldus ondertekend : « D'eynde is de doodt ». De bewerkingen zelf zijn aan het slot telkens voorzien van C. Cruls devies : « Niet meer zoo Crul » — Dezelfde ondertekening komt voor bij andere gedichten van hem zoals : « Mont Toe, Borse Toe ».

Deze berijmingen zijn nog niet in een moderne uitgave verschenen. Ze zijn, inzonderheid wat « Funus » en « Exequiae » betreft, bijzonder tekenend voor de geestesgesteldheid in de toenmalige rederijkerskringen. We veroorloven ons derhalve enige uitvoerigheid bij het weergeven van de inhoud van deze samenspraken.

In het eerste : « Colloquie Funus ghenaemt, Dat is : het Lijck » treffen we dezelfde uiteenzetting als bij Erasmus aan. Twee vrienden, Marcolphus en Phedrus, worden er getekend. Deze laatste verhaalt het overlijden van G. Balearicus, een rijke legerbevelhebber, die zijn bezittingen niet op een eerlijke wijze had verworven. Eerst heeft hij het even over de twistende geneesheren, die het niet eens zijn over de ware aard van de ziekte. Om het geschil te beslechten laten zij door de echtgenote haar zieke man vragen of hij het goedvindt, dat de dokters na zijn dood een voor hem « eer-

(11) *tsamenghestelt ende overghezet door M. Cornelis Crul, excellent Rethoricien.* Delf Adriaen Gerritsz., 1611, 112 blz. Antwerpen, Stedelijke Bibliotheek ; Rotterdam, Gemeentebibliotheek (Alleen het eerste boekje werd beschreven in *Biblioth. Belgica,* 1e reeks, dl. 7 nr. C 5 en 2e reeks dl. 10 nr. E756). Over *De Colloquien van Cornelis Crul* schreef Dr. F.K.H. Kossmann een belangwekkende bijdrage in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* LXIII (1944), bl. 182-197. Onze studie geschiedde op de teksten van het Antwerpse exemplaar, dat ons welwillend in bruikleen door de heer Ger Schmook werd toegezonden, en waaraan ook de aanhalingen ontleend werden.

volle sectie op zijn lijk zouden uitoefenen ». Dit is blijkbaar een satire op de onkunde van de geneesheren. Belangrijker is de tekening van een groep monniken van de vier bedelorden en de pastoor van de parochie waartoe Balearicus behoort. Deze laatste wil de stervende de H. Sacramenten toedienen. Maar de ontmoeting tussen de pastoor en de monniken ontaardt bijna in een gevecht.

C. Crul laat hen o.m. op de volgende wijze tegen de parochieherder van leer trekken :

Sy hieten hem eenen Ezel, rechte voort,
Niet weerdich te zijn een Vercken behoedere.
Ic, zeyde Vincentius, de Prekeren broedere,
Ben Bacularius, die de Schriftueren verstaet,
En haest toekomende een Licenciaet,
Daer toe verwachtende eenen titel van fame,
Om een Doctoor te zijne, groot van name :
Wat wilt ghy u by ons ghelijcken ?
Waer studeert ghy argumenteuse practijcken ?
Ghy kont slechts wt d'Evangelie preken.
Hoe zoudy wt halen de loose treken,
En de verholentheyt der conscientie...

maar deze bijt duchtig van zich af :

Ghy timmert Palaysen en laet u eeren,
U renten vermeeren, tot elcken tije,
In allen u dinghen is ypocrisije,
Der armer lieden sweet moet u nu voeden :
Ghy zijt Wolven en wilt de schapen hoeden...

Wanneer de pastoor de ziekenkamer verlaten heeft, verschijnen enkele Kruisdragers en er volgt een nog heviger ruzie. Ze trekken zich echter maar terug nadat de Augustijnen, Franciscanen, Carmelieten en Dominicanen hen verweten hebben, dat ze het wagen te spreken van meer bedelorden dan er evangelisten zijn. Daarop vallen Franciscanen en Dominicanen hun bondgenoten aan met de beschuldiging dat ze geen ware bedelmonniken zijn.

Dit alles wordt « met vol orkest afgespeeld » zo dat de zieke om stilte laat verzoeken.

Eindelijk wordt zijn testament door de monniken zo opgesteld dat bijna al zijn bezittingen aan de geestelijke orden worden overgemaakt. Zijn weduwe en kinderen worden tevens gedwongen in het klooster te treden. Een pauselijke bul wordt bij de stervende voorgelezen. Hierin wordt volledige kwijtschelding van zijn zonden beloofd. Zijn onrechtmatig verkregen goederen worden tot

rechtvaardig bezit verklaard. Tenslotte wordt een mat op de grond opengespreid, die hier en daar met as wordt bestrooid terwijl de zieke erop wordt neergelegd. Over hem wordt de pij van een Franciscaan geschoven en de pauselijke bul naast hem gelegd.

Daarna beschrijft Erasmus het overlijden van Cornelius, een andere vriend van Phedrus. Die was in alle eenvoud en in vredige berusting gestorven. Aan de pastoor, die hem in zijn laatste ogenblikken bijstaat, zegt hij eenvoudig, en dit in scherp contrast tot wat in het vorig tafereel werd geschetst :

Hy zeyde : mijn Pastoor, laet datte al loopen,
Weder veel klocken luyen oft watmen hier ziet,
Myn ziele en heves te quader niet,
Maer zouder erghernisse af komen met schanden,
Dat stelle ic al tsamen in uwen handen,
Doedy my een Misse, t'is meer dan ghenoech,
Ten is myn meyninghe ooc, laet noch vroet,
Dat ic yemants verdiensten wil berooven.
Christus heeft voor my verdient, dats myn gelooven,
Ooc en wil ic koopen niemandts ghebedt,
Op twee aflaets brieven is alle myn hope ghezet :
Den eenen is den aflaet van al myn sonden,
Den anderen is beseghelt met Christus wonden,
Die ons kinderen maect van d'eeuwich rijc,
Want ic dede my zelven groot onghelijc
Dat ic metten ondancbaren knechte,
Metten Heere zoude willen gaen int gherechte,
In syn aenschijn en isser rechtveerdich gheene.
Ic beroep my op syn barmherticheyt alleene,
Die is onmetelijc ende voor elcken open.

Het verdient opmerking, dat we in de Spelen van Sinne, die te Gent in 1539 werden opgevoerd, vaak eenzelfde klank vernemen !

Na een nobel afscheid van zijn vrouw is hij tot sterven bereid :

De Heere is alleen myn Beschermer, voorwaer,
Hem moet ic lof ende eere toezegghen.
Doen ghinc hy syn handen op de borst legghen,
En heeft syn ooghen ten Hemel gheslaghen:
O Heere, zeyde hy, hebt aen my goet behaghen,
Ghy, die my verlost hebt van tHelsche foreest,
In uwen handen bevele ic mynen gheest...

Echt erasmiaans is het slot :

Phedrus :

Twaren beyde myn vrienden, die ic wel kende,
Maer of ic niet recht en koste ghescheyden

Wie de beste ghestorven is van hun beyden,
Ghy die oprecht zijt, zullet rechtelijc uyten.

En Marcolphus antwoordt :

Zo willen wy 't dan daer mede sluyten,
Van my wordter namaels beter op bedacht.
Metter tijt worden alle zaken volbracht.

Opvallend is de doorlopend persoonlijke commentaar van Marcolphus bij het objectieve verhaal van Phedrus. Evenals bij Erasmus volgt aan het slot geen uitspraak, maar die wordt aan de lezer zelf overgelaten.

Het tweede colloquium draagt als titel: «Absurda. Dat is Vremdt bescheedt. Twee doove Personagien, wt Colloquia Erasmi Roterodami ». De personen bij Erasmus zijn : Annius en Leucius; bij Crul : Anius en Lencius (1. Leucius); bij Erasmus is er sprake van het huwelijk van Pancratius en Albina, bij Crul wordt de eerste naam, indien geen drukfout, tot Lancras.

De inhoud is bij beiden dezelfde. Ieder van de twee doven volgt zijn eigen gedachtengang. Terwijl Annius het heeft over een bruiloft die Leucius heeft bijgewoond, verhaalt deze zijn lotgevallen gedurende een tocht op zee, vooral hoe zijn schip door een storm en door zeerovers werd overvallen... G. Kalff heeft in zijn « Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde » (II, bl. 508) reeds opgemerkt, dat in dit colloquium « woord en wederwoord op elkander sluiten als een tang op een varken : een genre, dat herinnert aan de samenspraken van Claes en Jan, van Aernout en de Meester, aan de leugenliederen en liederen van onmogelijke dingen ». We zouden er kunnen aan toevoegen : ook bepaalde leugenrefreinen waarover Dr. C. Kruyskamp (De Refreinenbundel van Jan van Doesborch, I, bl. LIX-LX) handelde, verraden een gelijkaardige voorliefde voor nonsens en speelsheid : b.v. het door Dr. C. Kruyskamp vermelde refrein CXXX met de beschrijving van een wonderlijk feest waar de afwezigen het vrolijkst meedoen, waar men botermelk uit lege kruiken drinkt en waar men « met caluwen hoofden seer rowgehaert » kan zijn.

Bijzonder treffend is het vast te stellen, dat Cruls bewerking van Erasmus' « Absurda », op weinig belangrijke verschillen na, hoofdzakelijk wat de spelling betreft, door J.B. Houwaert in zijn « Sommare beschrijvinghe vande triumphelijcke Incomst vanden doorluchtighen ende hooghgheboren Aerts-hertoge Matthias binnen die Princelijcke stadt van Brussele, in t' jaer ons Heeren M.D.LXXVIII. den xviij dach Januarii » [12], zonder nadere aanwijzing, werd over-

(12) Midtsgaders die tanneelen, poincten, figuren ende spectaculen, die inde voor-

genomen. Johan Baptist was op het gebied van ontleningen zonder vermelding van bron niet helemaal aan zijn proefstuk. Op te merken valt evenwel, dat hij in dat opzicht in zijn tijd niet alleen stond. Hierbij sluit enigszins het verschijnsel van de rhetoricale « motievenkunst » aan, zoals we dat in verband met sommige Bourgondische rederijkers meenden te mogen noemen.

Eigenaardig is het in elk geval, dat Houwaert juist wat kennelijk het auteurschap van Crul aanwijst : diens zo gebruikelijke ondertekening, niet alleen onder al de « colloquien » doch ook onder verschillende andere gedichten, met de kenspreuk : *Niet meer zoo Crul,* bij de bewuste samenspraak heeft weggelaten. Van de titel : « Absurda. Dat is vremdt bescheedt... wt Colloquia Erasmi Roterodami » werd evenmin melding gemaakt. Dat staat ook in scherpe tegenstelling tot de latere editie van Cruls bewerkingen, in 1611, waar nauwkeurig én op het titelblad én bij drie van de vier dialogen afzonderlijk de herkomst uit de colloquia van Erasmus wordt aangestipt.

Aan welke bron werd de tekst van Crul, zoals die in Houwaerts verzameling is aan te treffen, ontleend ? Het valt niet uit te maken of er toen een druk bestond van dat colloquium afzonderlijk of van al de verdietsingen van Crul samen. Het is ook mogelijk dat de versie bij Houwaert op een handschrift teruggaat. De juiste tekstoverleving betreffende de editie der « schoone colloquien » van 1611 kennen we evenmin.

Johan Baptist stelde Cruls dialoog in zijn bundel als een « farce » voor. Ze werd gedurende het feestmaal opgevoerd en heeft, in de opeenvolgende bonte vertoningen, de « triumphelijcke Incomst » met een komische noot besloten. Hieruit blijkt welke ruime waardering de luimige bewerking van Erasmus' « Absurda » door C. Crul in de 16de eeuw mocht vinden, zodat ze zelfs eervol werd uitgekozen om als tafelspel, tot vermaak van zulk een schitterend gezelschap als dat van Aartshertog Matthias, te dienen.

Was de keuze aan Houwaert zelf te danken of werd het stuk hem — die de algemene organisator van de « Incomste » was — door iemand anders voor opvoering voorgesteld of aanbevolen ? Heeft Houwaert of iemand anders de voorstelling helpen voorbereiden ? In hoever speelde achter deze keuze wellicht enige sympathie voor de grote Rotterdammer zelf ? Dit blijven vooralsnog open vragen.

seyde incompste (ter eeren van sijne doorluchticheyt) zijn verthoont gheweest, met meer ander saken, die doen ter tijt gheschiet zijn. *Gheinventeert ende ghecomponeert deur* Jean Baptista Houwaert, Consiellier ende Meester vanden Rekeninghen ons Heeren des Coninckx in Brabant. T'Antwerpen, Ghedruct by Christoffel Plantijn, Drucker der Co. Mateyt, in t' iaer M.DLXXIX.

Behalve deze tot op heden [13] onbekende populariteit van Cruls bewerking uit Erasmus' œuvre, namelijk in de vorm van een tafelspel, wordt hier tevens aangetoond, dat het veruit levendigste stuk uit de « Sommare beschrijvinghe... » niet op naam van Houwaert, zoals vroeger werd aangenomen, doch op die van Cornelis Crul dient gebracht. Het is bovendien de oudste uitgave, die we thans van deze verdietsing uit Erasmus door de Antwerpse « excellent Rethoricien » kennen.

De derde bewerking : « Dialogus van dry Personagien. Den Meester, den knecht, den Coopman ende synen vriendt. Wt Colloquie Erasmi ghenaemt Hippoplanus, Dat is, Peert schalc oft Roskam » bevestigt de woorden van J. Huizinga waar deze schreef, dat in elke samenspraak, zelfs in de eerste, een schets zit voor een komedie, een novelle of een satire. Crul gewaagt zelf, in het sluitstuk van zijn omwerking, van een « esbatement » (v. 712) en van « ons spel » (v. 715). Dit is overigens een zelfstandig bijgevoegde « oorloftoespraak » tot het publiek in de trant die toen gebruikelijk was.

De personen, die bij Erasmus optreden, heten Aulus en Phaedrus. De gewoonlijk steeds vrolijke Phaedrus ziet er zeer ernstig uit. Hij vertelt Aulus, die ook reeds, naar hij zegt, het slachtoffer is geweest van de oneerlijkheid van paardenhandelaars, zijn ervaringen met een paardenkoopman. Onlangs moest hij, Phaedrus, een lange reis ondernemen. Hij kocht een paard van een koopman die hij vrij goed kende. Het dier scheen aanvankelijk buitengewoon op dreef, maar na anderhalf uur was het al zo moe dat het zelfs voor de scherpste aansporingen ongevoelig bleef. Hij stalde het bij een kennis en huurde een ander. Toen hij bij deze vriend terugkwam, vond hij het eerste paard flink uitgerust. Hij bracht dit naar de paardenhandelaar. Toen deze zag hoe fris het dier was, meende hij zich vergist te hebben en wou het volstrekt terugkopen. Ze kwamen overeen betreffende een prijs, die hoger was dan die welke Phaedrus betaald had.

Phaedrus stuurde intussen iemand, die hij volledig over het geval had ingelicht, naar de paardenhandelaar om het bedoelde paard te kopen. Deze vroeg nu een nog aanzienlijker bedrag. De koper gaf hem intussen een goudstuk als handgeld, want hij zou dan over kort het dier komen halen...

Toen Phaedrus daarna andermaal verklaarde het paard voor een dringende reis nodig te hebben, dit natuurlijk alleen om de kooplust van de bedrieger te prikkelen, wou deze het niet meer afstaan

(13) Vgl. G. Degroote, *Cornelis Cruls bewerking van Erasmus' colloquium « Absurda » in een werk van Johan Baptist Houwaert* in *Spiegel der Letteren*, 1960, bl. 161-174.

en betaalde Phaedrus de vroeger overeengekomen som... Zo werd de bedrieger bedrogen, die maar zijn beklag bleef maken over de kwade trouw van de man, die hem het handgeld had gegeven, maar intussen niets meer van zich liet horen...

C. Crul heeft zijn « esbatement » enigszins anders ingekleed : de paardenhandelaar verschijnt er als de Meester. Zijn knecht, Hansken geheten, is zijn in meer dan één opzicht handige en olijke helper, die een stevig glas gaat drinken wanneer de koop gesloten is. De koopman heeft het paard nodig voor een veertiendaagse reis naar... Oost-Europa. Hij wil eerst, vanuit Antwerpen, Diest bereiken. Onderweg, te Lier, verhuurt een vriend — deze is hier eveneens een afzonderlijk-acterende figuur — hem een fris paard Deze zelfde vriend zal met de meester en de knecht de schijnkoop afsluiten. Er treden hier, in tegenstelling tot wat de titel aangeeft, vier personen op.

In de vierde berijming, « Exequiae Seraphicae Dat is, Minnebroeders wtvaert : Ex Erasmi Colloquijs », treffen we hetzelfde verhaal en dezelfde figuren aan — Philecous en Theotimus — als in het oorspronkelijke. Theotimus vertelt de geschiedenis van een zekere Eusebius, die wanneer hij van de dokters verneemt dat hij nog drie dagen te leven heeft, minderbroeder wordt. Theotimus verdedigt dit aan de hand van beroemde voorbeelden als R. Agricola en Chr. Longolius, over wie hij zegt :

> Dat waren nochtans mannen van wijser aert !

De fijne, ironiserende geest van Erasmus vinden we terug in de sceptische Philecous, die de in de Franciscanen opgaande Theotimus het volgende geval te bedenken geeft :

> Ic was eens t' Antwerpen, in voorleden daghen,
> En daer was een vrouwe op haer wterste gheleghen,
> Daer was ooc een Minnebruer, om haer te beweghen,
> En ghelijcmen ghewoon is, haer wat goets te talen.
> Dese, als hy nu sach dat sy beghonst te halen
> Naer haren aesseme, zoo liep hy doe
> Ende stac haren erm, tot de schouder toe,
> In syns selfs cappe, die hy hadde aent lijf.
> Doen rees daer onderlinghe ghekijf
> Oft die vrouwe ooc salich zoude wesen gheheel;
> Sommighe zeyden datter maer het deel,
> Dat inde cap had ghesteken, en zou wesen verkoren.

En hij gaat verder, spottend o.m. met de aanhangers van de nieuwe leer :

Nochtans zegghen zommighe vermiste hoyen,
Die redelijc diep in de materie terden,
Dat men door tgheloof alleen mach salich werden,
Zonder eenighe wercken, dat dorven sy beloven.
Maer dit kleet gaet dese noch al te boven,
Want dat bevrijtse wel zonder geloof van d'eeuwich quaet.

Voortdurend neemt Philecous de gebreken der Franciscanen onder schot, tot hij besluit :

Zoo wil ic dan voortaen gaen in ruste leven,
En alle zorghe wil ic stellen besijden :
Franciscus kappe zal my wel bevrijden.

Welke is de verhouding van C. Crul tot zijn Latijnse voorbeelden ?

Er is natuurlijk het grote vormverschil. Erasmus schrijft proza terwijl Crul het gebruikelijke knittelvers hanteert, met overal hetzelfde paarrijm en niet zelden, als b.v. in « Funus » en in het afscheidswoord bij « Hippoplanus », verschillende binnen- en dubbelrijmen. Zoals vaak bij Erasmus begint ook dit colloquium « in medias res ». De opmerkingen nopens het uitzicht van de aangesproken persoon behoren tot de erasmiaanse techniek. Die zijn b.v. in « Funus » van Crul eveneens aan te treffen :

Marcolphus :

Wel, van waer komt ons Phedrus de schoonste figure.
Dat syn aenschijn nu verandert is int zure,
En daer hy door nature volmaect ghestelt is,
My dunct, hy wt Trophonius [14] hol ghetelt is,
Tschijnt dat hy ghequelt is by syn Imagie.

Phedrus :

En waerom datte, wat dunct u ragie ?
Is myn visagie een ghesichte om af te vliene ?

Marcolphus :

Om dat ghy onghewoonlijc zijt aldus te ziene
Verschrickelijc, hatelijc ende wreedt,
Tschijnt dat u yemant heeft ghedaen groot leedt,
Want wt u contenancie gheen vreucht en rijst.
Ghy ziet al anders dan uwen naem [15] wt-wijst.

(14) Een waarzegger, die een duister hol bewoonde in Beotië. Cicero zegt dat ieder die dit hol betrad naderhand nooit meer lachte, maar steeds somber en ernstig bleef kijken, vgl. Dr. N.J. Singels, *Een tweede Twaalftal samenspraken,* Amsterdam, W.B. (z.d.), bl. 24.

(15) Phaedrus : helder, vrolijk, stralend, Vgl. Dr. N.J. Singels, *l.c.*, bl. 24.

Dit kan Erasmus van Lucianus geleerd hebben, die hij o.m. blijkens vertalingen en meer dan één treffende overeenkomst met diens colloquia goed kende. Maar ook het gewone leven, waar een gesprek met een dergelijk begin wel meer voorkomt, kan hem tot voorbeeld gediend hebben. Het overlaten van de conclusie aan de lezer, waarop we reeds de aandacht vestigden, is eveneens een typisch erasmiaans element, dat we in « Funus » terugvinden.

Het is moeilijk uit te maken volgens welke editie(s) van Colloquia C. Crul zijn berijmingen heeft vervaardigd. Het is ons evenmin bekend of hij iets afwist van de personen, die misschien door Erasmus in de bewuste colloquia werden gehekeld [16].

Poëtische bewerkingen zijn uiteraard min of meer vrij en we moeten dat ook met betrekking tot Crul vaststellen. Dit neemt niet weg, zoals uit de besproken inhoud reeds is gebleken, dat de voornaamste gegevens en zelfs tal van kleinere bijzonderheden uit Erasmus' « Samenspraken » door hem bewaard bleven.

De meesterlijke beknoptheid van het oorspronkelijke werd door hem evenwel over meestal een groot aantal verzen uitgesponnen. Zo tellen Funus 1316, Absurda 204, Hippoplanus 720 en Exequiae Seraphicae 765 versregels.

De bondige wisselrede « Absurda », waar de personen slechts met enkele woorden op elkaar reageren, werd veel breder uitgewerkt. Hij heeft telkens, in woord en wederwoord, een soort van perifrase rond de kernelementen van het erasmiaans verhaal geweven. Zeer dikwijls vult hij dat met beeldende bijzonderheden aan. Bij Erasmus zegt Anius : « Waarom heeft men zo een piepjong meisje aan zulk een brutale vent overgeleverd ? ». Bij Crul wordt dit :

Anius :

Aylacen ! is dat waer, zoo ghevet mij wel wondere
Dat de vrienden dit houwelijc hebben ghedaen
T' is al een zeer zorchelijc feyt bestaen
Alzulcken teeren meysken te aventueren;
Den Bruygom is al wat hert van natueren
Al en achtent de vrienden niet een boone.
T' is al een lanc mensch en groot van persoone.
Hy mochtse by ghevalle iewers verstuycken,
En de Bruyt zoumen tusschen twee handekens luycken
Zoo engheskens isse vande moeder gheboren.

(16) Voor de uitgaven waarin de bewuste colloquia het eerst voorkomen, evenals voor de toespelingen op bepaalde personen, zie Pr. Smith, *o.c.*, pp. 43, 49, 54 ; vgl. ook Pr. Smith, *Erasmus, a Study of his Life, Ideals and Place in History*, New York and London, 1923, p. 383 ; Martha Heep, *Die Colloquia Familiaria des Erasmus und Lucian*, Halle, 1927, S. 55.

Erasmus' werk dat de man van smaak verraadt, wordt hier dikwijls aan een weinig verfijnde populaire trant aangepast. Zo b.v. waar Anius in het origineel zegt : « O, wat verrassend nieuws ! Reeds vóór de bruiloft was ze zwanger ? ». Dat wordt door Crul aldus weergegeven :

> O wat nieuwer dinc ist dat ghy daer verhaelt,
> Droechse kint, zeghdy, eerse ghehout was ?
> Zo bleect wel dat haren maechdom zeer out was :
> Twas een proper Bruyt metten buyc vol jonghen !

In « Funus » heeft Erasmus een van zijn heftigste aanvallen gericht, die aan bepaalde plaatsen uit zijn « Laus » doen denken, tegen de bedelmonniken, « de wespen » zoals hij zegt. Deze samenspraak is ongetwijfeld een van de krachtigste uit de omvangrijke bundel colloquia, want voorbeelden van scherper satirisch vermogen zal men er nauwelijks aantreffen. Hier, zoals in «Exequiae», is in de eerste plaats de opvoeder, de zedenverbeteraar aan het woord. « Funus » is bovendien, in al zijn sobere gedegenheid, zijn beheerste elegantie van uitdrukking, door het lenig spel van vraag en antwoord, door een handige aanwending van de reageermiddelen, bijzonder typerend voor het artistiek gehalte van vele colloquia. We zullen niet beweren, dat er van deze humanistische vormverfijning bij Crul veel sporen zijn overgebleven. « Funus » evenals « Exequiae » heeft hij echter, in zijn schilderachtige en populaire taal, het dichtst weten te benaderen.

Cruls « Hippoplanus » bestaat uit losse toneeltjes. De vier personen spreken er niet alleen omslachtiger maar de vriend, en vooral de knecht hebben er een eigen stem. Deze laatste werd met enkele zware, ruwe trekken getekend en is een vrolijke kwant, die het voorstel van zijn baas, op het welslagen van de « lijfkoop » te gaan drinken, gretig aanvaardt. We vinden hier niet de herberg noch een eigenlijk herbergtoneel, dat in sommige rederijkersstukken (b.v. bij C. Everaert of in Mariken van Nieumeghen) voorkomt, maar wel een dronkemansmonoloog aan het einde waarvan de knecht zegt :

> Ic ghevoele dat de timmerlien in mijn hoot zijn.

Een schilderachtig spreekwoord kleurt hier en daar de taal van de bewerker. Dit draagt ertoe bij de erasmiaanse kerngegevens in de sfeer van de populaire belangstelling te plaatsen.

Een geestig trekje als het volgende, waarachter men de schalkse lach van de humanist zelf vermoedt, zal men echter te vergeefs bij Crul zoeken : Phaedrus, die het paard gekocht had, zegt over

zichzelf en de paardenhandelaar, nadat hij deze had beetgenomen : « Hij heeft me nog wel eens een paar malen ontmoet en mij zijn beklag gemaakt over de kwade trouw van de koper. Maar ik heb hem van mijn kant dadelijk de mantel uitgeveegd en gezegd dat hij die lelijke behandeling waard was, omdat hij mij door een overhaaste verkoop van zo'n goed paard had beroofd » [17].

Waar Erasmus de plaats van het gebeuren in zijn colloquia niet vermeldt of slechts vaag omschrijft, treffen bij Crul een drietal lokale aanduidingen waarbij Antwerpen, Diest en Lier uitdrukkelijk genoemd worden. Aan het slot van hun respectieve stukken is er een gelijkaardige zedenles : bedriegers verdienen bedrogen te worden.

Of het stuk is opgevoerd, weten wij niet met zekerheid. Het lijdt geen twijfel dat het ervoor was bestemd, zoals o.m. door de « oorloftoespraak » wordt aangetoond. Met zijn vrij vlotte en geestige dialoog behoort het zeker niet tot de minst levendige, komische spelen ons door de 16de-eeuwse rederijkers nagelaten.

De vraag rijst : door welke bedoeling zijn deze berijmde bewerkingen geïnspireerd ? De gegevens waarover we beschikken laten toe te onderstellen, dat de uilenspiegelachtige schrijver van Heynken de Luyere er door zijn zin voor het komische der toestanden toe gebracht werd althans « Absurda » en « Hippoplanus » aan zijn formisme aan te passen. Dit werd naderhand blijkbaar ook zo beschouwd, waar de uitgever in de titel liet drukken : « ghenuechlyc om lesen » en in het woord vooraf met betrekking tot het dronkemansgedicht van Crul gewaagt van : « De leste Clucht ». Vooral « Hippoplanus » verraadt smaak in het volksleven waarbij gulle humor en beeldend vermogen samengaan. Het is bovendien niet uitgesloten, dat Crul, die zelf koopman was, dergelijke ondervinding opgedaan had of in zijn omgeving erover had gehoord : paardenhandelaars stonden toen immers vaak als oneerlijke lieden aangeschreven.

Met de andere twee colloquia nam Crul deel aan de toen actuele en openbare strijdvraag omtrent het geloof en heeft hij in een der meest klemmende problemen van de tijd gegrepen, nl. van het stervensmoment en van de verdienstelijkheid der werken, die eveneens in het brandpunt der belangstelling stonden van de rederijkers die de Gentse sinnespelen van 1539 schreven. Hij doet zich hier voor als een erasmicus, die blijkbaar een scherp oog had voor het verkeerde in de kerkelijke toestanden. Mogen we wellicht, op grond van de berijmingen van « Funus » en « Exequiae » ver-

(17) Vgl. Dr. J.N. Singels, *Een Twaalftal Samenspraken van Desiderius Erasmus*, Amsterdam [2], (z.j.), bl. 66-67.

moeden, dat hij de kerk in de geest van de vereerde leermeester — de taak van de moralist lag de rederijker, blijkens de stichtelijke functie zelf van de rhetorike, eveneens nauw aan het hart ! — zocht te verbeteren ? [18].

Deze overzettingen in het 16de-eeuwse Diets en transpositie in de rhetoricale sfeer vormen de volledigste en trouwste navolging door een tijdgenoot-rederijker van een belangwekkend onderdeel uit het œuvre van de beroemde Rotterdammer.

De twee voorname motieven : het kwaad door de tong veroorzaakt en dat van « het geld en de bezittingen », het « oud beminlick fenijn », uit Cruls gedicht « Mont toe, Borse toe », waarover we verder handelen, treffen we ook aan in « Een twee sprake vanden rycken ghierighen... ». Het is eigenlijk een refrein dat eveneens aan C. Crul wordt toegeschreven [19]. Dit intern gegeven, waarbij met verwante woorden op de betekenis van het geld (« het fenijn boven fenijne » in de « twee sprake ») in de twee gedichten wordt gezinspeeld, bevestigt deze toeschrijving [20]. Dit sluit echter niet uit dat nog meer trefpunten tussen de « twee sprake » en ander werk van Crul en Erasmus zich vanzelf opdringen.

De grondstelling van Erasmus' colloquium, dat door Crul vertaald werd onder de titel : « Funus dat is het lijck » is dat de mens in het stervensogenblik zijn vertrouwen niet moet stellen in allerlei « uiterlijkheden » als aflaatbrieven, bullen, op het sterfbed gemaakte testamenten, een rijke begrafenis, de monnikspij of de geestelijke orden... maar in Gods barmhartigheid zelf. Zoals we reeds zagen, heeft Erasmus dit thema gedeeltelijk nog behandeld, o.m. in de ook door Crul bewerkte samenspraak « Exequiae Seraphicae ». De kern van de « twee sprake » is echter : het afwegen van de voor- en nadelen van de aardse rijkdom [21], maar tevens de tegenstelling tussen armen en rijken, die hieruit voortvloeit, en een afstraffing van deze laatsten. Aan « Funus », aan « Exequiae Seraphicae » en ander werk van de humanist herinneren voornamelijk deze verzen uit de « twee sprake » [22] :

(18) Vgl. in verband hiermede *De Gids*, 1939, bl. 207 vlgg.

(19) Vgl. A. Van Elslander en L. Roose, *Het Handschrift der Zogenaamde « Refereynen van C. Crul »* in *De Gulden Passer*, 27e jrg., 1949, nr. 1, bl. 46. Vgl. ook Dr. L. Roose, *Religieuze Poëzie van Cornelis Crul*, Zwolle, 1954 (Zwolse Drukken en Herdrukken nr. 12), bl. 19-20.

(20) Vgl. G. Degroote, *Erasmiana in het Handschrift der zogenaamde « Refereynen van C. Crul »* in *De Gulden Passer*, 28e jrg., bl. 137-139.

(21) Vgl. A. Van Elslander en L. Roose, *aangehaalde bijdr.*, bl. 50 ; Dr. L. Roose, *o.c.*, bl. 19-20.

(22) Deze verzen komen voor bij A. Van Elslander en L. Roose, *aangeh. bijdr.*, bl. 51.

Hoe criminel delict, hij crijcht dispensacie
Pardoen remis, heeft hij te gheven ducaten
— — — — — — — —
Oft vleesch eten inde vasten, twert hem toe gelaten
Hy doet alle gheboden, na zijnen wille keeren...
— — — — — — — —
— — — — Christus cocht den hemel met Zijnen bloede
Maer den rijcken machen coopen met zynen goede
— — — — — — — —
Dat hij voer zijn doot een vet testament mocht maken
Daer vele naer haken
Maer den rycken conquest doet alle zaken
Hem makende den wech na den hemel zoe breet
Datter hij wel blindelinghe in zou gheraken
Want zijn fondacien staen daer alle bereet
Om hem metter macht in te trecken...
Maer eylaes, als den aermen is overleden
Doe moet verdolen want hy den wech niet en weet
Soe en heeft zijn ghelt daer voer hem niet ghebeden
Maer den rycken coopet al boven en beneden.
— — — — — — — —
— — — — — — — —
Synen vuylen schat gaet hij (de rijcke) dan ierst wech schincken
Meenende dies den hemel versekert te zyne... [23]

Bij dat alles mag evenmin uit het oog verloren worden, dat Erasmus het niet in het bijzonder op de rijken gemunt had, maar dat dergelijke uitlatingen tot zijn ongenadige hekeling van de vele tekortkomingen en misbruiken in het toenmalig religieus en sociaal leven behoorden.

De ontleningen aan en de toespelingen op de H. Schrift, die in de « twee sprake » voorkomen, zijn een uiting van het toenmalig biblicisme, waarop we verder nog terugkomen. Dit werd, evenals meer in het bijzonder het paulinisme, door Erasmus bevorderd. Zo wordt in de « twee sprake » b.v. Paulus uitdrukkelijk vermeld : « Soe Paulus tot Timotheum heeft ghescreven... » [24].

We menen tenslotte de « twee sprake » niet te erasmiaans te kleuren wanneer we nog wijzen op deze variante : doet aldaar het gezegde dat Christus « zot » was toen hij de armoede « voer tbeste lot » koos, niet even denken aan het andere uit « De Lof der Zot-

(23) Deze laatste twee verzen bij A. Van Elslander en L. Roose, *aangeh. bijdr.*, bl. 65.
(24) Deze regel bij A. Van Elslander en L. Roose, *aangeh. bijdr.*, bl. 64.

heid » dat Christus dwaas was... toen hij de menselijke natuur aannam ? [25]

Ook wat de vorm betreft, sluit de « twee sprake » ongetwijfeld bij het erasmiaans colloquium aan. Er is echter een scherp contrast : Erasmus' colloquium met de eigen, bewegelijke dialoogstijl, met de personen die tekenende of symbolische namen dragen, die vinnig en gevat, niet zelden licht ironiserend of bijtend sarcastisch op elkaar reageren en... Cruls onpersoonlijke, met hetzelfde : *jaet* (want) en *neent* (want...) ingeleide antwoorden op de algemene vraag : « Eist dan wonder, dat elc na rycdom gheneghen es ? »... Dat alles werd bovendien in de vorm van een refrein ingekleed, dat met zijn dubbele prince-strofe een verruiming van dit vrijwel geijkte rederijkersgenre betekent. Zoals Erasmus in « Funus » en in vele colloquia overigens laat ook Crul in zijn refrein de conclusie blijkbaar aan de lezer over.

Erasmus durfde zeer veel zeggen : hij bediende zich van Vrouwe Stultitia als van een marot. In de colloquia liet hij anderen voor zich spreken. Voortdurend deed hij eigen opvattingen achter zijn personen schuilgaan. Volgens deze laatste methode schijnt ook het uitvoerig Zuidnederlands tafelspel : « Een schoon Tafelspel van drie Personagien » [26] opgebouwd. De overgebleven druk is van 1563; het werd echter vroeger, wellicht ca. 1540, geschreven. In de proloog wordt Erasmus niet alleen vermeld maar zijn lof uitbundig verkondigd. De auteur beroept zich bovendien op de humanist als op een autoriteit :

> Den geleerden Erasmus, seer rijc int verstande,
> Eenen nieuwen Cicero in zijn compositien,
> Een rechte Phenix, geboren in Nederlande,
> Consenteert en laet toe, sonder malicie,
> Dat elck Personagie, door zijn Officie,
> Mach eerlijck ende cloec zijn verstand gebruycken,
> So verre hy blijft in zijn bequame conditie...

Waar we de poëet zich aldus het recht horen voorbehouden zijn personages die opvattingen te laten verdedigen, die hem passend lijken, en beweren dat het een oud voorrecht van Rhetorica is het pro en het contra van iets op het toneel uit te beelden; waar hij met nadruk verklaart zelf geen partij te kiezen en dat de toeschouwer zichzelf een oordeel moet vormen, zien we hem niets anders dan het erasmiaanse standpunt innemen. In werkelijkheid is de dichter evenwel niet zo neutraal als reeds blijkt uit de namen

(25) Vgl. de tekst van de « twee sprake » bij A. Van Elslander en L. Roose, *l.c.*, bl. 63 en Mr. Dr. A. Kans vertaling *De Lof der Zotheid*, bl. 161.
(26) Vgl. de uitgave bij Dr. L.M. Van Dis, *o.c.*, bl. 166 vlgg.

die hij — ook bij vele tijdgenoten en bij Erasmus niet het minst speelde de klankschilderende en symbolische naamgeving een niet geringe rol — aan zijn figuren geeft : « Eygen ghemack » die de Roomse Kerk vertegenwoordigt en « Evangelis verstant », die vrij de bijbel gebruikt en Luthers geest « verantwoordt ». We mogen derhalve gerust aannemen dat de erasmiaanse geest hier vrij krachtig heeft gewerkt, althans wat de manier van samenstelling van het spel betreft. De breedvoerige en lovende uitweiding over Erasmus in de proloog pleit wel degelijk voor de toenmalige invloed die de humanist op de rederijkers heeft gehad. Hij heeft hen zelfstandiger leren denken en in hen, tenminste in onze schrijver, de zin voor de « Liberteyt » gevoelig aangescherpt.

We kunnen nog verwijzen naar « Een ander Spel van de groote Hel » [27], waarin we een echo vernemen van de misbruiken die ook Erasmus in zijn samenspraak « Funus » zo fel heeft gehekeld. Het betreft voornamelijk de plaatsen waar hij het heeft tegen de priesters, die, wanneer ze een stervende bijstaan, misbruik maken van hun ambt door de Kerk te doen bevoordelen boven schuldeisers en erfgenamen; tegen een door de priesters opgedrongen begrafenis, die veel kosten zal vergen; tegen op het sterfbed gemaakte testamenten. Kortom, tegen de verscheidene vormen van de schraapzucht der geestelijkheid, die dat alles onder de mantel van « schijnende heijlicheyt » tracht te vermommen :

> Noch suldy al ter hellen haelen
> deese biechtvaers, die tot den testament groot, raen,
> daer naw soo veel is om die schult te betaelen;
> het moeter weesen, al souden de kinderen om broot gaen...

Aan « Funus » worden we bijzonder levendig herinnerd in het zesde stuk uit de reeks « Seven Spelen van de wercken der bermherticheydt » (1591), waar de auteur zich schamper uitlaat over het feit dat bij het sterfbed van de rijke veel dokters en vrienden komen (bij Erasmus zijn het monniken), die op een legaat hopen, dat de « vrees voor sterven » uit het besef van zondigheid en onwetendheid voortkomt. Het slot van « Funus » vinden we bijna letterlijk weer in de raadgevingen van de stervende, nadat hij de troost van het geloof heeft ontvangen : hij zet zijn vrouw ertoe aan God lief te hebben, haar zorgen voor de kinderen, nu hij er niet meer zal zijn, te verdubbelen, hen een handwerk te doen leren en op te wekken tot werken van barmhartigheid en... wel te hertrouwen [28].

(27) Vgl. B.H. Erné, *Twee Zestiende-Eeuwse Spelen van de Hel,* Groningen, 1934.
(28) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.,* bl. 109.

P. Heyns stelde het stuk samen waarmee « Den bloeyenden Wijngaert » van Berchem op het « haechspel » uitkwam te Antwerpen in 1561. Het behandelde het voorgeschreven thema : « welck handtwerck oirboirlijcste is van doene, En eerlijcste nochtans seer cleyn gheacht ». Dr. H.A. Enno van Gelder tekent hierbij terecht aan, dat P. Heyns « nogal onder de indruk van Erasmus' werk (is) gekomen ». Hij ziet dat vooral in elementen als : de hoofdpersoon bij Heyns is « Godtvruchtige Jongheyt » — te vergelijken met Erasmus' colloquium : « Pietas juvenilis » — « Ghoet Ghevoelen » wil deze « met redene » onderwijzen : « Volmaecte Christenheyt » overwint alles « met patiencie ». Vooral Christus dient nagevolgd, en van de priester wordt gezegd, dat hij « een dienaar Gods » is, die zulk een voorbeeld van deugd moet zijn dat hij het volk Gods woord leert en doet beleven. Uitdrukkelijk wordt beklemtoond dat hij, ongehuwd zijnde, kuis moet blijven, doch dat ook de gehuwde naar God kan leven [29].

Merkwaardig tenslotte is de overeenkomst tussen de grondelementen in Erasmus' samenspraak « Adolescentis et scorti » en een refrein, nl. bij Jan van Styevoort : « Al Sijdij ghebeten, ghij en sijt niet ghegeten » [30].

Beide schrijvers, al is de omraming met het colloquium en de formulering bij Erasmus veel treffender, richten harde woorden, die een bepaalde meewarigheid niet uitsluiten, tot een « licht vrouken ». Ze wijzen op het onterende in haar leven, de verwoesting van haar gezondheid en schoonheid en het verlies van het eeuwig geluk. Waar Erasmus haar, in zijn ongenadig realisme, tot een riool en een mesthoop verlaagt, drukt de refreinpoëet zich in gelijkaardige zin uit [31]. Bij beiden is er ook de opwekking tot een beter leven, terwijl Erasmus haar zelfs weer in de gewone sociale verhoudingen tracht in te schakelen.

(29) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, bl. 72-73.
(30) Vgl. J. Van Styevoort, *aangeh. ed.*, refr. CXC.
(31) Vgl. refr. CXC inzonderheid : v. 51- ; de vertaling van het colloquium, bij Dr. C. Sobry, *Des. Erasmus. Een Vierde Twaalftal samenspraken*, Antwerpen, 1939, bl. 51-52.

5. IN DE SFEER VAN VERSCHILLENDE WERKEN VAN ERASMUS

Behalve de geschriften van Erasmus, die we reeds bij ons onderzoek moesten betrekken, waren er nog andere werken van de humanist, die evenmin hun uitwerking in het milieu van de rederijkers hebben gemist. We denken o.m. aan het « Enchiridion Militis Christiani », aan « De Praeparatione ad Mortem » en zelfs aan zijn uitgave van het « Nieuwe Testament ».

Cornelis Everaert

We weten reeds dat er in Brugge een vrij aanzienlijk aantal erasmianen was. Het is meer dan waarschijnlijk, dat iemand als Cornelis Everaert (1485-1566) [1], die zoals uit zijn talrijke spelen blijkt, zulk een scherp oog had voor alles wat er in zijn tijd en omgeving gebeurde, met de figuur van Erasmus niet onbekend zal geweest zijn.

We menen niet dat hier de overweging kan gelden, dat verwante uitingen bij de humanist en de rhetorisijn voortvloeien uit de gelijkaardige tijdsomstandigheden waarin ze geleefd hebben.

Onze rederijker vertoont inderdaad een erasmiaans complex, dat wel even mag onderstreept en waarvan de meest tekenende trekken zijn : zijn voortdurend verlangen naar vrede — voor een groot deel echter ingegeven door de vrees van de kleine ambachtsman, die zich in die onveilige tijden bijzonder in zijn negotie bedreigd voelde ! —; zijn van leer trekken tegen de bedelmonniken; zijn kennis van de H. Schrift, inzonderheid van het Nieuwe Testament, ook enigszins van de kerkvaders; zijn schroom voor de sterke bevestiging; de rol die hij aan de sinnekens en de zot toekent, waarbij de functie van de marot weer aan die van Vrouwe Stultitia doet denken, zijn krachtige kritiek op kerkelijke misstanden en zijn blijkbaar halfslachtige houding.

Bij C. Everaert komt telkens het innig verlangen naar duurzame vrede terug. Als in Erasmus' « Querela Pacis », « Stultitiae Laus »

(1) Voor deze beschouwingen over C. Everaert gebruikten we de tekstuitgave : J.W. Muller en L. Scharpé, *Spelen van Cornelis Everaert,* Leiden, 1920 ; de bijdragen van J.W. Muller : *Een Rederijker uit den tijd der Hervorming* in *Onze Eeuw,* 8e jrg., 4e dl., bl. 87-125 ; *Cornelis Everaert's Spelen als Spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds* in *Verslagen en mededelingen der Kon. Vl. Academie,* 1907, bl. 433 vlgg. Hier wordt evenwel nergens gesproken over de erasmiaanse houding, die wij in Everaert menen te kunnen waarnemen. Zie verder nog : Dr. W. Van Eeghem, *Cornelis Everaert op het Landjuweel te Gent (1539)* in *Tooneelgids,* XXV (1938), sept. oct. in overdruk 7 bl.

en in bepaalde colloquia van hem, vindt men bij de rederijker de afkeer van de « onredelijke » oorlog. Dat begint in 1525 met het « Spel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn » [2], de verheerlijking van de overwinning van de jonge Karel (de zoete regen !) op Frans I (de hoge wind !) : een juichtoon, maar die reeds met het verlangen naar vrede gepaard gaat. In « Aragoenoysen » [3] wordt er over de Turken gesproken, die toen, niet alleen voor Karel V en diens landen maar voor de gehele Europese christenheid een dreigend gevaar waren. Mede daarom betreurt Everaert, zoals de humanist in verschillende werken, de vijandschap tussen Karel V en Frans I en trilt het verlangen naar blijvende vrede meer dan eens door. « Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe » laten, in een uitvoerig refrein, door een ambachtsman, een land- en zeeman een beurtzang aanheffen om de zo zeer gewenste vrede te loven. In « tSpel vanden Payse » (1538) uit het volk zijn wantrouwen in de bestendigheid van de « pays », daar de vrede zovele malen reeds werd gebroken.

Everaert is bij dat alles niet zo ver durven gaan als Erasmus : niet alleen ontbraken hem de nodige schrijversgaven maar deze nederige ambachtsman was bovendien geen onafhankelijke geest als de Rotterdammer.

De satirische toon in verscheidene, inzonderheid sociale spelen, spaart evenmin de geestelijkheid als de auteur van de « Colloquia » en de « Laus ». Wat heeft hij hoofdzakelijk in haar aangeklaagd of gehekeld ? De gierigheid, zowel bij de lagere als bij de hogere. Zo maakt hij in « 'tSpel van den Crych » een woordspeling : crygh betekent oorlog en hebzucht ! Moeten het nog ontgelden : haar luiheid, haar gemak- en weeldezucht en wereldsgezindheid. Zeker niet het minst heeft hij het hierbij, als Erasmus, op de monniken gemunt.

Hij heeft twijfel geworpen, althans één enkele maal, in het « Esbatement vanden Visscher » op het zedelijk leven der monniken. Dit is een stuk dat als een biecht op zee, heel in de verte verwant lijkt met het colloquium « Naufragium » van Erasmus en met de vossenbiecht, die reeds in de middeleeuwen vermaard was. Everaert stelt hierbij ook de vraag : maar, hoe zijn de monniken soms in de geestelijke stand getreden ? En hij vertaalt in dat verband vrij schilderachtig wat bij Erasmus tot een soort slagwoord was geworden : « Monachatus non est sanctitas » als « sen zijn niet al helich die crune draghen ».

Tegen misbruiken op het gebied van de aflaat heeft hij het in

(2) v.v. 14-111.
(3) v.v. 406-429 ; 484-86.

« Der Vrouwen Pater Noster » en vermakelijk drijft hij de spot met de vasten in zijn « Esbatement vander Vigelie ». In « 'tSpel vanden Predicaeren » heeft hij bitter geklaagd over de ontaarding, de hoogmoed en andere ondeugden der bedelorden. De houding van Everaert is hier vooral merkwaardig : de « gheestelicke prelaten » onderwerpt hij aan scherpe kritiek, hoe zij « Tscaemel volc » uitbuiten. Dit alles legt hij de sinnekens in de mond zo dat de vraag rijst : waar is nu Everaerts eigen mening of oordeel te zoeken : in de vaak bijtende spot der sinnekens of in de redeneringen en berustende vermaningen van de door hem uitgebeelde christelijke deugden ? De krachtige satire schijnt hem wel uit het hart te komen. Twee van zijn stoutmoedigste spelen werden zelfs verboden.

Everaert durft echter blijkbaar zelf geen conclusies trekken, evenmin als Erasmus aan het einde van menige samenspraak. Zo is de voorstelling van « Twyffelic Zin » in « Nyeuwen Priester » (ontstaan tussen 1520 en 1533) typerend als de twijfel aan de waardigheid van de priesterstand, maar « Twyffelic Zin » is... een zot, die vergezeld is van zijn marot « Cranc Gheloove », die hem allerhande beschouwingen schijnt in te fluisteren, die Everaert zelf niet of toch moeilijk voor eigen rekening durft nemen. En al zegt hij, blijkbaar ook volgens Everaerts mening, vaak de waarheid, toch laat hij zich ook onderwijzen en overtuigen door « Inwendeghe Redene », het verstand of de rede. Tenslotte stemt hij in met de lof van het priesterschap. Terloops moge hierbij nog opgemerkt, dat de priester als miles Christi (v. 29 : Gods ridder; v. 37 : vanden rudderlicken staet des priesters) voorgesteld wordt. Het is een oudchristelijke term, die ongetwijfeld sedert het verschijnen van Erasmus' « Enchiridion » in een nog grotere omloop werd gebracht.

De vraag werd reeds gesteld : indien Everaert een rechtgelovig katholiek is geweest, hoe is zijn satire dan met zijn conservatieve gezindheid overeen te brengen ? Evenals Erasmus wou hij de Kerk wellicht innerlijk helpen verbeteren. Zoals J.W. Muller reeds aantekende, komt Everaerts spottende kritiek en zijn eigenaardige, halfslachtige houding stellig overeen met die van zeer velen van zijn tijd- en stad- of landgenoten. Wat hier « halfslachtig » genoemd wordt, komt ons juist als een erasmiaanse houding voor.

Uit zijn stichtelijke en historische spelen blijkt een grote vertrouwdheid met de bijbel, minder met de kerkvaders. Verscheidene personages, die bij hem optreden, zijn in dat opzicht tekenend : b.v. *Schriftuerlicke Bewysynghe :* het bewijs van de waarheid der christelijke leer op grond van de Schrift, zoals in « Maria gheleken byden throon van Salomon »; *Scriftuerlic Bewijs* in « Wellecomme vanden Predicaren »; *Schriftuerlicke Beleedynghe* in « Maria ghecompareirt byden scepe »; *Scriftuerich Prouven* in « Sinte Pieter

ghecompareirt byder duve ». In « Nyeuwen Priester » wordt « tTyeuwe Testament » vermeld — was aan Everaert wellicht het toen ook bij de rederijkers verspreide Nieuwe Testament « naer Erasmus ghetranslateert » bekend ? — alsook de kerkvaders : Ambrosius, Augustinus e.a. In zijn stuk « Crych » (v. 372 vlgg.) :

> Want Leeck ende Gheleert, up sweerels hille ,
> Heift, naer zyn gheliefte, zyn eyghen wille,
> Van Gode ghegheven, vry ende vranc

wordt de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens voor zijn zonden, volgens de katholieke leer van de vrije wil, het « liberum arbitrium », verdedigd, waarvoor ook Erasmus tegen Luther in het krijt was getreden.

Erasmus en Everaert, twee tijd- en stamgenoten, vertonen, bij alle verschil in aanleg en begaafdheid, wel enige overeenkomst. De door Everaert aan de zot toebedeelde rol van onvervaarde vertolker der waarheid : « Sotten pleghen gheerne de waerheyt te clappene » heet het overigens in « Nyeuwen Priester » (v. 379), doet even denken aan Erasmus' ogenschijnlijk zichzelf prijzende, maar in werkelijkheid de waarheid sprekende Stultitia. Evenals Everaert ijverde Erasmus, samen met zijn volgeling en vriend Vivès, tegen de « onredelijke » oorlog, bespotte of laakte hij de geestelijken, vooral de bedelmonniken, en de misbruiken in het godsdienstig leven. Evenals Erasmus was Everaert, vooral omwille van de goede verstandhouding, tegen elke vorm van scheuring en scheiding in de Kerk en tegen de Lutheranen gekant.

Wegens zijn geesteshouding, al komt die bij hem niet helemaal uit dezelfde gronden voort als bij de Rotterdammer, menen wij hem dan ook als een erasmianiserend rhetorisijn te mogen beschouwen. Doch voor het overige, welk een afstand was er niet tussen de man, die zo vaak uit de hoogte van zijn humanistisch-cosmopolitische wetenschap neerzag op het volk (« dat grote, sterke beest » !) en aldus wellicht op de met dat volk intens meelevende Vlaamse rederijker ?

Refreinen en Sinnespelen van 1539 [4]

Op 12 juni 1539 begon te Gent het bekende Rederijkersfeest.

(4) Vgl. *Refereynen Int Vroede, op de Vraghe, Wat dier ter waerelt meest fortse verwint. Item int Zotte, op de vraghe, Wat volck ter waerelt meest zotheyt tooght. Item int Amoureuze, op den stoc, Och maghticse spreken, ic ware ghepaeyt.* Vertooght binnen Ghendt bij de XIX. cameren van Rhetorijcken aldaer comparerende den XX. in April M.D. neghen en dertigh.

Gheprentt te Ghendt/ teghen over Tsadt huus/ by my Joos Lambrecht/ Lettersteker. Onze studie steunt op het enige exemplaar dat binnen ons bereik lag : de uitgave

Het officiële octrooi vermeldt — het weze even opgemerkt — dat het gehouden werd « ter augmentatie van der negotiatie ende brootwinninghe die aldaer zeer cleene es, ende omme d'inwoonders van allen anderen steden, ende plaetsen van herwaerts over te verweckene tot vruecht ende exercitie van der conste der zelver rhetorycque » [5].

De inrichters, die blijkbaar geen ander uitgesproken bedoeling hadden dan de materiële welvaart van hun stad, de genoeglijke stemming onder en de rijmvaardigheid van de kameristen te bevorderen, konden niet vermoeden hoe zeer de vertoonde spelen, en, zij het in mindere mate, de ongeveer zes weken vroeger voorgedragen gedichten op het Refreinfeest, naderhand het voorwerp zouden uitmaken van veel en zeer verschillend gerichte belangstelling.

De beschouwingen door vrijwel ieder onderzoeker aan de refreinen [6] inzonderheid aan die int sotte en int vroede, en aan de sinnespelen [7] gewijd, werden hoofdzakelijk ingegeven door de vraag : in hoever zijn die nog conservatief-rooms of reeds hervormd te noemen ? Het beeld van het toenmalige geestesleven in onze gewesten is echter veelzijdiger. De meeste vorsers wijzen op de woeling van nieuwe opvattingen, die in deze stukken bijzonder krachtig tot uiting is gekomen. Ze willen die in het algemeen op rekening van de reformatie overschrijven [8]. Verliezen ze daarbij echter niet uit het oog, dat bij ons, en dit reeds vóór de reformatie,

met inleiding van J.F. Heremans, in de reeks van de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen, Gent 1877. Onze tekstontleningen gaan zonder nadere aanduiding op dit exemplaar terug. Zoals steeds hebben wij, waar ons dat nuttig leek, spelling of interpunctie heel even aan de moderne smaak aangepast. De Sinnespelen werden te Gent eveneens door Joos Lambrecht uitgegeven. Onze studie steunt op de editie van Dr. L.M. van Dis en Dr. B.H. Erné, *De Spelen van Zinne vertoond op het Landjuweel te Gent,* Antwerpen-Groningen-Batavia, 1939, Dl. I : Tekst (het in het vooruitzicht gestelde tweede deel met algemene inleiding en aantekeningen is (nog) niet verschenen). Onze tekstontleningen gaan op dl. I terug.

(5) Vgl. Ph. Blommaert, *Beknopte Geschiedenis der Kamers van Rhetorica te Gent,* Gent, 1838, bl. 41.

(6) Vgl. A. Van Elslander, *Jaarboek der Koninklijke Souvereine Kamer van Rhetorica van Vlaanderen De Fonteyne,* 1944, bl. 38 vlgg.

(7) Vgl. Dr. L.M. Van Dis, *Reformatorische Rederijkersspelen...,* bl. 25 vlgg.; later wijdden nog beschouwingen aan deze spelen : Prof. Dr. J. Van Mierlo S.J. in *De Standaard* van 2 december 1939 ; in de *Versl. en Meded. der Kon. Vl. Acad.,* 1939, bl. 897 vlgg.; in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* (hoofdred. Prof. Dr. Frank Baur) nl. *De Letterkunde van de Middeleeuwen,* II [2], bl. 333 vlgg.; Dr. C. De Baere, in *Eigen Schoon en De Brabander,* XXXIe jrg., nr. 2, bl. 49, 52, 54 ; Dr. G. Jo Steenbergen, in het *Jaarboek van « De Fonteyne »,* 1946-47, bl. 15 vlgg.

(8) Volgens L. Willems waren de refreinen « erasmiaans », blijkens de vermelding : *De Strekking der Spelen van Sinne en refereinen van het landjuweel te Gent in 1539* in : *Handelingen van het 12e Nederlandsche Philologencongres,* Groningen, 1927, bl. 52. Hoe hij deze opvatting heeft toegelicht hebben we evenwel nergens kunnen lezen.

de eveneens aanzienlijke kracht van vernieuwing : die van het christelijk humanisme van Erasmus werkzaam was ?

Wanneer men in de refreinen hoofdzakelijk de weerslag ziet van een geestesverwarring, een vrij hevige « anticlericale » [9] stemming, dan is dit zeker een veralgemening, waarbij men aan het voornaamste probleem voorbijgaat : door welke elementen is dat alles bepaald ?

Uit de bespreking, die hier volgt, moge blijken, dat de sleutel tot verheldering ervan voor een groot gedeelte in het voorbeeld van Erasmus is te vinden. We menen derhalve in de verwarde polyfonie van deze rederijkersstukken de weerklank te vernemen van de tijd in zijn ingewikkelde samengesteldheid, met zeker niet onbelangrijke nazinderingen van uitgesproken roomsheid, met de evenmin onduidelijke speling van de reformatie, waarbij echter de niet minst krachtige melodie in de toonaard van het christelijk humanisme van Erasmus klinkt.

Hoe weinig scherp deze beide laatste stromingen in de geest van de mensen van die tijd van elkaar waren onderscheiden, wordt treffend aangetoond door b.v. twee nederlandstalige Nieuwe Testamenten, waarin de tekst « naar Luther » wordt gegeven en de proloog « naar Erasmus » [10]. Een bewijs hiervan wordt ook geleverd door het reeds vermelde « Een schoon Tafelspel van drie Personagien » : in de inleiding wordt Erasmus opgehemeld en de erasmiaanse techniek, wat betreft het opbouwen van een stuk, wordt er gehuldigd, terwijl de inhoud van het spel zelf reformatorisch is.

Toen de eerste werken van Luther bij ons verschenen, was men onmiddellijk getroffen door bepaalde overeenkomsten ervan met Erasmus' denkbeelden. Luther en Erasmus werden, meer dan eens, als nagenoeg evenwaardige ketters, in één adem genoemd. Dit hoeft overigens niet te verwonderen wanneer we bedenken, dat Erasmus, waar hij de monniken en allerlei misbruiken met al zijn satirische schrijversgaven geselde, eigenlijk niets meer of minder deed dan de tekortkomingen aan het ideaal aan de kaak stellen. Maar ook dat hij op die wijze, toen door Luthers optreden op de waarde van de kerkelijke leer en instellingen zelf twijfel werd geworpen, met dergelijke kritiek ertoe bijdroeg de grondslagen van het kerkelijk levenssysteem aan te tasten.

Het erasmianisme was echter meer dan een protest tegen grove misbruiken, inzonderheid van een vaak onwaardige geestelijkheid en veelal onontwikkelde monniken. Het bevatte immers ook positieve elementen van geestelijke vernieuwing. Het was een poging

(9) Vgl. A. Van Elslander, *aangeh. bijdr.*, bl. 56.
(10) Vgl. W. Nyhoff en M.E. Kronenberg, *o.c.*, nrs. 377, 383.

tot het scheppen van een intellectuele cultuur gedomineerd door een ideaal van godsvrucht, zoals M. Bataillon reeds opmerkte [11].

Tot de voornaamste componenten van de geestelijke achtergond waarop de bewuste refrein- en sinnespeldichters van 1539 zich bewegen, lijken ons dan ook in de eerste plaats bepaalde gegevens uit de volgende werken van Erasmus te behoren :

Het « Enchiridion Militis Christiani » in 1503 bij D. Martens te Antwerpen verschenen, beleefde vóór 1520 verschillende herdrukken bij ons en er werden verscheidene Nederlandse vertalingen ervan verspreid. Lang vóór Luther had dit, Erasmus' meest populaire ascetische geschrift, bij ons zijn weg gevonden. Het was o.m. bekend door zijn aanvallen op het formalistische in de godsdienst, de vasten, de bedevaarten, de heiligenverering, wanneer hierbij de ware vroomheid ontbrak. Het was bekend om zijn aandringen op de lectuur en de studie van de H. Schrift. Het bracht tevens, eveneens vóór Luther, wat Erasmus in Paulus ontdekt had : het gevoel dat ieder christen ondergaat, wanneer hij eenmaal de zoetheid van het evangelie heeft genoten, lid te zijn van één groot lichaam waarvan Christus het hoofd is. Aldus dalen Christus' kracht en genade in ieder christen door het Geloof, de Hoop en de Liefde. De mens is zeer zwak maar dank zij Christus is er niets dat hij niet kan. Over de monniken breekt hij hier de staf met de naderhand in zijn tijd ophefmakende woorden : « Monachatus non est sanctitas ». Samenvattend kan vastgesteld worden, dat het « Enchiridion » de hoogste uitdrukking brengt van de Philosophia Christi : de leer, die gelijk het geloof der eerste christenen, meer een innerlijke beleving dan een uitwendige belijdenis van geloofsartikelen is. Het loont in dat opzicht zeker de moeite eraan te herinneren dat in 1537 Morinck bij Martinus Lipsius erover geklaagd heeft dat Erasmus, wat hij noemt : « zijn minachting voor de ceremoniën » onder het volk heeft verspreid [12].

De opwekking van het « Enchiridion » tot ernst en innerlijkheid is toen in het godsdienstig leven van grote betekenis geweest. Het werd immers, reeds in een Nederlandse vertaling van 1523, door de Antwerpse drukker J. van Ghelen, met deze aanbeveling de wereld ingezonden : « So wie sijn leven begheert te beteren, dye en vergheet niet dit cleyne Enchiridion te coopen » en de erasmiaanse aansporing tot diepere religieuze bezinning werd aldus onder de ogen van de gemiddelde lezer gebracht : « Ende als ghi gheen menschen en vint daer ghy door verbetert soudet moghen werden, so en sult ghi daer nyet meer mede converseren, ende verscheyt u

(11) *Erasme et l'Espagne*, Paris, 1937, bl. 207
(12) Vgl. Dr. O. Hendriks, *Erasmus en Leuven*, Bussum, MCMXLVI, bl. 18.

selven, also veel als ghi moecht, vant gheselschap der menschen ende wilt spraec houden ende gheselschap hebben met christo ende met den heylighen propheten ende met die apostelen. Ende ic rade u, dat ghy dicwijls spraecke hebt met sinte pauwels, ende sijn epistolen sult ghi altoos aen u draghen, ende bi nacht ende bi daghe sult ghi daer in lesen, op dat ghi sijn epistelen, van woort te woort, moecht ten laetsten van buyten weten ».

In zijn « Laus Stultitiae » (1508?, Paris, G. de Gourmont; 1512, Antwerpen, D. Martens) beweegt hij zich op hetzelfde terrein waar hij al zijn gevoelens betreffende vormendienst, bijgeloof, huichelarij en kwezelarij, zoals J. Huizinga het uitdrukt, die hij in het « Enchiridion » ernstiger vertolkte, nu nauwelijks getransponeerd aan Dwaasheid in de mond legt. En dezelfde auteur wijst erop, hoe, in een vlugge stroom van geestige Latijnse uitdrukking hier door de Moria de stoet gaat van figuren, die trouwens ook in de colloquia voorkomt : de heiligenvereerders, die met een kniebuiging of een kaarsje de hemel denken te kopen, die de beelden der heiligen vereren in plaats van hun leven na te volgen, zij die het gemunt hebben op aflaten, testamenten en bullen... Hier vindt men vele onmiddellijke raakpunten met het « Enchiridion » en andere ernstige geschriften van Erasmus. Geheel dit belangwekkend steekspel van de geest in de figuur van de Zotheid heeft zeker niet weinig tot de verspreiding van de erasmiaanse visie... ook in rhetoricale kringen bijgedragen.

De « De Praeparatione ad Mortem » (1534, Antwerpen, M. Hillen) brengt de christelijk humanistische behandeling van het stervensprobleem, dat in de late middeleeuwen zo klemmend actueel was. Het vertoont op vele plaatsen weer een ernst, die aan het « Enchiridion » doet denken. Veel nadruk wordt er gelegd op het geloof, dat altijd moet levendig gehouden worden. Het is immers de ware bron van zekerheid voor de dood. Zo is het goed mogelijk, dat zij die omkomen bij een schipbreuk, die terechtgesteld worden of bezwijken aan de gevolgen van een plotse ziekte of een ongeluk, zonder enig sacrament ontvangen te hebben, maar met het vertrouwen in Gods barmhartigheid, zalig worden. Iemand echter die sterft, bekleed met de Franciscaanse pij en zeer godsdienstig wordt begraven, maar Christus niet boven alles liefheeft, gaat naar de hel. Een blik op het beeld van de gekruisigde Christus is wel de grote troost in de uiterste ogenblikken. Gewichtiger dan de bullen, die kunnen aangekocht worden, zijn de opperste woorden : « In manus tuas, Domine, commendo spiritum meum ». Van « De Praeparatione ad Mortem » waren hier, vóór 1539, verscheidene Nederlandse vertalingen in omloop.

In de « Colloquia » bevatten vooral « Exequiae Seraphicae » en « Funus » gelijkaardige gegevens. Hoe zeer die scherpe samenspraken toen in de smaak vielen, blijkt wel uit de reeds besproken berijmingen door C. Crul. Zeer waarschijnlijk waren die hier reeds vóór 1539, of althans ongeveer op hetzelfde tijdstip dat de spelen ontstonden, verspreid.

Belangwekkend in datzelfde verband is de passus in Erasmus « Nut der Samenspraken » waar de humanist over « Funus » zelf getuigt, dat hij : « in de persoon van twee leken een verscheiden sterven aangewezen heeft, als in een levendig voorbeeld voor ogen stellende het ongelijke afsterven van hen die op ijdele dingen vertrouwen, en van hen die hun hoop gevestigd hebben op de barmhartigheid Gods... » [13].

Het is op zichzelf trouwens al meer dan waarschijnlijk, dat de speelse vaardigheid van de humanist in het weergeven van al de schakeringen en overgangen tussen zachte humor en bijtend sarcasme veel vlugger op de ontwikkelde tijdgenoten, tot wie ook de rederijkers behoorden, heeft ingewerkt dan de niet zelden apodictische leerstelligheid van reformatorische uitspraken. En dat voornamelijk waar zijn werk hen als een « chronique scandaleuse » van bepaalde uitzichten van hun tijd en godsdienstig leven moet hebben geboeid. De behandeling van religieuze aangelegenheden droeg voor de tijdgenoten van de beroemde Rotterdammer bovendien altijd de een of andere prikkel tot het wekken van belangstelling of zelfs van sensatie in zich.

Evenmin mogen hier andere bepaalde en overigens genoegzaam bekende gegevens uit het oog verloren worden. Zo b.v. de strekking die reeds in de 15de eeuw en vroeger bestond om de persoonlijke godsvrucht op het voorplan te brengen; de mystici die hun volgelingen waarschuwden tegen overdreven vertrouwen in wat ze noemden de « uitwendige daden », in tegenstelling tot het innerlijk geloof, het oprecht gevoel en de werkelijk ontroerde beleving. In deze stroming vertegenwoordigde de « Imitatio Christi » een hoogtepunt met de sterkere behoefte aan liefde tot en geloof in God dan aan de zgn. « werken ». Hierdoor werd het ook bij Erasmus zo veelvuldig voorkomend beginsel voorbereid van de rechtstreekse betrekking tussen de ziel en God, waarin b.v. de H. Sacramenten geen of een vrijwel geringe rol vervulden.

We weten dat sociaal-religieuze pedagogie een belangrijk kernpunt van Erasmus' levensprogram uitmaakte. We zien immers dat hij zijn uitgave van het « Nieuwe Testament » met lyrische be-

(13) Vgl. Dr. N.J. Singels, *Een tweede twaalftal samenspraken van Desiderius Erasmus,* Amsterdam, (z.j.), bl. 23.

spiegelingen als deze inleidt : « Ik hoop dat de landman er delen zal uit zingen, al stappend achter de ploeg; dat de wever het zal neuriën op het ritme van zijn getouw; dat de reiziger de verveling zal verdrijven door erin te lezen... »[14].

Waar we aldus kunnen vaststellen hoe zeer Erasmus op de studie en de lectuur van de bijbel aandringt, is het eveneens niet zonder belang eraan te herinneren, dat de Kerk in de middeleeuwen, zo ver ons bekend is althans, geen algemeen bijbelverbod heeft uitgevaardigd. Wel waren er beperkende bepalingen wat bijbellectuur betreft. De 15de eeuw was eigenlijk de eeuw van de bijbelverspreiding, waarin het aandeel van de Moderne Devoten vrij aanzienlijk is geweest. De Psalmen naast de Epistels en de Evangeliën en de hieruit voortgekomen vertaling van het Nieuwe Testament van G. Grootes leerling, Johan Schutken, werden in talloze exemplaren over het gehele gebied, waar de Moderne Devotie haar broeder- en zusterhuizen had, afgeschreven. Het is typerend voor de 15de-eeuwse behoefte aan schriftlectuur, dat een der eerste Nederlandse boeken, die ter perse gelegd werden, de bijbel was. Op 10 januari 1477 hebben Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch te Delft een tweedelige folio-uitgave van het Oude Testament zonder de Psalmen bezorgd. In 1477 ook gaf Gerard Leeu te Gouda een editie in het licht, die hij in hetzelfde jaar aanvulde tot een volledige bundel met Epistelen en Evangeliën. Het succes van die uitgave blijkt uit de vele herdrukken, die elkaar met grote regelmaat volgden. Ook handschriften van bijbelvertalingen werden verspreid. Behalve aanzienlijke families konden welvarende poorters zich de weelde van het bezit van een bijbelvertaling veroorloven. In de Vlaamse steden hadden gildeleden, naast andere lectuur, niet zelden de « ewangelien in Vlaamsch » of een « zoutre » in hun bezit, zoals b.v. een handschoenmaker te Gent[15]. Eveneens in de algemene geest : het teruggrijpen naar het oerchristelijke, waarvoor het biblicisme kenschetsend mag heten, heeft de bijbelse humanist, Wessel Gansfoort, schriftlectuur veelvuldig aanbevolen.

Ongetwijfeld heeft ieder van deze losse elementen een eigen betekenis of nuance gehad, maar opgenomen in het erasmiaans complex vormen ze een nieuwe en machtige grootheid.

In het begin van de 16de eeuw is de stuwkracht die van het « Enchiridion » uitging, waar Erasmus op lectuur van de profeten, de kerkvaders, de evangelisten en de apostelen, vooral van Paulus

(14) Vgl. G. Degroote, *Erasmus, Pelgrim van de geest,* Brussel-Amsterdam, (Prominenten, nr. 1), 1955, bl. 70.

(15) Voor deze vaststellingen, zie Dr. C.C. De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers,* Leiden, 1937, bl. 88 en pass.

aangedrongen heeft, zeker aanzienlijk geweest. Hiermee bedoelen we echter niet, dat ook de reformatie, Luther en de « duytsche doctoren » niet in gelijkaardige richting zouden gewerkt hebben.

In 1530 gaf Karel V, volgens het advies van de universiteit te Leuven, zijn privilege aan de bijbelvertaling van Vorsterman. Hoe het publiek in die jaren reeds met de Schrift was vertrouwd, bevestigt ons niet alleen de literatuur : ook op meer dan één schilderij werden toen de gewijde teksten door de vindplaats alleen aangegeven [16]. En dit gebruik onderstelt oefening in het opslaan van de gewijde boeken, een heel andere verhouding van het volk tot de bijbel dan de « Eerste Bliscap van Maria » indertijd aangaf met de priesterlijke verzekering : « Tscriftuere seit inden latine » [17].

Deze enkele trekken mogen er reeds op wijzen, dat het onjuist is, zoals al meermalen gebeurde, in de bijbelse gefundeerdheid van bepaalde stukken uit de eerste decennia van de 16de eeuw, of zelfs in de bijbelse kleur, een bewijs van uitsluitend reformatorische of ketterse gezindheid te zien.

De Paulinische opvatting van het mystiek lichaam van Christus werd door Erasmus, lang vóór Luther, in onze gewesten, namelijk in zijn « Enchiridion » met klem verdedigd, zoals we reeds schreven. Het hoeft dan ook niet te verwonderen, dat de meeste spelen van 1539 ook door Paulus werden geïnspireerd. *Deynze* beroept zich vijfentwintig maal op Paulus binnen het bestek van 497 versregels; de andere stukken, die ongeveer dezelfde omvang hebben, als *Audenaerde,* eenentwintig maal; *Axele,* tien maal; *Nieupoort* acht maal; *Meenene,* zes maal... Men kan bezwaarlijk enig auteur aanwijzen aan wie zulke uitvoerige en talrijke citaten, toespelingen en zelfs grondgedachten werden ontleend als aan Paulus.

Nauwe aansluiting bij Erasmus vertoont ook de neiging de Schrift en de kerkvaders vrijwel op één lijn te stellen. De kennis van de Schrift, inzonderheid bij de toneeldichters, die dikwijls in nauwkeurige vindplaatsen is vastgelegd, beweegt zich over het algemeen in de richting, die door Erasmus was aangegeven.

De spelen brengen op vele plaatsen een bloemlezing uit de profeten en de kerkvaders, uit Paulus en de Evangeliën, voornamelijk het Evangelie van Johannes.

Dit laatste was, met zijn voorstelling van de Logos (geest), waarop Erasmus voor een aanzienlijk gedeelte zijn cultus berustend op de geest, zonder veel uiterlijke ceremoniën, had gebouwd, ook de humanist bijzonder lief. Dergelijk eclectisme herinnert dus even-

(16) Vgl. Prof. Dr. G. Brom, *Het Begin van de Renaissance in Nederland* in *Handelingen van het Zeventiende Nederlandsche Philologencongres,* Groningen, 1937, bl. 38.

(17) Vgl. Prof. Dr. G. Brom, *l.c.,* bl. 38.

eens aan het « Enchiridion ». Het optreden van personages als Evangelisch leeraer, Vercondigher des Woorts, Schriftuerlijc Troost en Gheloeve (ook in het werk van C. Everaert bewegen zich gelijkaardige figuren) sluit ongetwijfeld aan bij het 15de-eeuwse biblicisme, terwijl ook de hervorming, na en naast het erasmianisme hieraan evenmin vreemd is.

De publicatie van Erasmus' « Nieuwe Testament » was van niet geringer betekenis dan die van de latere Lutherse vertaling. Men heeft de uitwerking van Erasmus' werk met reden een geestelijke aardbeving genoemd, niet in het minst om de vaak scherpe aantekeningen.

Dit « Nieuwe Testament » van de humanist kenden de rederijkers blijkbaar zeer goed. Dit leert ons « Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt » van omstreeks 1536 [18]. Merkwaardig is immers de plaats in dat stuk waar de allegorische persoon « Meer dan Een » zweert bij « tnieuwe testament, van Erasmus getranslateert » (v. 507) en zelfs bewust met de Meester dweept.

Terloops weze het hier opgemerkt, dat er nu en dan in de colloquia zelf echo's kunnen opgevangen worden van het groot succes dat dit « Nieuwe Testament » heeft gekend. Het gebeurde trouwens meer dan eens, dat de humanist in de een of andere samenspraak bepaalde personen toespelingen op hem of zijn werk in de mond legde. Zo is er ook in de « Cycloop-Evangeliedrager » een ridder die pocht op het bezit van een Nieuw Testament in de Latijnse vertaling van Erasmus, dat hij zorgvuldig heeft laten inbinden en met kleuren versieren; ook in het colloquium tussen de Jongeling en de lichte Vrouw zegt de eerste dat hij liever dan een drinkfles mede te nemen, met het Nieuwe Testament van Erasmus op zak naar Rome is geweest.

Wat nu de allegorische figuur « Meer dan Een » betreft : deze is de typerend-samenvattende naamgeving voor de velen, die toen dit werk hadden gelezen. « Meer dan Een » *leest dagelijks* Erasmus. Hij wordt nl. door *Gemeent* aldus ondervraagd :

> Wat ist, Meer dan Een, dat ghij dagelicx gaet leesen ?
> Laetet mijn als nu doch sijn gehoort.

en antwoordt :

(18) Er was in 1524 een *Nieuw Testament* door Cornelis Heynrickz te Delft gepubliceerd. Deze vertaling van Erasmus' bewerking kan in het « spul » bedoeld zijn. — Vgl. Joseph Coppens, *Les Idées Réformistes d'Erasme dans les Préfaces aux Paraphrases du Nouveau Testament, Extrait de Scrinium Lovaniense. Mélanges Historiques Etienne Van Cauwenbergh,* 1961, met het oordeel over deze « idées réformistes », inzonderheid op bl. 365.

Maer dat uprechte godlick Woort,
welcke Woort behoort van ons te sijn gelaudeert,
maer Sulck Veel, dat hoorende, die sinne beroort.
Siet, tis tnieuwe testament van Erasmus getranslateert.

Maar *Hijpocrisije* zegt nopens de humanist :

Van Erasmus, die is wel voor anderhalf ketter vermeert
bij die geleerden, wat laetij u doncken ?
Want duer hem sijn veel menscen van ons gekeert.
Wech mit dat bueck, eert mij thert gaet ontfoncken,
Die geleerden misprijsent...

Maar « Meer dan Een » weerlegt dit op bijna treffend-erasmiaanse wijze :

Neen, die verkeerden die dagelix drincken droncken
die misprijsent, tis guet te bemercken.
Al gaense seer simplick als engelen proncken,
sij sijnt die de valscheid grotelick verstercken,
niet hebbende, maer al besittende, dees vermomde clercken,
soe datse toverblijfsel van Sodoma wel moogen sijn.

Dit moge de algemene, christelijk-humanistische geest zijn, die bepaalde poëten, welke aan de Gentse festiviteit van 1539 deelnamen, meer dan vluchtig heeft getekend. Welke is nu de eigenlijke weerkaatsing van het erasmiaanse levensbeeld in hun spelen en refreinen ?

Beschouwen we het eerst de refreinen.

In de categorie *int sotte* verraden de prijsvraag : « wat volck ter werelt meest zotheyt tooght », evenals verschillende antwoorden, een vrij scherp gevoel voor de dwaasheid, die in alle lagen der samenleving is verbreid. Deze is bovendien door die dichters in bonte verscheidenheid niet zelden raak of spottend nagetekend. En juist die ruime kijk op het religieus, maatschappelijk en huiselijk leven lijkt verwant met die van hem, die mijmerend over zovele menselijke gebreken en tekortkomingen, de « Lof der Zotheid » schreef.

Zo wordt in het refrein, dat door Antwerpen wordt voorgedragen en aan J. Van den Berghe wordt toegeschreven een kleurig tafereel van de algemene « zotheyt » der geestelijkheid geschetst :

Zy graven putten die gheen water en hauwen,
Zy zoucken helicheyt in vremde cleeren,
Zy zwaeren zuverheyt, en zyn ghaerne by vrouwen
Zy zijn ootmoedigh, beghaerende veil eeren
Zy en stryden niet, en ryden als heeren,

Zy zoucken haer ghewin meest in der kaercken
Zy zegghen doet dueght, en de waerheyt zy keeren
Dit volck tooght meest zotheyt in al zijn wercken.
Noch thooghen zy zotheyt want zy loopen
Om te troosten daermen leckerlick tert,
Haer wijsheyt zy te male om ghelt vercoopen,
Zy hebben oock boucken met grooten hoopen
Die zy overlezen met eenen vosse staert
Die gaen als schaepkins diemen aan dhooren schert,
Om dat zy de waerelt zien vol zotternyen,
Hier om menigh van hem een caproenkin beghert
En willen zotheyt daer duer vermaledyen,
Zy doen veil dueghden duer hypocryzyen
Zy clemmen naer thooghste elc om zijn verstaercken
Zy dienen Godts helyghen met mommeryen
Dit volck tooght meest zotheyt in al zijn waercken.

Wanneer het daarmee samengaand besluit, in de prince-strofe uit zijn verband wordt gelicht [19], is het niet onmogelijk in dit, uit zijn geheel afgezonderd onderdeel, een reformatorische klank op te vangen. Het is echter niets anders dan een herhaling van de erasmiaanse thesis, dat de levenshouding door een innig geloof in Christus moet geïnspireerd zijn.

Van een zelfde visie getuigen ook de refreinen van Brugge, Leffinge, Tielt, Tienen, Brussel, Oudenaarde... In dat van Tielt wordt, evenals in de Sinnespelen, tegen de uiterlijke vrome werken als volgt gereageerd :

De zulcke nu in peregrynage loopen
Al een hondert mijlkens wt haren lande,
Thuus latende wijf en kinderen, by hoopen,
Die gheen ghelt en hebben om broodt te coopen,
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
Die ziet men daghelicx, bin onser warande,
En dan gaen zy kerskins, by dozynen, lichten,
Beresptmen hemlieden, men zaudse onstichten.
— — — — — — — — — — — —
Op Cassedraghers, ende zulcke cadetten,
Die lueghens lieghen om muelens te drayene,
Daer zullense haerlieder gheloove op zetten...

Tienen heeft een ander aspect der zotheid belicht waar heftiger dan ergens in de sinnespelen van 1539 de « keyaerts metten gheschoren cranse » aangevallen worden. Maar dit gebeurt dan weer niet met de scherpzinnige vermetelheid, die Erasmus eigen was.

(19) Zoals in gemeld *Jaarboek De Fonteyne,* 1944, bl. 51.

Axel heeft het over :

> Prince, die weten en ander leeren
> Den wegh, en zelve daer wt keeren,
> Die tooghen zotheyt boven al onvroet.

Brussel typeert vooral de dronkaards :

> Die tcannekin, of tcroeskin of tduumkin leken,
> Dit volc inde waerelt meest zotheyt tooght.

In Nieuwpoort heet het in de opdracht van de « prince » :

> Prince ! coopman, zeeman, landtman, slave :
> Zy zijn al van zotheden vulder dan vul...

Meenen constateert :

> Der zotten es een onhendigh ghetal

en tekent met ruwe trekken de veelzijdigheid van stultitia in... personen, die hun kinderen alles geven waarvoor ze zelf zo hebben moeten zwoegen, en naderhand gedwongen zijn bij diezelfde kinderen te gaan bedelen; in... smulpapen die aan niets dan aan banketeren denken; in leugenaars, kwaadsprekers en dronkaards.

Ook Oudenaarde stelt vast, ongetwijfeld volgens het vroeger reeds bekende : « numerus stultorum est infinitus » maar door Erasmus' Stultitia in nog ruimer omloop gebracht en schilderachtig in tal van gestalten geïndividualiseerd, dat :

> Veil zotheyt tooghen, zotten zonder ghetal,
> Voor God es alle wijsheyt zotternye...

terwijl deze laatste gedachte ook bij Erasmus door Stultitia aan het slot van haar rede wordt uitgesproken. Verder heeft de auteur van het Oudenaardse refrein hoofdzakelijk de gierigheid op het oog. Caprycke neemt hen die dwaas verliefd zijn op de korrel, terwijl Edynghe de waanwijsheid aan de kaak stelt :

> Voorwaer, gheen zotter dynck dan dat zelve dijnkt
> Zeer wijs te zyne, en dies gloryeirt.
> Gheen volc yewers meer zotheden volbrijnght
> Dan tvolc wanewijs zot...

En waar de dichter waanwijze theologen gewichtig laat disputeren « naer tschijn zonder zijn », denken we niet even aan de « magistri nostri » over wie Erasmus zich lustig had gemaakt ?

In Deinze klinkt weer iets van de erasmiaanse grondantithese en de « uutwendigheit » is er aldus geschakeerd :

Die duer ghemaeckte heligheyt goet wilt wezen,
Die God in tschynen bidt om zijn ghenade,
Eenyghe plecken kiezende, vrough of spade,
Anders dan in Godts gheest, duegdigh gherezen...
Die hem tot Gods dienst stelt, zonder swichten,
Ende daer duer van menschen wilt loon ontfaen.

In de slotstrofe trilt nog eens het bekende gezegde door :

Prince, men vint zotten zonder ghetal
Int aerntsche dal, zy schynen zeer pryzelick...

Kortom, de geestige en vaak veelzijdig-ironiserende visie, die uit deze refreinen spreekt, lijkt wel verwant met die van Erasmus.

In de refreinen int vroede verneemt men ook meer dan één erasmiaanse klank : b.v. waar het beeld van de christen strijder voorkomt, denken we aan het « Enchiridion ». Zo spreekt Brugge over de « kersten ridder » waarbij de « wapene Gods », de « helm des zaligheyts », het « zwerdt des gheests » en het « schilt des gheloofs » de gebruikelijke termen zijn.

Het refrein van Nieuwpoort bevat een gelijkaardig-gekleurde oproep :

Laett ons, Christen ridders, godts wapen draghende,
Sterckelick stryden...

En in dat van Kortrijk wordt de christen strijder alweer uitgerust met het « harnasch gods », het « schilt des gheloofs », de « helm des zaligheyts » en het « zwaerdt des gheests ».

Oudenaarde herinnert aan de « fides charitate formata », die de auteur van het « Enchiridion » eveneens bijzonder dierbaar was:

— — — — — — de mensche, die God bemerckt,
Ende metten schilt van tgheloove verstaerckt,
Gloyende in Gods liefde, vul charitaten,
Ende die naer de zelve liefde waerckt,
Alle dijnghen zullen hem commen te baten...

Zelfs bij de lectuur van de refreinen « int amoreuze » denken wij, althans op één plaats, aan Erasmus. Het Antwerpse refrein, dat op naam van J. Van den Berghe staat, bezingt een merkwaardige geliefde : de H. Schrift ! Voor deze dichter, die we in een ander verband als een erasmiaanse geest leren kennen, telt de leer alleen in haar oorspronkelijke, zuivere vorm. Zo zucht hij in ditzelfde refrein met betrekking tot de H. Schrift :

O heere, hoe mueghdy dit al laten gheschien,
Datmen schriftuere deckt met menschen practijcken

In tvalsch bestieren,
Die de aerme vertroost, en ooc de rijcken
In alder manieren ?

Het vraagstuk van de verdienstelijkheid van de werken was klaarblijkelijk voor de sinnespeldichters zo actueel, dat het antwoord op de voorgeschreven « sin » : « welck den mensche stervende meesten troost es » veelal hetzelfde is : niet het geloof in de verdiensten van uiterlijke werken maar in de verdienste en de genade van Christus.

Kan deze vrij grote eenvormigheid tevens niet een gevolg zijn van enige onderlinge afspraak omtrent de behandeling van de prijsvraag ? Dat was zeker mogelijk, vermits de afgevaardigden van al de deelnemende genootschappen te Gent waren samengekomen, om door loting de volgorde van de opvoeringen vast te stellen. Het is daarenboven meer dan waarschijnlijk dat ze elkaar reeds ontmoet hadden een zestal weken vóór het beroemde toneeltournooi, op het refreinfeest, het voorspel van deze rhetoricale festiviteit.

Hierboven wezen we erop, dat Erasmus o.m. reeds in zijn « Enchiridion » de gedachte van de waardeloosheid der uiterlijke-vrome werken had uitgedrukt. Het komt ons voor, dat we bij de « uiterlijke werken », die veelal als kerngegevens worden behandeld, in het algemeen aan niets anders hoeven te denken dan aan reacties in de geest van Erasmus tegen de afwijkingen van het ware geloof in verscheidene vormen van farizeïsche beoefening van de deugden en van aflaathandel, in gesjacher met bullen en andere misbruiken bij stervenden, terwijl God zelf uit het oog verloren wordt [20]. Waar men zou kunnen opwerpen, dat ook de reformatie opkwam tegen deze zwakke zijden van het toenmalig kerkelijk leven, moge de overweging gelden, dat dit in de spelen niet binnen het kader van een, althans niet uitgesproken, reactie gebeurde die een volledige breuk met de Kerk als instelling op het oog had. Dit neemt niet weg, dat evenals bij Erasmus, de Kerk en haar middelaarsfunctie meestal onvermeld blijven [21]. Maar toch levert dit een goede grond om aan te nemen, dat de invloed van de eigenlijke hervormingsbeweging bij de sinnespeldichters niet zo

(20) Vgl. hiermede Dr. L.M. Van Dis, *o.c.*, inleid. pass., waar hij op intelligente en genuanceerde wijze de Gentse spelen in de sfeer van de hervorming heeft geplaatst.

(21) Het verzwijgen van de Kerk in haar middelaarsfunctie was een der maatstaven door Dr. L.M. Van Dis, *l.c.*, bl. 46, aangelegd, volgens dewelke hij tot de reformatorische inslag in de spelen over het algemeen besloten heeft. Hoe zwak dit criterium is blijkt uit zijn eigen bewijsvoering, waar het stuk van *Audenaerde* in zijn geheel nog katholiek genoemd wordt, ofschoon de Kerk er evenmin in haar middelaarsfunctie een rol vervult.

krachtig als de erasmiaanse geest heeft gewerkt. Dit betekent niet, dat b.v. in een spel als dat van Antwerpen niet de een of andere bijzonderheid een opvallender gelijkenis vertoont met de reformatie [22], terwijl andere trekken, naar Dr. L.M. van Dis in verband o.m. met de spelen van Brugge en Nieuwpoort reeds schreef, een uitgesproken roomskatholieke gedachtengang verraden en Oudenaarde in zijn geheel als katholiek mag beschouwd worden.

Waar in de meeste spelen het volle licht op het geloof valt, is dit niet een uiting van de « sola fides », doch veeleer het beklemtonen dat het vertrouwen in Gods barmhartigheid een veiliger troost biedt dan de uitsluitende hoop op de verdienstelijkheid van « uitwendige werken », die immers niet uit een ware en innige beleving voortvloeien. Erasmus' veelzijdige kritiek op bepaalde religieuze en sociale aspecten van het Bourgondisch-middeleeuwse cultuurbeeld lijkt ons achter dit alles te leven. Hier bereikt de erasmianiserende kritiek een hoogtepunt, want deze refreinen en spelen horen nog tot de wereld van Bourgondië [23].

Een overzicht van de voornaamste toneelspelen moge dit nog nader toelichten : meer dan b.v. de spelen van Brussel, Leffynghe en Wijnoxberghe lijkt dat van *Brugghe* ons karakteristiek, waarin het gemis aan « vast gheloove » met het verwijt bedacht wordt :

> Wilt ghy den Pharizeers met ghewaercken slachten
> En zoo een vanden rechtvaerdyghen wezen ?

Vrome werken, zonder intens geloof, zijn uit den boze, zoals *Gheestelic bewijs* zegt :

> De mondt es in de kaercke, therte es thuus,
> Wy drijncken droncke, wy vieren de daghen;
> Wy hooren messe, wy vloucken, wy plaghen,
> Wy dienen de zanten, God stel wy bezyen...

Deze klachten vinden we in een erasmiaanse toonaard bij *Schriftuerlic troost* weer :

> — — — — — ten es alleenlic niet ghenouch
> Kercken stichten, maer tgheloove houden van dien...

De tegenstelling tussen overtuigde beleving van het geloof en vormelijke beoefening ervan wordt nog breder uitgewerkt wanneer *Schriftuerlic troost* verklaart, dat alleen hij in de hemel komt « die

(22) Vgl. *Het Jaarboek van De Fonteyne,* 1946-47, bl. 26.
(23) Vgl. G. Degroote, *Bourgondische en Dietse Wereld,* in *Spiegel der Letteren,* 1e jrg. (1957), nr. 2, bl. 125.

den wille doet mijns vaders eerbaer » (v. 121) en *Gheestelic bewijs* onmiddellijk verduidelijkt :

> Dats : die den gheloove naer volghen, voorwaer
> En der helyghen leven, naer haer vermueghen.

« Uitwendigheden » die niet door het geloof geïnspireerd zijn worden verworpen :

> Noch duer pelgrymagien, noch duer vasten,
> Noch duer bedijnghe, niet mocht ons ontlasten.
> Noch cappe noch crune, noch psalter noch schelpen
> Noch perdoenbrieven, ten moght al niet helpen
> Zonder dezen middelare tonzen accoorde

Nieukercke brengt deze zelfde synthese van de erasmiaanse tegenstelling, die eigenlijk ongeveer al de toneeldichters voor ogen staat.

In *Meesene* valt de nadruk op de liefde tot God, op de « fides charitate formata ». Schijnvrome heiligenverering wordt gewraakt evenals het « brieven van pardoenen coopen, wtvaerden, iaerghetyden stichten by hoopen / Om daer duere te zyne wt purgacye ».

Als bij Erasmus wordt het samengaan van het geloof en de praktische toepassing ervan in het gewone leven geprezen : « Wel hem, die tgheloove te belevene zochte ! ». Er wordt ook aan de christen strijder herinnerd (v.v. 451-452 en 455-56). De auteur betoogt nog, dat wanneer de mens in stervensgevaar verkeert en niet kan biechten of enig sacrament ontvangen, hij nochtans op Gods ontferming mag hopen. Deze opvatting, die overigens tot de Roomse sfeer behoort, vindt men in Erasmus' « De Praeparatione ad Mortem » en wordt hier als volgt uitgedrukt :

> Als de mensche hem vindt in sdoodts verdriet
> Te water, te lande, messchielic vergaende
> Dat hy biechte noch sacrament es ontfaende
> Nochtans up Gods ontfermen betraut,
> Midts dat hem zijn zondigh leven beraut...

Ipre lost het probleem geloof-werken aldus op : *Cleynmoedighe* vraagt :

> — — — — ben ic dan gheen goede ghewaercken schuldigh?

en *Gheloovigh herte* antwoordt :

> Ja ghy, menighvuldigh, want hoe waert mueghelic !
> Als ghy Gods woort ghelooft zeer huegelic,
> Dat hy u ghemaect, bewaert, verlost heift,
> Den lesten druepel bloeds zijns zoons ghecost heift
> Tgheloove zal waercken in dier maniere brijnghen
> Als gloyende spaercken die wt den viere sprijnghen...

Thienen brengt ons op verrassende wijze de colloquia « Funus » en « Exequiae Seraphicae » in herinnering, waar de twistende orden, die schuilgaan achter de ironiserende naamgeving van *Heligh inden Schijn* en *Ydel Voortstel* zich bij *Staervende Mensche* inspannen om hem te overhalen zich in hun monnikspij te laten begraven [24]. Ze hebben weinig van het levendig-komische van Erasmus ofschoon de tegen elkaar opschreeuwende partijen ongetwijfeld de lachlust van de toenmalige toeschouwers zullen opgewekt hebben, waar ze aanbevelingen als deze lieten horen :

Ydel voortstel :

— — — — — — — — — — — —
Zo anvaert ons oorden, tzal u baten;
Doet u ter aerden bestellen zonder laten
In ons heligh habijt, ghy en zult niet falen;
God zelve zal u ontwyfelic halen
In zijn rijcke met vroulicken bedryve...

en wanneer *Staervende mensche* repliceert :

Zulc gheluut en wilt my in dhooren niet clijncken,
Tzoude my crijncken; laet dat blyven dan

reageert *Schijn van heligheyt :*

Ghy zoudt u ook bedrooghen schryven, man,
Maer wildy u zake wel ghereghelt hebben,
Zekerlic vaste ende als bezeghelt hebben,
Anvaert ons orden die veil heyligher es,
Met der begravijnghen, die veil veylygher es,
Van onzen zeer helyghen habyte...

Tot *Staervende mensche,* klaarblijkelijk verveeld, hen beiden afscheept. Achter de woorden, waarin hij zijn eindelijk verworven inzicht uitdrukt [25], zindert de huiver voor God, die eveneens volgens Erasmus, met het geloof moest samengaan. Ook de « kerstelicke ridder » wordt hier vermeld (v. 265) en vooral *Schriftuerlic Zin* tovert *Staervende mensche* het ideaal voor ogen van de christelijke ridder zoals Erasmus hem in het « Enchiridion » tekende [26].

(24) v.v. 144-203.
(25) v.v. 397-399.
(26) v.v. 304-321. Dit is voor het overige — het weze hier voor het eerst opgemerkt — een der sterkst gebouwde stukken van de verzameling spelen, met ingevlochten refreinen, met hier en daar een hymnische inslag en woordspeling op de Fonteyne. Staervende mensche spreekt een refrein uit op de stokregel : « U ontfermhertigheyt meest mynen troost es » (v.v. 386/441) ; woordspeling op de Fonteyne in refrein : v.v. 471/513 met stokregel : « Haelt my, Jesu, alst past by apetyte ».

In *Loo* wordt het afgeraden « anders dueghden te copene // of in zeker bullen te hopene » en verklaard, dat het vertrouwen op Christus « Niet duer goud of zelver verganghelic » kan vervangen worden.

In *Cortrycke* laat *Dwoordt der waerheyt* zich op deze wijze over de « wercken » uit :

> Sghelijcx es de goddelicke ghenadigheyt
> Principiaal int verghef der zonden gheleghen,
> Niet by den toedoene van ouder pleghen
> Als offeranden, sacrificyen kendigh,
> Ofte duer eenyghe zaken wtwendigh,
> Waer mede men God waent zonderlijngh paeyen...

Wat *Edynghe* betreft : in het begin wordt het farizeïsme van *De Mensche* aan de kaak gesteld. Vijftig verzen volstaan niet om zijn zgn. werken op te sommen. Hij heeft het hierbij even zeer over :

> Aelmoessen voor [zijn] duere menighvuldigh

als over « werken » waarvan we elders reeds een echo hoorden :

> Ik verdien aflaet, ic ga pilgrymage;
> Ic leene tvolc gaut, zelver om goe gage;
> In veil broerschapen staet mynen naem gheschreven.

Volgende ironiserende trekjes zijn Erasmus niet helemaal onwaardig :

> *Mensche :*
> Ick dancke den heere die my gheift gracye
> Zijn heligh ghebod en wet te vulbrijnghen.
> Ic ben gherust, my en qwellen gheen dijnghen
> Als wel ghetroost ga ic op en neder.
> Die my lief hebben, beminnic wedere.
> Die my daeren, en can ic verdraghen niet.
> Ic zouder liever tlichaam om waghen ziet,
> Bylo, alst gaet mijn eere te naer nare.

Verder wordt de rechtvaardiging door het geloof ethisch gezien : de zondige mens wordt deugdzaam en rechtvaardig; in zijn gemoed voltrekt zich een hernieuwing : een denkbeeld dat Erasmus, blijkens zijn « Enchiridion », ook dierbaar was.

In geen enkel stuk wordt de erasmiaanse ontdekking van het mystiek lichaam van Christus zo breedvoerig uitgewerkt als in *Deynze*. Over degenen die zich door hun « werken » van Christus verwijderen om eigen wegen te gaan zegt de toneeldichter :

Meenende dat daer zaligheyt in leyt...
Blende leeders, daer de blende duer wert verleedt...

Er wordt ook weer even gehandeld over de plotselinge dood. *Menschelicke crancheyt* stelt hierover de volgende vraag :

Maer of wy duer watere, vier, zwaert of regael
Of anders zonder priester staerven, vol zonden ?

waarop *Troost der schriftueren* antwoordt, dat in dergelijke omstandigheden op de barmhartigheid van Christus moet gehoopt worden.

Het aanschouwen van Christus aan het kruis is in ons verband niet helemaal zonder belang. In zijn « De Praeparatione ad Mortem » en in zijn « Funus » had Erasmus deze contemplatie aanbevolen. Aldus wordt de gekruisigde Christus getoond in Meesene, Ipre, Nieukercke, Nieuport, Antwerpen, Axcele, Bruessele, Loo Cortrycke, Wynoxberghe, Deynze.

We zien bijgevolg in het dilemma : of het geloof in uitwendige, vrome werken (zodanig dat men er dan verder maar op los leven mag) of in Christus zelf de stervende mens het meest troost schenkt alsook in de oplossing ervan, een der grondtrekken helder worden van het beeld, dat Erasmus met vaak zoveel ironische wereldwijsheid heeft ontworpen van het toenmalige sociale en religieuze leven. Dat dilemma neemt, zoals we reeds schreven, in de meeste toneelwerken een centrale plaats in.

Betekenisvol in dat opzicht is het latere getuigenis van Van Meteren [27], waar hij o.m. vaststelt dat uit de spelen van 1539 spreekt : « oprecht Christelijck geloove » dat zich niet inlaat « met veel ingebroken superstitieuse ceremonien (daer de oude Cathelijcke Apostolijcke eerste Kercke niet veel van wisten ofte gebruykten) »; hij verklaart verder dat deze toneelwerken velen ertoe gebracht hebben « haer Salicheyt... te halen in de Schriftueren by de oude Catholijcke Apostolijcke Kercke / daer sy van gheen Bedevaerten / Aflaeten / Casseboverijen (selve verboden by het Concilie van Trente) ...ende diergelycke superstitieuse godsdiensten... » weten willen en dat zij o.m. voor erasmianen gescholden worden.

Zeker niet minder dan de reformatie heeft Erasmus bijgedragen tot de aanzienlijke ontwikkeling van de kennis van de Schrift bij deze poëten, van hun paulinisme. Evenals bij de Rotterdammer komt bij hen het veelvuldig gebruik voor van de voorstelling van het mystiek lichaam van Christus, van Geloof, Hoop en Liefde,

(27) *Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen tot den jare 1612,* aangehaald door Dr. L.M. Van Dis, *o.c.,* bl. 33-34.

van de figuur van de Christelijke Strijder. Erasmiaans lijkt ons tenslotte hun algemene geest van kritiek, die de Kerk als instelling niet aantast; meer in het bijzonder bij de refreindichters, de zin voor de schilderachtige bontheid van het leven, die samengaat met hun inspanning om de dwaasheid in haar meest verscheiden gestalten te doen leven.

Een voorname aanleiding om de spelen als reformatorisch te beschouwen ligt hierin, dat ze, en dit in tegenstelling met de refreinen, officieel verboden werden. Dit gebeurde echter nadat zowel spelen als refreinen door de stedelijke en kerkelijke censores, vóór de opvoering en de voordracht, waren goedgekeurd. Verliezen we evenmin uit het oog, dat ze eerst na de woelingen te Gent, in 1540, op de keizerlijke index geplaatst werden, een verbod dat later nog werd herhaald. De kastijding van Gent door Karel V hangt samen met diens strijd tegen deze stad in het algemeen, en gaat niet in het bijzonder op de zgn. opstandige spelen terug.

De plaatsing op de index valt overigens licht te begrijpen wanneer we bedenken dat, gezien de toenmalige verwarde geestelijke toestand, de spelen stellig meer dan de refreinen, met de vaak weerkerende erasmiaanse kritiek op godsdienstige praktijken, op uiterlijke goede werken, met daartegenover hun erasmiaans-gekleurde bevestiging van Christus verlossingswerk, het vertrouwen, niet in het minst van de gewone man in de Kerk aan het wankelen konden brengen en bovendien op de hervorming zelf richten. Het reeds herhaaldelijk vermelde « Enchiridion » is hier weer tekenend. Jarenlang genoot het de faam een voortreffelijk ascetisch handboek te zijn. Het werd door niemand minder dan Budeus en Thomas More zelf geprezen. Maar in het licht van de latere gebeurtenissen werd het als gevaarlijk beschouwd. Het is trouwens bekend, dat Erasmus bijna even suspect was geworden als Luther en... hoeveel werken van de humanist werden door de indices niet veroordeeld? [28]

Indien men deze stukken in die tijd werkelijk als hervormingsgezind had aangevoeld, zou men in de eerste plaats sancties hebben moeten treffen tegen de auteurs ervan en de deelnemende kamers. Dat is intussen niet gebleken.

De officiële functie van de factor die het stuk schreef mag hier evenmin vergeten worden. Zelfs in de onderstelling, dat de schrijver van een dergelijk werk, niet de factor maar een der rijmende gezellen uit de eigen kring was, op het toneelfeest vertegenwoordigt hij toch zijn kamer en ook zijn stad of gemeente. Ketterse gezindheid aflezen van (al) deze sinnespelen staat derhalve min of meer

(28) Vgl. Dd. Fr. H. Reusch, *Der Index der Verbotenen Bücher*, Bonn, 1883, I, S. 347 sqq.; vgl. ook Rudolf Padberg, *Erasmus als Katechet*, Freiburg, 1956, S. 9.

gelijk met het aanvaarden van die zelfde geestesgesteldheid ook bij de kamers, althans bij de leidende, verantwoordelijke instanties, bij het gemeente- of stadsbestuur. Dit is evenmin bewezen.

Dat de deelneming voor de rederijkerskamers waarlijk een officiële aangelegenheid was, waarbij het stads- of gemeentebestuur zelf betrokken was, wordt b.v. aangetoond door de stadsrekeningen van *Axel* over de jaren 1538-1539, die de herinnering aan de deelneming van Axel hebben bewaard [29]. Een gelijkaardige bevestiging omtrent *Kaprijcke* is eveneens bewaard gebleven [30].

Algemeen bekend, daarentegen, is de geest van stoutmoedige kritiek der kameristen, die zich hier meer in erasmiaanse zin dan in die der eigenlijke hervormingsbewegingen heeft geuit.

Wat het getuigenis van tijdgenoten betreft, door Dr. L.M. Van Dis [31] eveneens tot staving van zijn reformatorische stelling ingeroepen : wat was dat meer dan de vrij objectieve vaststelling van een « nieuw geluid » in de spelen van 1539 ? Dat achteraf in uitsluitend reformatorische betekenis uitleggen betekent een miskenning van het aandeel dat Erasmus in de diepe kentering van zijn tijd heeft gehad.

Andere Spelen

Zoals we reeds schreven, is er in « Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt » (ongeveer 1536) veel invloed van Erasmus, zelfs een bewust dwepen met de humanist. Dit merken we niet alleen in de figuur van « Meer dan Een » maar « Wijse Beraedinge » die aanknoopt bij het betoog van « Scriftuerlicke Predicatie » in het eerste bedrijf, wijst in erasmiaanse zin de weg tot verbetering door eendrachtige liefde, afschaffing van het celibaat, van beelden- en heiligenverering doch handhaving van de hiërarchie en gehoorzaamheid aan de geestelijken die hun plicht verstaan. Tot een eigenlijke breuk met de Kerk komt het niet. Wat de hier geopperde mening omtrent het celibaat betreft, verdient het opmerking dat Erasmus in zijn « Ratio verae Theologiae » (1518) ook gesuggereerd had, dat het beter zou zijn de priesters te laten huwen gezien het onwaardig gedrag van een niet gering aantal onder hen. In de « Laus Stultiae » (53e hoofdstuk) alsook in de colloquia richt hij zich in dat opzicht scherp tegen de monniken. Zo b.v. in het colloquium « Virgo Misogamos » (Van de Maagd, die niet wou

(29) Vgl. Dr. L.M. Van Dis, *o.c.*, bl. 67, voetn. 2.
(30) Vgl. Fr. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, Tweede Reeks, tweede deel, Gent, 1870-72, bl. 150.
(31) *O.c.*, bl. 32-33.

trouwen, 1523) [32] raadt hij stellig het celibaat af : « Integendeel ! Ik meen dat het veiliger is, dan in het gezelschap van die vette, altijd tot barstens toe, met eten volgesmulde monniken... Ze worden « vaders » genoemd, en dikwijls doen ze hun best, opdat deze naam op hen zou worden toegepast, met zijn werkelijke betekenis » [33].

« Een tafelspel van die menichfuldicheyt des bedrochs der werelt, waer doer die oorspronck der sonden compt welcke regnerende sijn in alle staten, beyde gheestelicken en wereltlicken » [34], dat wellicht rond 1539 is ontstaan, herinnert eveneens aan de geest van de hierboven besproken Gentse rederijkersstukken. Elke aanwijzing omtrent de herkomst van dit spel ontbreekt. Twee personen nemen aan de samenspraak deel : « Oorsprong der Zonden » en « Menigvuldig bedrog ». Woeker, hovaardij, nijd, eigenbaat, huichelarij, aflaatbrieven, bullen, beeldenverering, bedevaarten... kortom, de « menichfuldicheit des bedrochs » wordt in velerlei vorm en schakering gehekeld, doch het eigenlijk kerkelijk levenssysteem wordt niet aangerand. Dit moet dan ook eerder in erasmiaanse dan in reformatorische zin begrepen worden, ook waar de auteur als zijn mening te kennen geeft, dat tegenover het menigvuldig bedrog in de samenleving : « Alle die den gheest Gods beminnen... gheestelike menschen (zijn) ».

Hetzelfde geldt voor het spel : « Den Boom der Schriftueren van VI Personagien, ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten Augusto in tjaer 1539 ». De opvoering greep dus enkele tijd na het Gentse Feest plaats. Reeds Dr. G.D.J. Schotel getuigde in zijn uitgave : « Het geheele spel was eene stichtelijck sermoen jegens de dwalingen der kercke en de hypocrisye der geestelycken » [35] wat evenwel nog niet betekent dat het hervormingsgezind is.

Het vermoeden is integendeel gewettigd, dat we hier meer de erasmiaanse spiegeling moeten zoeken. De hekeling, hoe scherp soms ook, is hier toch eigenlijk gericht tegen de schraapzucht der geestelijken, tegen het gesjacher met heilige dingen, met zielmissen, vigiliën, jaargetijden, broederschappen, relikwieën, aflaten en sacramenten, tegen de schijnheiligheid. *Gheloove* constateert :

(32) Vgl. Dr. R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580.* Utrecht-Antwerpen, 1954, bl. 226.

(33) Vgl. Dr. C. Sobry, *Een vierde Twaalftal Samenspraken,* Antwerpen, 1939, bl. 18.

(34) Tekst in *Bibliotheca Reformatorica Neerlandica,* I, bl. 370.

(35) Utrecht, 1870, bl. VI. Vgl. ook de beschouwingen in verband met Erasmus bij Eug. De Bock, *De Nederlanden,* Antwerpen, 1949, bl. 145.

Ghi eert hem [God] mitten lippen, en tsherten vermeeringe
Is verde van hem...

Aan de profeten, het Nieuwe Testament en Paulus wordt veelvuldig ontleend, Gheloove is er een afzonderlijke gestalte en de poëet heeft het over de « kersten ridder », wat op zichzelf al evenmin uitsluitend hervormingsgezind is. Is dat alles niet veeleer met het ethisch christendom van Erasmus overeen te brengen, zoals we dat ook uit de Gentse sinnespelen leerden kennen ? Dat lijdt weinig twijfel waar we zien, dat de auteur het niet op enig kerkelijk dogma heeft gemunt maar alleen op de gemelde misbruiken en op het gemis in de Kerk aan de ware christelijke geest.
Elck Bijsonder zegt aan het einde van het stuk :

Als Abraham u gheloove bewijst
Bidt dan met den gheloovighen eendrachtich,
Dat Christus zyn heylighe kercke spijst
Mit sinen gheest, sulc ghebet is machtich

en *Gheloove* voegt hieraan toe :

Ende dat hi onsen keyser maect sterc en crachtich
Teghen Gods vijanden, en in alder manieren
Dees Neerlanden rypen raedt voordrachtich,
Dat wi in vreden Gods lof verchieren.

Uit de slotverzen stijgt het verlangen naar vrede en rustige « comanscap », dat we ook kennen uit het werk van de andere erasmianiserende rederijker : Cornelis Everaert. Het is het afscheid van *Elck Bysonder :*

Ende alle Heeren, die ons regieren,
Bailliu, Burchmeesters, schepens minoot.
God laet den coopman zijn comanscap vorspoedich
Dat wi tsamen in vreden winnen ons broot.

Uit « tSpel van de Christenkercke » [36] van omstreeks 1540 meende Dr. H.A. Enno van Gelder sympathie voor de erasmiaanse opvattingen te mogen afleiden op grond van deze gegevens : in het hele spel ligt de nadruk op het ethische, zoals dat bij de Rotterdammer steeds het geval is; het geloof heet hier « tbegin van een goet leven », het Woord is het licht, « die maect ons rechtvaerdich alleen en suvere » (v. 145), en, geheel gelijk Erasmus leerde, komt het niet op de twaalf artikelen des Geloofs aan, doch op de werken van liefde, waardoor het geloof zich uitdrukt (v. 150-

(36) ed. G.A. Brands, Utrecht, 1923.

169). Waar Christus in het hart woont, en liefde tot God en de naaste leeft, « daer woont een volmaect ghelove » (v. 175). In de geest van Erasmus is het als aan « Uprecht simpel ghelove » de raad wordt gegeven zich, om haar geloof zuiver te houden, in haar kamertje op te sluiten, om, wat Erasmus als een voordeel van het kloosterleven roemt : de eenzaamheid, die rust geeft en tot bidden bekwaam maakt (v. 490 vlgg.) [37].

Verder in de 16de eeuw, in de spelen die de Haarlemse rhetorisijn, Louris Jansz., tussen 1559 en 1598 samenstelde [38], vinden we wat we een der constanten van het erasmianisme kunnen noemen. Volgens Louris Jansz. is het niet nodig veel theologische kennis te bezitten om God te zoeken, men moet innig-oprecht geloven. Hij wekt op tot inkeer, predikt de verdraagzaamheid, klaagt over de onderlinge twisten tussen de verschillende partijen en secten, verlangt naar vrede, die... zo nodig is voor nering en welvaart... Bij hem treft ook het inweven van gegevens uit het Nieuwe Testament en andere bijbelse toespelingen; hij legt de klemtoon op het ethische; hij beschikt bovendien over een satirisch vermogen waarmee hij allerlei misbruiken aanklaagt. Aan zijn ook wel ironisch levensinzicht weet hij o.m. in zijn stuk « Hoe die werlt haer versufte maeltijt gheeft » gestalte te geven in de figuur van de *werelt,* die een zotskap draagt, geheten *Verburgen Zotheyt,* die gekleed is met *Waan* en *Schijn* en in het hof van *Abuyse* een banket houdt. *Werelt* neemt er plaats op de stoel *Logenachtige Hoop* en op het kussen *Valsche Vrijheyt.* Een vluchtige toespeling op de lachende Democritus ontbreekt evenmin.

Sommige der « Seven Spelen van die wercken der Bermhertycheyd » (1591) mogen ongetwijfeld in dezelfde geest benaderd worden. De elementen door Dr. E. Ellerbroek-Fortuin aangestipt [39]: het lezen van de bijbel, waardoor « In als te vreen » in de proloog van het derde spel tot Christus komt, het beklemtonen niet van de sola fides doch van de grote waarde der liefde zijn eerder erasmiaans op te vatten. Waar in het vijfde spel het gebed tot anderen dan tot God wordt afgekeurd, hoeft niet meer aan de hervorming dan aan Erasmus gedacht te worden :

(37) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.,* bl. 35-37.

(38) Het was ons niet mogelijk al het nog onuitgegeven werk van deze rederijker te raadplegen en we herinneren hierbij aan de nog steeds degelijke karakteristiek van Mej. Rena Pennink in *Oud-Holland,* XXX (1912), bl. 201-214. Het is niet onmogelijk Louris Jansz. met Coornhert een Libertijn te noemen (G. Kalff, *Nederl. Letterk.,* III, p. 263 en J. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang,* I, p. 244) maar deze houding gaat voor een goed deel op Erasmus terug. Een drietal spelen van Louris Jansz. bij Dr. Van der Laan, *Noordnederlandsche Rederijkersspelen,* Brussel, 1941, bl. 29 vlgg.; bl. 73 vlgg.; bl. 115 vlgg.

(39) *O.c.,* bl. 108-110.

Wie ghy bidt sonder hem [God], t'wert van crancken
spoede...

De vaak vrij heftige kritiek op de geestelijkheid en de Kerk richt zich nergens tegen deze laatste als instelling zelf. We vinden ook de erasmiaanse speling weer waar de bemiddelaarsrol van de Kerk op de achtergrond geraakt en aan de Evangeliën wordt ontleend. Er bestaat hier in elk geval geen aanleiding om meer van een hervormingsgezinde dan van een erasmiaanse inslag te spreken.

Dezelfde vaststelling moge gelden in verband met het eveneens door Dr. E. Ellerbroek-Fortuin besproken « Een ander Spel van die becooringe des duvels hoe hy crystus becoorden » [40]. De misbruiken in de Kerk die aangeklaagd worden, zijn immers de van elders bekende : de schraapzucht der geestelijken, het « metter casse loopen », enz., waarbij evenwel geen wezenlijke dogma's worden aangevallen.

Lucianus' « Charon of de Beschouwers » werd door de onbekende samensteller van «Een spel van Charon de helsche schipere» (1551) nagevolgd. Uit de vergelijking die Dr. W.L. De Vreese indertijd [41] van dit sinnespel met de tweespraak van Lucianus maakte, is het duidelijk dat de schrijver van het Nederlandse stuk geen slaafse navolger is geweest. Slechts een klein gedeelte van zijn voorbeeld heeft hij gebruikt en dan nog maar in grote trekken.

Erasmus' dialoog « Charon, De Veerman van de onderwereld » [42] is eveneens door hetzelfde stuk van Lucianus geïnspireerd. De knorrige Charon, die de schimmen der doden over de Styx naar hun eeuwig verblijf moet voeren, houdt een gesprek met een boze genius. Deze samenspraak is een krachtige satire op de heerszucht en de twistlust der vorsten en machthebbers van die tijd, — Erasmus schreef dit toen Karel V met Hendrik VIII oorlog voerde tegen Frans I [43].

Erasmus en de rederijker hebben Lucianus elk op een eigen manier gebruikt. Erasmus spreekt als uit een hoger sfeer over de kleinheid, zij het dan ook van de grootsten en de kleinsten, wanneer ze sterven. Dit heeft iets van de ironie van de « Laus Stultitiae » en van de bitterheid die de « Querela Pacis » op bepaalde plaatsen karakteriseert. Hij legt de veerman een soort van cynische lof van de oorlog in de mond...

Helemaal anders staat de rederijker tegenover zijn publiek : vol-

(40) *O.c.*, bl. 171.
(41) Editie Antwerpen-Amsterdam, 1895.
(42) Vgl. N.J. Singels, *Een Twaalftal Samenspraken van Desiderius Erasmus*, bl. 3 vlgg.
(43) Vgl. N.J. Singels de onder (42) aangehaalde vertaling, bl. 3.

gens de toenmalige gewoonte laat hij een proloog voorafgaan, waarin de toeschouwers voor alles aanbevolen wordt zich rustig te houden en aandachtig te luisteren en tevens op hun geldbeugel te letten. Men bedenke dat de voorstellingen in open lucht plaatsvonden en de toeschouwers dicht tegen elkaar rond het toneel stonden. Hier vonden zakkenrollers een geschikt arbeidsveld. Verder wordt de inhoud van het spel aangekondigd. Het oorspronkelijke wordt aan Homerus toegeschreven en een beroep wordt gedaan op de toegevendheid van het publiek : stichting der toehoorders is immers het doel van de spelers. Een persoonlijke invoeging vanwege de Nederlandse poëet is de zot *Nieuloop*. Als een zeer bewegelijke figuur en tevens als de woordvoerder van het publiek zorgt hij voor een komisch intermezzo, maar waar hij de zedenles helpt uitspreken blijkt hij ook een ernstige rol te vervullen. Waarna het gebruikelijke moraliserende slot volgt.

Er valt dus weinig of geen verband te zoeken tussen Erasmus en de rederijker. De vraag rijst evenwel of deze laatste Lucianus niet door Erasmus' bewerkingen heeft leren kennen, of meer bepaald door Erasmus' colloquium naar Lucianus heeft gegrepen, of Erasmus bijgevolg Lucianus ook onder de rederijkers niet enigszins « en vogue » had gebracht ?

*
**

Buiten het toneel lijken bepaalde trekken uit enkele refreinen en andere gedichten in algemener verband met de geest van de Rotterdammer verwant. Het gehele refrein bij J. van Styevoort: « My dunckt, this al mal een mal andere » bevat felle aanklachten van de kwalen van de tijd en brengt binnenkerkelijke kritiek uit. Samen met de spottende uitlating, die erin voorkomt, betreffende het uitbuiten van de volksvroomheid vestigen deze elementen de indruk van een erasmiaanse gezindheid [44]. De voorstelling van de overal verdreven Vrede uit Erasmus' « Querela Pacis » (Klacht van de Vrede) kan men aantreffen bij J. van Styevoort in het refrein met de regel : « Pays moet vluchten daer orloghe rengneert » [45].

We denken verder aan refrein LVI bij van Styevoort waar « den ghelove » wordt verheerlijkt en Luther zonder meer wordt genoemd.

(44) Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Beghem, *o.c.*, I, IX ; vgl. G. Degroote, *Voorklanken der Renaissance*, in *De Nieuwe Taalgids*, 45e jrg., 4° afl., bl. 193.

(45) Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, *o.c.*, I, LXXI, 18 ; vgl. G. Degroote, *Erasmus over Oorlog en Vrede*, in *Kultuurleven*, XIXe jrg., 1952, jan., bl. 27 vlgg.

Het is echter niet *sola fide,* zoals Luther leerde, dat de zaligheid wordt verworven. Het betreft hier het geloof, dat, naar « Augustinus bescrijft », « alle onse wercken vermeert », « den stock der duechden » is en het ontbreken ervan veroorzaakt alle kwaad. In refrein LXXXIV wordt de mening vooropgesteld dat wie zich op de deugd toelegt en het kwaad mijdt, gerust kan sterven « na Paulus rade », terwijl nr LXXXVII op stokregel : « doer den vryen wille mitten verstande » met nadruk op de betekenis van de vrije wil wijst [46].

Voor zover de door A. Van Elslander en L. Roose gepubliceerde fragmenten uit « Het handschrift der Zogenaamde Refereynen van C. Crul » [47] verdere conclusies toelaten, zijn we geneigd b.v. in de beklemtoning van de liefde en de zachtmoedigheid — een ook typisch erasmiaans verschijnsel ! — in het refrein : « Hebben wy gheen liefde, zo en eist al niet » de erasmiaanse spiegeling te zoeken. Eveneens waar, in een ander uittreksel, op de religieuze twisten wordt gezinspeeld en tegen de kerkelijke en wereldlijke gezagdragers « een nogal vrijmoedige toon wordt aangeslagen », zoals de uitgevers schrijven.

Waar, op een andere plaats, Christus aan het woord is, valt niet noodzakelijk een veroordeling der werkheiligheid te vermoeden, maar kan evenzeer aan de antithese gedacht worden, die Erasmus meer dan eens heeft toegelicht : niet het geloof in uitwendige vrome werken maar in Christus zelf moet de ware christen kenmerken. Op die wijze heeft de humanist allerlei bijgelovige gebruiken aan de kaak gesteld, ook het aanroepen « van beelden van houte ofte steene » wanneer God zelf hierbij volledig uit het oog verloren werd.

We zullen nu niet beweren dat de gemelde gegevens duidelijk Erasmus' invloed verraden maar ze vertonen een niet te miskennen overeenstemming met de visie van de grote auteur. De benaming « erasmiaans » lijkt ons in dit verband beter te passen dan hervormingsgezind, voornamelijk ook daar in bewuste fragmenten, evenals bij de Rotterdammer, geen breuk met de Kerk of enig kerkelijk dogma te bespeuren is. We zullen hier evenmin de uitdrukking « vrijzinnig katholiek » gebruiken, omdat dit een formule is, die hoe voorzichtig ook voorgesteld [48], niet helemaal deze 16de-eeuwse werkelijkheid weerspiegelt en bovendien een contradictio in terminis bevat.

(46) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.,* bl. 24.
(47) Vgl. hun *aangeh. bijdr.,* bl. 56-57 ; vgl. ook Dr. G. Degroote, *Erasmiana in « Het Handschrift...* (reeds boven vermeld), bl. 139-140.
(48) Vgl. A. Van Elslander en L. Roose, *aangeh. bijdr.,* bl. 56.

C. Crul heeft voor de humanist een werkelijk meer dan gewone bewondering gehad vermits hij niet alleen de bewerker is van de hierboven reeds behandelde samenspraken. Waar het kwaad dat door de tong wordt veroorzaakt de hoofdinhoud uitmaakt van een van zijn beste gedichten : « Mont toe, Borse toe », worden we sterk herinnerd aan Erasmus, die aan ditzelfde onderwerp : « Over het gebruik en misbruik van de Tong » zijn gehele verhandeling « Lingua » [49] heeft gewijd. « Lingua » leert hoe belangrijk dat kleine lid is en welke deugden en ondeugden het bezit. Aan de hand van tal van bijbelplaatsen en vooral van klassieke exempelen bewijst Erasmus het nut van het zwijgen. Hij zet uiteen hoe gevaarlijk de boze tong is en hoe men er voor opletten moet. Deze lering heeft Crul verwerkt, en omgezet in zijn tijdgedicht, dat geen exempelen geeft maar een schets van de eigen « yseren tijdt » :

Tis eenen yseren tydt, alsoomen sien mach,
Nergens en is men vrij in eenighe stede,
Wie isser die de boosheyt te hans verbien mach ?
Goetheyt is verstroyt, alle rust ende vrede,
Men vreest God noch zijn gheboden mede... [50]

Veel loopt verkeerd in deze tijd en dit is niet aan de « princen » te wijten maar aan de zonden die overal bedreven worden. De tong is de schuld van alles : zij maakt oorlog en doet verraad plegen, zij verzaakt het geloof en lastert God... Een onvoorzichtig woord kan het kwaad tegen u ontketenen en dan gaat het om uw geld en goed, want om geld is het de bozen te doen [51].

« Lingua » vond later nog navolging bij de Antwerpse rederijkers, althans bij de factor van de Goudblomme en bedreven vertaler, C. van Ghistele. Deze voltooide er een prozabewerking van, die in 1555 onder deze titel verscheen : « Lingua Erasmi dat is dye tonghe, wt den Latine in duytsche eerst over gheset, leerende hoe dat elck mensche zijn tonghe bedwinghen sal, dwelc een cleyn lidt is, maer can veel quaets ende veel goets doen, als ons Jacobus dye Apostel vermaent » [52]. Deze vrij nauwkeurige overzetting van Erasmus' verhandeling, die wegens haar didactisch karakter, zeker in de rhetoricale smaak moest vallen, werd door C. van Ghistele op deze wijze ingeleid :

(49) Antverpiae apud Michaelem Hillenium. In Rapa. An. M.DXXV. Mense Octob.

(50) Vgl. de tekst van dit gedicht bij Dr. C. Kruyskamp, *Corn. Crul. Heynken de Luyere en andere gedichten.* Antwerpen, 1950, bl. 45.

(51) Vgl. de bespreking van deze verwantschap bij Dr. F.K.H. Kossmann, *aangeh. bijdr.*, bl. 186-188.

(52) Gheprent Thantwerpen op die Lombaerde veste, teghen die Gulden hant over. Bi my Symon. Int iaer ons heeren M.CCCCC. ende LV. Den XXIIIJ Octobris.

Van Erasmo ons ripelijc verclaert is
Die tonghe, dat is haer operacie,
Door zijn latynsce tonge, de welcke vermaert is
Int oost, int west, onder elcke nacie,
Maer, verstandighe leser, ick bidde om gracie,
Heb ic zyn twee tonghen, in consten so perfect,
Met myn duytsche tonghe, tot deser spacie
Oft door mijn ongeleertheyt, eenichsins bevlect.
Het ghebrec der quader tonghen wort u ontdect
Ende die duecht der gemanierden tongen gepresen.
Scout haer boosheyt ende haer duecht na u trect,
So moechdy bi die wise gherekent wesen.
Die waerheyt suldy badt bevroden int lesen
Ende dan door myn plompe tonghe, niet om groven,
Erasmus wise tonghe dancken en loven.

Samen met C. Everaert en C. Crul mag Jan Van den Berghe als een der veelzijdigst genuanceerde erasmiaanse geesten onder de rederijkers worden aangezien.

Zijn ironische kijk op het leven, zijn hekeling van en kritische houding tegenover de geestelijkheid en de Kerk, die hij innerlijk wil zuiveren, zijn hoge waardering van de H. Schrift [53], die hij zelfs als zijn geliefde bezingt, konden we reeds vaststellen. Het is mogelijk deze gegevens nog enigermate aan te vullen. Zoals Erasmus dringt ook Van den Berghe aan op bijbellectuur. Hij laat « De Wellustige Mensch » in het gelijknamige stuk zeggen tot allen die hem omringen :

Neempt den boeck des levens, studeert daer innen,
Ghij sult troost vinnen voor armen en rijcken... [54]

In het toneelstuk dat Antwerpen op het Gentse feest van 1539 opvoerde, en dat ook aan J. Van den Berghe wordt toegeschreven, treft trouwens een gelijkaardige raadgeving :

Zijt nu schrifs moyende...

Als de Rotterdammer voelt hij afkeer van strijd en fanatisme; hij betreurt het verlies van de eenheid in het geloof. Dit blijkt uit de aanhef van « Het Leenhof der Ghilden » :

(53) Ook Dr. C. Kruyskamp, *Dichten en Spelen van Jan Van den Berghe,* bl. XXVI-XXVII schrijft : « Althans zal hij m.i. niet anders gewild hebben dan een hervorming binnen de Kerk... » en « Men zou dus Van den Berghe een bijbels reformateur kunnen noemen en hij staat dan aan de kant van Erasmus ».

(54) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.,* bl. 144, v.v. 1183/84.

Ooc seytmen smenschen wille is zijn Hemelrijc,
Want elck prijst zijn opinie, tsy goet oft quaet,
Somen wel siet hoet nu in der Werelt gaet :
In hondert duysent secten mach tgeloof gedeylt zijn,
Meest elck hem vermetelijck den coers verstaet...
Elck wil ongebonden, vrij en ongebreylt zijn
En strijden om de liberteyt over al.
Alle Rijck tweedrachtich vergaet met ongeval [55]

Ongetwijfeld in dezelfde geest wordt in zijn « De Wellustige Mensch » de ketterij scherp afgekeurd :

Ghij, quaet gelove, sijt oorsaecke principaele
Van alle quaet ter werrelt int generaele.
U smeeckende taele, subtijl van verhaele,
Verleyt geestelijck en waerlijck altemaele
En bringtse inde quaele der heretijcken [56]

Tenslotte is er nog zijn refrein uit 1559 (het sterfjaar van J. Van den Berghe) waarin hij zich nog sterker afkeert van de religieuze twisten : achter zijn berustende wijsheid glanst wellicht de zachte innerlijkheid van het « Enchiridion » :

Dus al seytmen Christus es hier, Christus es daer,
Gelooft alle geesten nyet, scrifften oft boecken,
Want Godt geeft die ghave des gelooffs voerwaer
Die Godt simpel oytmoedich met herten soecken [57].

Deze innerlijkheid tenslotte is evenmin vreemd aan het anonieme « Een seer schoon Refereyn », dat, zoals Dr. F. Pijper reeds schreef, uitmunt door « zijn liefelijke schildering van het christelijk leven en zijn zuivere betrachting der liefde jegens God en de naaste » [58].

(55) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 7, vv. 3/7 ; 11/13.
(56) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 104, v.v. 182/186.
(57) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 60, v.v. 65/68.
(58) *Bibliotheca Reformatorica Neerlandica*, IX, bl. 637-639.

6. NABESCHOUWING

Het is altijd moeilijk invloeden te peilen, zeker niet in het minst wanneer het gaat om iemand met een ingewikkelde geestelijke structuur als Erasmus, wiens strevingen en geschriften bovendien zo intens met de gebeurtenissen van een fel-bewogen tijd zijn verweven.

Deze uiteenzetting kan dan ook maar een eerste verkenning brengen van een terrein, dat nog niet vanuit zulk een uitgangspunt werd ontgonnen.

Het spreekt vanzelf, dat er in het erasmiaanse geestescomplex trekken kunnen aangewezen worden die in de vroegere literatuur voorkomen of algemeen menselijk zijn. Trekken ook die (waarbij echter elke vorm van anti-institutionalisme ontbreekt) aan de hervorming doen denken, maar die door de Rotterdammer in een persoonlijke, machtige synthese verenigd, ertoe bijdroegen in de kringen der rederijkers de sfeer te scheppen waarin bovenbedoeld werk kon ontluiken.

Het erasmianisme is een gecompliceerde grootheid, die in een aantal losse elementen kan ontbonden worden, die ieder voor zich, volgens de belangstelling of de sympathie van de toenmalige lezers, een geringer of gewichtiger betekenis hadden.

Zo zien we, dat ook « rederijkerende » poëten bepaalde motieven en denkbeelden van Erasmus overnemen, bepaalde gedeelten uit zijn omvangrijk œuvre vertalen en verwerken of verwantschap met erasmiaanse opvattingen vertonen. Hierbij wordt zijn naam herhaaldelijk vernoemd of zelfs als autoriteit ingeroepen.

Aldus vinden we bij hen sporen van Erasmus' drang naar de zuivere bronnen van het geloof, waarvan het biblicisme en het paulinisme een treffende uitdrukking vormen; van zijn ironische visie, zijn realistische waarneming : zoals bij hem wordt aan « het sotte » een eigen bevoorrechte plaats toegekend, wordt de « sotheyd » in een bonte reeks van schilderachtige gestalten geïndividualiseerd, is er zelfs de neiging om de « sotheyd » in een revue van de verschillende standen te laten voorbijgaan. Bij hen vernemen we echo's van de zo karakteristieke erasmiaanse tegenstelling tussen vrije en scherpe uiting van eigen mening en scepsis, schroom of aarzeling voor sterke bevestiging; van zijn afkeer van oorlog, geweld en religieuze twisten, van zijn afkeuring van de vele vormen van schijnheiligheid en farizeïsme. We horen er de diepere klank van het erasmianisme tenslotte met als kern : de onderwerping eerder aan de oorspronkelijke leer van Christus dan aan het gezag van daarvan afwijkende theologen.

In de verwarring en de geestelijke omwenteling van hun tijd hebben deze poëten derhalve de veelzijdige betekenis van de humanist meer dan vluchtig weten te vatten. Het valt echter licht te begrijpen, dat hun inzicht niet altijd voldoende genuanceerd was en dat ze veelal weinig gevoelig waren voor zijn bewegelijke en fijne geest, zijn sierlijke Latijnse uitdrukking.

Deze afspiegeling van erasmiaanse verschijnselen in ons 16de-eeuws literatuurbeeld is ongetwijfeld te wijten aan het gewone maar niet altijd gemakkelijk te ontraadselen mysterie van ontvankelijkheid en sympathie. Een bepaalde innerlijke gelijkgestemdheid en niet minder het algemeen geestelijk klimaat zelf, dat althans in de eerste decennia van de 16de eeuw voor een niet onbelangrijk deel door de beroemde humanist bepaald werd, is echter in bepaalde gevallen evenmin uitgesloten als mogelijke verklaring van raakpunten tussen Eramus, zijn humanisme en de rederijkers.

Een devoet epistel ghescreven enen koc

door

Dr. LOUIS DE MAN

1. HET HANDSCHRIFT

B[a] 75 is de signatuur van een hs. dat berust in de *Erzbischöfliche Bibliothek* te Paderborn en dat twee teksten bevat met raadgevingen en beschouwingen van geestelijke aard. De eerste, het epistel voor een kloosterkok, wordt beneden uitgegeven; de tweede, een fragment, komt later aan de beurt.

Het hs. zit gebonden in een moderne kartonnen band met lederen rug, waarop in goud de signatuur werd aangebracht.

Modern is ook het schutblad voor- en achteraan; op het voorste staat van een 19de-eeuwse hand *Geschrieben anno 1455, Betrachtungsbuch für einen Klosterkoch.*

Het eerste deel telt 39 folio's, in perkament of in papier, 10 cm breed x 14 cm hoog; hierbij werd fol. 1, dat slechts een talon is, afgerekend en werd fol. 17, dat uitgescheurd werd, meegeteld. Dit deel beslaat vier katernen.

Het eerste katern bevat 9 folio's; het eerste folium werd gereduceerd tot een talon van 2,5 cm breed. Fol. 1-2; 5-6 en 9-10 zijn van perkament, 3-4 en 7-8 van papier. Het tweede katern bestaat uit 12 folio's; hiervan zijn 2, 3, 4, 5, 9 en 10 van papier; 8 is uitgescheurd. Het derde heeft 14 folio's en hiervan zijn 1, 7, 8 en 14 van perkament. Het vierde katern ten slotte bedraagt vier perkamenten folio's.

In dit eerste deel komen reklamen, kustoden of foliëring niet voor; op de papieren folio's is liniëring, door de band voor 20 of 21 regels.

Verschillende handen hebben aan deel I meegeschreven; het schrift bleef daarbij de littera textualis, met op sommige folio's soms de bastarda. Ieder begin van een kapittel werd versierd met rode lombarden; over het algemeen heeft dan de daarop volgende letter het formaat van een majuskel die met zwarte inkt getekend werd.

Naast of in de lombarden staan de kleine representanten die op de meeste plaatsen nog zichtbaar zijn.

In de tekst zelf wordt een nieuwe zin aangeduid door een majuskel waarvan het eerste streepje rood is. Rood zijn ook de vol-

gende titels boven de kapittels : *Hir beghint...* (2 r); *Woe een goetwillich koc...* (2 v); *Woe he hem hebben sal...* (5 v); *Wo dat he nicht beswart...* (12 v); *Wo he hem sal hebben...* (16 r); *Woe dat men nicht altoes...* (21 r); *Wo he hem oefenen sal...* (27 v).

Met rode inkt ten slotte werden ook een paar verbeteringen in de tekst aangebracht : zie tekst.

De bladspiegel van het hs. is gaaf behalve op fol. 37 waar, bij het neerschrijven, rekening werd gehouden met een fout in het perkament; onderaan de folio's is het stuk gehavend door vocht.

Op fol. 39 v staat de datum : *Ghescreuen jnt jaer vns heren dusent cccc° vnde .lv.;* aan de hand van de verschrijvingen in de tekst mag men wel besluiten dat hij een kopie is uit het jaar 1455 en niet de oorspronkelijke versie.

2. DE TITEL

De titel luidt « *Hir beghint een deuoet epistel ghescreuen enen koc in eenen reguler closter* ». Daarbij valt het beroep van de begunstigde op. Gaat men in de litteratuur zoeken naar de sociale en eventueel culturele functie van deze kok, dan komt men via een of andere index wel terecht in de middeleeuwse keuken of bij de zgn. keukentaal, maar de gegevens beperken zich tot eetgerei, recepten of gastronomie. De typologie van de middeleeuwse kok werd tot nog toe nog niet grondig bestudeerd, maar de volgende aanduidingen mogen voor ons opzet volstaan.

E.R. Curtius legt de nadruk op het feit dat de kok in de litteratuur van de laat-Romeinse tijd en in de vroege middeleeuwen een komisch, belachelijk personage is, iemand die bespot wordt om zijn voorkomen dat door rook zwart geworden is. De Trierse kloosterleraar Winrich vertelt (ca. 1070), al klagend, hoe hij naar de keuken verplaatst werd : het blijkt een echte degradatie te zijn.

Uit de Romeinse comedie werd de kok een « vilissimum mancipium », dé bron van humor in de middeleeuwse letterkunde [1].

L. Mackensen voegt hieraan toe dat de geestelijke dichter lacht met de geborneerdheid van de keukenbroeder [2]; hij wijst ook terecht op het feit dat de Nibelungendichter, midden in de tragedie, nog eens hartelijk doet lachen door het beeld van de vluchtende kokjongens, in een wirwar van potten en pannen [3].

(1) *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Bern, 1961³), blz. 431-434 (Kap. „Küchenhumor und andere Ridicula").

(2) *Zu Walthers Spiessbratenspruch* (= Studien zur deutschen Philologie des Mittelalters Friedrich Panzer zum 80. Geburtstag am 4. September 1950 dargebracht. Herausgeg. von R. Kienast. Heidelberg, 1950), blz. 48-49.

(3) *Ibid.*, blz. 49.

Het klassieke beeld van de bespottelijke kok in de ridderpoëzie is Rumolt: «Für den mittelalterlichen Hörer ist Rumolts Wesensart durchaus eindeutig durch seinen Beruf bestimmt, was er sagt, ist ohnehin 'komisch'. Und der Dichter hat die Gewissheit, dass Hörer und Leser ohne grosses Bedenken begreifen, was mit 'Rumolts Rat' gemeint ist» [4]. De berookte kok is de man die bescheiden werk verricht en op de laagste trap van de culinaire hiërarchie staat; tussen hem en de gasten staan nog de spisedrager (dapifer) en de schenker (pincerna). De toehoorders lachen wanneer verteld wordt van de zwaan (of is het een gans ?) die eens op het water zwom (Olim lacus colueram) en die nu, aan een braadspit, boven het vuur hangt (Girat, regirat garcifer), — niet omdat vlees gebraden wordt, maar omdat zij, in hun verbeelding, een zwarte kok zien opereren [5].

Het beeld van de « cocus niger » die weinig fijn is en vastzit in zijn berookte keuken, lijkt aanvaardbaar [6]. Van minder belang hier is de nieuwe voorstelling van de kok, die Curtius vermeldt : « Im Rainouart-Epos wird endlich der derbkomische Küchenjunge zum epischen Helden. Die Verbindung von Küche und Kriegertum scheint übrigens auch in Wirklichkeit vorgekommen zu sein» [7]. Ook Mackensen snijdt het probleem aan : « Rumolts Gegenstück ist Wolframs Rennewart, auch er, solange er Küchenjunge ist, eine komische Gestalt. Das Anliegen Wolframs an die Rennewartgestalt ist es doch wohl zu zeigen, wie aus einem *vilain,* aus einem Küchentölpel, ein echter Ritter wird» [8].

De overgang van weinig geleerd tot verfijnd bestaat op het materieel plan; niets verzet zich tegen de bewering dat hier en daar, in gunstige omstandigheden, een kloosterkok zijn onwetendheid heeft afgelegd en nu zijn meditaties dicteert of zelf schrijft.

Het is daarom niet nodig te grijpen naar de bijbelse belofte, de kleinen te verheffen, of de autoriteit van het Loflied in te roepen [9].

(4) *Ibid.*

(5) De citaten stammen uit de „Carmina Burana" (hs. 13e eeuw, liederenverzameling uit het klooster Benediktbeuren); zie de tekst met Duitse vertaling in *Carmina Burana, Lieder der Vaganten, Lateinisch und Deutsch nach L. Laistner* herausgeg. von E. Brost (Heidelberg, 1956), blz. 50-53 ; de liederen werden ook door C. Orff, een bekend Duits komponist, in 1937 bewerkt. De oorspronkelijke titel luidde hier : Cantiones profanae cantoribus et choris cantandae comitantibus instrumentis atque imaginibus magicis. Orffs Carmina, op plaat opgenomen door de Deutsche Grammophon Gesellschaft LPM [M 33], bevatten ook een tekstboek met kokgeschiedenis (zie nr. 12). Het koklied van Orff is overigens prachtige persiflage.

(6) Vgl. ook later nog het beeld van kok en keuken in S. Brants *Narrenschiff* (uitg. Fr. Zarncke, Leipzig, 1854), blz. 78-79.

(7) *Op. cit.,* blz. 432.

(8) *Op. cit.,* blz. 50.

(9) Zie tekst en vertaling in M.M. Davy, Guillaume de Saint-Thierry, *Commentaire sur le cantique des cantiques* (Parijs, 1958) (= Bibl. des Textes Philosophiques), blz. 54 en 68.

Interessanter voor ons opzet is de « nauwe verbondheid » tussen het gebedsleven en handenarbeid die in mannen- en vrouwenkloosters bestond [10]. Handenarbeid kan ten andere in een klooster opgelegd worden om de nederigheid op de proef te stellen; dit was het geval met Th. van Stamheyn die, in 1396, op een boerderij te Almelo moest werken vóór hij nog kok werd te Deventer [11]. En te Almelo had hij als metgezel Hendrik Kindeshof, ook een kok, die later de eerste prior zou worden (1394-1399) van het klooster te Frenswegen [12].

Het Frensweger handschrift citeert « den guede (= goederen) Iohannes Kessels oers cockes, die in der werlt seer rijck was » [13] en noemt hem elders « die oetmoedighe cock » [14].

De oversten konden tot keukenarbeid verplichten, maar gaven ook zelf het voorbeeld; misschien behoort Kessel tot de groep die ook « om oefeninghe » het werk in de keuken volbracht, en dit « voorrecht » behield. Men vergelijke volgend citaat : « Die clercken fratres (des huses Sunte Iheronimusberch bij Hattum in die Velue) deden ducke... blidelike ende vroelike die oetmoedighe ende grove werke uut noetsaken of om oefeninghe, als in der coken die potte, scotelen ende andere dinghe vlitelic te wasschen, somtijt in den bachues broet te maken of in den brouhues helpen te brouwen » [15].

Theodericus van Kueck, uit het klooster te Albergen, « enen clerck die te Zwolle hadde ter scholen ghegaen », doet keukenwerk: « Hie cokede, hie backede, hie was brouwer, hie slachtede, hie was gaerdenaer, hie zeyede daer yn manigherleye saet tot cruden, hie wan dat moescruet ende bereidet ten etene » [16].

Van Heer Florens, « den iersten rector ende pater der vergadderinghen priesteren ende clercken toe Deventer » wordt verteld dat hij « hielt... oec sine weke in der coken nae sinen vermoghen » [17] en in die week, zei hij, « hope (ic) meerre vrucht te vercrighen van der anderre ghebeden die in der kerken sin dan of ic alleen bedede » [18]. Hij wijst hierbij op de verdiensten van het gemeen-

(10) St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* II (Antwerpen, 1953), blz. 322 ; III (Antwerpen, 1956), blz. 106.

(11) C. van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* (Leuven, 1958) (= Univ. te Leuven, Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, 4e reeks, dl. 12), blz. 139-140.

(12) *Ibid.*, — Vgl. de tekst over Hendrik Kindeshof in W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *Het Frensweger handschrift* (Groningen, 1958) (= Rijksuniv. Utrecht. Teksten en Documenten I), blz. 38.

(13) W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *op. cit.*, blz. 76.

(14) *Ibid.*, blz. 47.

(15) *Ibid.*, blz. 203

(16) *Ibid.*, blz. 239.

(17) *Ibid.*, blz. 38.

(18) *Ibid.*, blz. 38-39

schappelijk gebed, verdiensten die in ons handschrift niet worden aangeraakt.

Heer Amilius, de opvolger van Florens, spaarde zich niet « mer uut ghehoersamheit angheng hy oec swaren arbeit, te backen, te brouwen » [19]. Hij leerde dat « een yeghelic sal bereyt wesen tot een yegheliken ambochte dat hem opgelecht wort, het sy groet of cleyn, als brouwen, backen, of dat pargament te bewaren » [20].

Bij herhaling wordt erop gewezen dat de nederigheid, gepaard met echte vroomheid, beloond wordt.

Er is het « exempel van eynre hilliger ionferen » die uit ootmoed naar het klooster gaat en er « all dat onreynste, snoyste werk ynder koeken » doet ; bij de medezusters geldt ze als « die is geeck » [21], — maar ze wordt verheven.

« Suster elsken... ten diepenveen » « plach vaeke in der coeken te wesen » en er te werken. Met haar gebeurde een mirakel [22].

« Suster dayken verwaerde een wijltijdes dat reventer ende diende den susteren ter tafelen ». Zij werd later « schoelmeysterssche » en ten slotte priorin [23].

Keukendienst of bereiden van eten in een middeleeuws klooster kon gelden als uitstekend werk : het was een toevlucht voor de ootmoedigen en een toetssteen voor de gehoorzaamheid. Het is opvallend hoe vaak in de verhalen het accent ligt op het feit dat een kok het kon brengen tot hogere functies. De herhaling wijst op een systeem en op een pedagogische bedoeling.

Wie over de kok in de middeleeuwen spreekt, denkt aan Jan van Leeuwen, de leerling van Ruusbroec; hij heet « primus coquus hujus monasterii (i.e. Groenendaal) », in de volksmond « de Goede Kok ». Hij was ook werkelijk verantwoordelijk voor keuken en kleedkamer [24]. Uit het bestaan van een aantal hss. met excerpten uit Van Leuwen mag men afleiden dat zijn succes tot het eind van de 15e eeuw groot was [25]. Dit succes volstaat om in geestelijke

(19) *Ibid.*, blz. 53.

(20) *Ibid.*, blz. 56.

(21) Exempel uit de Spegel der Susteren, zie C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse stichtelijke exempelen* (Zwolle, 1953) (= Zwolse drukken nr. 1), blz. 13-14.

(22) D.A. Brinkerink, *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepenveen* (Hs. D) (Leiden, z.j.) (= Bibliotheek van Mnl. Letterkunde), blz. 298.

(23) *Ibid.*, blz. 360.

(24) Zie St. Axters, *op. cit.*, II, blz. 297-298. — In het *Boec van der bedinghen* vertelt Van Leeuwen dat hij dagelijks op het gestelde uur moest klaar zijn met het eten van dertig kloosterlingen, *ibid.*, blz. 306.

(25) *Ibid.*, II, blz. 317. — Ook later is dit nog zo ; Pieter Croon publiceert in 1663 een „allegorie van het keukenbedrijf", nl. *Cocus bonus ofte Geestelijcke bemerckinge op de tafel ende spysen van een volkommen maeltyt,* voorafgegaan door een biografie van Van Leeuwen, *ibid.*, II, blz. 318, — Bij W. de Vreese komt de titel voor van een andere uitgave, (nl. Antwerpen, 1665) : *Cocus Bonus ofte Geestelijcke*

werken de formule of de mode te verklaren van een kok als leraar.

Zonder twijfel hebben andere factoren bijgedragen tot de verspreiding. Zo is er bv. de uit de 15e eeuw overgeleverde legende van « Christus, de geestelijke kok », die ouder moet zijn dan de bewaarde versie, al gaat ze terug op een parallellegende, waarin de kok niet verschijnt [26].

Deze Christus-kok-legende verhaalt hoe, met Pasen, twaalf jonkvrouwen te communie gaan. Daarna willen ze in hun kluis eten. De eerste gaat daarom naar de keuken; omdat ze niet terugkeert, gaat de tweede, en zo voort, tot de laatste. In de keuken is Christus, de geestelijke kok. De twaalf hebben hem gevraagd wie hij was en de openbaring is zo overweldigend dat iedere jonkvrouw « truncken von dem edlen cypper win göttlicher liebin » neervalt [27].

Christus in de gedaante van een kok in de keuken, onderwijst. Het beeld stemt overeen met andere voorstellingen, waarin Christus ook spijs en drank geeft. Men vgl. een 15de-eeuwse tekst uit Brussel : « Ons lieue h(er)e Jhs xps leerde eene(n) van sine vru(n) den .xv. Pater n(oste)r ende .xv. Aue maria »; « ic wil hem selue .vij. daghe spisen... met minen heyleghe lichame voer den eeweliken dorst ende hongher. Ende ic wil hem drinken gheuen met myn heylich bloet voer den eeweliken dorst » (1 r); « Ende als icken daer hebbe ghebracht (i.e. in hemelrike) So willic hem daer schincke sunderlinghe(n) dranc wten borne mynder godheyt » (1 v) [28]. Naar de geest stemt deze kokgedaante overeen met andere naïeve en vaak zo realistische verhalen, bv. met Christus' Hart als de Geestelijke Taveerne : « Comt alle drincken : / U sal scincken / Ihesus goet / Ute desen Tappe, / Met vollen nappe / Sijns herten bloet » [29].

Het pas geciteerd « truncken » zijn van « liebin » is daarbij te vergelijken met het hier voorkomende « Ghi selt ontfuncken / Ende werden druncken / Van minnen sciere » [30].

De curieuze voorstellingen van Christus als kok of van de Geestelijke Taveerne kunnen aangevuld worden door een laatste illustratie van maniërisme, nl. door een citaat van Angelus Silesius : « Er [= Jesus] setzet ihnen ferner vor / die Klarheit seiner Seele

sinnebeelden ende Godvruchtige Uyt-leggingheu Op alle de ghereetschap van den Kock (in : Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec. Gent, 1896, blz. 33.

(26) O. Weinrich, *Triskaidekadische Studien* (Giessen, 1916) (= Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XVI, 1), blz. 61.

(27) *Ibid.*, blz. 62.

(28) *Mss. div. 3986,* ARA Brussel ; hierin zitten verschillende resten van hss., o.a. een perkamenten fragment (vier bladjes, 15e e.) waaruit bovenstaande citaten stammen.

(29) M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden* II (Brussel, 1931) (= Leuvense Studieën en Tekstuitgaven), blz. 31.

(30) *Ibid.*

/ Und hebt sie etwas mehr empor / In der durchlauchten Höhle; / Zuletzt lässt er das Konfekt / Von seiner Gottheit kommen / Da bleibt die Tafel stets bedeckt / Und wird nie abgenommen » [31].

Gerugsteund worden de verhalen door de woorden van de consecratie en de postcommunio.

In ons hs. is de kok de bescheiden figuur gebleven die met raad en troost wordt bijgestaan.

3. DE INHOUD

I. Inleiding

a) De inleiding begint met een aanroeping of invocatio : « DE vrede godes de alle synnen bouen ghaet de mod behoden vn*de* bewaren iv h*er*te vn*de* yuwe synne vn*de* mote yuwe verstandicheit v*er*claren to synen loue vn*de* to syn*er* eeren i*n* vnsen leuen h*er*en ih*esu*m ch*ristu*m ».

b) Het daaropvolgend « Leue broder in vnsen leuen h*er*en » is, hoe vaag en traditioneel ook, te beschouwen als een inscriptio : de bestemmeling wordt aangesproken.

c) De aanleiding tot het schrijven van de tekst wordt tamelijk breedvoerig uiteengezet; het is een soort van narratio : vermits van mij wordt verwacht dat ik schrijf over het probleem van de gehoorzaamheid tegenover de oversten, zal ik het doen, al ben ik weinig bevoegd. Vergeet daarbij echter in geen geval het bijbelwoord « arste maket yv seluen gesunt ». De bewijsplaats luidt : « gy hebbet va*n* oetmodiger my*n*nen van my begheert als dat ic yv een luttinck scriue*n* wolde wo gy yv hebben vn*de* regeren solden na yuwen state daer gy in gesat syn ou*er*myts ghehoersamheit yuwes ou*er*sten Meer want ic my daer seer vnnutte ongheleert vn*de* onbeleuet to ke*n*ne yemant to leren so entsee ic my wat to scriue*n*... ».

d) Gescheiden van de aanleiding lijken mij de volgende passussen die de wil om te schrijven accentueren (dispositio) :
« Meer want ic weder anse yuwe oetmodighe vn*de* mynlike begherte so en can de my*n*ne nicht wegher*en* »,
« Want ic hoer dat vnse my*n*like h*er*e seghet do up dyne*n* mont vn*de* ic sal en vervullen »,
« Vn*de* hijr v*m*me wil ic op synen troist to syne*n* loue vn*de* to syn*er* eren beghi*n*nen vn*de* yv een luttinck scriuen also alset de my*n*like h*er*e geuet ».

(31) Zie G.R. Hocke, *Manierismus in der Literatur* (Hamburg, 1959), blz. 237.

II. Tekst

A. Algemeenheden

a) Alle goede werken moeten ter ere van God opgedragen worden. Volg Christus na « in oetmodighen vn*de* my*n*liken w*er*ken »; wees zachtmoedig en draag geen haat.
b) Beschouw uw overste als Christus en uw medebroeders als de apostelen. Neem u voor u te beteren wanneer u niet in orde was; zwijg wanneer u, ook zonder gegronde reden, berispt wordt.
c) Theorie baat niet : er moeten werken zijn. En die werken moeten ook voleind worden. De mens moet bereid zijn « myt rechten h*er*ten to allen guden w*er*ken te staen ».

B. Praktijk

d) De kok moet speciaal de zieken helpen; hij zal voor hen alles vriendelijk doen wat de ziekenmeester heeft voorgeschreven. Hij zal zich oefenen in het medelijden.
e) Naast « alle oefni*n*ghe de ghy hebben mochet in lesen of in ghebeden » moet de kok werken in minne en gehoorzaamheid. Bescheiden werk, in een geest van gehoorzaamheid volbracht, weegt op tegen aanwezigheid in de kerk : « gy moghet meer myt ghehoersamheit verdenen in der koeken dan myt eyghenen willen in der kerken ».
f) Sta 's morgens vlug op en bid; dank God intens « myt i*n*wendighe begherte » : liever slechts één *salm* goed bidden dan in vlug tempo een heel *salter*. Oefen u dan in de gehoorzaamheid vanaf het ogenblik waarop u « of clemmet van yuwer camer »
— « als gy vuer maken sollet vmme yuwe spise to reden »,
— « als gy to den putte ghaet v*m*me water to putte*n* »,
— « als gy de vate nemet daer gy de spise in rede*n* sollet »,
— « wanneer dat gy de potte roret »,
— « wa*n*neer gy de spise schumet »,
— « wanner gy m*er*ket vn*de* anseet de torue vn*de* dat holt bernen in den vure »,
— « als gy de spise vp richten sollet »,
— « als gy de potte vn*de* schottele*n* wasschet »,
— « wanneer dat gy beesten of vische dodet of ter kocke*n* houwet vn*de* bereyt »,
— « als gy to mysse gaet »,
— « wanneer gy hoert dat yemant cloppet v*m*me yv to hebbe*n* of to spreken »,

— bid 's avonds niet zo lang als ge moe zijt, maar doe het dan « myt corten ghebeden ».

Al deze praktische raadgevingen heb ik geschreven « al syn se plump vn*de* grof », maar men moet inderdaad steeds kijken naar Jezus' leven en zijn best doen in alle dingen.

III. Slot

Laten wij dan samen bidden om bescheiden werk, « dit clene », goed te volbrengen.

IV. Index van de kapittels.

V. Datering van het stuk.

4. SCHRIJVER EN WERK

De anonieme schrijver moet een geestelijke zijn, waarschijnlijk zelfs een monnik, die de activiteit en de mentaliteit van de kok zeer goed kent.

Boven werd reeds gewezen op de breedvoerige analyse van het kokswerk; in de tekst zelf zitten daarenboven nog ettelijke allusies op het bedrijf in de keuken, zo bv. « al in den brypot roren » (7 v); « dy altyd pap vn*de* soite melk geuen; harde corsten eten » (14 r), enz. Dit past heel natuurlijk bij het onderwerp : raadgevingen voor een kok.

Vermits in het werk het accent zo gelegd wordt op de innigheid van het gebed — tegenover uiterlijk vertoon — mag men wel denken aan een soort legitimatie van de functie : het werk in de keuken (lees natuurlijk ook : handenarbeid), in gehoorzaamheid volbracht, heeft in Gods ogen meer waarde dan andere geleerde activiteiten.

Het exempel van de twee zusters dat schrijver aanhaalt, en dat gedeeltelijk doet denken aan Maria en Martha, zou kunnen samengevat worden als volgt : caritatieve liefde haalt het op de contemplatieve. Dit is dan de perikope die in omgekeerde richting aangewend wordt. In het bijbels verhaal ligt het accent bij de beschouwende liefde ! Hier wordt voorgehouden dat gehoorzaamheid, innigheid, opoffering — in materiële dingen — positieve waarde hebben.

Mocht men het exempel in het ruimer kader van de 15e eeuw plaatsen, zou men kunnen denken aan sociale factoren als de

groeiende invloed van de burgerij of aan de opvatting van het werk bij de Broeders van het Gemene Leven.

De kok moet begrijpend omgaan met zieken : hun maag kan niet alles verdragen ! Juist door bijdegronds werk golden de koks als weinig teergevoelig of verfijnd; ze moeten aangemaand worden om hun zieken vriendelijk te behandelen.

De gehoorzaamheid tegenover de oversten wordt ook elders besproken vermits zij regel is in iedere kloostergemeenschap. Men zou hierbij kunnen denken aan Jan van Leeuwen : « Siet, dit settic vriwillighe ghehoersamheit in ordenen : dat een monic of een nonne altoes heeft liever te doen ende oec te latene in gherechter bescheidenheit dat haer overste wil ende begheert » [32]. Wat de overste beveelt « dat suldi altemale gheerne doen ende laten in gherechter, oetmoedigher, goedertierliker ghedoechsamheit » [33].

Niet zonder reden wordt Van Leeuwen geciteerd. In onze tekst is sprake van « rusebrokes koc de nochtan vijf a*m*mete hadde to verwaren dat was de koeken de ghaste. backen brouwen vn*de* dat he dat holt moste halen wt de*n* bussche ». Zijn verdiensten zijn groot al was hij « als he seluen seghet vn*de* ock de ghene tughen diet wete*n* een grof mensche van bute*n* vn*de* een puer leye ». Onze tekst getuigt trouwens dat zijn inwendig leven sterker was dan dat van honderd monniken of klerken !

De allusie op « rusebrokes koc » wijst op bekendheid met een Zuidnederlands auteur, — maar de schrijver verwierf de kennis misschien indirect.

In hetzelfde verband is er nog dit : de auteur deelt een exempel mee (12 v - 15 r) dat zich afspeelt « by eyner stat de hed sunte trude*n* vp aspeghouwe*n* in de*n* stichte va*n* ludick », — dit is in het werk de tweede expliciete verwijzing naar het zuiden. Het exempel werd gekozen omdat één van de beide zusters « plach de koeken to ve*r*ware*n* » (13 r).

De schrijver grijpt naar eenvoudige, maar plastische beelden. Er werd reeds gewezen op het feit dat iedere broeder, bij de overweging, die middelen gebruikte die best pasten bij zijn verstandelijke ontwikkeling. Zo bv. liet een kok, Helmicus, op de muren van zijn cel in het Scholierenhuis te Zwolle een duivel schilderen en trachtte hij om « ter wille van de gedachte aan den naderenden dood, van de huid van een opgeknoopten misdadiger voor zich een hemd laten maken [34]. Zo wordt ook hier de kok bv. herinnerd

(32) J.W.N. Delteyk, *Jan van Leeuwen en zijn tractaat : Van vijf manieren broederliker minnen* (Utrecht-Nijmegen, 1947), blz. 134.
(33) *Ibid.*, blz. 135.
(34) St. Axters, *op. cit.* III, blz. 70-71.

aan het feit dat de vissen die op tafel komen, moeten « betalen dat se gheten hebben ». De toepassing luidt dan : de mens die « na den wtwendighe synnen als een beest » geleefd heeft, zal dan ook « van den helschen kocken... to den ewighen vure ghebracht weerden daer se ghebraden vnde gesoden sollen weerden » (35 r) [35].

De eenvoud van de tekst blijkt ook uit het feit dat de typische woorden, die behoren tot de technische woordenschat van de vroomheid, weggelaten werden. Zo komen niet voor, in figuurlijke betekenis, termen als : *dorsten, drincken, eten, spisen, hongher* en dgl. die toch tot de sfeer van kok en keuken behoren en die hier gemakkelijk konden aangebracht worden, naar het voorbeeld van de mystieke taal.

Latijnse citaten of teksten ontbreken.

Men kan zich best een idee vormen van het verschil tussen een echte mystieke tekst en ons hs. indien men bv. het devoet epistel vergelijkt met een Tauler. In beide teksten worden identieke bijbelcitaten aangehaald, maar de illustratie is totaal anders. Men vgl. de eenvoudige verklaring bij « So we na my wil comen de boer vp syn cruce vnde volge my na » (2 v) met de lange en veel moeilijker uiteenzetting bij J. Tauler (uitg. A.L. Corin, dl. II [Luik-Parijs, 1928], blz. 301 vv.). Ofwel de « oefening » op het eind met Tauler (*ib.*, blz. 239-255), een tekst die Corin noemt « Un abrégé des pratiques spirituelles ».

De titelaanduiding « in eenen reguler closter » kan wijzen op een klooster van de Augustijnen; deze orde was in Westfalen en in de Nederlanden meestal aangesloten bij de Windesheimer kongregatie. Indien deze voorstelling juist is, dan werd het devoot epistel geschreven in de kring van de Broeders des Gemenen Levens.

De grenssituatie of de kontakten van deze gemeenschappen over de grenzen heen stelt men vast in het vokalisme en in de woordenschat.

Oostelijk zijn vormen zoals *een luttinck, vnsen, nicht* (= niet), *bodeschop, reeschop* (= gereedschap), *leue broder* en dgl., misschien ook *rekelic,* een woord dat in deze vorm slechts in het Nederrijns werd opgetekend, maar « misschien is hij ook in het Oostmnl. bekend geweest », naast het gewoon *reckelic* (zie Mnl. Wdb. 6, 1246).

Verwarring tussen oostelijke vormen en oostelijk Nederlands is er in : *gy schicket* naast *gy zweten; dat gy daer vp mercken vnde*

(35) Vgl. de kokende ketel in de hel waarin, blijkens de Sermoenen op de tien geboden, een man en een vrouw werden gegooid „ende sy soden ende walden oec in die cupe up ende neder ghelijc eerweten in de potte pleghen te sieden", apud C.G.N. de Vooys, Middelnederlandsche Legenden en Exempelen ('s-Gravenhage, 1900), blz. 292.

dencket; dat wij beghinnen... sult en *wij solle* of *sollen.*

Gy en *du* staan door mekaar : *dat sulle gy nemen; so en solle gy nicht arguweren; gy sult; gy sollet; du salt, so saltu.*

OL is gewoon voor het westelijk *OU : old, solde, wolde, holden, manichuoldicheit,* enz.

Sommels, vergadderen (= vergaderen) en dgl., net zoals *wo, woe* zijn oostmnl. Het laatste is zelfs een typisch compromis tussen het oostelijk *wie* en het westelijk *hoe.*

5. BEWIJSPLAATSEN

Er zijn heel wat bewijsplaatsen die meegedeeld worden met hun bron, zo bv. « Hugho van sunte victoer seghet » (16 v), « Sunte Gregorius seghet » (21 r), enz. Maar door de band kunnen de bewijsplaatsen teruggebracht worden tot twee grote groepen; bijbelse teksten en de Vitae Patrum.

De bijbelteksten worden meestal ingeleid door : « dat ghescreuen staet », « dat onse mynlike here seghet », « na den woerden vnses mynliken heren » en dgl. Voorbeelden :

« de seggen sal wat gy eynen van dussen mynnesten ghedaen hebbet dat hebbe gy my gedaen (2 r) (vgl. Matth. 25, 40);

« de ock seghet Ic en byn nicht ghecomen dat men my dene meer dat ic dene (2 r) (vgl. Matth. 20, 28; Marc. 10, 45; Luc. 22, 28);

« de seghet So we na my wil comen, de boer vp syn cruce vnde volge my na » (2 v) (vgl. Matth. 10, 38; 16, 24; Luc. 9, 23; 14, 27; Marc. 8, 34; 10, 21);

« yuwen schat vergadderen in den hemel daer he yu van nemant ghenomen en mach weerden » (2 v) (Vgl. Matth. 6, 19-21; Luc. 12, 33-34);

« sachtmodich to wesen als eyn lam... » (4 v) (vgl. Isaias 23, 7);

« Selich syn de vredesam. of vredemakers... » (4 v) (vgl. Matth. 5, 9);

« en laet yv nicht verdreten een ezel vnses leuen heren to wesen. vnde merket dat de prophete to vnsen heren seghet in den salter Als eyn beest bin ic ghewoerden (6 v) (vgl. Ps. 73, 22);

« dat gescreuen staet in den salter he heuet ghestroyet ende ghegeuen den armen syn rechtuerdicheit » (8 r) (vgl. Ps. 112, 9);

« dat sunte Jacob de apostel seghet Nicht de de ee horen of lesen meer de se vulbrenghen mytten werken de sullen gherechuerdichet weerden » (8 r) (vgl. Jac. 1, 22, 25; 2, 17-18), enz.

De Vitae Patrum ingeleid als : « wy lesen in der vader leuen » of « als men leset in der vader leuen » zijn, in de tekst, excerpten

uit een kompilatie van het zgn. Vaderboec en van andere werken die het leven van de vroegste monniken beschrijven (zie C.G.N. de Vooys, *op. cit.*, blz. 13-14).

De tekstuitgave die hier volgt, is volledig diplomatisch ; de afkortingen werden in cursief weergegeven.

Hir beghint een deuoet epistel ghescreuen enen koc in eenen reguler closter [1]

DE [2] vrede godes de alle synnen bouen ghaet de mod behoden vn*de* bewaren iv he*r*te vn*de* yuwe synne vn*de* mote yuwe verstandicheit ve*r*claren to synen loue vn*de* to syn*er* eeren i*n* vnsen leuen he*r*en ihm xpm Leue broder in vnsen leuen he*r*en gy hebbet va*n* oetmodiger [3]. mij*n*nen van my begheert als dat ic yv een luttinck scriue*n* wolde wo gy yv hebben vn*de* regeren solden [4] na yuwen state daer gy in gesat syn ou*er*myts ghehoersamheit yuwes ou*er*sten Meer want ic my daer seer vnnutte ongheleert vn*de* onbeleuet. to ke*n*ne yemant to leren so entsee ic my wat to scriue*n* vn*de* me*r*ke dat ghescreuen staet medice dat

(1v) is arste maket yv seluen gesunt Meer want ic weder anse yuwe oetmodighe vn*de* mynlike begherte so en can de my*n*ne nicht wegher*e*n Want ic hoer dat vnse my*n*like he*r*e seghet do up dyne*n* mont vn*de* ic sal en vervullen Want he is de gene daer alle gude w*er*ken i*n* beghi*n*nen vn*de* enden Vn*de* hijr v*m*me wil ic op syne*n* troist to syne*n* loue vn*de* to syn*er* eren beghi*n*nen vn*de* yv een luttinck scriuen also alset de my*n*like he*r*e geuet vp dat syn soite name daer i*n* gheeert [5] vn*de* ghelouet weerde Vn*de* ysset dat gy dyc luttike to w*er*ke settet ic hope yv sal meer ghegeue*n* weerden van vnsen my*n*liken he*r*en. *Woe een goetwillich koc inden erster sinen staet anmerken sal vnde hem pinen den te ordineren totter mester eren godes. Dat ierste capittel* [6].

(2r) In den eirsten suldi leue brod*er* merken dat ghescreuen staet na des apostels lere dat een yegelic mensche em sal pyne*n* weerdelike vn*de* redelike sal wanderen in syne*n* staet daer he van gode in gheropen is also dat he gode behage Vn*de* want vnse my*n*like he*r*e yu gheropen heuet in ene*n* wtwendighen gude*n* leuen vp dat gy em denen sollet in syne*n* leden de seggen sal Wat gy eynen van dussen my*n*nesten ghedaen hebbet dat hebbe gy my gedaen Vn*de* vp dat gy em volget de ock seghet Ic en byn nicht ghecomen dat men my dene. meer dat ic dene vn*de* myne sele sette vor alle me*n*sche*n* Hijr

(1) Titel volledig rood.
(2) De eerste majuskel is rood.
(3) De *-e-* van *oet-* is bovengeschreven.
(4) De *-l-* is later bovengeschreven.
(5) De derde *-e-* werd later bovengeschreven.
(6) De kursief gedrukte tekst is rood.

v*m*me leue broder is dat gy yv hijr to geuen wilt So solle gy myt groten ernste merken dat gued is vn*de* wat vnse mynlike h*er*e

(2v) van yv begheert Dat is dat gy yv seluen allene ordelen sollet vn*de* waerachtelike yuwe sunde vn*de* ghebreke. beke*n*nen vn*de* dat gy leifhebbe*n* solt barmh*er*ticheit vn*de* gud*er*terenheit hillichlike vn*de* doeghensamlike myt yuwen brod*er*en to wanderen. vn*de* dat ghy sorchuoldich vn*de* ernsttichtich. syn vnsen leue*n* h*er*en na to volge*n* de seghet So we na my wil come*n* de boer vp syn cruce vn*de* volge my na Dat is in oetmodighen [7] vn*de* my*n*liken w*er*ken Vn*de* dat alle tijd to syn*en* loue vn*de* to syn*er* ere also dat he beghin vn*de* ende sy al yuwer gud*en* w*er*ke. vn*de* so solle gy gude vrucht voertbrenghen [8] vn*de* yuwe*n* schat vergadderen in den hemel daer he yv van nemant ghenome*n* en mach weerden Want na den woerden [9] vnses my*n*lik*en* h*er*en Alle plantinge

(3r) de syn hemelsche vader nicht gheplantet en heuet de sal wtgherodet weerden Dat is alle de gude w*er*ke de to syne*n* loue vn*de* i*n* em nicht ghedaen vn*de* beghu*n*nen *en* syn de en sollen nicht verdenscht [10] wesen to den ewighen leuen Vn*de* hijr v*m*me is vns sunderlinge noet dat wij in al vnsen guden w*er*ken vns pyne*n* eyne rechte vn*de* gude meni*n*ghe to hebben Want vnse my*n*like h*er*e ordelt. meer na der meni*n*ghe dan na den w*er*ken van buten Vn*de* ald*aer* solle wij vns pyne*n* dat et eynde vn*de* dat beghin al vnser guder w*er*ke of arbeydes god sy vn*de* dat wij lof vn*de* eere daer sympelike y*n*ne soiken sund*er* enighe twiuoldicheit vn*de* so en koene wij nicht bedroghen weerden Gy solt yv pyne*n* al yuwe w*er*ke myt deuoter

(3v) h*er*ten to done betruwende vp de guetheit godes. dat he seluen yuwe loen sal wesen want van de*n* my*n*ste*n* w*er*ke of arbeyt dat wij doen. of laten to den loue vn*de* to der ere godes daer solle wij vnsprekelike vrucht vn*de* loen af crighen vn*de* entfangen [11] in den tocomende leuen de ewelike bliuen sal vn*de* nicht verghaen Als wij lesen in der vader leuen dat de hilligen vaders een stro plaghen wt der kerken to dreghen. vn*de* meende*n* daer groit loen af to krighen. Hijr v*m*me leue broder solle gy yv pynen myt vurighen begheerten to arbeyden. in allen guden w*er*ken de wile dat gy tijd hebbet als vnse leiflike h*er*e seghet Wandert de wile dat gy lecht hebbet. vp dat yv de dusternisse. nicht en begripe. want wo langhe dat gy leuen solt dat en

(4r) ghenedich ontfarmych medelide*n*de mylde van dat gy hebbet na beschedenheit. guderteren to sprekelic eyne*n* ytliken de yuwer behouet Gy en sult nemant haten noch benyde*n* versmaen noch bedrucken myt harde*n* of versmaliken woerden. meer alle dinck myt

(7) De *-e-* van *oet-* werd bovengeschreven.
(8) Idem voor de *-e-* in *voert-*.
(9) Idem voor de *-e-* in *woerd-*.
(10) Het w. werd in het Mnl. Wdb. niet opgetekend. Het Mnd. Wtb. van Schiller-Lübben V, 334 geeft 'vordensten' = Dienste von einer Sache leisten.
(11) De *-t-* in *ent-* werd bovengeschreven.

sachtmodighe*n* herte*n* leren draghen. vn*de* vergheuen so we teghen yv doet i*n* woerden of in we*r*ken Nemant en solle gy bespotte*n* noch onweerdicheit [12] beden in woerde*n* noch in we*r*ken myt tekene*n* noch myt ghelate in ghener wijs Gy en sult nicht wesen stuer noch zuer. meer soetelic rijp van seden vn*de* blide va*n* angesichte. meer nicht lichtu*e*rdich van seden noch van gelate Gy en sult vp nemant mystruwen noch nemant ordelen van den dinghen de yv verborghen syn Gy sult yv [13]

(4v) pyne*n* sachtmodich to wesen als eyn lam dat men to den dode ledet dat nochtan nicht toernich [14] en wert Leert duken swyghen vn*de* liden vn*de* latet ou*er* yv ghaen so moghe gy alle tijd vrede van he*r*te*n* holden vn*de* so hebbe gy alle tijd den besten coep Vn*de* aldus moghe gy vercrighen daer vnse my*n*like he*r*e van seghet Salich syn de vredesam. of vredemakers want se sullen kinder godes gheheten weerden

*Woe he hem hebbe*n *sal inder teghenwordicheit sines ou*er*st*en *vnde sine broederen dat derde cap*ittel [15]

GI [16] sult yuwen ou*e*rsten anseen. als vnsen leue*n* he*r*en nicht als eyne*n* menschen. vn*de* yv pyne*n* sunderlinghe in syne*r* yeghenwordicheit yv oetmodelike vn*de* ersamelike to hebben nicht koen-

(5r) like. noch lichtu*e*rdelike De woerde [17] de he yv seghet of dat he yv beuelt dat sulle gy nemen van den mo*n*de vnses leuen he*r*en de van em vn*de* van syns gheliken spreket vn*de* seghet. de yv hoert de hoert my de yv versmaet de versmaet my. wa*n*neer. gy van em of van de*n* p*ro*curator. berispet wert so en solle gy nicht arguweren of yv entschuldighen. vp de tijd meer gy sult oetmodelike neder uallen vn*de* seggen dat gy yv beteren wilt vn*de* menen ock dat mytten he*r*ten isset dat gy schuldich syn Isset dat gy vnschuldich syn so moghe gy em na allene de sake of waer v*m*me dat schach segghen myt sachtmodigher oetmodicheit isset noet to segghen isset ghene sund*e*rlinghe noet so solle gy swighen vn*de* liden

(5v) vn*de* nemen schult daer gy gheen en hebben so moghe gy vnsen my*n*liken. he*r*en ihu xpo wat ghelike*n* de vnse sunde vn*de* vnse schult betaelt. heuet myt syne*n* bitteren dode vnschuldichlic vp dat he vns salich maken mochte De p*ro*curator dem de dinghe van bute*n* beuolen syn de solle gy hebbe*n* als sunte peter den vnse leue he*r*e syne hilligen kerken vn*de* syne schape beuolen heft De brod*e*re solle gy anseen als de hilligen apostelen vns leue*n* he*r*en of als de engele godes Al de and*e*ren broders [18] leyke*n* vn*de* ander solle gy anseen als de hilligen dyscypulen vns leue*n* he*r*en of syne vercoren sone den he syn rike bereyt heuet Vn*de* aldus solle gy de

(12) De tweede *-e-* in *onweerd-* werd bovengeschreven.
(13) Onderaan de kolom, in jonger schrift : *He* (voor *Here?*) *Johannes.*
(14) De *-e-* in *toern-* is bovengeschreven.
(15) De gekursiveerde titel is rood.
(16) De eerste majuskel is rood.
(17) De *-e-* in *woerd-* is bovengeschreven.
(18) Met bovengeschreven *-o-*.

dynghen myt merer deuocien vn*de* my*n*nen doen als gy
(6r) leue*n* he*r*en alre naest was Al was dat he nicht soitelike synghen en conde nochtan he was mede in d*er* scharen mytten apostolen vn*de* mytte*n* and*er*en de lude songhen vn*de* de apostel. legheden er cleder vp em vn*de* somighe spredden or cleder in den wech vp dat he daer vp ghaen solde vn*de* breken toeghe van den palme*n* vn*de* streygeden se vnd*er* syne voite in den weghe vp dat he daer vp trede*n* solde vn*de* ou*er*ghaen. vn*de* de ezel qua*m* also wal to Jerusalem als de and*er*en deden de lude songhen. Meer nochta*n* solle gy m*er*ken. al isset dat de brod*er*e schinen van buten dat se it beter hebbe*n* dan de leyken. vnde de to arbeyde geset syn. vn*de* daer v*m*me so*m*mels segghen. In wat hebben de monike to noede se hebben oer butscho [19] an vn*de* hebbe se to luttinck an eyne*n*
(6v) pelse se trecken twe an Leue broder dat en leghet in den pelsen van bute*n* nicht. meer se hebben last van by*n*ne*n* vn*de* van buten. want se moten ock wo de feste merer syn wo se merer arbeides hebben van buten. vn*de* moten nochtan liden manich druck vn*de* teghenheit de yv vnkundich syn. Vn*de* dat weyt ic wal solden de ghene de dat seggen em volghe*n* nacht vn*de* dach in eren arbeyet van by*n*nen vn*de* van buten al wolde ic em dre pelsen an trecken vn*de* twe paer butscho dat solde em nochtan verdreten. want se en weten nicht wat se segghen Vn*de* hijr v*m*me mijn leue broder en laet yv nicht verdreten een ezel vnses leue*n* he*r*en to wesen. vn*de* m*er*ket dat de p*r*ophete to vnsen he*r*en seghet in de*n* salter Als eyn beest byn ic ghewoerde*n* [20]
(7r) by dy. vn*de* ic byn altijt myt dy Vn*de* isset dat gy aldus yv schicket vn*de* yv veroetmodicht so sollen de apostolen dat syn al de broders er cleders dat syn oer doegheden vn*de* gude w*er*ke vp yuwen rugge leggen vn*de* yuwe crancheit. vn*de* onvulcomenheit daer mede bedecken als ghescreuen staet Salich syn de ghene de er sunde bedecket syn want dat yv ontbreket in recht*er* vulcomenheit dat sollen se vervulle*n* want de my*n*ne bedecket manichuoldicheit. der sunde Vn*de* hijr v*m*me want gy myt my*n*nen bedecket syn so sal god vnse he*r*e de de my*n*ne is vp yv sitten [21] vn*de* yv regeren vn*de* sturen in allen goden w*er*ken vn*de* in den rechten wech Vn*de* want gy v*er*myts menijchuoldicheit der vnlede altijd nicht m*er*ken en cont waer gy yuwe voite der begherten setten sult of
(7v) waer de wech sachte of hart is hier v*m*me sullen yuwe brod*er*e dat de kind*er* godes syn oer cleder vn*de* telghen vn*de* den palmen in den wech stroyen. dat is al oer vurighe meni*n*ghe vn*de* vpsate der doeghede vn*de* al dat se lesen syngen of van buten arbeyden of collacien of in den lesen der hilligen scrift vercrighen. dat sullen se yv vermyts my*n*ne. vnd*er* spreyden op dat gy sachte vn*de* seker ghaen moghet vn*de* dit sal ghehoersamheit al vulbrenghen vn*de*

(19) Oudemans I, 774 en Mnl. Wdb. I, 1393 geven hetzelfde citaat ; de eerste vertaalt slechts door 'laars', het Mnl. Wdb. door 'een soort grove schoenen'.
(20) De tweede *-e-* is bovengeschreven.
(21) De kopiist schreef eerst *syt-*.

de my*n*ne sal dat alghemene maken Want al dat de and*er* doen de in den cloester syn van y*n*nighen vn*de* guden w*er*ken dat solle gy al in den brypot roren is dat gy de doeghet in eyne*n* ytliken broder [22] my*n*net. vn*de* dan solle gy dat weder wtdelen ou*er*myts der seluen my*n*ne*n* alle de*n* ghene*n* de es behouen vn*de*

(8r) van yv begheren Vn*de* aldus sulle gy dat vulbrenghen dat gescreuen staet in den salter he heuet ghestroyet vn*de* ghegeuen den armen syn rechtu*er*dicheit. sal bliuen in ewicheit der ewicheit Vn*de* aldus moghe gy ock vervullen dat sunte Jacob de apostel [23] seghet Nicht de de ee horen of lesen meer de se vulbrenghen mytte*n* w*er*ken de sullen gherechu*er*dighet weerden Vn*de* hijr v*m*me al isset dat de mensche vele leset wo he doen sal vn*de* dat weet vnde nicht to w*er*ke en set als he schuldich is to done so en batet em syn lesen noch syn weten nicht meer et is em meer v*er*domenisse wat daer staet ghescreuen. de knecht de daer weet den willen des h*er*en vn*de* nicht en doet de sal myt vele wonden ghequesset of gheslaghen weerden Vn*de* hijr v*m*me solle gy yv

(8v) pinen to hebben luttinck woerde vn*de* vele leuens vn*de* pynen yv alle tijt to stane vp ghehoersamheit yuwes ou*er*sten so en co*n*ne gy nicht bedroghen weerden. want he zwe*m*met. of driuet sachte wes kin va*n* eyne*n* and*er*en vpgholden wert Vn*de* hijr v*m*me weset vnverveert al isset dat yv dusse of ander becoringhe to comet. meer doet als de p*r*ophete seghet verbeide den h*er*en vn*de* werke manlike vn*de* dijn h*er*te sal ghesterket weerden Vn*de* ock als sunte iacob de apostel seghet Selich is de man de becoringhe lidet want als he gheprouet is so sal he entfanghe*n* de crone des leuens de god belouet heft den ghenen de ene leifhebben

(9r) Daer [24] staet gescreuen in den olden testamente dat vnse leuen h*er*e gheboet dat men van alle*n* offerhande solde offeren houet vn*de* steert Daer is vns by betekent dat wij nicht allene gude w*er*ke beghi*n*nen en sult mer daer by bliue*n* to den ende Vn*de* hijr af heuet vns vnse my*n*like h*er*e seluen exempel ghegeuen want do de ioden segheden bistu co*n*ninck van israel ganck van den cruce vn*de* wij sollen dy ghelouen he en wolde des nicht doen. noch vns exempel geuen de vnvolstandicheit. meer he bleif an de*n* cruce vn*de* starf an den cruce Vn*de* he waert van rechtu*er*dighen menschen af ghedaen vp dat wij nicht en mochte*n* seggen Wat solde ic an den cruce bliuen. want vnse h*er*e genck seluen vanden cruce Meer vp dat wij

(9v) an den cruce solden bliuen vn*de* em na uolghen vn*de* ghelijc als he va*n* guden menschen af ghenomen waert Also solle*n* vns de hilligen engel af nemen vnde voren vns daer wij eweliken rasten sollen isset dat wij hijr in vnsen arbeide v*m*me godes willen vulstandich bliue*n* vn*de* vns van gheenre becoringhe*n* laten verwi*n*nen

(22) De *-o-* is bovengeschreven.
(23) De *-l-* is bovengeschreven.
(24) Met rode majuskel.

Als ghescreuen staet Isset dat enich gheest de macht [25] heuet vp di comet eyn wille dine stede nicht laten Dat is worstu van by*n*nen of van buten becoert dijn gude vpsaet of beghin to late*n* wes em nicht ghehoersam meer hoer [26] wat ghescreuen staet So we vulstandich. bliuet to in de*n* ende de sal gesunt weerden Vn*de* na den woerden [27] sunte pawels Also solle wij lopen dat wij gripen daer wij
(10r) na lopen. Anders lope wij to ve*r*geues is dat wij ynt myddel of by den ende bliuen staende Vn*de* hijr v*m*me laet yv nicht verdreten eyn luttinck arbeydes to done v*m*me de my*n*ne vnses leue*n* he*r*en want gy sollet noch segghen Ic hebbe luttinck ghearbeidet. vnde ic hebbe grote raste ghevunden Want al de dropen zwetes de gy zweten in den arbeide v*m*me vnses my*n*liken he*r*en willen vn*de* al de voetstappen de gy ghaet de weerden al van yuwen engel ghetellet. Als men leset in der vader leuen van eynen broder de plach sijn water een lanck stucke weghes to halen ten lesten begant em to verdreten. vn*de* dachte he wolde eyne putte neger maken vp dat he nicht so veer gaen en dorfte. Do he ald*us* dachte. do hoerde he eyne*n* achter
(10v) em komen Do sach he v*m*me vn*de* vraghede we he weer. Do seghede hi Ic byn dijn engel vn*de* ic volge di na vn*de* telle alle de voetstappen de du ghaest want van elleken saltu loen entfangen do he dat hoerde do makede he syne*n* putte noch eyns also veer als he to vore*n* stont vp dat he vele loens entfangen. mochte Vn*de* ock lest men va*n* sunte beerndes broeders dat vp een tijd do se arbeyden in de*n* *b*ouwe vn*de* dat se seer bezwaert vn*de* bezweet [28]weren do sach eyn hillich man dat vnse my*n*like zoite vrouwe de hillige yuncfrouwe maria quam myt eyne*n* schonen doke vn*de* droghede de brod*er*e van de*n* swete Hijr v*m*me solle gy exempel. nemen van eyn*er* hilligen vrouwe*n* de plach vele to arbeyden vn*de*
(11r) ghaen in den denste godes vn*de* se hadde eyn quaet [29] been dat plach er to male seer to done als se also moede arbeyde Alset oer dan wee dede vn*de* se wat doen solde of ghaen. so sprack se to eren bene vn*de* seghede leue been ghanck nv voert vn*de* help my dat ic dat werck d*er* my*n*ne [30] veruullen. mach so saltu noch so claer vn*de* so schone weerden als de sunne vn*de* du en salt ni*m*mer meer pine lide*n* vn*de* aldus genck se vaste voert vn*de* troste er been vn*de* arbeide to de*n* dode to. vn*de* do vercrech se daer se v*m*me arbeide Vn*de* aldus solle gy ock doen vn*de* troisten yv seluen als gy beswaert weerden want et en sal nicht lange duere*n* Hijr v*m*me wandert vn*de* arbeidet de wile dat gy tijd hebbet vn*de* de wile dat it sommer is vp dat gy in de*n* wynter
(11v) dat is als gy steruen sult of als gy nicht meer arbeiden moghet

(25) Verbeterd uit *nacht*.
(26) *mer hor* met bovengeschreven *-e-*.
(27) Met bovengeschreven *-e-*.
(28) Boven de *-t-* staat een andere *-t-*.
(29) *quaet* werd een eerste maal doorgehaald.
(30) *der mynne* werd in de rand rood bijgeschreven.

rast*en* moghet Vn*de* dan solle gy horen dat de p*r*ophete seghet wantu den arbeit dyn*er* hander eten salt salich bistu vn*de* dy sal wal ghescheen

W o dat he nicht beswart en sal wesen als he hem dorre vnde vnbegherlic gheuoelet vnde wat waer deuocie is dat vj capittel[31]. Want[32] de ghene de in manichuoldicheit beco*m*mert syn vn*de* in wtwendighen vnleden dickewyle duncket dat se dorre vn*de* sunder deuocien syn so weerden se somtijd bezweert vn*de* em twiuelt vn*de* hebben anxt of er arbeit vnse*n* leue*n* he*r*en behaghelic sy of nicht want se gheen soitecheit noch deuocien. in eren ghebede en volen daer of leue broder solle gy weten. dat dat nicht allene y*n*nicheit of
(12r) deuocie en is dat een mensche vele leset of synget of soiticheit voelt van by*n*nen in synen ghebede of dat men scryet. Dit hebbe*n* alte male wal so*m*metyd wertlike me*n*schen. de nochtan na den vleische leuen Want we hijr vp slichtes rastet vn*de* pynet em nicht to w*er*ke*n* als daer to hoert[33] de wort bedroghe*n* Meer gy sult weten dat dit rechte deuocie is na der lere d*er* hilligen Dat eyn mensche bereyt sy myt rechten h*er*ten to allen guden w*er*ken daer de ere godes vn*de* my*n*ne des naesten y*n*ne ghelegen is vn*de* dat eyn mensche seluen sy een offerhande. vns h*er*en. Also dat he myt vurigher meni*n*ghe em selu*en* late vn*de* ou*er*gheue in den hande*n* vns leue*n* he*r*en vn*de* syns ouersten Vn*de* dat he alle dinghe de vp em vallen
(12v) van buten of van by*n*nen neme van der hant godes vn*de* em alle tijd danckbaer sy Als de p*r*ophete seghet Ic sal benedien de*n* he*r*en i*n* aller tijd dat is in voerspode[34] vn*de* in teghenheit vn*de* dit is rechte deuocie Vn*de* hijr af wil ic yv een exempel scryuen Dat weren twe suster de beyde van guden wille*n* waren vn*de* hadden em afghescheden van der ghemeynheit der werlt by eyner stat de hed sunte trude*n* vp aspeghouwe*n* in de*n* stichte va*n* ludick Dusse twe suster wonde*n* to same*n* De eyne was seer i*n*wart ghekeert vn*de* gaf er selu*en* to male ou*er*myts *de* gracie godes to vnse*n* leue*n* he*r*en Also dat se daer to qua*m* dat vnse gude*r*terene h*er*e em er dickewile plach to openbaren als eyn kindeken vn*de* anders manigher
(13r) hande wijs vn*de* plach oer dickewile solaes vn*de* ghenoichte to done vn*de* myt oer to spreken De ander suster plach de koeken to v*er*ware*n* vn*de* de ander dinghe van buten vp dat oer suster also vele de bet vnsen leuen he*r*en denen mochte vn*de* oer to i*n*wendicheit vn*de* to[35] deuocien. gheuen vn*de* se plach luttinck of nicht to volen van sulke*n* i*n*wendighen. dinghen meer se was altijt in zwaerheit vn*de* dorricheit des he*r*ten Vn*de* want er sulue*n* mysherghede dat se also vngheneecth[36] was vn*de* dorre was so bad se vp eyne tijd

(31) Gekursiveerde titel rood.
(32) Met rode majuskel.
(33) Met bovengeschreven *-e-*.
(34) *-po-* werd verbeterd uit een niet meer te ontcijferen verschrijving.
(35) Na *to* staat een doorgehaald begin *devi*.
(36) Wel een verschrijving voor *vngheneecht*, d.i. mnl. *ongeneiget*.

er suster vn*de* seghede Och leue suster wolde gy mijn*er* ghedencken als vnse leue h*er*e by yv comet vn*de* vor my bidde*n* vn*de* em vraghen of ic ock in syne*n* oghen bekant sy. vn*de* of he myn*er* icht achtet want ic vruchte dat em

(13v) myn leuen vn*de* myne w*er*ke nicht en behaghen v*m*me des wille*n* dat ic also dorre vn*de* sunder begherte byn vnde altijt i*n* wtwendighen dinghe*n* vnledich byn Do louede oer er suster dat se de bodeschop doen wolde als se mende dat it tijd vn*de* nutte weer [37] Hijr na nicht langhe so quam vnse leue h*er*e als he ghewoentlic was to der suster. do se to same*n* in ghenoechten weren vn*de* der suster duchte dattet tijd was. Do seghede de deuocie suster to vnsen leue*n* h*er*en O my*n*like guderterene h*er*e weert dat ic gracie gheuonde*n* hedde in yuwen oghen vn*de* wiste dattet yv ghename weere so wolde ic yv oetmodelike. bidden vor myne suster de in wtwendighen werken vnledich. is dat gy erer entfarme*n* wilt vn*de* of se yv in eren werken behaget

(14r) want er duncket dat se gheen betruwen. en heuet vp er selue*n* noch vp er wercke Do antworde oer vnse leue h*er*e wat scharpelike also dat de suster al vorsaghet vn*de* verslaghe*n* waert vn*de* seghede wat biddestu voer [38] dijn suster du heuest meer to done dat dijn suster vor di bidde Want dy moet ic al myt smeken holden. vn*de* dy altijd pap vn*de* soite melk geuen vn*de* weert dat ic dat nicht en dede du soldest my entghaen Meer dyn*er* suster gheue ic harde corsten eten druck becoringhen vn*de* manig*er* ha*n*de zwaerheit. vn*de* dit nemet se al gud*er*teerlike. van myn*er* hant vn*de* is my danckbaer in allen vn*de* aldus hebbe ic se als mijn eyghen beseten vn*de* mach myt er doen al dat ic wil vn*de* in dussen is se my seer angheneme. vn*de* behaghelic Vn*de* hijr v*m*me

(14v) bidde oer [39] dat se vor dy bidde Want du heuest des bed to done dan see Do vel se neder vor de voite oeres ghemy*n*den vn*de* bad ghenade vn*de* dat he er cranckheit vn*de* vnvolcome*n*heit to hulpe wolde come*n*. vn*de* seghede dat se dat gheerne doen wolde Vn*de* aldus ghinc se to erer suster vn*de* bad er dat se vor oer bidden wolde vn*de* se seghede oer alte male als vnse leue h*er*e oer gheseget hadde do was de and*er* suster seer verblidet in vnsen. leuen h*er*en dat he errer ghedachte [40] vn*de* seghede Want mijn mynlike h*er*e in myn*er* armoden myns ghedechtich. is vn*de* em myne wercke ghename syn. so en wil ic my voert [41] an gheen arbeydes laten v*er*dreten meer ic wil em ghetruwe wesen also langhe als ic leue Vn*de* hijr v*m*me leue broder weset vulstandich to den

(15r) ende. vn*de* so solle gy de crone des leuens entfanghen de vnse my*n*like h*er*e belouet heuet den ghenen de vulherden in der seken

(37) Met bovengeschreven *-e-*.
(38) Met bovengeschreven *-e-*.
(39) Met bovengeschreven *-e-*.
(40) *ghedachte* is het laatste woord op de regel ; *-te-* werd klein bovengeschreven om niet te zeer buiten de bladspiegel te geraken.
(41) Met bovengeschreven *-e-*.

doeghet to den ende *Wo he hem sal hebben tot ten sieken vnde de synre te doen hebben. vij capittel* [42]
Voert [43] leue broder want den ghenen de in sulken ammete of denste gheset is als gy vp dusse tijd syn groet [44] noet is dat he barmhertich. medelidende vnde gheuoechsam. sy den ghenen de syner behouen vnde sunderlinghe den seken vnde den crancken de nochtan to reuenter ghaen vnde sunderlinghe dinghe behouen want se allerhande dinghe nicht verdraghen en moghen vermyts hinder de se daer in den licham af voelen [45] Hij [46] vmme is yv noet dat gy daer vp mercken vnde dencket vnde dat gy dat yv to den herten latet
(15v) ghaen Vnde dat gy yv pynen den seken vnde den crancken vnde voert alle den ghenen de yuwer behouen guderterelike vnde mynlike to denen van den dinghen de gy hebbet vnde yv beuolen syn. Vnde dat myt mynliken. vnde oetmodighen woerden vnde ghelate van buten vp dat nemant van yv vermyts yuwen woerden of ghelate bedrucket of myt rechte beswaert en weerde Gy sult yv merkelike hoeden dat gy nemant en ordelt of em de dinghen de he begheert noet syn of nicht Meer gy sult eynen ytliken beuelen syner consciencie vnde synen ouersten of den sekenmester den de seken vnde crancken beuolen syn want eynen itliken is syn last swaer ghenoich de he draghet. Vnde ock en kan nemant eynen anderen also wal voelen als eyn
(16r) ytlick em seluen Vnde ock leue broder en moghe gy nicht verborghen dat gy vp ander menschen mylde van herten barmhertich gudertieren syn eynen itliken de des begheert dat en weer dat yv van yuwen ouersten van somyghen anders beuolen woerde [47] mer dat sal yv altijd swaer wesen beholden altijd oetmodighe ghehoersamheit Want gy sult yv pynen also vele als in yv is myt mylder barmherticheit vnde mynnen wt to vloyen to allen menschen. vnde sunderlinge. to uywen broders de in yuwen cloester syn vnde sult yv pynen altijd eyn gued reyne herte to hebben sunder suspicie of quaed vermoden vp yemant Meer gy sult altijd myt mynliken vnde medelidenden herten dencken dat se meer behouen dan se begheert vnde dat se em in mani-
(16v) ghen dinghen vmme godes willen liden de em wal noet weren alset ock in der waerheit dickewile gheschuet. Vnde hijr vmme solle gy yv seer pynen de dinghe de yv beuolen syn also to bewaren vnde to done also dat vermyts yuwer versumenisse of unachtsamheit nemant hinder of ghebreck en lide Gy sult de dinge. de gy doen sollet te voren ouer dencken vp dat gy mytter hast nicht belopen en weerdet want als de dinghen vnverseenliken vp den hals comen

(42) Titel volledig rood.
(43) Met bovengeschreven *-e-*.
(44) Idem.
(45) Idem.
(46) Lees *Hijr*.
(47) Met bovengeschreven *-e-*.

so wort de nature. dickewile beswaert vn*de* verstuert Vn*de* hijr v*m*me solle gy weten dat Hugho van sunte victoer seghet dat dat nicht allene. gude ghedachten en syn dat men dencket van d*er* passien vnses leuen h*er*en van der hellen [48]

(18r) groit syn gy nv Vn*de* he antworde oer [49] also byn ic in yuwen h*er*ten vermeert v*m*me dat gy my leren v*m*me my. vn*de* solaes dat gy van my hadde*n* v*m*me mune*n* willen leren vn*de* ghenget dene*n* mune*n* leden Vn*de* hijr v*m*me leue brod*er* en solle gy nicht waenen dat gy enighes gudes in aldus daniger ghelatenheit sullet berouet weerden Want wat gy van my*n*nen latet v*m*me guetwillicheit dat wort yv vele edelre. want vnse h*er*e spreket So we icht laet v*m*me my de sal hundert volt weder entfaen Ock staet in der vader boke van enen hilligen vader de quam to enen and*er*en seer hillige*n* vn*de* vernoemden vader vn*de* vraghede dussen hilligen vader vn*de* seghede Vader [50] by vns wonen twe monike de eyne is seer strenge in vasten in waken in ghebede vn*de* in den

(18v) arbeide syn*er* hande De and*er* is medelidende vn*de* barmh*er*tich vn*de* pynet em waer he mach den seken vn*de* den crancken broeder*en* to dene*n* vn*de* em er noettruft to verweruen we menstu dat de meiste sy voer gode Do antworde de hillege vad*er* vn*de* seghede Al weer dat em de strenge broder hinghe by den dumen so en konde he nochtan nicht myt syn*er* strengicheit nicht ghecome*n* daer de broder [51] to ghecomen is de in oetmodigher my*n*nen den seken denstachtich. vn*de* behulpelic is Vn*de* hijr o*m*me leue broder pynet yv barmh*er*tich to wesen vp de ghene de yuwer to done hebben want als ghescreue*n* staet Salich syn de barmh*er*tighen want se sollen barmh*er*ticheit entfae*n* als se des alre meyst to done hebbe*n* sollen dat is als se van hijr schede*n*

(19r) moten Ock seghet de p*ro*phete van vnsen h*er*en. dat syne barmh*er*ticheit ghaet of is bouen alle syne werke Vn*de* de barmh*er*ticheit sal bouen dat ordel vn*de* bouen de rechtuerdicheit wesen Meer somighe me*n*sche*n* wille*n* also strenghe wesen dat se de barmh*er*ticheit achterrugghe setten. also dat se gheen medeliden myt and*er*en luden en hebben of v*m*me dat se es seluen nicht en behouen. vn*de* mene*n* dickewile vn*de* seggen dattet cleyn modicheit. of vleyschelicheit sy vn*de* se willen al dat een ittelic em lide Meer et vallet dickewile dat de ghene de also syn Als em wat to comet seickheit of swaerheit dat se alre qualekest liden conen vn*de* dat de meer begheren vn*de* meer sorchuoldich vor em seluen syn dan ander menschen de se gheordelt

(19v) hebben dusse solden merken dat vnse my*n*like h*er*e den scriben vn*de* den ph*a*riseen to seghede do se syne discipulen berispeden v*m*me dat vnse leue h*er*e at myt matheu*m* vn*de* myt anderen ghe-

(48) Fol. 17 ontbreekt ; er blijft nog slechts een randje over waarop een paar begin- of eindletters staan.

(49) Met bovengeschreven *-e-*.

(50) Na *Vader* een v-teken als verwijzing naar het in de rand bijgeschreven *by*.

(51) Na *broder* het v-teken als verwijzing naar het in de rand bijgeschreven *to*.

mene*n* sunderen Do antworde vnse leue h*er*e vn*de* seghede. Ghaet vn*de* leert wat dat bedudet Ic wil barmh*er*ticheit vn*de* nicht offerhande Of he segghe*n* wolde Gy wilt al vp yuwe rechtuerdicheit staen vn*de* de barmherticheit. wt sluten Vn*de* gy en voelt nicht dat gy sunder myne barmh*er*ticheit. nicht salich en moghen weerden myt al yuwer rechtuerdicheit. de gy doen moghen Daer v*m*me ghaet in yu seluen vn*de* merket. wat gy behouet so en solle gy nicht lichtelick vp and*er* me*n*sche*n* onweerdicheit hebben Ock staet

(20r) ghescreue*n* van den hillighen bisschope sunte nycolaus. dat he was seer mededoghende vn*de* een guderteren i*n*wendich medeliden hadde myt allen menschen de bedrucket vn*de* beswaert weren van bynne*n* of va*n* buten Hijr v*m*me staet ghescreuen en wille nicht alte rechtuerdich wesen meer als de apostel seghet sal em een mensche em seluen merken vp dat he ock nicht becoert en weerde want wy alle menschen syn vn*de* dat den enen huden gheschuet mach morghen vp enen and*er*en comen Want nemant en is versekert. in dussen leuen als ock de apostel seghet de daer staet de see dat he nicht en valle

*W*oe dat men[52] *nicht altoes veile en wort de scrifte*[53] *lesen en*de *te hor*en. *mer als men werke der m*ynne *dat viij capittel*[54]

(20v) Sunte gregorius seghet in der omelien van de*n* twen discipulen de ginghen in emaus vp den paessche dach. Do vnse leue h*er*e myt em genck vn*de* he em bedudde dat in der ee. vn*de* in den p*ro*pheten van em ghescreuen was. daer seghet gregorius ald*us* vp Al was it dat de discipulen de ee vn*de* de scrift hoerden[55]. ya ock van den monde vnses leue*n* h*er*en. se en weerden nochtan nicht verluchtet noch en bekanden vnsen leue*n* h*er*en nicht Meer do se de ee vn*de* de scrift te wercke setten. vn*de* do se werke der my*n*nen begonden to werken do woerden[56] se verluchtet vn*de* bekanden vnsen leuen h*er*en Vn*de* hijr v*m*me leue broder solle gy yu pynen bouen alle oefni*n*ghe de gy hebbe*n* mochtet in lesen of in ghebeden dat gy vele

(21r) guder werke der my*n*nen vn*de* der ghehoersamheit[57] werken moghen want dat gy noch also vele leset of bedet of horet prediken. is dat gy dat nicht to werke en settet als gy werken moghet so isset al v*m*me nicht want et syn vele menschen de altijd lesen vn*de* horen lesen of collacien nochtan. en co*n*nen se nu*m*mer to den rechten gronde de waerheit. vn*de* dat is daer v*m*me want se dat nicht to werke en setten dat se lesen of hore*n* Vn*de* hijr v*m*me spreket ock sunte gregorius vp een and*er* stede vn*de* seghet Isset dattu vele weten

(52) Na *men* staat *he hen* doorgehaald.
(53) Boven *scrifte* staat een F ; het woord is een verbetering uit *scryte*.
(54) Titel volledig rood. — Hij moet foutief afgeschreven zijn ; in de index (39v) staat : Wo dat men altijd nicht verluchtet en wert de scrift to lesen vnde to horen. meer als men werke der mynnen doet.
(55) *hoerd-* met bovengeschreven *-e-*.
(56) *woerd-* met bovengeschreven *-e-*.
(57) *ghehor-* met bovengeschreven *-e-*.

willest so sette de werke dattu weest vn*de* dat sal ghenoech [58] meer ghegeuen weerden Want al werkende cricht men vnderscheet der doeghenden [59] vn*de* dat ene gude werck der my*n*nen verwecket altijd dat ander isset dat et to rechte

(21v) ghedaen weert vn*de* in rechter meni*n*ghe. Vn*de* ock seghet vnse leue h*er*e Nicht allene de ghene de to my segghen H*er*e here en sullen comen ynt rike der hemele. meer de ghene de doen den willen myns vaders de in den hemel is de sullen dat rike besitten Vn*de* aldus en leghedet nicht an vele to lesen of horen lesen of predike*n*. meer dat men vele guder w*er*ke d*er* my*n*nen vn*de* der ghehoersamheit werke de wile dat men w*er*ken mach Vn*de* hijr v*m*me solle gy yv pyne*n* my*n*ne*n* vn*de* ghehoersamheit vor alle oefni*n*ghe der doghede to setten Vn*de* gheuelt *dat* gy ou*er*myts onlede belettet woerden [60]als dat gy ghene mysse hore*n* moghet of to den hilligen sac*ra*mente ghaen daer en solle gy yv nicht in bedrouen noch bezwaert [61]

(22r) weerden Want de my*n*ne vn*de* de ghehoersamheit dat vervulle*n* sal Vn*de* hijr of lest men een exempel [62] Dat was vp eyne*n* groten dach dat grawe no*n*nen van ordenen solden ghaen to den hilligen sac*ra*mente vn*de* eyne yuncfrouwe was daer mede de to den sac*ra*mente solden ghaen Vn*de* als se dat doen solde so quam oer abdisse vn*de* beua*e*l [63] er to ghaen in de koeken vn*de* to done dat daer to done was De yuncfrouwe genc to hant daer men er gheboet sund*er* murmurere*n* vn*de* myt grot*er* y*n*nicheit doende dat er gheheten was Do alle de yuncfrouwen dat sac*ra*ment entfanghen hadde*n* de sprack daer een ste*m*me vn*de* seghede De yuncfrouwe de daer in de koekene genck heuet alre ghewaerlikes. de vruchte des sac*ra*me*n*tes

(22v) enfanghen ou*er*myts ghehoersamheit [64]. Un*de* hijr v*m*me solle gy yv pine*n* in allen steden vnsen leue*n* h*er*en vor yuwe*n* oghen to hebben. vn*de* yuwe kerke altijd myd yv draghen daer gy syn Want als sunte augustin*us* seghet Gheloue vn*de* du heuest ene entfanghen Des gheliken en solle gy nicht verstuert of beswaert weerden al weert dat gy vp somyghen hochtiden nicht to vesp*er* of to metten en moghet ghaen als gy and*er* w*er*ke der my*n*nen vnde der ghehoersamheit [64] to done hebben of daer yemant v*m*me ghebreck of hinder solde hebben Want gy moghet meer myt ghehoersamheit [64] verdenen in der koeken [65] dan myt eyghenen willen in der kerken Vn*de* hijr lest men eyn exempel af van sunte berndes broderen Wo

(23r) dat vp eyne hochtijd als vp vnser vrouwen hemeluaert do alle de

(58) Na *ghenoech* een v-teken als verwijzing naar het in de rand bijgeschreven *meer*. Dit laatste moet wel *ghenoech* vervangen.
(59) *doghed-* met bovengeschreven *-e-*.
(60) *word-* met bovengeschreven *-e-*.
(61) *-zwart* met bovengeschreven *-e-*.
(62) Een latere hand schreef hiernaast in de rand : *Exemplum*.
(63) *-ual* met bovengeschreven *-e-*.
(64) *-hor-* met bovengeschreven *-e-*.
(65) *-kok-* met bovengeschreven *-e-*.

brod*ere* de buten waren in den wthouen. to den cloester [66] pleghen to comen v*m*me er hochtijd to holden in eren cloester Vn*de* dat gheuel do alle de brod*ere* vn*de* leyken to de*n* cloester toeghen dat eyne*n* leyken beuolen was van syne*n* meyster de den wthof verwaerde dat he bliue*n* solde vn*de* des nachtes de beeste hoden vp den velde Dat he oetmodelike vn*de* ghehoersamlike [67] dede als eme beuolen was Des nachtes do dachte he wo vnrichlike vn*de* wo deuotelike dat em de broders do hadden de in den cloester waren vn*de* dachte dattet ock gued ware al were he in den cloester nicht dat he em daer to vnsen leuen h*ere*n ghaeue [68] als he best mochte want god ou*er*al is Do gaf he em

(23v) selue*n* mytten h*er*ten to vnsen leue*n* h*ere*n vn*de* kneede dickewile neder vn*de* las aue maria. vn*de* aldus brochte he de nacht to Do de metten vte was do waert sunte bernhardus gheopenbaert dat vnsen leue*n* h*ere*n vn*de* vnser soiten vrouwen Bet behaghede vn*de* ghenameliker weer des broders deuocie de vp den velde de beesten hodde dan al de deuocie de vp de nacht in den cloester [69] geweest hadde daer nochtan vele hilliger vn*de* deuoter broders i*n*ne waren Des morghens genck sunte bernhardus vn*de* dede hijr eyne*n* sermoen af Vor al de brod*ere* vn*de* leycken vn*de* seghede so em gheopenbaert was Also dat se alle gader to same*n* monike vnde leycken daer y*n*ne ghestichtet woerde*n* [70] vn*de* verwecket to den werken der ghehoersamheit [71]. Vn*de* hijr v*m*me *is* rechte

(24r) ghehoersamheit [72] van den hilligen vaders merer gherekent dan doden to verwecken of ande*r* myrakel to done Vn*de* hijr v*m*me heuet vnse leue h*ere* exempel ghegheuen vn*de* is ghehoersam ghewoerden [73] syne*n* vader to den dode vn*de* to den dode des cruces Als he selu*en* seghet Ic en byn nicht ghecomen. myne*n* willen to done meer de*n* willen myns vaders de in de*n* hemel is Vn*de* hijr v*m*me staet ghescreuen dat ghehoersamheit [72] beter is dan offerha*n*de want in den olden testamente plach men to offerne vleisch van calueren vn*de* van schapen vn*de* des gheliken dat al buten was. meer nv in der ghehoersamheit [72] offer wij vns selues vleisch nicht allene vnse wtwendighe. vleisch in den arbeide va*n* bute*n* meer ock vnsen eyghenen willen vn*de* bereytheit to allen gude*n* werke*n*

(24v) to den loue vn*de* to der ere godes also dat wij wesen moghen een leue*n*dich instrument godes daer he mede wercken vnde doen mach al dat he wil hijr vn*de* in der ewicheit Nu hebbe ic vaste ghescreuen wo dat gy yv regeren vn*de* hebbe*n* sult to yuwen mede broders in barmherticheit. in medeliden vn*de* in my*n*nen Nu weert

(66) *clost-* met bovengeschreven *-e-*.
(67) *ghehor-* met bovengeschreven *-e-*.
(68) *ghaue* met bovengeschreven *-e-*.
(69) de *-r-* is bovengeschreven.
(70) *word-* met bovengeschreven *-e-*.
(71) *-hor-* met bovengeschreven *-e-*.
(72) *-hor-* met bovengeschreven *-e-*.
(73) *-word-* met bovengeschreven *-e-*.

ock gued dat gy als ghescreuen staet yuwes selues barmh*er*ticheit waert vp dat gy gode behagen mochten want als gy altyt wtghevloyet hebbe*n* so solle gy somtijd to yv seluen gae*n* vn*de* mercken yv selue*n* an wo dat gy van byne*n* gestalt syn Wo yuwe begherte vn*de* yuwe wille staet of gy vorwert of achterwert ghaet wo na of wo veer dat gy noch syn den doegheden waer gy yv

(25r) meest in entghaet daghelikes Gy sult yuwe ghebreke vor yuwe oghen halen. vp dat gy yv seluen verwecken moghet to rouwen yvwer sunde vn*de* sult alle tijd van nyes vp setten yv selue*n* to beterne vn*de* yv selue*n* sulle gy yv dickewile vnsen leuen h*er*en offeren myt al dat gy vermoghet Vn*de* hijr af hebbe. wij ene figure in der bibelen wo dat vp ene tijd gedeon de een richter was van israhel stont vn*de* makede sait schone of reynighede dat van den vncrude do he dit dede do quam de engel godes vn*de* openbaerde em vn*de* seghede Dat he solde halen eyne*n* bock vn*de* solde de*n* seden in water. vn*de* brenghen dat vleisch vn*de* dat zap to samen daer he in ghesoden were Vn*de* so solde he dat vleisch legghen vp enen

(25v) steen den he em wisede vn*de* solde dan dat sap daer vp gheten Aldus dede gedeon he brochte dat vleisch vn*de* leghede dat vp den steen vn*de* ghoet dat sap daer vp Do nam de engel een rode de he in der hant hadde vn*de* roerde den steen mytter roden do vloith daer eyne vurighe vla*m*me wt vn*de* verbrande vleisch vn*de* sap Wat is vns betekent by gedeon de een richter was van israhel anders dan vnse redelicheit de een richter is geset in vns by*n*nenste. to ordelne vn*de* to vnderscheden. Wat is dat he syn core*n* of sait suuert anders dan dat wij vermyts vnser redelicheit vns pine*n* van by*n*nen to vnd*er*soke*n* vn*de* to doegheden to scheden van den ghebreken. wat is dat de

(26r) engel do gedeon openbaerde Dan dat als wij vns pyne*n* i*n* vns selue*n* to gane vn*de* vns to vnd*er*soken dat vns dan in vnsen verstande een lecht dat is een wetenheit ope*n*baert *de* vns vnse ghebreke doet beke*n*nen So spreket de engel dat is dat lecht van by*n*nen dat vns openbaert vn*de* seghet hale enen bock vn*de* sede de*n* in water Dat is neme alle dine vleischelike begheerten vn*de* sede de in water des rouwen vn*de* der i*n*wendigher *of* wtwendigher trane*n* vn*de* kom dan vn*de* legge dat vleisch vp den steen Dat is als du aldus rechten rouwen heuest van dinen sunden so en wil nicht myshopen meer ganck myt rechten betrouwe*n* to vnsen leuen h*er*en ihm xpm de daer seghet Comet to my gy alle de daer belastet syn ou*er*myts

(26v) manichuoldicheit der cranckheit. vn*de* der sunde. vn*de* ic sal yuwe troist wesen vn*de* weder v*er*maken want daer v*m*me hebbe ic den bitteren doet gheleden vp da ic yv van yuwen sunden verlossen mochte Hijr v*m*me solle wij al de begheerten vnser sy*n*ne de wij in wtwendigher vleischelicheit. vn*de* vnser synlicheit plaghen. to ghebruken de solle wij alte male schicken to vnsen leue*n* h*er*en vp dat wij em behaghen moghen. Vn*de* nicht allene solle wij vnse begheerte

dat is vnse buk vp den steen dat is vp xpm legghen Dat is em myt wtwe*n*dighen. werken na volghen Meer sij sollen ock dat sap dat syn al vnse ghedachten vn*de* hope in em setten Vn*de* als wij ald*us*

(27r) doen so comet de engel dat is de i*n*wendighe claerheit de vns van by*n*nen openbaert vn*de* vns toent vnse sunde vn*de* ghebreke de roert den steen dat is vnsen leue*n* he*r*en myt syn*er* roeden [74] dat is myt ener puerre vn*de* rechte*r* meni*n*ghe vns ewelike*n* van sunden to hode*n* na vnser macht So springhet een vla*m*me wt den stene. dat is eyne vurighe my*n*ne to gode vn*de* to allen doegheden myt ene*n* myshaghen. to vns selues vn*de* der ghebreken. vn*de* de verdriuet vn*de* verbrant. in vns vleischelike begheerte Nicht allene vleischelike werke. meer ock vleischelike ghedachte*n*. dat is dat sap. also dat vns voertmeer nicht en ghenoeghet. Dan wo wij vnsen leuen he*r*en denen moghen vn*de* em vurich-

(27v) like*n* leifhebben. vn*de* aldus weerde wij allentelen ou*er*myts der my*n*e*n* ouerformet in vnsen leue*n* he*r*en Also dat wij vns soluen pynen na to volghen dat hillige leuen vnses leuen he*r*en ihu cristi vn*de* syne passie vn*de* syne pyne de he van my*n*nen v*m*me vnsen willen gheleden heuet in vnsen he*r*ten to draghen vn*de* de ou*er*myts williger lijdsamheit na to volghen also langhe als wij leue*n* vp dat wij myt em leue*n* vn*de* regneren moghen in der ewicheit ame*n*

Woe he hem oefenen sal van binnen vnde woe he in allen sinen werken syn herte op heuen sal to onsen heren dat ix capittel [75]

LEue broder ic hebbe dusse epistel langher ghemaket dan ic ghement hadde to done doch hope ic dattet yv nicht hinde*r*lic. wesen en sal Want de*n* reyne*n*

(28r) vn*de* puren he*r*ten syn alle dinghe reyne vn*de* puer Meer nv wil ic yv voert scriuen. ene corte oefni*n*ghe [76] daer gy yv i*n*ne oeffenen moghet want gy in vnlede*n* van buten wesen moten Vn*de* isset dat gy nicht beters of nutters en wetet of al rede hebbet so moghe gy yv daer na regeren isset dat it yv gued dunket. vn*de* dat it bequeme sy want alle menschen en moghen nicht al ene oefni*n*ghe hebben want de naturen. vn*de* de we*r*ke der menschen syn vnghelijc In den eirsten des morghe*n*s als gy vp staet so en solle gy yv nicht traechlike noch vakerlic hebben Meer gy sollet yv pyne*n* vlugghe to wesen vn*de* myt dat gy vp staet of vprichtet so solle gy een cruce vor yv slaen vn*de* segghen In den name*n* vns leue*n* he*r*en ihu cristi sta ic vp de my verlosset heuet myt syne*n* duer-

(28v) baren blode de mote my huden dussen dach vn*de* alle daghe regere*n* benedien bewaren vn*de* stercken i*n* allen guden we*r*ken vn*de* mote my na dussen vnsalighen leue*n* brenghe*n* to den ewighen leuen ame*n* Hijr na solle gy vnsen leue*n* he*r*en dancke*n* dat he yv des nachtes behoit heuet van quade vn*de* segghen O almechtighe. ewi-

(74) *rod-* met bovengeschreven *-e-*.
(75) Gekursiveerde titel rood.
(76) *-of-* met bovengeschreven *-e-*.

ghe vader ic dancke dy vn*de* loue dattu vermyts dyn*er* barmh*er*ticheit dy gheweerdighet heuest my to behoden in dusser nacht Ic bidde dyn*er* v*n*meteliker guderter*en*heit. dattu my verlenen willest dat ic dussen tocomenden dach myt aller oetmodicheit [77] gheloue vn*de* my*n*nen also ouerbrenghen mote dat dy mijn denst vn*de* myne w*er*ke behaghelic mote wesen ouermyts. vnsen leue*n* h*er*en ihesum xpm

(29r) amen Daer na moghe gy yuwe*n* engel wat lesen als yv gued duncket Vn*de* isset dat gy anders wat pleghet to lesen dat moghe gy doen isset so dat gy tijd hebbet Meer gy en sollet yv so seer nicht storten vp vele ghetide. of ghebede to lesen dat gy daer v*m*me de dinghe de yv beuolen syn to done versumet Of dat yemant daer v*m*me ghebreck of hinder liden solde in den dinghen de he behouede want na den woerden dat de apostel spreket So weert beter ene*n* salme*n* myt andachte vn*de* i*n* my*n*nen ghelesen dan men anders den helen salter lase Vn*de* als vnse leue h*er*e seghet dor den p*r*opheten Dit volk eeret my mytten lippen meer oer [78] h*er*te is veer van my Vn*de* in den ewa*n*geli Vn*de* wilt nicht vele spreken i*n* yuwen ghebeden. als de heiden menschen doe*n*

(29v) want yuwe vader in den hemel de weet wat yv noet is Vnde hijr v*m*me in manichuoldicheit der ghebede*n* en wort de mensche nicht ghehoert [79] van vnsen leuen h*er*en meer in puerheit. des h*er*ten vn*de* der meni*n*ghe*n* va*n* by*n*nen Hijr v*m*me leue broder solle gy yv meer in den h*er*ten pyne*n* to beden vn*de* yuwe i*n*wendighe begherte. to vnsen leue*n* h*er*en to pinen to sturen also vele als yv moghelic is na den dat gy vnledich syn van buten Gy sollet yv ock pine*n* dat gy leert de dinghen de gy va*n* buten hanteert vn*de* mede v*m*me gaet dat gy de in wart trecken to dancken vn*de* to loue vnsen leuen h*er*en Also dat gy selue*n* dat lof godes syn vn*de* een voerghaende leuende offerhande vns leue*n* h*er*en ihu xpi Dat is dat gy yv also pinet to

(30r) hebben dat al yuwe leue*n* va*n* bute*n* vn*de* van by*n*nen gode louet Vn*de* dat al yuwe beene*n* dat syn al yuwe i*n*wendighe crachte*n* ropen h*er*e we is dyns ghelijc Also dat de ghene de myt yv v*m*meghaen vn*de* yv seen segghen moghen in der waerheit dat gy een knecht godes syn vn*de* in yuwer oetmodicheit lijdsamheit vn*de* my*n*nen gestichtet weerden Gy en drouet nicht dencken dat em nemant van by*n*nen to vnsen leue*n* h*er*en gheuen mach of verluchtet weerden dan de ghene de in der cellen sitten Want ic hebbet va*n* guden hillighen als ic hope gehoert. vn*de* ock mach ment in syne*n* scriften lesen dat rusebrokes koc de nochtan vijf a*m*mete hadde to verwaren dat was de koeken de gaste. backen brouwen vn*de*

(30v) dat he dat holt moste halen wt de*n* bussche dat men plach to bezeghe*n* vn*de* ock was he als he selue*n* seghet vn*de* ock deghene tughen

(77) *ot-* met bovengeschreven *-e-*.
(78) *or-* met bovengeschreven *-e-*.
(79) *-hort* met bovengeschreven *-e-*.

diet weten een grof mensche van buten vnde een puer leye dusse hadde in syner inwendigher. vnleden meer inwendighes gheuolens vnde gotlikes luchtes dan somyghe hundert monike of clerke hebben de nochtan in der cellen sitten vnde alle reeschop daer to hebben Vnde hijr vmme leue broder pinet yv to done dat in yv vnde laet voert [80] vnsen leuen heren myt yv beghaen Hijr na moghe gy isset dat gy daer nicht vp ghedacht en hebben dencken wat gy to done hebbet vp dat gy nicht en versumet de dinghen de yv beuolen syn want dat gy doen sult van ghehoersamheit to den loue vnde to der ere godes dat sal

(31r) alletijd voerghaen Voert wanneer gy of clemmet van ywer camer daer gy slapet so moghe gy dencken isset dat gy willet wo dat Jacob de patriarche de engelen sach vp vnde neder clemmen vnde vnsen leuen heren vp dat ouerste der ledderen rasten Vnde dan solle in yuwen herten begheren dat vnse leue here gheweerdighe van syner guetheit syne hilligen engele neder to senden vp dat se yv vnde alle syne vercoren regeren sturen vnde stercken moghen in synen rechten weghe vnde in allen guden werken Hijr na als gy vuer maken sollet vmme yvwe spise to reden so moghe gy dencken wo dat vnse leue here vp den pinxte dach den hilligen geist sande in ghelikenisse des vures in syne apostolen vnde wtuercoren vnde dan solle gy em yn yuwen herten bidden vnsen leuen heren

(31v) dat he yv vnde alle syne vercorene entsteken wille mytten vure syner mynnen also dat he van em vurichlike. ghemynt vnde ghelouet weerde in tijd vnde in ewicheit Voert als gy to den putte ghaet vmme water to putten so solle gy versuchten vnde claghen in yuwe dorricheit vnde lauheit. van bynnen vnde dat vnse leue here in manighen menschen so luttinck gheachtet vnde bekant is Vnde dan solle gy myt oetmodighen [81] vnde mynliken herten myt inwendighen medeliden begheren van vnsen leuen heren dat he yuwe dorre herte vnde al synre ghemeynder begheren wille vnde nat maken myt water syner gracien van bouen Vnde mytten douwe syner inwendigher ghenaden. vnde synen hilligh en in em sende vnde in em make eene leuende fonteyne. springhende in dat ewighe leuen

(32r) vp dat syn hillige name daer af ghelouet vnde gheert weerde in der ewicheit Hijr na als gy de vate nemet daer gy de spise in reden sollet so solle vnsen leuen mynliken heren dancken vnde louen Dat he vns van allen dinghen so mynliken vnde so guderterelike vorseen heuet vnde versuet de vns nottruftich syn Vnde dan solle gy spreken in yuwen herten vnde segghen O mynlike vnde guderterene. here ic bidde dy dor dyne vnsprekelike. barmherticheit dattu alle menschen dat dyne verstantlike vnde redelike vate syn de du mynlike here daer to gheschapen heuest vp dat se bequame vnde nutte solden wesen vp dattu dyne gracie vnde ghauen daer in storten mochtes de anders nicht en begheers Dan dattu ledighe. vnde

(80) *vort* met bovengeschreven *-e-*.
(81) *ot-* met bovengeschreven *-e-*.

reyne vate vondes dyne
(32v) ghenade in to storten. want du va*n* dyn*er* vnsprekeliker myldicheit altijt rede bist to gheuen waert datter bequame vate waren deit entfanghen. mochten Vn*de* dy my*n*like h*er*e en is nicht ghenoech dattu dyne ou*er*vlodighe. ghauen daer in stortest. meer dicwillest selu*en* daer in won*en* als in dyn*en* leuenden vn*de* redeliken tempel Hijr v*m*me my*n*like h*er*e com vn*de* vervulle de h*er*ten dyn*er* ghemynder myt dy seluen. vp dat se dy louen dancke*n* vn*de* benedien moghen vermyts dy selu*en* in tijd vn*de* in ewicheit Voert wanneer [82] dat gy de potte roret so moghe gy dencken wo de my*n*ne oer alle dinghe ghemene maket Vn*de* dan solle gy begheren van vnsen leu*en* h*er*en dat he yv late ghemeenheit hebben vn*de* deylaftich weerden syn*er* verdensten vn*de* al der hilliger ghe-
(33r) meenheit. der hillighen kerken W*a*nneer gy de spise schumet so moghe gy dencken wo dat dat vule vn*de* quade altijt in vns bou*en* comet vn*de* dat wij altijt moten af werpen vn*de* schone maken solle wij bequeme spise weerden in vnsen leu*en* h*er*en to ghang*en* Vn*de* gu sollet em bidden dat he dat vuer der my*n*nen in yv entsteke myt-te*n* lechte syn*er* waerheit vp dat gy yv selu*en* vn*de* yuwe ghebreke bekenne*n* moghen vn*de* yv vermyts syn*er* ghenade daer af suueren vn*de* reyne maken also dat gy em behaghen. moghen Voert wanner gy m*er*ket vn*de* anseet de torue vn*de* dat holt bernen in den vure so moghe gy dencken wo de sele ligghen vn*de* bernen in der helle vn*de* in den veghevuer. vn*de* yv selu*en* verwecke*n* to penite*n*cien. vn*de* berouwe yuwer sunde*n* Vn*de*
(33v) moghet dencken datter clene vn*de* luttinck is dat men hijr liden mach daer men dat ewighe vuer mede entghaet vn*de* de ewighe blijtschop vercrighet. vn*de* aldus solle gy yv selu*en* verwecken to guden w*er*ken d*er* my*n*ne*n* vn*de* yv de nicht laten verdreten Vn*de* voert solle gy merkelike medelide*n* hebben mytten ghene*n* de in de*n* veghevuer. syn vn*de* daer voer truwelike. bidden. vn*de* begheren myt rechten dat gy gheerne al yuwen arbeyt em willet to bate come*n* late*n* vp dat se verlost mochten weerden van der pinen. vn*de* to em come*n* daer se to gheschapen syn Hijr na als gy de spise vp richten sollet so moge gy begheren in yuwe*n* h*er*ten vn*de* segghen. O guderterene vn*de* my*n*like h*er*e de vermyts dyn*er* vnsprekeliker myldicheit alle creature*n* in hemel
(34r) vn*de* in eerden vervullest myt dyn*er* benediccien vn*de* gotliken ghauen come vn*de* vervulle de bynnenste*n* dyn*er* knechten mytten lechte dyn*er* waerheit. vp dat se nicht allene myt dusser spisen van bute*n* ghevoet. vn*de* ghesterket moten weerde*n* meer ock myt al den hilligen woerde*n* [83] de wt dyne*n* monde ghaen verluchtet. vn*de* ghesterket moghen weerde*n* vn*de* dy de dat hemelsche broet bist in der ewicheit ghebruken moghe*n* Voert als gy de potte vn*de* schottele*n* waschet so moghe gy vnsen leu*en* h*er*en dancken dat he vns in alle*n*

(82) *wanner* met bovengeschreven *-e-*.
(83) *word-* met bovengeschreven *-e-*.

dinghen besorghet heuet vn*de* heuet vns ghegheue*n* dat element des waters. to vnsen orbaer des wij nicht. entberen en mochten want wij daer i*n*ne vns vn*de* ander dinghe van buten mede reynighe*n* moge*n*

(34v) Vn*de* biddet em oetmodelike dat he van syn*er* ewigher guetheit yv he*r*ten vn*de* al syn*er* ghemynder verlene*n* wille warachtich berou vn*de* vurighe. beweghinge to hebben van by*n*nen vp dat se vermyts de*n* wate*r* der i*n*wendigher vn*de* wtwendigher trane*n* ghewasschen moghe*n* weerde*n* van eren sunden vn*de* also bequame vn*de* reyne vate weerden als dat he syne gracie vn*de* ghenade daer in storten moghe to syne*n* loue vn*de* to syn*er* ere Voert [84] wanneer dat gy beesten of vische dodet of ter kocke*n* houwet vn*de* bereyt so moghe gy altijt vnsen leue*n* he*r*en dancken dat he den visch of dat vleisch to vnser noetruft ghemaket heuet vn*de* vns dat verseen van ewicheit Meer dit moghe gy ock in yv selue*n* trecke*n* vn*de* dencken wo dat beesten vn*de*

(35r) de vissche de hijr eren vryen ganck hebben vn*de* na erer ghenoichte leue*n* de moten toer [85] koeken ghehouwen weerden vn*de* betalen dat se ghete*n* hebben Also isset mytten mensche*n* de hijr al er ghenoechte wille*n* bruke*n* vn*de* leue*n* na den wtwendighe*n* sy*n*nen als een beest. de sollen vnverseenlic. van der doet gheslaghen weerden. vn*de* van den helschen kocke*n* dat sijn de duuele*n* to den ewighe*n* vure ghebracht weerden daer se ghebraden vn*de* ghesoden solle*n* weerde*n* sunder en*de* Vn*de* dit moghe gy to yv seluen trecken vp dat yy nicht en verdrete ene corte tijt v*m*me vns leue*n* he*r*en wille*n* to arbeyde*n* want it en sal nicht langhe duren Hijr na als gy to mysse gaet so moghe gy myt y*n*nighen he*r*ten als gy best moghet dencke*n* wat de mysse be-

(35v) dudet vn*de* waer v*m*me se ghesat is to done dat is in ghehoichnissen der eirsten mysse de vnse mynlike he*r*e ihesus xps vp den leste*n* aue*n*tmale do he syn hillighe licham sijn vleisch vn*de* syn bloet ghaf synen discipulen vn*de* em seluen daer na offerde eene ghename offerhande syne*n* ewighen vader vp den altaer des cruces Vn*de* so moghe in der mysse. een punt of twe van syn*er* my*n*liker. passien voernieme*n* vn*de* daer vp dencken is dat gy nicht beters en wetet of sunderlinghe to lesen en hebbet Voert wanneer gy hoert dat yemant cloppet v*m*me yv to hebbe*n* of to spreken so solle gy myt my*n*liken. he*r*ten dencken dat is de ste*m*me mijns ghemy*n*den vn*de* sollet dan oetmodelike comen vn*de* em to spreken. recht of gy vnsen leue*n* he*r*en

(36r) in syns selues p*er*soen voer yv hadde*n* vn*de* myt em spreken Leue broder dusse dinghe hebbe ic gheschreue*n* al syn se plump un*de* grof. vp dat gy in alle*n* dinghen yv solden pine*n* yv beste to soiken vn*de* yv also we*n*nen dat gy in allen dinghen de gy van buten han-

(84) *Vort* met bovengeschreven *-e-*.
(85) *tor* met bovengeschreven *-e-*.

teert. gode schouwen vn*de* voer [86] oghen hebben moghen Voert [87] solle gy alle tijd yuwe i*n*wendighe oghen slaen vp dat soite vn*de* my*n*like leue*n* vnses leuen he*r*en ihu xpi wo my*n*lic vn*de* wo oetmodelic vn*de* wo lidesamlic he em altijd hadde myt syne*n* discipulen. vn*de* myt den ghenen daer he mede v*m*me ghenck Also dat he nicht versmaet en heuet de voete to wasschen der armen visschers vn*de* heuet em oetmodelike ghedeent als een knecht Hijr na des auendes als gy slapen ghaet is dat gy moede

(36v) syn vn*de* vele ghearbeydet hebbet so en solle gy yv nicht to vele pyne*n* to lesen meer gy sollet yv pynen myt corten ghebeden to bedde to ghane vp dat gy des morghens to wackerre moghet wesen de dinghen. of de wercke der ghehoersamheit to done de yv beuole*n* syn want vnse leue h*er*e en gheuet v*m*me vele lesen nicht als voer ghescreue*n* is meer dat gy vele gud*er* werke der my*n*nen vn*de* der ghehoersamheit werken Vn*de* hijr af lese wij een exempel van sunte berndes broders. Wo dat was een rekelic convers. de des daghes vele ghearbeydet. hadde in wtwendighen arbeide also dat he vermyts swaerheit vn*de* manichuoldicheit des arbeides syne sunderlinghe ghebede de he daghelikes plach to lesen nicht

(37r) ghelesen en hadde des auendes do he slapen solde ghaen do pinede he em dat he verhalen wolde dat he vermyts den arbeyde des daghes versumet hadde meer wat he pinede et was al v*m*me nicht. he en conde syne dinghe nicht ghedoen noch ghelesen als he gheerne ghedaen hadde Also dat he merkelike daer i*n*ne beswaert vnde bedrouet waert Do quam een ste*m*me vn*de* sprack em to vn*de* seghede wat wultu arbeiden. v*m*me dijn ghebet to lesen lete ic des nicht v*m*me dijns abbates willen ic solde dy wt den syne*n* late*n* come*n* wat hebbe ic myt dynen beden to done ic hebbe leuer ghehoersamheit. dan offerhande Daer v*m*me ghanck slapen vp dattu morghen starker bist de werke der ghehorsamheit to done de dy be-

(37v) uolen. weerden Want de ghehoersamheit. vervullet wat dy anders enbrecket Vn*de* hijr v*m*me en pynet yv des auendes als gy mode synt nicht vele to lesen daer gy nicht to verbunden en syn. meer dat gy wilt so moghe gij hijr mede slapen ghaen dat hijr na ghescheue*n* staet vn*de* segghen O my*n*like h*er*e vn*de* hillige vader O almechtighe vn*de* ewige god ic bidde dy dor dyne ewighe guetheit. wille my barmh*er*telike. ou*er*myts de verwy*n*ni*n*ghe des hillighen cruces wat ic in dussen. daghe mysdaen hebbe vn*de* my entgaen ou*er*myts versumelheit in woerden in werken vn*de* in ghedachten. gud*er*terelike willest vergheue*n* Vn*de* wille my voert [88] van aller anvechtinghe vn*de* fantasien des duuels. in dusser nacht behoden

(38r) vp dat ic vermyts dyn*er* gracien vn*de* ghenaden van aller duveliker vn*de* menscheliker bedreichnisse van dyn*er* guetheit beschermet mach weerde*n* vn*de* des morghens myt gotliker vrouden vn*de* blijtschop vp staen moghe. v*m*me de vnsprekelike moghentheit. dyns hilligen

(86) *vor* met bovengeschreven *-e-*.
(87) *Vort* met bovengeschreven *-e-*.
(88) *vort* met bovengeschreven *-e-*.

namen to dancken vnde to louen Ouermyts vnsen leuen heren ihm xpm amen Hijr na solle gy em dancken dat he yv des daghes behod vnde beschermet heuet vnde segghen. O here vnde hillige vader ic dancke. dy myt al mynen herten van dat dy my ouermyts dyner vnsprekeliker guderterenheit gheweerdighet heues to behoden vnde to beschermen in dussen. daghe wille my mynlike here verlenen. dusse tocomende nacht myt reynen herten vnde lichame also mer to brenghen als wanneer ic des morghens

(38v) vp sta dy mynen mynliken heren louen vnde dancken moghe als ic schuldich. byn to done Ouermyts vnsen leuen heren ihm xpm dynen sone de mytti leuet vnde regneret in ewicheit des hilligen gheistes een god in ewicheit amen Wille gy dan yuwen engel wat lesen dat hope ic dat gued is. vnde aldus moghe gy slapen ghaen vnde offeren yuwen gheist vnde yuwen licham in den handen vns ewighen vaders. de vns vermyts synen ewighen sone verloset heuet van den ewighen dode Leue broder ic mochte yv vele meer scriuen hadde ic de wijsheit vnde dattet my vnse mynlike here ghaue doch so hope ic dattet wal liden mach Meer dat ende van allen guden oefninghen vnde van alre gheistelicheit Dat is dat gy yv al heel ouer coent gheuen

(39r) vnsen leuen heren vnde yuwen ouersten dat he myt yv doen moghe wat he wil Vnde dat gy yv pinet in al yuwen werken van bynnen vnde van buten meer to soiken vnde to nemen dat lof vnde de ere godes dan yuwes selues nutticheit of orbaer hijr of in der ewicheit Hijr vmme laet vns to samen bidden vnsen leuen heren dat wij dit clene vulbrenghen moten vnde also to den meesten vnde den hoechsten ghereken ouermyts vnsen leuen heren ihesum xpm de mytten vader vnde mytten hillighen geiste eyn god is in ewicheit

Wo een guetwillich koc in den eirsten synen staet an merken sal vnde em pinen den to ordineren to der meyster ere godes dat eirste capittel

Wo he em sunderlinghe setten moet

(39v) to lijdsamheit vnde to sachtmodicheit. ij capittel. Wo he em hebben sal in der yeghenwordicheit sijns ouersten vnde syner broders .iij. We he em hebben sal in synen becoringhen. iiij. Wo dat beghin nicht allene an to seen is meer dat men vulherde to in den ende .v. Wo dat he nicht beswaert en sal wesen als em dorre vnde vnbegheerlic gheuoelt. vnde wat waer deuocie is vj Wo he em hebben sal to den seken vnde de syner to doende hebben vij Wo dat men altijd nicht verluchtet en wert de scrift to lesen vnde to horen. meer als men werke der mynnen doet. viij.

Wo he em oeffenen sal van bynnen vnde wo he in al synen werken syn herte vp heffenen sal to vnsen heren ix capittel.

Ghescreuen Int iaer vns heren dusent cccc° vnde .lv.

Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo

door

J. DESCHAMPS

INLEIDING

In deze bijdrage publiceren we fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo, het ene in verzen, het andere in proza, die onlangs de handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel zijn komen verrijken. De fragmenten van het berijmde leven van Sint-Trudo werden in december 1961 op een veiling te Londen verworven; die van het leven in proza werden in maart 1957 te Melveren, een gehucht van Sint-Truiden, ontdekt en in januari 1962 van de ontdekker gekocht. Verwonderlijk mag het ongetwijfeld heten, niet alleen dat de fragmenten van het berijmde en het prozaleven bijna tegelijkertijd in de Koninklijke Bibliotheek belandden, maar vooral dat uit de vergelijking van de fragmenten met elkaar onomstotelijk bleek dat het prozaverhaal niets anders is dan een bewerking van het berijmde leven.

Vooraleer de bovengenoemde fragmenten te bespreken en uit te geven, lijkt het ons geraden eerst over de Latijnse en Middelnederlandse levens van Sint-Trudo te handelen en het leven van Sint-Trudo kort na te vertellen. Op die wijze immers zullen we enig licht werpen op de *Vita Sancti Trudonis* van Theodoricus van Sint-Truiden, die het berijmde Middelnederlandse leven rechtstreeks en de prozabewerking daarvan onrechtstreeks tot grondslag heeft gediend, en zullen we de bewaarde fragmenten des te gemakkelijker in het leven van Sint-Trudo kunnen situeren.

I. DE LATIJNSE EN MIDDELNEDERLANDSE LEVENS VAN SINT-TRUDO

Omstreeks 785, ongeveer 90 jaar na de dood van Sint-Trudo, schreef Donatus, een geboren Haspengouwer, die later diaken te Metz werd, op verzoek van Angelram, bisschop van Metz, een *Vita Sancti Trudonis* in 32 hoofdstukken, waarvan de eerste twintig

het leven van Sint-Trudo en de andere de mirakelen na zijn dood behandelen [1]. Als geboren Haspengouwer is Donatus goed op de hoogte van de topografie van Sint-Truiden en omstreken. Hij bezondigt zich niet aan chronologische vergissingen en zijn Latijn is eenvoudig, maar sierlijk. Wat de historische betrouwbaarheid betreft, steekt zijn werk gunstig af bij andere heiligenlevens, waarvan de schrijvers meer de verheerlijking van de heilige dan wel de geschiedkundige waarheid op het oog hadden.

In de proloog van zijn reeds genoemde en hierachter nader te bespreken *Vita Sancti Trudonis* vermeldt Theodoricus van Sint-Truiden een zekere abt Guicardus, die na Donatus een leven van Sint-Trudo zou hebben geschreven [2]. Dit leven van Sint-Trudo door Guicardus werd tot nog toe niet teruggevonden; ook de schrijver ervan wist men niet thuis te brengen, daar geen abt van Sint-Truiden bekend is, die ooit die naam heeft gedragen. Onlangs heeft E.P.M. Coens de sluier gelicht, die over de persoon van Guicardus gespreid lag [3]. Guicardus was geen abt van Sint-Truiden, maar is waarschijnlijk niemand anders dan Wichardus of Gui-

(1) Uitgegeven door J. Mabillon, *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti,* II. Parijs, 1669, blz. 1071-86 ; J. Ghesquière, *Acta Sanctorum Belgii Selecta,* V. Brussel, 1789, blz. 23-47 ; W. Levison, *Monumenta Germaniae Historia. Scriptores rerum merovingicarum,* VI, Hannover en Leipzig, 1913, blz. 274-298. Zie over Donatus en zijn *Vita Sancti Trudonis :* L. Van der Essen, *Etude critique et littéraire sur les vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique.* Louvain-Paris, 1907, blz. 93-95 ; D.A. Stracke, *Een Oud-Nederlandsch heiligenleven uit de VIIIe eeuw,* Historisch Tijdschrift, V (1926), blz. 28-51, 118-148, 259-279 ; A. en J. Paquay, *Sint Trudo's leven en vereering,* Tongeren, 1933, blz. 7-72 ; H. Kesters, *Notice sur la Vita Trudonis,* Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège, XXXIX (1955), blz. 187-204 ; M. Coens, *Les saints particulièrement honorés à l'abbaye de Saint-Trond,* Analecta Bollandiana, LXXII (1954), blz. 90-94. Een uitstekende samenvatting van de oudste geschiedenis van de abdij van Sint-Truiden, waarin de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus als oudste bron voor de geschiedenis van de abdij ter sprake komt, is de bijdrage van F. Claes, *De voormalige abdij van Sint-Truiden en haar invloed tot het einde der dertiende eeuw,* Limburg, XXXVIII, (1959), blz. 221-227, 245-259 en 273-281.

(2) Theodoricus schrijft woordelijk : „quem longe ante Donatus Diaconus, et postea Guikardus Abbas, utriusque linguae usque ad interpretem uterque periti, Latinitati tradiderunt, mea quoque opera et stylo librariis tradam". In zijn bovengenoemd artikel leidde D.A. Stracke hieruit af dat Donatus en Guicardus naar Westfrankische bronnen zouden hebben gewerkt. In zijn bijdrage *Utriusque linguae peritus. En marge d'un prologue de Thierry de Saint-Trond,* Analecta Bollandiana, LXXVI (1958), blz. 118-150 bewees M. Coens dat in deze zinsnede niet het Latijn en het Westfrankisch, maar wel de beide klassieke talen, het Latijn en het Grieks, worden bedoeld.

(3) M. Coens, *Les saints particulièrement honorés à l'abbaye de Saint-Trond,* blz. 191-192 ; Id., *Utriusque linguae peritus. En marge d'un prologue de Thierry de Saint-Trond,* a.w., blz. 121-130. Vooraleer M. Coens Guicardus wist thuis te brengen, betoogde H. Kesters, *a.w.,* dat Donatus hoofdstuk 1-21 en Guicardus hoofdstuk 22-32 van de *Vita Sancti Trudonis* zou hebben geschreven. Zie ook over Guicardus : A. Verhulst, *L'activité et la calligraphie du* scriptorium *de l'abbaye Saint-Pierre-au-Mont-Blandin de Gand à l'époque de l'abbé Wichard († 1058),* Scriptorium, IX (1957), blz. 37-49.

cardus, die van 1034 tot 1058 abt van de Sint-Pietersabdij te Gent is geweest. Zijn leven van Sint-Trudo moet niets anders geweest zijn dan een verkorte bewerking van de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus ten gebruike van de abdij, waarvan hij aan het hoofd stond. Een onherstelbaar verlies mag het teloorgaan van Guicardus' werk niet heten, want in de *Vita Sancti Trudonis* van Theodoricus, die Donatus en Guicardus als bron heeft gebruikt, komen geen gegevens voor, die al niet in Donatus voorkwamen, waaruit onomstotelijk blijkt dat Guicardus Donatus op de voet heeft gevolgd en dus geen oorspronkelijk werk heeft geleverd.

Ofschoon geen leven van de H. Trudo, vermelden we dat Stepelinus, monnik van Sint-Truiden, in 1050 een reeks van 102 mirakelen van Sint-Trudo te boek stelde, die na diens dood waren geschied. Daaraan liet hij 19 mirakelen voorafgaan, die reeds vroeger waren opgetekend. Dit werk dat hij *De miraculis Sancti Trudonis* heette, omvat twee boeken, waarvan het eerste de 19 mirakelen bevat, die reeds vóór hem waren geschreven en het tweede de 112 mirakelen inhoudt, die hijzelf heeft te boek gesteld [4].

Reeds vermeld hebben we de *Vita Sancti Trudonis* van Theodoricus, die van 1099 tot 1107 abt was van Sint-Truiden [5]. Hij schreef dit leven in 1093 op verzoek van Gerardus, prior van Sint-Truiden, toen hij, ofschoon monnik van Sint-Truiden, tengevolge van de investituurstrijd in de abdij in de tweede helft van de 11de eeuw, in de Sint-Pietersabdij te Gent in vrijwillige ballingschap vertoefde. Naar de inhoud heeft hij aan Donatus niets toegevoegd dan de denkbeeldige genealogische gegevens in het eerste hoofdstuk. Feitelijk heeft hij als bekwaam latinist het werk van Donatus slechts herschreven in het ingewikkelde en bloemrijke Latijn dat in zijn tijd gebruikelijk was. Zijn *Vita Sancti Trudonis* verdeelde hij in twee boeken, die resp. 18 en 21 hoofdstukken omvatten. Op dezelfde manier herschreef hij de *Vita Sancti Bavonis* uit de 9de eeuw [6]. Verder schreef hij een leven van de H. Rumoldus en van

(4) Uitgegeven door L. d'Achery en J. Mabillon, *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti,* Saeculum VI, Pars II. Parijs, 1701, blz. 86-102. Uittreksels eruit zijn uitgegeven door J. Ghesquière, *Acta Sanctorum Belgii Selecta,* V. Brussel, 1789, blz. 49-69 en door O. Holder-Egger, *Monumenta Germaniae Historia. Scriptores XV.* Hannover, 1888, blz. 822-830. Zie over Stepelinus : *Gesta abbatum Trudonensium.* Ed. C. de Borman, I, Liège, 1877, blz. 145, nr. 13.

(5) Uitgegeven door Laurentius Surius, *De probatis sanctorum historiis,* VI. Keulen, 1575, blz. 543-566. We gebruikten de tweede uitgave Keulen, 1581, blz. 588-610. Zie over de *Vita Sancti Trudonis* van Theodoricus : L. van der Essen, *a.w.,* blz. 95-96 ; M. Coens, *Les saints particulièrement honorés à l'abbaye de Saint-Trond,* blz. 98 ; Id., *Utriusque linguae peritus. En marge d'un prologue de Thierry de Saint-Trond,* blz. 119-130. Zie over Theodoricus : *Gesta abbatum Trudonensium.* Ed. C. de Borman, I, Liège, 1877, blz. 72-98.

(6) Zie hierover L. van der Essen, *a.w.,* blz. 356-357.

de H. Landrada [7].

In 1539 schreef Gerardus Moringus (Gerard Morinck), geboren te Zaltbommel en in 1556 te Sint-Truiden overleden, in keurig Latijn een *Vita Sancti Trudonis, confessoris apud Hasbanos,* die hij aan zijn vriend Georgius Sarens, abt van Sint-Truiden, opdroeg en het jaar daarna, samen met een *Vita Sancti Eucherii* en een *Vita Sancti Liberti,* te Leuven bij Servatius Sassenus liet verschijnen [8]. Dit leven is niets anders dan een navertelling van Donatus met weglating evenwel van de mirakelen, die na de dood van Sint-Trudo zijn geschied.

Samenvattend kunnen we dus zeggen dat slechts de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus en *De Miraculis Sancti Trudonis* van Stepelinus als oorspronkelijke werken mogen beschouwd worden. De levens van Sint-Trudo door Guicardus, Theodoricus en Moringus gaan alle drie op de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus terug.

Een Middelnederlandse vertaling van Donatus komt voor in hs. Vaalbeek, Filosofisch College der EE. PP. Franciskanen, A 21, fol. 199 r°a - 223 v°a [9]. De titel, het incipit en het explicit ervan luiden als volgt : *Hier beghinnet vander gheboerten ende geistelicker ioncheit sinte Trudonis Legende Dat ierste Capittel,* Inc. DJe eerweerdighe trudo en*de* heilighe confessoer *cristi* al was hij claer va*n* bloide en*de* seer edel. Jnde*n* lande van haspegou so was hij ghebore*n* wte*n* alre*n* edelste*n* geslechte van vrancrijck. En*de* oic des ghelijcx vande*n* oestrijcsche*n* hertoghe*n* die seer edel en*de* rijck ware*n*. en*de* ve*r*moeghende princen. En*de* na doot sijnre olde*r*en so was hi greue van haspegouwe... Expl. ¶ Wat wonder is dat. dat sinte trudo die vriende ons heere*n*. die dode verwecken en*de* voel

(7) Zie over dit leven van de H. Landrada : L. van der Essen, *a.w.,* blz. 174-177 ; over het leven van de H. Rumoldus en de H. Landrada : M. Coens, *Les saints particulièrement honorés à l'abbaye de Saint-Trond,* blz. 100-104. A. Verhulst, *a.w.,* blz. 43 schrijft Guicardus ook een *Visio Sanctae Aldegundis* toe, evenals zijn verloren leven van Sint-Trudo een weinig oorspronkelijk werkje dat hij ten behoeve van de monniken van de Sint-Pietersabdij zou hebben geschreven.

(8) *Vita Sancti Trvdonis confessoris apud Hasbanos. Vita Eucherii Episcopi Aurelianensis. Vita S. Liberti martyris breuiter perstricta Gerardo Moringo autore. Eiusdem diui Trudonis vita heroico carmine per L. Guilielmum Lupum non inelegantер descripta.* Lovanii, Apud Seruatium Zassenum Anno M.D.XL. Mense Iunio. Zie over G. Moringus : *Gesta abbatum Trudonensium.* Ed. C. de Borman, II. Liège, 1877, blz. 385-388 ; H. de Vocht, *Gerard Morinck and his Friends,* in *Monvmenta Hvmanistica Lovaniensia. Texts ans Studies about Louvain Humanists in the first half of the xvith Century.* Louvain-London, 1934, blz. 461-584 ; Id., *Anecdota humanistica Lovaniensia,* Sacris Erudiri, VII (1955), blz. 338-340.

(9) Zie over dit handschrift, afkomstig uit de bibliotheek van de begaarden te Maastricht : J. Notermans, *Bij een hagiographisch, Maastrichts manuscript uit de 15de eeuw,* Limburg, XXIX (1950), blz. 221-233, 252-256 en [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus.* Hasselt, 1954, blz. 41, nr. 55, waar verdere literatuur wordt vermeld.

teikenen va*n* buten aen die lichamen der me*n*schen bewysen. die n*iet* af en lieten. noch tot noch toe en laten. die gheistelic doot sijn aen der zielen. te verwecken. en*de* die mit wanhoep vast ghebonden ligghen inde*n* kerker der sonde*n* vercrompen en*de* verdort. gheistelic te helpen. Waer va*n* wi schuldich sijn grotelic gode en*de* sinte [223 v° a] trudoen en*de* sijnen santen te dancken.

Daarna volgen nog twee gebeden tot de H. Trudo. De vertaler heeft de opdracht en het slotwoord tot Angelram, bisschop van Metz, onvertaald gelaten ; de eerste zin van het eerste hoofdstuk, handelend over Trudo's afkomst, heeft hij aanzienlijk uitgebreid en aan de vertaling heeft hij als laatste hoofdstuk een samenvatting van het laatste kapittel van Theodoricus' *Vita Sancti Trudonis* toegevoegd.

Van Theodoricus' leven van Sint-Trudo werd een berijmde vertaling gemaakt, die nadien in proza werd bewerkt. Van die berijmde vertaling en van de prozabewerking ervan zijn jammer genoeg slechts fragmenten overgebleven. Deze fragmenten worden verder in deze bijdrage besproken en uitgegeven.

Een beknopt leven van Sint-Trudo komt voor in hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 13655, fol. 176 r° - 181 v° [10]. De titel, het incipit en het explicit ervan luiden als volgt : *Hier beghint die legende va*nden *heileghen confessore sancte trudo.* Inc. Die saleghe en*de* weerdeghe priester *cristi* sinte truydo wart gheboren wt alte edelen gheslechte. Jnden iare ons heeren .vj. hondert en*de* .xxviii. want sijn vader die gheheeten was witboldes was seer na wter croonen van vranckerijke gheboren en*de* was daer toe een graue van haspegouwe en*de* van kempe lant sijn moeder was gheheeten adala... Expl. Dese heileghe man en*de* vrient gods sinte truydo wert met sinte eutherio [81 v°] ghetranslateert des anderdaech nae sinte laurencius dach van achten den hoeghen outaer tot in die nuwe cappelle daer sij nv ligghen En*de* ter seluer tijt gheschieden daer groote teekenen en*de* myrakelen en*de* daer omme wert die dach gheboden te viere*n* alle die stadt dore.

De Leuvense dominikaan Christiaen Fastraets bewerkte tussen 1533 en 1558 het leven van Sint-Trudo voor het toneel [11]. Dit hei-

(10) Een naar de inhoud zeer onvolledige beschrijving van dit handschrift, afkomstig uit het Sint-Elisabethklooster, gezegd van Sion, te Brussel is te vinden in H. Menhardt, *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek,* II. Berlin, 1961, blz. 1325-1326. Het leven van Sint-Trudo wordt in die beschrijving niet vermeld.

(11) Uitgegeven door G. Kalff, *Trou moet blycken. Tooneelstukken der zestiende eeuw.* Groningen, 1889, blz. 83-217. Zie verder over dit heiligenspel : H.J.E. Endepols, *Welk der beide Luikse handschriften vertegenwoordigt de betrouwbaarste tekst van Tspel van St.-Trudo?,* Album Edgard Blancquaert. Tongeren, 1958, blz. 135-145.

ligenspel, *Tspel van Sinte Trudo* geheten, bedraagt 3562 verzen en bestaat uit twee delen. Het werd onder de titel *Vita Sancti Trudonis, comedijs duabus ut plurimum expressa* door Petrus Cruels van Gingelom, monnik, later prior van de abdij van Sint-Truiden, in het Latijn vertaald [12].

Volledigheidshalve vermelden we nog dat hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek 21009 (Cat. 3391), daterend uit de 17de eeuw, op fol. 1 r° - 52 v° een uitgebreid Nederlands leven van Sint Trudo in drie delen bevat. Het eerste deel vertelt het leven, het tweede de mirakelen en het derde de overbrenging en de verheffing van de heilige. Voor het tweede deel heeft de schrijver ook *De miraculis Sancti Trudonis* van Stepelinus als bron gebruikt. Over de relikwieën van Sint-Trudo wordt erin meegedeeld dat zij „sijn alsoo ghebleuen tot int iaer 1606, als die selue gevisiteert heeft den eerw. heer h. Leonardt Betten zaliger memorie Abt van S. Trudo". Dit leven is dus geschreven na de dood van abt Leonardus Betten, die op 31 oktober 1607 is overleden. Blijkens het eigendomsmerk *Liber monasterij sancti Trudonis* heeft het handschrift, waarin dit leven tot ons is gekomen, deel uitgemaakt van de bibliotheek van de abdij van Sint-Truiden.

II. HET LEVEN VAN SINT-TRUDO NAAR DONATUS EN THEODORICUS

Om de situering van de fragmenten, die we hieronder afdrukken, te vergemakkelijken, laten we nu naar Donatus en Theoricus een samenvatting van Trudo's leven volgen ; tussen haakjes geven we telkens aan in welke hoofdstukken de vermelde gebeurtenissen worden verhaald [13].

Trudo werd te Zerkingen (Sint-Truiden) in Haspengouw uit edele en rijke ouders geboren. Armen schonk hij tal van aalmoezen en zelfs zijn eigen kleren (Don. 1; Th. I, 1). Van een hoop stenen, die hij op een veld vond, bouwde hij als kind een kerkje en beloofde God later op zijn erf een echte kerk te zullen bouwen. Een boze vrouw schopte het kerkje omver. Tot straf werd zij door God met blindheid geslagen, maar op Trudo's bede werd zij weer ziende (Don. 2 ; T. I, 2 en 3). Zijn genoegen zocht hij niet in de

(12) Uitgegeven door H.J.E. Endepols, *Vita Sancti Trudonis confessoris, comedijs duabus ut plurimum expressa.* Maastricht, 1934.

(13) Een samenvatting met uitvoerige toelichtingen van de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus (en dus ook van de bewerking ervan door Theodoricus) is te vinden in A. en J. Paquay, *a.w.*, blz. 19-72.

jacht zoals edele jongelingen van zijn leeftijd, maar hij bewees zijn ouders allerlei diensten en legde zich toe op gebed en versterving. Zijn vurigste wens was de H. Schrift te bestuderen en priester te worden (Don. 3; Th. I, 4 en 5). Enkele jaren later beval een engel hem in een visioen zich naar Zepperen te begeven, waar hij uit de mond van bisschop Remaclus zou vernemen wat God van hem verlangde (Don. 4; Th. I, 7). Trudo werd door Remaclus hartelijk ontvangen (Don. 5; Th. I, 8). Deze laatste nam hem aan als zijn geestelijke zoon en raadde hem aan zich naar Gloduphus, bisschop van Metz, te begeven, al zijn goederen aan de kerk van de H. Stephanus te Metz te schenken en zich aldaar in de H. Schrift te laten onderwijzen (Don. 6; Th. I, 9). Na zijn vertrek lachten de dienstboden van Remaclus om Trudo's armoedige kleding, maar zij werden door hun heer terechtgewezen (Don. 7; Th. I, 10). Trudo vertrok kort daarna naar Metz. Aldaar aangekomen begaf hij zich naar de Sint-Stephanuskerk, waar hij lange tijd bleef bidden (Don. 8; Th. I, 11). Trudo schonk zijn goederen aan de kerk van de H. Stephanus en verzocht bisschop Glodulphus in de H. Schrift te worden onderwezen. Deze willigde zijn verzoek in en beval zijn huismeester voor Trudo te zorgen (Don. 9; Th. I, 12 en 13). De huismeester was Trudo niet genegen en beledigde hem telkens als hij hem spijzen opdiende. Hij zei van tandpijn te willen vergaan, als Trudo er ooit in slaagde de psalmen te leren zingen. Toen deze geen jaar daarna de psalmen kon zingen, werd de huismeester door een razende tandpijn overvallen (Don. 10; Th. I, 14). Naar gelang Trudo in wijsheid opklom, ontving hij de verschillende orden. Ten slotte werd hij tot priester gewijd (Don. 11; Th. I, 15). Bisschop Glodulphus raadde Trudo aan naar Haspengouw terug te keren en zich aldaar aan het heil der zielen te wijden (Don. 12; Th. I, 16). Tot grote spijt van de bewoners verliet Trudo Metz. Na een lange reis kwam hij te Tongeren aan, waar hij zijn geestelijke vader Remaclus ontmoette. Deze stond hem toe in geheel het bisdom de H. Mis te lezen en het woord Gods te verkondigen. Verheugd zette Trudo zijn reis naar zijn vaderlijk erf voort (Don. 13; Th. I, 17). Gedurende de terugreis nam hij zijn intrek in een hoeve. Hij verzocht, daar het zomer was, in de boomgaard te mogen overnachten. Toen de huisvrouw zich 's nachts nieuwsgierig naar de boomgaard begaf, zag zij twee lichten : het ene aan Trudo's hoofd, het andere aan zijn voeten. Ter herinnering aan dit wonder richtte de eigenaar van de hoeve een bidplaats op, waar het mirakel gebeurde. Zijn hoeve noemde hij Trudonecas (Don. 14; Th. I, 18). In Zerkingen teruggekeerd, bouwde hij op zijn erf, zoals hij het in zijn kindsheid beloofd had, een kerk, die hij aan de H. Quintinus en aan de H. Remigius

toewijdde. Vol ijver begon hij zijn streekgenoten te bekeren. Vele edele jongelingen voegden zich bij hem om de Heer te dienen (Don. 15; Th. II, 1 en 2). Terwijl Trudo op een dag in een kerk de H. Mis opdroeg, werd zijn paard gestolen. De dief werd door de duivel bezeten en schreeuwde aanhoudend dat hij het was, die het paard gestolen had. Op Trudo's bede werd de dief van de duivel bevrijd (Don. 16; Th. II, 3). Toen Trudo eens bij een bloedverwant te Emmeren op bezoek was, ging hij in een boomgaard wandelen, waarin water ontbrak. Hij stak zijn stok in de grond en toen hij hem eruit trok, borrelde er water steeds overvloediger uit het kuiltje. Ter herinnering aan dit wonder liet de bloedverwant op die plaats een kapel bouwen (Don. 17; Th. II, 4). Toen Trudo op een keer bij een zekere Gotmundus op bezoek was geweest, wilde deze hem een beer (mannetjesvarken) ten geschenke geven. De beer was echter losgebroken en in de weiden en bossen ontsnapt. Toen Trudo in zijn klooster terugkeerde, vond hij hem gedwee vóór de poort liggen (Don. 18; Th. II, 5). Om de andere nacht begaf Trudo zich ofwel naar de Sint-Martinuskerk te Velm ofwel naar de Sint-Genovevakerk te Zepperen, hoewel de afstand tussen Zerkingen en Velm, resp. Zepperen drie mijlen bedroeg (Don. 19; Th. II, 6). Toen Trudo zijn einde voelde naderen, riep hij zijn medebroeders bij zich en verzocht hen met hem vurig te willen bidden. Hij werd in de kerk begraven, die hij zelf ter ere van de H. Quintinus en de H. Remigius had gebouwd. Er hing toen in de kerk een dichte nevel, die een aangename geur verspreidde (Don. 20; Th. II, 7 en 8).

Na Trudo's dood geschiedden er door zijn tussenkomst talrijke mirakelen. Walda, een edele vrouw, die dertig dagen na zijn heengaan met kaarsen en wierook zijn graf wilde bezoeken, vond de kerkdeur gesloten. Toen bad zij tot de H. Trudo en de kerkdeur ging vanzelf open (Don. 21; Th. II, 9). Pippijn van Herstal kwam het graf van de H. Trudo bezoeken en schonk aan de kerk al zijn bezittingen in Eksel en Ham. Zijn gemalin Plectrudis liet ter ere van de heilige een altaar van goud en zilver oprichten (Don. 22; Th. II, 10). Ofschoon Hartfridus, een bloedverwant van de H. Trudo, een gelofte van zuiverheid had afgelegd, trad hij na Trudo's dood in het huwelijk. Deze verscheen hem 's nachts, vermaande hem streng en raakte zijn rechterbeen met een staf aan. Sindsdien was Hartfridus kreupel. Later kreeg hij berouw en ging in het klooster (Don. 23; Th. II, 11). Godfridus, die reeds jarenlang blind was, bad verschillende dagen bij Trudo's graf om zijn gezicht terug te krijgen. Onder een hoogmis werd hij opnieuw ziende, maar slechts na de plechtigheid maakte hij zijn genezing bekend. Toen viel hij op de knieën en dankte luidop de H. Trudo (Don.

24; Th. II, 12). Een dief stal een os, die het klooster van Sint-Trudo toebehoorde. De stalknecht zocht de os zo lang dat hij hem terugvond, maar werd op aanstoken van de dief door een gezel van hem gedood. De monniken baden God dat Hij door Trudo's verdiensten de moordenaar van de stalknecht zou bekend maken. De dief werd toen door de duivel bezeten en riep zonder ophouden dat hij de stalknecht had laten doden. Hij viel in een modderpoel en verdronk. De gezel van de dief ging met zijn vader naar de kerk van Sint-Trudo om hem om genade te smeken. Telkens als hij de kerkdeur naderde, was het hem, of vlammen uit een oven hem tegemoetsloegen. Ten slotte bleef hij bewegingloos liggen. Zeven dagen lang smeekte de vader Sint-Trudo om genezing voor zijn zoon. Op de zevende dag stond de zoon genezen op. (Don. 25; Th. 13 en 14). Op een nacht werden de ossen van de bewaarder van Sint-Trudo's kerk gestolen. Zodra hij de diefstal had bemerkt, liep hij naar de kerk en smeekte de heilige om hulp. 's Morgens werd de dief niet ver van het klooster aangehouden. Geheel de nacht had hij met de gestolen ossen rondgelopen en toch was hij nog niet verder van de plaats der misdaad weggeraakt (Don. 26; Th. II, 15). Op een dag bracht aartsbisschop Chrodegandus een bezoek aan het klooster van Sint-Trudo. Een knaap uit zijn gevolg, die wat had misdreven, wist aan zijn welverdiende straf te ontkomen door naar het altaar van Sint-Trudo te vluchten. De dienaars van de aartsbisschop kwamen hem echter spoedig op het spoor en wilden hem van het altaar wegtrekken. Plotseling begonnen de kaarsen op het altaar vanzelf te branden. De aartsbisschop schold de knaap zijn straf kwijt (Don. 27; Th. II, 16). Een dief, Adalbertus genaamd, verkleedde zich in pelgrim en wist een deel van de kerkschat te ontvreemden. Hij werd gevangen en opgeknoopt, maar een gedeelte van de schat, dat door hem was begraven, werd niet teruggevonden. Door toedoen van Sint-Trudo ontdekten herders de begraven kostbaarheden en brachten ze naar de kerk terug (Don. 28; Th. II, 17 en 18). Op de feestdag van de H. Trudo woonde een verlamde vrouw in de kerk van Sint-Trudo de H. Mis bij. Plots stond zij genezen op en loofde luid Sint-Trudo, door wiens tussenkomst zij opnieuw gezond was geworden (Don. 29; Th. II, 19). Imleof, een man uit Haspengouw, was sedert geruime tijd kreupel. Hij liet zich naar het graf van de H. Trudo dragen en bad dat hij hem de gezondheid terug zou schenken. Toen hij zijn gebed beëindigd was, stond hij genezen op en dankte Sint-Trudo door wie hij weer gezond was geworden (Don. 30; Th. II, 20). Een andere man uit Haspengouw, Adalbertus genaamd, was al jarenlang blind. Hij knielde vóór het graf van Sint-Trudo neer

en begon te bidden. Toen hij met zijn gebed klaar was, was hij weer ziende (Don. 31; Th. II, 20). In een hoofdstuk, waarvan de tegenhanger bij Donatus niet voorkomt, vertelt Theodoricus o.a. dat vele zieken, die het graf van Sint-Trudo bezochten, van hun kwalen werden genezen en dat hijzelf, eens zwaar ziek zijnde, door Sint-Trudo de gezondheid terugkreeg (Th. II, 21).

III. DE FRAGMENTEN VAN HET BERIJMDE MIDDELNEDERLANDSE LEVEN VAN SINT-TRUDO

Op 11 december 1961 kocht de Londense antiquaar Maggs in opdracht van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel op een veiling bij Sotheby & Co te Londen een dubbel blad perkament dat volgens de auctiecatalogus een fragment van een Middelnederlands godsdienstig gedicht bevatte [14]. Op 8 januari 1962 werd het onder de signatuur IV 175 in de handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek opgenomen. Nadere gegevens over de inhoud van het fragment bevatte de auctiecatalogus niet, ofschoon op één van de zeven moderne losse bladen, die bij het fragment gevoegd waren en waarover we het verder nog zullen hebben, duidelijk « Leven van Sinte Trudo » geschreven stond. Niet zodra hadden we enkele verzen gelezen, waarin de H. Remaclus Sint-Trudo als zijn geestelijke zoon aanneemt, of het werd ons duidelijk dat het fragment tot een berijmd leven van Sint-Trudo behoord had dat tot dusver onbekend was gebleven. Een vergelijking met de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus en met die van Theodoricus wees uit dat de dichter niet het leven van Sint-Trudo door Donatus, maar wel dat van Theodoricus aan zijn gedicht ten grondslag had gelegd.

Het dubbel blad perkament heeft behoord tot een klein-folio-handschrift, daterend van omstreeks 1400, waarvan elk blad ca.

(14) *Catalogue of Important Western and Oriental Manuscripts and Miniatures* etc. *Which will be sold by Auction by Messrs. Sotheby & Co., ... on Monday, the 11th December 1961 at Eleven o'Clock precisely,* blz. 46, nr. 147. Dit fragment en een ander Middelnederlands hs., waarmee het één lot uitmaakte, worden aldaar als volgt beschreven : Religious Poem, in Dutch, fragment, manuscript on vellum, 2 ll., 48 lines, two columns to a page, written in a gothic hand, first letter of each line rubricated, the leaves have been wet and certain passages are illegible, marbled boards 4to (263mm by 190mm.) — Traerghetide (sic) van her Pieter Lausam (sic), [Testament], [Netherlands, 14th century], in Dutch, manuscript on vellum, 21 ll., 20 lines to a page, written in a gothic hand, initials and paragraph-marks in red, contemporary vellum wrappers, sm. 4to (190mm. by 135mm.) [Netherlands, 15th century]. Dit handschrift waarvan de juiste titel luidt : *Tiaerghetide van her Pieter lansame doude ende ioncvrouwe lyzebette pauwelins zijne wiue,* bevindt zich thans eveneens in het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel onder de signatuur IV 176. Uit de inhoud hebben we kunnen opmaken, dat Pieter Lansame en zijn echtgenote te Ieper hebben gewoond.

290 x ca. 200 mm moet hebben gemeten. Thans meet elk van de twee bladen nog slechts 262 à 264 x 188 à 189 mm; bovenaan immers werd er een strook van ca. 26 à 28 mm met een tekstverlies van twee regels en terzijde een strook van ca. 11 à 12 mm weggesneden. Het schrift is een eenvoudige, niet bijzonder fraaie, maar toch verzorgde littera textualis. Elk blad is beschreven in twee kolommen, die oorspronkelijk 50 verzen telden, maar thans nog slechts uit 48 regels bestaan, omdat de twee bovenste verzen van elke kolom zijn weggesneden. Elk hoofdstuk begint afwisselend met een rode en blauwe lombarde van twee regels hoog. In het geheel zijn er vier lombarden bewaard gebleven, twee rode en twee blauwe. Elk vers begint met een rood doorstreepte hoofdletter. Die hoofdletters staan in een afzonderlijke kolom, maar zo dicht bij de andere letters, dat het nauwelijks opvalt. Van afschrijving, liniëring of prikken is geen spoor te bekennen. Elke kolom is nog 221 à 223 mm hoog en ca. 60 mm breed. De tussenruimte tussen de twee kolommen is ca. 20 mm.

Blijkbaar heeft het dubbelblad een of ander registertje tot kaft gediend. Van deze kaft vormden fol. 1 r° en 2 v° de buiten- en fol. 1 v° en 2 r° de binnenzijden. Zo komt het dat de tekst op fol. 1 r° en 2 v° moeilijk leesbaar en zelfs gedeeltelijk onleesbaar is geworden, terwijl die op fol. 1 v° en 2 r° op een paar plaatsen na vrij goed bewaard is gebleven. Het lijkt ook, alsof de bladen nat zijn geweest, misschien om ze te reinigen, waardoor de tekst op sommige plaatsen onduidelijk is geworden. In de onderste marge van fol. 1 r° zijn nog halen zichtbaar van wat waarschijnlijk de titel van het registertje is geweest. Het fragment is gebonden in een kartonnen bandje, waarvan de rug en de platten met gemarmerd papier zijn beplakt.

Tot dusver hadden we het steeds over het fragment. Materieel maken de twee bladen slechts één fragment uit, maar volgens de inhoud zijn het acht fragmenten; immers, de twee bovenste regels van de acht kolommen zijn, zoals gezegd, weggesneden en bovendien ontbreekt er tussen fol. 1 v° en 2 r° een dubbel blad, zodat de bewaarde verzen uit acht verschillende tekstgedeelten bestaan. Elk van die fragmenten is 48 regels lang. We mogen echter niet uit het oog verliezen dat een aantal van de 384 verzen, die op het bewaarde dubbelblad voorkomen, niet meer of nog slechts gedeeltelijk leesbaar zijn.

Boven vermeldden we reeds dat de dichter de *Vita Sancti Trudonis* van Theodoricus aan zijn gedicht ten grondslag heeft gelegd. De overgeleverde verzen stemmen overeen met kap. 3 (behalve het begin en het slot), 8 (slot), 9 en 10 (begin). Als bewijs dat de dichter wel de Vita van Theodoricus en niet die van Donatus

heeft gebruikt, laten we hier een tweetal overeenstemmende passages naar Donatus, Theodoricus en het Middelnederlands gedicht volgen.

Donatus, 6 (begin)

At postquam haec sanctae salutationis verba cessaverunt, et simul sancti patres consederent, coepit beatus pontifex loqui ad virum Dei et ait : « Notum tibi sit, fili mi, quia ex hac hora lege inviolabili filius mihi eris, et ego locum patris tui perhenniter spiritali iure tenebo ».

Theodoricus, I, 9 (begin)

Post hanc igitur vel ad Deum gratiarum actionem, vel erga nouum hospitem prophetiae benedictionem, vtrorunque; insimul confessu, beatus pontifex sic incipit: Audi, ait, vir desiderate, et in perpetuam filiationem adoptate. Audi, inquam, humilitatis mee ad me factam reuelationem, et recognosce sanctitatis tuae etiam tibi ostensam visionem.

Mnl. gedicht, vs. 207-222

Na den lof dien aldus
Gesegt heeft die goede
remaclus En*de* na die
p*ro*phecie mede En*de* na
die benedixie die hi de-
de Sine*n* nouwen gast
soe seide hi Nv hort liue
kint na mi Lange hebbic
v begert En*de* hebbe v
int herte wert Te mine*n*
sone kiesic v Altoes vor-
wert meer van nu Nv
hort liue sone mijn
Welc dat die dinge sijn
Die miere cleinheit v*er*-
toent waren En*de* god
selue woude oppenbaren
En*de* oec dat scone vi-
sioen Dat mi van v was
weten doen

Donatus, 7 (begin)

Postquam autem egressus est beatus Trudo a conspectu pontificis, coeperunt adstantes eidem episcopo, superbiae livore suo perculsi, sancti viri habitum insipientibus verbis inludere, dicentes : « Quid putas, etc. »

Theodoricus, I, 10 (begin)

Tanti igitur pontificis animatus authoritate, roboratus consolatione, dulcis alumnus de reditu properat, charus magister lachrymis vix imperat. Visio nisi vrgeret, et imperium Domini vtrunque nisi cogeret, nullatenus vel ad momentum poterant separari.

Mnl. gedicht, vs. 365-378

Sere was bi deser dinc
Al troest vre heilege ion-
gelinc Om dat heme de-
se heilege man Dus
nernstelike hadde ge-
sproke*n* an Ende ge-
sterct heeft sinen sin
Daer van wies grote
vroude in Orlof nam en-
de woude Weder keren
also houde Sijn goede
meester sijn heilege h*er*e
Weende daer omme her-
de sere Ne ware dat sco-
ne visioen Dat hem god
hadde v*er*staen doen En-
de oec geboden wet vor-
waer Sine waren niet ge-
sceden daer

Misschien kunnen we even proberen bij benadering te berekenen hoeveel verzen ons gedicht heeft bedragen. Zestig regels van Theodoricus' vita in de uitgave van Surius stemmen overeen met 400 verzen van het Middelnederlands gedicht (daarvan zijn er echter acht weggesneden en een aantal niet meer of slechts gedeeltelijk leesbaar). Daar in de bovengenoemde uitgave Theodoricus' vita ca. 1155 regels telt, komen we door een eenvoudige regel van drieën toe te passen tot 7700 verzen. We dienen er echter rekening mee te houden dat de dichter sommige passages kan hebben uitgewerkt of ingekort. Dat hij dit werkelijk deed, blijkt uit de bewaarde verzen : de eerste 200 verzen komen met 21 regels en de tweede 200 verzen met 39 regels in Surius' uitgave overeen. Zeker is het dat de overgeleverde verzen behoord hebben tot een uitvoerig gedicht dat, als onze berekeningen de niet meer te achterhalen werkelijkheid benaderen, langer dan de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke (6229 verzen) is geweest. Indien onze berekeningen min of meer juist zijn, maken de bewaarde verzen slechts ongeveer één twintigste van het gedicht uit en moet het handschrift of het gedeelte van het handschrift, waartoe het dubbele blad heeft behoord, ca. 38 bladen hebben bedragen.

Met de vragen, waar het gedicht werd geschreven, wie er de dichter kan van geweest zijn en wanneer het kan zijn ontstaan, verlaten we het gebied der tastbare feiten en betreden we het rijk der hypothesen. Het lijkt ons waarschijnlijk dat het gedicht in Sint-Truiden is geschreven en wel in de beroemde abdij, waarvan Sint-Trudo de stichter is geweest en waar hij bijzonder werd vereerd. Wat is immers meer voor de hand liggend dan dat een monnik van de abdij van Sint-Truiden ten einde de eredienst van de H. Trudo te bevorderen en uit te breiden diens leven in Dietse verzen ten gebruike van zijn taalgenoten zou hebben bewerkt? Toch is het niet uitgesloten dat een leek het leven van Sint-Trudo in het Diets heeft berijmd; Hendrik van Veldeke berijmde immers de legende van de H. Servatius en Jacob van Maerlant het leven van de H. Franciscus en dat van de H. Clara. Waarschijnlijker dunkt het ons echter dat we de dichter dienen te zoeken onder de monniken van de abdij van Sint-Truiden, die vele eeuwen een brandpunt van cultuur is geweest en waar de letteren steeds met voorliefde werden beoefend. In dit verband wijzen we hier op een passus uit de *Gesta abbatum Trudonensium,* waarin uitdrukkelijk gezegd wordt dat er zich onder Willem van Affligem, abt van Sint-Truiden van 1277 tot 1297, in de abdij verschillende geletterde oversten en monniken bevonden, die in het Diets, het Frans en het Latijn be-

dreven waren [15]. Nergens wordt er in de voornoemde kroniek echter vermeld dat een monnik uit de abdij een leven van Sint-Trudo in Dietse verzen zou hebben geschreven, noch dat zo'n berijmd leven in het Diets zou hebben bestaan. Maar betekent zulks dat we de dichter ervan buiten de abdij moeten zoeken? Als een monnik-dichter uit de abdij een Diets gedicht wilde schrijven, welke stof lag dan méér voor de hand dan een leven van de H. Stichter? Klimt ons gedicht zo hoog op dat we, als de dichter werkelijk een monnik uit de abdij is geweest, hem mogen zoeken onder de geletterde monniken, die onder abt Willem van Affligem, zelf dichter, het Diets volkomen machtig waren en er dus ook in konden schrijven?

Zo komen we tot de vraag wanneer het berijmde leven van Sint-Trudo is ontstaan. Het is zeer moeilijk een fragment als het onderhavige met enige zekerheid te dateren. We kunnen alléén afgaan op het schrift. Daarnaar te oordelen dunkt ons het handschrift, waartoe dit fragment heeft behoord, omstreeks 1400 te zijn geschreven. Een origineel was dit handschrift zeker niet. De taal van ons fragment is in hoofdzaak Brabants, maar er komen nog kennelijk Limburgse vormen in voor als *ur* (naast *uw*), *himmelrike* (naast *hemelrike*), *nouwe* (nieuwe). Zulks wijst erop dat we hier te doen hebben met een verbrabantst afschrift van een ouder handschrift dat in het Westlimburgs was geschreven. De verbrabantste taal is nog geen aanduiding dat het handschrift, waartoe ons fragment heeft behoord, in Brabant is geschreven. Het kan ook in West-Limburg (Sint-Truiden?) zijn vervaardigd, want het is immers bekend, hoezeer de Westlimburgse schrijftaal, vooral in de 15de, maar ook al in de 14de eeuw, onder de invloed van het Brabants is komen te staan.

Het oudere Westlimburgse handschrift, waarvan omstreeks 1400 een verbrabantst afschrift werd vervaardigd, waartoe ons fragment heeft behoord, klom ongetwijfeld op tot de 14de eeuw. Daaruit mogen we besluiten dat het dichtwerk als dusdanig toen al bestond. Of het nog tot het einde van de 13de eeuw opklimt, toen Willem van Affligem abt van Sint-Truiden was, is mogelijk, maar valt wel niet te bewijzen. Maar zelfs al zou het slechts uit de eerste of de tweede helft van de 14de eeuw dateren, dan zou zulks nog niet tegen het mogelijke auteurschap van een monnik uit de abdij

(15) Deze passus luidt als volgt: Temporibus hujus abbatis fuerunt inter conmonachos et dominos nostri monasterii plures honeste persone et literati viri, facundi in Teuthonico, Gallico et Latino sermone. Ed. C. de Borman, II. Liège, 1877, blz. 222. Reeds in 1899 haalde F. van Veerdeghem deze passus aan in de inleiding tot zijn uitgave van het *Leven van Sinte Lutgart, tweede en derde boek.* Leiden, 1899, blz. XIV, voetnoot 4.

van Sint-Truiden pleiten, daar er immers in die tijd aldaar een monnik-dichter kan hebben geleefd.

Over de vroegere geschiedenis van het fragment hebben we niets meer kunnen achterhalen dan wat we uit zeven losse bladen hebben kunnen opmaken, die, zoals we boven al hebben vermeld, bij het fragment zijn gevoegd. Het oudste van die bladen bevat aan één zijde potloodaantekeningen van de hand van Napoleon de Pauw (1835-1922) [16]. Een daarvan is de bovengemelde notitie « Leven van Sinte Trudo ». Hieruit kunnen we afleiden dat Napoleon de Pauw, die steeds op het ontdekken van nieuwe Middelnederlandse fragmenten uit was, niet alleen ons fragment heeft gekend, maar het ook heeft geïdentificeerd. Heeft hij het in zijn *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten* niet opgenomen, omdat zoveel verzen voor hem onleesbaar waren ofwel omdat hij het slechts daarna heeft leren kennen ? Vijf andere bladen bevatten een gedeeltelijk afschrift in potlood van het fragmenten in een mij onbekende hand. Drie van die bladen zijn afkomstig uit de catalogus van de veiling van 29 juni tot 2 juli 1948 van de « Kunstveilingen S.J. Mak van Waay », H.S. Nienhuis, Amsterdam. Hieruit blijkt dat dit gedeeltelijk afschrift in 1948 of daarna is gemaakt. Op een laatste blad zijn een aantal verzen uit dit afschrift overgetikt. Vermelden we nog dat in de linkerbovenhoek van het kartonnen bandje, waarin het fragment is gebonden, een rond getand wit papieren etiketje is geplakt, waarop met een blauwe ballpoint is geschreven : S / 3.2.59.

Hieronder geven we de bewaarde fragmenten diplomatisch uit. Vooral op fol. 1 r° en 2 v°, waarvan de tekst erg gehavend is, hebben we sommige woorden en verzen ondanks grote inspanningen en herhaalde pogingen, ook onder ultraviolette belichting, niet meer kunnen ontcijferen. Onleesbare woorden en verzen hebben we door stipjes tussen vierkante haakjes vervangen. Op de plaats waar verzen weg zijn gesneden, hebben we een streepjeslijn aangebracht. De opgeloste abbreviaturen hebben we gecursiveerd. We hebben gemeend de tekst op een paar plaatsen te moeten verbeteren, maar telkens hebben we in voetnoot de lezing van het handschrift opgegeven. Tussen vierkante haakjes hebben we boven elk kapittel het overeenstemmende hoofdstuk bij Theodoricus vermeld. Met behulp

(16) We hebben de aantekeningen op dit blad vergeleken met de notities van Napoleon de Pauw op de binnenzijde van de kaft van hs. Brussel, K.B. II 1183 en op bladen die bij hs. Brussel, K.B. II 5949 zijn gevoegd. Het eerste hs. bevat fragmenten van de *Lekenspiegel,* het tweede van de *Lekenspiegel* en van de *Roman van Limborch.* De laatstgenoemde Brusselse fragmenten werden door N. de Pauw uitgegeven in zijn *Middelnederlandse gedichten en fragmenten,* I, 1893, blz. 265-271 en II, 1903, blz. 43-63. Vermelden we nog dat de nagelaten papieren van Napoleon de Pauw zich in het Stadsarchief te Gent bevinden.

van de prozabewerking hebben we de nummering van twee kapittels kunnen achterhalen. Onder aan de bladzijde drukken we de Latijnse tekst volgens de uitgave van Surius af, opdat de lezer zich gemakkelijk rekenschap zou kunnen geven van de wijze, waarop de dichter het Latijnse origineel heeft bewerkt.

TEKST

[Theodoricus, I, 3a]

— — — — — — — — [1]

Fol. 1 r° a
1 Wrise [2] en*de* oec wandelhede
Dar i*n* vre grote heilechede
Wat ligdi hier i*n* dese delle
Wildire af maken ene capelle
5 Om die liede te bedriegene
[.....] gereet te vliegene
Alse dat vromen sal
[.....] al
Wat gi hier legt al dus gescict
10 Het ware wat gi te doene mict
Anders dan dese liede v*er*leiden
[.....] dar si seiden
[.....] heilech man wart
Die [.....]
15 Dese [.....]
Seide dat [.....]
En*de* [.....]
Om te spreke*n* [.....]
Die noch i*n* sine [.....]
20 [.....]
[.....]
[.....]
[.....]
Maer die duuel [.....]
25 [.....]
[.....]

(1) *De twee bovenste regels van fol. 1 r° a zijn weggesneden.*
(2) *Dit woord komt in het Mnl. Woordenboek niet voor; ofschoon het niet erg duidelijk meer is, menen we het toch goed gelezen te hebben.*

[Quae cum transiret per possessionem supra memoratam, et lapidum congeriem non fortuitam, sed ordinata dispositione miraretur distinctam, accedit, scrutatur, intelligit: statimque pessimo possessore peruasa, in militem Dei, necdum terminata oratione sic proiectum, detonat eloquia, fulminat conuicia], eum exprobans impostorem, et arguens simulatorem, qui sub obtentu

[.....]
[.....]
[.....] hi
30 [.....] mochte antw*or*den bi
[.....] menech scalc wart
[.....] gods riddre [.....]
[.....] al [.....]
En*de* liet hare [.....]
35 En*de* dat [.....] duuels vat
Hadde die tonge [.....]
Om te [.....]
Dat si gesw[.....]
O duuel alsic [.....]
40 Soe sijt [.....]
W[...] die sal [.....]
En*de* [.....]
En*de* [...] selue geue quaethede
Toe [.....]
45 Die [.....] en*de* die [.....]
Dat uwe quaetheit ge[.....]
[.....]
Daer mer vwe noetdruft af
— — — — — — — — [3]

Fol. 1 r° b Maer seggen v lede wats gesciet
50 En conewi ons gesegenen niet
Dies si ons hulpe god onse here
Want wi hebbens te doene sere
Dat wi v*er*winne*n* sine scalchede
Gelijc die salege trudo dede

[Theodoricus, I, 3b]

55 Dit volmaecte duuels vat
En wart niet ra*m*penerens sat
Maer v*er*sprac den iongelinc
Dijt harde v*er*duldechlec ontfinc
En*de* liet hare seggen hare*n* wille
60 En*de* hielt sijn herte te gode w*er*t stille
En*de* sceen wel dat hi der g*ra*cien ons heren

(3) *De twee bovenste regels van fol. 1 r° b zijn weggesneden.*

religionis simularet sanctitatem, pretenderet innocentiam, ausus etiam fingere ecclesiam. Haec et multa id genus, quae non modo puerum, sed et composite mentis virum mouere possent, cum de aestuanti velut camino fumigaret, et patientissimus iuuenis mira cum grauitatis miseratione omnia portaret, vtpote qui eam ore non suo loqui animaduerteret: toto vesaniae suae spiritu concepto intumuit miserabile mancipium, et irruens

Al vol was na dat ons leren
Die wise liede die seggen dat
Wanneer vol wijns es een vat
65 Hoe slaetmenre ane en gen*en* lud
En geuet maer eist al vt
Soe clinct lud dat ment v*er*staen
Mach [verre] en*de* dus gedaen
War*en* die heilege martelar*en*
70 Jn wat tormente dat si war*en*
Sine claegd*en* noch en riep*en* niet
Soe es desen kinde gesciet
Hi liet hare spreke*n* datse woude
En*de* vont die gods houde
75 Dat quade wijf doe sich sach
Dat sine geerren niet en mach
Den iongen man wart si ontsint
En*de* en ontsach gode twint
Maer wracht sduuels werc hars h*er*en
80 Die hare ginc alle quaetheit leren
Dat niewe werc dat daer gemaect
Hadde dat kint wel geraect
Daer settese ane hare hande
En*de* sloech ter neder die weke wande
85 Die [...] en*de* die duere mede
Si altemale vallen dede
Metten voete*n* stiet wech si die stene
Dus brac sijt al groet ende clene
Dat die ionge metsere wrachte
90 [...]aense daer die duuel brachte
Te haren baes. want si dede
Hare selue grote pijnlechede
Want god ons h*er*e die niet en woude
Dat dus v*er*onrecht wesen soude
95 Sijn ionge knape ontploec gereit
Die hant siere grot*er*e mogentheit
— — — — — — — — [4]

Fol. 1 v° a [Hi] makese bliuen op die stat
[T]eerst dat dese wijf v*er*nam dat
Mesliet si hare ia*m*merlike

(4) *De twee bovenste regels van fol. 1 v° a zijn weggesneden.*

in illius puerilitatis edificium, teneros dissipat parietes, et pede dispergit lapides. Sed ad redimendam hanc serui sui iniuriam, omnipotens manus statim terribiliter extenditur, et destructrix illa subita occulorum caecitate percutitur; reddensque poenae suae testes voces inconditas, incerto labans pede, viam conari, quam nesciebat, plusque eiulatu quam voce, pene totam viciniam euocare. Hunc fragrantissimum Domini odorem, qui aliis ad

100 En*de* riep lude en*de* crachtelike
Hare stemme toende wale das
Dat si tongemake was
Si brulde gelijc ene*n* [.....]
Hare meslate*n* ho[.....]
105 [.....] diese brachte*n* dare
Hebbe*n* hare onsegt oppenbare
Dat weder leide*n* te haren [.....]
Ay volmaecte go[.....]
Dit es vrre vriende[.....]
110 Die gi ou*er* al v*er*loe[.....]
Bi strijt vore hen [...] es te doene
Si mogen op v wesen coene
Dies sijnse salech die v here
Dienen en*de* v lien sere
115 Dus es dit wijf tong[emake]
[Si] toende wel in hare*n* [sprake]
Dat si met [...]wen [.....]
[.....] si hare licht [.....]
Met eerre stemmen sere iamerlike
120 Dat die liede gemein [.....]
Van daer omtrent [.....] daer
En*de* dat kint wet voerwaer
Was wech geuloen van dien male
Dat si hadde geworpen dale
125 Den muer dien hi hadde gemaect
En*de* dat wijf ongeraect
Mesliet hare soe dattere quame*n*
Aue die gebure*n* diet vernamen
Die haestelinge vraegde*n* hare
130 Wat hare mesquame en*de* wat hare ware
Gelijc dat dlijcht niet v*er*[.....]
En mach int donk*ere* [.....]
Bliuen en werde op[penbaer]
En*de* [.....]t hem da[.....]
135 Alse [...] me[...] de[.....]
Hem [.....]
Die [.....] wassen van siere doeget
Di hi aenueerde i*n* siere ioeget
Dat nochtan wonderde sere
140 Den lieden vanden iongen here
Die wale mochte i*n* weelde*n* leuen

vitam, aliis est ad mortem, cum de suo Trudone passim fama respergeret, quodam quasi tinnitu aures populi repercutiebantur super his, quae de adhuc puero tam stupenda referebantur. Egrediuntur sane tam admiratores huius, quam audierant, nouitatis, quam adoratores in electo suo diuinae maiestatis. Interrogatur, et fortunam suam exponit mulier: quaeritur beatus

En*de* nochtan heeft al begeuen
Dus sijn die liede comen daer
Ende dwijf v*er*telde hen oppen[baer]
— — — — — — — — [5]
Fol. 1 v° b 145 Den lieden. en*de* sochten den iongen man
Selc sochtene om te siene an
Dwond*er* datt*er*e gescien soude
En*de* selke quamer om dat hi woude
Hem bidden dat hi onsen here
150 Vore hem soude bidden sere
En*de* selc om gode te louene mede
Om dat hi dor sint trud dede
Si sochten kint. maer lange niet
Want willens et hem vinden liet

[Theodoricus, I, 3c]

155 Dus soe stoet die īonge man
En*de* sach met sinen ogen an
Hoe god selue vore hem street
Hem ontfarmes het was hem leet
Dat god soe ia*m*merliken wrake
160 Nam om also cleinen sake
Sine mesdaet hi varen liet
Hine was v*er*erret en twint niet
Oec was hem leet dat onse here
Hadde gewroken also sere
165 Op die arme katiuinne
Die stoet en[de] weende met droeuen sinne
Dat volc datt*er*e toe es comen
En*de* dat wonder heeft v*er*nomen
Baden den kinde menechfoude
170 Dat gode onsen here woude
Bidden onstelike dat si
Moete v*er*liecht w*er*den d*aer* bi
Want sint dit god dore hem dede
Soe wistense wel die vo*er*hede
175 Dat god sine bede sal gehoren
Die ongebeden wrac te [6] voren
Die mesdaet die hem was mesdaen
[.....] baden sijt hem saen

(5) *De twee bovenste regels van fol. 1 v° b zijn weggesneden.*
(6) *Tussen* wrac *en* te *is* te *met een zwart streepje doorgehaald.*

adolescens, et spontaneus se offert. Stabat enim et ipse, manum Domini pro se extensam cum stupore adspiciens, et reae suae miseratione, qua ardebat, compatiens. Rogatus tamen a populo, vt pro ea supplicaret Domino,

[.....]ke dor onsen here
180 [.....] van har*en* sere
[.....] die dese worde
En*de* dese bede vand*en* lied*en* horde
Stoet tuschen dese twe dogde v*er*mert
[.....] en luttelken v*er*uert
185 [.....] tuscen vrese en*de* minne
Die hi beide hadde inne
Vrese hadde hi want hem dochte
Dat herde groet was dat hi sochte
En*de* die hi noit en hadde geploen
190 En*de* oec malselken doen
Sijn name soude sijn v*er*heue*n*
Dat hi [.....]e*n* soude begeuen

[Capittel xvj]
[Theodoricus, I, 8]

— — — — — — — — [7]

Fol. 2 r° a Want bi vrre [8] vorsienecheit
Es gegeue*n* genadecheit
195 Der werelt en*de* al die gelike
Den ingel bliscap in himmelrike
Jn dogde*n* seldi v selue*n* kere*n*
Jn wijsheiden seldi leren
En*de* inder ewangelien broede*r* mijn
200 Seldi onsen here sijn
Een getruwe knecht en*de* bode
Te bereidene onsen h*er*e gode
Een volmaect volc dat hem sal
Diene*n* en*de* loue*n* ouer al
205 Want den scat dien hi in v sloet
Seldi vt geue*n* met vrome*n* groet

(7) *De twee bovenste regels van fol. 2 r° a zijn weggesneden.*
(8) *Hs.* vrrre.

inter duas virtutum principes, timorem et charitatem, aliquandiu haesit anceps. Ex timore enim dubitabat musitata praesumere: ex charitate iam volebat caecam suam illuminauisse.

[Et assumpta rursus super suo Trudone prophetia, Benedictus, ait, tu fili mi a Domino,] cuius prouidentia caelis destinatus, misericordia mundo ea donatus. Virtute animaberis, sapientia doceberis, et vsque in Euangelicum fidelem seruum crescens, ad parandum Domino plebem perfectam constitueris.

[Capittel xvij]
[Theodoricus, I, 9]

Na den lof dien aldus
Gesegt heeft die goede remaclus
En*de* na die p*ro*phecie mede
En*de* na die benedixie die hi dede
Sine*n* nouwe*n* gast soe seide hi
Nv hort liue kint na mi
Lange hebbic v begert
En*de* hebbe v int herte wert
Te mine*n* sone kiesic v
Altoes vorwert meer van nu
Nv hort liue sone mijn
Welc dat die dinge sijn
Die miere cleinheit v*er*toent ware*n*
En*de* god selue woude oppenbaren
En*de* oec dat scone visioen
Dat mi van v was weten doen
Liue sone hort nv na mi
God dede mi v*er*staen van di
Wat dat ic met v doen soude
En*de* waer dat ic v senden [9] woude
Dingel dede v v*er*staen
Dat gi hier te mi sout gaen
En*de* sout doen na mine*n* raet
En luttel sliepti dat v*er*staet
Doe die ingel ane v quam
Daer v herte troest af nam
Al v begeren soe seide [10] hi
Dat gi hier sout v*er*staen ane mi
En*de* sint die mogentheit ons here*n*
V sende te mi om dat ic leren
V liue kint en*de* v wisen soude

(9) *Vóór* senden *(hs.* sende*) is* doen *met drie puntjes geëxpungeerd.*
(10) *Hs.* seidi

Cap. 9. *Vt ad Metensem vrbem missus sit a beato Remaclo.*

Post hanc igitur vel ad Deum gratiarum actionem, vel erga nouum hospitem phophaetiae benedictionem, vtrorunque insimul concessu, beatus pontifex sic incipit: Audi, ait, vir desiderate, et in perpetuam filiationem adoptate. Audi, inquam, humilitatis mee ad me factam reuelationem, et recognosce sanctitatis tuae etiam tibi ostensam visionem. Notum enim mihi fecit Dominus, quid te facere, quove ab initio praedestinauerit mittere. Nonne sic et sic Angelica quiescenti tibi et pene soporato facta est visio? nonne haec vel illa data solicitudini tuae consolatio? Et cum de omnibus his om-

Afb. 1. — Fol. 2 r° van het fragment van het berijmde leven van Sint-Trudo (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 175). De bovenste marge is bijgewerkt. Ware grootte : 264 x 188 mm.

Foto Brussel A.C.L.

Waerwert hi v senden [11] woude
Soe hordt trud en*de* ve*r*staet
240 Warwaert hi wilt dat gi gaet
— — — — — — — — [12]

Fol. 2 r° b Die ene van die moedere*n* si
Vande*n* iersten steden geloues mi
Die i*n* gallie was gesticht
Daer in woent dat salege licht
245 Glodulfus [13] dien onse here
Heeft ve*r*core*n* he*r*de sere
Die bescop es daer int stat
Lieue sone ve*r*staet dat
Hi es alder eren wert
250 Wanttene god selue begert
Alse sine*n* getruwe*n* herde
Die wel hout sine scape*n* we*r*de
Te hem seldi henen gaen
En*de* selt heme i*n* sine hande saen
255 Geue*n*. al dat erue gemene
Dat gi hebt groet en*de* clene
Dat gi i*n* hesbein houdende sijt
En*de* in die geburte wijt
En*de* offeret gode met goede*n* gere
260 En*de* den irsten martelere
Sente steuene den heilege*n* man
Soe dat giere moet winne*n* an
Dat hoge rike van hier bouen
Daer die salege altoes gode loue*n*
265 En*de* besitte*n* moet den loen
Dien god den salegen inden troen
Geeft. die har erdersce erue geuen
Dat hen van hare*n* vordere*n* bleue*n*
Es. en*de* daer af wet dat

(11) *Hs.* sende
(12) *De twee bovenste regels van fol. 2 r° b zijn weggesneden.*
(13) De kopiist schreef eerst Glodef, *daarna expungeerde hij* ef *met twee zwarte puntjes en schreef er* ulfus *achter.*

nipotens manus mihi quasi praescripserit, animaduerte quonam consilium eius te directum voluerit. Surgens igitur, Mediomatricum, vnam de primis Galliarum vrbibus, accedes, in qua venerabilem fratrem et coëpiscopum nostrum Glodulphum reperies, virum per omnia dignum sacerdotio, vtpote plenum fide et spiritu sancto. Per manus autem eius omnem iuris tui haereditatem, quae te manet in hoc Hasbaniensi territorio, contrades Deo et S. Stephano protomartyri, adstipulatione subnixa, quatenus eius interuentu possessionem merearis caelestium, et videas bona Domini in terra viuentium cum eis, qui de terrenis patrimoniis indeficientem sibi thesaurum in ce-

270 Jn hemelrike*n* hare*n* scat
Oec en seldi v*er*geten niet
Lieue sone wat uwes gesciet
V gelof dat gi gode [14] daet
Doe gi d*aer* uwe cleine kerke saet
275 Jn vrre kintsheit wetti wat
Gi gelouet gode dat
Jn weet ochte gijs iet sijt vroet
Dat gi i*n* v proper goet
Sout ene nouwe kerke maken
280 En*de* goedense van allen saken
Hier na baedi noch onsen here
Dat hi v dat gi begeret sere
Woude dore sine dogt v*er*lenen
Dat kinnen van lettre*n* clenen
285 Dar vr h*er*te sere langt na
Dits v soeken alsict v*er*sta
Liue sone nu v*er*staet
Dat god die es toeu*er*laet
— — — — — — — — [15]
Fol. 2 v° a Dien sal sine*n* heilegen geest
290 Senden die onse hope es geweest
Jn dat hertte van sine*n* knecht
Soe dat hi sal wesen berecht
Van allen dien dat hi begert
Lieue sone dies hort herwert
295 God hi heeft v core*n* nv
Altoes vieren dat seggic v
En*de* selt bliuen vorwert mere
Want wat gi hebt gebede*n* sere
Dat sal hi v doen gescien
300 D*aer* seldi v begerte sien
Jnne v*er*wlt want god sal
Jn v planten en*de* voeden al
Wijsheit en*de* v*er*stantenisse mede
Soe dat gi na uwe bede
305 Selt sien gode tuwe*n* werken
Soe dat gi bider heileger kerke*n*
Selt op van grade te grade gaen

(14) *Tussen* gi *en* gode *is* do *met een dun zwart streepje doorgehaald.*
(15) *De twee bovenste regels van fol. 2 v° a zijn weggesneden.*

lestibus collocauerunt. Nec eris immemor voti, quod vouisti in pueritia, (nosti autem) de fundanda in proprio iure ecclesia, et post roboratum traditionis tuae testamentum, postulabis tibi insinuari, quae aiunt elementa literarum. Aderit autem spiritus Domini, serui sui desiderio, replens te in omnibus sapientiae et intellectus priuilegio. Ipse plantabit, ipse rigabit, ipse dabit

Tote dat gi dordene hebt ontfaen
Vanden heilegen prijsterscape
En*de* selt sijn herde der godes scape
En*de* selt met hare leren
Wesen die apostel ons heren
Hier in dit lant van hesbein
En*de* selt sijn dat salege grein
Daer ons h*er*e af seit
Op dat tcoren dat men leit
Jn derde niet wel en v*er*sterft
So bliuet allene ende v*er*derft
Ende steruet soe bringet vrocht
Dus sidi sone wt gesocht
Want gi doet godeweet
Van al dat der werelt ane geet
Des seldi den volke ons heren
Exempel geuen na v leren
Met worden en*de* met w*er*ke mede
Seldi hen hare salichede
Leren. en*de* metter screfturen
Soe dat gi ter lester vren
Selt horen dat heilege wort
Comt hier in die vroude uwes heren
Getruwe kimpe wt gelesen
Want het heeft v gereet gewesen
Vanden beginne van erterike
Dat seldi horen sekerlike
Op dat gi volstaet aldus
Gi wet wel seide remaclus
— — — — — — — — [16]

Fol. 2 v° b [.....]
[.....] als ic [.....]
[Gelijc] minen liue kinde
Dat gi volstaet totten inde
En*de* volgt heme na die v v*er*coren
Heeft van langen tiden daer te voren
Van [.....] v siele rene

(16) *De twee bovenste regels van fol. 2 v° b zijn weggesneden.*

incrementum, donec per gradus ecclesiasticos proficias vsque in sacerdotium. Debetur enim etiam tibi non modice Apostolatus gentis huius Hasbanicae, vt cum verbo docueris, exemplo informaueris, ipse quoque in gaudium Domini tui cum beato Euge inducaris. Haec vitae tuae formam, a Domino Iesu mihi reuelatam, tuae trado filiationi: ei te assimilabis, et ad perfectum vsque vt peruenias, nihil tardabis. Praeterea de animae tuae custodia et integritate, de corporis non violabili virginitate, de formata iam in te omnis virtutis imagine, nihil minus suspectum velim, quam si

Die voer god niet en es clene
En*de* van uwen lichame mede
Te houdene i*n* [.....] suu*er*hede
En*de* die doget van [.....]
En*de* [.....]
Mer ernstelike [.....]
Gelijc dat men [...] ene*n* stat
Daer hen segt haer menselgier
Die viande sijn vor die porte hier
Sone die [.....] niet
Op dat si [.....] siet
Die v [...] wel gewapent staen
So wilt sijt altemale v*er*slaen
Mett[.....]leke*n* [.....]
En*de* dat sijns heilechs meesters [.....]
[.....]
[.....]
En*de* pijnde [.....]
Hoe hi van sinen we[.....]
Ende onsen here*n* geue*n*
Ene soete vrocht van sijnen leue*n*

[Capittel xviij]
[Theodoricus, I, 10]

Sere was bi deser dinc
Al troest vre heilege iongelinc
Om dat heme dese heilege man
Dus nernstelike hadde gesproke*n* an
En*de* gesterct heeft sinen sin
Daer van wies grote vroude in
Orlof nam hi en*de* woude
Weder keren also houde
Sijn goede meester sijn heilege h*ere*
Weende daer omme herde sere
Ne ware dat scone visioen

nuncietur in vrbibus, Hostis est pro foribus. Neque enim mors tardat: galeata virtus nisi opponitur, intrat. His et huiusmodi documentorum stillicidiis sanctus iuuenis interim laetabatur et germinabat, rigabatur et crescebat, et ad reddendos magistrae plantationis fructus, sensim proficiebat.

Cap. 10. *Vt S. Remaclus obiurgarit ministros suos, ipsi obloquentes.*

Tanti igitur pontificis animatus authoritate, roboratus consolatione, dulcis alumnus de reditu properat, charus magister lachrymis vix imperat. Visio nisi vrgeret, et imperium Domini vtrunque nisi cogeret, nullatenus

Dat hem god hadde v*er*staen doen
En*de* oec geboden wet vorwaer
Sine waren niet gesceden daer
Ja cume alse lange hadden si [.....]
380 Alse dopstaen van eere [.....]
Van een gesceeden wa[.....]
Hadse gemaect een van sinne
En*de* g[.....] in een al
Tes wonder hoet gescieden sal

vel ad momentum poterant separari, quos vterus charitatis fecerat in vnitatem quasi inuiscerari.

IV. DE FRAGMENTEN VAN DE PROZABEWERKING VAN HET BERIJMDE LEVEN VAN SINT-TRUDO.

In maart 1957 ontdekte onze vriend Kamiel Stevaux van Brustem in een half afgebroken hoevetje in de Oudestraat te Melveren, een gehucht van Sint-Truiden, een aantal bladen uit een papieren handschrift met Middelnederlandse heiligenlevens in proza [1]. Vele bladen waren op elkaar geplakt, want zij hadden gediend tot het maken van een doos, waarvan slechts het onderste deel, dus niet het deksel, werd teruggevonden [2]. Het is zelfs zeer de vraag, of alle bladen, die tot het vervaardigen van het onderste deel hebben gediend, bewaard zijn gebleven. Door vocht immers waren sommige bladen losgekomen, zodat er enkele kunnen verloren gegaan zijn. De gelukkige ontdekker was zo vriendelijk ons zijn vondst ter bestudering toe te vertrouwen. We reinigden de bladen van stof en vuil en stoomden de nog aan elkaar plakkende bladen los. We bevonden dat alles bij elkaar 96 volledige en onvolledige bladen waren bewaard gebleven, die fragmenten van 12 verschillende heiligenlevens bevatten. De meeste bladen waren zwaar gehavend; stroken waren, vaak met tekstverlies, weggesneden; bij plaatsen waren sommige bladen door wormgaten lelijk gehavend en gedeelten van bladen waren door vocht vergaan of de tekst ervan door vocht uitgewist. Nadat het dak van het hoevetje was weggenomen, had het immers oɒ de overblijfselen van de doos geregend. Hoe zwaar gehavend sommige bladen ook mogen zijn, het is en blijft een belangrijke ontdekking, die de ontdekker tot eer strekt en waarvoor we hem niet dankbaar genoeg kunnen zijn. Hij verkocht op ons verzoek de gevonden bladen aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waar ze op 8 januari 1962, dus op dezelfde dag als de boven uitgegeven fragmenten, onder de signatuur IV 174 in de verzameling van het handschriftenkabinet werden opgenomen.

Oorspronkelijk maten de bladen 215 x 150 mm, zoals uit een paar gaaf gebleven bladen blijkt. Alle bladen, behalve vier, zijn in twee kolommen beschreven. Voor zover we nog kunnen nagaan, hebben zes verschillende kopiisten aan het handschrift gewerkt,

(1) K. Stevaux maakte zijn ontdekking bekend in zijn bijdrage : *Opeisingsbevelen en een feestprogramma uit de Franse tijd, gevonden te Melveren,* Limburg, XXXVI (1957), blz. 162. Vermeld werden de fragmenten door J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke,* Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, XII (1958), blz. 77, voenoot.

(2) De bodem van die doos was een blad vrij dik papier, 400 x 275 mm, waarop dan bladen uit het handschrift ter versterking waren geplakt ; dit blad wordt samen met de fragmenten bewaard.

waarvan vijf een littera bastarda schreven en één een littera cursiva gebruikte. Naar gelang van de kopiist schommelt het aantal regels per kolom tussen 25 en 39. De initialen en lombarden zijn slechts in het rood; op een paar plaatsen werden zij niet ingevuld. De rode titels werden door de respectieve kopiisten geschreven. Sommige bladzijden zijn ongerubriceerd gebleven. Te oordelen naar de watermerken, die in de bladen voorkomen, moet het handschrift ca. 1470 geschreven zijn [3].

We laten nu een overzicht van de inhoud volgen. Op de bladen komt geen oude foliëring voor, zodat we niet hebben kunnen uitmaken in welke volgorde de legenden in het handschrift voorkwamen. Het blijkt echter dat het leven van Sint-Trudo en dat van Sint-Rochus, het eerste en het tweede leven van Sint-Hubertus, alsook de legenden van Sint-Lucia en Sint-Goedele op elkaar volgden.

INHOUD

1. Dertig bladen, meestal lelijk gehavend, plus één bladzijde, bevattende fragmenten van een leven van Sint-Trudo. Zij worden hieronder besproken en uitgegeven.

2. Een bladzijde en 2 volledige en 5 onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Rochus. De titel en het incipit luiden: *Hier beghint die legende en*de *dat leue*n *des gloriosen confessoers S*inte *Rochus Ende eerstwerf van sinen lan*tscappen *en*de *van sij*nre *ghebort*en. Inc. HEt was in die tijt een edel here en*de* ridder bij namen gheheiten her Jan Die welke heer was van eenre sonderlinghe stad gheheiten Mompelier... Het explicit is niet bewaard. Volledig overgeleverd in hs. Brussel, K.B. IV 138, fol. 216 v° b-222 r° b en in hs. Amsterdam, U.B. I G 12, fol. 309 r°-324 v°.

3. Vijf onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Servatius.Titel en incipit zijn niet bewaard. Het explicit luidt: ende daer o*m*me werdich es gheweest in de*n* vleessche op deser eerde*n* vanden heileghen inghelen besocht te werden En*de* met he*m* te spreke*n* en*de* te wandele*n* Des god almechtich gheda*n*ct sij inder ewicheit AMEN

4. Twee volledige en 2 onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Theodardus. De titel en het incipit luiden: *Hier beghint die passie des werdeghen mertelaers Sinte theodardus.* Inc. [D]Je eedel

(3) In de bladen komen vier watermerken voor : een Gotische P met doorstreepte gevorkte staart en met een vierdelig klaverblad bovenop (ca. Briquet 8655 : 1462-65) ; een kan met een kruis bovenop (ca. Briquet 12481 ; 1468) ; een Gotische Y met een kruis bovenop en een drieledig klaverblad aan de staart (ca. Briquet 9198 ; 1462-74) en een schild met een bisschopsstaf bovenop en met de naam Lile [= Lisle-en-Rigault] (Briquet 1885 ; 1467-1473).

kerstelijcke coni*n*ck sigebertus des conincs dagobertus sone hielt dat deel va*n* vra*n*crijck d*at* austria hiet En*de* Sinte remaclus die costelijcke confessoer *cristi*... Het explicit is niet bewaard. Vertaling van de *Vita Sancti Theodardi,* uitgegeven o.a. in *Acta Sanctorum,* September, III, blz. 580-592.

5. Twee volledige en 2 onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Hubertus. De titel is niet ingevuld. Het incipit en het explicit luiden: Inc. [S]Jnte hubrecht was gheboren va*n* edele*n* alderen. Hij was ouervloedich rijck i*n* tijttelijcke*n* rijcdom i*n* eere*n* in steden en*de* in dorpen Hij was inder stadt van tongheren een hertoch... Expl. Dese roede namen op die klercke*n* ende hinghense aen der want. bi dat graf om te vermeerderen die glorie *cristi*. Ende tot eenre ewegher ghedinckenisse*n* Sinte hubrechts. Volledig overgeleverd in hs. Amsterdam, U.B. I G 12, fol. 236 r° - 243 r°; Bonn, U.B., S 2054, fol. 99 v° - 103 v° en Brussel, K.B. 4302-5, fol. 107 v° - 118 r°.

6. Twee volledige en 5 onvolledige bladen, bevattende de fragmenten van een ander leven van de H. Hubertus. De titel, het incipit en het explicit luiden: *Vanden leuen En*de *doechdelijcken leuen des heileghe*n *byscops Sinte hubrechs Confessoer ende principael busscop des lants van luydick rustende int lant va*n *ardennen* Inc. SJnte hubrecht die was gheboren van edelen ouders rijck ende mechtich van ertschen goede nader werelt loen te spreken Als di alre kerstelijcste coni*n*ck van vrancrijck Theodoricus gheheiten was regnerende... Expl. Jn welcke*n* myraculen god onse here altijt moet sij*n* ghedanct en*de* gheloeft Die selue wil ons go*n*ne*n* in dese*n* leue*n* gracie ende namaels sij*n* ewighe glorie ¶ AMEN

7. Drie volledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Maternus. De titel en het incipit luiden als volgt: *Hier beghint dat leue*n *vanden heileghen confessor ende bisscop* Sinte *maternus die ierste apostel en*de *bisscop der stadt van octaui*en *d*at *nv tongere*n *heytet Prologus* Inc. Inde*n* beghinne vande*n* Jare d*er* sceppinghen der werelt. v^{m}. ende. xix. soe was tongheren die edel stad ghesticht van tongro de*n* coni*n*c van riemen En*de* turno de*n* coninc van dorrinck... Het explicit is niet bewaard. Volledig overgeleverd hs. Brussel, K.B. 8843-44, fol. 23 r°-33 v°.

8. Twee volledige bladen en stukken van 5 andere bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Remaclus. De titel en het incipit zijn niet bewaard. Het explicit luidt: dat gloriose [feest des] eerwerdighe*n* [remaclus] wo*r*t gheceleb[reert op] die .iijde Non[as van septem]ber regneren[de onsen] here Jhe*s*um *crist*[tum wies lof] en*de* glorie en*de* [iubilacie] es doe*r* die o[nsterfelike] werelt d*er* we[relden Amen]. Volledig overgeleverd in hs. Brussel, K.B. 8843-44, fol. 11 r°-17 r°. Vertaling van de *Vita Sancti Remacli,* uitgegeven o.a. in *Acta Sanctorum,* September, I, blz. 692-695.

9. Vier volledige en 13 onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Lambertus. Het begin van de proloog is niet bewaard. De titel, het incipit en het explicit van het eigenlijke leven luiden: *Hier beghint dat leuen ende die passie des heileghen bisscops en*de *merteleers Sinte* lambrechs Inc. DJe gloriose man Sinte lambrecht priester des ewichs coni*n*x en*de* een wtuercoren mertelaer was gheboren te triecht van edelen gheslechte op die mase niet verre vanden veruallene*n* muere*n* vand*er* stat

van tongheren ¶ Aper sijn vader een edel man gubernerende stringhelijc die werdicheit der greefscap... Expl. Jn welken tide tyberius aenveert hadde die hoechde des keyserrijcs van romen leone verdreuen wtten rijcke ende ghesloten in enen kerker of hoeden *Hier eyndet dat leuen ende die passie des heileghen byscops ende mertelaers Sinte lambrechts.* De proloog en het begin van dit leven van Sint-Lambertus naar zijn hs. Vaalbeek, Filosofisch College der EE.PP. Franciscanen, A 21 uitgegeven door J. Notermans, *Een Middelnederlands leven van Sint Lambertus,* Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, LXXIV (1938), blz. 274-280. Vertaling van de *Vita Sancti Lamberti* van Nicolaus, uitgegeven in *Acta Sanctorum,* September, V, blz. 602-617 en in *Monumenta Germaniae Historia, Scriptores,* VI, blz. 410-429.

10. Een volledig blad en twee onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een leven van de H. Dimphna. Noch de titel, noch het incipit, noch het explicit zijn bewaard. Volgens hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek 13655, waar de tekst op fol. 137 r°-157 v° volledig is overgeleverd, luiden de titel, het incipit en het explicit: *Dit es die legende vander heilegher maghet sinte dingnen* Inc. Jhesus *cristus* ons lieue here na dat hi op verresen was vander doot ende op gheclommen inden hemel tot sinen vader Ende dat heileghe kersten gheloeue alom die werelt ende ouer al erterike ouer midts der apostelen predicacie wies... Expl. Doen hi lach in deser allenden biddende wenende zeer iammerlijc vertoende hem haer die edele maghet zeer troesteleec ende verlostene vter ketenen ende wt sijns heren handen Amen. Deze legende komt o.a. nog voor in hs. Brussel, K.B. 388, fol. 258 r° b-264 v° b en Gent, U.B. 896, fol. 147 r° a-162 v° b. Vertaling van de *Vita Sanctae Dympnae* van „Petrus, canonicus S. Auberti", uitgegeven o.a. in *Acta Sanctorum,* Mei, III, blz. 478-487.

11. Vier onvolledige, lelijk gehavende bladen, bevattende fragmenten van de legende van de H. Lucia, ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine. De eerste regel van *Wat de name bediet* (etymologie) is weggesneden. De titel, het incipit en het explicit van de eigenlijke legende luiden: *sinte lucien leuen* Inc. Lvcie was een maghet edel van gheslechte wter steden ciracusanen dien sij [hoerde] die ny[em]are van *Sinte* a[gh]aten [d]oer alle c[ecilien] l[oe]pen soe g[hinc] sij tot har[en] graue... Expl. sij waert ghep[as]sijt in constantinus ende maximy[an]us tiden J[nt] iaer ons heren. cc[c ende x Deo laus semp]er]. Deze legende komt in tal van handschriften voor o.a. in hs. Brussel, K.B. 15140, fol. 17 v° b-19 r° a en 388, fol. 37 v° b-39 r° b. De Latijnse tekst is te vinden in *Jacobi a Voragine Legenda aurea.* Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1856, blz. 29-32.

12. Zeven onvolledige bladen, bevattende fragmenten van een legende van de H. Goedele. De titel en het incipit luiden: *Hier beghint der [heili]-gher werdiger ioncfrouwen sint guedelen leuen* Inc. TE dien tijde dat een coninc regneerde die bij namen hiet daghebertus des coincs ghebertus sone soe [wa]s [in b]rabant een greue g[h]eheiten wigerus vroem in dueuchden... Het explicit ontbreekt. Volledig overgeleverd in hs. Gent, U.B.

896, fol. 168 v° b-183 r° a. Vertaling van de *Vita Sanctae Gudila,* uitgegeven o.a. in *Acta Sanctorum,* Januari, I, blz. 524-530 [4].

Laten we nu verder onze aandacht wijden aan de 30 volledige en onvolledige bladen en de ene bladzijde, die fragmenten van een uitvoerig leven van Sint-Trudo bevatten. De bladen zijn noch afgeschreven, noch gelinieerd, zodat de afmetingen van de bladspiegel niet vaststaan — 133 à 140 x 95 à 100 mm — en het aantal regels per kolom tussen 28 en 33 regels schommelt. Voor zover we uit de bewaarde bladen kunnen opmaken, werd geheel het leven van Sint-Trudo in één hand (littera bastarda) geschreven. Alle hoofdstukken beginnen met een rode lombarde; op drie na zijn deze lombarden twee regels hoog; vijf ervan zijn opengewerkt. De kapittelaanduidingen zijn in het rood geschreven, maar na het 30ste hoofdstuk niet meer ingevuld. In de tekst komen rood doorstreepte hoofdletters en rode paragraaftekens voor. Zoals gezegd, vertonen de bladen geen oude foliëring; we hebben ze van 1 tot 31 met potlood gefolieerd.

Toen de heer K. Stevaux ons de bladen ter bestudering had overhandigd, werden we al dadelijk sterk geboeid door de fragmenten van het leven van Sint-Trudo. Al dadelijk rezen er bij ons problemen. De taal was vlot en zuiver en vertoonde niet de latinistische zinsbouw, die vele uit het Latijn vertaalde heiligenlevens kenmerkt. Een vergelijking van de fragmenten met Donatus en Theodoricus wees uit dat de tekst het meest met Theodoricus overeenstemde, maar er toch niet uit « vertaald » bleek te zijn. Veeleer hadden we te doen met een vrije bewerking ervan. Bovendien kwam de kapittelindeling niet met Theodoricus overeen. Al deze problemen waren ineens opgelost, toen we de fragmenten van dit prozaleven met de fragmenten van het berijmde leven konden vergelijken. Het prozaleven is niet anders dan een prozabewerking van het berijmde leven [5]. In de gedeelten, die zowel in het ene

(4) Het leven van Sint-Rochus en de eerste legende van Sint-Hubertus komen ook voor in een ongefolieerd handschrift dat aan wijlen Mgr. Dr. F.J.C.M. Op de Coul, 's-Gravenhage, heeft toebehoord. Daarbuiten bevat dit handschrift *Jhesus collacien, Die forme ende die regel der nouicen wij eyn yegelic nouicius sal onderwesen werden naden heilegen leere bonauentura* (vertaling van *Regula novitiorum),* alsook legenden van de HH. Catharina, Erasmus, Lodewijk, Tecla en Eutropius. De huidige bewaarplaats van dit handschrift is ons niet bekend.

(5) Buiten het berijmde leven van Sint-Trudo werden, zoals bekend, nog andere Middelnederlandse dichtwerken in proza bewerkt: *Alexanders historie* en *Die destructie van Jherusalem* in de *Historiebijbel van 1360* (verkeerdelijk de z.g. *Tweede Historiebijbel* genoemd) zijn resp. bewerkingen van het 4de boek van de eerste partie van de *Spiegel Historiael* en van *Die wrake van Jherusalem* van Jacob van Maerlant ; de

als in het andere leven overgeleverd zijn (het slot van kap. 16, kap. 17 en het slot van kap. 18), komen de teksten vaak woordelijk overeen; bovendien is de kapittelindeling in beide levens dezelfde. Als bewijs hiervan laten we twee parallelplaatsen volgen.

Berijmd leven, vs. 193-206

Want bi vrre vorsienecheit Es gegeu*en* genadecheit Der werelt en*de* al die gelike Den ingel bliscap in himmelrike Jn dogd*en* seldi v selu*en* ke*ren* Jn wijsheiden seldi leren En*de* inder ewangelien broed*er* mijn Seldi onsen here sijn Een getruwe knecht en*de* bode te bereidene onsen h*ere* gode Een volmaect volc dat hem sal Dien*en* en*de* lou*en* ouer al Want den scat dien hi in v sloet Seldi vt geuen met vrom*en* groet

Prozabewerking, kap. 16

wa*n*t by uw*er* voersienicheit es der werelt ghenade ghegheuen en*de* den enghelen blijscap Jn doechden seldi toe nemen en*de* in wijsheit leer*en* En*de* inder ewangelien lieue brueder mij*n* seldi onsen here wesen een ghetrouwe knecht ende bode he*m* te bereyden een volmaect volc d*at* he*m* dien*en* en*de* lou*en* sal want die scat di*en* god in v besloten heuet daer seldi groete vruecht mede doen

Berijmd leven, vs. 311-335

En*de* selt met hare leren Wesen die apostel ons heren Hier in dit lant van hesbein En*de* selt sijn dat salege grein Daer ons h*ere* af seit Op dat tcoren dat men leit Jn derde niet wel en v*er*sterft So bliuet allene ende v*er*derft Ende steruet soe bringet vrocht Dus sidi sone wt gesocht Want gi doet godeweet Van al dat der werelt ane geet Des seldi den volke ons heren Exempel geu*en* na v leren Met worden en*de* met w*er*ke mede Seldi hen hare salichede Leren. en*de* metter screfture*n* Soe dat gi ter lester vren Selt hor*en* dat heilege wort Comt hier i*n* die vroude uwes her*en* Getruwe kimpe wt gelesen Want het heeft v gereet gewesen Vand*en* beginne van erterike Dat seldi horen sekerlike Opdat gi volstaet aldus

Prozabewerking, kap. 17.

[...] [hei]ligher leeringhe*n* seldi sij*n* ons her*en* apostel hier in dit lant va*n* heysbei*n* ghi sijt dat salighe terwen core*n* daer onse here af seit eest dat in derde n*iet* wel en versterft soe blyuet allene mer steruet soe bre*n*ghet vele vruechte*n* Dus sy di lieue sone wtghesocht en*de* doot van alle datt*er* werelt aen gaet daer o*m* seldy den volc gods goet exempel gheue*n* m*et* uw*er* leringhen en*de* werken en*de* lerense mett*er* scrijftue*ren* op dat ghy hoeren moeghet in*den* lest*en* daghe Eya goet knecht en*de* ghetrouwe compt i*n* die vroude dijns her*en* ghetrouwe knecht dit heuet v bereet gheweest va*n* beghinne d*er* werelt op dat ghy aldus volstaet

proza-*Spiegel der sonden* is een bewerking van het gelijknamige gedicht ; het volksboek *Reinaert die Vos* (Delft, Gheraert Leeu, 1479) is een bewerking van *Reinaert II*, enz.

Laten we proberen uit te maken uit hoeveel hoofdstukken deze prozabewerking — en dus ook het berijmde leven dat eraan ten grondslag ligt — kan hebben bestaan. Bewaard gebleven zijn, geheel of gedeeltelijk, 33 hoofdstukken : kap. 16-20 en 23-49, beantwoordend aan Theodoricus I, 8-11, 13-18 en II, 1-19, en het laatste hoofdstuk dat niet bij Theodoricus voorkomt en als een oorspronkelijk epiloog dient te worden beschouwd. Evenmin vertaald is kap. 29 dat een samenvatting van de eerste 28 hoofdstukken bevat. De vraag rijst hoeveel hoofdstukken er tussen het 49ste en het laatste kapittel verloren zijn gegaan. Theodoricus II, 20 zal de stof voor het 50ste kapittel hebben geleverd ; Theodoricus II, 21, een niet-verhalend hoofdstuk dat als epiloog dient, is waarschijnlijk niet vertaald, maar door de bovengenoemde oorspronkelijke epiloog vervangen. Komen deze veronderstellingen met de waarheid overeen, dan heeft dit prozaleven — en dus ook het berijmde leven, waarnaar het is bewerkt — uit 51 hoofdstukken of liever uit 50 hoofdstukken en een epiloog bestaan.

Met de vraag naar de bewerker en de tijd van ontstaan van de prozabewerking begeven we ons op het glibberige terrein der hypothese. Redelijkerwijze is de bewerker te zoeken in Sint-Truiden, waar Sint-Trudo als stichter van de beroemde abdij bijzonder werd vereerd, waarschijnlijk in een of ander Sint-Truidens klooster, misschien in de abdij zelf. Vreemd is het dat de bewerker niet de *Vita Sancti Trudonis* van Donatus of van Theodoricus zelfstandig heeft vertaald, maar het oudere berijmde leven in proza heeft bewerkt. Kende hij geen Latijn of leek het hem gemakkelijker de berijmde tekst aan zijn prozaleven ten grondslag te leggen? Ontstaan is de bewerking in de 15de eeuw, toen berijmde heiligenlevens verouderd waren en er tal van heiligenlevens in proza in omloop kwamen, die uit het Latijn waren vertaald of naar Latijnse bronnen waren bewerkt. De prozabewerking bestond al ca. 1470, daar om die tijd het handschrift werd geschreven, waartoe de overgebleven bladen hebben behoord.

Nog rijst de vraag in welk klooster het handschrift kan zijn geschreven, waarvan de fragmenten deel hebben uitgemaakt. Het lijkt ons waarschijnlijk dat het in een Sint-Truidens klooster is ontstaan, waarmee de taal van de fragmenten zeker niet in tegenspraak is. De fragmenten werden in Melveren (Sint-Truiden) gevonden en zouden in dat geval vóór de ontdekking in 1957 hun stad van herkomst niet hebben verlaten. Misschien is het in Sint-Luciëndal geschreven, een Sint-Truidens klooster van reguliere kannunikessen van de H. Augustinus, waarvan verschillende Mid-

delnederlandse handschriften bewaard zijn gebleven [6]. Eén van de 12 legenden, waarvan fragmenten bewaard zijn, is, zoals we boven hebben vermeld, de legende van de H. Lucia, ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea.* Werd precies deze legende aan die omvangrijke verzameling van 182 legenden ontleend ter ere van de patrones van het klooster ? Een vergelijking met hs. Gent, U. B. 896, uit Sint-Luciëndal afkomstig, heeft niets opgeleverd : ofschoon dit handschrift dat een aantal legenden uit de *Legenda aurea* en enkele andere heiligenlegenden bevat, ook in verschillende, wel eens gelijkaardige handen is geschreven, hebben we er geen van de handen in teruggevonden, die we al in de fragmenten hadden ontmoet.

Hieronder geven we de fragmenten van de prozabewerking diplomatisch uit. De opgeloste abbreviaturen hebben we gecursiveerd. Zoals vermeld, zijn de bladen lelijk gehavend : stroken zijn met tekstverlies weggesneden, er komen wormgaten voor, door vocht zijn letters, woorden, zinsneden en tekstgedeelten weggerot of onleesbaar geworden. In tal van gevallen hebben we kleinere leemten, soms met behulp van de berijmde tekst of van het Latijnse voorbeeld, kunnen aanvullen. Al wat we zelf hebben aangevuld, hebben we tussen vierkante haakjes geplaatst. Overal waar het handschrift een leemte vertoont, die we niet hebben kunnen aanvullen of waar de uitgewiste tekst, ook onder ultraviolette belichting, onleesbaar is geworden, hebben we drie puntjes tussen vierkante haakjes geplaatst en onder aan de bladzijde de omvang van de leemte of van het onleesbare gedeelte aangegeven. Na het 30ste hoofdstuk zijn de kapittelaanduidingen achterwege gebleven; we hebben die er telkens tussen vierkante haakjes bijgevoegd. Onder elke kapittelaanduiding hebben we telkens tussen haakjes het overeenstemmende hoofdstuk bij Theodoricus opgegeven. Waar door de talrijke kleinere en grotere leemten in de tekst de samenhang van het verhaal de lezer niet duidelijk mocht zijn, verwijzen we naar de samenvatting van het leven van Sint-Trudo, die we boven naar Donatus en Theodoricus hebben gegeven.

(6) Zie over de Middelnederlandse handschriften uit dit klooster : [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus.* Hasselt, 1954, blz. 53-56, nr. 75-82. Het klooster Sint-Luciëndal werd gesticht in 1420 door de zusters van Sint-Barbaradal te Tienen ; het was buiten de Diesterse poort gelegen, in de Sint-Jansparochie. In 1450 werd het klooster Sint-Hiëronymusdal, „opden steynaert" binnen de muren van Sint-Truiden gelegen, met Sint-Luciëndal verenigd, zodat dit laatste klooster over een refugehuis binnen de stad beschikte. Zie J. Pacquay, *Ste Luciëndal en St Hiëronimusdal te St. Truiden,* Verzamelde Opstellen, uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt, XII (1936), blz. 35-42.

TEKST

[Dat xvj capittel]
(Theodoricus, I, 8)

1 En*de*[1] sek*er* die [dese twee] heileghe*n* hadde[2] [sien v]ergadere*n* hi had-
[de moghen] wane*n* dat pau[lus ende an]thonius weder [ghecomen] wa-
re*n* die inder [1 r° b] woestine*n* van egypte*n* laghen. dusdane*n* strijt was
tusschen dese twee heileghe*n* Jn hen was alle godlijcheit en*de* my*n*ne
5 Trudo woude de*n* busscop ere doe*n* als synen meester Die busscop erde
oec die heilicheit des ionghen mans wa*n*t he*m* dochte dat sijn leue*n* ho-
ghere was. mer doch soe heuet in desen verwo*n*ne*n* dat meesterscap
Ende sinte remacle bega*n* eerst te spreke*n* en*de* seide. here Jh*e*sus ghi
moet sijn ghebenedijt en*de* gheert nv en*de* tot alre tijt die altoes v*er*-
10 troest die v my*n*ne*n* ende in haer herte dragh*e*n die ons m*et* uw*er* ghe-
naden vergadert hebt in desen daghe Glorie lof en*de* w*er*dicheit moet
v sijn *crist*us die in desen eertsche*n* vate hebt verborghe*n* uwe*n* scat tot
dier tijt d*at* ghine selue wilt openbare*n* Die dach sal noch come*n* dat
hi sal moete*n* wt gae*n* om te ghesterke*n* die kerstenheit en*de* si sal sere
15 by he*m* ghehoecht en*de* ghe[1 v° a]werdicht sijn ¶ Noch sp*r*ac die
heileghe busscop remaclus met eens propheten monde ghebenedijt moet
ghy sijn van gode mijn lieue brueder wa*n*t by uw*er* voersienicheit es
der werelt ghenade ghegheuen en*de* den enghelen blijscap Jn doechden
seldi toe nemen en*de* in wijsheit leere*n* En*de* inder ewangelien lieue
20 brueder mij*n* seldi onsen here wesen een ghetrouwe knecht ende bode
he*m* te bereyden een volmaect volc d*at* he*m* diene*n* en*de* loue*n* sal want
die*n* scat die*n* god in v besloten heuet daer seldi groete vruecht mede
doen

*Dat xvijde ca*pittel
(Theodoricus, I, 9)

1 NA d*at* die heileghe remaclus gode aldus gheloeft hadde En*de* oec
gheynt hadde sijn prophesie vande*n* [manne go]ds trudo ende hem ghe-
benedijt hadde Doen seide hi tot sinen nuwe*n* gast. lieue sone langhe
heb ic di begheert en*de* hebbe di herde wert [1 v° b] in mij*n*re herte*n*
5 e[nde ic kie]se[3] v tot mynen l[ieuen sone] van nv voert [ende lie]ue
kint nv hoer[t wat die] dinghe*n* sijn die [mijnre] cleynheit vertoe[nt
waren] God gaf mi te [verstaen] wat ic m*et* v do[en moet] en*de* waer
dat ic [v senden] soude Dinghel [gods sei]de in vysione d[at gi te]
my come*n* sout [ende doen] nae mynen rad[e ende hi] heuet mi ghe-
10 op[enbaert] dat ic v sal le[ren ende v] wijsen waer g[i gaen] selt Soe
hoert [lieue sone] waer god wilt [dat ghi] gaet ghi selt g[aen ter]

(1) De *linkerhelft van fol. 1 r° a is weggesneden; behalve de zes laatste regels, waarin we de leemten hebben kunnen aanvullen, hebben we de rechterhelft weggelaten.*
(2) *Hs.* hadde*n*
(3) *De rechterhelft van fol. 1 v° b is weggesneden; behalve in de laatste regel hebben we de leemten met behulp van de berijmde tekst kunnen aanvullen.*

stat van metz [die ene] vande*n* moedere*n* [is in gal]lien Daer woe[nt dat] salighe licht go[ndulfus] die busscop die*n* [onse he]re heuet wtuer[coeren lie]ue sone hi es al[er eren] wert want god [heuet hem]
15 uercoren ene*n* ghe[trouwe] herde sijnre scap[en Te hem] seldi gaen en*de* sel[di in] syne*n* hande*n* ghe[uen al] dat erue d*at* ghi [hebt in] haspegouwe en*de* [...] [2 r° a] [...] [4] marteleer sinte [steuen] Op dat ghy daer [mede] moecht beiaghen d*at* hoghe rijc va*n* hier boue*n* en*de* den loen die god den salighen gheuen sal die haer erue om he*m* ouer
20 gheue*n* d*at* he*n* va*n* hare*n* ouders ghelate*n* Oec en seldi n*iet* verghete*n* mij*n* lieue sone die gheloefte die ghi gode dedet doen ghi in v cleyne kerke saet d*at* ghi in v proper goet een niewe kerke make*n* sout en*de* goedense in alle*n* sake*n* ¶ Hier nae badet ghi onsen here d*at* hi v woude gheue*n* die gracie letture*n* te lere*n* god heuet v altoes vercoren en*de*
25 v begherte sal v geschien En*de* god sal in v plante*n* wijsheit ende verstantenisse soe dat ghi in der heilegher kerke*n* selt op gaen van grade te grade tot dat ghi doerde*n*ne [5] vande*n* heileghe*n* priesterscappe ontfaen hebt en*de* selt sijn [2 r° b] [...] [6] [hei]ligher leeringhe*n* seldi sij*n* ons here*n* apostel hier in dit lant va*n* heysbei*n* ghi sijt dat salighe
30 terwen core*n* daer onse here af seit eest dat in derde n*iet* wel en versterft soe blyuet allene mer steruet soe bre*n*ghet vele vruechte*n* Dus sy di lieue sone wtghesocht en*de* doot van alle datt*er* werelt aen gaet daer o*m* seldy den volc gods goet exempel gheue*n* m*et* uw*er* leringhen en*de* werken en*de* lerense mett*er* scrijftueren op dat ghy hoeren moeghet inde*n*
35 leste*n* daghe Eya goet knecht en*de* getrouwe compt i*n* die vroude dijns here*n* ghetrouwe knecht dit heuet v bereet gheweest va*n* beghinne d*er* werelt op dat ghy aldus vol staet Ghi weet wel seide sinte remakelus of dit die forme van uwe*n* leue*n* es die my onse here [2 v° a] [...] [7] ghelijc mynen lieue*n* kinde d*at* ghi volstaet totten eynde toe En*de* volcht
40 he*m* die v vercoren heuet langhe te voren v ziele reine te houden die n*iet* cleyn en es voer gode en*de* uwe*n* lichaem houdet in suuerheit En*de* die duecht van uwe*n* leue*n* hout ernstelijke alsoe me*n* een stat bewaert dien haer messelgier seit die viande sijn voer die poerte Met desen ende des ghelijken syns meest*er*s leringhe*n* verblijde die heileghe ion-
45 ghelinc en*de* dachte nacht en*de* dach hoe hi gode mochte gheuen van sine*n* leuen een suete vrocht

Dat xviij [8] *ca*pittel
(Theodoricus, I, 10)

1 DJe heileghe ionghelinck was zere vertroest om dat hi dus suetelijc

(4) *De twee bovenste regels van fol. 2 r° a zijn weggesneden; bovendien is de eerste helft van de derde regel door papierwormen weggevreten.*
(5) *Vóór* doerdenne *is* doerde *met rode inkt doorgehaald; in het doorgehaalde woord is de eerste* e *door de kopiist boven de regel bijgeschreven.*
(6) *De twee bovenste regels van fol. 2 r° b zijn weggesneden.*
(7) *De twee bovenste regels van fol. 2 v° a zijn weggesneden; op het einde van de tweede regel is* ghe *echter nog leesbaar.*
(8) *Hs.* xvijde

hadde ghesproken met de [2 v° b] [...] [9] en*de* woude [weder keren]
Sijn goede [meest]er sinte rema[cle wee]nde daer o*m*me herde zere
En*de* waert n*iet* doer d*at* vysioen dat hem god hadde beuole*n* en*de* ver-
5 toent si en hadde*n* n*iet* ghescheiden een cleyne wijle Tes wonder hoe sy
ghescheiden mochte*n* doch het moeste sijn al waest swaer Die busscop
ghinc met hem met alle sinen ghesynne al hadde hi oec e*en*s conincs
soen gheweest hi en hadde hem ghee*n* scoe*n*re wtgheley moeghen doen.
dat was oec recht Want hoe mocht hi edelre ghesijn dan dat hi was gods
10 ons here*n* sone Jn woerden ghedachte*n* en*de* werke*n* ¶ Doe*n* dus die
bisscop sinte remacle met alle sijnre meyseneyden met hem ghinc doe*n*
was daer een die dese ere begonste te ver- [3 r° a] [...] [10] heuet ons
hede*n* op bracht mij*n* here die busscop met desen ma*n* daer luttel goets
aen leecht Een onbeset man es hi en*de* ee*n* maet persoen hi es ned*er*
15 en*de* maet daer om en soude mij*n* here die bisscop dus zere he*m* n*iet*
nedere*n* tot desen want sijn gheselscap es du*n*ne en*de* sijn cleeder sijn
als ee*n* slauine. Wat heuet mijn here hier in d*at* hi met he*m* gaet. hi
soude met rechte sien met wien hi ghinghe d*at* soude sijn m*et* werde-
ghe*n* persone*n* en*de* laten desen cokijn gae*n* Want ware dese ma*n* alsoe
20 edel en*de* alsoe rijke als me*n* ons seit soe soude hi m*et* rechte gaen m*et*
eenre famielien edelre liede ghecleet m*et* cierlijke*n* ghewade en es nie-
gherincs toe goet dat mij*n* here doet ¶ Hier in by*n*ne*n* schiet die hei-
leghe busscop va*n* [3 r° b] [...] [11] Doe*n* keerde die [busscop] remaclus
weder die inde*n* gheeste verstaen hadde va*n* godlijker openbaringhen
25 die woerde die sijn kinder hadden gheseit in felheit ¶ Met sware*n* woer-
de*n* sprac hi he*n* toe en*de* seide wee v alle*n* die daer berespt hebt den
edelen knecht ons here*n* hoe dorstien alsoe berespen v lastere*n* en es
anders n*iet* dan sijn lof. ghy sijt die ghene die groete swaer bordene
vint die vol sijn van alre vuylh*eit* en*de* laet waerheit ende bescheiden-
30 heit acht*er* Scoe*n*heit cleeder en*de* gheslechte laet den ghene*n* hebben
die hem daer in v*er*blijde*n* als sise hebbe*n*. en*de* die en bedrueue*n* als
sise niet en hebbe*n* mer onse deel es *crist*us. Want die glorie des conincs
kindere*n* es al va*n* by*n*ne*n* En*de* hoe mochte die knecht ons here*n* meer-
der ere hebbe*n* dan die enghelen ons he- [3 v° a] [ren] [...] [12] prin-
35 [cen] deser werelt nochtan diene*n* si he*m* als knechten Welc mach oec
meerder gheslechte sijn dan daer hem god toe vercoren heuet van be-
ghinne der werelt. wat clederen machme*n* oec dragh*e*n die beter sijn
dan die gods man draghet. d*at* es ontfermherticheit dier hi altoes ple-
ghet aen wie*n* hi oetmoedicheit siet ¶ Ghy vraecht om sijn rijcheit die
40 heb ic v nv gheseit Want hi neemt willighe aermoede voer alle weelde
Dusdanighe stae*n* my te ere*n* en*de* te my*n*ne*n* te hanteren om te helsen
m*et* begherte*n* als die ghene die gode rade gaen in alle*n* werke*n* En*de*
al waer hemelrijc beslote*n* soe d*at* die ghenade gods n*iet* en ope*n*baerde.
si soudent ontslute*n* m*et* enen woerde soe dat sijn ghenade myldelijc

(9) *De twee bovenste regels van fol. 2 v° b zijn weggesneden.*
(10) *De twee bovenste regels van fol. 3 r° a zijn weggesneden.*
(11) *De twee bovenste regels van fol. 3 r° b zijn weggesneden.*
(12) *De bovenste regel van fol. 3 v° a is weggesneden.*

45 soude dauwe*n* Ghy sijt zere te lasteren en*de* te bewene*n* met ontfermelijke*n* oghen [3 v° b] [...] [13] dese ghifte ghegheue*n* daer ghi dus zere af ve*r*quaet dat v god vergheuen moet En*de* en betert ghy v mesdaet n*iet* met reuerencien soe sal god sijns knechts onrecht op v wreke*n* Met desen woerden bracht sinte remakelus die kind*er* wed*er* tot hare salicheit ende
50 verwandelde haer herte*n* m*et* groete*n* rouwe en*de* keerde wed*er* totten heileghe*n* ma*n* en*de* baden ghenade van hem. die hi hen vriendelijc gaf

Dat xixste [14] *ca*pittel
(Theodoricus, I, 11a)

1 DOen die heileghe edele ionghelinck trudo come*n* was in sijn lant en woude hi niet langhere daer merren Mer sond*er* beide*n* woude hi die vaert bestae*n* die he*m* va*n* gode beuole*n* was Op d*at* hi ghelijke*n* mochte den heileghen patriarcha abraham dien god beual te gaen wt syne*n* lande
5 en*de* wt synen vriende*n* int lant d*at* hy [4 r° a] [...] [15] onbekent en*de* die liede en kendens n*iet* al waest nochtan dat hi doer he*n* hene*n* leet doer die poerte ¶ Dus es trudo met groeter begherlicheit comen in sinte steue*n*s kerke. die groeter tempeeste*n* es ontstaen

Dat xxste capittel
(Theodoricus, I, 11b)

1 JN dien tijde*n* dat honorius keiser was in occidente*n* En*de* teodoriu*s* in oriente*n* quamen die wandelen met groeter menichte*n* ende met groete*n* ghewelt. die doe*n* noch heden waren en*de* wouden alle die kerste*n*heit verderue*n* Sy quame*n* ouer den rijn ende destruweerden en*de* riemen en*de*
5 alle*n* die steden die si vonde*n* Doer gallien voere*n* si en*de* quame*n* totter moselen ende voert totter stat van mets doen beleidensise en*de* wo*n*nense en*de* verderfdense [4 r° b] [...] [16] voer gheborchte*n* ende die torne*n* en*de* die porte*n*. doen waenden sijt al ghewo*n*ne*n* hebbe*n* en*de* voere*n* va*n* daer elre wert om dat si metten sweerde alle die kerstenheit souden ver-
10 slaen Dit was die wrake gods daer god die kerstenheit om verderue*n* liet Die stat van mets en hadde gheen scade dan d*at* die muere*n* ter neder gheworpe*n* waren Doe*n* keerde*n* si wed*er* om die sake daer bi schij*n*t wel dat die wrake gods was en*de* n*iet* anders daer dlant dus mede onder ghinck ghelijc dat sinte nichasius voerscreuen hadde dat die wrake gods come*n*
15 soude om vele sonden des kerstene*n* volcs Doen was die persecucie groet soe datter veel heileghe*n* m*et* mertelie*n* storue*n* andere werden verslaghe*n* [4 v° a] [...] [17] plaghen Dit duerde ene*n* langhen tijt. dat die kerke lach in bedwa*n*ghe. en*de* die keyser en conts n*iet* gheweren Doe*n* si daer weder come*n* waren verderfden sijt al d*at* si daer vonde*n*

(13) *De bovenste regel van fol. 3 v° b is weggesneden.*
(14) *Hs.* xviijste
(15) *De twee bovenste regels van fol. 4 r° a zijn weggesneden.*
(16) *De twee bovenste regels van fol. 4 r° b zijn weggesneden.*
(17) *De eerste regel van fol. 4 v° a is geheel en de tweede gedeeltelijk weggesneden.*

en*de* versloeghe*n* die liede En*de* doen si comen waren in der kerke*n* des eersten mertelers sinte steue*n* die si wouden verbernen Doen saghen sy thant die*n* hoghen mertelaer stae*n* boue*n* die kerke bereet te strijde*n* en*de* te bescerme*n* sijn reliquien. daer om worden sy versaecht en*de* en dorste*n* d*er* kerke*n* n*iet* ghenaken en*de* keerde*n* wed*er* met vresen mer dand*er* verderfden si al ¶ Jn deser kerke*n* es die heileghe trudo m*et* groet*er* ynnicheit [18] ghegaen want hi begherde met groeter begherten den heileghe*n* mertelaer aen te beden ¶ Doen hi inder kerke*n* come*n* was [4 v° b] [...] [19] beneden. hoe oetmoedelijke hi he*m* daer offerde voer elke*n* autaer. ende met wat y*n*nicheit en*de* m*et* wat begherte*n* en*de* ghebede*n* des waren orkonde*n* die stene*n* die hi met trane*n* nettede die hi stortte sond*er* op houde*n* ¶ Eerstwerf knielde hi voer ons here*n* cruce en*de* aenbadet m*et* groeter y*n*nicheit Daer nae ghinc hi voer dander autaren met soe groet*er* my*n*nen en*de* vroude*n*. dat hem dochte dat hi te iherusalem was daer sinte steue*n* sine passie doechde. hem dochte dat hi ghinc daer die m*ertelae*r disputeerde en*de* die ioden confondeerde en*de* daer me*n*ne steynde Hi verwonderde des mertelaers ghestadicheit. hi sach hoe die m*ertelae*r sijn oghe*n* op hief en*de* sach den hemel ope*n* en*de* ih*esu*m staende ter rechter hant gods des vaders Om dese dinghe*n* en cons- [5 r° a] [...] [20]

Dat xxiijste capittel
(Theodoricus, I, 13)

die g[...] in [21] ih*eru*sal*e*m hi [sach d]at kint dat meer b[eg]herde wijsheit dan rijcheit En*de* seide lieue kint die wijsheit gods moet v veruulle*n* v begherte. en*de* gheue v herte ende sinne en*de* moet v verlene*n* volmaecte conste Om te berechte*n* die kerke ons heren. en*de* ghesterke v in alre doecht Nae desen woerden gaf hien voer die heren vand*er* kerken ene*n* heileghe*n* man om te leren. en*de* beual dat menne vand*er* kerken goede voedde dier hi soe myldelijc sijn erue ghegheuen hadde Die busscop vermaende daghelijc synen meester met weenende*n* oghen m*et* hoe groet*er* oetmoedicheit hi m*et* rechte te leren ware en*de* te dienen en*de* te ere*n* segghende hoe groet waendi dat hi es Dese hoghe ma*n* comt tot my die van hoghen [5 r° b] [...] [22] in wijsheiden nochtan comt hi tot my o*m* letteren te leren Sijn leue*n* es alle doecht want ae*n* sijn leue*n* vint elc die wilt ghenoech te lere*n* sijn leue*n* es alte mael groet*er* meester lere Sij*n* woerde die wy hoere*n* ende sijn wijsheit es meerd*er* dan die letture*n* En*de* sijn verstantenis en*de* sine*n* sin en*de* die werken die hi doet dunck*en* my meerder dan die boeke*n* oft lessen Mer tsaet dat in hem gheworpen es moet erst versteruen en*de* dan bren-

(18) *Hs.* ynicheit
(19) *De twee bovenste regels van fol 4 v° b zijn weggesneden.*
(20) *Hier ontbreekt een dubbel blad; bovendien is de bovenste regel van fol. 5 r° a weggesneden.*
(21) *Behalve* die g *in het begin en* in *op het einde is geheel de regel door papierwormen weggevreten.*
(22) *De bovenste regel van fol. 5 r°b is weggesneden.*

ghet vrocht der leringhen sij*n* vroecht sal groet sijn. want bi hem selen noch vele me*n*schen ghesterct worden Dus bleef die heileghe trudo onder sine*n* heileghen meester dien hi beuolen was dat den ionghen ma*n* noyt en [5 v° a] [...] [23] hielt datme*n* he*m* leerde want wat he*m* sij*n* meest*er* leerde daer leide hi ernstelijc sijn herte toe en*de* vraechde als hem yet ghebrack ¶ Doen dese heileghe man dus van daghe te daghe op clam in wijsheit der leringhen soe bleef hy nochtan soe cleyne in hem selue*n* d*at* hi he*m* onder dede den ghenen dien hi in consten verre boue*n* was Om die grote lere en woude hi he*m* n*iet* verheffen Mer hi keerde sine*n* sin en*de* sijn herte alte male te gode wert dien hi begherde

*d*at *xxiiijste ca*pittel
(Theodoricus, I, 14)

DJe duuel die altoes sinen nijt sayt daer hi mach en*de* den mensche sere haet en*de* he*m* belettet van goeden werke*n* heuet nv weder sijn hoeft op ghehaue*n* en*de* heuet weder ghespreyt sij*n* fenijn om [5 v° b] [...] [24] Daer [...]gherne [25] af soude trec[ken] En*de* heuet verwect sijn [volc] om te bestrijden den ridder *crist*i Mer die sterke gods ridd*er* street teghe*n* he*m* vromelijc en*de* verdroech oetmoedelijc alle die dinghe*n* die hem teghen quame*n* van sduuels weghen ¶ Mer die duuel die n*iet* ghedoeghe*n* en mochte dat hi dien ionghelinc sach clemmen van doechden tot doechde*n* woude hem teghe*n* hem keeren En*de* peysde al ware hi eens verwo*nn*e*n* die den strijt eerst began hi soude den anderen aen brenghen En*de* wort hi verwonnen soe sal hi den derde*n* aen brenghe*n* en*de* dat soude hi soe langhe herden dat hi en in vermoyth*eit* oft verdriet mochte brenghen En*de* gae*n* toe van daghe te daghe dat hijs n*iet* en sal conne*n* ghelyden hi en salne yet op antwerden soe groet ve*r*driet [6 r° a] [...] [26] alsoe die [...] [27] [o]re stopt met [haren s]terte om dat s[i niet] hoeren en wilt den luyt va*n* muysike*n*. aldus waest met desen des duuels fenijn Wat he*m* sijn ghesell*en* seide*n* en*de* ander goede liede hy bleef in sijnre quaetheit en*de* versprac den heilegh*en* ma*n* m*et* fellen woerden altoes En*de* met verwoeth*eit* liep hi hem op dats die busscop n*iet* en wiste. En*de* antwoerde m*et* spotte als dese sine*n* souter can soe moet ic den tansweer hebbe*n* en*de* n*iet* eer des onne my god God hoeret en*de* waert verbolghen al ghehinghede hi he*m* sijnre quaetheit ¶ Doent iaer om come*n* was die heileghe gheest die in alle*n* dinghen den sin ve*r*liecht daer hi woenachtich es hadde den ionghelinc soe groete gracie ghegheue*n* dat hi [6 r° b] [...] [28] me-

(23) *De twee bovenste regels van fol. 5 v° a zijn weggesneden.*
(24) *De bovenste regel van fol. 5 v° b is weggesneden.*
(25) *De tweede regel van fol. 5 v° b is geheel en de derde op* Daer *en* gherne *na door papierwormen weggevreten.*
(26) *De bovenste regel van fol. 6 r° a is weggesneden.*
(27) *Behalve* alsoe die *is geheel de tweede regel van fol. 6 r° a door papierwormen weggevreten.*
(28) *De bovenste regel van fol. 6 r° b is weggesneden.*

ren ¶ Die drossate die sere beneet d*at* die heileghe trudo da*er* wt en*de* in ghinc ende en hadde ghene*n* rouwe van sine*n* sonden doen sende hem god den tansweer daer hi om badt op dat hi met dier pinen worde ghecasteyt en*de* sijn mesdaet bekende en*de* quae*m* dien te ghenaden die*n* hi soe menighe blamer*in*ghe ghedaen hadde Die pine wies va*n* daghe te daghe dat luyt sij*n*re ste*m*me*n* was eyselijc En*de* m*et* sine*n* handen stiet hi af d*at* vleesch van sine*n* ky*n*nebacke*n* m*et* groete*r* droefheit soe dat den ghenen diet saghe*n* dochte dat hi soude veruare*n* en*de* wt sine*n* sinne comen en*de* het scheen bat dat hi den duuel by*n*nen [6 v° a] [...] [29] ne noch sijn verdriet en mynderde n*iet* tot dat hi sijn mesdaet en*de* quaeth*eit* wel ontgoude*n* hadde en*de* die duuel sijn ziel wten lichae*m* na*m* ¶ Nv hoert dese pine en*de* dit bispel ghi die gods goetheit n*iet* en can verwecke*n* tot penitencie*n* oec hoe langhe dat hi v spaert die dach der wrake*n* sal op v come*n* als ghijs niet en weet ¶ Hoert ghi drossaten en*de* merct dit ae*n* En wilt n*iet* sijn here*n* va*n*den goede. mer hoeders en*de* knechte*n* te doe*n* dat v beuolen es. diene*n* n*iet* af trecke*n*. en*de* leert houerdicheit decken m*et* oetmoedicheit ¶ Hoert quade tonghen en*de* ghefenijnt die altoes die goede quelt leert spreke*n* v ghebede Dese hadde tijt der penetencien mer hi en begherder n*iet* dat quaet dat [6 v° b] [...] erst [30] bleef hi [doot] ¶ Van deser victorie*n* en verhief hem trudo n*iet* mer bleef eue*n* oetmoedich als een kint van welken myrakel die busscop en*de* alle die stat groet wonder hadde Mer die ghetrouwe kempe ons heren toende cranch*eit* voer sijn cracht en*de* voer die ere oetmodicheit

Dat xxvste capittel
(Theodoricus, I, 15)

DEse heileghe trudo die nv wel was ghefondeert Jn die sciencie gramatika ghinc voert ten a*n*deren scienci*e*n weert dier hi saen meest*er* waert wa*n*t hi hadde goede*n* sin. Wa*n*neer die aerte*n* hem yet vermoyde*n* als si dicke vele clercke*n* pleecht diere te langhe in studere*n* Dan moeten si hen m*et* bedwa*n*ghe verwandele*n* en*de* vermake*n* of haer natuere sout bequele*n* Da*n* ghinc [7 r°a] [...] [31] ten oeffende ende lasse*n* met alsulker mynnen dat hi daer niewe cracht af ontfinck ¶ Oec soe veruerrede hi he*m* van gheselscap der liede soe hi meest mochte en*de* vloe in die woestijne op dat hi badt mochte conte*m*pleren. en*de* sijn boeke*n* ou*er* studere*n* Met disputacien en woude hi he*m* n*iet* moyen op datme*n* daer mede n*iet* en soude weten die grote conste die i*n* he*m* was. Mer als hi quam ter heilegher scrijftueren soe studeerde hise blydelijc om te beleue*n* soe dat scheen dat hi n*iet* en achde mer hat versmaedde die gheleertheit Soe gheheelijc hadde hi hem ghegeue*n* ter clergie*n* d*at* hi begherde clerc te sine en*de* met he*m* te lesen ende te singhen en*de*

(29) *De twee bovenste regels van fol. 6 v° a zijn weggesneden.*
(30) *De twee bovenste regels van fol. 6 v° b zijn weggesneden ; bovendien is de derde regel op een paar letters en* erst *na door papierwormen weggevreten.*
(31) *De drie bovenste regels van fol. 7 r° a zijn weggesneden.*

onsen here [7 r° b] [...] [32] kerken des eersten martelaer sinte steuen ontfinc hy crune van sinte gondolf den bisscop Doen nam hi aen die wapenen des heileghen gheest ende wart daer gods ridder hi nam aen dat sweert gods om te wedersta[en den] helschen pharaon ende sijn heer die teghen gode ghewapent waren dien hi dicke wederstont. aldus trat dese heileghe man met graden op in die heileghe oerden soe langhe tot dat tvolc ghemeynlijc riep datmenne priester maken soude Doen die heileghe man hoerde datmenne priester maken soude herdachte hi dat die wyse man seyt Die rechtuerdighe [7 v° a] [...] [33] sijnre mesdaet Dies wart hi een luttelken veruaert want hem dochte dat hi dier eren onwerdich was Mer doch liet hi hem gheraden ende settede die mynne voer die vreese ende ontfinc die heileghe oerden die hi soe tamelijc ende soe [oet]-moedelijc hielt dat niemant hem ghelijc en was Die priesterscap en hanteerde hi niet om dat hi daer ere af hebben soude. mer om dat hi met alre oetmoedicheit gode woude aenbeden ende eren Niemants goet en begherde hi mer hi begherde met gode ghemeyne te sine. hi en begherde niet dan die werken gods noch hi en leefde hem seluen alleen niet mer allen menschen was hi ghemeyne ¶ Op desen dach dat die heileghe man priester [7 v°b] [...] [34] gherect een coerde die doer die werelt strecte ende in allen die heileghe stede om haren lieuen sone te eren ende te verhoeghen want si bi hem soude werden ghehoecht Jn deser brulocht auont eten soe gaf dat heileghe lam sijn edele ghiften ende leidse in des priesters herte ¶ Die tafelen leide hi daer in van goeder ende gheestelijker mynnen die hi tot gode draghen soude ende te sinen euen kersten waer hi saghe sijn ghebreckelijcheit Oec gaf hi hem die roede om die mesdadeghe te corrigeren ende elc van desen tween te doen met bescheidenheit Dit heuet die goede soen wel [8 r° a] verstaen ende heuet myldelijke ghedeilt alle den ghenen diese begherden Ende al deilde hise myldelijc den anderen nochtan bleuen si gheheelijc in sijnen herten ¶ Wie mochte werdelijc ghenoech vertellen met hoe groter suuerheit van herten ende van lichaem hi den werdeghen lichaem ons heren handelde Mi waer swaer te vertellen sijn vasten ende sijn waken ende sijn almoesen die hi dede doer die ere gods Ende hoe reine dat hi sinen lichaem hielt van alre saken dien besmetten mochten Ende hoe zere hi hem seluen versmaedde om god Mer dit was dmynste dat hi dede ende ghedaen heuet van sijnre kintscheit Ghebenedijt moet ghi sijn here almechtighe vader die altoes in uwen knechten wonderen [8 r° b] doet by uwer ghenaden die niemant en mach [...] [35]

Dat xxviste capittel
(Theodoricus, I, 16)

DOen dese heileghe sant trudo [langhe] ghewoent hadde in [dat l]ant ende hi van daghen ouder waert soe woude hi niet langher ontdra-

(32) *De drie bovenste regels van fol. 7 r° b zijn weggesneden.*
(33) *De drie bovenste regels van fol. 7 v° a zijn weggesneden.*
(34) *De drie bovenste regels van fol. 7 v° b zijn weggesneden.*
(35) *Het laatste woord van dit hoofdstuk is door papierwormen weggevreten.*

ghen den wasdom die*n* hi beiaecht hadde sine*n* lande daer hi wt gheboren was hi en woude sine*n* lieden ghenadelijc wt ghiete*n* daer o*m* woude hi weder kere*n* te sine*n* lande wert ¶ Die [heil]eghe busscop [gondulf] die sijn voester kint sach aldus wassen ende een groet leeraer der ewangelien sijn En*de* dat hem oec wel betaemde die scape ons here*n* te regeren en*de* te lere*n* m*et* woerden en*de* m*et* exempelen seide tot hem met groeter begherten dese woerde lieue sone verstaet mi wa*n*t god in die gheplant heuet [8 v° b] sijn gracie en*de* di verliecht mette*n* gaue*n* des heileghen gheests ende oec ghesterct sijt in leringhen. soe moechdi wel lieue sone vanden ambachte dat ghy ontfanghen hebt dats die ere vand*er* priesterscape beghinne*n* te berichten die kinder en*de* die scape ons here*n* m*et* woerde*n* en*de* m*et* leringhe*n* en*de* voer he*m* den strijt te bestaen Tis tijt dat wy beide gae*n* werke*n* in ons here*n* wij*n*gaert op dat wy inde*n* ionxsten daghe te gad*er* moete*n* gheloent sijn die te gader die pine ghehadt hebben En*de* d*at* ons die here vande*n* wij*n*gaerde als sine*n* vriende*n* moet gheue*n* den penni*n*c daer wy hem ghetrouwelijc om ghedient hebbe*n* wa*n*t god berespte den knecht die den penninck n*iet* en gaf met ouerwynni*n*ghe*n* daer om moechdi merke*n* dat [8 v° b] ghi van gode sere berespt sout sijn die soe vele gracien ontfanghen hebt Niet alleen om uwe*n* wil mer om dat ghise allen menschen sout mede deilen en*de* m*et* wasdo*m* voer hem brenghen lieue sone hebt wijsheit en*de* tijt en*de* en scaemt v niet hued*er* te sijn ouer gods vaetkens die ic v hier beuelen sal voer gods enghelen Jc beueelse dijnre hoeden als mine*n* gheestelijken soen Want soen soe wie ghi wte*n* weghe der gherechticheit siet dolen daer suldi arbeit toe doe*n* dat ghi en wed*er* leit Want alsoe menich vaetkens als ghi ten io[nxte*n* dag]he sien sult d[...]ich [...] [36] heuet geweest daer seldi v af verblyde*n* Daer om lieue sone ontfaet die macht die v nv beuolen es vand*er* heilegher kerke*n* van mets sijt [9 r° a] haer apostel ende haer dienstma*n* i[n dla]nt van haspegouwe daer g[hi] nv toe trecken wilt. want weet dat daer no[ch hed]en opten dach liede [sijn] te menigher stat die d[ie afgo]de*n* aenbede*n* en*de* daer es ghebrec kerstelijker [ler]en Die prouincie die v beuolen es vand*er* heilegher kerke*n* va*n* mets visenteert vriendelijc soe [da]t kersten gheloue mach bloyen allen heidenen te vernoye daer nv scandelijc woent d*at* ongheloue En*de* leert des duuels dieren volghe*n* den iocke o*n*s here*n* en*de* doet he*n* smake*n* der sueticheit die god in die ghestort heuet wa*n*t si en conne*n* n*iet* dan dat gode vremt e[s lee]rt hen aen v ke*n*nen die suete melodie vand*er* heilegher ewangelien die elc goet mensche behoert te weten v seluen soe vermae*n* ic oec dat ghi altoes en*de* in elcke stede die wet gods [9 r° b] hebt in uwer herte*n* ende in uwen monde en*de* dat ghi [met] uwe*n* werke*n* niet en [...] [37] van dat ghy mett[en woerde*n*] leert want of [...] [38] ien ons heren [...] [39] ontfanghen [werde*n*] d*at* wi enghele*n* gheheten

(36) *Van deze regel zijn slechts* d *in het begin en* ich *in de tweede helft leesbaar.*
(37) *Hier is een woord deels door papierwormen weggevreten, deels door vocht uitgewist.*
(38) *Hier is een halve regel door vocht uitgewist.*
(39) *Hier is een halve regel door vocht uitgewist.*

werde*n* soe moete*n* wy onse const wel hoede*n* want die const salme*n* tot allen t[ijde] sueken in des p[...]t [40] En*de* die lie[...]se [41] [on]tfanghe*n* [...]ds [42] salse he*n* [...] [43] a[l]dus bid*er* hu[lpe gods g]hesalicht wesen W[ant de]n ghenen die sympel s[y]n sal denghel o*n*s here*n* de[n] wech der salich*eit* lere*n* [En*de* o]p dat ghi mijn lieue [sone] een ghetrouwe dienst [man] moecht sijn en*de* die [n]uwe scape die nv in d[ra]nghe sijn verre verscheid[e*n*] van gods coyen en*de* liggh[e]n in sduuels stricke te g[o]de moecht brenghe*n* soe s[eldi e]en nuwe kerke stichte*n* d[ie ghy] selue berechte*n* [9v v° a] selt en*de* chiere*n* m*et* goede*n* Op d*at* die la*m*mere gods alle doechde*n* aen v moeghen lere*n* en*de* ve[rh]oecht moghen werde*n* [mett]en rijke gods met he*n*ne*n* leyder diese met ere*n* tot groete*n* lone heeft ghebracht lieue soen nv en laet [v her]te n*iet* besware*n* dat [wy tot] deser tijt nv scheyde*n* [...] [44] dat weet voer [...] [45] gheen stat [...] [46] en mach scheid[en] [...] [47] herte blyuet [...] [48] der Daer [...] [49] es dmyne [...] [50]ne es daer es [...] [51] oec en*de* sal altoes sijn dat weet ic wel o[p] d*at* ons [52] onse vader van he[melr]ick vergadert in s[ine g]lorie Dese en*de* deser [ge]lijke woerde sprac d[i]e heileghe busscop gondulfus [53] tot [sine*n* lieuen soen] trudo [...] [54] *en* soude [Noch een suet vr]iendelijc woert sp[rac die] meester die sijn discipel [g]herne [9 v° b] hoerde en*de* anderweru*en* heeft hien [ghe]benedijt Daer nae onder custe*n* si he*n* met heete*n* tranen en*de* scheiden va*n* malcanderen m*et* groet*er* my*n*ne*n* en*de* droefheit

Dat xxvij capittel
(Theodoricus, I, 17)

DOen dese heileghe man die vol was van duue*n* sympelheiden ghinck wter stat va*n* mets doe*n* volchde he*m* alle dat volc ma*n*ne en*de* wiue *groet* en*de* cleine die groete*n* rouwe hadde*n* om sijn enen gaen En*de* seide*n* met wenenden oghen. hoe selen wi nv moeghe*n* deruen v suete teghenwoerdich*eit* die ons nv beroeft w*ort* Salich es dat lant dat met onser scaden rijck wort en*de* ghetroest wort met o[nsen] zere Ons v*er*-

(40) *Tussen* p *en* t *is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(41) *Tussen* lie *en* se *zijn zes à zeven letters door papierwormen weggevreten.*
(42) *Vóór* ds *is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(43) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(44) *Hier is een woord door vocht vergaan.*
(45) *Hier is een halve regel deels door papierwormen weggevreten, deels door vocht vergaan.*
(46) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(47) *Hier is iets minder dan een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(48) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(49) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(50) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(51) *Hier is een woord door papierwormen weggevreten.*
(52) Ons *door de kopiist boven de regel bijgeschreven.*
(53) *De kopiist schreef eerst* gondolfus, *maar schreef daarna een* u *boven de tweede* o.
(54) *Hier is driekwart van een regel door vocht uitgewist.*

lies es haer ghewin wat helpt ons dat ghy ons gheleent waert als ghy ons dus haestelijc laet Ons si doch nv gheorlouet dat wi v volghe*n* moe-[10 r° a]ghen die soe vele goets hebt ghedaen onsen la*n*de en*de* onser stat van onsen goeden werden wi ontfermelijc beroeuet en*de* een ander volc saelt ghewy*nn*e*n* Wy sijn verstoten wi sijn wter hoeden ghedae*n* dat selen wete*n* die felle roeuers die tot ons bereet hebben alle onsalicheyt Doen ontfermde de*n* mylden priester dese claghe*n* en*de* sijn herte waert gheruert met rouwe*n* Nochta*n* en woude hi n*iet* va*n* sine*n* weghe kere*n* noch late*n* die ghehoersamheit die hem die heileghe busscop beual al ontfermde hem des volcs Doch hi gaf hen die beste gaue die hi hadde dat waren troestelijke woerde die si sere begherden daer nae gaf hi hen die bened[ix]ie [55] en*de* be[u]als[e] te gode Mer d[ie rou]we [...] [56] sympel- [10 r° b] heiden als een duue Noyt en was hi in archeide*n* ghesien mer altoes eue*n* saechte en*de* in ene*n* ghedachte te gode wert Noyt en was hi te droeue noch te blyde mer altoes in ene*n* wille want sijn herte ruste in gode ¶ Daer nae quam hi tot tonghere*n* die wilen die meeste stat was int lant van gallien mer doen die wandale*n* daer doer leden destruweerde*n* sise en*de* woestense soe zere dat si ne*m*mermeer en mach come*n* te soe groet*er* ere*n* als si te vore*n* was ¶ Doe*n* die heileghe trudo te tongheren come*n* was quam hi tot sinte remacle den heileghen busscop dien herde wel ontfinc en*de* elc was des anders blyde Doen ver[telde] hi de[n heiligh]e*n* busscop hoe hi [...] [57] g[hese]lle Jn [...] [58] [10 v° a] en*de* in cuere*n* om m*et* he*m* te berichten die scape ons here*n* die he*m* beuole*n* ware*n* Om d*at* hi in sine*n* ouden daghe*n* sijn borden soude helpen draghen die he*m* nv een deel te swaer waert want hi hadde sijn iaren ouerbracht met pynen Dus heuet hien ghenome*n* tot ene*n* gheselle die kerke te regeren die onde*r* sijn regement ware*n*. alsoe o*n*se here wileneer aaro*n* sette moyse*n*ne te helpen als voer pharaon te spreke*n* en*de* in elcker steden daer noet was ¶ Doe*n* dese heileghe trudo een stuck met he*m* hadde gheweest en*de* elc de*n* andere*n* onderdanich schee*n* [te wese]n soe datme*n* niet [...] [59] als [10 v° b] marta die altoes haer suster diende die haer gherne in siende hielt Dus heuet die heileghe remacle ghedae*n* want cort hier na begaf hi dese werelt ende oec sijn busdo*m* en*de* trat m*et* groeter begherte*n* i*n* een religioe*n* inde*n* cloester va*n* staueloe daer hi een heilich leuen in leyde Daer nae soe wart sae*n* verheue*n* in sijn stat S*inte* theodaert een heilich man. en*de* daer na wan hi den hemel m*et* groeter ere*n* en*de* wart *cris*tus preciose mertelaer.

(55) *Tussen* die *en* benedixie *is* beste gaue die hi hadde *rood doorgehaald.*

(56) *Hier zijn vier regels door papierwormen weggevreten of door vocht uitgewist.*

(57) *Hier zijn een zestal regels op enkele letters na door papierwormen weggevreten.*

(58) *Hier is één woord deels door papierwormen weggevreten, deels door vocht vergaan.*

(59) *Hier zijn negen regels op enkele letters na door papierwormen weggevreten.*

Dat xxviij capittel
(Theodoricus, I, 18)

1 DOe*n* die heileghe ziele*n* dus gescheiden waren metten lichaem di doch nye ghescheyden en waren metter sielen woude [die] heileghe priester [wede*r* keren te] sine*n* lande wert [ende] soude lyde[n d]oer een [ghe]huchte [D]oe*n* die liede vername*n* [dat] die [heileghe] man
5 dae[r wed]er k[eerd]e [...] [60] [11 r° a] O werdeghe ere bouen alle ghetal wiems heileghe leue*n* die hemele*n* selue orconde gheuen ende dien die hemelsche claerheit openbaerde al eest dat wi arme sonderen in deser eertscher ellenden v niet werdelike en moeghen loue*n* noch nae gheuolghen Nochta*n* gheue en*de* o*n*ne ons god met uwer hulpe*n*
10 d*at* wijt werdelijke vertrecke*n* moeghe*n* en*de* verwondere*n* tot uw*er* eren En*de* dat wi daer bi ghesterct moeghen werden en*de* alle diet hoeren selen ¶ Des [smor]ghens [...] [61] dese ghebueren die schern*en* d*at* si die [11 r° b] stat beligghe*n* [...] [62] [11 v° a] [...] [63] Vele mira- [11 v° b] kelen dede dese heileghe man soe waer hi quam Ja soe vele
15 dat si ontellic sijn

*D*at *xxixste ca*pittel
(Samenvatting van Theodoricus, I, 1-18)

1 NV hoert dat heileghe leue*n* va*n* sinte trudo die sijn lant ghelaten hadde en*de* was ghegaen te mets totte*n* busscop gondolf die*n* priester maecte en*de* leerde he*m* die heileghe wet daer hi die lieden mede v[erli]chten soude die in s[inen la]nde ware*n* die hen noch die somighe
5 hielden ae*n* die afgoden en*de* gods gheboden n*iet* en kende*n* Ende doen hi dit wel geleert hadde bide*n* orloue vande*n* goede*n* man gondulfus daer hi bi gewandelt hadde en*de* dien priest*er* ghe[weest had]de [...] [64] te syne*n* [...] [65] [e]nde quam hi te [...] [66] stat daer was [sinte rem]akel busscop dien te [en]e*n* gheselle vercoes i[n] orber der
10 heilegher ker- [12 r° a] ken en*de* ware*n* daer een stucke tijts te gad*er* Daer nae name*n* si orlof ende die heileghe busscop remaclus waert daer monic inden cloester va*n* staueloe En*de* nae he*m* wart busscop die heileghe Sinte theodaert die sint doer gode waert een heilich en*de* preciose m*artelae*r Ende die heilege sinte trudo es ghescheyden van ton-
15 gheren en*de* toech te lande wert Opte*n* wech daer hi leet bekeerde hi menighen mensche daer hi he*m* zere af verblijde hi qua*m* tot ene*n* ghehuchte daer god sijn heilicheit ve*r*toende bi groete*n* lichte dat me*n*

(60) *Hier ontbreekt een blad.*
(61) *Hier zijn een achttal regels deels door papierwormen weggevreten, deels door vocht uitgewist.*
(62) *De helft van fol. 11 r° b is weggesneden; behalve de eerste regel hebben we de linkerhelft hier weggelaten.*
(63) *De linkerhelft van fol. 11 v° a is weggesneden; de rechterhelft hebben we op de laatste regel na weggelaten.*
(64) *Hier is wat meer dan een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(65) *Hier is wat meer dan een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(66) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*

op he*m* sach schijnen daer hi slie[p] dat tvolc van wonder ghinc [En*de* sin]t maecten si daer [een ca]pelle diemen trudo[nica]s hiet en*de* doen hi van daer ghinc es hi te haspegouwe gheghaen ghelijc als voer ghescreuen es Nv hoert en*de* merct hoe hi daer ontfaen was [12 r° b]

Dat xxxste capittel
(Theodoricus, II, 1)

DOen dand*er* dach was toe comen en*de* hi orlof ghenomen hadde aen synen wert soe rees op een salich dach den lantscap al ghemeyne Doen die liede vernamen d*at* hi weder comen was int lant dien si met soe groeter begherten hadden begheert soe liepen si he*m* teghen met groeter vrouden Erme ende rijck groet en*de* cleyne als sulken man betaemde allet huys liep he*m* teghen wiue boden en*de* kinder Niema*n*t en was in dien daghe die hem niet teghen en ghinc die oude die daer ghinghen met crucken en*de* die sieken waren oec in [wan]delinghen want die wille dede hen lopen want alle begherden sine te siene en*de* benedixie van he*m* te hebben en*de* sijn woerde te hoeren Met desen gheleyde brachten syne te serkinghen dies deilde [12 v° a] hi hen myldelijke van dat hi gheleert hadde want somighe reynichde hi met casteyen van haren sonden en*de* eneghe troeste hi vriendelijc en*de* sterkese int gheloue En*de* doent he*m* tijt dochte doen benedide hyse en*de* lietse gaen Sijn hoghe maghe ende sijn edel liede quamen doen en*de* ontfinghenten met groeter blijscapen en*de* bleuen met hem Ende die heileghe liede die int lant waren namen sere toe van sijnre leringhen want die heileghe gheest ruste in hem ghelijc d*at* hi inden apostelen dede en*de* bestichde alle sij*n* leringhe By hem soe waert ghesayt dat gheloue der ewangelyen en*de* vele liede lieten die afgode en*de* quamen totten lichte der waerheit dat si n*iet* ghedaen en souden hebben van [12 v° b] by sijnre salegher leeringhen

[*Dat xxxjste capittel*]
(Theodoricus, II, 2)

DOen dus by hem tgheloue began te wassen dies hi he*m* zere verblijde Doen peynsde hi dat hi een cloester stichten soude daer hi des duuels moeghenth*eit* mede verdryuen soude en*de* tgheloue sterken Tgheloue prijsde hi vo*er* tghescutte en*de* die bedinghe voer tsweert om den duuel te wed*er* staen en*de* badt gode ernstelijc dat hi hem helpen woude tot sinen loue ende eren Dese heileghe trudo herdachte dat hi te voeren in sijnre ioecht beloeft hadde een kerke te maken en*de* daer om woude hi aerbeyden. want hi wiste wel dat sorghelijc es die gheloefde te breken wa*n*t die prophete seit belouet en*de* betaelt Dat her- [13 r° a] dachte die heileghe man in gode sette hi sine betrouwen daer alle goet wt coemt ¶ Met eenre lymen mat hi die fondementen van eenre kerken en*de* sette alle sijn ernst daer toe hoe hise volmaken mochte en*de* badt gode met groeter begherten dat hi he*m* by staen woude Ende god die sijnre begherten n*iet* en woude ghebreken mer ghesterken halp he*m* gon-

15 stelijke werken tot dat die kerke alte male op ghemaect was En*de* sinte theodaerdus waert ghebeden va*n* *Sinte* trudo en*de* hi wyede die heileghe stat in Sinte quintijns [ere] des heileghen m[artelaers e]nde Sinte rem[igius d]es eertsch[en busscops e]n*de* hi sett[ede] [...] [67] [heylech]do*mm*e wart [...] [68] hoechlijc ende [...] [69] Jn dit gods[huy]s dat
20 trudo [13 r° b] dus heuet doe*n* [bouwen] en*de* wyen en*de* g [...] [70] [13 v° a] [...] [71] [13 v° b] daghen af ghenomen hadden gheweest Mer nv begonstet hem te behaghen want he*m* dunct dat hi te wiue heuet die beste die scoenste en*de* die eersamste diame*n* vinde*n* mach want si he*m* niet en begheuet Ende god myntse om haer doecht want hi seit selue
25 hoe scoen bestu mij*n* vriendy*n*ne hoe scoen bestu dijn oghen sijn als d*er* duue*n* en*de* gheen smette en is in di. dijn lippe*n* sij*n* een drupende honichrote honich en*de* melc es onder dijn tonghe Om dese bruyt heuet truydo huwelijc achter ghelaten en*de* heuetse wtuercoren De bruyt es die [heile]leghe k[erke] [...] [72] [14 r° a] niets niet en ghebrack En*de*
30 voer sijn groete familie die hem nae volghen soude soe bekende hi die ghene die te hem quame*n* om sijn leeringhe te ontfanghen¶ En*de* sijn kind*er* hiet hi te wesen die hi doepte met*ter* hant en*de* hem haer kerstenheit gaf En*de* hier in soe heuet hi alle dat he*m* sijn vader beloefde Dese heileghe vader trudo hadde noede d*at* sijn doecht quae*m* int ope*n*-
35 baer mer hi begherde dat sijn heilicheit verborghen bleue en*de* datse niemant en kende want hi mynde meer versmaedenisse dan ere of weelde Nochta*n* soe heeften die groete goedertierenheit ons here*n* int licht ghebracht en*de* daer mede menighe siele gheleit totte*n* ewighe*n* loen der hemels [14 r° b]

[*Dat xxxijste capittel*]
(Theodoricus, II, 3)

1 EEns gheuielt doen die heileghe trudo dus sat in sijn stat daer hi leefde in groeter heilicheit Dat he*m* ghebede*n* wart d*at* hi ghewerdeghen woude te vysenteren die prochyen die om hem ware*n* En*de* om hare y*n*negher bede*n* wille wart hi ghedwonghe*n* en*de* beloefde dat hi come*n*
5 soude. en*de* hi nam met he*m* vele clercken die m*et* he*m* gae*n* soude*n* En*de* om dat die wech swaer was en*de* trudo cranc en*de* teed*er* soe baden si hem als haren vader dat hi rede om sijn lede te verlichten Cuyme mochtme*n* hem verbidde*n* d*at* hi op een merie sat. mer dit ghemack dede hem weten die menscheit die in he*m* versleten was met me-
10 nigherleye py- [14 v° a] nen en*de* aerbeyde*n* daer hi sine*n* lichae*m*

(67) Hier is op een paar letters na anderhalve regel door vocht uitgewist.
(68) *Hier is een woord op twee letters na door papierwormen weggevreten.*
(69) *Hier is een halve regel deels door papierwormen weggevreten, deels door wocht grotendeels uitgewist.*
(70) *De rechterhelft van fol. 13 r° b is weggesneden ; behalve de twee bovenste regels hebben we de linkerhelft weggelaten.*
(71) *De linkerhelft van fol. 13 v° a is weggesneden ; de rechterhelft hebben we weggelaten.*
(72) *Hier zijn vijf en een halve regel op enkele letters na door papierwormen weggevreten of door vocht uitgewist.*

mede pijnde want dit en dede hi n*iet* va*n* enegherande behaghelheit ¶ Dus beghonste dese heileghe ma*n* den wech en*de* die clercken volchde*n* he*m* en*de* vele ande*r* liede soe dat sijn meyseniede groet was En*de* om datter vele liede ware*n* soe ware*n* daer oec vele herte*n* sulcke volchde*n* he*m* om he*m* te lere*n* Mer sulke volchde*n* hem om ander sake*n* want in sijn gheselscap qua*m* een dief en*de* menghede he*m* mette*n* andere*n* waer hi quam in elcker stede*n* i*n* die herberghen om dat hi sijnre daet te bat toe come*n* soude want sij*n* herte was elre wert dan die woerde gods te hoere*n* Die heileghe priester gods was ernstich te doe*n* daer hi om come*n* was en*de* leerde dat volc ernstelijc go- [14 v° b] de my*n*ne*n* met alre herten op dat si daer mede sijn gracie mochte*n* ve*r*diene*n* en*de* hemelrijc besitte*n* ¶ Nv gheuielt dat hi te eenre stede*n* quam daer hi messe[73] dede En*de* sij*n* gheselscap volchde hem inder kerke*n* om den dienst gods te hoere*n* en*de* sijn saleghe leringhe ende sy en mercte*n* niet op die merie die die heileghe ma*n* acht*er* liet Doen qua*m* die dief daer die merie stont ghebonde*n* en*de* stalse dieflijc en*de* esser mede va*n* da*n*ne gheuare*n*. hier in by*n*ne*n* soe eynde die heileghe ma*n* sijn messe en*de* sijn sermoen En*de* doen die liede wt quame*n* vername*n* si d*at* die merie ghestolen was nochtan en was daer niemant diet den heileghen man segghe*n* dorste al waren sijs tornich Mer daer [15 r° a] was een die zere deerde dat verlies vande*n* peerde hi was gram en*de* seit sine*n* here m*et* groeter claghe*n* Die goede ma*n* die van kinde herde wel verdraghen conste hi antwoerde suetelijc. Lieue vrient het es vele meer te claghen dat hi soe dat quaetste kiest daer hi sijn siel mede verliest verdoemt Tpeert daer ghi om droeuet en deert my n*iet* mer sijn sonde*n* wil ic beweene*n* en*de* beclaghe*n* en es in ons here*n* hant n*iet* menschen en*de* alrehande queck N*iet* langhe hier nae soe wart die ghene die die merie ghestolen hadde besete*n* m*et*ten duuel en*de* wart soe zere ghequelt dat hi wel nae byden dode was Die pine was soe ouer swaer d*at* hi riep die scade die hi sinte trudo ghedae*n* hadde souden doeden En*de* riep met lude*r* stemme*n* d*at* hi ghewarichlijc ware een knecht ons [15 r° b] heren dien dus Jamerlijc quelde om soe cleyne*n* sake*n* ¶ Jc en mochte n*iet* vertellen hoe dese onsaleghe gheliet. het schee*n* d*at* hi sijn lede en*de* sine*n* lichaem ete*n* soude Sij*n* vade*r* en*de* moeder waren zeer bedrueft en*de* bondenne m*et* yser want hi wout al verslynde*n* dat by he*m* was en*de* riep altoes dat hy dese pine ghedoechde om die sonde die hi sinte trudo ghedae*n* hadde Sijn magheden wiste*n* bat doe*n* dan si he*m* leyde*n* tot dese*n* heileghen sant Doen[74] waert die vyant zere verswart want hi qua*m* noede tot desen heileghen sant en*de* dede die*n* ellendeghen mensche soe ouer groete pine want hi hadde*n* gherne ghedoet eer si totte*n* heileghe*n* ma*n* quame*n* soe noede sach hien aen Mer die catijf was soe vaste ghebo*n*den dat hi hem en moch [15 r° a] te rueren Daer om en mochten sijs n*iet* ontgaen die besetene en*de* dien besat. si en moeste*n* beide come*n* totte*n* heileghe*n* man Doe*n* si dus voer den priest*er* gods

(73) *Tussen* hi *en* messe *is* om comen was *rood doorgehaald en met zwarte streepjes geëxpungeerd.*

(74) *Tussen* sant *en* Doen *is* en*de* dode die*n* ellendighe mensche *rood doorgehaald en met zwarte streepjes geëxpungeerd.*

quamen baden die liede voer hem sinte trudo die altoes ghewoen was ontfermherticheit te doen ontfermde dies catijfs die daer ghebonden lach ende ghinc tot hem Die ander vloen alle want si en dorsten hen niet ghenaken alsoe mesliet hi hem Mer die heileghe man streec met sinen bloeten handen sijn hoeft sijn aenschijn ende alle sijn lede hi en ontsach den fellen viant niet. mer hi nam dien armen man die soe swaren arbeit doechde ende toechen in sijn heimelijcheit ende viel neder in sinen ghebede ende badt onsen here voer dien catijf Doen gheboot hi den vyant dat hi ruym- [15 r° b] de ende ontbant den mensche ende leidden ghesont met hem ter kerken doen bleef hi daer ende beterde sijn leuen ende was altoes onderdanich desen heileghen man die hem ghenesen hadde ¶ Dit was die eerste myrakel die sinte trudo dede sint dat hi van sijnre pelgremagien weder quam te serkinghen hier om soe wart alle die ghebuerte beruert om hem te sien ende quamen tot hem met groeter scaren hoeghe edele liede vergaten haer moeghentheit ende heerscapie ende quamen tot desen werdeghen priester om van hem te leren ¶ Een rijc ende eersam man ende sterc int gheloue mercte die heilicheit van desen man gods ende bat hem dat hi tot sinen huyse comen woude ende sijn woeninghe versien ende sijn huys ende sijn fami- [16 r° a] lie benedien Die heileghe man voldede sijn begherte ende quam met hem ende toende daer een scoen mirakel als hier nae bescreuen es

{*Dat xxxiijste capittel*}
Theodoricus, II, 4)

EEn edel rijck wel gheboren man rijck van goede goet in die werelt ende oec in gode ende die met alre vlyticheit hielt die gheboden gods Ende sijn wijf die oec herde godvruchtich was laghen den heileghen sant ons heren trudo aen met vele beden ende oec met boden dat hi ghewerdeghen wilde te comen tot synen huyse op dat sijn huys gheheilicht mochte werden Sinte trudo mijnde desen man sere om sijn doecht ende oec was hi sijn maech ende was hem altoes bereet in elc stede van wat hi woude als een knecht sinen here Ende doen trudo sach dat hi der liede niet af [16 r° b] sijn en mochte soe orlofde hijt ende seide hem den dach dat hi comen soude doen volchden hem sijn discipelen nae Die wert sijns verbeide met groeter blijscap bereyde sijn herberghe alsoe sulken man betaemde ende alsoe edelen gast als daer quam Cost ende teringhe dede hi scoen bereiden Mer also sijn gast heilegher was soe hi des myn behoefde want hi begheerde vele meer der sielen spyse dan des lichaems weeldicheit Die mere brac wt dat die heileghe man daer quam die allent tvolc daer dede comen Daer quaems soe vele dat cuyme ghestaen conde Jn poerten in hof ende straten Dese sale ende woeninghe was herde scoen en waere dat si waters ghebreck hadden dies hadden sy [16 v° a] groet ghebrec want lant was groet ende vele quecs mer als si water hebben souden soe moesten sijt herde verre halen Doen die edele werdeghe priester daer comen was dat hi hen leerde den wil ons heren ende sijn ghebode Ende sterkese zere met

leeringhe*n* want si hoerde*n* sijn woerde*n* alle m*et* groeter begherte*n* ¶ Dus saten si totter vespertijt tot dat die boden moesten gae*n* sie*n* nae die beeste*n* en*de* die noetdorste te versien alsoe die bode*n* pleghe*n*. aen dit huys stont ene*n* scoene*n* bogaert daer woude die heileghe man in gae*n* Die goede weert en*de* die werdynne stonden op en*de* ghinghe*n* he*m* inde*n* [boemgaerde op d]at hi he*m* woude verl[och]te*n* Doen mercte al om hem die heileghe oude en*de* sach dat d*at* een schoen stat was en*de* seide [16 v° b] tot sine*n* wert dit du*n*ct my een lieflijke schoen stat En ware dat te deser stat gheen noet en ware va*n* wat*er* soe wart een scoe*n* stat Doe*n* antwoerde die wert d*at* es waer here wy hebben groet ghebreck va*n* watere mer wy en weten wat hier o*m* doe*n* Dit ontfermde den goedertiere*n* vad*er* sinte trudo en*de* stac een roede in die eerde en*de* seide O lieue vader doer uwe goetheit verhoert mij*n* bedinghe en*de* verblijt dit virgier dat herde dorre en*de* droeghe es o*m* d*at* het hier op dit hoghe staet Ontpluct die adere*n* uwer doecht op d*at* ve*r*blijt werde*n* die hier woene*n*. lieue vader nv [verhoert m]y E[en] wond*er* god die noit en begaf den ghenen die hem m*et* herte*n* bade*n* verhoerde sine*n* lieuen knecht den saleghe*n* trudo want doen hi sijn [17 r° a] [...] [75] waert een groet [...] [76] tvolc dranc datt[er] bi [was] m*et* vroude*n* en*de* [...] [77] smorghens nam hi [orlof] aen sine*n* wert end[e aen] he*n* alle*n* die b[i hem waren ende] keerde wede[r te sinen cloes]ter wert Mer die wert en woude n*iet* d*at* dese mirakel vergheta*n* worde wa*n*t outheit doet vergheta*n* d*at* men n*iet* in scrijften en laet En*de* hi vergaderde sij*n* meyseniede en*de* ghebueren en*de* droeghe*n* ouer een en*de* stichte*n* een capelle inder ere*n* va*n* S*inte* trudo daerme*n*ne noch hede*n* opden dach eert m*et* groet*er* werdicheit En*de* daer god onse here menich scoe*n* mirakel dede [17 r° b] [...] [78] quame*n* si [werden ge]sont ¶ D[aerna hie]ten s[ijt] amburria M*er* die twee .r. [w]orden g[h]ewisselt [in] een. [l. daer] om s[oe wart ghe[hei]ten amb[ul]lia vand*er* wert diere [da]t verleet

[*Dat xxxiiijste capittel*]
(Theodoricus, II, 5)

EE[n] myra[k]el va*n* sommeghe*n* wil ic noch vertellen die die heileghe trudo dede daer hi te eenre andere stede gast was wa*n*t waer hi quam daer dede god groete scoene myrakele*n* doer he*m* daer hi en zere bi verhief Sine*n* arbeit om die leeringhe daer hi dat volc mede leerde was groet ¶ My verwondert hoe hijt ghedraghe*n* mochte sijn pine was boue*n* me*n*schelijc vermoeghe*n* [17 v°a] [...] [79] ¶ Een [goet] m[an] die go[n]demont h[iet] [...]n [80] b[at den] heileghe*n* p[r]ieste*r* trudo [dat

(75) *De drie bovenste regels van fol. 17 r° a zijn weggesneden.*
(76) *Hier is een woord op de onderste haaltjes na weggesneden.*
(77) *Hier zijn zes en een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(78) *De vier bovenste regels van fol. 17 r° b zijn weggesneden.*
(79) *De drie bovenste regels van fol. 17 v° a zijn weggesneden ; bovendien zijn drie en een halve regel door papierwormen weggevreten of door vocht uitgewist.*
(80) *Hier is anderhalve regel op een paar letters na door papierwormen weggevreten.*

hi] h[*em*] e[r]e dede ende hi tot s[ijn]re herberghe*n* come*n* woude en*de* sine*n* sone doepe*n* Die heileghe vader hoerde sijn bede en*de* qua*m* tot sine*n* huyse daer hi werdelijke ontfanghe*n* waert En*de* doepte kindeken en*de* die familie versach hi van salegher leeringhe*n* ende verclaerde he*n* die gheboden gods En*de* daer nae woude hi te*n* cloeste*r* wert keere*n* Doen seide sijn wert vade*r* ic en weet n*iet* hoe ic mij*n* gheloefte sal moghe*n* voldoe*n* want ic beloefde v ene*n* wede*r* die my nv onghereet es [17 v° b] [...] [81] [g]heuae*n* en can want hi [e]s soe [wr]eet en*de* soe w[ilt] d*at* h[em niem]ant g[he]u[aen] e*n* [...] [82] daer nae saelt g[...] [83] ghi sult den weder taem sie*n* en*de* sijn wreetheit wort he*m* ghenome*n* om d*at* hi come*n* sal inden dienste der knechte*n* gods alsoe ghi begheert ¶ Doe*n* na*m* hi orlof en*de* ghinc thuus wert En*de* eer hi inden cloester come*n* was soe was die wede*r* alsoe tae*m* dat hi elcke*n* diende dien hi inde*n* weghe vant en*de* en was n*iet* meer schu en*de* bleef also altoes [18 r° a] Niemant en derf wane*n* dat gode yet o*n*moeghelijc es want die almechteghe coninc vermach alle dinc inden menschen en*de* inden beesten Want het es al i*n* sijnre moeghentheit d*at* in deser werelt es hi doet nae sine*n* wille in elke vre die naeture verwandelen Guele en*de* alle onghemake hoe daen si sijn verdriuet hi doer sijn vriende

[*Dat xxxvste capittel*]
(Theodoricus, II, 6)

Al waest d*at* dese heileghe trudo sijn lede hadde wt ghemerghelt van daghelijker pyne*n* soe waren sijn heileghe lede va*n* crancheiden al[s van] ene*n* pastele te broke [I]c en can n*iet* ghewete*n* wat hi op he*m* selue*n* wreke*n* woude dat hi he*m* selue*n* sulc onghemac dede want het scheen dat hi sochte en*de* begherde altoes nieuwe pine om hem selue*n* te [tor]me*n*[te]n En*de* als he*m* [die] broedere bade*n* dat [18 r° b] hi sijns selfs ontfermde en*de* sijn pine een luttel verlichte antwoerde hi lieue kinder ghy sijt my swaerre troesters die mijns n*iet* en ontfermt Merct wat die apostel seet d*at* me*n* vernoye op v*er*noye legghen sal ende hope op hope want ic segghe v inder waerheit wie n*iet* en volsteet totte*n* eynde het sal he*m* berouwen inden wterste*n* daghe daer om selen wi volstae*n* en*de* wt doe*n* die ene pine metter andere soe moeghen wy inde*n* ionxste*n* daghe verblijde*n* Dese ghewoente hadde die heileghe oude d*at* hi die kerken der heileghe*n* gherne en*de* vele versochte En*de* al waest dat he*m* zere vermoyden sijn tedere leden en*de* vercrancte*n* nochta*n* en dochte hem die moytheit vanden weghe niet dan eenrehande ruste ende dien wech te gaen niet dan [18 v° a] vroude wt brande d*er* my*n*nen Mer dese pine decte hi nochta*n* met sulker listicheit d*at* hi snachs om ghinc die kerke der heileghe*n* als die a*n*dere sliepe*n*

(81) *De drie bovenste regels van fol. 17 v° b zijn weggesneden.*
(82) *Hier zijn acht regels tot op enkele letters na door papierwormen weggevreten.*
(83) *De rest van dit woord is door papierwormen weggevreten.*

wie ruste hadde hi en hadde ghee*n* Een dorp stont daer bi op drie half mylen nae va*n* serkinghe d*at* velme*n* heit Dese stat mynde hi zere want daer was in sinte mertijns eere een capelle ghesticht Op dand*er* syde alsoe na staet cepperen een dorpke*n* daer een bede huys staet Jn der eren der maghet S*inte* genofeue*n* dese wiste die heileghe ma*n* wel En*de* als die dach eynde ende die auont aen quam soe liep hi ter eenre kerken en*de* smorghens keerde hi weder en*de* des anders nachts ghinc hi ter andere d*at* niemant bi he*m* en was wan*t* alle die ander sliepe*n* ende en wiste*n* daer af n*iet* [Soe] [18 v° b] heerde hi nachtelijc des eens nachts hier des a*n*ders daer Jc en weet niet hoe dese oude ma*n* dit ghedraghe*n* mochte mer alsoe ic sie soe en es *crist*us bordene n*iet* swaer als da*n* dese heileghe oude ter kerken qua*m* daer hi begherde te sine en*de* hi sijn psalme*n* ghelesen hadde ende meer gheaerbeyt hadde dan sijn arme lichae*m* ghedraghe*n* mochte soe keerde hi wed*er* eer die da*ch* op ghinc op datmen n*iet* wete*n* en soude die pyne die hi doechde ende dat hi daer mede mochte ve[rgh]eue*n* worde*n* ende hi en [w]oude niemant sijn herte te ke*n*nen gheuen dan gode allee*n* die*n* n*iet* verborghe*n* en es O ghestadicheit d*er* knechte*n* crist*i* O cracht die god in dese arme broesche menscheit d*at* he*m* groet aerbeyt niet en verswaert seker waer d*at* onse lieue here [19 r° a] Jh*es*us *crist*us seet Mijn ioc es suet en*de* mij*n* borden es licht wie es die mochte wane*n* dat een man soe out van daghen en*de* soe doerpijnt mochte ghedraghe*n* al sulcke pine want die ghene die daghelijken weeldeliken [84] gheuoet worde*n* en soude*n* die pine en*de* de*n* arbeit n*iet* moghe*n* ghedraghe*n* die*n* dese oude daghelijke ghedoechde in coude en*de* in hitte*n* Twee of .iij. daghe vaste hi i*n* die weke altoes die erde was alle nachte sijn bedde als hi sliep d*at* selden was want hi omghinc m[et] groet*er* y*n*nicheit die [sa]ke*n* alsoe hi altoes plach en*de* dede totte*n* eynde toe dat hijs hem n*iet* en liet ontgae*n* En*de* heuet alsoe i*n* alle*n* sine*n* daghe*n* ghedraghe*n* dat suete ioc *crist*i d*at* hi tot i*n* sijn eynde volstont [19 r° b] en*de* street als een goet ridder En*de* al waest dat die kerke nv in peyse sat en*de* datse nv eghee*n* tyra*n* aen en street als te vore*n* was doe*n* die heileghe m*artelae*r ghedoot worde*n* o*m* die my*n*ne en*de* trouwe *crist*i ende des ghelouen En*de* die heileghe confessore*n* nv leefde*n* in peyse reyne ende onbesmet en*de* quame*n* ten rijke als witte lelien ghelijc dese heileghe trudo dede hi brachte te hemelscher salen die witte lelyen En*de* oec m*et* sware*n* torme*n*te*n* die hi he*m* selue*n* dede die rode rosen der merteleren die voer gode scoene bloyen wie vande*n* martelaren street ye vromelijkere dan des[e] wie doechde meer pine*n* da*n* hi he*m* seluen dede want seker waer enich tyran come*n* die die kerke hadde [wil]len bestrijde*n* hi sou[de] [19 v° a] vromelijc wederstaen hebben als een goet kempe totter wtstortinghen sijns bloets En*de* al waest d*at* die kerke in peyse sat nochtan begheerde hi van herten mertelaer te werden hoe mochte hem dan der m*ertelae*r loe*n* gheweyghert sijn wa*n*t hi begherdet zere al en was gheen tiera*n* dien mette*n* sweerde v*er*sloech Hier o*m*me soe heuet hi inde*n* hemel-

(84) weeldeliken *door de kopiist in de rechtermarge bijgeschreven.*

65 schen houe m*et* groet*en* rechte ontfaen dobbel lo*en* va*n* roesen en*de* va*n* lelyen want hise beide v*er*diende

[*Dat xxxvjste capittel*]
(Theodoricus, II, 7a)

1 DOe*n* dese heileghe ma*n* trudo langhe hadde ghedu[ert] in desen strijt en*de* die heileghe enghele*n* voer gode brachte*n* die victorie des gloriosen strijts die*n* hi doe*n* ten eynde [19 v° b] bracht hadde bereyde he*m* ihesus een edele scoene croene want hien lief hadde en*de* wert
5 en*de* hie*n* oec schier halen wilde Dese ouer heileghe ma*n* begheerde oec zere te st*er*uen en*de* met onse*n* here te wesen En*de* doen dese heileghe oude dus sine*n* tijt ouerbracht hadde Jn coude en*de* in hitten en*de* in ontellijke*n* aerbeiden en*de* waert zere cra*n*c begherde hi den loe*n* tonfaen van sijnre langher pyne*n* want den dach sijns leue*n*s was
10 ten auonde come*n* Doe*n* viel hy driew[er]ue*n* i*n* sine*n* ghebede en*de* [keer]de he*m* tot gode en*de* seide [m*et*] groeter begherlijcheiden O here wa*n*neer sal gheschien d*at* ic v schoene aensichte sal bescouwe*n* en*de* come*n* in v rijke d*at* ic y*n*nichlijke beghere en*de* he[bbe alto]es beghert vand[en here] dat ic verstae*n* mochte ghenade- [20 r° a] ghe [85]
15 vader nv neemt my van deser werelt oft v tijt dunct want alle mij*n* begherte es te [steru*en*] [...] [86] te*n* ba[dt dese heileghe en]de si[ecke man d*at* hi] v*er*troest waert wa*n*t god seynde he*m* sinen bode die he*m* condichde dat hi saen steru*en* soude doe*n* verblijde he*m* die heileghe oude en*de* sijn ghelaet wart verwandelt i*n* groter vrouden En*de* hi ont-
20 boet sijn iongheren en*de* seide hen al verblij[d]ende sijn doot en*de* sijn [wt]uaert Mer ic en mochte n*iet* vertelle*n* hoe droeuich sijn iongheren ware*n* Mer die heileghe man trudo wiste d*at* hem die ewighe croene ghegheue*n* sal werde*n* verswaerde syne*n* lichame met pyne*n* boue*n* ghewoente en*de* ghee*n* dinc en dochte he*m* swaer [20 r° b] om
25 dat hi weet d*at* hi daer mede gode naerder come*n* soude Hier nae qua*m* he*m* een siecheit aen die hi herde gherne ontfinc en*de* si beswaerden soe zere d*at* hi moest ligghe*n* [te bedde] En*de* alst sch [...] [87] ghe [...][88] soe en woude hi [nochtan] va*n* niemande troest ontfaen sijnre ghenesinghe*n* Recht oft hi noch niet versaet en ware van pine*n* En*de*
30 seide metten apostel als ic sieck be*n* soe ben ic stercker dan ic was. want die pine*n* en vermoyen my niet en*de* alsoe die passie i*n* my oueruloyt alsoe sal oec die troest in my oueruloyen want in he*m* sal ic hebben alle mijn begherte Sijn lede begonsten in he*m* te verdroeghe*n* daert vel mer ouer ghetoghen en was [20 v° a] Sijn peysen ende sijn adere*n* wor-
35 den gherect in stijfheiden sijn vlees was alte mael verteert sijn pine schee*n* he*m* want hi was te siene als een gheest

(85) *Hs.* ghenade- [20 r° a] deghe.
(86) *Hier is anderhalve regel door papierwormen weggevreten of door vocht uitgewist.*
(87) *Hier is wat meer dan een halve regel bij het losmaken van de bladen weggescheurd.*
(88) *Hier is bijna een gehele regel bij het losmaken van de bladen weggescheurd.*

[*Dat xxxvijste capittel*]
(Theodoricus, II, 7b)

1 DJe vre en*de* die tijt began te naken [89] dat dese heileghe man breke*n*
soude en*de* tot gode vare*n* sijn iongheren die bi he*m* stonden bade*n*
he*m* m*et* oueruloedeghe*n* trane*n* en*de* seiden heileghe vader en wilt ons
n*iet* weesen late*n* want wy souden zere gheureest sijn ontvoerdi ons dus
5 haestelike*n* staet ons vaderlijke*n* by alsoe ghy altoes ghedaen hebt En*de*
al waest dat dese heileghe ma*n* soe cranc lach datme*n* cuyme synen
gheest ghewaer werden mochte noch en conste nauwe sij*n* tonghe
gherueren van crancheide*n* Nochtan troeste hi sijn ionghe- [20 v° b] re*n*
soe hi best mochte en*de* seide met eenre st*er*uender tonghe*n* ende leerde
10 he*n* die werelt te vers[mad]en ende god te m[ynn]e*n* Daer nae dede hi
he*m* met werdicheiden brenghe*n* den heileghe*n* lichaem ons here*n* ende
ontfinke*n* y*n*nichlijken en*de* m*et* groet*er* vrouden sijns herte*n* En*de* doen
loec hi sijn oghe*n* o*m* d*at* hi dese werelt n*iet* meer aensie*n* en woude
noch dat daer by*nn*e*n* gheschiet want h[i] sach die enghelen tot sijnre
15 wtuaert come*n* die verwachtende ware*n* nae sijn preciose heileghe ziele
die hi wt gheue*n* soude o*m* dy te brenghe*n* inder ewygher vroude*n*
Doe*n* hief hi op sijn hande en*de* sine*n* lichae*m* teghe*n* die heileghe
scare*n* die tot he*m* wte*n* hemel qua- [21 r° a] me*n* en*de* teykende hem
mette*n* teyke*n* des heileghen cruce en*de* dy brueders te gode beuelende
20 [...] [90] et i*n* uwe [...] [91] here en*de* [...] [92] i*n* uw*er* teghenwoerdich-
heit ws knechts weghe en*de* ziel En*de* sijn gheest rechte hi op tot gode
en*de* die heileghe ziele ontsliep inden here en*de* sijn gheest ghi*n*c
tot gode dien riep Doe*n* was daer groet ghescrey n*iet* alleen va*n*den
clercke*n* en*de* gheleerden mer oec vanden leecke*n* lieden va*n* alle*n* ker-
25 me*n* en*de* out en*de* ionck Jn sijn wtuaert gheschieden so*m*mighe myra-
kele*n* soe datme*n* wane*n* mochte dat hi noch leefde. Want onse here
verliechte*n* soe zere i*n* sine*n* leue*n* m*et* myrakelen dat n*iet* alleen die
erde mer oec die locht en*de* die zee vol ware*n* van sine*n* doechden O
heileghe kerke [21 r° b] van serkinghe [ghi] hebt in uwe*n* ghewe[l-
30 uen] sinte trudo desen he[ile]ghe*n* vader v lof en[de] ere esser zeer
mede v*er*schiert met desen rikelijke*n* scatte. seker salich es die Mer die
desen preciosen tresoer besloten heuet alse de*n* lichaem te*n* leste*n* m*et*
gode sal wesen en*de* sine*n* g[h]eeste nae volghen en*de* dobbel glorie
sal ontfae*n* Negheen scade en mach v gheschien sint da[t] ghy alleen
35 dien beh[oe]t Want d*at* uwer hoede*n* ghegheue*n* es es meerd*er* da*n*
alle der werelt goet wa*n*t sijn iongheren die he*m* nae volghe*n* in sinen
huyse suellen ewelijc duere*n* En*de* dat huys dat die heileghe trudo
stichte en vergaet met gheenre ouderdo*m* Want namaels wart sere ghe-
[21 v° a] [sterc]t m*et* sinte eucheri[u]s die busscop van or[li]ens was
40 die kaerle maerteel daer sende in ellende*n* te stae*n* Doe*n* me*n* screef
int iaer ons here*n* vii^c en*de* xxv Daer nae soe wa[e]rt die stede ver-

(89) *Tussen* te *en* naken *is* comen *rood doorgehaald.*
(90) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(91) *Hier is wat meer dan een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(92) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*

sciert m*et* sinte liberte des grauen soen van mechelen dien *Sinte* rombout verwecte van der doot die oec in dese saleghe stede in een feertere leecht O saleghe stat van sintruyden dus met gods vrienden sijt ver-
45 troe[st danc] gode die v dese gracie heeft ghedaen Ende oec die heileghen die v hen precensie niet onthouden en hebben mer daghelijcs v daer mede verhoeghen Nv bidden wy onsen here alre liefste bruders dat hi ons verlene doer die verdiente sijns edelen confessoers Sinte trudo te scouwen [21 v° b] ende te haten alle dat ons letten mach om
50 nae te volghen sinen heileghen voetstappen op dat wi met hem g[h]e-[c]ri[ghen] moghen die [v]rou[den] des ewighen leue[ns *Sinte*] trudo sterf op die neghende kalende van d[e]cembre doen die eerste sergius paus was die oec ordineerde datmen driewerf agnus dei segghen soude alsmen die heileghe hostie brake Ende sinte lambrecht sat bus-
55 scop te triecht een heilich man ende verl[i]echt van gode ende naemaels *cristus* preciose m*artelaer* Ende dierick [klot]eldis soen droe[ch] die croen in vrancrijck. mer die coninghen die nae hem quamen en hadden mer een naem. want puppijn kaerlomanus soen en lietse niet meer soe machtich sijn hi liet hen die croen mer dlant hielt hi alte male
60 in sijn hant Dese sale- [22 r° a] ghe sant eynde sijn leuen Jnt iaer ons heren vii^c ende vi of luttel myn onder den paus sergius ende coninc dirick sat noch int conincrijck ende *Sinte* lambrecht was weder comen in sijn busdom daer hi wt verdreuen was Doen dese heileghe trudo wt deser werelt scheide [doen] was hi out .lxv. iaer oft daer by

[*Dat xxxviijste capittel*
(Theodoricus, II, 8)

1 DJt heileghe lijck waert chierlijc bereyt nae den sede ende waert met loue ende sanghe ghedraghen in die kerke [die hi] ghesticht hadde dien [...] [93] [22 r° b] trouwen dienres doet Dlantscap dat daer ontrijnt gheseten was verre ende by quamen toe lopende met groeter begher[t]en
5 ten wt gheleide van d[e]sen like Negheen man van ordenen die op sijn voete staen mochte en bleef die niet en quam ten wtleyden van [sin]en like Die arme ende zieke weenden met [gr]oeter bitterheit ende claechden dat sy nu weesen waren ende beroeft van haren voeder diese te voeden plach ende [...] [94] [22 v° a] ter schierheit ende werdicheit
10 ende met groten gheween der vrouwen Te dien seluen tide wart daer alsulke groete claerheit ghesien dat niemant twiuelen en mochte die engh[el]sche scaren en [wa]r[en te]ghenwoerdich Want [di]e wyle datmen onle[dich] was [95] hem te be[gr]auen soe en was d[aer [...] [96] licht ende sijn g[...] [97] daer Ende t[e s]inen graue quam [...] [98] goere

(93) *De onderste helft van fol. 22 r°a, bevattende ca. 12 regels, is weggesneden.*
(94) *De onderste helft van fol. 22 r° b, bevattende ca. 12 regels is weggesneden.*
(95) *Hs.* was was.
(96) *Hier is een woord door papierwormen weggevreten.*
(97) *Hier is een halve regel op een paar letters na deels door papierwormen weggevreten, deels bij het losmaken van de bladen weggescheurd.*
(98) *Hier is een halve regel op enkele letters na door papierwormen weggevreten of bij het losmaken van de bladen weggescheurd.*

15 d*at* ghee*n* tonghe vertellen en mochte he*n* allen do [...] [99] also [...] [100]
[22 v° b] roeke die he*m* daer ope*n*baerde ¶ Met dien suete*n* roeke soe
quam daer een donckerheit als ene*n* dicken neuel die alle die stede om
vinc dat niema*n*t den andere*n* en sach. ende duerde wel een vre lanc
mette*n* sueten roeke [so] d*at* volc sijn *v*eruerenisse ned*er* leide en*de*
20 tot he*m* seluen come*n* was En*de* hare*n* rouwe waert verwandelt in blij-
scape*n* en*de* loefde*n* gode. en*de* die te vore*n* weende*n* om d*at* die goe-
dertiere*n* vad*er* va*n* he*n* gescheide*n* was [...] [101] [23 r° a] veruult dat
woert des apostels wi sijn *crist*us goede roeke in elke stat En*de* oec d*at*
ind*er* my*n*nen [b]oeck gheseet es van [de]r heilegher kerken Doe*n*
25 die coninck in sijnre rust*en* was doe*n* gaf men spesie nard*us* hare*n* roeke
doer alle die camer dat es oetmoedicheit m*et* goede*n* werke*n* Want naer-
dus es een cleyn boe*m* die suete en*de* reyne vruecht draecht als si m*et*
andere*n* specien es ghemenct soe eest die edelste liquore diame*n* vinden
mach dan die menigherande sie[ch]eit gheneest Dus sendt die heileghe
30 kerke gode naerde der oetmoedicheit met andere*n* goeden werke*n* Daer
sinte trudo nv bode af es want hi gaf nv wt sijn suete roeke goere
o*m* te verblijden die ghene die te sy- [23 r° b] nen lyke waren

[*Dat xxxixste capittel*]
(Theodoricus, II, 9)

1 TEn graue des heileghe*n* mans dede onse here daghelijke scoe*n* myra-
kelen daer hi mede bewijsde dat sijn edele kempe m*et* he*m* regneerde
inden hemel in die glorie van sine*n* rijke op dat alle die kerke daer
by vertroest worde Jc en mochte niet vertelle*n* hoe vele myrakelen te
5 sine*n* graue ghesci[ede]n Doe*n* die xxx daghe toe quam dat sinte trudo
beghraue*n* was. quame*n* die liede ghemeynlijc om te doen exsequie*n*
alsoe me*n* pleecht ¶ Nv was da*er* een vrouwe die walda hiet die desen
heileghe*n* ma*n* nae te volghe*n* plach daer si vele doechde*n* ae*n* leerde
en*de* was he*m* altoes [23 v° a] gonstich en*de* dienstich M*er* sint dat
10 sine v*er*loes soe en mochte si va*n* niema*n*t ghetroest werde*n* want haer
dochte dat si alle hare*n* troest verlore*n* hadde En*de* doe*n* die xxxste
dach come*n* soude dede si als een and*er* magdalena die mette*n* anderen
marie*n* ten graue specie*n* brachte*n* om ih*e*sum te salue*n* dien si leuende
mynde*n* Dese goede walda mynde desen heileghe*n* ma*n* zere i*n* sine*n*
15 leue*n* en*de* nae sijn doot mij*n*de sien met groeter begherte*n* [Des]
smorghens stont si vroech op en*de* woude te sine*n* graue gae*n* en*de*
brachte m*et* haer wieroeck die me*n* op sijn graf bernen soude Mer
doe*n* si ter kerke*n* qua*m* sach sy die doere beslote*n* ende en mochte in
gae*n* Doe*n* hief si haer hande te hemel waert en*de* seide met [23 v° b]
20 groeter droefheit. ya trudo edel sant doe*n* wy v leuende hadden was
ons dese kerke altoes open daer wy nv bute*n* moete*n* stae*n*. die doot
heuet ons ghenome*n* den scat daer wy af verhoechden En*de* nv ben

(99) *Hier is anderhalve regel deels door papierwormen weggevreten, deels weggesneden.*
(100) *De onderste helft van fol. 22 v° a, ca. 12 regels, is weggesneden.*
(101) *De onderste helft van fol. 22 v° b, ca. 12 regels, is weggesneden.*

ic hier te vergheefs come*n* want ic en mach te uwe*n* graue n*iet* come*n* noch de*n* dienst doe*n* die*n* *ic* beghere Nauwe hadde si die woerde ghe-
25 eynt en*de* siet daer openbaerde een wonderlijc mirakel wa*n*t die heileghe trudo hoerde die claghe die met wakenden oghe*n* sliep als die leeuwe ende toende hoe vriend hi was sijnre vriendy*n*ne*n* Want die slote*n* worde*n* ghebroken en*de* die hameren worden achterwert ghetoghe*n* ende die doeren ghinghe*n* op recht oft si met eneghe stuereghen
30 winde op gheslaghen hadden gheweest aen die want en*de* walda [24 r° a] ghinc in tot sinen graue O hoe lichtelijc mach hi hemelrijc op sluyte*n* den ghene*n* die hem oetmoedelike*n* bidden die i*n* eenre vren teghe*n* natuere met ene*n* roepe*n* dede breke*n* die sterke hameren ¶ Groet es sijne moeghentheit voer gode dat seker openbaer es Nv moet
35 hi ons helpe*n* doer sijn doecht d*at* wy v*er*hoecht werde*n* bi sine*n* ghebede op dat ons god sine*n* vrede sende en*de* die poerte*n* va*n* hemelrijc ons opene en*de* ons m*et* vroude*n* da*er* in ontfae En*de* dat wijf dede haer offerande en*de* sach die scoen mirakele die god dede doer haer ghebede en*de* loefde gode die in sine*n* heileghe*n* es te louen en*de* te benedie*n*

[*Dat xlste capittel*]
(Theodoricus, II, 10)

1 DOen die mere van desen heileghen sant al o*m*me liep Jn gallien ende in germanie*n* quamen die liede m*et* groeten [scha]ren en*de* beuale*n* he*n* in [die] [24 r° b] hoede des heileghe*n* mans Onder wies gheselscap oec qua*m* die alre edelste prince puppijn die die meeste was inden
5 lande van vrancrijck en*de* oec in oestrijck Dese qua*m* oetmoedelijc mette*n* vorste*n* en*de* edelen va*n* vrancrijck ten graue des heileghen sants en*de* viel in knye*n* ghebede Daer na duaride hi die kerke hoechlijck en*de* maecte rike dy clerken die daer de*n* dienst gods soude*n* doe*n* Ende offerde den heileghe*n* sant allet recht d*at* hij ghehouden hadde in een
10 dorp dat heit okensale Ende in camp [...] [102] de hi hem [...] [103] [24 v° a] vrouwe en*de* gode deuoet hoe groete*n* my*n*ne si tot [h]e*m* hadde mochtme*n* merken aen die groete gaue*n* en*de* aen dat costelijke gout dat si daer of[fe]rde sinte trudo o*m* met he*m* loen te vercryghen in hemelrijck Si huerde wercliede en*de* si dede make*n* ene*n* scoenen al-
15 taer in sijnre ere*n* en*de* verscierden m*et* goude en*de* m*et* edele*n* ghesteynte*n* O suete god hoe loefelijc maecti v heileghe*n* soe d*at* coninghe*n* en*de* coninghy*n*ne*n* deser werelt he*n* diene*n* nae [h]are*n* leue*n* O suete [...] [104]

[*Dat xlste capittel*]
(Theodoricus, II, 11)

1 [24 v° b] desen heileghe*n* sant va*n* maechscape*n* nae bestont en*de* plach vele met hem te wandelen want hi was altijt gherne met hem

(102) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(103) *Hier zijn negen regels op een paar letters na door vocht vergaan.*
(104) *Hier zijn twaalf regels op een paar letters na door vocht vergaan.*

En*de* hi beloefde he*m* d*at* hy nv*m*mermeer huwelijc doe*n* en soude mer d*at* hi ewelijc maghet blyuen soude en*de* gode dienen van deser gheloef-
5 te*n*. soe was sinte trudo een bode voer gode diese van he*m* ontfinck Mer doe*n* S*inte* trudo doot was soe dochte he*m* d*at* hi vander gheloefte*n* vri was ende vergat sijnre gheloefte*n* en*de* begherde huwelijc. en*de* bereyde tot sijnre brulocht grote spyse ende groet goet als me*n* in groeten feeste*n* moet hebben En*de* oec vergaderde hi groete*n* scat en*de*
10 scoenheit die hi der bruyt gheue*n* soude en*de* en dachte n*iet* wat hi gode gheloeft hadde daer [sinte] trudo bode af was [...] [105] de den wijf ende [ghinc] des auents slape*n* [25 r° a] [...] [106] di [...] [107] en*de* hebt v [...] [108] uen en*de* v gheloefte ghebroke*n* daer ghi nv*m*mermeer bate af hebben en sult Te vergheefs naemdi een wijf wa*n*t ne*m*-
15 mermeer en selen kinder va*n* di comen want het soude*n* kinder sij*n* d*er* onghehoersamheit v [huwe]lijc sal al verlore*n* sij*n* nochta*n* seldijt swaerlijc ontghelde*n* soe ghijt alle v leue*n* toenen sult En*de* doe*n* hief hi op sijn hant en*de* sloech den bruydegom op sijn dye metter roede*n* die hi in die hant hadde ende seide nv hebt dat om d*at* uwe gheloefte
20 vergaet en*de* ghi sult alle v daghe croem [25 r° b] [...] [109]

[*Dat xlijste capittel*]
(Theodoricus, II, 12)

1 [25 v° b] [...] [110] vele volcx [verga]dert was En*de* godeuaert die sijn licht zere begherde badt oetmoedelijc onsen here en*de* den heileghen sinte [tr]udo d*at* he*m* sij*n* licht weder come*n* moeste. gode daert alle goet wt comt eerde sine*n* knecht trudo ende gaf den blynde*n* [licht]
5 Doe*n* weende die ma*n* van blijscape*n* nochta*n* en liet hijs niemande weten Mer doe*n* die messe gheeynt was doe*n* riep hy met lude*r* ste*m*me*n* lieue here uwe*n* nae*m* moet ewelijc ghebenedijt sijn Doen quame*n* die liede toe ghelope*n* om te sien wat [26 r° a] [...] [111] m*et* groe[ten] vroude*n*

[*Dat xliijste capittel*]
(Theodoricus, II, 13)

1 VEle myrakele*n* sal ic achter laten [d]ie nochta*n* wel werdich ware*n* datmense screue op [dattet] v te me*n* verdriete Nochtan sal icker yet vertelle*n* in des heilichs [m]ans ere die god doet [in] sijnre goetheit en*de* d*at*ter by bekent sal werden datten god zere lief heuet ¶ Een
5 dief was die n*iet* en ontsach gode te vertorne*n* o*m* een cleyn ghewyn En*de* hi wachte ene*n* bequamen tijt en*de* brac i*n* een huys daer des

(105) *Hier zijn ca. vijf letters door vocht vergaan.*
(106) *Hier zijn ca. acht regels door vocht vergaan.*
(107) *Hier is bijna een gehele regel door vocht vergaan.*
(108) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(109) *Fol. 25 r° b en 25 v° b zijn door vocht vergaan.*
(110) *De eerste tien regels van fol. 25 v° b zijn door vocht vergaan.*
(111) *Hier zijn vijf en een halve regel door vocht vergaan.*

cloesters queck [in] stont en*de* na*m* ene*n* osse [...] [112] waenden hemelijc [...][113] leiden als hi dede [...] [114] dat kint ontspra*n*c [...] [115] huedde en*de* stont [26 r° b] vollic op en*de* volchde he*m* byden spore
10 Nv hadde dese quade man enen gheselle die wachte*n* soude oft he*m* yema*n*t volchde en*de* hi sach d*at* kynt d*at* ernstelijc naede*n* osse qua*m* Ende doent he*m* by was greep hijt en*de* wranc he*m* die strote ontwee en*de* groeft i*n* een b[roeck] en*de* versmoerdet N[v hebbe*n* si diefte en*de* moert ghe]daen die sy cley-[...][116] er si leyde*n* den [osse thuys]
15 wert Des morghens doe*n* die monicken hoerde*n* en*de* vername*n* ware*n* si droeue om den osse en*de* o*m* tkint ende claechde*n* haer scade Doe*n* beual die goede [m]a*n* lotarius die indie*n* tij[t] dat gods huys beri[chte] Mer ic en weet [niet of] hi abt oft pryor [was] hi beual hen a[llen] aen te roepe*n* [den] heileghen sant [trudo] dese w[ar]t wt
20 [...] [117] [26 v° a] En*de* hi beual te vasten en*de* te wake*n* en*de* te bidde*n* tot dat god sijn myrakel toende en*de* si ware*n* i*n* ghebede voer dies heilichs mans autaer Doe*n* god deser sonde*n* eynde make*n* woude soe sende hi sijn sware plaghe op dien onsaleghe*n* catijf die tkint ghedoet hadde en*de* den os ghestole*n* daer hi stont in sinen stal want
25 hi wart m[ette]n duuel besete*n* [...] [118] en*de* me*t* pyne*n* dede der doot gae*n* soe dat hi openbaerlijc lyen moeste die diefte en*de* die moerdaet die hi ghedaen hadde En*de* ware dat hi wel wer [...] [119] ware di [...] [120] groe [...] u*en* [121] die hi daer [...] [122] moeste me*t* groe [...] [123] Dit ordel gaf [...] [124] em seluen al [...] [125] tot d*at* dy du[uel dien ca]tijf
30 d*at* leuen [nam met] groe*ter* pyne*n* [26 v° b]

[*Dat xliiijste capittel*]
(Theodoricus, II, 14)

1 DOe [...] [126] sale [...] [127] sijn ghesell[e] [...] [128] en*de* ter [...] [129] lijcheit [...] [130] hi duchte oec te lyde*n* a[nder] torment als sij*n* ghes[elle] gheleden hadde. sij*n* [moe]der was droeue en*de* leiden ter ker-

(112) *Hier is een woord door vocht vergaan.*
(113) *Hier is een woord door vocht vergaan.*
(114) *Hier is een woord door vocht vergaan.*
(115) *Hier is een woord door vocht vergaan.*
(116) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(117) *Hier is een woord door vocht vergaan.*
(118) *Hier is een halve regel deels door papierwormen weggevreten, deels door vocht vergaan.*
(119) *Hier is bijna een halve regel door vocht vergaan.*
(120) *Hier zijn twee letters door vocht uitgewist.*
(121) *Hier is bijna een halve regel door vocht vergaan.*
(122) *Hier is bijna een halve regel door vocht uitgewist.*
(123) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(124) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(125) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(126) *Hier is wat meer dan een halve regel door vocht vergaan.*
(127) *Hier is wat meer dan een halve regel door vocht vergaan.*
(128) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(129) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*
(130) *Hier is een halve regel door vocht vergaan.*

ke*n* om van sijnre mesdaet ghenade te bidde*n* hi dede der moeder raet
5 en*de* ghinc ter kerke*n* En*de* doen hi die doere*n* ope*n* vant en*de* hy
woude ingae*n* soe e*n* m[och]te hi want die wrake gods en woude n*iet*
dat die mesdadeghe i*n* qua*m* en*de* stiete*n* verre vand*er* kerke*n* En*de*
sine*n* lichaem wart bernende m*et* ontellijker hitte*n* en*de* hi en mochte
den brant niet ghedraghe*n* en*de* riep m*et* luder ste*m*me*n* Moede*r* ic
10 verberne al ende m[et] syne*n* gheroepe word[en] die liede alle ver
[...] [131] [27 r° a] En*de* al waest datmen omtrent he*m* ghee*n* vier en
sach dat he*m* verberne*n* mochte Nochtan soe vertoende sijn ghelaet dat
hi swaerre pyne*n* doechde Den lieden ontfermde dies catijf en*de* na-
me*n*ten in hare*n* armen en*de* woudente*n* in die kerke dragh*e*n mer het
15 was o*m* n*iet* wa*n*t als hi voer die doere qua*m* wart hi achterwert ghe-
stote*n* als te vore*n* en*de* die hitte my*n*derde Mer sijn lede croe*m*pen
en*de* lach ouer een gherompe*n* als ee*n* cloet sij*n* moeder die*n* ou*er* doot
hielt en wiste he*m* wat doe*n* dan si als ee*n* moeder by he*m* sat m*et*
wenenden oghe*n* en*de* met droeuer herte*n* die hare*n* soen half
20 doot sach ligghen of meer Doen leide hi met zeregher herten sijn o*n*-
uermoeghende lede voer die kerke doere te eenre stede daer [27 r° b]
hi [...] [132] ee*n* weghe [en*de*] daer bleef si bi he*m* .vij. daghe m*et*
groete*n* rouwe en*de* aenriep S*inte* trudo menichfoldelijc dat hise ver-
troesten woude haers soens sonde*n* vercochte sy herde zere die .vij.
25 daghe als die .vij.de dach qua*m* en*de* die .vi. daghe ware*n* ouerleden
Jn welke*n* die moeder zere ghepijnt hadde ghewee[st] en*de* die soen
zeer ghet[or]ment en*de* si vele bede*n* hadde*n* ghedae*n* en*de* menighen
traen gheweent hadden soe beiaechde si ghenade aen gode ende sy
brachte*n* inde*r* kerke*n* En*de* doe*n* me*n* daer vrese dede stont hi op en*de*
30 [...] [133] des heileghen mans S*inte* trudo Gheloeft moet sij*n* god onse
here ende sij*n* ghetrouwe knecht S*inte* trudo die i*n* ons doer sij*n* [...] [134]
op dat onser sielen n*iet* en moet [27 v° a] dere*n* soe dat wy bi sijnre
bedinghe*n* come*n* moeten inde*r* ewigher glorie*n* dier hi nv ghebruct
m*et* gode ghecroent met glorie*n* i*n* vrouden

[*Dat xlvste capittel*]
(Theodoricus, II, 15)

1 EEn corte myrakele wil ic vertelle*n* Een ma*n* die [in]den cloester
woende [had]de biden cloes*ter* een [stal] staen daer hi vele quecs in
hadde staen want d*at* sijn neringhe was Nv gheuielt op ene*n* nacht d*at*
he*m* een dief wachte ende stal he*m* sij*n* ossen en*de* ghincker heymelic
5 mede henen Die waert waest haest ghewaer en*de* stont op en*de* doe*n*
hi sij*n* scade verna*m* liep hi in die kerke en*de* aenriep S*inte* trudo en*de*
bat hem oft het he*m* orber dochte d*at* hi sijn ossen mochte vinden ¶
Nv hoert hier een spelijc dinc dy dief haeste he*m* te vlye*n* mette*n* ossen
va*n* vresen mer w*at* [27 v° b] hi ghinc hi was altoes eue*n* verre des

(131) *Hier zijn vier of vijf letters door vocht vergaan.*
(132) *Hier is een woord door vocht uitgewist.*
(133) *Hier is anderhalve regel door vocht uitgewist.*
(134) *Hier zijn twee en een halve regel op enkele letters na door vocht uitgewist.*

10 was hi herde gram hi doelde vele hier en*de* daer mer hi en mochte
en*en* voet n*iet* voerder En*de* doe*n* hi sach d*at* die dach naecte woude
hi die ossen late*n* stae*n* en*de* hadde selue gherne ontcome*n* mer hi
en conste want wat hi liep ten halp he*m* niet ¶ Des morghens wart hi
met sijnre diefte*n* voer die kerke doere vonden En*de* die ma*n* hadde
15 wede*r* sij*n* ossen en*de* loefde herde zere sinte trudo de*n* heileghe*n* sant

[*Dat xlvjste capittel*]
(Theodoricus, II, 16)

1 OP desen tijt oft niet la*n*ghe daer nae soe was her rodegant die bus-
scop van mets die herde edel was va*n* gheslechte wa*n*t puppijn die co-
ni*n*c va*n* vra*n*ckrijck was sijn en*de* sijnre heilegher suster sinte landra-
de*n* oem Dese ma*n* was heilich va*n* leue*n* en*de* hi stichte een [28 r° a]
5 cloester wte*n* gronde dat hi heiten dede gorzi Dese ma*n* hadde van
ghewoente*n* d*at* hi iaerlijx desen heileghe*n* sant versochte ¶ Eens voer
hi te serkinghe*n* me*t* vele volcx alsoe hi plach o*m* dat hi nae sij*n* be-
gherte gode vele siele*n* wi*n*ne*n* mochte om d*at* hi heilich va*n* leue*n*
was Nv gheuielt op ene*n* dach doe*n* hi te serkinghen voer d*at* een kint
10 dat he*m* plach te diene*n* En*de* tot sine*n* [houe] ghehoerde he*m* n*iet*
[en] dede dat hem betaemde Daer o*m* waert gheuanghe*n* Men ghin-
cken binden ende vae*n* die pine was meerder dan d[ie] mesdaet noch-
tan en lietmens n*iet* gae*n*. hi en hadde oec gheen hope d*at* he*m* ghe-
nade gheschien soude hi lach sijns selfs gheweldich Doch in desen anxte
15 riep hi [te si]nte [28 r° b] trudo de*n* heileghen sant En*de* staphans
worde*n* sij*n* bande ontbonde*n* en*de* hi liep tot dies heilichs ma*n*s kerke
met groeter begherte*n* Mer he*m* volchde*n* die wrede vorstere*n* en*de*
woudene*n* wter kerken were*n* en*de* woude*n* he*m* be[nemen] syne*n*
troest Mer god versaecht anders want een vier quam en*de* ontstac alle
20 die la*m*pen en*de* kerssen, die om de outaer ston[d]e*n* doe dat scheen
oft noe*n* dachs ware Doe*n* dat die wrede vorstere*n* saghe*n* worden sy
veruaert en*de* vielen nede*r* opt pauime*n*t noch en conste*n* den kinde
n*iet* meer ghedoe*n* Doen sach dat kint d*at* gods ghenadicheit voer he*m*
vacht en*de* bat gode voer sijn dreyghere*n* Die busscop wart ghe[ro]epen
25 ende sach d*at* wonde*r* en*de* ve*r*gaf den kinde sij*n* mesdaet [20 v° a]
en*de* berespte die ghene die dat ghedae*n* hadde*n* d*at* sine inder kerke*n*
n*iet* en liete*n* gae*n* ende bat den heileghe*n* sant ghenade en*de* beual
he*m* alte male in sij*n* bescerminis en*de* badt oec [tkint] he*m* ghe-
na[de]

[*Dat xlvijste capittel*]
(Theodoricus, II, 17)

1 By desen [mirake]len die [god d]ede doer die bede van sinte trudo
worde*n* die liede sere verblijt ende in dien tide*n* beualen si hen [en*de*]
haer goet in sij*n* bescermenisse. wa*n*neer die liede yet verlore*n* al waren
sy gram daer o*m*me haer droefheit keerde in blyscape*n* want sy ouer-
5 myts he*m* worden vertroest alsmen hier nae merken mach Jn die*n* tijde*n*

d*at* puppij*n* kaerls vader coninc sat in vrancrijck soe wart sinte trude*n* kerke heimelijc beroeu[et] [28 v° b] en*de* ewech ghedraghen alle haer scatte*n* Die die hoghe edele prince*n* daer gheoffert hadden in dies heilichs ma*n*s ere ¶ Nv hoert in wat manieren ¶ Het was een man [die aelbrecht] hiet die gode n*iet* en ontsach en*de* die een behendich dief was hi verna*m* herde wel dat die kerke groete*n* scat hadde en*de* soudese te hem wert tien En*de* hi leechde sine*n* merc da*er* op hoe hi sdu[uel]s werck mochte volbrenghen Nv mercte hi hoe da*er* va*n* alle*n* lande*n* pelgrime quame*n* om aen te bede*n* [den] heileghen sancte tr[ud]o Dit ve*r*na*m* aelbrecht gods vyant en*de* het dochte he*m* wel [hir] sijn gherief [sine] quaetheit te [voldoe*n*] En*de* hi dede ae*n* al[le ha]bijt als die [29 r° a] pelgryme*n* te diere tijt droeghe*n* en*de* ghinc met he*n* oft hi va*n* verre*n* quame om ghenade daer te hebben mer hi hadde anders inde*n* sy*n*ne Jn die kerke ghinc hi m*et* hen beden voerden outaere des heilichs mans graue [ghe]lijc di[e] ander pelgryme*n* de[den] Ende doe se m*et* g[oede*r*] stade*n* haer beuaert ghedae*n* hadde*n* [qua]me*n* die brudere met he*m* en*de* ontfinghense m*et* groe*ter* mynne*n* en*de* leidense by*n*nen [...] [135] [29 r° b] Mer hi verspiet met ernstegher oghe*n* hoe hi mach cryghen sijn beiaech. dit was alle sijn begherte om dand*er* gaf hi herde luttel Dus sate*n* die pelgre*m*me totte*n* auo*n*de en*de* hen begonde slapens te lusten ende sy ghinghe*n* op die bedden die daar bereet stonden om een luttelken hen moede lede te rusten Des duuels knecht die daer [l]ach ber[eit] tot sijnre quaetheit hi stont op doe*n* alle die andere sliepe*n* en*de* ghinc ter trus [...] [136] [29 v° a] bynne*n* vant En*de* droech ewech alle den scat en*de* die coninclijke gaue haue die den heileghen sant gheoffert was ende ghinc ewech Mette*n* sommeghen heeft hi synen cost ghedaen ende som begroef hijt want hi en wiste wat doe*n* m*et* alle der haue*n* daer om verberch hijt Doe*n* dochte he*m* dat hi wel [ghe]uare*n* hadde om d*at* hi soe groete*n* sca[t ghecr]eghen hadde Des morghens doe*n* die bruders op stonde*n* die dat goet [...] [137] [29 v° b] en*de* beualent al S*inte* trudo d*at* hi berechte d*at* o*n*recht d*at* hen ghedaen was want si o*n*noesel ware*n* dier sake en*de* hebbent hem al beuolen Mer want men m*et* quaetheit den tijt n*iet* langhe henen l[yd]en en mach si en werde ope*n*baer datme*n* oec [d]icke n*iet* [en w]eet waer oft hoe. aldus soe wart dese diefte openbaer Jn deser manieren

[*Dat xlviijste capittel*]
(Theodoricus, II, 18)

HEt gheuiel d*at* dese aelbrecht enen neue [...] [138] [30 r° a] hy was die der kerken scat stal en*de* heeften som in ene*n* com gheghrauen Die ghene antwoerde voerwaer gheselle dat was mesdaen. hier [mede l]ieten sijt beyde vare*n* ende spraken haer ghebede in die heileghe st[at Mer] doen sy haer beden ghedae*n* hadde*n* ghinghe*n* sy in die herberghe

(135) *De onderste helft van fol. 29 r° a, ca. 12 regels, is weggesneden.*
(136) *De onderste helft van fol. 29 r° b, ca. 12 regels, is weggesneden.*
(137) *De onderste helft van fol. 29 v° a, ca. 12 regels, is weggesneden.*
(138) *De onderste helft van fol. 29 v° b, ca. 12 regels, is weggesneden.*

en*de* rust*en* daer dien nacht Smorghens stond*en* sy op m*et* my*n*n*en* en*de*
soud*en* weder thuys wert gae*n* mer]ic e[n weet hoe bi den [will]e
ons her*en* een twist wart tusschen hen beyd*en* of waer af dat hi beghin
na*m* Doch des diefs n[eu]e toech een sweert teghen den Jonghelinc.
10 die ionghelinc ontsach he*m* en*de* riep ghy her*en*. helpt my doer gode
dat mi dese man niet en scade die wel weet wie die ma*n* was die v
uw[en scat beroefde] [30 r° b] want hi seit mi selue en*de* hi es sijn
neue d*at* seide hy my Die bruederen ende die lied*en* die dit hoerden
vragh*en* d*en* g[he]ne*n* die den ionghelinc o[n]recht deden [...] [139]
15 de*n* den ghe [...] [140] te doede*n* ten [war]e d*at* hi seide [wie] die
sculdeghe ware Eerst soe loeghende hijs mer me*n* dede hem soe [g]roete
pine dat hi [seid]e dat aelbrecht sijn neue was die dese scade de*n*
cloester m*et* sij*n*re diefelijcheit dede Doen die liede vername*n* dat ael-
brecht diefte ghedae*n* hadde soe dedeme*n*ne doer alle dlant sueke*n* tot
20 datme*n*ne vant en*de* me*n* brochten totte*n* edelen coninck puppij*n* Eerst
soe loeghende hi zere sijnre mesdaet mer me*n* dede he*m* soe groe-
[30 v° a] ten pine d*at* hi moeste lyen waer hi de*n* scat dede en*de* hoe
hine stal En*de* p[u]ppijn dede ael[bre]cht hanghe*n* o*m* datten dander
[...] [141] ghen lach en*de* gaffen der kerken wede*r* Mer den s[c]at die ver-
25 borghen lach [d]ien noyt niema*n*t [en sa]ch noch die*n* s[i] n*iet* en ver-
moeden wede*r* te ontfaen quame*n* herde*n* dryue*n*de haer quec opt velt
daer die scat begraue*n* lach dien waert hi vertoent. mer ic en weet
niet in wat maniere[n] Doch soe v*er*na*m*me*n*t int cloest*er* en*de* die
bruederen quame*n* derwert en*de* name*n* den scat en*de* droeghente*n* we-
30 der in die kerke Dus en doruen si he*n* n*iet* beclaghe*n* van sinte trudo
die by [30 v° b] sine*n* verdiente*n* haer scade weder ontfinghen Nv
merct oft S*inte* trudo dus ernstelijc helpt beh[ouden enen] ertschen
s[cat hoe] vele meer hy [ons helpen] soude o*m* die sielen te behou-
den. die niet en ghelijke*n* eneghen goede [oft] goude of tresoere*n* va*n*
ertrijcke

[*Dat xlixste capittel*]
(Theodoricus, II, 19)

1 HEt gheuiel op enen dach Jnd*er* feesten van S*inte* trudo diame*n* iaer-
lijcs plach te houde*n* in sijn kerke En*de* die li[ede] quame*n* va*n* verre
[en*de*] van by om hem aen [te] roepen sij*n* ghenade wa*n*t hise mylde-
lijke verleende den ghenen die m*et* herten op he[m] ri[ep]en Nv wart
5 daer b[rach]t een [wijf dat] alle haer macht verlore*n* hadde van out-
heit en*de* vand*er* gichte haren rugghe was crom en*de* het scheen d*at* si
metter borst wel na ghinc tot by hare*n* knye*n* soe d*at* [...] [142] [31 r° a]

(139) *Hier is een halve regel door papierwormen weggevreten.*
(140) *Hier zijn een vijftal letters door papierwormen weggevreten.*
(141) *Hier zijn zes regels op enkele letters na door papierwormen weggevreten.*
(142) *Hier ontbreken naar schatting twee bladen.*

[Slot van het laatste hoofdstuk]

[31 r° a] ter lengden die werelt en*de* die menschelijcheit alsoe heb ic dit sants leue*n* bescreue*n* in dit cleyne boexke*n* En*de* ghelijc dat die werelt bescreue*n* wort in eenre corter stat die nochta*n* boue*n* onse verstant groet es Des ghelijc heb ic ghedaen die doecht d*at* leue*n* en*de* dwonder d*at* god doer he*m* dede want alle dat hy woude en*de* begherde vermochte hi al i*n* gode Te sintrude*n* hebbense in haer stat dese fonteine daer alle*n* menschen wt comet een conduut d*er* ghesontheit en*de* v*er*troesti*n*ghe*n* Daer o*m*me staet he*n* te huede*n* dat si dat niet roekeloeselijc en houden noch verghete*n* en werde Op dat hi die d*er* vree*m*de*n* herde es hon niet en late en*de* verkiese voer he*n* die vreemde want dat ware hen scade wa*n*t die ouerste vader en*de* mede- [31 r° b] cijnre heeften der stede*n* tot ene*n* patroe*n* ghegheue*n* diese van alle*n* mesdaden ghenesen sal die dy cra*n*cke me*n*scheit begaet op dat sijt he*n* leet late*n* sijn O saleghe stat va*n* sintruden louet gode met hogher en*de* welludender ste*m*me*n* die v soe glorioselijc versciert heuet met dese*n* .iij. lichten Sinte trudo va*n* haspegouwe en*de* van serkinghen Ende sinte eucherius die busscop va*n* orliens En*de* sinte libertus van mechelen. Dit sijn drie hoghe lichten

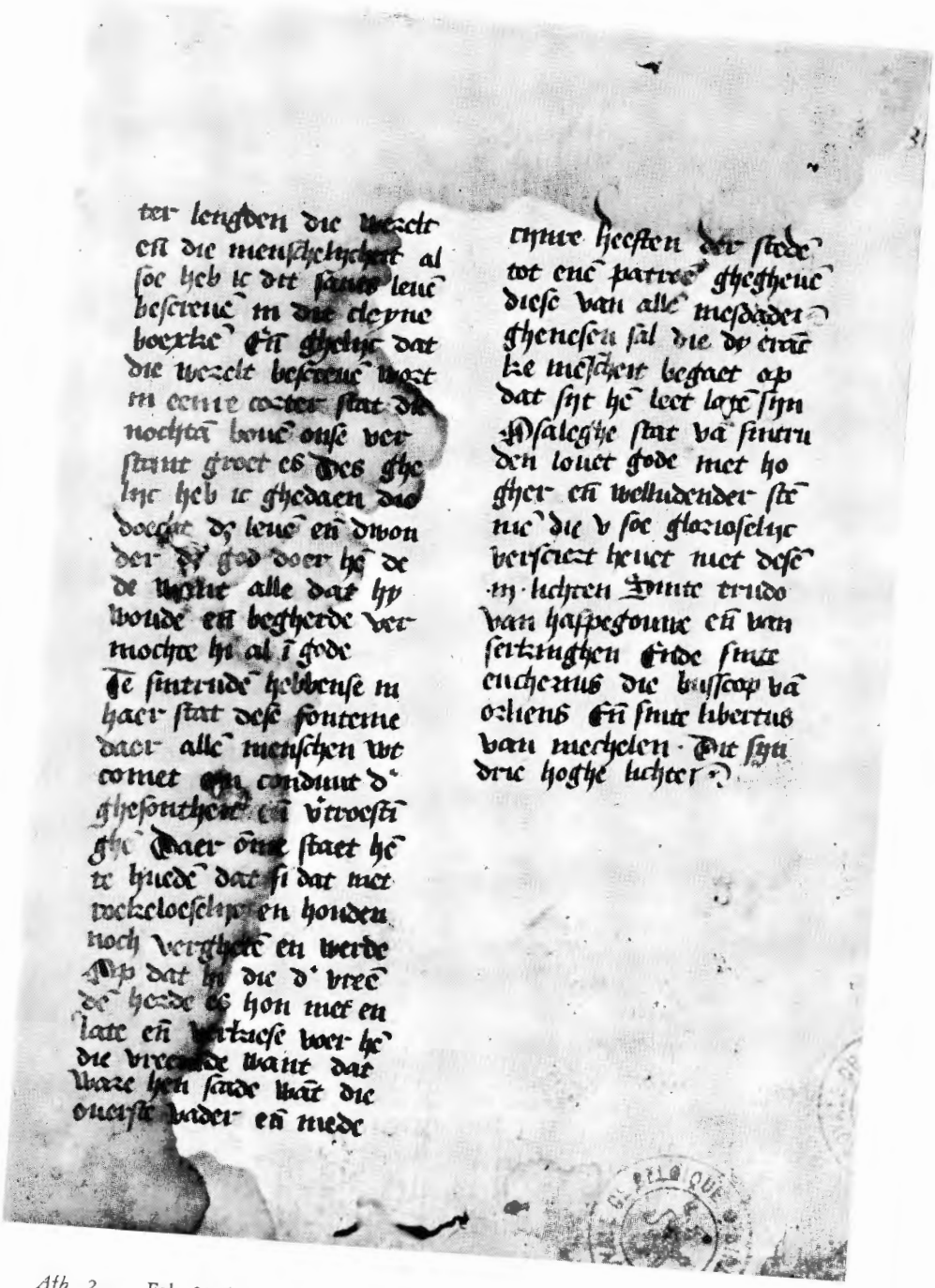

Afb. 2. — Fol. 31 r° van de fragmenten van de prozabewerking van het berijmde leven van Sint-Trudo (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 174). Ware grootte : 174 x 147 mm.

Foto Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

Over aanhangers en over beemd

door

Dr. J. GOOSSENAERTS

Het woord *aanhanger* komt niet voor bij Verdam (I, 107), *enen aenhangen* echter wel en betekent er : zich voegen bij iemand, zich aansluiten bij hem.

Enige nadere verklaring, iets over de mogelijke oorsprong voegt Verdam er niet bij. Wellicht vond ie het overbodig.

Op het werkwoord *aanhangen* en het znw. *aanhanger* verstrekt W.N.T. I, 162-63, al evenmin enige uitleg. *Iemand aanhangen* is er o.m. „zich steeds bij iemand houden, bijeenblijven, hem steeds vergezellen, als ware men aan hem verbonden en hing men aan hem vast".

Een *aanhanger* is er *ibid.:* „degeen die een ander uit overeenstemming van belangen en bedoelingen, of van beginselen en inzichten aanhangt, zijn belangen voorstaat, tot zijne volgelingen of zijne partij behoort".

Zonder overgang kom ik tot de bijen.

Door de tijden heen hebben ze geregeld een bepaalde indruk gemaakt en is er allerwegen spraak van geweest.

Kanaän werd een land genoemd „dat van melk en honig druipt". Zie *Bijbels Woordenboek* (Romen en Zonen), blz. 1112.

Honing gaf men wel eens ten geschenke aan een profeet of offerde men aan Jaweh (*Ibid.,* 736).

Van Johannes de Doper is bekend dat hij zich o.m. met wilde honing voedde.

Ook in de klassieke Oudheid is van honing en bijen dikwijls spraak. Denkt o.m. aan Vergilius' *Georgica.* Wie de *Antieke Geneeskunde* van Elaut uitleest, vindt velerwegen honing als een of ander genees- of hulpmiddel vermeld.

In de *Lex Salica* stonden zware straffen op het stelen van bijen.

Wat latere tijden bij ons betreft, er is een berucht werk *De Biëncorf der H. Roomsche Kercke.* In de Nederlandse Letterkunde staat zulk een titel met honigbijen niet alleen. *De bezige Bij* is in Nederland een bekende uitgeverszaak. Er is nog altijd een Westvlaams tijdschrift *Biekorf.* Een groot warenhuis te Rotterdam, ook een te Amsterdam, een in Den Haag en een te Utrecht heet *De Bijenkorf,* ook al is de bijenteelt thans volstrekt niet meer wat ze

eens geweest is. Het embleem van onze „Algemene Spaar- en Lijfrentkas", tot op de kragen van haar deurwaarders toe, is de bijenkorf. Jef Simons dichtte van de Kempen als honigzoete woon, een Duitser van „mein Herz ist wie ein Bienenhaus", in afwachting dat voor elk Frans echtpaar de „lune de miel" een aanvang neemt en voor een Engels koppel de „honeymoon". Honigwater was vroeger de nationale drank in Engeland. (*Periodiek,* okt. '61, blz. 204).

In navolging van de Frankische koning Childeric liet Napoleon gouden bijen aanbrengen op zijn keizerlijke mantel.

Nu, al die dingen hoefde hier een schoolknaap die goed of niet goed voordroeg in de verste verte niet te weten om als bij voorkeur, natuurlijk niet zonder passende gebaren en getier, te declameren van *Piet Wijsneus zag een bietje vliegen.* Niewaar?

Er is echter nog zoveel meer. In onze middeleeuwen was honing het enige zoetmiddel, en wel tot zolang er uit vreemde landen geen rietsuiker kwam. Lange tijd is de was er betaalmiddel geweest. Dat die van groot belang was is begrijpelijk genoeg, want hoe moesten die mensen licht maken? Bevreemdend is het dan ook niet dat de bijen lange tijd bij de veestapel gerekend werden en imkers, met Karel de Grote zelf als bijenhouder „aan hun hoofd", hoog in aanzien stonden. Denkt maar aan zeker capitularium!

Clusius schreef er over, Bruegel is de schilder van een befaamd werk dat Jan Grauls zo mooi geïnterpreteerd heeft, en Tijl Uilenspiegel verborg zich eens in een bijenkorf. Uithangborden met het humoristische „In den zoeten inval" kenden onze vaderen best. Bieëngilden waren er bij ons genoeg. Zij heetten dikwijls St.-Ambrosiusgilde, en U is misschien niet onbekend waarom de heilige Ambrosius er bij betrokken werd. Bijentienden zijn vooral in de streken waar boekweit, heidekruid en koolzaad groeiden allicht nog veel ouder dan bedoelde gilden.

Nog met betrekking tot de achttiende eeuw vonden wij voor het noordwesten van de Kempen — andere streken kennen wij in dat verband veel te weinig — tot 52 bijenkorven bij een enkele boer, en welke landbouwer had er vroeger misschien volstrekt geen? U leze maar het hoofdstuk *Bijen* in de merkwaardige *Geschiedenis van de Landbouw in België* door ir. Paul Lindemans.

En merkwaardig is wel te noemen dat, als de bieboer, de imker, overleden was, de bieën daarvan onmiddellijk op de hoogte gebracht moesten worden.

Vergeleken met vroeger is de bijenteelt, we zeiden het reeds, thans fel geslonken. Toch zijn er volgens *Veenman's Agrarische Winkler Prins* (a° 1954), blz. 505, in Nederland nog altijd ca 18.000 imkers met ca 120.000 bijenvolken, en een voortbrengst van zowat 1.500.000 kg. honig per jaar.

Inmiddels bewijzen de bijen nog andere diensten :

„Onze fruitcentra zijn arm aan bijenvolken, doch vele telers bieden de imkers een bedrag van ca f 6,— per volk, als zij deze in de bloeitijd naar hun boomgaarden brengen. Zodoende wordt er in ons land veel met de bijen gereisd : in het voorjaar naar het fruit en het koolzaad en in de nazomer naar de heidevelden." (*op. cit.,* ib.).

En nu komt het.

Hebt U ooit een bijenzwerm gezien waarin duizenden bijen letterlijk aan mekaar hangen tot één grote tros? Het centrum is daarin dan de koningin en alle bijenliefhebbers weten hoe „aanhankelijk" ook nadien haar onderdanen zijn : valt de koningin ooit weg, dan wordt het voor dat wondervolkje zelfs een ramp. Want dan gaan ze allemaad dood.

Intussen kan zulk een zwerm zelfs voor een mens gevaar opleveren. Bij ons weten is meer dan één doodgestoken. Hij die de zwerm moet „scheppen", (experto crede!) dat is : in korf of kast trachten binnen te krijgen, neemt dan ook allerlei voorzorgen.

Wat is nu natuurlijker dan dat het beeld van zulk een zwerm, met alles wat er omheendraait, het lawaai dat er allicht bijgemaakt werd met pot en deksel, vorige mensengeslachten getroffen heeft, althans hun aandacht duchtig gaande gemaakt in hun bovendien dikwijls zo eentonig buitenleven, en dat zij het verwerkt hebben in hun taal? Heeft ook het woord *zwerm* maar één enkele betekenis? En *uitzwermen?* Zou er in de hele natuur wel één enkel verschijnsel te vinden zijn dat direkter aanleiding kon geven tot het ontstaan van „aanhangers" dan zulk een zwerm?

Vergelijkt : het Franse woord *sincère* is gelijk aan oprecht, openhartig. A.U.b., kijkt niet te veel op als ik U aan de hand van Bloch-von Wartburg mededeel dat het woord *sincère* naar zijn Latijnse oorsprong letterlijk is : zonder (enige) was (erbij) en dus : zuivere honing. Niets anders.

Nu zoudt U kunnen opwerpen dat het woord *aanhangers* nog nergens in verband gebracht is met zulk een zwerm? Het werkwoord *hangen* alvast wel, en duidelijk genoeg. Zo b.v.:

„Eenen Swerm Biën is een vergaderinge van veel Biën by malkanderen, ergens hangende aen een Tak van eenen Boom / Pael oft aen een hoek Muers". *Van de Biën...* door Theodorum Clusium ('t Antwerpen...), blz. 29. Ten tweeden siet men datse seer stillekens hangen in den korf aen de Moeder pijpen / ofte jonge Konings huysen gelijk een tros druyven... (ibid., 30). Paladius zegt : Soo menigen hangenden tros aen eenen swerm... (ibid., 31).

Waar Joustra het in zijn *Bijenboek* (2e druk, 1934) op blzz. 159-

164 over het zwermen heeft, komt verscheidene malen het w.w. *hangen* voor. Bovendien is op blz. 159 duidelijk te zien hoe ze met duizenden letterlijk aan mekaar hangen. (In een normale bijenwoning, korf of kast, worden nl. tot vijftig duizend bijen gevonden).

En ik zou haast vergeten dat bijen zo verwoed kunnen vechten onder mekaar, duizenden aanvallers tegen duizenden verdedigers van eigen bezit, even fanatiek als en nog fanatieker dan politieke partijen soms mekaar verscheuren. En wij noemen dat nog maar aan-*hangers*...

Vergelijkt naast *sincère* de woorden partij*gangers,* mee*lopers,* voor*lopers,* tegen*liggers,* door*dravers,* tegen*standers,* mee*vallers,* onder*kruipers* enz. Alle zijn in het hunne „sprekend" genoeg (behalve tegenliggers, dat wel tegenvliegers zou moeten zijn?). Kunnen de verschillende houdingen en verhoudingen wel plastischer voorgesteld worden? En nog eens : acht U het mogelijk meer dan bij een bijenzwerm naar waarheid van *aanhangers* te spreken?

Het begrip *tegenhanger* komt wel uit een andere hoek?

Het onderwerp hebben wij niet uitgeput en een *bewijs* hebben wij niet geleverd. Het is enkel een proeve van verklaring. In de Logica hebben wij echter geleerd dat een hypothese, om waarschijnlijk te zijn, eenvoudig moet zijn. Deze nu, dunkt mij, is zo eenvoudig dat — ik er benieuwd naar uitkijk hoe een geleerd gezelschap gelijk hier aanwezig is, die zal weerleggen.

Beemd

Met uw verlof, allereerst een woordje geschiedenis.

Alvast wat de Kempen betreft, moeten wij ons de oudste toestand te lande, voor zover uit geschreven stukken op te maken is, ongeveer aldus voorstellen :

1. Er woonden zowat tienmaal minder mensen dan nu. Er was dus ook ten minste tienmaal meer grond vrij dan nu, en wel als (onoverzienbare) heide, bos, ruigte, kreupelhout, wildernis en dergelijke. Een reeks plaatsnamen blijven er voor getuigen.

2. Er was allerwegen veel water. Aanvankelijk werden immers, en eeuwen lang, geen beken „geruimd". Er lagen ook geen dijken langs de rivieren. Zelfs nu zijn er in de Kempen nog veel te veel hektaren waterzieke gronden. Elders ook.

Een van de gevolgen was dat de mensen, zoals veler- of allerwegen, eerst en vooral de hoogst gelegen gronden bewerkten, ook al waren die zeker de beste niet, en dat zij daar ook woonden.

Een ander gevolg was dat de ruimte langs beide oevers van de

beken (die dus lange tijd niet „geruimd" werden), tot het zogenaamde *broek* werd, dat veel eeuwen lang als broek bleef liggen en als zodanig dienst zou doen. Vgl. Eng. *brook :* beek.

3. De *weide* van vroeger was niets anders dan de uitgestrekte vlakte tussen de wijken en de dorpen, met brem, heidekruid, bunt, mos en allerlei andere minderwaardige planten, waarop alle vee altijd losliep en zijn buik moest trachten te vullen. Ook het bos diende er toe : denkt maar aan de geiten in de *Reinaert.* En ook de wegen, zoals nu nog voor de allerlaatste (eveneens loslopende) kudden schapen.

(Die grote ruimte met de toen onmisbare hei en bos was terzelfdertijd het jachtgebied van de heer. Denkt maar aan het woord *weitas*).

Naast die aloude weide was *het broek* dan het minder slechte grasveld. Het woord „gras" is hier echter cum grano salis op te vatten. Op strikt bepaalde ogenblikken, kort na en kort vóór de winter,, mocht het vee er allicht komen. Ook de paarden. Intussen werd er het hooi gewonnen zoals het toen maar was.

Op zeker ogenblik begon dan de eigenlijke, kunstmatige, door mensenhanden aangelegde weide te ontstaan met enigszins goede, en later steeds betere grassoorten. Die werd dus stilaan zoals ze nu is, en zoals wij geen andere meer kennen. Wanneer dat een aanvang nam weet ik niet. In elk geval, dunkt mij, nog vóór de beemd. Althans of alvast in het noordwesten van de Kempen.

Misschien toch kunnen we dat begintijdstip enigszins bepalen als we zouden te weten komen wanneer het werkwoord *grazen* ontstaan is, verbreid werd en ook bij eenvoudige landlieden wel niet gebruikelijk werd, maar toch bekend geraakte. Wat het oude werkwoord *weiden* voor het afbijten van gras, klaver, spurrie, of wat ook af te bijten viel of valt, betreft, dat is tot op heden, althans in mijn geboorstestreek, nog helemaal niet verdrongen door het boekenwoord *grazen,* dat niemand er gebruikt dan misschien een deskundige van elders, die er een voordracht houdt.

Let er op, bid ik U, dat het woord *weide* dus een grote evolutie in zijn betekenis medegemaakt heeft. Zoals genoeg geweten is gebeurde dat met het woord *veld* overigens ook. Wat betekent dat onder beide begrippen een overgrote verbetering schuilgaat : het *veld* is heel anders geworden dan eeuwen geleden, en de *weide* ook.

Wat nu het *broek* betreft, dat evolueerde niet minder, zoals we straks zullen zien, maar een heel ander woord kwam er voor in de plaats. Alleen in een kompleks, zoals het dikwijls gebeurt, en het gebeurd is met *wei* en *veld,* bleef ook het simplex *broek* met zijn aloude betekenis nog bewaard. Alvast in plaatsnamen. Maar de gewone man, bij wiens voorouders het woord *broek* mondgemeen

was, kent het niet meer.

En alle drie waren eens, feitelijk of niet feitelijk, gemeenschapsgoed, wat voor geen enkel van de drie zo blijven zou.

Bij gebrek aan tijd, aan mest en aan geld had de bewoner ze alle drie laten liggen, zoals ze lagen sedert duizenden jaren. Eindelijk, toen de omstandigheden wat minder ongunstig geworden waren, zou hij dat allemaal trachten te verbeteren, zeer geleidelijk weliswaar, maar toch! Meteen zou, wat maar natuurlijk was, elk van hen ook eigenaar worden van een pas door hem ontgonnen „blok" labeurland — „blok" is het woord dat ginder in de zestiende eeuw voor zulk een stuk land, meer dan andere voorkomt — en van een deeltje van het grote broek.

Intussen ben ik zo vrij U te zetten vóór een kleine puzzle, nl. vóór een stel woorden die U op zeker ogenblik haast alle tegelijk onder het oog komen : *eensel, eeusel* en varianten, *ettinge* en daarnaast : Item den Cruysacker voervercleert metten maykens zynde *koeybemdekens* behoerende tot beyden hoeven. Aldus in *Fines Culturarum* a° 1539 in het Abdijarchief te Tongerlo. (Tongerlo had eens verscheidene hoeven te Essen en Kalmthout). Welk woord niet voorkomt bij Verdam, Kil., Oudemans. Dat woord staat dan wellicht naast *koeygars, koeijweijde, koeyettinge.* Maar van *koeygars* en *peertsgars* weet de scribent te Tongerlo a° 1539 niet bijster veel :

Item inder voors ettingen oock aldaer gelegen heeft elcke hoeve een peertsgars oft twee koeygars nyet wetende wat tzelve zyn wilt dan dat elcke hoeve van beyden voors hoeven inder voorss ettingen een peert oft twee koeijen zoude mogen weyen. (*Fines Culturarum*, a° 1539. Archief Abdij Tongerlo, A, VI, 83).

Item een ettinge oft heyvelt genaemt den *Peertsbemt.* (Archief Kalmthout, a° 1734 ; zie *Gedenkschriften voor Essen en Kalmthout,* 1935, nr 1, blzz. 8-9.

Van een *paardsweide* is ook wel spraak, ook van een *veulenwei,* soms van een *paardsbeemd,* zoals daareven vermeld is.

Van een *schaapsbeemd* is nergens spraak. Evenmin van een *schaapsweide?* Nu, een paard kreeg allicht het beste groenvoer. Ook het beste hooi. Een schaap is ook tevreden met zoal het minst goede dat ergens voorhanden is.

En dan is er ook nog de *suerweyde.*

Nu gaan we voort met de beemd.

Beemden liggen ginder altijd langs een beek. Dus niet b.v. langs een ven. „Goesken Goes woenende opt Heyken van eenen stuck bempts gelegen op de Blake Segge, sheren beke op doestzyde". (Aldus uit *Cynsboek* Wuustwezel, 1493, blijkens A. Goetstouwers in *De Spycker,* 1961, blz. 132).

„De beempde liggende tot hoochboomen ende de hoochboomsche beempde geheeten houden dyerste ses saeyen mayens den beempt duergaende totten watergange toe ende dander vier sayen mayens oock duergaende den bempt totten watergange toe loepende tsamen ontrent een half boender hoort toe beyden hoeven. *Fines Culturarum,* a° 1539, Archief Abdij Tongerlo, A, VI, 83.

Item noch een beempdeken houdende omtrent een gemet geheeten de vloot liggende tusschen den nieuwen block voorseid oostwaert gielis coppen gielis erve zuydwaert der beecken westwaert ende het goet vander naester hoeven noortwaert. *Ib.*

... eenige beempden het waeren op de Calen oft op d'Aa... (*Keuren van Tielen,* a° 1594 ; in „Oudheid en Kunst", 1939, afl. I, blz. 197 (46).

En elders in de provincie Antwerpen, nl. meer in het zuid-westen: Item Wouter nesen van den beemde diemen heet netebeemde... (*Bijdragen tot de geschiedenis van het oud hertogdom Brabant,* 1958, blz. 194).

Item Jan de neve van iii.bo. onder lant ende beemt die gaen van der naesterlaer tote der beken die gheheten es de nete xi. d. (*Ib.,* 196).

Er zijn teksten genoeg waaruit blijkt dat er nog heide lag tegen, of zelfs in een beemd. Dus het slechtste vlak naast het beste. Ik haal er maar twee aan :

Item de voorss bemdekens houdende in heye bossche ende weye ontrent drye gemeten (*Fines Cult.,* 1539, AAT, A, VI, 83).

Item een stuck beempts geleghen in jan gobbens beempt, groot omtrent een gemet mayvelt ende heye (*Ib.*).

Herinnert U inmiddels dat de mensen eerst de hoogst gelegen delen in het landschap bewoonden en bewerkten, nadien zeer geleidelijk afdaalden naar de laagten toe. Zo kan het best gebeuren, en de kaarten wijzen het uit, dat er nog niet zo lang geleden heide lag vlak bij de beek. Het tast in het geheel de stelling niet aan die straks volgt, eerder integendeel.

Zijn dat voor onze gewesten de oudste *beemden?* Ze zijn het niet eens voor het noordwesten van de Kempen. Voor elders zeker niet :

In het Cynsboek voor Turnhout komt in 't jaar 1338 het woord *beemt* zelfs het meest voor. Voor de buurt van Brussel vonden wij een vermelding uit 1287, nl. „de Clutine-beempt" gelegen tussen de Zenne en de oude vorstweg. (Zie E.S.B., 1957, blz. 241).

En volgens archivaris J.F. Smulders te 's Hertogenbosch waren

ze in de 14e eeuw al particulier bezit, met dien verstande dat als het hooi er af was, er een gemeenschappelijke beweiding was.

Waren er in oude tijden geen synoniemen van *beemd?* Was *made* er geen?

Het hooiveld heette 12e-13e eeuw te Westmalle : „maat". Dus niet *beemd.* Zie in „De Taal van en om het Landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen", op *Foksemaat,* blz. 212.

En *Suerweyde?*

Op dat woord heb ik me een tijdlang sip gekeken.

In dagen toen de veeteelt in de Kempen in de verste verte niet was wat die nu is en het labeurland (dus) nog altijd van overwegend belang geacht moest worden, werden „de saylanden d'een bunder door d'ander" geschat „op hondert vyftich guld., de suerweyden d'een bunder door d'ander op 120 guld., d'ettinghen en gagevelden die by naer soo slecht syn als de heyde d'een bunder door d'ander op 30 guld". Aldus volgens een verslag van het Kalmthoutse gemeentebestuur ten jare 1686. Zie *„De Taal..."* voornoemd, blz. XXXVIII.

Dat suerweyden zo duur waren, is maar begrijpelijk doordat juist die weiden, ondanks het element zuur, de beste van alle waren, nl. de beemden zelf! De naam van het Brabantse dorp Zuurbemde staat ermede gelijk. Ons is een licht opgegaan toen een familielid dat jarenlang op een hoeve thuishoorde, ons mededeelde dat 70-80 jaar geleden de koeien nog liever naar de heide dan naar de beemd gingen! Blijkbaar wegens de in het beekdal nog te veel voorkomende zogenaamde „kattestaart", een onkruid dat in het latijn *Equisetum* heet, met een hoedanigheidswoord als b.v. *arvense* erbij. Zo toch wist een knap landbouwkonsulent uit de Kempen ons nadien mede te delen.

En nu der langen Rede kurzer Sinn : de beemden zijn doodeenvoudig, op zijn minst hoofdzakelijk, het verbeterde oude broek! Zoals ook Paul Lindemans in zijn standaardwerk I, 452 schijnt te denken, en de Noordbrabantse fijne speurder Kakebeeke schreef :

„Voor de weilanden zijn aanvankelijk de heivelden (en vooral de terreindepressies daarin) gebruikt, later overwegend de langs de riviertjes uit moerasbos ontgonnen beemden". (Over *Onze akkers* in „Brabants Heem", mei-juni 1961, blz. 57).

In het Keurboek van Vorselaar (versie uit 1690-1700?) staat als art. 10 : Item soo wie van buijten den dorpe int gemeijn broeck beempde liggende heeft, die sal mogen brengen...

Voor dezelfde 17e eeuw vonden wij :

Item is noch geordonneert dat men de bemden int broeck ende d'Aesten sal vreden ende heijmen 't halff meert, ende het gemeyn broeck den tweeden dach van meij, ende daer naer soo en sal neymant daer meer mogen instouwen int gemeyn broeck op sijn selffs oft op iemant anders. Behoudelyck dat een ieder zijn zelfs beesten oft melckoeyen op sijn selffs sal mogen tuyeren oft hoeden sonder iemant anders schaede te doen, ende oft quame den hoeijtijt langer viele als naer onze kermisse, soo salmen het selve vreden tot dat alle man sijn hoeij daer vuyt heeft. *Cuerboeck vanden Dorpe van Oostmalle,* a° 1665, art. 4.

In *Oudheid en Kunst* 1959 was op blz. 35 spraak van „de eigenaars en pachters van Westmalle welke te Zoersel in „het gebroeckt" beemden bezaten of verhuurden".

En in de voortreffelijke *Toponymie van Kontich en Lint* door Dr. R. van Passen is op blz. 110 voor het jaar 1604 spraak van den bemt int broeck.

Andermaal uit het zuidwesten van de provincie Antwerpen : Rol II (ca. 1400), blz. 189 : Kateline van ... enen beemt int scobbroec... (*Bijdragen tot de geschiedenis van het oud hertogdom Brabant,* 1958, blz. 189).

Wouter Wellens op 1. beemt In staykerbroec v. oude gr. (*ib.,* 193).

Item Gilys zaelden van 1. houte beems in gorbroech iii. d. (*ib.,* 195).

Item gherart mertens van den bruele van 1. stuck beemts int goerbroech iii ½ d. ende 1. hoydach (*ibid.,* 196).

Item Jan Gherart van de eechoven van iii dachwanden beems liggende in vinsbroeck x. st. payments (*ib.,* blz. 197).

Zo toch schreef ons medelid Drs. Frans Verbiest ook die teksten over.

Wat nu hebben anderen gedaan en bereikt?

We beperken ons tot drie.

De dokumentatie die Dr. J. Lindemans over het woord zelf bijeenbracht in zijn *Toponymische Verschijnselen* (1946), en die niet het minst de zandgronden in de provinciën Antwerpen, Limburg en Noord-Brabant betreft, is wel buitengewoon uitgebreid, veel uitgebreider dan de onze, doch jammer genoeg staat het woord geregeld helemaal alléén, ontbreekt geregeld het zinsverband. En dat verband klaart zeker een en ander op, of brengt op een goed spoor, inzake ontstaan van de beemden en wat er verder mee gebeurde, zodat hun aard en groot belang steeds beter bekend raakt. Staat

het woord in L.'s bronnen echter wél in zeker verband? Maar die bronnen heb ik niet ingekeken. En de Kempische Keurboeken heeft L. ook niet uit kunnen pluizen zoals wij in de laatste maanden daar gelegenheid toe kregen. Toch is dat bij ons ook nog zeer onvoldoende gebeurd, althans door mij.

Wat het zo belangrijke *Toponymisch Woordenboek* van Dr. Gysseling aangaat, U kent het allicht en ik haal het dan ook niet nader aan.

Deze mededeling kreeg ik gisteren nog van hem :

Beemd is uiterst zeldzaam in Vlaanderen. Totnogtoe verzameld door Gysseling :

± 1223 *supra Casterbant,* (1262-79) *supra Casterbent,* enz. (westelijk deel van de Heernisse, Gent ; zie Gysseling, *Gent's vroegste geschiedenis,* p. 53).

1550 *de Beempdt* en 1550 *metten Beemdekene,* 1572 *upt theemdeken,* te Zingem (zie M. Dierickx S.J., *Geschiedenis van Zingem,* p. 26). Lag naast de List.

± 1365 *van den beemde ende van den ouergauere* (te Sint-Martens-Latem).

1428 *een stic lants ende heet de Bemt* (te Machelen).

1419*cent verges de pre gisant int Beemdekin* (te Herdersem).

Vroegste vermelding in Nederlands taalgebied : *Langobanomothe* (lees *Langobanomathe*), 2e helft 11e eeuw, ergens bij Xanten (Gysseling, *Toponymisch Woordenboek,* 594).

Bij Foerstemann : 8e *Banamatha,* nu Bonbaden (in Hessen) ; en 1016 *Benemaden,* nu Bammental (in Baden).

Volgens Gysseling komt het woord uit het Rijnland.

Heeft Gysseling daarin gelijk, dan is het woord — en enkel het woord? — ongetwijfeld medegekomen langs de belangrijke handelsweg Rijnstreek - stad Antwerpen, zoals de h. Raymond Peeters, de bekwame stadsarchivaris voor Turnhout, die zo treffend uitgestippeld heeft. Dan ook is nog beter begrijpelijk dat het woord *beemd,* althans voor zover wij totnogtoe weten, in het Turnhoutse veel vroeger blijkt voor te komen dan heel wat verder naar het westen toe (dat trouwens veel meer noord-zuid dan wel oost-west gericht was).

Er verscheen nog een uitgebreide taalkundige studie, nl. die van Dr. Dittmaier in de *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1958, blzz. 107-115. De bepaling in het *Rheinisches Wörterbuch,* die hij er aanhaalt, luidt aldus : „Vom Wasser durchflossene oder am Bach liegende nicht eingefriedigte baumlose Heuwiese, meist abgelegen ; feuchte Wiese im Talgrund".

Dittmaier noemt het een interessant en wijdverspreid woord, en dat blijkt ook daar ten overvloede. In de geschiedenis van de landbouw in Westeuropa is het verschijnsel zelf nog veel belangrijker.

Ook *zijn* dokumentatie, waarop het hier hoofdzakelijk aankomt, ziet er voortreffelijk uit. Zo heeft hij tevens met reeksen grafieën, die soms heel wat ouder zijn dan wijzelf totnogtoe voor onze streken op mochten tekenen, tot verre in het verleden door weten te dringen. Echter niet zover als Gysseling.

Voor hem is het woord wellicht laat-latijn met invloed van het Frankisch en de bakermat zou de streek tussen Maas en Samber zijn.

Ban is het scharnier waaromheen veel (ook) bij hem draait. In die hooiweide mochten immers ook daar, en volgens hem, tussen vóór- en najaar hoegenaamd geen beesten komen.

Bij ons echter heette die weide toen nog altijd *broek*. zoals wij gezien hebben, en woog er een soortgelijke verbodsbepaling op voor het hele zomergetij, ook al moeten wij herhalen dat zulk een broek als hooiweide niet precies schitterend was. Voor zover wij weten, kreeg ze stuksgewijze de benaming *beemd* naarmate een partikulier een deel of een deeltje ervan wist te verbeteren en in zijn persoonlijk bezit te krijgen of, — wat natuurlijk op hetzelfde neerkomt — eerst te bemachtigen en dan geleidelijk te verbeteren.

Inmiddels zijn voor het woord *beemd* al verscheidene etymologieën ontworpen, o.m. door Franck met van Wyck, door Vercoullie en Carnoy. Ik zal er mij niet in verdiepen, allereerst omdat ik daar niets van ken. Maar ondanks alle geleerde vernuftige onderstellingen of bouwsels, komt één verschijnsel mij daarin toch altijd nog een beetje raadselachtig voor :

Indien het een feit is dat er geen beemd is dan bij lopende water, zeker bij ons, en indien het waar is wat Dittmaier t.a.p. op blz. 111 voorhoudt : „Sache und Name gehören aufs engste zusammen", hoe komt het dan dat het woord *beemd* ook bij ons niets, maar hoegenaamd niets zou te maken hebben met het woord *beek?* Het woord *broek* had wel te maken met zijn onmiddellijke omgeving, en het woord *meers,* nu het woord voor beemd bewesten de Schelde, al niet minder. Eilaas, het schijnt dat *beemd* geen samentrekking zou kunnen zijn van *beek* plus *meed.* Het oude *made* (waaruit *meed*) komt veelvuldig beoosten te Schelde voor.

Dat een Kempisch pluizer als wijlen Dr. Jan van Gorp meende dat het woord *beemd* niets anders is dan *beheempt, beheind, omheind* (cfr. zijn *Kasterlee,* blz. 137), is dan weer in deze zin begrijpelijk genoeg, daar zulk een deel van het oude broek ongetwijfeld en onmiddellijk met een of andere afsluiting voorzien werd om het vee, dat nog altijd losliep, te beletten in die betere weiden

binnen te dringen, wanneer het vóór en na de zomer in het overige van het broek toegelaten werd.

Is de wordingsgeschiedenis van *beemd* ,we bedoelen : die van de weide en die van het woord, daarmede voor onze gewesten uitgeput?

Denkelijk niet. Alvast voor een zo uitgestrekt gebied als de Antwerpse, Limburgse en Noord-Brabantse Kempen zeker niet. Wel heeft de *Kempische Werkgemeenschap* in dit ogenblik een zeker aantal Keurboeken uit de Kempen onder de knie, maar zeker nog niet alle. Ook taalkundig *worden* ze intussen bestudeerd, en wel zeer goed, door Dr. Helsen, maar *zijn* het daarom nog niet. A fortiori zijn ze dat elders niet. Want de *Kempische Werkgemeenschap* is met dat initiatief al onze gewesten voor in Noord en Zuid.

En pas na de reeds zo belangrijke Keurboeken pakt vermelde Gemeenschap stelselmatig al de Kempische en de in ander opzicht even belangrijke Cynsboeken aan. Juist daarin komt het woord denkelijk ontelbare malen en met datum voor.

Ook bij die Cynsboeken zal het niet blijven.

Met andere woorden : ook hier is bewaarheid wat dezer dagen elders bleek : bij taalstudie is ook eigenlijke geschiedenis onontbeerlijk. Met betrekking tot het verklaren van landbouwwoorden, en eens was landbouw voor *iedereen* onmisbaar, was landbouw de voornaamste en bleef overigens nog altijd de meest verspreide en meest onontbeerlijke nijverheid, is de geschiedenis van het boerenbedrijf in zijn geheel wel zeer noodzakelijk.

Ondanks merkwaardige schriften ontbreekt ze echter, alvast voor bepaalde tijdspannen, toch altijd nog te veel.

De Hollandse detectiveroman als spiegel van een burgerlijke geestesgesteldheid

door

Dr. R. JANS

Wellicht is het dienstig allereerst een korte verklaring te geven van de titel die boven dit opstel prijkt. Het gaat dus over de detectiveroman, waarmee bedoeld worden alle gefantaseerde verhalen waarin een speurder, al of niet behorende tot de officiële politie, door middel van intellectuele arbeid de bedrijvers van een misdaad weet op te sporen of althans de wijze waarop de misdaad gepleegd is, duidelijk kan maken. Het gaat over de Hollandse vorm van deze roman, d.w.z. over de verhalen van deze soort welke door Noordnederlandse auteurs zijn samengesteld en volgens onze mening tegenover de veelal Angelsaksische voorbeelden een onmiskenbaar en autochtoon burgerlijk karakter vertonen.

Gedurende dertig jaar al is de detectiveroman in Nederland, zij het met lange onderbrekingen en enige schuchterheid, het onderwerp geweest van min of meer wetenschappelijke studie. Voor die schuchterheid bestaan wel redenen. Het detectiveverhaal wordt, ten minste in ons vaderland, terecht of ten onrechte niet tot de aanvaardbare literatuur gerekend, zodat nauwelijks een liefhebber van de schone letteren ronduit durft te bekennen dat hij in de late avonduren, en misschien al eerder, als hij de belletrie beu is, de voorkeur geeft aan bijzonder lichte lectuur waarin toch het element „denksport" net zwaar genoeg weegt om er een zeker gewicht aan te verlenen. En dan, il ne faut pas discuter ses plaisirs, zoals de romanist Jean Jacques Salverda de Grave een gedegen artikel *Over detectiveverhalen* besluit, waaruit de niet overwonnen schaamte nog spreekt [1].

Deze toon herkennen we nagenoeg bij alle auteurs over dit onderwerp, zelfs, al is het in mindere mate, bij de Indischman Edy du Perron in zijn *Dialogen over het detectiveverhaal* [2]. Wij Hollanders worden er niet gaarne op betrapt dat we bezig zijn met iets wat onze Calvinistische instelling ons dwingt onbenullig te noemen. Zo noemde Constantijn Huygens zijn marinistische raad-

(1) Vragen des Tijds 1930.
(2) De eerste dialoog in de bundel *De smalle mens* 1932. Met twee dialogen vermeerderd in 1937, uitgegeven in 1939.

selpoëzie de Korenbloemen op de akker van zijn zoveel belangrijkere politieke werkzaamheden. Geen nood, we hebben ze voortaan nuttig gemaakt door ze te gebruiken als examenstof voor toekomstige leraren in de Nederlandse taal.

Maar de beste wijze van verdediging is de aanval. Waarom niet ruiterlijk toegegeven dat de erkende literaire romanliteratuur voor een groot deel verzeild is geraakt in de binnenzee van uitzonderlijke psychologische problemen, die de eenvoudige lezer met zijn normale behoefte aan romantische verhaalkunst niet kunnen boeien. Het volk dat met de literatuur mee omhoog had moeten gaan, vindt nu zijn ontspanningslectuur in de veel verspreide, doorgaans Engels georiënteerde week- en damesbladen welke de intellectuelen veinzen niet te lezen ; of het moet zich tevreden stellen met verouderde en geminachte vertellers als Alexandre Dumas, Jules Verne en andere verguisde klassieken die ten minste verhalen te bieden hadden. Aan beide zijden van het IJzeren Gordijn laat men, zij het om sterk verschillende redenen, de officiële letterkunde gaarne links liggen.

Toch spreekt het vanzelf dat detectiveverhalen in de eerste plaats gelezen worden door dezelfde kategorie van mensen als die waartoe de auteurs ervan behoren. Zonder te willen beweren dat keukenmeidenromans worden geschreven door keukenmeiden, kunnen we toch stellen dat de meeste detectiveverhalen zijn geschreven door meesters in de rechten of personen met een soortgelijke, al of niet academische opleiding. Dit geldt zeker voor de Hollandse productie. De methode van het observeren, deduceren en combineren, verrijkt met de intuitie van een speurderstalent, past zo goed bij de universiteit als bij het detectiveverhaal. In het laatste vindt men immers de combinatie van een boeiende avonturenepiek met een overtuigende didactiek. Bij de verantwoording van zijn onderzoek treedt de detective vaak op als een pedante schoolmeester.

In een van zijn detectiveromans geeft Ivans, de oudste Hollandse auteur in dit genre, openlijk toe dat hij in zijn vrije tijd liever Karl May leest dan verheven auteurs. In een dialoog met de detective komt het volgende uit de bus : Een schrijver met fantasie en zonder de onweerstaanbare drang om zijn medemensen op de psychische ontleedtafel te leggen staat tegenwoordig in een slecht blaadje... bij de gestrenge heren critici. Maar toch zijn er duizenden die hem dankbaar zijn. Ik vermoed dat het zijn bedoeling is, voor die duizenden te schrijven en niet voor de heren critici. Helaas, zelfs Winnetou en zijn Apachen zijn niet altijd interessant genoeg om een met zorg beladen mens aan zijn eigen druk-

kende gedachten te onttrekken [3].

Commissaris Maigret, schepping van de Luikenaar Georges Simenon, leest in zijn beperkte vrije tijd telkens weer als een soort bijbel de werken van Alexandre Dumas, die hij met een zucht neer moet leggen, als de telefoon een nieuwe moordzaak aankondigt. De verwantschap van het detectiveverhaal met de avonturenroman staat dus wel vast, maar, zoals Du Perron beweert, alleen het eerste is zo boeiend gebleken dat het in de ziekenhuizen de zieken voor enige tijd van hun zorgen kon afleiden. Dat moet wel samenhangen met het element denksport waardoor het detectiveverhaal beheerst wordt. De lezer speelt het detectivespel mee, zelfs als hij zich in hoofdzaak passief gedraagt en zich ermee tevreden stelt als de „domme" Dr. Watson door een Sherlock Holmes beschoolmeesterd te worden.

Tegenover degenen die de literaire waarde van detectiveverhalen per se willen ontkennen, zou men van de weeromstuit kunnen betogen dat ze zich juist door een „klassieke", strakke vorm onderscheiden van de lintwormachtige, van week tot week en van dag tot dag bijgeschreven, als feuilletons gepubliceerde verhalen van het negentiende-eeuwse romantische genre. Tegenover *De graaf de Monte Christo,* waarin de abbé Faria als een vroege priesterdetective (1842) aan de ten onrechte gevangen genomen Edmond Dantès de motieven van zijn vijanden uiteenzet, vormen *De moorden in de rue Morgue* (1841) met ongeveer dertig bladzijden een juweeltje van afgerondheid. Maar aan het genie van Poe, de auteur van dit eerste werkelijke detectiveverhaal, wordt dan ook door niemand getwijfeld.

Men zou zelfs kunnen stellen dat het detectiveverhaal als zodanig even veel recht heeft op literaire waardering als de klassieke tragedie, welke in haar bouw eveneens aan strenge regels gebonden was en welke evenzeer, in de klassicistische periode, voor duizenden, onbekwame derderangsauteurs aanleiding geweest is tot de productie van een onafzienbaar aantal tragische mislukkingen. Du Perron citeert een enthousiasteling die een drietal werken uit de wereldliteratuur, wegens het thema van het zoeken naar een misdadiger, meteen maar bij het detectivegenre wil inlijven n.l. *Koning Oidipus* van Sophocles, *Hamlet* van Shakespeare en *De gebroeders Karamazow* van Dostojewski. Als het niet waar is, is het mooi gevonden, maar voor het laatste werk zou het onbekend blijven van de vadermoordenaar te wijten zijn aan een nog al ingrijpende Franse bewerking van het Russische origineel, waarin net als in *Misdaad en straf* de pleger van de moord van de aanvang

(3) *Geheime dienst,* Nr 2 der G.G.-serie 1926, blz. 131 en 167.

af bekend is. Met dat al blijft de roman dan toch een psychologische politieroman, die door de gedachte dat wij allen schuldig zijn, in ieder geval naar de geest, tot een hoger literair niveau verheven wordt. Maar deze gedachte vinden we dan later weer terug bij de priester-detective Father Brown van G.K. Chesterton. Dit is weer voor een Hollands theoloog aanleiding geweest om te constateren dat dank zij dezelfde Chesterton het detectiveverhaal geworden is tot een religieuze boodschap [4].

De strakheid van vorm welke we in menige detectiveroman ontdekken, wordt bepaald door de factor dat de auteur de oplossing van het probleem tevoren kent. Doordat hij die slechts geleidelijk uit de doeken doet, ontstaat de spanning waaraan de lezer ten offer valt. Er is altijd sprake van een terugblik, een inversie. De logica van het verhaal laat minder plaats open voor spontane toevalligheden dan in de avonturenroman, ja zelfs minder dan in het normale leven. Al te grote toevalligheden worden de auteur juist kwalijk genomen. Dan is het of hij er zich met een Jantje van Leiden afmaakt. Maar de te ernstig opgevatte logica bewerkt dat het verhaal daardoor gaat lijden aan een al te duidelijk waarneembare hersenconstructie. Het verhaal begint met het constateren van een misdaad, waarna het zoeken van de dader onder een aantal verdachten de spanning opvoert naar een katharsis.

Een ander procédé biedt nog meer gelegenheid tot psychologische verdieping. We bedoelen het hotelprocédé, zoals dat meermalen bij Vicky Baum te vinden is. De auteur plaatst een aantal van verschillende kanten gekomen personen in een gemeenschappelijke, voor allen gelijke situatie : een hotel, een geïsoleerd landhuis, een eiland, een schip, een trein, een vliegtuig ; hij werkt vervolgens in terugblik een aantal biografietjes uit tot een kritiek moment : een ramp, een brand, een bombardement of een gewone moord, waarop dan de personen volgens hun aard reageren. De mogelijkheden van deze techniek zijn nog lang niet uitgeput. Het is het procédé van de aloude Rahmenerzaehlung, een soort Canterbury Tales dus, maar steviger en logischer gebundeld. Het gevaar ervan is dat, als de schrijver het eenmaal beheerst, hij in staat is, met verandering van namen en situaties, een haast onbeperkt aantal van dergelijke romans in het licht te geven, waarnaar dan de leesgierige meute weer met grage tanden grijpt. Wil men voorbeelden, dan leze men *Stambul Train* van Graham Greene, niet de eerste de beste dus en *Murder in the Orient Express* van Agatha Christie. Heel goed en dichter in de buurt zijn de universiteits-detec-

(4) Prof. G. Van der Leeuw, *Het detectiveverhaal als spiegel van deze tijd,* De Gids 1944-45.

tiveromans *An Oxford Tragedy* van J.C. Masterman en *The Cambridge Murders* van Dilwyn Rees, beide van 1945.

De klassieke bouw van het detectiveverhaal kan zo tegelijk zijn triomf en zijn ondergang betekenen. Het gemakkelijk hanteren van een techniek leidt tot veelschrijverij en vervlakking, zelfs bij auteurs wier oorspronkelijk talent men niet kan betwijfelen.

De detective stamt af van de ridder uit de Keltische ridderroman als de bastaard uit een vorstelijke familie. Hij beweegt zich het vrijst en gunstigst in een Angelsaksische omgeving en is in dat milieu nog eerder Amerikaans dan Engels. Zelfs de Franse tak van deze dynastie kan herleid worden tot die ene stamvader Edgar Allan Poe, die in april 1841 het eerste detectiveverhaal schiep *De moorden in de rue Morgue.*

De Keltische ridderroman bevatte zowel het motief van de queste, het zoeken naar de verdwenen Graal of het Zwevende Schaakbord als dat van de edele ridder, die de zwakken verdedigt tegen de corrupte sterken. Bovendien is de verwantschap in sfeer tussen de Keltische ridder en de Angelsaksische detective al geografisch bepaald : pas in de laatste jaren komt de detective ook in Duitssprekende landen tot ontwikkeling, vooral bij de Zwitser Duerrenmatt.

De detective moet in principe een edel karakter bezitten, ridderlijk zijn ook in de gangbare betekenis van het woord : hij verdedigt dikwijls als eenling de vernederden en beledigden, herstelt het evenwicht tussen goed en kwaad, maakt zelf uit in hoever het kwaad moet worden gestraft, en behoudt zich het recht voor de misdadiger al of niet aan de rechterlijke macht over te leveren. Ten gevolge van dit eigenmachtig optreden komt hij soms lijnrecht te staan tegenover de gevestigde orde, die vertegenwoordigd wordt door de magistratuur en de officiële politie. Zoals in Leo Tolstoy's revolutionaire roman *Opstanding* van 1899 wordt dikwijls de moderne, onchristelijke maatschappij als de grote schuldige aangewezen, bij Chesterton en bij Simenon. De officiële ambtenaren, rechters en officieren van justitie vooral, worden aan de kaak gesteld in hun gebrek aan humane belangstelling, hun niet werkelijk geïnteresseerd zijn in het lot van de slachtoffers der samenleving, omdat hun gedachten worden weggetrokken naar hun eigen belangen, hun promotiekansen of gewoon maar hun particuliere genoegens. Kritiek op een verveelde magistratuur, die in de dagelijkse routine van het ambt, bedolven onder schijnzakelijkheid, het essentiële vergeet.

Geheel anders, een veld van spanningen, lijkt ons weer de Amerikaanse rechtszaal in de romans van Erle Stanley Gardner, waarin de gewiekste advocaat Perry Mason een aanvankelijk triomfante-

lijke, maar op den duur radeloze officier van justitie van repliek dient. De rechter is hier een boven alle kritiek verheven, ideële figuur. Het belangrijkste en omvangrijkste gedeelte van dit soort detectiveroman speelt in de rechtszaal, waar de advocaat als spil fungeert. De detective, leider van een particulier bureau, is op het tweede plan gedrongen, hij bezorgt als een paranimf de gegevens die de advocaat voor zijn niet altijd bonafide verdediging nodig heeft. Maar de beschrijving van de rechtszitting, met de spitse dialogen, is hier toch de hoofdzaak. De auteur Erle Stanley Gardner vierde zijn triomfen in de dertiger jaren, na de eerste wereldoorlog. Zijn boeken leidden een klimaatverandering in het genre in, gekenmerkt door verruwing van de zeden, een lossere moraal en een sterke drang naar het erotische, waarvan de romantische kanten meer en meer worden vermeden. De neiging tot verzet tegen de gevestigde burgerlijke orde bewerkte het ontstaan van het, vooral Amerikaanse, hard-boiled genre, een als vernieuwing gelanceerde ontaarding, waarin de speurhond, the sleuth, the freewheeling cop, the private eye geëvolueerd is tot een ladykiller en soms tot een complete boef. Als een concessie aan de veranderde smaak van het publiek beginnen deze romans meestal op de buitenomslag met de voorstelling van een onverklaarbaar ontklede jongedame, zodat de lezer bij voorbaat wordt gerustgesteld dat het erotische element niet verwaarloosd is. Bij Gardner komt deze jongedame later behoorlijk aangedost in de beklaagdenbank te zitten, waar ze verder een passieve rol speelt. Maar bij Dashiel Hammet, Raymond Chandler en Peter Cheyney, om te zwijgen van onze populaire tijdgenoot Carter Brown, is dit element veel sterker aanwezig.

De Franse roman policier, vanzelf erotisch geladen, vertoont de opvatting dat de officiële politie de zaak zelf wel aan kan. Dat is begrijpelijk omdat juist in Frankrijk, onder de beruchte minister van politie, Napoleons helper en tegenstander Fouché, de politiemacht eindelijk een officieel en respectabel karakter verkregen heeft. En vooral de politie in burgerkleding. Commissaris Maigret is alleen nog in zover particulier, dat hij bij kortzichtige superieuren niet voor vol wordt aangezien vanwege zijn weinig orthodoxe methoden. Ook de Engelse detectiveromans laten op den duur de door Poe geconstrueerde en door Sir Arthur Conan Doyle overgenomen tegenstelling tussen de geniale particuliere detective en de domme politieambtenaren vallen. Aanvankelijk komt de politieman voor den dag als vriend van de detective, ten slotte wordt de politieman zelf zo niet geniaal, dan toch zeer talentvol en verdwijnt de oerdetective van het toneel.

Een andere ontwikkeling is nog dat de belangstelling voor de

technische snufjes, van de afgebrande lucifers en de ongelooflijke vermommingen tot de moderne politiemethoden, vervangen wordt door een psychologische benadering van het probleem. Bij Simenon constateren we dat hij in sommige romans de commissaris-rechercheur zelfs geheel weglaat en de zaak alleen nog maar ziet van het standpunt van de misdadiger.

Zo komen we van de detectiveroman in de roman policier en van de roman policier in de Kriminalroman terecht en dan is de kringloop voltooid naar de roman over misdadigers, welke ook al in de achttiende eeuw bestond b.v. *Moll Flanders* van Daniel Defoe.

Naast de detectiveromans staan nog de spionageromans, waaraan sommige auteurs van detectives zich gewaagd hebben. We kunnen deze m.i. beter als een geheel apart staand genre beschouwen. Daar alle politieke stelsels en partijentegenstellingen vergankelijk zijn, kunnen deze romans toch nooit klassiek worden, terwijl de strijd tegen de misdaad wel een probleem zal blijven, zolang de mensheid bestaat.

Men zegt dat het gehele detectivegenre aan het verlopen is en in een dood slop terecht zal komen. Wie weet? Maar de groten van de soort Auguste Dupin van Poe, Sherlock Holmes van Conan Doyle en Father Brown van Chesterton hebben toch kans op een lang leven, zoals *De laatste der Mohikanen* en *Winnetou, opperhoofd der Apachen.*

De Hollandse detectiveroman

De detectiveroman is in Nederland betrekkelijk laat voor den dag gekomen. De eerste auteur die er zich aan waagde en er veel succes mee had, was de Fries Mr. Jacob van Schevichaven, die onder het Russisch klinkende pseudoniem Ivans in de eerste wereldoorlog het verhaal *De man uit Frankrijk* publiceerde, duidelijk in navolging van Sir Arthur Conan Doyle, de geestelijke vader van de onsterfelijke Sherlock Holmes, de geniale denkmachine welke toen al dertig jaar lang de gemoederen bezig hield. Maar het is geen slaafse navolging, want Ivans' verhalen zijn door en door Hollands in mentaliteit en levensopvatting. Dit ondanks het feit dat zijn detective Geoffrey Gill een — ouderloze en familieloze — Engelsman is, die in menig opzicht verwantschap vertoont met Sherlock Holmes. Maar terwijl de laatste niet veel meer is dan een vleesgeworden denkmachine met een tendenz naar het kwade — hij geeft zich over aan het misbruik van verdovende middelen — is de schepping van Ivans een in alle opzichten positief gericht en gaaf mens met een neiging tot moraliseren. Men zal hem nooit op iets onfatsoenlijks betrappen. Daartoe behoort onder meer het

overvloedig genieten van sterke drank, dat sinds de eeuwwisseling in de meeste provincies benoorden de Moerdijk niet meer tot de goede toon behoort. Wel rookt de detective een eindeloze ketting van sigaren en sigaretten, meestal ten koste van anderen, maar hij behoudt daarbij de kenmerken van een asceet. Terwijl Sherlock Holmes een vrouwenhater is, wat hem in zijn gevaarlijk beroep wel te pas komt, kent Geoffrey Gill in zijn leven precies twee zeer romantisch geschilderde liefdes, waarvan de eerste ongelukkig is en de tweede met een ideaal huwelijk wordt bekroond. Zijn houding tegenover de schone sekse is altijd zeer ridderlijk en het opbeuren van gevallen vrouwen een van zijn specialiteiten. In verscheiden romans van Ivans, wier lezing de schrijver dan in een voorbericht aan jeugdige lezers ontraadt, wordt het lot van deze ongelukkige schepsels in een wat meewarige toon bezongen. Bij de bestraffing van misdadigers blijft Geoffrey Gill een humaan standpunt innemen: voor hem geldt vaak het Summum ius, summa iniuria. Als hij een menselijke verklaring voor het plegen van misdaden kan geven, zal hij het zelfs billijken dat de misdadiger zich door zelfmoord aan de doodstraf onttrekt. Gewoonlijk is die misdadiger iemand uit de hogere standen, zodat tegenover een positieve waarde van onafhankelijkheid ten opzichte van de letter van de wet een negatieve komt te staan van overdreven eerbied voor de rijken. In de Engelse romans heeft de eerbied voor de adel een snobbistisch karakter [5]. In de Hollandse ligt het accent anders. Omdat in Holland met zijn republikeinse tradities de adel als stand een geringer rol in het maatschappelijk leven heeft vervuld, wordt de eerbied voor de geboorteadel vaak automatisch vervangen door ontzag voor de rijke burgers. Dat kan samenhangen met Calvinistische opvattingen, volgens welke rijkdom doorgaans de beloning is voor een deugdzaam leven. Een misdadiger is in dit milieu een anomalie, een tragische figuur, die men niet op de normale manier kan behandelen. Opvallend is daartegenover de meer beschermende dan minachtende toon, welke bij Ivans doorklinkt als er sprake is van „werkmensen", arbeiders. Net als in de ridderroman komt het volk er vooral voor in de vorm van personeel : huisbedienden, chauffeurs, tuinknechts en... politieagenten.

Ivans heeft een paar maal geprobeerd op een fatsoenlijke manier van zijn Geoffrey Gill af te komen, maar het is hem evenmin gelukt als Sir Conan Doyle zijn eenmaal ontworpen Sherlock kon kwijtraken. In het twaalfde deel van zijn eerste G.G.-serie laat

(5) Th. C. Van Stockum, *De held en zijn helpers in de detectiveromans van Ngaio Marsh, Dorothy Sayers en Margery Allingham,* Levende Talen, Berichten en mededelingen van de „Vereniging van Leraren in Levende Talen", nummer 210, juni 1961.

de auteur de detective te Boedapest door communisten doodschieten. Daarna vindt hij een vrouwelijke detective uit in de zogenaamde May-serie, welke niet populair wordt en maar zes delen kan halen. G.G. keert dan weer terug in een tweede serie van twaalf delen, waarbij de auteur voor de moeilijkheid komt te zitten dat alle avonturen voor 1920 moeten plaats vinden, het sterfjaar van G.G. Want de detective kon niet verrijzen om der wille van de waarschijnlijkheid. Ivans was overigens vindingrijk genoeg in het bedenken van situaties. Na een aantal uitwijkpogingen in losstaande avonturenromans met telkens andere hoofdfiguren en detectives, waaronder een Amerikaanse, die echter zeldzaam op elkaar gelijken, probeerde hij het in 1931 met een Hollandse detective, dus met de totaal oorspronkelijke Hollandse detectiveroman. Deze bracht het niet verder dan zes delen. In deel vier kwamen weer figuren uit de G.G.-series voor. Ten slotte gaf Ivans de kamp op en lanceerde een derde G.G.-serie, welke na het zevende deel onderbroken werd, doordat de auteur in 1935 overleed. Geoffrey Gill is after all te levensvatbaar gebleken.

Du Perron heeft Ivans geprezen als de verdienstelijke beschrijver van de gemiddelde Hollander [6]. Dat gaat wel op voorzover het de beschrijving betreft van de gemiddelde Hollandse intellectueel, in welke gedaante de ik-zeggers achter wie de auteur schuilgaat, verschijnen : een arts, een musicus, een leraar, een journalist, een kunstschilder, een diplomaat, allen vervangers van de Dr. Watsonfiguur van Conan Doyle. Maar de belangrijkste onder hen, in niet minder dan drie en dertig romans, is de oerdegelijke, kapitaalkrachtige Haagse advocaat Mr. Willem Hendriks.

Helemaal Hollands is hij niet. Zijn moeder was een Engelse en hij is getrouwd met Lady Maud, de jongste dochter van Lord Stockton, Peer van Engeland. Een mésalliance dus. Maar in dit zeer gelukkige huwelijk heeft mevrouw Hendriks haar hoogadellijke allures allang laten varen voor de voortreffelijke eigenschappen van de Hollandse huisvrouw. Pas wanneer de omgeving meent haar hautain te mogen behandelen of haar niet-adellijke echtgenoot te kleineren, kruipt het bloed waar het niet mag gaan en zet ze haar adellijke stekels op. Maar met dat al is de eerbied voor de adel in deze romans een gegeven, waarmee de relatie met de ridderroman weer wordt bevestigd. Voor de rest is Mr. Willem Hendriks het type van de doorgefourneerde Hollandse liberaal. In godsdienstig opzicht is zijn Calvinisme afgesleten tot een vrijzinnig christendom boven geloofsverdeeldheid, maar hij is nog altijd antirooms. Op een fatsoenlijke manier natuurlijk : zijn strijdmiddelen

(6) Du Perron t.a.p. blz. 60.

ontberen alle heftigheid waaraan het zuidelijke anticlericalisme soms mank gaat en hij velt zijn veroordelingen zo terloops laatdunkend dat geen katholiek er aanstoot aan zou kunnen nemen, laat staan er zich tegen zou kunnen verweren. Tot voor tien jaren waren de romans van Ivans dan ook zeer gewild in de populaire leesbibliotheken en in de laatste jaren blijft de prijs van zijn boeken, welke alleen nog antiquarisch te koop zijn, stijgen.

Mr. Hendriks geeft voor nuchter te zijn ; in werkelijkheid is hij juist erg romantisch met een sterke gevoeligheid voor romantische landschappen en de vrije natuur, maar hij laat dat niet graag merken. In zijn vroege romans geeft Ivans uitvoerige landschapsbeschrijvingen, in zijn latere breekt hij ze eerder af, b.v. de omgeving van het Limburgse Valkenburg, waarvan hij veronderstelt dat ze de lezer bekend is [7]. Overigens geraakt zelfs G.G. voortdurend meer onder de bekoring van het Noordnederlandse landschap, dat de buitenlander zo weinig kent. Men heeft Ivans er wel een verwijt van gemaakt dat hij zijn werken zo weinig in Nederland zelf liet spelen. Het motief van Mr. Hendriks is dan dat de Engelse detective nu eenmaal niet zo vaak in Holland opereerde. De belangrijkste reden zal echter zijn dat de auteur Ivans, die een functie bij een levensverzekeringsbedrijf bekleedde en later directeur was van het bureau Colonial International, niet alleen geregeld in het buitenland te doen had, maar daar ook zijn vacanties doorbracht. Zijn moorden en andere misdaden gebeuren meestal in bekende vacantieoorden en in de vacantietijd. Kennelijk moesten ze zowel de auteur als de lezer ontspanning bezorgen. En de aanwezigheid van zijn vrouw en zijn pleegdochter bij het merendeel van die ellendige experimenten bewijst weer hoe een Hollands auteur nu eenmaal niet schijnt te kunnen ontsnappen aan de gezelligheid van het familieverhaal [8]. Op die vacantiereizen dus, in de Eifel, in de Harz, in de Dolomieten ; in Wenen en Boedapest ; aan het Comomeer en dat van Lugano ; in Engeland, Schotland en Noorwegen ; in het Zillerdal en aan de Riviera ontmoet Mr. Hendriks de buitenlanders, tegenover wie hij de onbewust superieure houding aanneemt van ons eigen Holland. Neem het hem niet kwalijk. Zelfs de zuidelijke Vondel is blijkens een zijner eerste drama's onder de bekoring gekomen van de mythe dat tussen de Heer en Holland een vast verbond zou bestaan [9]. Alleen de Engelsen worden, ondanks hun respect voor de adel, als van gelijke geboorte

(7) *Het landhuis van mevrouw Kortland,* nr 10 der 2de G.G.-serie, 1929, blz. 17.
(8) Du Perron t.a.p. blz. 60.
(9) *Pascha,* Verghelijckinghe van de verlossinghe der kinderen Israels met de vrijwordinghe der Vereenichde Nederlantsche provincien.

beschouwd, de Duitsers zijn — op enkele verheven geesten na, maar zoek die niet onder de ambtenaren — grof, chauvinistisch, militaristisch, slaafs en oorlogszuchtig; de Oostenrijkers en de Hongaren komen er wat gunstiger af ; de Italianen zijn romantisch, heetbloedig en bijgelovig, maar ze houden van hun vaderland ; de Russen zijn onbeschaafd en omkoopbaar. Na de revoluties van 1917 en 1918 incarneren de Russische, Duitse en Hongaarse communisten het kwaad op aarde, maar dit communisme, waartegen twee romans van Ivans zich speciaal richten, wordt gezien als een primitief anarchisme, de boeman waarmee het marxistisch-leninisme zo goed als geen verwantschap vertoont. De ideale detective G.G. verliest zijn leven in de strijd tegen bolsjewieken in Boedapest en daaruit blijkt wel hoe diep de angst voor deze revolutionairen bij de auteur zat. Maar zijn opvattingen komen niet alleen voor zijn eigen rekening, hij is in dezen de spreekbuis van een hele generatie van Hollandse bourgeois uit het tijdvak tussen de twee wereldoorlogen. Het is opmerkelijk hoe weinig aandacht aan de Belgen besteed wordt. België wordt alleen maar vermeld als een land waardoorheen men naar Frankrijk reist. De opmerkingen over België en de Belgen zijn dan ook uiterst schaars, wat ik weer zou willen aanwijzen als een typisch Hollands verschijnsel. Toch komt in de detectiveroman *Het Spinneweb,* die grotendeels in Zuid-Frankrijk speelt, wel een en ander over de Belgen voor, dat niet bijzonder gunstig klinkt, al betreft het dan douaneambtenaren. Wat dunkt U van „een opdringende Belg, een soort Vlaamsen John Bull, met 'n pet op en een rood hoofd" of „een dikke Belgische beambte, wiens uniform zodanig om borst en buik spande, dat van elken knoop uit een diepe plooi hem om het lichaam liep,... scheen er een pervers genoegen in te scheppen, geen voorwerp in mijn koffer op zijn plaats te laten". Maar behalve dat Ivans hier duidelijk bepaalde rancunes spuit, moet men voor ogen houden dat dit proza geschreven is in 1921, toen de Belgische regering in Noord-Nederland niet bepaald populair was [10]. In 1929 is het weer wat opgeklaard. Dan constateert de auteur, doelende op de Limburgers met hun lachjes en knipoogjes, dat „onze landgenoten in het Zuiden gemoedelijk *zijn,* "en sprekende van een kellner in Maastricht : „Zelfs had het er een ogenblik iets van, dat hij mij op de schouder kloppen zou. Maar hij bedacht zich bijtijds". De Hollandse afkeer van openlijk fysiek contact, plus de duidelijke angst voor het gemoedelijk doorbreken van de maatschappelijke „afstand" zijn hier apert. Het hoort immers niet zo! [11]

(10) *Het spinneweb,* Nr 8 der 1ste G.G.-serie.
(11) *Het landhuis,* blz. 52.

De Hollander heeft een overdreven gevoel voor humor ten aanzien van afwijkende uitspraken van het Nederlands. Dat vinden we in de literatuur al in Breero's *Spaanse Brabander* en traditioneel bij Langendijk, Hildebrand, Van Lennep en de goedkopere humoristen. In het dagelijks leven is hij geneigd te lachen, ingehouden te lachen, als buitenlanders hun best doen Nederlands te spreken. Eigenlijk mogen alleen Hollanders Nederlands spreken en bovendien laten ze graag merken dat ze behalve deze, hun eigen taal, nog een mondjevol, zelfs vloeiend, andere talen spreken. Mr. Willem Hendriks spreekt er ongeveer een dozijn, natuurlijk ook Frans.

Het is ons nooit helemaal duidelijk geworden waarop de overtuiging berust dat de noordelijke uitspraak van het Nederlands, met de harde ch en zonder de zachte g, beter is dan de zuidelijke, maar in Holland is dat een axioma. Daarbij mag de intellectueel zich te buiten gaan aan het invoegen van barbarismen, zelfs Maleise, zonder dat men een moment aan het oer-Hollandse karakter van zijn taalbehandeling zal twijfelen. Hij demonstreert daarmee alleen zijn talenkennis.

In de detectiveroman komt dit internationaal gekleurd Nederlands voor, doordat dit genre het vlotte jargon behouden heeft van de vrijetijdsbesteding van universiteitsstudenten. Bij de oude, degelijke Ivans, die in zijn gehele levenshouding de opvattingen verraadt van vooroorlogse studentengeneraties, blijkt dat minder dan bij latere auteurs als Havank, de redacteur van Vrij Nederland H. Van der Kallen, die na hem de publieke smaak veroverd heeft. Ivans wortelt nog in Hollandse tradities. Bij hem komt telkens die schuchtere humor om de hoek kijken die, ofschoon verwant met het humoristisch realisme van een Charles Dickens, in Nederland toch een eigen stijl gevonden heeft bij letterkundigen in de trant van Beets, Kneppelhout, Van Lennep en zelfs bij de Batavus Droogstoppel van Multatuli. Zijn Mr. Willem Hendriks is de gemiddelde Hollander. Hij bezit de braafheid van Maurits Lijnslager, van Ferdinand Huyck en vanzelf van de brave Hendrik, maar zo dat die braafheid voor de gemiddelde lezer acceptabel is, omdat ze hem van de kleuterschool af is voorgehouden. In die braafheid heeft hij zijn gevoel voor humoristische situaties behouden en dit is wel zijn kracht, dat hij ook zichzelf humoristisch kan bezien. Het is de humor van de burger die net wat meer bereisd is, net wat meer van de wereld gezien heeft, net wat meer savoir vivre bezit dan het merendeel van zijn landgenoten.

Wil men een — weliswaar luguber — vertekend beeld van deze landgenoten, de Hollander zoals een Belg hem kan zien, dan leze men de romans van Georges Simenon *Un crime en Hollande, L'Assassin,* en vooral *L'Homme qui regardait passer les trains,* wier

uitgangspunt telkens een stadje in het Noordoosten is, met de meesterlijk geschilderde sfeer van de nostalgie der verregende weidelanden en de zwaarmoedig-trage bewegingen van de deftige, zwaar-op-de-handse burgers. De stamgasten van een café, de leden van een herensociëteit, de dokter, de notaris met hun logge, noordse echtgenoten ; met hun wanhopig simuleren van een pseudo-Franse levenskunst, hun voorgewende kennis van wijnsoorten in een land dat niet voor de wijn bestemd is, hun uitbreekpogingen uit een in conventies verstarde, bekrompen samenleving. Dezelfde bedrukte atmosfeer waarin veel romans van Simon Vestdijk spelen en waaruit Slauerhoff naar China vluchtte. Maar de Hollandse werkelijkheid is het waarschijnlijk evenmin als de Vlaamse caricatuur welke Simenon tekent in zijn Maigret-roman *Chez les Flamands* over het leven der Vlamingen in het Franse Maasstadje Givet. Er is te veel van Simenon zelf in.

Ook de romans van Havank en Roothaert nemen de Nederlandse deftige burger op de korrel, waarbij even moet aangetekend worden dat het Hollandse woord „deftig" een ander begrip dekt dan het Vlaamse homoniem. Mr. A. Roothaert, dertig jaar jonger op zijn minst dan Ivans, vertegenwoordigt de generatie welke in 1914 de luitenantsleeftijd had, zoals kan blijken uit de niet geheel onhistorische roman *Spionnage in het veldleger.* Maar deze auteur wordt kennelijk door andere, te zeer anticlericale rancunes bewogen dan door verzet tegen de vorige generatie. Zijn humor heeft af en toe iets bitters, wat zijn overigens vlot-leesbare, geestige verhalen ontsiert. Maar Roothaert heeft in het detectivegenre zijn epigonen.

Havank is vrolijker gestemd. Hij sluit aan bij een humoristischer genre van detectiveverhalen dat in Engeland opgeld deed en waaraan zelfs Ivans al tol betaalde [12]. De detective is meer een jolige vrijgezel geworden met een onmisbaar factotum als bediende. De man Jeeves van Wodehouse en de Bunter van Lord Peter Whimsey bij Dorothy Sayers. Havank blijft niet in Brabant hangen, met uitstapjes naar Antwerpen, maar vlucht naar het Zuidse Frankrijk, waarheen hij de Amsterdamse gein overplant. Zijn inspecteur Sylvère trouwt met een Française ; zijn inspecteur Carlier, alias De Schaduw, volkser dan zijn jongere, studentikoze collega, wordt in iedere volgende roman, hoewel hij een Fransman moet voorstellen, Amsterdamser en olijker. Havank toont een voorkeur voor de Franse esprit. Zijn detectives, officiële politiemensen, trachten Fransen te zijn met flitsende geestigheden, maar in de praktijk verzanden ze te gemakkelijk in platvloerse humor. Ze misbruiken rooms-klinken-

(12) o.a. *De dissonant,* nr 4 van de 2de G.G.-serie, 1927.

de kerkelijke termen in anticlericale zin. Er ligt een accentverschil als tussen de Franse *Roman du Renard* en het Vlaamse *Van den vos Reynaerde,* dat de humor niet in het erotische zoekt. Probeert de Noorderling het in de Franse stijl, dan loopt hij gevaar plat en leukerig in plaats van spits en geestig te worden. Sommige geestigheden worden minder aanvaardbaar buiten het milieu waar ze thuis horen.

Een bijna onverklaarbare hebbelijkheid van de Hollander is dat hij met en ondanks zijn Calvinistische levensstijl, zo gemakkelijk naar het Franse neigt, waardoor de Vlamingen de indruk kunnen krijgen dat ze door hen in de steek worden gelaten. Is het de invloed van de Hugenoten, de nawerking van het classicisme of eenvoudig het feit dat het Hollands toch nooit wezenlijk bedreigd werd? De Franse tijd heeft bij ons te kort geduurd om een langdurige antipathie tegen de Fransen te bewerken en later is de bewondering van de Franse beschaving blijven bestaan in dezelfde tijd dat de laatste resten van de negentiende-eeuwse verfransing geleidelijk maar zeker, ook in de zuidelijke provincies, worden opgeruimd. Het Frans heeft niet opgekund tegen de toenemende verhollandsing van de Noordnederlandse samenleving. Maar tegelijk trekken duizenden toeristen zonder rancunes Frankrijk binnen. De detectiveromans van Havank zijn een weerspiegeling van deze tendenz.

En dan de ernst in het detectiveverhaal. Havank neemt de ontknoping van de verwikkelingen veel minder ernstig dan Ivans. Men kan erover twisten of een te grote dosis humor tot ontaarding van het genre moet leiden, maar ieder detectiveverhaal bezit al de kern dat men een moord fantaseert om er ontspanning uit te putten. De moord moet er zijn omdat moet worden aangetoond hoeveel vernuftiger de speurder is dan de misdadiger ; hoe zwaarder de misdaad, des te verhevener het vernuft van de detective. Het betreft een abstracte moord, zoals een schaakspel een abstracte veldslag is. Du Perron sprak van het sprookje van de misdaad, waaraan een ander toevoegt : ja, maar het heldendicht van de detective [13]. In de oudere romans blijkt slechts weinig van deernis met het slachtoffer, dat komt pas later, bij de meer psychologische detective aan de orde. Het niet ernstig nemen van de misdaad laat in principe de humoristische versie toe, doch er is een grens die niet overschreden mag worden.

In de twintiger jaren schreef Herman Heyermans in aansluiting bij zijn Falklandjes een koddige detective *De moord in de trein.*

(13) G.Th. Kempe, *Misdaad en misdadiger in de detectiveroman,* in de bundel *Droom en onthulling,* 1948.

Maar dat is eerder een parodie, net als *De avonturen van Bill Clifford* door Godfried Bomans en die van commissaris Poesiat en inspecteur Boyarski, welke Jan de Hartog, onder het doorzichtige pseudoniem Fr. Eckmar, publiceerde onder titels in de trant van: *Spoken te koop* en *Een linkerbeen gezocht.* Dan zijn er de spotbewerkingen van Sherlock Holmes door F. Bordewijk [14]. Ten slotte komt deze humoristische tak van detectives echter op een dood spoor terecht. We bereiken misschien het peil van P.G. Wodehouse, maar niet dat van Dorothy Sayers met haar boeiend-geestige Lord Peter Whimsey.

De tegenwoordige Hollandse productie beweegt zich in twee richtingen. De meer serieuze richting van Ivans, Middendorp, Willy Corsari, Defresne e.d. is vlak na de oorlog weer ingeslagen door de voormalige Oostindische ambtenaar W.H. van Eemlandt, die zich op late leeftijd ontpopte als auteur van „romans policiers", kennelijk onder Franse invloed. De spanning tussen de particuliere detective en de officiële politie is grotendeels opgeheven. In een paar romans speelt de gewezen advocaat Reiziger een hoofdrol, die geen Geoffrey Gill meer van node heeft, maar elders is het de Amsterdamse hoofdcommissaris Van Houthem, die heel veel lijkt op zijn Parijse collega Maigret. Hij mist echter diens knorrige somberheid, slaperigheid en drankzucht. Hij is evenmin humaan als de Fransman, maar in ontstellende mate, wat Mr. Hendriks zo graag had willen zijn, Hollands nuchter en zakelijk. De kalme humor is in deze verhalen ondergeschikt aan de ernst van het verhaal, het relaas over het harde werken van een team politieambtenaren. De sfeer is Amsterdams met af en toe een blik in het Hollandse binnenhuisje, waaruit de telefoon de commissaris van zijn lezende vrouw aan de andere zijde van de haard, wegroept naar zijn harde plicht, op het moment dat hij de klok bijzet en van plan is naar bed te gaan. Dezelfde sfeer die we proeven in de mémoires van werkelijke politiemannen als commissaris Voordewind en de oud-adjudant-rechercheur Groen, waarin het optreden van de hoofdstedelijke politie voor en gedurende de oorlog beschreven wordt. Notities en herinneringen van oerdegelijke Hollandse kleine middenstanders zonder allure, maar ook zonder blaam. Na Van Eemlandts overlijden in 1955 is een zijner manuscripten *De vijfde trede* door zijn dochter Hella Haasse voltooid en postuum uitgegeven. Volledigheidshalve vermeld ik van de ernstige soort nog *De moord op de plas* van Prof. P. Geyl, dat deze geleerde in 1941 in Buchenwald geschreven heeft en dat een zeer gunstig onthaal vond.

De tweede richting is die van de hard-gekookte detectiveromans

(14) *Mevrouw en meneer Richebois,* 's-Gravenhage 1954.

uit de Verenigde Staten, waarin de detective in zijn strijd met de corrupte politie enerzijds en met de supergangsters anderzijds, verworden is tot een vrijbuiter. Om de Amerikanen recht te doen, vergete men niet dat de detectiveroman slechts een gefantaseerde werkelijkheid biedt. Gaat men deze vermeende werkelijkheid naar Europa overplanten, dan krijgt men een dubbel vertekend beeld. De aansluiting kon ontstaan, doordat al in de verzetsliteratuur het motief van de kamp tussen de eerlijke strijder en een corrupte bezettingsoverheid aanvaardbaar geworden was [15].

Een voorbeeld van verzet tegen de burgerlijke orde in het algemeen is een roman die niet tot de detective fiction behoort, maar er elementen aan ontleent n.l. *Eenzaam avontuur* van Anna Blaman (1947). In dit psychologisch concept loopt het verhaal over de detective, als een roman in een roman, evenwijdig met de werkelijke gebeurtenissen, de ontwikkeling van een echtscheiding. De bedrogen en teleurgestelde echtgenoot projecteert zijn gevoelens van onmacht in dagdromen, waarin hij als de detective King een giftmengster — symbool van zijn ontrouwe vrouw — vermoordt. Deze detective wordt dan voorgesteld : cynisch als een moderne duivel, *omdat dat nu eenmaal de moderne stijl is* [16].

Maar de onontbeerlijke moraal blijft bestaan, want de opvatting van een ridderlijk wreker van onrecht is niet geheel prijs gegeven. Het is wel typerend dat Blaman voor deze gewaagde, als pornografisch gelaakte roman juist de vorm van een detectiveverhaal gekozen heeft, het a-literaire genre dat officieel wordt geminacht en doodgezwegen. Daarmee was de uitdaging aan het strenge Hollandse gezelschapsleven bevestigd, dat in zijn veilige binnenkamers aan de detectiveroman verslaafd is. Het beleeft daarin zijn „eenzame avonturen", de in een maatschappij van traditionele zeden opgesloten burger vlucht in het sprookje van deze tijd.

Voor de opgroeiende jeugd die in detectiveverhalen werkelijkheidsbeschrijvingen ziet, kan de hard-gekookte soort gevaarlijk zijn. Bij voorbeeld *Oponthoud in Rome* door Joop ten Broek, dat geschreven is in een verzorgd, bijna poëtisch Nederlands. De held is een losgeslagen, jonge Hollandse intellectueel, die na zijn ontslag uit het vreemdelingenlegioen in opdracht van een zonderlinge, internationaal georganiseerde politieinstantie met onorthodoxe methoden een Amerikaanse bende binnen Rome helpt opruimen. Rome... d.w.z. de Via Veneto. Alle ingrediënten zijn aanwezig : de gebruikelijke vecht- en moordpartijen, de danseresjes en vampiermeis-

(15) Jan van Marxveldt, *De drijfjacht van David Napoleon,* 1944, dat uit een opgekropt gemoed overloopt van haat en erotiek.
(16) *Eenzaam avontuur,* Amsterdam 1948, blz. 19.

jes à la Carter Brown, de onburgerlijke verhoudingen, de verdovende middelen, m.a.w. de gepopulariseerde moderne literatuur, zoals die door de brede massa gelezen kan worden.

De doxologie van de detectiveroman is te volgen aan de hand van artikelen welke aan dit onderwerp zijn gewijd. Afgezien van de recensies zijn het er weinig, maar toch meer dan men zou verwachten. Salverda de Grave was op dit terrein wel de eerste. Hij wees op de algemene behoefte aan boeiend verhalende literatuur en op het intellectualisme waardoor de detectiveroman zich van de avonturenroman en de mysterieroman (het spookverhaal) onderscheidt. Karaktertekening leek hem overbodig, maar daarom mag een detectiveverhaal ook nooit langer zijn dan een short story. Wie van het gegeven een roman wil maken, moest bij voorbaat mislukken, zoals onze Ivans, wiens burgerlijke saus alleen maar een truc zou zijn om de echtheid van de historie te suggereren. De lezer mag de eis van realisme niet eens stellen, hij moet bereid zijn mee te spelen, als de toeschouwer bij een toneelvoorstelling, die immers ook een gegeven kader als traditioneel accepteert. Maar alleen bij een Poe en een Chesterton is het genre literaire kunst geworden [17]. De leraar Zaalberg schreef in 1938 over de didactische waarde van het detectiveverhaal [18].

Het volledigste overzicht van het probleem geven de drie dialogen van Du Perron, die we al eerder hebben vermeld en bij wie de lofzangen op Chesterton en Dorothy Sayers ontbreken, hij erkent alleen Sherlock Holmes, en een uitvoerige monografie van de Duitser Walter Gerteis, waarvan in 1955 te Rotterdam een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Op het spoor der detectives*. De Groningse hoogleraar in de theologie Van der Leeuw, bewonderaar van Chesterton en Sayers, constateerde in *De Gids* dat meer dan de helft van zijn collega's aan de detectiveroman verslaafd was. De jurist Kempe legde verband tussen de particuliere detective en de liberale voorkeur voor het particulier initiatief. In het heldendicht van de detective zijn misdaad en misdadiger slechts attributen, zodat het criminologisch van weinig waarde is.

In 1956 vat W.H. Staverman de stand van het onderzoek samen in de streng-wetenschappelijke *Nieuwe Taalgids*. Hij heeft weer prijzende woorden over voor Ivans en kondigt een proefschrift aan over het Nederlandse detectiveverhaal, dat echter bij mijn weten nog niet verschenen is. Wel promoveerde in dat jaar de jurist P.H. de Vries aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op een in het Engels gepubliceerd proefschrift met de titel *Poe and after, the*

(17) Vragen des Tijds 1930.
(18) Levende Talen, nummer 99, 1938.

detective story investigated. De Nederlandse productie van het genre kan er voor deze psycho-analyticus, althans bij Ivans, Willy Corsari, Professor Geyl en Van Eemlandt, op z'n gunstigst net mee door. Ze heeft een uitgesproken bourgeois karakter en haalt het niet bij de Engelse. In deze christelijke hoek bepaalt de waardering zich weer tot Poe, Chesterton en Sayers.

Dr. W.H. Nagel van de Leidse universiteit signaleerde als eerste in Nederland de neiging van de lezer om zich te identificeren dan weer met de misdadiger en dan weer met het slachtoffer, zodat het detectiveverhaal zou tegemoet komen aan de menselijke behoefte om a-sociaal te zijn zonder de gevolgen daarvan te moeten dragen [19].

Het detectiveverhaal is van academisch-intellectuele afkomst, wat in de stijl en taal ervan tot uiting komt. De Hollandse vorm ervan is weinig oorspronkelijk en leunt sterk tegen het Engelse voorbeeld aan, maar vertoont nationale trekken in verteltrant, persoonsbeschrijving en enscenering. Een literair peil wordt niet bereikt, maar ook niet nagestreefd. In zijn degelijke vormen wil de Hollandse detectiveroman ontspanningslectuur bieden met behoud van de vaderlandse, conventionele deugden: eerbaarheid, respect voor het gezag en de gezagsdragers, ontzag voor een door God verordoneerde standenindeling, burgerlijk fatsoen, bezadigde nuchterheid en zelfs onder vrijzinnigheid gecamoufleerde godsdienstzin. Waar de auteur daarmee de draak steekt blijkt hij te parodiëren, de zogenaamde onburgerlijke student volgt slechts het conventioneel patroon van het verzet der zonen tegen hun vaders. Ook die student wordt op den duur een conservatief burger, voor wie de detectiveroman een vacantie in het buitenland betekent en nooit het normale leven van elke dag [20].

(19) *Lezend over misdaad,* Tijdschrift voor strafrecht 1953.
(20) Zie overigens *Moord in Moordrecht* van J. Presser, Amsterdam/Brussel 1962.

De familie Diricksens tot dewelke Eugeen Zetternam behoorde

door

Ger SCHMOOK

1

Onze oud-leraar Frans van Cuyck heeft in 1892, zowat twintig jaar vóór hij ons met afgemeten woorden, maar bewogen, de figuren van de jonggestorvenen van de Vlaamse letteren voorstelde, in een paar bladzijden de knapste, objectieve synthese gegeven van het verschijnsel Zetternam, toen hij voor het *Nederlandsch Museum* [1], zevenendertig jaar na het overlijden van de auteur, diens œuvre aan een critisch oordeel onderwierp. Enkele passages volgen hier :

Indien de Duitschers nooit uitgeklaagd geraken over het ontijdig afsterven van Körner en Wilhelm Hauff, terwijl het verdriet van Engeland niet minder groot is over Shelley en Keats, beiden weggerukt in de volle ontwikkeling van hun buitengewoon talent, hoeveel te meer reden tot treuren en schreien hebben wij Nederlanders dan niet, uit wier dun bezette rei van kunstenaars in poëzie en proza de dood zoo menigen jongen man is komen halen, waarop al onze hoop gevestigd was! Bellamy, De Genestet, Hemkes, Rodenbach, Perk, Zetternam... welk verlies voor onze literatuur, die niet al te veel klinkende namen heeft aan te wijzen!

Voor ons, Vlamingen, in 't bijzonder, is 't verlies van Eugeen Zetternam eene ramp geweest, des te pijnlijker voor onze vaderlandsche eigenliefde, naarmate wij dieper doordringen in de lectuur van 's mans werken, want deze getuigen van eene begaafdheid, door geen enkelen onzer schrijvers op gelijken leeftijd aan den dag gelegd.

De naam van Eugeen Zetternam, zooals men weet het pseudoniem van Joost Jozef Diricksens, is voldoende bekend in 't Vlaamsche land, en F. Jos Van den Branden schonk ons eene biografie, waaraan het moeilijk zal wezen ooit nog iets toe te voegen. Maar zoo wij ons niet bedriegen, hebben de gewrochten van Eugeen Zetternam nimmer het voorwerp uitgemaakt eener letterkundige studie, alhoewel zij zulke onderscheiding ruimschoots verdienen, in velerlei opzichten. Wel loopt er geen enkel meesterstuk onder en zou onze letterschat weinig armer zijn, indien wij Zetternams scheppingen bij geval kwamen te verliezen; wel bieden ons deze geene fijne en

(1) *Eugeen Zetternam 1826-1855 ;* 7e en 8e afl., 892 ; gedagt. 21 april 1892. Gent, Annoot-Braeckman. Overdruk.

verfijnde kunst te genieten, als waarop Multatuli en Vosmaer, of Couperus en Van Eeden hunne lezers vergasten, doch het zijn niettemin merkwaardige uitingen van een veelzijdig talent, waaraan ongelukkiglijk vorming en rijpheid hebben ontbroken.

.....

't Is echter verbazend, hoeveel wetenschap van allen aard Zetternam zich door lectuur en studie had eigen gemaakt, zonder ooit te bezwijken onder de bekoring der autodidacten, welke hunne geleerdheid zoo gaarne ten toon spreiden. In zijn korte, pas tien jaar lange schrijversloopbaan, heeft hij alle prozavakken beoefend: roman, novelle, vertelling, drama, kunstgeschiedenis, de critiek en het vlugschrift. Als onvolwassen jongeling franschgezind, is hij later een der overtuigdste verdedigers der Vlaamsche beweging geworden, een der kloekste en nooit rustende strijders voor het herstel onzer taalgrieven. Bovendien heeft hij nog voor andere rechten gestreden, namelijk voor die van

„Het volk-bezielde werktuig, dat uit de aarde
Het vet moet persen en den overvloed,
Dat met zijn zweet het slijk verkeeren doet
In goud, — en honger lijdt, wat schatten 't gaarde [2]".

Hij heeft de zaak van den arbeider voorgestaan met zulke mate van geestdrift en verstand, dat de socialisten in Vlaamsch-België hem uitroepen als hunnen apostel.

.....

Voorwaar, hij heeft zijn brood niet in ledigheid gegeten, want men verlieze niet uit het oog, dat hij een arm werkman was, jong getrouwd en met kinderen belast, en op zijne nachtrust den tijd moest uitsparen tot het leveren zijner op enkele uitzonderingen na belangwekkende scheppingen. Zoo wroette hij zich letterlijk dood, in zijn al te vroeg geopend graf de hoogste verwachting meenemend van zijn volk, dat hem langzamerhand was beginnen te vereeren als eenen zijner rijkst bedeelde zonen.

De beschouwingen sluiten als volgt :

Zoo wij ons niet vergissen, zal uit onze beschouwingen gebleken zijn, dat de schrijver benijdenswaardige gaven bezat, uitmuntend boven velen door rijkdom van gedachten, eene eigenaardige scheppingskracht, een warm gemoed en teeder gevoel, veelzijdigheid en verbazend gemak van werken. Als alle jong gestorven artisten is hij zeer ongelijk, doch telkens dat hij, aan den invloed van Conscience ontworsteld, zich voordoet in de hem aangeboren natuur, dan dwingt hij ons te luisteren naar al hetgeen hij te zeggen heeft, zoo belangwekkend, zoo verscheiden, zoo schoon. Kortom, van Eugeen Zetternam mag getuigd worden, dat hij *iemand* was, eene *persoonlijkheid* in onze letteren, en dat is, dunkt ons, wel de verhevenste lof, dien wij hem kunnen toezwaaien.

(2) Jan van Beers, „*Zijn Zwanenzang*", 1855.

In dit portret, afgeleverd op de vooravond van het literair renouveau (1892), komen vermoedelijk slechts twee misvattingen voor : daar waar de criticus doet denken dat de *socialisten* van Vlaams-België Joost Jozef Diricksens uitroepen als hun apostel. Het mag zijn, dat de arbeidersbeweging hem veel dank verschuldigd is — Van Cuyck zal gedacht hebben aan de continuïteit Jacob Kats -Eugeen Zetternam - Emiel Moyson - Edward Anseele — en het is een feit, dat bij de 25e verjaring van de stichting der weerstandskassen der wevers en spinners van Gent, de lithografische huldeplaat Emiel Moyson en Eugeen Zetternam aan elkander bond met de vermaning : „Beiden zijn als martelaars van hun edel streven gevallen ; werklieden, vergeet ze nooit. Als burgerkind, werklieden, zingt zijn liederen ; als werkman, werklieden, leest zijn boeken". Dit alles maakt Zetternam niet tot een socialist, die hij in wezen, zelfs als rebel, *nooit* geweest is, ofschoon hij al wel eens op een historisch-materialistische bewijsvoering betrapt kan worden. En waar? In zijn onovertroffen poëtische visie op de ontwikkeling van de Nederlandse schilderschool.

De *tweede opmerking* geldt de passus in Van Cuycks derde alinea, wanneer de auteur ons wil doen geloven, vóór zeventig jaar inderdaad, dat het moeilijk zal wezen „ooit" nog iets toe te voegen aan de biografie, welke F. Jos van den Branden in 1876 aan de *„Volledige werken"* van Zetternam liet voorafgaan, biografie waarvan zelfstandig in 1905 een tweede uitgave verscheen [3]. Deze levensbeschrijving is gesteld in de toon, zoals de officiële, plechtig-burgerlijke trant dat eiste, waarbij de in de wandeling als Fjos(!) behandelde auteur de kunst verstond om zijn model te omhangen met eufemistische kwalificaties, zodat de held van de oprechte verering als de meest smetteloze engel te zweven begint. Het portret heeft dan alle kenmerken van de smakeloze barok, die haar overtuigingskracht verliest, daar waar inderdaad van een hele dosis werkelijkheid werd uitgegaan! Het feit is immers, dat Van den Branden zijn biografie in hoofdzaak laat steunen op de authentieke brieven van Zetternam aan Van Beers, terwijl wij, als wij die thans lezen, nadat ze tientallen van jaren opgeborgen hebben gezeten en zelfs als nog onbestaand werden geacht, plots aangegrepen worden en aangezet om iets meer te vernemen van het tragische leven van een zo begaafd mensenkind, „verschoppeling der aarde". Het merkwaardige in deze blijft, dat — wanneer de onthutsende werkelijkheid gekend is — de opgesierde tekst van Van den Branden-zelf een heel andere, reëler betekenis krijgt! Hij blijkt onder zijn roze wolkjes vol toespelingen te zitten, die het fatsoen voor

(3) *Eugeen Zetternam ; volksschijver* (1826-1855). Antw., J. Boucherij, 1905.

lief moest nemen, (immers de generaties van '75 en 1900 zullen elkander van mond tot mond wel een en ander hebben doorgegeven), wat dan tot de petite histoire racontée heeft kunnen behoren, en — ten nadele van de auteur! — daarna is verzwonden.

Er is bv. vooreerst dat enigmatieke pseudoniem van Joost Jozef Diricksens, met dat opzettelijke „nam" achteraan : Eugeen Zetter*nam*. Tot op onze generatie is doorgekomen, dat een familielid van de auteur hem financieel schade zou berokkend hebben, waardoor hij in de proleten-toestand zou verzeild zijn, die zijn leven en zijn kunst bepaald heeft. Beter en duidelijker zelfs: een letter*zetter* zou de streek op zijn geweten hebben gehad, en dan ontdekken wij in de naaste omgeving een broer, Jan Hendrik. Deze broer, die wij later wellicht als een oudere half-broer zullen moeten behandelen, behoort in 1844 tot de stichtende leden van wat onze letteren kennen als *„De ongeachten"* [4]. August Snieders — ook letterzetter — vervoegt later de kring en vertelt er een en ander over in *„Dit syn Snideriëen* [5], maar onze wetenschap over de jongens die in „De Klok" aan het Klapdorp vergaderden, blijft so wie so onvolledig. Voor Zetternams geschiedenis volstaat nu, dat Jan Hendrik secretaris was van de kring, voorgezeten door Jan Baptist Mees [6], nog een drukker, zodat mag aangenomen worden, dat Jan Hendrik zijn begaafde broer er in 1844 meebracht, om hem hoofdstukken van de reeds klaar gekomen zigeunerfantasie *„Rowna"* te laten voorlezen, want de leden van deze kring van de meest geëmancipeerde arbeiders der negentiende eeuw,de drukkers, niet geacht (non considérés) door de geattitreerde literatoren, beoefenden in hun vrije tijd inderdaad de letteren. Het is geen toeval dat Lodewijk Gerrits, ook al behorend tot het boekbedrijf, er deel zal van uitmaken. Maar goed, indien enig „letter*zetter*" *Zetter*nam kwaad zou hebben gedaan, dan moet het veel vroeger zijn geschied dan 1844, toen Joost Jozef Diricksens 18 jaar was, en zijn broer amper twintig. En dat is ook zo : kwaad is er geschied, evenwel niet door Jan Hendrik! Het pseudoniem heeft een veel diepzinniger betekenis en gaat terug op een ellendige familiegeschiedenis, die wij pas heden in haar akeligheid kunnen aanvoelen, maar die ons de sleutel in handen speelt én voor Zetternams gedragingen, én voor zijn opvattingen, én voor zijn artistieke prestaties, waarbij niet uit het oog mag verloren worden, dat zijn uniek temperament van vuur en

(4) „Ongeachten" heeft onze literatuur nog gekend : de jonge lieden, die onder de leiding van advokaat Joris de Formanteel, met Gaspar van Halmale, voorloper waren van de in 1510 gestichte „Olijftak".

(5) Antw. 1893.

(6) Van 1859-'68 leider van *„Het Klaverblad"*, dat opent met een motto van Lode Gerrits.

water, plus de factoren van physieke determinering mede het volle aandeel opeisen voor de prestaties van het originele mensenkind, dat zo kort, maar hoe! onder ons geleefd heeft in een periode van ongemeen groot belang voor onze cultuur : van 1844 tot 1855, toen de mogelijkheden van deze cultuur — in twee proletariërssteden, Antwerpen en Gent — zich zienderogen bevestigden ; toen een ideologische en politieke strijd de artistieke gemoederen opwond en doseerde, en België met sprongen naar een markante bestuurswisseling toe evolueerde (1857), terwijl én economisch én industrieel én agrarisch een felle krisis haar kluwen spon. De man, zo getekend door zichzelf en door de omstandigheden van zijn familie, kon het op aarde niet slechter treffen.

2

Joost Jozef Diricksens stierf jong : negenentwintig was hij (4 april 1826-10 oktober 1855). Is zijn voortijdig sterven de accidentele tol, die in de 19de eeuw zo grif betaald werd door het arbeiderskind? Wij weten toch dat de gemiddelde leeftijdsgrens van de arbeider om de helft lager lag dan deze van de burger? Onder de meest gekende literatoren is hij — op twee na (Albrecht Rodenbach en Frans Jerotka) — de jongst gevallene met een naar verhouding enorme vracht publicaties waarvan een aantal onbekend bleven. Dit op nagenoeg honderdvijftig figuren, een zelfmoord niet te na gesproken. Wij weten hoe ondermijnd hij was. In en door zijn brieven vernemen wij welk levensritme hij er op nahield, maar ook, hoe vermoeid hij kon zijn, geplaagd door uitputting en hoe ongeduld, het uitblijven van nieuwe of simpele reacties op een verzoek of een vraag hem volledig ontkrachtten. Is hiermede alles gezegd, buiten de gewone reeks van incidenten, die een arbeidersleven van toen konden teisteren? Wij horen nog van de broer, waarover de brieven spreken. Wij kunnen het kroost van ouders en grootouders nagaan. Wij horen nog van de moeder, waarvan wij de dochtersnaam, Anna Maria Albrechts, als ondertekening terugvinden onder Zetternams spaarzaam bekend gebleven — óok pas opgedoken — handschriften. Was voldoende, dat hij, „Zetternam", in kommervolle omstandigheden zijn leven begon, om geproletariseerd te zijn, zoals hij het bleek te wezen? Zijn grootvader wordt in de huwelijksakte van zijn vader (1823) vermeld als „grondeigenaar" en F. Jos van den Branden, die dat in 1876 nog weten kon, heet hem wever, die goede zaken had gedaan en rentenierde.

Het is dat alles niet en ook niet of zijn moeder werkelijk zoveel Frans machtig was, dat Zetternam in staat zou geweest zijn zo

maar een roman, zijn eerste, in deze taal te schrijven, vermoedelijk in Sue-stijl hij, die zijn eigen Antwerps moeilijk spelde. Neen, steeds blijft daar een vraagteken voor iedereen over : de droeve geschiedenis die *vader* Zetternam overkwam, of die deze zichzelf heeft aangedaan : Judocus — Zetternam kreeg die naam, o noodlot mee, maar dan ook weer niet van vader, doch van zijn peter Judocus Duerman — Judocus Diricksens werd op 2 september 1824 als kashouder-aan-huis bij de *stads*ontvanger (Van Cantfort), na tien jaar dienst en slechts vijftien maand huwelijk, door het Assisenhof voor een kastekort zwaar veroordeeld en dit naar de familie steeds heeft volgehouden op onjuiste, gedeeltelijk op valse gronden, zodat de zoon zich een pseudoniem koos — trots en als *wreker* — waarin gezinspeeld werd op de „zetter", op de „gevangen zetter", die... zelf zou „genomen" hebben.

Hoe ver staan wij dienaangaande met ons weten?

Op 31 januari 1800 wordt Judocus Diricksens, vader Zetternam, — zoon van Joannes Henricus en Maria Catharina Duerman — geboren. Hij huwt — wonende Ossenmarkt 25 — de vier jaar jongere Anna Maria Albrechts (9 januari 1804), dochter van Petrus Balthasar Gaspar Melchior, een timmerman, en van Maria Anna Heuninckx. Dit geschiedt op 28 mei 1823, nadat hij — om ons te steunen op Van den Branden — sedert 1818 verliefd was geweest op het toen veertienjarig meisje. Deze details hebben enig psychologisch belang, hoewel wij er ons toch niet geheel mogen laten door leiden.

Heeft de jonge man, „uit eene oude Antwerpsche weversfamilie", zich wat voornamer willen voordoen tegenover zijn liefje? Kan hij geld gebruiken, hij die met Nieuwjaar 1821 zijn verloofde een getekend portret van hemzelf aanbood met een gecalligrafeerd stuk in verzen, tien bladzijden groot (de titel is bij Van den Branden, blz. 6, terug te vinden) ? De idylle is gauw gestoord : op 12 februari 1824 als hij negen maanden — niet ten volle — getrouwd is, wordt hij aangehouden. Een week later, dag op dag, is hij vader van een kind : Joannes Henricus ; niet van Zetternam, let wel.

Op 31 maart wordt de man door de Raadkamer van het Brabantse Hof van Assisen in beschuldiging gesteld. Als klerk-kashouder zou Diricksens verduisteringen gepleegd hebben ten nadele van de stad en wel voor een bedrag van 41.801 fl (=88.468 F). Voor heden een miljoenen som! Een ongemeen erge zaak. Vijf jaar zou de ontvreemder er over gedaan hebben : van 1818 — toen hij verliefd werd — tot 1823, toen zijn zoontje op komst was.

Was hij dan werkelijk schuldig ; werd hij betrapt precies op een ogenblik dat hij een som gelds nodig had? *De officiële bescheiden zeggen daarover niets.* De Antwerpse directeur van Politie en wa-

terstaat te Antwerpen, de bekende Klinkhamer, bericht de Nederlandse Minister van Justitie op 13 februari 1824 [7] dat hij „bijzonder klerk Judokus Dierksens heeft aangehouden", „verdacht van aan de kas eene som van acht en tachtig duizend franken ontvreemd te hebben", *„volgens informatiën* in de loop van de laatste drie-vier jaar". „De heer burgemeester", zo luidt de tekst, „vergezeld van de heeren Schepenen zijn in den avond van den 12 dezer ten huize van den Ontvanger vergaderd geweest en *men schijnt* eenige preciosa, medailles, zilverwerk enz. welke Dierksens bezat van hem overgenomen te hebben om zich, zooveel doenlijk was te dekken, terwijl er alreeds eene acte *schijnt te zijn gepasseerd, waarbij zekere onroerende goederen tot zekerheid van de voorschreve schuld, zouden zijn afgestaan.* De aanklager omtrent het misdrijf is bij mij in den avond van den 12 dezer *eerst* ingekomen en voorschreven Dierksens is daarop dadelijk van mijnentwege aangehouden en ter beschikking van het Openbaar Ministerie gesteld".

Wanneer Diricksens zich later tot de Rechtbank van eerste aanleg wendt — door bemiddeling van Meester Smets — dan zullen wij vernemen dat hij, op 11 februari 1824, eerst met zijn vader geroepen was bij de kashouder om van hem een voorstel te aanhoren : hij zou drie maanden toegezegd gekregen hebben om de oorzaak van het bevonden tekort op te sporen (d.w.z. van het verschil tussen een oud bestaand tekort en het nieuwe), dat hij in zes maanden zou aanzuiveren, hij zou in dienst mogen blijven, maar...: eenmaal vastgesteld dat de garanties, als tegenprestaties, de heer Van Cantfort niet hoog genoeg bleken, heeft deze vader en zoon 's anderendaags opnieuw ontboden bij hem thuis, de commissaris van politie en twee brandweerlieden in een belendend vertrek opgesteld om tot onmiddelijke aanhouding van de zoon te kunnen laten overgaan, eens de „acte de complaisance" geredigeerd door notaris Pességard — in aanwezigheid van Mevr. van Cantfort — ondertekend!

De garanties omvatten, zo wordt betoogd, een som van 17.000 F in baar geld, diamanten, goud en zilver, munten en penningen, een rijke bibliotheek, een huis in de eerste wijk (2297) en zes onroerende goederen in de vierde wijk (415, 416, 417, 455, 2041, 2042) [8].

Op 13 februari 1824 heeft Staatsraad Membrede, Gouverneur van de Provincie Antwerpen [9], de Minister medegedeeld dat „gis-

(7) Alg. Rijksarch. 's Grav. Inv. 528. Min. van Just. Reg. E 2603 ; onderw. „Dieveggen".

(8) Wanneer de vader *later* ondervindt dat zijn zoon tóch vervolgd wordt en uit zijn dienst ontslagen, trekt hij de garanties in.

(9) Zelfde bron. L.K. Nr 1/356.

teren bij verificatie van de kas" „een deficit gevonden werd van meer dan 80.000 fl." (!, de dag daarna gerectifieerd in 80.000 F). Onmiddellijk was een onderzoek ingesteld en de kassier van de Ontvanger was aangehouden. „Intusschen is een *aanzienlijk gedeelte* dezer som uit de *privéfondsen van den kassier* op dit oogenblik reeds weder in de kas teruggebragt". Er zijn geen redenen om te vrezen, dat de stad nadelen zal lijden „alzoo de cautie van den Ontvanger zelve genoegzaam voldoende is om het nog te kort komende te dekken". Wanneer Membrede zich 's anderdaags haast de Minister mee te delen, dat het „slechts" om een deficit gaat groot 41.802fl20centen (makende ruim 80.000 franken [10]) wordt hieraan toegevoegd, dat, alhoewel een „aanmerkelijk gedeelte weder in de kas is gekeerd, de ontvanger desniettemin door de Regeering (= stadsbestuur) aangeschreven is om de nog ontbrekende som binnen 24 uur in de kas te doen wederstorten", want het zaakje werd toch niet te zeer vertrouwd. Ook zou een „zekere Dierckx, kassier", „reeds bij getuigen erkend hebben (Mw. van Cantfort?) de dader te zijn. „Hoezeer de Regeering zich meent overtuigd te mogen houden, dat de Ontvanger zelve aan deze omstandigheid geene pligtigheid heeft, zal zij echter op aanstaanden maandag den stedelijken Raad bij een roepen ten einde over deszelfs voortdurend bewind te beramen".

Niet enkel een erge zaak, zou men zeggen ; ook iets of wat onverkwikkelijk. Onzekerheid heerst hier. Men voelt aan, dat de officiële wereld iets in deze geschiedenis niet snapt. Hoe kón het geschieden? Waarom werd het feit zo laat geconstateerd?

Wij laten de commentaren nog achterwege thans, en volgen enkel het verloop van de rechtszaak, na te hebben aangestipt, dat de Regentieraad [11] in zijn buitengewone zeer druk bijgewoonde zitting van 16 februari 1824 (24 leden aanwezig) ontvanger Van Cantfort „door zijn al te groot betrouwen bedrogen" „in zynen post handhaafde", in weerwil van het feit dat er eerst aan gedacht werd „een Kommissie te benoemen" „teneinde de omstandigheden opniew te onderzoeken". Er moest nochtans door het „Kollegie" worden nagegaan of de ontroofde som „wel en deugdelyk aan de Stedelyke Kas is te goed gedaan"...

Op 13 april werd Diricksens naar het Assisenhof verwezen. Op 18 april 1824 is Judocus Diricksens in arrest gesteld [12], arrest dat

(10) Ibidem. Nog een derde stuk behoort tot het bundel : een spoedrapport van de Minister van Justitie aan de Koning, 19-2-1824 (dag van geboorte van Diricksens oudste zoon).

(11) Stadsarch. Antw. Délibérations du conseil de régence. 1822-24. MA 15bis ; 12 ; bb. 239.

(12) Afschrift van een opsluitingsakte. (Gevangenis Antw. Reg. nr. 4 ; folio 51). Afgeleverd 14-8-1959.

op 3 mei 1824 betekend wordt. Op 2 september 1824 volgt de veroordeling [13].

3

Twee zittingen waren aan het geval gewijd geworden, op 1 en 2 september. Voorzitter van het Hof van Assisen is Mr de Swerte, raad in het Hoog geregtshof van Brussel bijgestaan door Spruijt, president der regtbank van Eersten Aanleg, en Eelkens, Tiberghien en De le Court, regters. Beschuldigde verschijnt vrij, vergezeld van „eene wagt, om zyne ontvlugting te beletten". De zaak wordt behandeld met gesloten deuren. Verdediger is een naamgenoot van de Procureur : de Moor, die alvorens te pleiten een lesje in ontvangst moet nemen van het Hof : hij weerhoude zich van enige belediging van de wetten. Alle opgeroepen getuigen „compareren", behoudens Burgemeester van Ertborn die op 2 september verhoord wordt. Zij verschijnen afzonderlijk : Francis Verdussen, schepen ; Marius Lepaige, regter ; Josephus Maria Gelmar van Cantfort, *58 jaren,* Willem van Heirstraeten, boekhouder, 54 jaren. De „stukken betrekkelyk het misdaad" zijn „vertoont". „Den beschuldigden maakt zijne aanmerkingen op iedere depositie en heeft het gehoor van geen der getuigen tegengesproken". Diricksens vraagt voor de andere dag de rollen van het stedelijk octrooi der 5e wijk van de jaren 1819 tot 1823 voor te brengen en journalen van de ontvangvangsten, verzoek door de rechtbank toegestaan maar waarvan wij niets meer vernemen. Gedurende vijf uren wordt gezeteld. 's Anderdaags begint de zitting met het verhoor van Burgemeester van Ertborn. Het verslag van deze zitting is woordelijk hetzelfde als dat van de dag te voren. Enig detail wordt niet gegeven.

Hierop wordt de zitting openbaar voor de pleidooien. Van de opgevorderde stukken is geen sprake meer. Diricksens wordt plichtig bevonden. „Ten deele heeft hij ontvreemd de sommen *omtrent* 41.801 gulden Nederlandsch geld".

De eis luidt : opsluiting met openbare tentoonstelling op de Grote Markt ; vergoeding van de kosten van het proces ; zyn leven gedurende onder de bewaakzaamheid der hoogere staatspolitie ; betaling van een borgtogt van goed gedrag door het Hof te bepalen.

Daarna smeekt Diricksens om genade.

De voorzitter leest de artikelen 386/3 voor ; 21, 52, 47 en 44 van de wet van strafregt ; 368 van het wetboek van strafvordering en het 1° van het besluit van 9 september 1814 en spreekt bij luider stemme het vonnis uit : vijf jaar opsluiting (± maximum straf)

(13) Staatsarch. Antw. Hof van Assisen, A 1824-'27. Arrest tegen L. Diriksen (sic).

zonder tentoonstelling evenwel (!) (als een soort verontschuldiging en warom dan?), vergoeding van de kosten (13 fl 52) ; levenslang politietoezicht ; 50 fl borgtogt. Weer zijn vijf uren voorbij.

Het vonnis omschrijft nog eens terdege wat de opsluiting, „de réclusion", betekent (art. 386), dat is de *enge opsluiting* „dans une maison de force" (wat van zeer groot belang zal blijken te zijn), met opgelegd werk voor diefstal door onderhorigen in het huis van hun meester.

Op 17 september 1824 reageert Diricksens van uit het Huis van Arrest van Justitie, met een smeekschrift gericht tot „Zyne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje Nassau, Groothertog van Luxemburg, enz." met „grootste trouw in de vaderlyke genegenheid" [14].

Diricksens voert aan, dat hem, in 1818 „verzogt" werd „de kas op te passen zonder dat er inventaris van 't geld opgemaakt is, en enkelyk voor de betalingen, dewyl de heer van Cantfort specialyk gelast bleef voor de ontvangsten en dat met een tractement van 400 en de twee laatste jaren van 600 francs ; wie in de wereld zoude voor zulken loon willen over ene kas van 400 à 500.000 frs verantwoordeleyck blijven". Deze toon in het smeekschrift wekt allicht ergernis en is als een insinuatie te interpreteren. Wat volgt is noch min noch meer onbegrijpelijk en indien onwaar gewoonweg laster : „Den heer Ontvanger had hem toegestaan van tyd tot tyd zekere sommen uit de kas te gebruiken en alle byde hebben zelfs voor gemeen rekening met dit geld obligatiën gekogt, meenende, aangezien het eene particuliere kas was, dat men mogt zoo handelen". De tekst gaat verder : „op het zeggen van den heer van Cantfort, dat den ondergeteekenden alleen daar voor verantwoordelyk was heeft men hem Judocus Diricksens [15] alles dat hy bezat overgegeven en zoo ten vollen den deficit gedekt zonder zelfs te weten waaruit deezen deficit voortskwam". Diricksens vroeg drie maanden respijt om het deficit te ontdekken. „Van Cantfort weigerde hem die vraag en niettegenstaande dat hy geen stuiver konde verliezen, dat hij ten volle gedekt was, maar hem alles afgenomen of alles afgeperst te hebben is hij, Diricksens, aan de justitie gaan overdraage."

4

Het verloop van het proces heeft ons in deze niets wijzer gemaakt. Pas veel later vernemen wij, in verband met een hele serie rechtsverwikkelingen, details, welke de kwestie doen aanvoelen als

(14) Alg. Rijksarchief 's Gravenhage. Staatssecretarie. Inv. 2170. Nr. 61.
(15) Aldus schrijft betrokkene zelf zijn naam.

volkomen onzuiver, ook dan nog als wij Diricksens beslist naar de letter voor schuldig houden.

Als het Kabinet van de Koning te Brussel het dossier met de smeekbede op 10 december 1824 voor advies overzendt aan de Minister van Justitie en deze op 20 februari 1825 het „gewezen van de hand" uitspreekt, dan blijkt wel zeer duidelijk dat niemand zich heeft laten intimideren door Diricksens' argumentatie, als zoude hij correctioneel behandeld moeten geworden zijn volgens art. 408 des Wetboeks, daar waar hij gevonnisd is geworden op art. 386/3 en dus naar het Assisenhof verwezen werd, ook dan nog dat Diricksens weigerde in cassatie te gaan. Hij heeft zich „gansch geruineert". De „jonge dierbare vrouw" wordt over het hoofd gezien, het „klein kintje" en „den ouden gebrekkigen vader", de „in tranen smeekende familie". Ook de reeds acht maanden lange gevangenis leveren geen argument om gratie te verlenen aan iemand die bekent „meer onvoorzichtig" als plichtig te zijn geweest, en die „niemand schade toegebragt heeft dewyl naar dat hy wist dat hy zoude aan de Justitie overgegeeven geweest hebben alreeds alles had betaald". „Ach Sire, dat Uwe Majesteit haar laat verbidden" [16].

Diricksens vraagt om een crimineel vonnis en „naar zyne straf bepaald te hebben laat hem toe, Sire, van te mogen in de gevangenis van Antwerpen verblijven ; den ongelukkigen Judocus Diricksens zal hier op kosten van zijne familie blijven". Hij zou gevoed worden door haar. Hij zou „het geluk hebben van zyne ongelukkige echtgenoote, kind en vader te mogen zien van tyd tot tyd en alle te zamen zullen loven de genegenheid, de Rechtvaardigheid en de goejonstigheid van hunnen *Koning*".

Natuurlijk houdt deze smeekbede, qua vorm, niets anders in, dan wat alle dergelijke documenten zullen vermelden, maar mochten in de aanvang zekere details toch een zeer persoonlijke klank hebben, dan is het advies van de commissie der gevangenis van 28 januari 1825 [17] weerom voor de minister doorslaggevend genoeg geweest om het verzoek definitief van de hand te wijzen. In een alles behalve correct taaltje zeggen de heren Wantelée, Goubaux, Van Hooghten, Luyten, de Guchtenaere en een van de... „dat uit ingewonnen berigt voor den regter *zonneklaar schynt* (sic!) het misbruyck van vertrouwen vastgesteld geweest". Diricksens voert „een geveinsde verontschuldiging" aan, als hij beweert enkele betalingen te hebben mogen doen. Het is ook „onwaerachtig" dat van Cantfort „teenemael zoude schadeloos gestelt" zijn. „Hij heeft wel is waer" — in margine wel flauwtjes : „confirmé" — „by middel van *eenige*

(16) Staatsarchief Antwerpen. Zie noot 13.
(17) Alg. Rijksarchief 's Gravenhage. Alg. Staatssecretarie. Inv. 2170.

penningen, *eenig* zuilverwerk, *eenige* huisraed en *eenige* kleine eigendommen door zynen vader gegeven een deel der somme vergoed", een gering gedeelte „in evenredigheid van de ontvreemde som". Trouwens verscheidene voorwerpen „zyn alreeds aan de revendicatie onderworpen". Maar het ergste komt nu nog : „ten is niet uit noodwendigheid ofte eene speculatie dat den suppleant deze daad begaan heeft, maar hy heeft de ontvreemde som door verkwisting en eene ruimloze pragt verteert" ; „daer en gelden bovendien geene de minste verlichtende omstandigheden" en „het is hoogelyk noodig dat het *misbruyk van betrouwen aengaende publieke penningen strengelyk en tot voorbeeld van anderen gestraft word*". Of Diricksens te Antwerpen zou kunnen ondergebracht worden, dat „vermynen wy vremd te zyn aan onze attributien". Eenparig spreken zij zich uit: geen ontslag ; geen afslag.

Ondertussen is Judocus Diricksens ziek geworden. Hij wordt in St. Elisabethgasthuis opgenomen (rond oktober?) om, naar het „Bestuur der strafinrichtingen ; studiebureau" op 4 september 1959 meldt [18] „uit het gasthuis gehaald" te worden op 11 april 1825, een vol jaar — op een week na — vóór Zetternams geboorte en „na vilvoorden getransporteerd".

De zaken worden thans aardig wat ingewikkelder, precies wanneer de kwestie Diricksens in functie wordt gesteld van de levensbeschrijving van Zetternam. *Van „uit zyne detentie" te Vilvoorden* doet de gevangene op 5juli 1825 een nieuw „Beroep aan de Mildadigheid des Konings" [19], waarover op 12 juli weer om consideratiën en advies gevraagd wordt aan de Minister van Justitie. Na zich voorgesteld te hebben en er de nadruk op gelegd te hebben, nog eens, „dat hy reeds voor en aleer hy door het Recht vervolgd wierd gewaarborgt had een waarde genoegzaam voldoende voor de schadeloosstelling" zal Diricksens „de tijd van Zyne Majesteit niet lang ophouden" met het geval-zelf. Het gaat om een smeekbede zonder meer : „Den suppleant is gehuwd en vader van een minderjarig kindje die benevens een bedrukte moeder zijn gemis bitterlijk betreuren en langer van dezelve moetende afgescheurd blyven, *zekerlyk aan menigvuldige gevaren zullen blootstellen die gewoonelyk een huisgezin overvallen, die van hunnen steun beroofd zijn*".

Deze gecursiveerde passus krijgt weldra een smartelijke betekenis. Hij is van veel meer belang dan het verwijzen naar „een oude grijze gebrekkelijke vader", naar de familie uit „eene fatzoenelijken stam gesproten". Diricksens zou willen bewijzen, „dat de ondeugd in zijn hart niet geworteld is" en smeekt om strafvermindering.

(18) Voetnoot bij opsluitingsakte van het Justitiehuis. Reg. 4, f° 51.
(19) Alg. Rijksarchief ; Alg. Staatssecretarie. Inv. 2300.

Omtrent zeven maanden was hij ziek [20] en thans is „er te vreezen, Sire, dat hy in zyne treurige detentie ten grave zal dalen. Ach! Ach! Sire, gewaardigd tog by de Plechtige intrede uwer welbeminde zoon Frederick in hoogst deszelfs luisterlijke Echtverbintenis", dat „*de suppleant aan eene bedrukte echtgenote* met wie hij maar 8 maanden vereenigd was als het bitter noodlot hem uit hare Armen rukte", teruggeschonken worde. „Vergunt hem, Sire, deze blyden en gelukkigen tweeden huwelyksdag, en eenmaal door *God* en de *Wet* verbonden zynde, nu wederom mogen vereenigd worden door de Edelmoedigheid van *Zyne Majesteit,* om gezamentlyk het overige hunner dagen te besteden om hunne Vurige gebeden aan den *Almogenden* op te offeren, tot welvaart van het Luisterlyk huis van *Uwe Majesteit. Sire!* t welk doende ; 't is de gratie die zeer Vuriglyk van *Uwe Majesteit* afgesmeekt word. J. Diricksens, klasse O.N. 278". Dit alles zoals het eerste stuk, keurig en sierlijk à l'anglaise gecalligrafeerd. Wij herinneren ons immers het oude Nieuwjaarsvers voor zijn vrouw geschreven?

Wanneer ontstaat dit nieuwe pathetische document? *Precies op 't ogenblik dat over de geboorte van Zetternam wordt beslist!* (5 juli 1825). Eén van de gevaren die een huishouden van een gevangene kan overkomen is wel, dat van de geboorte van onwettige kinderen. Zo hier! Inderdaad, negen maanden later, op 4 april 1826, wordt „den vader afwezig zynde" (op het adres van de moeder, Schipperstraat) Judocus Josephus door de baker ingeschreven als tweed zoon van Diricksens, geboren [21] — naar de doopakte vermeldt — te vijf uur 's morgens. Het doopregister van de St. Pauluskerk vermeldt bovendien in margine „*Klappystraat*", wat er op wijst dat de moeder niet gehuisvest was in haar eigen woning.

Werd Zetternam niet in de maand juli geconcipiëerd, dan kan het ook bij vroegtijdige geboorte september zijn geweest, maar dit verandert niets aan het netelige probleem, want wij moeten voor waar houden dat Diricksens in zijn „réclusion" te Vilvoorde zijn vrouw niet heeft kunnen benaderen! Niemand in de rechterlijke wereld van heden is inderdaad bij machte te zeggen dat aan dergelijke gevangenen, zoals wel eens nu, voor hoge redenen, een kort verlof, zij het maar van één dag, werd toegestaan. Anderzijds ontbreken op de staatsarchieven de desbetreffende registers. Zij werden, zo veronderstelt Algemeen Rijksarchivaris Prof. Dr. E. Sabbe, opgeruimd met alle — bij veelvuldige verhuizingen — hinderlijke papieren.

(20) Zie blz. 326.
(21) Als peter en meter staan vermeld *Judocus Duerman* (een verwante langs vaderszijde ; moeder heet Maria Catharina Duerman) en Anna Maria Schils.

Het enige waarop wij nog zouden kunnen wijzen geldt de roman *„Lambrecht Hensmans"* van Hendrik Conscience betreffende een rechterlijke vergissing. Hij had — naar tijdgenoten beweerden — betrekking op een ander persoon dan Zetternams „vader". Parallellen treffen wij modernen, nochtans wel aan en van heel bijzondere aard is de beschrijving van de gevangenis te Vilvoorde, zeer zeker.

Summa summarum : reeds vóór zijn geboorte greep het lot hardhandig in Zetternams bestaan in om het te tekenen met een heel uitzonderlijk signum. Nooit heeft hij zich onder de greep uitgewerkt en de vlucht in de pseudonymie heeft voor hem meer dan één aanleiding gehad. Het lag in zijn lijn, zijn schuilnaam een betekenis, een voor hem, de egocentrische, leesbare vertaling mee te geven. Koos hij geen doorzichtige namen voor zijn romanhelden : Triste, Luchtervelde, Felix en vele dergelijke meer?

Maar laten wij die „naamgever" nog eerst volgen, want het leven van die voor Zetternam *wettige* man heeft zijn beslag nog lang niet gekregen. Terwijl hij in de gevangenis verblijft, houdt Van Cantfort zijn eigen belangen in het oog en doet in de loop van 1825 en 1826 de echtgenote Diricksens, als voogdesse, dagvaarden. In januari 1826, de 3de januari wordt Meester Smets opgeroepen voor de 5de van dezelfde maand. Wegens het niet verschijnen van Mw. Diricksens wordt de zaak verdaagd voor veertien dagen, dan nogmaals met één dag. Op 20 januari wordt vonnis gewezen : ter wille van Van Cantfort, en al beweert de vrouw niet te weten wat haar man schuldig zou kunnen zijn, zullen alle mobiliën (waaronder munten, penningen en boeken) openbaar verkocht worden ter uitvoering van de vroeger uitgesproken straf. Kosten van het geding 841.61 fl. Registratie (23-3-1826) : 323.25 fl. In het verweer van Meester Smets horen wij andermaal aanvoeren, dat de vader zich borg had gesteld om „zijn zoon *en den heer Van Cantfort,* eisscher uit de handen van de policie te houden" ; de advokaat aarzelt niet te spreken van „dwang, bedrog of arglist", en verwijst er naar dat de eiser zou moeten bewijzen *wat* Diricksens in waarheid schuldig *zou* kunnen zijn!

J. Diricksens van zijn kant beweegt zich ook. Of de stukken, die het Stadsarchief van Antwerpen bezit [22] direct in verband zijn te brengen met het laatste verzoekschrift van Diricksens, is vooralsnog niet uitgemaakt, maar zeker is, dat wij beschikken over een „zeer geheim" en in keurig Nederlands gesteld rapport 820 door het lid van de Gedeputeerde Staten G. de Caters op 4 september 1826 tot de stad Antwerpen gericht, omdat bij de Provincie een

(22) *Dossier Van Cantfort.*

verzoek om herziening van de straf van Diricksens was ingebracht. De Caters eist een *prompt* en *beknopt* antwoord op de één-en-twintig *pertinent* door hem gestelde vragen. De stad antwoordt *omstandig* in vrij onbeholpen Nederlands. Maar bovendien bestaat nog een „Rapport à son Excellence le Ministre de la Justice à la Haie fait à Bruxelles le 12 juillet 1826", dat goed en wel voorafgaat aan de vragen van De Caters. De aanleiding hiertoe kennen wij niet!

Dat een jaar verloopt tussen Diricksens verzoek en de wederbehandeling van het geval is niets uitzonderlijks. Ook de eerste keer verliepen maanden. Typisch is evenwel, dat de stukken die hier onder de hand liggen elkaar alvast op één voornaam punt en dan ook duidelijk tegenspreken, want als de Caters vraagt [23] „welke geacht moet worden *de publieke opinie* over deze gehele zaak te zijn", dan antwoordt Antwerpen (hoe kon het anders?) „de publieke opinie is geweest dat Diricksens eenen dief is", waartegenover het oordeel van Brussel staat aan 's Gravenhage overgemaakt houdende de bevestiging dat Diricksens *„seul condamné"* is, *„nonobstant la voix publique"!* De inzet van dit rapport is al hoogst merkwaardig : „curieux d'approfondir cette affaire vu les contradictions *manifestes* qui étaient *absolument trop palpables,* après bien des recherches et des renseignements, je crois du devoir de tout être sensible et juste de transmettre à votre autorité suprême un succint aperçu du fruit de mes recherches sur cette affaire, *qui a fait tant de bruit à cette époque"* [24]. ...

Tussen beide stukken nu past een opdracht van de Minister van Justitie om aan de Gouverneur van Antwerpen een brief te zenden [25], dezen verzoekende den Minister „berigt, consideratiën en advies te zenden omtrent een adres *toegekomen uit Brussel* en waarin Van Cantfort als de schuldige van de verduistering zou zijn aangewezen. In margine staat nog flauw te lezen (van een andere hand) : „het potlood op het adres uitvegen".

Dat zo hoge instanties zich met vele omstandige papieren om het geval *blijven* bekommeren, wijst er wel op hoe onzeker men zich voelde in een zaak die, naar Antwerpen wist aan te brengen, van aard was geweest om maatregelen te treffen ten einde het stadskrediet te beveiligen.

„Seul *condamné*" zegt Brussel over Diricksens. Natuurlijk : onrechtstreeks betrokken in het deficit zo is de Stadsontvanger-zelf,

(23) Zie blz. 328.

(24) In een brief van Van den Branden aan Frans de Cort (13 maart 1876) gewaagt hij van Van Cantfort als medebeschuldigde „in het bestelen van de stadskas" (AMVC B 821 / 1 a).

(25) Alg. Rijksarchief 's Gravenhage. Min. van Justitie. Inv. 659.

die — zegt Antwerpen — „een eerlijk man gebleven is" ; hij heeft enkel „naer een berispelyk vertrouwen gehandelt".

Er waren anders door De Caters een paar pertinente vragen gesteld — geïnspireerd door het rapport aan de Minister van Justitie o.a. deze : *bestond er al een deficit, zogezegd vóór 1814* (tien jaar vroeger) ?. Antwerpen heeft dat moeten toegeven : de Regentieraad wist dat! Historici beschouwen nu als normaal, dat tijdens regimewisselingen als deze van 1814-1815 wel een en ander kon gebeurd zijn ; zij zullen eveneens als mogelijk aanvaarden dat laakbare voorbeelden geconstateerd bij voorgangers niet precies aanzetten tot probiteit! In het Brusselse rapport staat duidelijk vermeld dat Brunelle, Borrekens en Verbraek in hun tijd óók tekorten nalieten...

In de doolhof van gegevens is verder nochtans klaar, *dat geen kasinventarissen werden opgemaakt,* ook niet als Diricksens op het kantoor verscheen ; dat de *kasverificatie steeds een formaliteit* was en dat de Stadsontvanger zijn „schrijver" Diricksens de middelen aanduidde hoe hij het moest aanleggen om tot een aanvaardbare balans te komen! Trouwens een verschil van 6.00 à 8.000 F verontrustte niemand en werd niet de moeite waard geacht om daarover proces-verbaal op te stellen. Van de komst van de schepenverificateur werd de Stadsontvanger ook steeds verwittigd. Het al of niet bestaan van twee sleutels is bovendien een open vraagje gebleven. Het lijkt wel duidelijk, dat „men" geen kennis heeft willen nemen van de persoonlijke „klappers", zijnde de journalen van Diricksens, om de kasbeweging te controleren. Heeft de Stadsontvanger gespeculeerd met stadspenningen? Nog een vraag die onbeantwoord is gebleven. Neen, het rapport Brussel/'s Gravenhage is, buiten het Antwerpse getuigenis om, niet voordelig voor de Stadsontvanger-zelf, die o.m. in 1819 2000 F opvroeg welke in 1824 nog niet vereffend waren. Vreselijk klinkt alles wat onopgelost blijft : of vader Zetternam gesommeerd zou zijn geworden een schuldbekentenis te tekenen groter dan wat hij — *gestimuleerd door zijn chef-zelf* —, zo jong, tóch genomen zou hebben, waarna hij, stante pede, als in een hinderlaag — de politie stond achter de deur — en eens een schuldbekentenis ondertekend, zou zijn aangehouden zonder enige kans op verweer [26]. Hij is dan ook niet veroordeeld geworden voor het hele bedrag van het deficit!? Het lijkt alles zeer erg op een Zetternamse roman. Sommen uit de kas genomen zouden — zo zegde de zich verdedigende Stadsontvanger — apart geboekt zijn geworden om het Atheneum te bouwen. Werd daarvan iets bewezen? Van de Octrooi-raad zouden

(26) Zie blz. 321.

nooit bedragen zijn overgebracht naar andere rekeningen. Gecontroleerd is het niet.

Het rapport uit Brussel spreekt van „promesses fallacieuses" aan vader en zoon, gedaan door de Stadsontvanger én zijn echtgenote, ten overstaan van een verklaring als deze : „Pour assurance et garantie d'une somme de 88.470,28 frs que le soussigné Josse Diricksens *déclare être redevable* au surnommé V.C. pour espèces qu'il a eus *sans connaissance* du sieur V.C.". „Circonstances" zo zegt het stuk „qui ont été bien publiques alors le sont encore aujourd'hui", waar het Antwerpse stuk duidelijk zegt dat nu alles veel te lang voorbij is om er — zonder enkwest — nog iets over te zeggen! De pers-zelf heeft over de zaak nooit gehandeld dan door berichtjes à twee, drie regels.

Het Brusselse rapport aan Den Haag sluit op een hard oordeel : Zijne Excellentie zal moeten erkennen dat de werkelijke schuldige niet gestraft is geworden, tenzij door het bekend worden van het geval, maar zonder dat de overheid van de ernst doordrongen is geworden.

Er hangt een waas over de geschiedenis, voor een Assisenhof gedeeltelijk met gesloten deuren behandeld op 1 en 2 september 1824 [27] ; onterend voor het ambtenaarschap : het is alsof de chef zou hebben laten „nemen", om het zelf ook te kunnen doen en dàn de volle schuld te werpen op de onderdaan met de belofte vooraf die wel te dekken, *maar daarvan is, de uitkomst gunstig zijnde, niets gekomen.* Staan wij werkelijk voor een handigheid, een beraamd spel? Misbruik, niet van argeloosheid, want Diricksens lijkt zeker heel plichtig, maar misbruik van in anderen, met gezag bekleed, gesteld vertrouwen? Wrok, alleen wrok tegenover de grote heren, die weten hoe de wegen van de Justitie moeten bewandeld worden, kan van zulke botsing der gewetens overblijven.

Indien deze versie waar is, dan werd te Antwerpen ten jare 1824 een schandelijk stuk bedreven!

Wat is de uitslag in 1826? Heeft het Antwerpse oordeel geprimeerd tegenover het oordeel van Brussel? Wij tasten in het duister : de stukken zijn er niet [28]. Het is ook te betreuren, dat in de documenten van het Staatsarchief te Antwerpen van de rechterlijke bescheiden (1824) de verslagen van de getuigen ontbreken. Zij werden daar ook *nooit* in depot gegeven. Welk is, in het geding, de rol geweest van de collega van Diricksens, de genaamde Willem van Heirstraten, *54 jaar,* en *boekhouder van* Van Cantfort? Heeft hij vóor deze of tegen de jongere bediende gepleit?

(27) Staatsarchief Antwerpen : Hof van Assisen A 1824-1827.

(28) Het archief van de Prov. Antwerpen moet eveneens melden, dat bundel 820 in haar documentatie niet aanwezig is.

Tijdens het proces is er sprake geweest van verhandelde bedragen van 10.000 en 2.000 F zonder spoor of tegenwaarde, maar het antwoord van Antwerpens magistraat bij monde van burgemeester Van Ertborn, schepen F. Verdussen enz. is zó voordelig voor de stadsontvanger dat verder nadruk leggen op de omstandigheden unfair zou kunnen blijken te zijn tegenover Van Cantfort of ingegeven door apriorisme, maar wij houden hoe dan ook de indruk over, dat te dien tijde een zeker los verband de bankpapieren bijeenhield. Wij kunnen vernemen, dat de magistraat het betalen van voorschotten aan Schepenen, dit op hun wedden, vrij normaal vindt... mits de betrokkenen het risico maar werkelijk dragen! Maar hoe van „hoger hand" iets weigeren of hoe de teugels aangetrokken, zo er steeds opene papieren rondwaren? Heeft de stadsontvanger het ontdekte deficit soms niet stante pede aangevuld? Wordt geïnsinueerd dat de stadsontvanger te wege zou zijn geweest af te zeilen naar Cuba om er een broer te vervoegen, waarmede hij zich in lange niet meer zou opgehouden hebben, Antwerpen weerlegt die aantijging kordaat : de stadsontvanger is te oud op leeftijd, te weinig ondernemend om zich hierop voor te bereiden. Eén keer wil de Antwerpse getuige iets meer schrijven, maar de mededeling blijft hem na „voor zoo veel ik..." in de ganzeveer steken!

En ten slotte dit : wat voerde de beschuldigde uit met het genomen geld? Hij kocht, naar zijn eigen getuigenissen, meestal „rariteiten, boeken en penningen" die hij en zijn vader — niet onbemiddeld — in pand hebben aangeboden. Interessant in deze is, dat de jonge man, even meerderjarig, manifesteerde een zekere cultuur te bezitten, wat al zeer contrasteert met zijn toestand als man aan lager wal, als hij sterven zal. Maar dan is hij — en zijn vrouw meteen — volkomen geruïneerd. Het huis aan de Ossenmarkt moest verlaten worden.

De beker is nog niet geledigd voor de familie. Op 2 februari 1827 hoort Juffrouw Anna Maria Albrechts zich verwijzen tot betaling van een bedrag gevormd door 5 % verwijlintresten op de aan Van Cantfort door Anna Albrechts én Joannes Henricus Diricksens, „eigenaar", sedert 13 februari 1824 verschuldigde som. Verder volgt de uitvoering van het vonnis haar loop : op 18 augustus 1827 overhandigt deurwaarder Jos Lombaerts de catalogus van de veiling die weldra op 10 september en volgende dagen gaat plaats hebben ; het aanplakbiljet wordt uitgehangen op 30 augustus, J.F. Willems (!) int de registratiekosten : „0,80 fl plus 0,21 fl verhooging".

5

Het toeval nu heeft gewild, dat wij aan het in-droeve relaas nog een blaadje kunnen toevoegen. Zekere dag, vóór enkele maanden, informeert Prosper Arents bij ons of wij een keurig-gave veilingscatalogus, die op de titelpagina geen eigenaar van bezittingen aanwijst zouden kunnen terecht brengen. De titel : *Catalogus / Van eene fraeye en kostbaere verzaemeling / van Historische, Letterkundige, Numisma / tische, Poëtische en andere / Boeken. // Antieke en Hedendaegsche, Goude, / Zilvere en Kopere / Penningen en Munten...,*. Onze gedachten gingen dadelijk in de richting van Diricksens, al wees de datum „Lundi le 10 Sempembre *1827* et jours suivans" aan, drie jaar dus na de feiten, die wij kennen. Een notatje op een witte bladzijde liet weldra helemaal geen twijfel meer over : er stond in slecht schrift en foutief geschreven : „1827 / Vente de Dierckx employé infidel du receveur de la ville".

De venditie die plaats had bij F. Van Dyck in den „Ouden Voetbogen-Hof, by de Gasthuys-Bemde" (= het huidige Kunstverbond) werd geleid door notaris Gislain en omvatte... 2387 roepnummers, gedrukt op 136 bladzijden. Er werden 457 werken verhandeld in een paar honderd volumes, misschien het dubbele meer, daaronder 78 nummers folianten, 67 quartowerk en 312 titels in octavos en kleinere formaten. Aan munten en penningen kwamen 1930 nummers ter tafel, waarvoor de verkoophoudende notaris het nodig achtte de referenties aan te geven in Van Loon, Van Mieris, Mignet, werken die trouwens met vele andere numismatiek-studiën in de catalogus-zelf figureren.

Om de verrassing volmaakt te maken kan er op gewezen worden dat het Staatsarchief van Antwerpen onder Notariaat 656 de minuten van deze venditie bewaart [29], waaruit wij vernemen dat zij in haar geheel opgebracht heeft 8.190.95 gulden, het zij zo wat één vierde van de geëiste som.

Wie nu hebben daar samengezeten in september 1827 om te bieden op de voorwerpen (huisraad, linnen, juwelen, kabinetten voor medailles en penningen, boeken en munten) ? Er was begonnen met het laatste nummer (457) van de kleine formaten („*De Werken* van P. Ovidius Naso, Leyde 1678, 2e en 3e deel) om op te klimmen tot nr. 1 „*Bybelsche figueren, vertoonende de voornaemste Historien der Heylige Schrifture. Amsterdam, orné de superbes gravures d'après Rubens, Jordaens, M. De Vos, Le Tintoret etc. avec le texte en différentes langues*". Onmiddellijk daarop kon dan begonnen worden met de 458 „Denarius van Augustus", antieke pen-

(29) Notariaat nr 656, notaris Gislain.

ning in zilver beschreven bij Mignet, om tot 608 met antiek voort te gaan en dan met de „Hedendaegsche Goude" penningen te beginnen naar Van Loon geïdentificeerd, en de hele zaak af te handelen.

Onder de kopers treffen wij aan Frans Verachter, Van Bombergen, Van den Broeck, De Graef, Van Geelhand, Vermoelen, Hermans, Kreglinger, Lauwers, Van Spanghel, De Haes, Van den Bulck, Verberckt, Majoor de Boer, De Ridder, Van Ravensteyn, Everaerts, Leenders, Myin, Storms, Hel(l)emans, Ram(de?), Zanden (Van der?), Van Deun, Carpentier (ontvanger), enz. Menig te Antwerpen gevestigde reputatie staat er onder vermeld, alleen één man niet! Jan Frans Willems! In 1827 beschikte hij toch over voldoende middelen? En de toestand van het verkochte goed zal niet van de slechtste geweest zijn, want zeer dikwijls gaan de titels vergezeld van b.c., t.b.c. (bien conservé, très bien conservé) als er al niet te vinden is „pap. super. bien conditionné". Blaeuws *Grooten Atlas oft Werelt beschryving* in 12 vol. wordt aldus beschreven : vél(in) g(rand) p(apier) d(oré) s(ur) tr(anches) en p(lanches) t(rès) b(ien) c(onservées) magnif(ique) exempl(aire), les planches sup(erbement) enlum(inées) rel(iure) uniforme".

Vond Willems zijn gading niet in het gebodene? Was hij wars van het spelletje en legde hij zijn handen niet om dergelijke bagage?

De documenten waarover wij thans beschikken verdienen een onderzoek, zowel de catalogus van de werken en de lijst van de gemaakte bedragen, als de lijst van de penningen en munten met hun prijzen, al ware het maar om ons aldus een gedachte te kunnen vormen van de verhouding tusen het voorwerp en zijn waarde toen en nu. Enkel twee voorbeelden kunnen hier aangehaald worden : de serie Blaeu (nr. 10) daareven beschreven in haar uitzicht haalt in 1827 80 florijnen, waar de huidige handelswaarde 36.000 F bedragen zou. Een „drydubbel Souvereyn" Albert en Elisabeth, 1616 (nr. 624) door het Penningkabinet te Brussel gekwoteerd tussen 50.000 à 80.000 F ging in 1827 42.25 gulden. Bij een ev. omzetting van goederen in handels- of koopwaarde spelen natuurlijk heel wat factoren mede, die de vergelijking-zelf haast met imponderabilia volstoppen. Toch kan aanvaard worden, dat de veiling aan de lage kant is gebleven en zeker niet verliep in het voordeel van de familie Diricksens.

De analyse van de veiling moet dus achterwege blijven [30], toch is een beknopte karakteristiek niet overbodig, omdat zij bewijzen kan, dat de stof Willems niet veel nieuws kon bieden : er is zeer

(30) Stadsbibl. Antwerpen. B 84945/46.

weinig in het Nederlands gesteld werk, tenzij historische studies (Wagenaar, *Vaderlandsche Historie,* 55 vol.) of aardrijkskundige (*Beschryving van Amsterdam,* 13 vol.) items, verder wel Franse zaken te Amsterdam en Maastricht gedrukt, quasi geen Duits werk, sporadisch iets Engels! Maar in verband met de vroegste geestesrichting van Zetternam-zelf meegekregen van zijn verarmde moeder is het ten slotte van belang te weten, dat de 457 nummers in hoofdzaak Frans werk brengen in hele series, zodat de atmosfeer waarin de moeder-echtgenote leefde — voor zover ze inderdaad geletterd is geweest — een Franse basis kan gehad hebben.

Zou de welgestelde grootvader (eigenaar, wever) dan ook georiënteerd zijn geweest op Frankrijk? En heeft de zoon — veroordeelde klerk — zich hoofdzakelijk in die richting voort ontwikkeld? Revolutionnair is de aard van de geschriften (hoofdzakelijk 18de en 19de eeuws) niet, toch wel interessant en het onderlijnen blijft weer waard, dat verschillende auteurs in verschillende uitgaven vertegenwoordigd zijn. Staan wij voor een bibliofiel, een waardenverzamelaar of voor een critisch ingesteld man?

Een Jean Jacques Rousseau komt niet voor. Voltaire heel even met één *„Herodiade"* (1817), maar tweemaal *„Les erreurs de Voltaire"* van C(l).F(r). Nonnotte. *„Lettres persanes"* van Montesquieu daarentegen treffen wij wel aan. De Abbé Fleury staat vermeld met 36 quarto volumes *„Histoire Ecclésiastique",* F.X. de Feller (in 8°) met 13 banden *„Dictionnaire historique".* Het befaamde *„Traité des études"* van Rollin (1777) is aanwezig en als basis voor de verzameling geldt wellicht het *„Manuel du libraire"* van Brunet (1814).

Door heel veel klassiek werk munt de verzameling niet uit, al komt een Plutarchos (25 banden) voor, ook Homeros, Esopus, Longos, Anacreon, Ovidius, Aurelius, maar dan alles in vertaling. Daar ligt dan ook geenszins het zwaartepunt van de literaire verzameling, doch wel, zoals gezegd, bij de Franse auteurs. Daaronder de klassieken Corneille, Boileau, Racine, Molière meer dan éénmaal, ook Lafontaine verchijnt bij herhaling op het appel, verder de fabeldichters Fénélon (driemaal) en Florian. Onder de wijsgeren komt Pascal voor en dan een hele trits abbé's (Barthélémy, Bourdaloue, Fleury); als schrijvende dames komen de Sévigné, de Maintenon en de Staël voor. Malesherbes en Marivaux zijn niet vergeten. Le Sage evenmin. Een keer breekt de naam van Chénier door en zelfs duikt Nodier op, wel een van de jongste aangekochte werken (1822). Het merendeel van de werken behoort uitgesproken tot de 18de eeuw ; de Belgische persen zijn slechts pover vertegenwoordigd.

Uit de wereldliteratuur zijn te noemen Cervantes, Tasso, Metastasio. De Engelse literatuur levert Osian, Fielding, Swift (tweemaal), Richardson, let wel niet in het oorspronkelijke, op. Gallands *„1001 nacht"* figureert tweemaal in de verzameling.

Wat de Nederlandse letteren betreft zijn elf Vondel-uitgaven te vermelden, Cats in de uitgave van Feith en dan vooral Campo Weyermans *„Levensbeschrijvingen"* (1729, gr. p. c. c ; magnif. exempl.) en Cornelis de Bie's *„Gulden Cabinet..."* (Lier 1661).

Naast de letteren gaat de aandacht meestal naar de moderne — meestal Konings — geschiedenis, of naar de fouten van de Franse revolutie. Het is reeds gebleken dat enkele standaard-atlassen in de verzameling prijken, ook een paar volumes reizen, bovendien komen insecten- en vruchtenboeken voor, nog tuinarchitectuur, steeds in mooie uitvoering. Een greep vrouwenliteratuur (geen romans!) is nog samen te lezen zoals daaronder een *„Lavater des dames"*, een *„Lavater protatif"*. Niet te vergeten de royale albums met reproducties van meesterwerken aanwezig in grote musea.

Alles bijeen een goede, vrij uitgebreide, misschien iets te willekeurige en dan ook weer te eenzijdige doorsnee-bibliotheek. Vermoedelijk in haar geheel zeer goed verzorgd.

Laten wij nu nog onze blikken over de venditieprijzen glijden, dan is op te merken, dat De Montfoucons *„„Antiquité expliquée"* (1719, 15 volumes, très recherché) 152 gulden opbrengt, het maximum bedrag van de venditie. August Rösel : *„De natuerlyke Historie der insecten"* (Haarlem ; 8 volumes) brengt het tot 40. De aangehaalde Campo Weyerman werd met 18.50 fl van de hand gedaan. Een *„Histoire naturelle..."* van Buffon (1785, 54 banden) gaat 46 gulden.

6

Hoe luidt nu het voorlopig besluit in dat in de levensbeschrijving van Zetternam voortaan onmisbaar geworden intermezzo? Eugeen Zetternam zonder vader, — hetzij zijn vermeende vader „van diefstal beschuldigd" slachtoffer is geworden van een duivelse intrigue, hetzij zijn werkelijke vader onbekend is gebleven —, Eugeen Zetternam stapt het leven in als „verworpelingske der aarde", sociaal belast en getekend. En anderszins, indien de vervolgde kashouder zijn vader helemaal niet is — wat de betrokkene op mannenleeftijd toch moet vernomen hebben — waarom heeft de auteur zich dan achter de geschiedenis, zoals wij die thans kennen, verscholen? Zij kon hem, persoonlijk, dan toch niet treffen! Tenzij de „ambiance" van het slachtofferschap hem, om tijdsredenen, beviel! Het is wel zonderling, dat Zetternam in een brief aan J.F.J.

Heremans [31] bekent de zoon te zijn van *een weduwe,* wat betekenen kan, dat hij een natuurlijk kind was. Hij spreekt in zekere zin waarheid nochtans, want Diricksens is, zoals verderop blijken zal, *in 1847* reeds dertien jaar dood! Van den Branden die meer wist dan hij in 1876 schreef, vergulde de pil op deze wijze [32] : „Toen onze schrijver ter wereld kwam klonk hem de blijde welkomstgroet des vaders niet tegen. De *verlatene* (!) [33] moeder besproeide haar arm wichtje met *tranen van spijt en wanhoop,* daar slechts ellende haar en hare vaderlooze zoontjes tegengrijnsde in de toekomst". Is de zin van Zetternams schuilnaam dan aldus op te vatten : hij, die mijn wettelijke vader gevangen deed zetten (Van Cantfort) heeft mij de kans op een echte vader, op een echt milieu ontnomen. De „zetter" heeft „genomen"! Hoe nu ooit nog achterhalen, wie Zetternams werkelijke vader zou zijn geweest...?

Hoe dan ook : het milieu is miserabel! Het leven heeft Zetternam weinig goede kanten aan te bieden. Zijn jeugd behoort tot de allerellendigste die wij in onze letteren kennen, want zetten wij onze opsporingen nu voort, dan vernemen wij dat in weerwil van het feit dat de openbare opinie Diricksens voor onschuldig hield — zeggen wij gedeeltelijk — de man pas in 1828, na vier volle jaren genadeloze opsluiting, vrijkomt. Welnu... op 6 december 1828 laat hij zich van de Schipperstraat (het huis van zijn vrouw [34]) afschrijven naar de Rijnpoortvest ; op 4 november 1831 naar St.-Jacobsmarkt 75, en dan laat hij op 22 mei 1832 — merkwaardig incident — zijn achtjarig zoontje, Jan Hendrik, Zetternams „halfbroer" bij hem inschrijven. Meer nog : hij trekt er op 23 maart mee naar Brussel [35]! Daar sterft op 30 mei 1833 „te elf uur 's avonds Josse Diricksens, 33 jaar en 4 maanden oud", aan een oorzaak die wij vooralsnog niet kennen. De aangevers van het overlijden zijn een vijftigjarige zadelmaker, Josse Segers, en een zestigjarige Henri Denys, die niet schrijven kan. De overlevering spreekt van zelfmoord. Brussel kan geen opheldering verstrekken hoegenaamd. Was hem het levenslange toezicht van de staatspolitie te zwaar geworden, vertrok hij daarom uit Antwerpen en maakte hij er nu een eind aan? Is de verwoesting van het gezin Diricksens — door de „zetter" geprovoceerd — niet volkomen? Ten slotte weer een typisch feit : het zoontje keert bij de moeder terug, maar dit pas meer dan drie jaar later, op 10 oktober 1836 [36]. Waar verbleef het

(31) Univ. Bibl. Gent, Briefwisseling Prof. Heremans.
(32) Op. cit., noot blz. 317.
(33) Zie hieronder.
(34) Zie hierboven.
(35) Maar de Burgerlijke Stand van Brussel meldt : ingeschreven Minimestr. 59 (1e sectie '32-'33) 4 april 1833 : Dircksens.
(36) Zelfde bron tekent aan 27 september 1836.

kind van 1833 tot 1836? De registers zwijgen. De jongen, Jan Hendrik, is bij de „herstelling" van het vaderloos [37] gezin nu twaalf jaar oud. Zetternam zelf acht.

Is dan inderdaad af te leiden, — maar het onderzoek naar het vaderschap is verboden — dat Judocus Diricksens „zijn" tweede kind, Zetternam, niet erkennend, er de last niet van op zich nam? Brak de vervolgde man alle verband met zijn familie, omdat zijn echtgenote hem tijdens de gevangenschap ontrouw was geweest, „één van de gevaren" waarover hij het had te gepasten tijde?

Het is al met al een lang verhaal, dat toch eens diende uitgeschreven te worden, omdat zoveel gissingen opgang hebben gemaakt. Beschikte (Julius) Pee destijds over meer gegevens? Dan is het jammer dat zijn ingezette studie niet verscheen om ons uit de waan te helpen.

7

Zeker kan nog meer waarheid Zeternams leven niet helpen verhelderen. Het is al miserie waar hij zich wendt, en ook hij heeft schuld aan de geschapen situaties in het eigen bestaan. Zeer jong leert hij *een vijf jaar oudere* vrouw kennen : Anna Joanna de Ridder (2 okt. 1821). Wanneer de moeder merkt, dat de kennismaking aanleiding wordt tot een verhouding met deze misschien ervaren, *ouderloze* vrouw en verwikkelingen niet uitblijven, verhuist moeder Zetternam naar de Mutsaertstraat 4 ; zij zendt haar zoon in volslagen armoede naar Gent, om hem pas op 2 augustus 1848 te laten weerkeren : ondertussen was Zetternam voor legerdienst opgeroepen. In 1849 huwt hij : twee onwettige kinderen (van Joanna de Ridder!) : Catharina, 25 juli 1846 en Rosalia, 3 juni 1849 zijn te erkennen. Getuigen bij het huwelijk zijn : Hendrik Conscience en Hendrik Peeters, beiden zo wel bekend.

Van 31 mei 1849 woonden de echtelieden samen aan de Oude Steenweg 107, adres dat onmiddellijk daarop nr 11 werd en dat bleef tot Zetternams overlijden op 10 oktober 1855.

Voor de verhoudingen in dat huwelijk moeten wij vooralsnog vertrouwen op de goed geïntentioneerde parafrase, die Van den Branden ervan geeft. Een ideale verstandhouding heerste er bij pozen zeker niet.

Het was immers al zo ellendig begonnen door het ingrijpen van Zetternams moeder, die haar zoon, „de bastaard", zeer jong en zonder middelen het huis had uitgewezen en naar Gent had verbannen. Zag zij zwarte schaduwen? Dreef zij Zetternam en zijn

(37) Zie blz. 337.

liefje ongenadig uiteen, zelfs al was er een kind op komst? Zetternam wist dat zelf niet zo goed, want hoe dient anders een gemoedsuitstorting in een brief aan Jan van Beers [38] geïnterpreteerd te worden : „is het kind dan tóch van mij?" Ziet, het is alles zo nieuw na de bedekte toespelingen van Van den Branden, dat wij langs de brieven aan Van Beers om veel dichter komen staan bij het leed van een jonge man van nog geen twintig, die spartelt in het levensnet, te midden van een wereld in gisting, maar die — bevrijdend — gewekt wordt door de wiekslag van de kunst en aldus wordt tot één van de meest verdienstelijke, één van de meest originele figuren uit onze letteren, waarbij de beperktheid van de prestatieperiode— tien jaar! — ons pas voor goed laat vermoeden welke rijkdom aan talent en aan geest juist in de helft van de negentiende eeuw in ons volk verborgen lag, om eens gewekt, quasi onmiddellijk te doven.

Onze rouw gaat dan niet enkel om Zetternam, naar zijn halfverlaten vrouw, die wellicht niet zo goed heeft kunnen volgen dan betamen zou aan de zijde van een zo beproefd en begenadigd man, naar zijn „drie" zo jonge kinderen. Onze spijt gaat ook naar onszelf, want werkelijk, en zonder formule, wij zijn toch mede de verliezende partij!

Hoe dan ook, naar het einde toe zou Zetternam, zonder te breken met zijn familie — zijn meer en meer zich manifesterend religieus gevoel zal hem daarvan weerhouden — het echtelijk dak niet altijd meer zoeken, om aan het gezeur van de huisvrouw, quasi zonder middelen!, te ontkomen en aldus zijn eigen literaire en politieke weg — als een roeping op zijn manier — te volgen. Maar de toespelingen van Van den Branden kunnen wij moeilijk waar maken, zo wij een briefje aan Pieter Génard van 5 september of november 1854 met een bijzondere aandacht lezen [39] : „Ik verwacht u morgen namiddag om dry uren, *buiten de roode poort in myn huis over den Gommer.* Het ware onaengenaem indien gy niet kwaemt. De verzochten zyn Geyter (sic), Cort (sic), Hansen, van Rotterdam, Génard, dus vrolyke menschen byeen". Het is toch wel duidelijk dat het hier gaat om een huis bij de huidige Sint Gummarusstraat, die met die Oude Steenweg, op zeer korte afstand van de Rodestraat, een hoek maakt : Zetternams woning.

Doch deze fase uit Zetternams leven komt later nog aan de beurt. Het ging hier hoofdzakelijk om de stempel, die buiten de gewone menselijke verhoudingen, per fas et nefas, op een wezen gedrukt kan staan. Welnu, het gezin „Diricksens" heeft aan den

(38) A.M.V.C. Z 296/B 1 a.
(39) Stadsarchief, Antwerpen. Priv. kamer ; Doss. Corresp. de P. Génard.

lijve geen voorspoed gekend : een derde kindje (Maria Anna) sterft amper vier maanden oud (16 mei - 3 september 1850). Het vierde (let op de namen *Maria Anna* Mathilda) geboren op 16 april 1852 blijft weliswaar lang leven, tot 1910 [40], maar dan zijn de eerste twee zusters al haast een halve eeuw overleden! Beiden stierven inderdaad reeds in 1864, op twee manden afstand van elkaar, achttien en vijftien jaar oud, de ene getroffen door phtisie, de andere door tuberculose pulmonaire, alweer als voor het leven ongeschikt. Er zijn redenen te over om er aldus over te gewagen, want het loont, helaas, de moeite nog na te gaan in het hier gestelde verband, wat met de andere familie van Zetternam is geschied. De broer of halfbroer overleed 24 jaar oud, in 1848, wat wij ook uit de briefwisseling Zetternam-Van Beers vernemen. Op dat ogenblik is diens zoontje één jaar oud. Dat kind op zijn beurt wordt slechts 26 jaar. Als het ware een vroeggevulde hecatombe over heel de lijn : er weegt iets — buiten de kenmerken van de tijd — op deze familie, want de grootouders Albrechts-Heuninckx zelf sterven respectievelijk 46 en 40 jaar oud, de grootmoeder toen haar jongste van acht kinderen (Zetternams moeder is zesde) zes maanden oud is. Ook langs deze kant, in de opgaande lijn, geen levensgeluk hoegenaamd, geen huiselijke kring als steun om zich met het bestaan te verzoenen.

Valt het soms niet moeilijk om ons in te denken in de levensatmosfeer van geslachten? Zie de boog gespannen tussen het snel vaderloze, echte kind, Zetternams „broer", dat daarmee het avontuur van de auteur meemaakt om zelf snel te sneuvelen. En kennen wij de moeder van beiden, Jan Hendrik en Judocus (alias Eugeen), te weinig om te mogen oordelen over haar geest en karakter [41], het zal haar toch wel in het hart gegaan zijn te moeten ervaren, dat haar niet te erg beminde schoondochter, bij het overlijden van Zetternam haast of beter geen kruimel in de kast had, zodat de begrafenis van de auteur betaald moest worden door de vrienden. Wij bezitten nog de authentieke inschrijvingslijsten, documenten opzichzelf. Voor wie wil besluiten tot een soort miserabilisme, als kenmerk van het huis „Zetternam", staat wel niets in de weg.

Van de hele familie bleeef, ongehuwd, Mathilde over, in 1910 58 jaar oud ; zij was eigenares van een kleine koffiebranderij (Everaertstraat 28) zoals die destijds voor de weduwe „Zetternams" door Constance Teichmann gekocht was geworden. Door Constance Teichman en „enkele leidende figuren uit de omgeving van het

(40) *Handelsblad,* 7/8 december 1910.
(41) Zij stierf vier jaar later in 1859, 55 jaar oud.

Taelverbond". Daaraan is toe te voegen, dat onmiddellijk na het overlijden in 1855, niet enkel de Antwerpse vrienden zich ingezet hebben, ook o.a de Gentse, vermits uit een brief van De Geyter aan Génard [42] blijkt, dat Snellaert, persoonlijk, Mej. Teichmann een som gelds is gaan brengen.

Naschrift, met een klap op de vuurpijl.

Nog te gelegenertijd, gelukkig, kon een afschrift verkregen worden van Judocus Diricksens' huwelijksakte, gedateerd 28 mei 1823. Het stuk is leerzaam in hoge mate, omdat nog zekere rectificaties kunnen aangebracht worden op Van den Brandens voorstelling van zaken, waardoor ook de huidige lezing van de feiten geretoucheerd kan worden.

Er blijkt namelijk, dat vader Diricksens (Joannes Henricus, 54 jaar, grootvader van Zetternam) *grondeigenaar* was, die evenwel niet schrijven kon. De oom Judocus Duerman (grootoom Zetternam, 62 jaar, bij wie de bruidegom inwoont) is *zijdewever,* geen wever ; hij tekent met een kreupele handtekening. De ouders van de vrouw (Anna Maria Albrechts) zijn allebei overleden, evenals alle opgaande familieleden ; een familieraad diende aldus toestemming te geven tot het huwelijk.

Staan wij dan wél voor een gegoede familie langs beide zijden, een bepaalde geleerdheid schijnt afwezig of niet in aanleg ; maar het is logisch dat eertijds aan de *verver* gedacht werd om de familie te kenschetsen. Op de vraag of Anna Maria Albrechts, 19 jaar, die zeker fraai en vlot haar handtekening zet, enige onderlegdheid had, blijkt ook wel bevestigend geantwoord te moeten worden. Waar verbleef zij? Op kostschool? En... stamt ook zij van welstellende mensen af? D'expression française? Kan de kashouder, verkwistend naar het heette en met een drang naar „ruimloze pragt" door haar beïnvloed zijn bij het verzamelen van boeken en penningen? In deze richting moet alleszins nog gezocht worden. De inhoud van de bibliotheek bij fragmenten vrouwelijk georiënteerd, speelt zekere elementen in handen die wijzen op een Franse instructie-basis.

Wat nu met de klap op de vuurpijl? Wel, de huwelijksgetuigen zijn Guillaume van der Smissen, makelaar in wissels, 42 jaar en een zekere... Jozef van Cantfort, 56 jaar, stedelijke ontvanger!

Primo : de hele ambiance heeft geen kleinburgerlijk allooi! En secundo : dat vader Diricksens en de in gebreke gebleven zoon

(42) Stadsarchief Antw. Priv. Kam. Doss. Corr. de P. Génard.

samen *voorhands* bij de stadsontvanger én zijn vrouw ontboden worden, wijst er op hoezeer iedereen iedereen kende. Het ging om intimi, die in elkaars directe nabijheid woonden : Korte Winkelstraat, Hobokenstraat, Paddengracht. Derhalve geen plichtplegingen bij het aanvaarden van de betrekking van de kashouder, geen inventaris. Derhalve de mogelijkheid om vrij met het geld om te gaan. Alleen de stadsontvanger heeft zich in het werkelijk vermogen van de grondeigenaar-vader vergist, en vermoedelijk is het bezit van de oom, naamgever voor het tweede kind uit het huwelijk, Zetternam, buiten schot gebleven.

Maar tertio : krijgt het drama aldus nog niet een tragischer ondertoon? Gevangen *gezet* worden door een huwelijksgetuige, of... was Judocus Diricksens een zo heimelijk wezen, dat hij zijn slechte neigingen tot zelfs voor goede kennissen had weten te verbergen, jaren lang? Voorwaar, een troebele affaire, die in een diep gemoed als dat van Zetternam kans krijgt verwoestingen aan te richten.

Verantwoording.

Enkel dank zij de gulle medewerking van de Heren Prof. Dr. E. Sabbe (Rijksarchief, Brussel) en Dr. A. Bousse (Rijksarchief, Antwerpen) kon voorgaand relaas samengesteld worden.

Metrische en stilistische aantekeningen bij Priscianus' Periegesis

door

Dr. Herman VAN LOOY

De hier gebundelde onderzoekingen hebben een gemeenschappelijk uitgangspunt : Priscianus' Periegesis [1]. Zij pogen in de mate van het mogelijke een op objectieve criteria gesteund antwoord te geven op de vraag waardoor de hexameter van een poeta minor als Priscianus formeel verschilt van deze van de grootmeesters Vergilius, Lucretius, Ovidius. Deze vraag kan bij een eerste gezicht overbodig schijnen, omdat het verschil ogenschijnlijk althans zeer duidelijk is : eenieder zal inderdaad bijna steeds zonder veel moeite een hexameter van Priscianus onderscheiden van een van Vergilius of Ovidius, maar de criteria die dit antwoord zogez. moeten rechtvaardigen zijn meestal zeer subjectief en hebben meer met de inhoud dan met de loutere vorm te maken. Onderhavige onderzoekingen hebben ons verder toegelaten de resultaten van bepaalde moderne metodes kritisch te toetsen.

In de huidige studies in verband met de latijnse metriek kan men hoofdzakelijk twee richtingen onderscheiden. De enen — onder wie Dubois, Perret en ook gedeeltelijk Drexler — gaan uit van de formele structuur van de hexameter en trachten aan de hand van statistieken betreffende de caesuren, het aantal woorden per vers, de congruentie van woordaccent met versictus, van woord met versvoet enz. dieper door te dringen tot het wezen van de hexameter. Hun kan men verwijten dat ze meestal uitgaan van een te beperkt materiaal en uitsluitend de grote hexametrici in het onderzoek betrekken. De anderen staan afwijzend tegenover dergelijke studies waarin ze smalend het tellen van versvoeten en dergel. zien en blijven liever zweren bij vage formules als la « musicalité du vers », « l'euphonie », « chaîne vocalique » enz.

Tussen beiden staan diegenen die naar het voorbeeld van Drexler vooral de ritmiek en de stilistiek van de hexameter in functie van de woordplaatsing onderzoeken, waardoor de dichter streeft

(1) De gevolgde tekst is deze van Prof. P. van de Woestijne, *La Périégèse de Priscien*. Edition critique (Brugge, 1953. Werken uitgeg. door de Fac. v. Wijsb. en Lett. Gent nr. 116). Wij danken hier tevens prof. van de Woestijne zeer hartelijk voor zijn talrijke inlichtingen en wenken.

naar grotere verbondenheid der opeenvolgende hexameters. In de volgende paragrafen onderzoeken we achtereenvolgens :

1. het gebruik dat Priscianus maakt van de traditionele epitheta bij namen van volkeren, in vergelijking met de andere dichters ;
2. de metrische plaats van de namen van volkeren ;
3. het gebruik of misbruik van neutra waarbij vooral de aandacht dient gevestigd op die neutra die in bepaalde naamvallen (abl. sg., nom. acc. voc. pl.) een dactylus vormen (type *carmine/a*) ;
4. Het gebruik van allerlei andere woorden die op een min of meer vaste plaats aanspraak maken in de hexameter ;
5. de resultaten die voortspruiten uit de toepassing van de metode van N.I. Herescu (La poésie latine. Etude des structures phoniques) [2] op een poeta minor als Priscianus.

Een laatste paragraaf ten slotte laat toe de bereikte resultaten te vergelijken en de balans op te maken van de verschillende metodes.

I

In zijn latijnse bewerking van Dionysius' **Οἰκουμένης Περιήγησις** bezigt Priscianus zevenmaal het adjectief *feroces* bij namen van volksstammen :

v. 313 Gerraeque feroces
v. 379 Hyllisque feroces [3]
v. 516 Colchi... feroces
v. 664 Oretaeque feroces
v. 719 Massagetae belloque feroces
v. 939 Chalonitasque feroces
v. 1049 Peucaleique feroces

Feroces vormt dus steeds het verseinde — zoals ook *feroci* v. 601 en 706 — en de voorafgaande silbe is in zes gevallen *-que* : ongetwijfeld een gemakkelijkheidsoplossing vanwege de dichter.

(2) Paris, Les Belles Lettres, 1960, 8°, 229 p.

(3) Sommige mss. schrijven *potentes*, enkele *potentis*. *Potentes* is metrisch evengoed mogelijk, vermits het even stereotiep als *feroces* het verseinde vormt, voorafgegaan door -e of -que cfr. v. 301 Hippopodesque potentes; v. 337 gentesque potentes; v. 560 laude potentes; v. 648 belloque potentes; v. 955 arcuque potentes. Zoals alle woorden van het type ⏑ - x biedt potentes een uitstekend voorbeeld van metrische constante door versdwang. Het vormt inderdaad bijna zonder enige uitzondering het verseinde bijna steeds voorafgegaan door -e (abl. of inf. of -que). Cfr. Lucretius III 75, V 1118, II 50, VI 12; Verg. Georg. I 27; Aen. I 80, III 528, II 296, III 438, VI 247, 621, 844, VII 234; Ovid. slechts een uitz. nl. VIII 409 votique potente futuro; Lucanus. 12 maal waarvan 3 maal voorafgegaan door inf. en 9 maal door -que enz.

Voor de eerst vermelde stam, de Gerrae, een volk uit de Balkan samen geciteerd met de Noricii en de Pannonii, treffen we noch bij Dionysius (v. 321), noch bij Priscianus' voorganger Avienus (v. 459) een epitheton aan. Dezelfde opmerking geldt eveneens voor de Hylles (Av. 536 ; Dion. v. 385). Ook de Colchi heten *feroces*. Dionysius vermeldt niets van deze aard (v. 489, 689), terwijl Avienus « *impiger Colchus* » (v. 873) schrijft, een ongewoon epitheton voor de Colchiërs dat in dit geval echter gerechtvaardigd wordt door de context. Bij Valerius Flaccus heten ze *saevi* (III 698), *truces* (VII 743 ; IV 618), *non habiles* (VII 231), *trepidi* (V 440) of *mites* (IV 707), bij Martialis *impii* (II58.16).

Van het steppenvolk der Massagetae zegt Dionysius (v. 740) **Μασσαγέται ναίουσι θοῶν ῥυτῆρες οἰστῶν,** door Avienus vertaald *clari pharetris agilique sagitta* (v. 917), terwijl Priscianus zich tevreden stelt met de vage formule *hospitibus saevi cunctisque belloque feroces* (v. 719) [4]. Waarom de Oretae *feroces* heten is een raadsel ; noch Dionysius (v. 682), noch Avienus (v. 866-7) betitelen hen aldus [5]. Dezelfde opmerking geldt voor de Chalonitae die bij geen enkel latijns dichter een epitheton hebben, zodat ze alleen metri causa als *feroces* dienen te worden aangezien [6]. Voor de *Peucalei feroces* kunnen we verwijzen naar Dionysius **ἐπὶ δ'ἕσπεται ἄγρια φῦλα Πευκαλέων** (v. 1142-3) waar Avienus in gebreke blijft met het vlakke *populi dehinc velut ordine facto Peucaleum longas exercent vomere terras* (v. 1347-8).

Het is dus duidelijk dat in zeer vele gevallen het gebruik van *feroces* een gemakkelijkheidsoplossing is : dit aan Priscianus verwijten ware een onrechtvaardigheid gezien de antecedenten. Lucretius bezigt *feroces* slechts éénmaal en wel als verseinde (IV 715) [7]. Bij Vergilius noteren we eenmaal *feroci* en viermaal *feroces* steeds als verseinde en steeds voorafgegaan door *-ĕ* (eenmaal *ipse,* viermaal *-que*). Ovidius bezigt driemaal *feroces,* driemaal *feroci,* steeds als verseinde ; *ferocis* komt tweemaal voor, eens als verseinde, eens in de 1-2e voet ; op zeven van de acht plaatsen

(4) Vooral het feit dat ze zich verzadigden met het bloed van hun paarden of dit vermengden met melk, heeft hun bij de Romeinen de roep van wreedheid bezorgd. Hierop alluderen niet alleen Priscianus (v. 721) en Avienus (v. 921-2), maar ook Silius Italicus (III 360), Statius (Ach. 307) en Seneca (Oed. 470). Uit de uitdrukking « Massageta inhumanior » blijkt dat hun wreedheid spreekwoordelijk was (Tertullianus adv. Marc. 1).

(5) Niet te verwarren met de Oritae uit Indië vermeld v. 1003, Av. 1297.

(6) Chalonitae: Dion. 1015; Av. 1209. De kwantiteit van de 1e silbe verschilt : Chă- bij Prisc., Chā- bij Avienus.

(7) Met ferocis enz. kan men natuurlijk ook feracis enz. vergelijken: ook dit adjectief vormt een welgekomen verseinde. Cfr. Priscianus v. 444 en 919; Lucretius II 1089; Verg. Georg. II 79, IV 114; Ovid. Met. VII 416; Am. III 10.17; Nux 107; Statius Theb. VII 307; Avienus 873 enz.

wordt *feroci/es* voorafgegaan door *-ĕ,* eenmaal door *-ă* (Met. XV 515) ; ook *feroxque* komt bij hem als verseinde voor, steeds voorafgegaan door *-que* [8]. Voor Lucanus geldt dezelfde opmerking : éénmaal *ferocis,* zesmaal *feroces,* steeds als verseinde, vijfmaal voorafgegaan door *-ĕ,* tweemaal door *-ă* [9]. Iuvenalis bezigt tweemaal *ferocem (-i),* in beide gevallen als verseinde en voorafgegaan door *-ĕ* [10]. Bij Statius treffen we tweemaal *feroces (is)* aan als verseinde en eenmaal *ferocis* in de 1-2e voet [11]. Overtuigend voor metrische habitus zijn de cijfers bij Silius Italicus die 23 maal *feroces (-is, -em, -i)* bezigt en 23 maal als verseinde, 19 maal voorafgegaan door *-ĕ,* viermaal door *-ă* [12]. Vanzelfsprekend volgt een poeta minor als Avienus deze regel : viermaal vormt *feroces (-i)* bij hem het verseinde [13].

Indien het dus waar is dat de metrische plaats van *feroces* en van andere epitheta met dezelfde metrische structuur, bij namen van volksstammen stereotiep is, dan vertonen ook de epitheta zelf qua betekenis een opvallende eenvormigheid en een groot gebrek aan vernieuwing. Gedurende vele eeuwen hebben inderdaad de latijnse dichters traditioneel dezelfde adjectieven geplaatst bij dezelfde volksstammen zonder zich blijkbaar ooit de vraag te stellen of deze wel gerechtvaardigd waren. Eenmaal onderworpen, of bestreden en niet onderworpen, kregen sommige volkeren een stempel — soms veeleer een brandmerk — die voor eeuwen gold. Een eerste type van dergelijke epitheta wijst op de geografische verwijdering : *ultimi, extremi, remoti,* en geldt o.a. voor de Aethiopes, Arabes, Britanni, Garamantes en Indi. Wie weerstand biedt aan het romeinse imperialisme heet al dadelijk : *feroces, atroces, truces, feri, saevi, acres, bellaces, belligeratores, duri* [14]. Zo bv. de Albani, Armenii, Bastarnae, Britanni, Chalonitae, Cilices, Colchi, Daci, Germani, Garamantes, Getae, Massagetae, Oretae,Pan-

(8) Ovid. Met. VIII 312; XIV 616.

(9) Phars. IV 138 (ferocis), I 308; II 590 (Marte feroces cfr. Ovid. Met. XIII 11 Marte feroci, id. Prisc. 706 en Sil. Ital. V 430).

(10) Iuvenalis I 162; VII 126.

(11) Stat. Silv. IV 6. 97; V. 2.40; 2.116 (1-2e voet).

(12) Sil. Ital. II 78,532; IV 61; V 382, 418, 430, 467, 555; VII 340, 680; VIII 16; IX 457; X 106; XI 202; XII 694; XIII 370; XV 496, 592, 716; XVI 6; XVII 352, 520.

(13) Descr. 442, 906, 1156; Arat. 893; steeds voorafgegaan door -e. Merkwaardig is tevens dat ook in het jambisch gedicht Ora Maritima feroces 3 maal op dezelfde metrische plaats voorkomt (v. 421, 457, 588). De voorkeurplaats van feroces blijkt intussen wel het verseinde te zijn cfr. zelfs in de oden van Horatius IV 4.31, II 2.3, IV 2.34.

(14) Ook de woordkeuze van Caesar en van vele romeinse historiografen gaat in dezelfde richting. Volkeren die zich willen verdedigen 'zweren samen tegen het Romeinse volk' (Caesar passim). Zo zijn de Daciërs steeds 'coniurati' gebleven (cfr. Verg. Georg. II 497, Stat. Theb. I 20).

nonii, Parthi, Pisidae, Peucalei, Sarmatae. Ruitervolkeren heten gewoonlijk *celeres* of *veloces* : zo de Parthi, Geloni en Arachotae. Rijk — *opulenti, divites, felices* — is het epitheton bij uitstek voor de Arabes, Indi en Aethiopes met als corrolarium : *odorati* en vaak ook *molles,* zo de Arabes, Armenii en Indi. Een eigenaardigheid van huidskleur, kleding, haartooi lezen we voor de Agathyrsi, Britanni, Geloni, Aethiopes, Indi. De eerstgenoemden zijn onveranderlijk *picti* wat in de oudheid reeds verscheidene verklaringen uitlokte [15] ; de Aethiopes en Indi zijn *nigro colore, sole perusti* enz [16].

De drie volkeren uit het oosten nl. de Arabes, Aethiopes en Indi kunnen aanspraak maken op de grootste verscheidenheid in zake traditionele epitheta. Ze zijn alle drie *remoti, ultimi, extremi* of *eoi ;* verder *divites, opulenti, felices* met de nadruk op hun oosterse *gazae,* hun reukwerk en specerijen (spec. Arabes en Indi); tevens zijn ze *sole perusti, nigro colore* (spec. de Indi en Aethiopes). Zelfs daar waar de dichter op persoonlijk contact met en waarneming van een vreemd volk kon steunen, treedt hij zelden buiten het traditionele epitheton. Treffend is dit e.g. voor Ovidius waar hij de Geten vermeldt. Ze zijn onveranderlijk *saevi, feri, feroces, duri, inhumani ; male* of *non bene pacati, extremi* en ten slotte *hirsuti* en *intonsi* [17].

II

Voor het onderzoek naar de metrische plaats van volkerennamen, zijn we uitgegaan van een aantal belangrijke namen in Priscianus' Periegesis in vergelijking met Ausonius, Avienus, Catullus, Claudianus, Horatius, Iuvenalis, Lucanus, Lucretius, Martialis, Ovidius, Persius, Propertius, Rutilius Namatianus, Sidonius Apollinaris, Silius Italicus, Statius, Tibullus, Valerius Flaccus en Vergilius.

(15) cfr. de verklaring van Servius Aen. IV 146 'picti' autem non stigmata habentes sicut gens in Britannia, sed pulchri hoc est cyanaea coma placentes » (Plin. H.N. 'caeruleo capillo'); anders, Servius Dresd. « ora artusque pingunt ut quique maioribus praestant ita magis vel minus; ceterum iisdem omnes notis et sic ut ablui nequeant »; zo ook Mela 2.10 « ora artusque pingunt »; Avienus daarentegen v. 447 « praecinctique sagis semper pictis Agathyrsi ».

(16) Wat de huidskleur der Aethiopes betreft geeft Paulinus van Nola een eigen verklaring (Carm. 28.249) « non sole perustos, sed vitiis nigros et crimine nocticolores »; id. Hier. in Sophon. 2.12 « qui penitus in vitia sunt demersi ». Priscianus daarentegen noemt ze « pectore iusti » (v. 570) in navolging van Dion. Perieg. v. 559. « θεουδέες Αἰθιοπῆες ».

(17) Ep. Pont. en Trist. passim.

I. Tweelettergrepige eigennamen

A. Met korte paenultima, type ◡ x

Eigennamen van dit type zijn veeleer zeldzaam. We noteren bij Priscianus *Gĕta* en *Sȳrus*. De nom. sg. *Geta* wordt zeer weinig gebezigd [18] ; de andere naamvallen, de gen. pl. uitgezonderd, vormen een jambe en zijn metrisch indifferent, met dien verstande dat ze niet voorkomen in de 4-5e voet omdat versictus en woordaccent in dat geval niet of slechts door kunstgrepen congrueren. De voorafgaande korte silbe is in vele gevallen *-que* of *-ve* [19]. De gen. pl. en de eveneens drielettergrepige vorm *Get(ae)que* vormen een uitstekend verseinde. Zo achtmaal bij Ovidius (op negen), achtmaal bij Claudianus, verder bij Vergilius (Georg. III 462), Statius, Silius Italicus [20]. Als dusdanig dient *Getarum* en *Get(ae)-que* vergeleken te worden met de drielettergrepige eigennamen van het type ◡ - x *Lătīnus,* die bijna uitsluitend in fine voorkomen. Dezelfde opmerkingen gelden voor *Sȳrus* [21]. Noteren we ten slotte dat de tweelettergrepige vormen vaak verseinde van een pentameter zijn [22].

B. Met lange paenultima, type - x

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de metrische plaats van enkele belangrijke namen :

	1	1-2	2	2-3	3	3-4	4	4-5	5	in fine	tot.
Bactri		1		1			1	1		1	5
Celtae		1		8		2				3	14
Colchi	1 sg.			15		12		1	1 sg.	21	51
Daci	1 sg.	1		5		4			2 sg.	8	21
Grai	1	3	1	30	2	15	4	4		41	101
Indi	5 sg.	1		3	1	1	2		1 sg.	56	70

(18) Avienus 442 (Sarmata, Germani, Geta, Bastarnaque feroces) waarbij het gebruik van plur. en sing. uitsluitend bepaald wordt door de metriek; Sid. Apoll. 4e voet, Ausonius 345.22 p. 164.90 (id.).

(19) 1-2e v. Prisc. v. 295 (atque Getae); Verg. Georg. IV. 463 (id.); Aen. VII 604 (sive Getis); Val. Flacc. VI. 507 (iamque Getae); de meest voorkomende plaats is de 2-3e voet.

(20)Getarum: Ep. Pont. II 2.67; Trist. IV 6.47; Getaeque: Ep. Pont. III 2.37; Trist. II 191 ; III 10.5 ; III 11.55 ; IV 1.67 ; V 7.11 ; Claudianus : Getarum, in fine III 319; V. 83; XXVIII 123; 236; 304; 532; XXVI 99; 481; Sid. Apoll. VII 45; 452; Stat. Ach. I 759; Get(ae)que: Sil. Ital. II 75; Mart. VIII 11.3 enz.

(21) Syrorum in fine: Iuv. VI 351; Syrique, Luc. VII 540.

(22) Ovid.: 32 maal op 36; Rut. Nam. 2 op 2.

Lydi			1	2		1				1	5
Marsi		1		2		1		1			5
Medi	1 sg.	4		6		3	1		3 sg.	9	27
Parthi	2 sg.	4	1	12	1	13		1		10	44
Persae				2		1			1 sg.	7	11
Seres	1	1		4		2			3	11	22
Thraces	6	4		10	1	6	3	1	2	6	39
Totalen :	18	21	3	100	5	61	11	9	13	174	415

Uit de cijfers blijkt eerst en vooral dat de tweelettergrepige namen slechts zeer zelden met een versvoet congrueren, uitgezonderd in fine. Het verseinde is ongetwijfeld de voorkeurplaats, 174 op 415 ; daarna volgen de plaatsen vóór (100) en na de caesuur (61). Wanneer het een eigennaam betreft beginnend met een klinker zijn de cijfers nog meer overtuigend cfr. *Indi* 56 maal in fine op 70. Op de 1e en de 5e voet vinden we voor de 1e en 2e verbuiging althans, steeds het enkelvoud. De drielettergrepige vormen d.w.z. de gen. plur. *Celtarum, Colchorum* enz. hebben een voorkeur voor de 1e voet : 35 op een totaal van 67 gevallen. De overige treffen we aan vóór (19) of na de caesuur (13). Noteren we ten slotte nog dat de drielettergrepige vormen van *Thraces* en *Seres* vermeden worden in de hexameter.

II. Drielettergrepige eigennamen

A. Met korte antepaenultima, type ⏑ - x

Deze eigennamen, ook wanneer ze als adjectief gebruikt worden of als persoonsnaam fungeren (vb. *Latinus*), vormen bijna steeds, omwille van hun metrische structuur, het verseinde. Enkele voorbeelden :

	in fine	totaal
Abantes	3	3
Achaei	13	13
Alani	17	17
Britanni	32	33 [23]
Erembi	4	4

(23) De uitzondering bevestigt de regel: Lucret. VI 1106 « nam quid Bri*tt*annis caelum differre putamus ». Cfr. Dubois (Lucrèce poète dactylique p. 16) « seul exemple où le mot soit écrit avec deux t ». Hoewel kan gedacht worden aan invloed van een Grieks origineel (Βρεττανία), onderschrijven we liever de mening van Dubois « Lucrèce allonge quelque fois par nécessité métrique mais plus souvent par commodité, une voyelle qui se trouve à l'intérieur d'une syllabe ».

Geloni	3	4 [24]
Iones	5	5
Lacones	19	20 [25]
Latini	92	92
Pelasgi	55	55

Overtuigender kan het niet. Noteren we hierbij nog dat zoals voor de vorige kategorie, de vierlettergrepige vormen d.w.z. de gen. plur. voor de 1e en 2e verbuiging, de dat. abl. plur. voor de 3e verbuiging veeleer vermeden worden. Hoe dwingend de habitus hier is, blijkt uit Vergilius die driemaal een vierlettergrepige vorm in fine van een hypermetrisch vers plaatst : Aen.VII 160 *Latinorum ;* 470 *Latinisque ;* X 895 *Latinique!*

B. Met korte ante- en paenultima, type ⏑ ⏑ x

Het aantal mogelijkheden is hier uiteraard reeds zeer beperkt. Eigennamen van dit type zijn uitgesloten als eerste woord en anderzijds treft men ze zelden aan in fine ; in dat geval immers dienen ze gevolgd door een monosyllabe of door *-que,* uit welke combinatie een vierlettergrepige vorm ontstaat [26]. Uit de voorbeelden blijkt dat hoofdzakelijk de plaats vóór of na de caesuur wordt gezocht :

	Totaal	1-2	2-3	3-4	4-5
Cilices	29	5	16	8	
Chalybes	9	2	4	3	
Danai	92	11	43	37	1
Macetes	25	7	9	5	4

Waar we een dergelijke eigennaam in de 4-5e voet aantreffen, is deze omwille van de congruentie versictus-woordaccent steeds gevolgd door *-que.* Zo *Danaumque* bij Vergilius II 309 en *Macetumque* bij Lucanus X 269, Val. Flaccus I 96, Rut. Namat. I 85 en Claudianus XX 147 [27].

Noteren we ten slotte dat deze namen zeer vaak in de genit. plur. voorkomen. Voor *Cilices* bv. 17 op een totaal van 29, voor *Macetes* 25 op 25.

(24) Uitz. Prisc. v. 302 « atque Gelonus... ».
(25) Uitz. Prisc. v. 420 Lacones 4-5e voet.
(26) Avienus v. 908 « Apyrique » in fine, Priscianus v. 712, 1-2e voet.
(27) Id. voor Tyrii cfr. Verg. Aen. I 661 (Tyriosque), Sil. Ital. VIII 175 (id.), Val. Flacc. I 644 (Tyriaeque), Statius Theb. I 161 (id.) en Claud. XXI 79 (Tyriaque), alsook voor Arabes cfr. Lucanus VII 514 (Arabesque), IX 517 (Arabumque), Statius Silv. III 3.34 en V. 1.61 (Arabumque).

C. Met lange ante- en korte paenultima, type - ⏑ x

Onder de weinig talrijke eigennamen die tot deze kategorie behoren, citeren we *Arcădes* en *Sarmăta*. Vanzelfsprekend komen slechts die vormen in aanmerking die een dactylus vormen, waardoor dan tevens de voorkeurplaats bepaald is : de 5e of de 1e voet en uitzonderlijk de 4e voet.

Voorbeeld :

	totaal	1e	4e	5e
Arcades	25	13		12
Sarmata [28]	13	1	1	11

D. Met lange ante- en paenultima, type - - x

Voor deze kategorie waartoe o.a. Aetoli, Albani, Bastarnae, Bithyni [29], Gaetuli, Germani, Hyrcani, Lucani, Phoenices, Pisidae, Romani, Samnites behoren, is het moeilijk een vaste regel te geven. De structuur van dit woordtype verbiedt het verseinde, terwijl de 4-5e voet slechts mogelijk is voor de nom. sg. [30] of door toevoeging van *-que* vb. *Bastarnaeque feroces* (Avienus 442) of *Pisidaeque feroces* (Claudianus XX 241) [31]. Men vindt deze eigennamen relatief dikwijls als eerste woord ; treffend is dit voor *Phoenices* (8 op 12 gevallen) en *Samnites* (5 op 7). Anderzijds komen de eigennamen behorend tot de 1e en 2e verbuiging (of de gelijkluidende adjectieven) zeer zelden voor in de gen. plur. [32] — waar ze vierlettergrepige woorden vormen — terwijl deze behorend tot de derde verbuiging vrij veel voorkomen (vb. *Samnitum, Phoenicum*) [33]. De voorkeurplaats is ongetwijfeld vóór of na de caesuur [34].

(28) Ovidius, Statius, Martialis, Ausonius, bezigen uitsluitend Sauromatae; Avienus, Lucanus, Claudianus alleen Sarmata; Priscianus, Val. Flacc., Iuvenalis en Sidon. Apoll. beide.

(29) Iuvenalis echter Bĭthȳnĭ in fine (VII 15); elders bv. X 162 Bĭthȳnō.

(30) Aetolus: Verg. Aen. XI. 428; Stat. Theb. IX 284); Bastarna: Sid. Apoll. c. V. 474 en VII 323; Gaetulus: Verg. Aen. IV 326. Sil. Ital. II 64; Romanus: Verg. Georg. III 346 enz.

(31) ofwel met elisie: Hyrcani Apyrique, Av. 908.

(32) Germanorumque: Claudianus XXIV 304; 3-5e voet; Lucanorum: Av. 502, 1-2-3e voet; Romanorumque: Verg. Aen. VIII 626, 3-4-5e voet; Romanorum : Lucanus VI 809 en Iuv. V 58, 1-2-3e voet.

(33) Samnitum: 3 op 7 gevallen; Phoenicum 8 op 12; van Pisidae wordt om dezelfde reden de genit. mv. verkozen Pisidum (Prisc. 808).

(34) Horatius verkiest voor romanus (subst. en adj.) het tweede deel van het vers; 3-4e voet (4 maal op 17) of 4-5e voet (7 maal), wat uitzonderlijk is. De vocat. sg. staat bij voorkeur in de 5e voet: Germane: Mart. XI 96.1; Romane: Verg. Aen. VI 851; V 123; IV 21; Sil. Ital. VII 95 romane in 2-3e voet.

III. Vierlettergrepige eigennamen.

Hoewel de eerste drie lettergrepen theoretisch acht mogelijkheden toelaten, komen voor Priscianus slechts twee types in aanmerking : ⏑ ⏑ - x en - ⏑ ⏑ x.

A. Met anapaestus in de eerste drie silben, type ⏑ ⏑ - x

Tot deze kategorie behoren o.a. Agathyrsi, Arimaspi, Cletabani, Garamantes, Nasamones. Van de laatste twee wordt vaak het enk. gebruikt waardoor ze drielettergrepig worden (Garamas en Nasamon). De cijfers vertonen een weinig homogeen beeld zoals moge blijken uit enkele voorbeelden :

	totaal	1-2	2-3	3-4	4-5	in fine
Agathyrsi	6					6
Arimaspi/ae	5		1	1	2 sg.	1 sg.
Cletabani	2					2 (1 sg.)
Garamantes) Garamasque)	18	1	3	4	9	1
(Garamas)	8	2	6			
Nasamones	9		2	2	5	
Nasamon	8	1	4	3		

Opvallend is dat van deze reeks Agathyrsi alleen steeds in fine prijkt [35]. Tetrasyllaben komen als verseinde minder voor [36], maar wellicht moeten we hier invloed veronderstellen van Vergilius, die des te waarschijnlijker is daar ook het epitheton in twee gevallen gelijkaardig is.

B. Met dactylus in de eerste drie silben, type - ⏑ ⏑ x

De volkerennamen van dit type zijn talrijk. Wij noteren bij Priscianus Aethiopes, Armenii, Assyrii, Ausonidae, Bebrycii [37], Cappadoces, Chaulasii, Cimmerii, Dardanei, Dercibii, Gargaridae, Marmaridae, Massagetae, Pannonii, Peucalei, Sauromatae.

Door hun metrische structuur zijn deze eigennamen en afgeleide adjectieven aangewezen als versaanhef. Zo vinden we *Aethiopes* 28 op 49 maal vooraan ; *Armenii* 19 op 30, *Ausonidae* 4 op 9,

(35) Id. voor Arachotae dat echter alleen bij Av. 1297 en Prisc. 1003 voorkomt, zoals ook Arieni (Prisc. 1005 en Av. 895 en 1300).

(36) Cfr. Manitius, Ueber Hexameterausgänge in der lat. Poesie (Rh. Mus. 46.1 1891 p. 622-626).

(37) Av. 974 echter Bebrycia gleba.

Cappadoces 8 op 11, *Cimmerii* 8 op 14, *Marmaridae* 8 op 12, *Pannonii* 4 op 5 en *Sauromatae* 13 op 20. De 2e-3e voet volgt (voor de caesuur) ; *Aethiopes* 17, *Armenii* 9, *Assyrii* 18, *Ausonidae* 2, *Cappadoces* 2, *Cimmerii* 4, *Marmaridae* 4, *Sauromatae* 6. De 3-4e voet komt slechts zeer zelden voor : 2 maal voor *Aethiopes, Armenii* en *Ausonidae.* Voor de 4-5e voet noteerden we slechts twee gevallen : Ausonius 345.6 p. 163.74 *Cimmeriumque* en Priscianus 1049 *Peucaleique feroces.* Ook de 5-6 voet wordt zelden gebruikt : ofwel noteren we dan een vijflettergrepige vorm hetzij een gen. plur. (*Sauromatarum* Prisc. 661 ; *Ausonidarum* 338), hetzij een vierlettergrepige gevolgd door *-que* (*Cimmeriique,* Prisc. 662 ; *Pannoniique* 314) ofwel een vierlettergrepige gevolgd door een monosyllabe *Cappadocum rex (*Hor. Ep. I 6.39) ; *Aethiopum gens* (Auson. 7.38) ofwel met synaloephe *Aethiopem albus* (Iuvenalis 2. 23).

IV. Vijflettergrepige eigennamen

Hier ontbreekt vanzelfsprekend voldoende vergelijkingsmateriaal, maar waar het aanwezig is, treffen we merkwaardige constanten aan. Zo bv. *Amazonides* dat we 9 maal aantreffen en steeds in de 1-2-3e voet [38]. *Masaesylii* dat dezelfde metrische structuur bezit, staat dan ook op dezelfde metrische plaats bij Priscianus [39]. Ook *Maryandini* treffen we 3 maal op 4 daar aan [40].

In aansluiting bij de studie van de eigennamen dient opgemerkt dat Priscianus in fine van de hexameter bijna uitsluitend twee of drielettergrepige woorden duldt ; waar hij van deze stelregel afwijkt, geldt het bijna steeds eigennamen. Dit is het geval voor de pentasyllabische woorden waar we 11 voorbeelden noteren, steeds eigennamen [41]. Van de 17 tetrasyllaben [42] zijn er 13 eigennamen,

(38) Prisc. 748, 646; Avienus 855, 951, 993; Verg. Aen. I 490; Val. Flacc. IV 602; Prop. III 14.13; Claudianus 35.62. Men notere tevens dat het woord acht maal voorkomt in de gen. plur.

(39) Prisc. 177 volgt blijkbaar de Griekse spelling van Dion. Per. 187 Ἔνθα Μασαισύλιοι; anderen lezen « et Masaesyli » onder verwijzing o.a. naar Plinius V 1.17. Te vergelijken is verder Chalcedonii op dezelfde metrische plaats (Prisc. 770).

(40) Val. Flacc. IV 171 (et Mariandynum), 733 (iam M-is); Avienus 960 et M-um); Priscianus 760 echter in 3-4-5e voet gevolgd door het vereiste -que (Mariandynique sequuntur).

(41) vv. 192, 314, 338, 445, 475, 514, 661, 662, 670, 866, 942. Zes hiervan zijn gen. plur.; drie zijn in feite drielettergrepig + -que nl. 314, 662 en 866.

(42) eigennamen: 15 (drielettergrepig +que), 302, 339 (spond.), 412, 445, 464, 546, 743, 889, 927, 1003, 1005, 1045; verder 234 (opulenti), 1019 (adamanta), 596 en 1028 (elephantes/os: dit woord vormt reeds bij Ennius het verseinde (Ann. 232 elephanti), verder Verg. Georg. III 26; Aen. III 464; VI 895; Iuven. X 150; Avien. 777).

terwijl een dezer verzen spondeïsch is [43]. Slechts één vers eindigt op een monosyllabe en dan nog voorafgegaan door een monosyllabe waarmee ze een metrische eenheid vormt, nl. v. 970 (post hunc). Onderstaande tabel geeft een vergelijkend overzicht voor enkele hexametrici [44].

	Prisc.	Ennius	Lucil.	Lucret.	Vergil.	Ovid.	Juven.	Avien.
aant. verzen	1087	423	620	7.333	14.072	22.724	4.487	3.271
heptasyll.	—	1	—	—	—	—	—	—
hexasyll.	—	1	2	4	—	—	—	—
pentasyll.	11[11]	16	28	304	23[20]	4[4]	29[7]	21[15]
tetrasyll.	17[13]	28	22	178	76[30]	52[39]	62[34]	127[55]
monosyll.	1	34	46	285	94	146	289	28
	(1)	(3)	(16)	(114)	(46)	(133)	(150)	(10)
spond.verzen	1	10	3	32	32	59	25	55

Overtuigend blijkt uit deze cijfers dat Priscianus zich zeer streng houdt aan de normen van de klassieke hexameter en slechts uitzonderingen duldt voor eigennamen.

Nog duidelijker wordt dit wanneer we de « normale » verseinden onderzoeken. Nougaret heeft in zijn beknopte, maar uitstekende inleiding tot de latijnse metriek, een overzicht gegeven van de meest voorkomende verseinden gebaseerd op een onderzoek van 200 verzen resp. van Ennius, Lucretius, Vergilius, Ovidius en Lucanus [45]. Een gelijkaardig onderzoek bij Priscianus (v. 1-100 ; 501-600) levert in vergelijking met de geciteerde dichters volgende resultaten op :

type	Enn.	Lucret.	Verg.	Ovid.	Lucan.	Prisc.
I condere gentem	62	84	107	110	107	115
II si bona norint	12	5	1	0	1	1
III corpore qui se	1	0	2	0	0	0
V conde sepulcro	68	86	64	71	83	49
VI gente tot annos	5	5	22	16	9	31
andere verseinden	52	20	4	3	0	4

(43) Nl. 339 « limite quam recto mediam secat Appenninus », het enige spondeïsche vers bij Priscianus. Appenninus als verseinde (dus steeds spond.) hebben o.a. ook Ovid. Met. II.226 ; Lucanus II.396 ; Petronius 124 v. 279 ; Rut. Nam. II.33 ; Sil. Ital. II.314 ; IV.742 cfr. de kritiek van Persius I 95 en Quintilianus IX.4.65.

(44) Voor Ennius, Lucilius en Lucretius cfr. Dubois o.c. p. 46 vlg. voor de anderen cfr. M. Manitius, Ueber Hexameterausgänge in der lateinischen Poesie (Rh. Mus. 46.1891 p. 622-626). De cijfers tussen rechte haken duiden op eigennamen, deze tussen ronde haken op monosyllaben voorafgegaan door monosyllaben. De opmerking van M. Manitius (o.c. p. 626) « Man ersieht... dass die monosyllabischen Ausgänge mit der Zeit immer mehr abnehmen, jedoch mit Ausnahme der satirischen Dichtung » is zeer juist.

(45) L. Nougaret, *Traité de métrique latine classique* (Paris 1956) p. 47.

Uit de cijfers blijkt hoe trouw Priscianus zijn beroemde voorbeelden volgt en slechts uitzonderlijk afwijkingen duldt. Het enige opmerkelijk verschil geldt type IV waar Priscianus een veel hoger cijfer noteert. Dit dient verklaard uit het veelvuldig gebruik van voorzetsels in plaatsbepalingen, die uiteraard veel talrijker voorkomen in de Periegesis dan bij de andere dichters. Drie van de vier uitzonderingen zijn eigennamen : *Asiamque* (v. 15), *Aegialeae* (v. 514) en *Corybantum* (v. 546). De vierde uitzondering is *elephantes* (v. 596).

III

Het is een bekend feit dat de latijnse hexametrici een overvloedig gebruik maken van onzijdige substantieven en hierbij een voorkeur hebben voor die vormen ervan die een dactylus opleveren. Dat deze voorkeur nauw samenhangt met de tendenz om het aantal dactylen te verhogen, hoeft geen betoog. J. Flagg Gummere heeft destijds aan deze eigenaardigheid een studie gewijd voor Vergilius, M. Whildin Herr deed het voor Ovidius' Metamorphosen en uit het statistisch materiaal dat ze verzamelden, blijkt hoe vaak deze dichters het meervoud verkiezen boven het enkelvoud, uitsluitend om metrische redenen zonder dat de betekenis hierdoor gewijzigd wordt [46].

(46) J. Flagg Gummere, *The neutral pural in Vergil.* Philadelphia 1934, Lang. Diss. 17. - M. Whilldin Herr, *The additional short syllables in Ovid.* Philadelphia 1937. Lang. Diss. 25. - J.M. Glenn, *The neutral plural in latin iambic and trochaic verse.* Philadelphia 1939. Suppl. to Lang. 15.2.

Voor de pluralis metri causa cfr. o.a. Gummere, *o.c.,* p. 5 « the greater metrical convenience of the nominative and accusative plural of neuters led to their use instead of the corresponding singulars in latin dactylic verse » en verder « the metrical convenience led to an illogical use of such plural forms, to denote even single objects ». Voor de vermeerdering van het aantal dactylen cfr. R.B. Steele, *Variation in the latin dactylic hexameter.* Phil. Quarterly V 1926 p. 212 vlg. die statistieken geeft voor Ennius, Catullus, Cicero, Horatius, Persius, Juvenalis, Silius Italicus, Lucretius, Vergilius, Manilius, Columella, Lucanus, Statius, Ovidius, en Valerius Flaccus. Ch. Dubois onderzocht systematisch de metriek van Lucretius in vergelijking met Ennius en Lucilius (*Lucrèce, Poète dactylique.* Strasbourg 1935 en *La métrique de Lucrèce comparée à celle de ses prédécesseurs Ennius et Lucilius.* ibid.) cfr. p. 11 « Le pourcentage des dactyles placés au premier pied passe de 42,3% chez Ennius à 43,7 chez Lucilius, à 70,7 chez Lucrèce... » p. 13 « après le de rerum natura l'hexamètre commencera le plus souvent par un dactyle » en verder « La moyenne générale des dactyles placés dans les quatre premiers pieds reste presque la même chez Ennius 40,3% et chez Lucilius 39,7%; mais elle augmente de 4% chez Lucrèce 44,3%. Ainsi commence cet effort pour la recherche et l'emploi des dactyles dont les moyennes établies pour les quatre premiers pieds s'élèvent jusqu'à 56 % chez Ovide et 53,3 % chez Valerius Flaccus ».

Voor Ovidius cfr. o.a. W.F. Jackson Knight, *Ovid's metre and rhythm* (Ovidiana 1959, p. 106 vlg.) p. 111 « Ovid seems to like almost as many dactyls as he can get, and often, except in the middle of the verse almost as many coincidences of word accent and metrical ictus as can easily be contrived ». Voor het samenvallen

Dit zuiver metrische gebruik van het meervoud blijkt uit het feit dat hoofdzakelijk nom., acc. en voc. plur. (verder geciteerd als NAV) hiervoor in aanmerking komen en verder uit de constatatie dat waar NAV plur. metrisch geen voordeel oplevert, deze vormen niet alleen weinig voorkomen, maar zelfs minder dan in de contemporaine proza-teksten, waarmee de vergelijking trouwens steeds instructief is [47]. Vanzelfsprekend dienen uit het onderzoek te worden geweerd heteroclite woorden als *locus* en *raster,* de eigennamen, de pluralia tantum als *arma,* de singularia tantum als *aevum* en *fas* en de woorden die om metrische redenen niet passen in een hexameter (vb. *iter, ĭtĭnĕrā).* Gummere heeft gemakkelijkheidshalve de neutra onderscheiden in 10 klassen die wij eveneens aanvaarden om de vergelijking met Vergilius en Ovidius mogelijk te maken.

Klasse I bevat de neutra van de 2e verbuiging met lange paenultima (type *antrum, bellum),* waarvan de meervoudsvorm trochaeisch is.

Klasse II bevat de imparisyllabische neutra van de 3e verbuiging met lange paenultima waarvan het meervoud een dactylus oplevert (type *āgmen, nōmen* etc.).

Klasse III bevat de neutra met korte antepaenultima en paenultima (type *spătĭum, iăcŭlum*).

Klasse IV groepeert de neutra op *um* met lange antepaenultima en korte paenultima (type *brācchĭum, pōcŭlum*), waarvan het meervoud een dactylus geeft.

Klasse V bevat de imparisyllabische neutra van de 3e verbuiging met korte paenultima (type *căput, gĕnus*).

van woordaccent en ictus cfr. E.H. Sturtevant, *Accent and ictus in the latin hexameter* IV. Transactions am. phil. ass. 54. 1923 p. 51 vlg. Voor de 5e-6e voet constateren we een gevoelige vermeerdering van het samenvallen van ictus en woordaccent: Ennius 92,8%, Vergilius 99,4%. Alleen Horatius noteert een lager percent voor de Satiren I en II resp. 93,5 en 94,5, maar voor de Brieven 97,1%. De eerste voet vertoont na de 5e-6e het hoogste percentage dat bij de onderscheiden auteurs vrij sterk variëert, maar alleszins boven de 50% uitgaat: Ennius 67,8 % Catullus LXIV 65,8%, Lucretius I 63%, Vergilius I 56,3%, VII 62,5%, XII 54,4%, Horatius Sat. I 60,9%, Ovidius Metam. I 80,7%. De poging van Catullus om het samenvallen te vermeerderen in de 4e voet (67%) kende geen succes (Ennius 39%, Verg. Aen. I 27,3%, Horatius Sat. I 38,2%, Ovid. 45,3%); voor de derde voet noteert Sturtevant het laagste percentage: Ennius 15,2%, Catullus LXIV 9,3%, Lucretius 12,4, Ovidius 12,6% ,maar Vergilius iets hoger Aen. I 18,3%, VII 15%, XII 22,5%.

(47) Uit de cijfers van Gummere en M.W. Herr blijkt dat dit het geval is voor de Klasse V (type caput), waar de cijfers voor Vergilius NAV Sg. NAV Pl. luiden 251:45 of 56,7%: 10,2%; voor Ovidius 241:4 (prozagemiddelde 33%: 13%) en voor Klasse III (type spatium, iaculum) waar we voor Vergilius noteren NAV Sg. 145 (28,1%) en Plur. 61 (11,8%), voor Ovidius 180:5; van Klasse IV (type bracchium) zoekt men anderzijds te vergeefs een voorbeeld bij Vergilius: op 442 gevallen zijn er 440 NAV Plur. of 99,5%, bij Ovidius 500 op 500. Daar waar het metrisch voordeel niet belangrijk is vb. voor klasse VI (type rete, cubile) noteert Gummere 23 NAV Sg (33,3%) tegen 30 NAV Plur. (43,5% en Herr 14: 39).

Klasse VI groepeert de parisyllabische neutra van de 3e verbuiging met lange paenultima (type *cubīle, hastīle*).

Klasse VII groepeert de monosyllabische neutra met lange vokaal of tweeklank (type *aes, iūs*).

Klasse VIII bevat de overige monosyllabische neutra (type *cŏr, mĕl*).

Klasse IX bevat de dissyllabische neutra van de 2e verbuiging met korte paenultima (type *iŭgum, sŏlum*).

Klasse X bevat de neutra van het type *cornu, genu, mare* en die neutra die niet in een der voorgaande klassen kunnen worden ondergebracht. Zeer instructief is de vergelijking van het gebruik der neutra door Vergilius en door de contemporaine prozaschrijvers. Zich beperkend tot een onderzoek van Caesars de bello gallico I-III, Cicero's in Catilinam I-IV en Livius I 1-27, bekwam Gummere de volgende resultaten :

	gevallen	NAV sg.	%	NAV Pl.	%	andere Sg.	%	Pl.	%
Caesar	600	185	31	70	12	273	45	72	12
Cicero	527	162	31	78	15	184	35	103	19
Livius	519	203	39	75	14,5	209	40,5	32	6
Prozatotaal	1646	550	33	223	13	666	41	207	13
Vergilius	6544	1127	17	2860	44	1743	26,5	814	12,5

Terwijl de verhouding NAV Sg : NAV Pl. bij de drie behandelde prozaschrijvers 71 : 29 is, blijkt ze bij Vergilius net omgekeerd nl. 28 : 72. Dit verrassend hoog gebruik van de pluralis kan slechts door metrische redenen verklaard worden, vermits de verhouding in de andere naamvallen dan NAV Pl., ongeveer dezelfde is voor proza en poëzie : NAV Sg tegenover gen. dat. en abl. Sg geeft voor proza 45 : 55, voor Vergilius 40 : 60 en gen. dat. abl. Sg. tegenover Pl. 76 : 24 voor Caesar, Cicero en Livius en 68 : 32 voor Vergilius. Uit de berekeningen van M. Whilldin Herr blijkt dat de hexameter van Ovidius (Metamorphosen) een merkelijke stijging van het aantal korte silben vertoont nl. 84 per 100 verzen. Ovidius bereikt dit resultaat hoofdzakelijk door het vermijden van de elisie. Het gebruik dat hij maakt van de neutra moge blijken uit de volgende cijfers. Op een totaal van 6186 voorkomende vormen noteren we 1303 vormen in NAV Sg. of 21 %, 2698 of 44 % in NAV Pl., 1684 in de andere naamvallen Sg. of 27 % en 8 % of 501 in de andere naamvallen Pl. De verhoudingen kunnen derhalve als volgt worden uitgedrukt NAV Pl. (2698) : NAV Sg. (1303) = 67 : 33 ; gen. dat. abl. Pl. (501) : gen. dat. abl. Sg. (1684) = 23 : 77. Uit de vergelijking met Ver-

gilius blijkt derhalve dat bij gelijk percentage van NAV Pl. Ovidius een merkelijke verhoging vertoont van NAV Sg. vormen. Onderzoeken we thans de onzijdige substantieven bij Priscianus. De inventaris kan als volgt worden opgesteld :

KLASSE		totaal	NAV Sg.	NAV Pl.	G.D. Abl. Sg.	G.D. Abl. Pl.
I		83	16	28	22	17
	%		19.3	33.7	26.5	20.5
	Verg.		10.6	47.9	21	20.5
	Ovid.		11.7	48.7	24	15,6
II		249	46	68	120	15
	%		18.5	27.3	48.2	6
	Verg.		19.2	42.5	35.9	2.4
	Ovid.		23.2	40.5	34.3	2
III		31	10		14	7
	%		32.2		45.3	22.5
	Verg.		28.1	11.8	35	25.1
	Ovid.		44.9	1.2	39.7	14.2
IV		23		23		
	%			100		
	Verg.			99.5	0.5	
	Ovid.			100		
V.		13	9		2	2
	%		69		15.5	15.5
	Verg.		56.7	10.2	21.9	11.2
	Ovid.		67.3	1.1	24.9	6.7
VI		2		2		
	%			100		
	Verg.		33.5	43.5	7.2	15.9
	Ovid.		23.7	66.1	1.7	8.5
VII		21		15	5	1
	%			71.4	23.8	4.8
	Verg.		5.1	53.1	39.6	2.2
	Ovid.		9.75	51	37.75	1.5
VIII		4	1	1	2	
	%		25	25	50	
	Verg.		3.2	54	33.3	9.5
	Ovid.		6.9	51.8	18.9	22.4
IX		14	7	4	1	2
	%		50	28.5	7	14.5
	Verg.		17	23.4	30.4	29.2
	Ovid.		26.7	25.6	31.7	15.1

X	25	15	3	7	
%		60	12	28	
Verg.		21.6	35.8	32.4	10.2
Ovid.		32.3	37	18.3	12.4

Vergelijken we thans de totalen uitgedrukt in procenten :

	NAV Sg.	NAV Pl.	G.D. Abl. Sg.	G.D. Abl.Pl.
Priscianus	22.4	30.9	37.2	9.5
Vergilius	17	44	26.5	12.5
Ovidius	21	44	27	8
Proza	33	13	41	13

Uit de vergelijking van Ovidius met Vergilius blijkt dat terwijl de cijfers voor beiden gelijklopen voor NAV Pl. en G.D. Abl. Sg., de eerstgenoemde meer NAV Sg. bezigt en omgekeerd minder G.D. Abl. Pl. De vergelijking met Priscianus vertoont een ander beeld. Hier immers constateren we een merkelijke vermindering in het gebruik van NAV Pl. 30.9 % voor 44 % bij Vergilius en Ovidius en anderzijds een evenredige stijging van de vormen in G.D. Abl. Sg., waardoor hij zeer dicht het prozagemiddelde benadert. Een nauwkeurig onderzoek toont verder aan dat deze stijging uitsluitend aan het gebruik van de Abl. Sg. te wijten is. Zo luiden e.g. de cijfers voor de tweede klasse NAV Pl.: Abl. Sg. 68 : 114 [48]. De aard van het gedicht brengt mee dat de zogen. pluralis poeticus veel minder voorkomt, vermits Prsicianus verplicht is nauwkeurigheid na te streven. Vandaar bv. het gebruik van *flumen* 14 maal sg. tegenover slechts 7 maal plur., terwijl Vergilius 32 : 52 noteert (waarvan 18 maal een poëtisch meervoud) ; *aequor* 31 : 11 bij Priscianus, 63 : 47 bij Vergilius (32 plur. poet.) [49].

Vermits het gebruik van bepaalde klassen van onz. substantieven een geschikt middel aan de hand doet om een dactylus te vormen zullen we deze vaak terug vinden in de vijfde voet, waar dan tevens woordaccent en versictus congrueren. De onderstaande tabel geeft een vergelijkend overzicht van de vijfde voet voor Priscianus (Periegesis), Lucretius (I 1-600), Vergilius (Aen. I), Ovidius (Met. I), (Lucanus I) :

(48) Enkele voorbeelden : aequor NAV Pl. 7 : Ablat. Sg. 13 ; carmen 0 : 7 ; cognomen 1: 8; frigus 1: 5; lumen 1: 7; nomen 6: 20; pondus 0: 5; uber 0: 6.

(49) Cfr. Gummere p. 29.

	totaal	NAV Sg.	NAV Pl.	Abl. Sg.	andere sg.	Pl.
Priscianus	255 op 1087	18	121	105	7	4
%	23.45		47.4	41.2		
Lucretius	118 op 600	2	70	40	6	
%	20		59.3	35		
Vergilius	122 op 756	6	71	43	1	1
%	16.2		58.2	35.2		
Ovidius	157 op 779	6	117	23	7	4
%	20.3		74	14.5		
Lucanus	159 op 695	3	113	34	5	4
%	23		71.7	21.3		

Opvallend is ook hier het gebruik dat Priscianus maakt van de Abl. Sg., daar waar Ovidius het laagste percent noteert. Vanzelfsprekend is de tweede klasse het best vertegenwoordigd en klassen III, V en IX uitgesloten, zoals moge blijken uit onderstaande tabel :

	totaal	I	II	IV	VI	VII	VIII	X
Priscianus	255	20	181	17	16	18	2	1
Lucretius	117	19	81	14	1	1	1	
Ovidius	157	29	76	34	2	7	1	7
Vergilius	122	17	74	15	9	5	2	
Lucanus	159	39	78	18	12	12		

Bepaalde onzijdige substantieven keren regelmatig terug in de 5e voet. Naast geografische termen als *aequore/a* resp. 12 en 6 maal, *litore/a* resp. 9 en 24 maal, *ostia* 9 maal, *rura* 13 maal, *flumine/a* resp. 7 en 5 maal, *moenia* 11 maal, treffen we 25 maal *(cog)nomine* en 6 maal *(cog)nomina* aan. Maar ook hier is Vergilius voorafgegaan waar hij in Aeneis I, 8 maal *aequore/a,* 13 maal *pectore/a,* 7 maal *litore/a* gebruikt of Lucretius die in De rerum natura I 1-600, 17 maal een vijfde voet vormt door middel van *tempore/a* en 32 maal of 5.3 % door middel van *corpore/a.* Uit bovenstaande tabel moge ten slotte overtuigend blijken dat Ovidius op de grootste variatie mag bogen en o.a. een veel hoger percent noteert voor de onz. substantieven van de IV klasse (type

- x, plur. - ⏑), waarbij hij angstvallig elisie vermijdt [50].

Sinds Lucretius bestaat een sterke streving om de hexameter te beginnen met een dactylus. Een onderzoek van de 1e voet bij Priscianus geeft volgende resultaten. Op 1087 hexameters beginnen slechts 42 met een onzijdig substantief, dat in 39 gevallen een dactylus vormt. De indeling in klassen is als volgt : I 3 ; II 26 ; III 4 ; IV 3 ; VI 4 ; VII 1 ; X 1. NAV Pl. en G.D. Abl. Pl. komen het meest voor resp. 17 en 12 maal ; Abl. Sg 8, NAV Sg. 4 en Gen. Sg. 1 maal. In 33 andere verzen treffen we een onzijdig substantief aan in de 1e voet na een monosyllabe, 30 maal geldt het hier ook een dactylus. Hier is klasse III (⏑ ⏑ x) best vertegenwoordigd (13 op 33) gevolgd door klasse X (8 maal *mare*), Klasse IX (⏑ x) 5 maal. Naamval en getal spelen alleen een rol voor klasse X (type *(iugum, fretum*) waar dienvolgens 5 maal NAV Plur. gebezigd is. Vergelijken we deze resultaten met de overeenkomstige cijfers bij Vergilius (Aeneis I). Op 756 hexameters beginnen 69 met een onz. substantief, dat in 63 gevallen een dactylus vormt. De verdeling over klassen is als volgt : 1 25 ; II 11 ; III 17 ; IV 6 ; VI 3 ; VII 5 ; VIII 1 ; X 1. Vijfenveertig substantieven staan in NAV Pl., 11 in NAV Sg., 12 in de andere naamvallen Sg. en 1 in Pl. Zestienmaal lezen we een onz. subst. in de 1e voet na voorafgaande monosyllabe en in tien gevallen is het een dactylus. Van deze substantieven behoren 5 tot de I, 1 tot de III, 5 tot de V, 3 tot de IX en 2 tot de X klasse. Getal noch naamval spelen hier een rol, behalve voor de substantieven van de IX Klasse die noodzakelijk in het enk. dienen te staan of gevolgd te worden door 2 of meer consonanten.

Uit al deze cijfers blijkt dus dat Vergilius veel meer gebruik maakt van het vrij gemakkelijk expedient van een onz. substantief als eerste dactylus (8.3 % tegenover Priscianus 3.5 %). Dit verklaart tevens het groot aantal NAV Plur., 46 op 69, tegen 17 op 39 bij Priscianus. Anderzijds plaatst Priscianus gemakkelijk een monosyllabe — vaak een voorzetsel — op de eerste plaats [51] wat het groot aantal woorden van Klasse III verklaart en tevens de mindere noodzaak aan NAV Plur. Ten slotte zij er op gewezen dat waar Priscianus meer woorden van de IIe Klasse gebruikt (waaronder veel geografische termen als *aequor, litus, flumen*),

(50) De opmerking van W.F. Jackson Knight « and his profusion of nouns in -men, -minis most often in the ablative sing. gives him a valuable resource ». (Ovid's metre and rhythm in Ovidiana p. 110) geldt meer voor andere hexametrici dan voor Ovidius zelf.

(51) Monosyllaben als eerste woord : Priscianus (1-200 en 800-1000) 77 en 76 of ± 38%; Lucretius (I 1-200): 74 of 37%; Vergilius (Aeneis VI 1-200): 62 of 31% en Ovidius (Metamorph. VII 1-200) 64 of 32%.

Vergilius graag beroep doet op drie- of meer lettergrepige onz. substantieven van het type *auxilium, iudicium, imperium, consilium* enz., om een hexameter te openen.

IV

Bepaalde woorden hebben reeds vanaf de oudste dichters een vaste plaats in de hexameter verworven. Deze plaats is zoals te verwachten de 1e en de 5e voet en in veel mindere mate de 4e voet. De neutra spelen hierbij een zeer voorname rol zoals trouwens reeds gebleken is uit de vorige paragraaf. Slechts enkele voorbeelden ter illustratie waaruit tevens de verschillende behandeling van metrische evenwaardige ablat. sg. en NAV plur. duidelijk blijkt.

aequore	tot.	1e	4e	5e	andere	*aequora*	tot.	1e	4e	5e
Ennius	—						2		1	1
Cicero	1			1			1			1
Lucretius	10			10			12	1		11
Vergilius	29			29			47	11	1	35
Ovidius	41	2	2	36	1 [52]		63	11	2	50
Lucanus	26			26			49	14	1	34
Statius	11	1		10			39	6	1	32
Val. Flac.	30	2	2	26			52	16	1	35
Sil. Ital.	49			49			34	3	1	30
Priscianus	13			13			7	1 [53]		6
litore						*litora*				
Cicero							2			2
Lucretius	2			2			2			2
Vergilius	53	4	1	48			76	18	5	53
Ovidius	18	4 [54]		14			38	11	2	25
Lucanus	43	2		41			61	12		49
Statius	26	4	1	21			42	11	1	30
Val. Flac.	34	4	2	28			47	14	5	28
Sil. Ital.	26	3		23			62	10	2	50
Priscianus	10		1	9			28	4		24

(52) De uitzondering bevestigt de regel, want Met. IV.752, heeft tevens in de 5e voet aequora! Uit de cijfers blijkt hoezeer aequore gebonden is aan de 5e voet. Daarnaast noteren we enkele vaak terugkerende metrische blokken, zo bv. aequore(a) ponti, aequore(a) venti(s), aequore toto.

(53) De uitzondering kan verklaard worden doordat het vers eindigt op het metrische blok ostia ponti (dat viermaal voorkomt bij Priscianus v. 135, 697, 736 en 770).

(54) Cfr. o.a. Met. 8.860 « litore in hoc steterat nam stantem in litore vidi ».

lumine					*lumina*			
Ennius	1			1	3	1		2
Cicero	42			42	17		1	16
Lucretius	35	6	3	26	35	8		27
Vergilius	24	1	1	22	37	10	3	24
Ov. (Met.)	9			9	58	9	6	43
Lucanus	10			10	16	1	1	14
Val. Flac.	7			7	34	13	3	18
Priscianus	7			7	1			1

Sprekende voorbeelden in deze reeks zijn verder *carmine/a, flumine/a, fulmine/a, semine/a* of onz. substantieven van het type *ostia* of *moenia*[55]. Hoewel in mindere mate dan voor de drielettergrepige (dactylische) substantieven, kan men ook voor bepaalde tweelettergrepige op constanten wijzen. Zo bv. *rura* dat een uitgesproken voorkeur heeft voor de 5e of 6e voet[56]. Uitdrukkingen als *in arvis* of *in, sub, ab armis* treft men bijna uitsluitend in fine aan :

in arvis	tot.	in fine	*in (sub...) armis*	tot.	in fine
Ennius				1	1
Lucretius	5	5		1	1
Vergilius	6	6		22	22
Ovidius	7	7		9	9
Lucanus	9	9		7	7
Statius	9	9			
Priscianus	8	8[57] enz.			

Merkwaardige constanten noteren we ook voor ablatieven van het type *gurgite, vertice, montibus, collibus enz.* Een voorbeeld ter illustratie :

gurgite	totaal	1e	4e	5e
Cicero	4			4
Lucretius	3			3
Vergilius	24	1	1	22
Ovidius	17	5		12

(55) Lucretius e.g.: totaal 13; 1 in 1e voet, 11 in 5e (waarvan 10 maal 'moenia mundi'); Vergilius schrijft 17 maal 'moenia Romae'!

(56) Op 9 van de 14 plaatsen laat Priscianus rura volgen door een part. praes. 'tenentes' (5 maal), colentes (4 maal) en in 6 gevallen wordt rura voorafgegaan door een superl. (pinguissima, durissima enz.).

(57) Priscianus schrijft 5 maal het metrische blok 'telluris in arva' (v. 252, 411, 715, 806, 842).

Lucanus	33	3		30
Statius	28	3		25
Sil. Ital.	49	1	1	47
Priscianus	29	1	1	27
Avienus	14	1		13

De reeks van constanten is hiermee verre van uitgeput. Typische gevallen zijn verder vb. *cōntĭnŭō en cŏlōnus,* dat zoals trouwens alle adjectieven en eigennamen van dezelfde metrische structuur, slechts in fine kan voorkomen :

continuo	tot.	1e	andere	*colonus* tot.	in fine
Lucretius	15	9	6		
Vergilius	28	23	5	11	11
Ovidius	2		2	25	25
Lucanus	1	1		16	16
Statius	3	3		10	10
Val. Flaccus	8	7	1	4	4
Sil. Ital.	3	3		11	11
Priscianus	7	6	1	5	5

Terwijl het eerste woord dus vaak versaanvang is, vormt *colonus* (id. voor *sagitta, triumphus, amore* [58] enz.) zonder uitzondering het einde van de hexameter, waarbij op te merken valt dat in zeer vele gevallen *colonus* wordt voorafgegaan door *-ă* of door een woord van het type *x ā ⏑*. Wellicht mag hier beïnvloeding door een eufonische wet ingeroepen worden.

Uit al wat voorafgaat blijkt o.i. duidelijk in welke belangrijke mate bepaalde woorden aan een vaste metrische plaats gebonden zijn. De oorzaak hiervan ligt deels in de structuur van de hexameter zelf, die slechts een bepaalde speling toelaat (zo voor de woorden van het type *lătīnus, cŏlōnus, fĕrōces* enz.), maar voor een groot deel ook in de techniek van de dichters die in plaats van naar mogelijke variatie te streven veeleer een gemakkelijkheidsoplossing zoeken. De dichter beschikt over een arsenaal van vormen en woorden klaar voor het gebruik die hem dadelijk helpen, hetzij voor de eerste, hetzij en vooral voor de vijfde voet of het verseinde. Elk van deze vormen afzonderlijk vertegenwoordigt

(58) vb. amore (is, em etc.): Vergilius 68 maal, waarvan 60 in fine; id. voor honore (m etc.), labore enz. Een echte gemakkelijkheidsoplossing is bv. het gebruik van caespite in de algemeen betekenis van 'land, grond' bij Avienus; op een totaal van 19 treffen we 12 maal caespite aan in de 5e voet, 5 maal in de 1e voet, 2 maal in de 4e voet; 1 maal caespiti in de 5e, 14 maal caespitis waarvan 6 in de 1e, 6 in de 5e en 2 in de 4e voet.

slechts een gering percent, maar de som ervan is aanzienlijk. Uit het hier samengebrachte materiaal blijkt verder het onderscheid voor de metrische equivalente vormen van de abl. sg. en NAV Plur. der neutra *(carmine/a)*. De ablatief is veel sterker gebonden aan de 5e voet dan de NAV Plur. Voor *aequore* dulden Vergilius (29 maal), Lucretius (10 maal), Lucanus (26 maal), Silius Italicus (49 maal) en Priscianus (13 maal) geen uitzondering. De verklaring hiervoor ligt wellicht in het feit dat de ablatief vaak voorafgegaan wordt door een voorzetsel waardoor de eerste voet wegviel. Anderzijds hebben de NAV vaak de nadruk waarvoor zij naar de eerste plaats in het vers verwezen worden. Mettertijd moet de traditie echter bepalend zijn geworden. Een metrisch onderscheid tussen Nom. en Accus. plur. constateert men niet, hoewel ook hier voor bepaalde substantieven de acc. verhoudingswijze meer op de 5e dan op de 1e voet komt omwille van het voorzetsel [59]. De vierde voet speelt voor alle geciteerde voorbeelden een zeer onbelangrijke rol.

Van al de dichters is het ongetwijfeld Ovidius die binnen de enge grenzen de meeste afwisseling biedt ; het meest markante feit blijft toch dat de latijnse dichters gedurende eeuwen dezelfde techniek hebben gebruikt en nooit naar vernieuwing hebben gezocht, behalve in beperkte mate in de satire.

V

De in de vorige paragrafen toegepaste methode betreffende de techniek van de latijnse hexameter kan dus geen afdoend antwoord geven op de vraag die we ons gesteld hadden : door welke eigenschappen de hexameter van een Vergilius zich onderscheidt van deze van een Priscianus, waarbij beide dichters genomen worden als exponent van een bepaalde kategorie.

In zijn recent werk « La poésie latine. Etude des structures phoniques » zet N.I. Herescu een andere meer moderne metode uiteen om de latijnse dichters te benaderen. Aan de hand van talrijke voorbeelden die bestendig vergeleken worden met citaten uit de franse poëzie, toont hij aan dat de Latijnse dichter zich intens bekommerde om de eufonie van het vers, naar allerlei klankcombinaties zocht, waarbij de beklemtoonde klinkers « des chaînes vocaliques » vormen, zijn verzen onderling verbond door het gebruik van dezelfde beklemtoonde eind- en beginklinker, streefde naar assonanties, binnenrijmen en dies meer. Al de voor-

(59) zo bv. aequora bij Lucanus: Nom. 9 maal 1e, 4 maal 5e voet; Acc. 5 maal 1e, 30 maal 5e voet (maar 23 maal voorafgegaan door een voorzetsel).

beelden die de auteur, wiens belezenheid voorzeker niet mag in twijfel getrokken worden, aanhaalt, stammen zoals steeds uit de dichters die als de grootste in de latijnse letterkunde aangeschreven staan : Ennius, Lucretius, Vergilius, Catullus, Horatius, Lucanus, Martialis enz.

De vraag die we ons bij de lectuur van dit boek gesteld hebben is deze : zijn al de constatateties inzake eufonie, chaîne vocalique enz. uitsluitende eigenschap van de grote dichters en vinden we hier een antwoord op de vraag betreffende het formele onderscheid tussen de hexameters van een Vergilius en van de poetae minores.

De diverse eufonische regels die N.I. Herescu opgeeft kan men in twee reeksen onderscheiden : de negatieve en de positieve. Het niet toepassen van de eerste reeks verwekt kakofonie, terwijl de toepassing van de tweede reeks de muzikaliteit van het vers ten zeerste bevordert en tevens de verzen in vele gevallen muzikaal verbindt, waardoor ze een grotere organische eenheid vormen.

Gevaar voor kakofonie schuilt bv. in de botsing van bepaalde consonanten, zoals Quintilianus reeds noteerde : « *Ceterum consonantes quoque, earumque praecipue, quae sunt asperiores, in commissura verborum rixantur, ut s ultima cum x proxima, quarum tristior etiam, si binae collidantur, stridor est, ut 'ars studiorum'* » (IX 4.37). Aan deze regels stoort Priscianus zich blijkbaar niet zo, want herhaaldelijk noteren we het opeenstoten van twee sisklanken : zo bv. in enkele tientallen verzen v. 201 *hos sequitur,* 211 *currens solis,* 224 *obliquos solis,* 242, 243, 263, 268, 279, 282, 299, 310 enz. Maar nergens treffen we een vers aan dat qua kakofonie kan wedijveren met Ovidius, Medic. 63 « *Adice narcissi bis sex sine cortice bulbos* ». Opeenvolgende gutturalen veroorzaken eveneens een onaangenaam effect. Enkele malen ontgaat een dergel. kakofonie aan Priscianus vb. v. 30 en 674 *atqu(e)* [60] *aequora* of v. 410 *hinc atqu(e) hinc,* v. 988 *gemmaque quae,* v. 394 *namqu(e) hic* enz.

Quintilianus spoort de dichters eveneens aan om de opeenvolgende gelijkluidende silben aan woordeinde en woordaanvang te vermijden : « *ne syllaba verbi prioris ultima et prima sequentis consonet : quod ne quis praecipi miretur, Ciceroni in epistulis excidit : « res mihi invisae visae sunt, Brute » et in carmine : « o fortunatam natam me consule Romam* » (IX 4.41). De zeer talrijke voorbeelden die Herescu citeert [61], bewijzen dat Cicero niet alleen staat met dit vergrijp, zodat wij zijn oordeel onderschrijven

(60) Nochtans bezigt Priscianus 49 maal *atque.*

(61) Vele van de geciteerde voorbeelden zijn veel minder overtuigend wanneer ze luidop gelezen worden. Het schriftbeeld werkt hier misleidend.

« Chez les poètes latins, ces défauts contre la *concinnitas* sont légion... Peut-être même constituent-ils un *vitium* particulièrement latin » (p. 44) en verder « Ils pullulent chez Ovide, victime de sa trop grande facilité, et surtout dans les Tristes et les Pontiques où le poète, de son propre aveu, n'avait plus le cœur de penser à la forme ; moins fréquents dans l'Enéide, ils y sont encore relativement nombreux, car, on ne doit pas l'oublier, Virgile n'avait pas donné le dernier coup de lime à cette œuvre ; mais ils sont plus rares dans les Bucoliques (un seul exemple) et les Géorgiques ; ils deviennent très rares dans les Odes d'Horace (14 exemples dans ses œuvres complètes). Ovide — Virgile — Horace : cette gradation parle d'elle-même ». (p. 52). Priscianus loopt dan alleszins in het spoor van Horatius want de voorbeelden tegen de *concinnitas* bij hem zijn zeldzaam en weinig overtuigend e.g.v. 24 *iamiam,* v. 780 *posi*tu Ti*tani,* v. 763 *rapi*di de*currit.*

Wat de hiaat betreft noteerde Quintilianus « *Tum vocalium concursus : quod cum accidit, hiat et intersistit et quasi laborat oratio* » (IX 4.33) maar bij de latijnse dichters ontmoeten we zeer vaak de hiaat « *suavitatis causa* ». Vandaar hun voorkeur voor Griekse eigennamen of hun afgeleide adjectieven (vb. *eous*) [62]. Hun aantal bij Priscianus is uiteraard groot en door vernuftige schikking tracht hij allerhande stilistische effecten te bereiken. Zo bezigt hij vaak eigennamen paarsgewijze vb.:

v. 15 Europen Asiamque...
16 Libyam Europae
21 Europen Asiae Tanais
32 Europes Asiae
35 Libyen Asiae
39 Hesperiis Atlanticus enz. [63]

Ofwel zet hij ze op de eerste en de laatste plaats van eenzelfde vers, bv.:

v. 135 Threicius... Ponti
157 Cimmerium... Taurum
200 Gaetulique... Nigretes enz [64]

(62) v. 46, 107, 114, 247, 860, 903; arctoos enz. v. 121, 128, 291, 454; Maeotis enz. 153, 155, 293, 298, 563, 644, 650 etc. En niet alleen de latijnse dichters hebben deze voorkeur voor Griekse namen cfr. het beroemde vers van Racine 'La fille de Minos et de Pasiphaé », dat wijlen prof. Colle placht te citeren om zijn muzikale schoonheid. Ook in de Vlaamse poëzie treft men voorbeelden aan van verzen bestaande uit eigennamen cfr. M. Gijsen in 'Mijn vadertje', H. de Cat in Kaartspel', K. van den Oever 'Dinska Bronska' en in 'Mijn verdriet', P. van Ostaijen in verscheidene van zijn gedichten.

(63) verder: v. 207, 275, 506, 525, 531, 539, 544, 545, 554, 565, 586, 650, 727, 748, 809 etc.

(64) verder o.a. 207, 274, 287, 296, 314, 344, 361, 409, 410, 465, 763.

Soms bereikt hij een zeker effect door min of meer gelijkluidende namen te koppelen, vb.:

v. 177 Masaesylii... Massylia
301 Hippemolgi... Hippopodesque potentes
644 Maeotae... Maeotidis undas

of verbindt twee verzen door dezelfde eigennaam op het einde van het eerste en bij het begin van het tweede vers te plaatsen, vb. :

v. 349/50... *Romam/Romam*...

In andere gevallen plaatst hij assonerende eigennamen in twee opeenvolgende verzen op dezelfde metrische plaats vb. 413/4 *Iaon/Ladon*... *481/2 Lilibaei/Lilybe*... *344/5 Tyrrheni/Cyllenes*... of streeft bepaalde effecten na door herhaling van een eigennaam vb. v. 651/2 *Europen* telkens als eerste woord, of door twee opeenvolgende verzen te openen door middel van allittererende eigennamen, vb.: v. 738/9 Bosphorus/Byzeres
740/1 Macrones/Mossynique...

Het gebruik van eigennamen is een oud procédé. Waar het bij vele antieke dichters zoals trouwens bij vele modernen als « simples jeux de formes sonores » (Herescu p. 80) kan bestempeld worden, verdient Priscianus in feite lof om de variatie die hij in deze voor hem noodzakelijke opsommingen heeft weten te brengen.

Het belangrijkste hoofdstuk uit het boek van N.I. Herescu is gewijd aan de muzikale structuur van het latijnse vers waarin de volgorde van beklemtoonde klinkers bestudeerd wordt. De auteur ontdekt allerlei vernuftige procédé's bij de grote dichters waardoor het vers wint aan gebondenheid bvb. door de zelfde beklemtoonde klinker in de eerste en de voorlaatste silbe te bezigen (homophonie de la dernière voyelle forte avec la voyelle forte initiale) of herhaling van de beklemtoonde eindklinker voor de caesuur, of herhaling op de drie voorkeurplaatsen van het vers, homofonie van de laatste twee beklemtoonde vokalen of van de laatste beklemtoonde vokaal met de eerste van het volgende vers. Soms bereikt de dichter door het gebruik van een zelfde beklemtoonde vokaal een « couleur phonique dominante » ofwel een ritmische opeenvolging van twee vokalen type ABABAB of AABBAA of van drie vokalen type ABCABC of ABBACC enz. Dit alles wordt geïllustreerd met voorbeelden uit de oden van Horatius en verzen uit Vergilius (vb. Georg. IV 465 *te veniente die, te decedente canebat)* en vervolgens omgezet in grafische voorstellingen die ongetwijfeld indruk maken en alleszins voor de vindingrijkheid van hun auteur pleiten. Ongetwijfeld zitten er in deze opmerkingen veel « waarheden » en zijn de constatateties der feiten als dusdanig juist, maar deze procédé's, bewust gezocht of onbewust « gedicht », zijn geen uitsluitend bezit van de grote dichters. Enkele voorbeel-

den uit Priscianus volstaan om dit te bewijzen... of alleszins om de macht van het toeval te illustreren. De aanhef v. 1-4 biedt reeds verscheidene voorbeelden van homofonie zowel van de 5e en 6e beklemtoonde vokaal (horizontale assonantie) als van de eerste of laatste vokaal in opeenvolgende verzen (vertikale assonantie) :

v. 1	...*continet omnem*	(vert.)	v. 1	*naturae genitor*
v. 2	...*telluris et undae*		2	*annue rex*
v. 4	*ipse dedisti*		3	...*dedisti*
			4	*materie... digno*

of van de eerste en de laatste in een zelfde vers :
v. 3 *in quas imperium... ipse dedisti*
Maar ...assonnanties van deze aard stipt men aan ad libitum! Vb.
v. 6 ...*populosque per orbem*
v. 7 ...*memorare parabo*
v. 8 *Oceanum tellus ...tota*
v. 10, 11, 12 telkens *o* voor de caesuur
v. 10, 11 chiastische vokaalplaatsing in de 5e en de 6e voet :

margine circum	a	i
litore pandens	i	a

v. 12, 13 *artatur/assimilis*
v. 13 *corpore toto*
v. 14 *esse diremptas*
v. 15, 16 bevatten vijf eigennamen o.a. met herhaling :
Libyen post Europen / Libyam Europae...

Onder de werkelijk talloze voorbeelden die men uit Priscianus en waarschijnlijk uit elk ander latijns dichter kan putten ter illustratie van de schemata van N.I. Herescu mogen nog volgende e.g. worden geciteerd :
v. 31 *Euxini : locus hic discrimen dicitur esse*
v. 32 *Europes Asiae disiungens ruribus arva*
met beginassonantie, viermaal beklemtoonde i in v. 31 en tweemaal u in v. 32, koppeling van eigennamen enz. Beginassonantie is trouwens buitengewoon frequent vb. 104/5/6 : *i* ; 107/8/9/10/11 : *a* ; 112 *i* ; 113 *a* ; 114 *i* evenals eindassonantie cfr. e.g. v. 136-144 met schema *o/a/o/a/o/a/a/o/a* ; v. 185-190 telkens *a*. Maar kan dit anders bij een beperkt aantal klinkers?

Binnenrijm noteren we v. 119 *unda secunda* en v. 179 *clarorum... equorum ;* allitteraties tellen we ad libitum vb. 203 *miro munere ;* v. 223 *sulcos et semina* v. 293 *finem faciunt* v. 296 *manus et martia* v. 343 *carmine cunctos* v. 351 *solum sequitur* v. 1085 *pelagi partes percurri carmine.*

Dat Priscianus soms bepaalde stilistische effecten nastreeft door de woordplaatsing kan eveneens zeer gemakkelijk en overvloedig geïllustreerd worden :

v. 52 *hinc... ille*
v. 69 *has... illis*
v. 250 *haec... illam*
v. 422 *hoc... illud*
v. 743/4 *hinc / hanc*
v. 881/2 *...illa / his*
v. 981/2 *quis nomina dicat? / ...cognomine dictum*
v. 494 *flammae frigus nec frigora flammas* (met chiasme)
v. 507 *maior... minorem*
v. 148 *nervo... nervum*

of de meer dan eens voorkomende koppeling van *ora*(*s* enz.) en *ortu*(*s*) : v. 811/2 *ortus... oras* ; v. 830/1 *ad oras... ab ortu* ; v. 88/9 *ortus/oris*. Deze voorbeelden kunnen ad libitum vermenigvuldigd worden. Aan de werkelijkheid ervan kan men niet twijfelen, wel aan de bewuste bedoeling van de dichter. Hoewel Herescu in zijn besluit [65] veel voorzichtiger is dan men uit zijn rijkgedocumenteerd betoog (p. 82-128) zou afleiden, legt hij o.i. toch te weinig de nadruk op het toeval en op het beperkte aantal mogelijkheden dat de klinkers bieden. In vele gevallen was het voor een latijns dichter ongetwijfeld moeilijker om assonanties of binnenrijmen te vermijden dan om ze te bekomen!

Hoe interessant ook de vaststellingen van Herescu zijn, zij brengen geen afdoend antwoord op de vraag die we ons bij het begin van deze studie hebben gesteld. Het onderscheid tussen de hexameter van Priscianus en deze van een Vergilius is niet van muzikale aard in de zin van Herescu's opvattingen. Beide dichters, ja alle Romeinse dichters, passen een systeem toe van eufonische regels waarvan vele hun onbewust door de taal zelf gegeven worden. Dat somige dichters dit sisteem kunnen aanwenden voor het bereiken van bepaalde dramatische effecten spruit voort uit de aard van hun onderwerp : vorm en inhoud worden hier al te vaak door de commentatoren verward [66]. Wij moeten ook hopen dat na de « Etudes des structures phoniques » Herescu een tweede deel zal besteden aan de « structures rythmiques ». De ritmus die voort-

(65) p. 128 « Cependant, même si les rencontres phoniques se produisaient d'elles-mêmes, à l'insu de l'écrivain, il reste néanmoins que celui-ci part avec, dans l'oreille, un certain enchaînement de sons, une certaine musique, qui se réalisera dans ses vers même sans qu'il s'en rende compte. Les sons, dira-t-on, ont leurs propres intuitions et le poète est un 'peintre aveugle' (Michel-Ange) ».

(66) Zo op vele plaatsen in een recent werk over Vergilius' Aen. IV: A. Schmitz, *Infelix Dido*. Etude esthétique et psychologique du livre IV de l'Enéide de Virgile (Gembloers 1960).

spruit uit de afwisseling van lange en korte silben, uit het verdelen van ongelijke woorden over de hexameter en uit het spel der caesuren is belangrijker voor de schoonheid van het vers, dan het spel der klinkers.

Uit het eerste deel van deze studie is gebleken dat alle dichters zonder onderscheid beroep doen op een aantal zogez. gemakkelijkheidsoplossingen metri causa, die in vele gevallen het gevolg zijn van de onmogelijkheid of grote moeilijkheid bepaalde metrische structuren elders in het vers onder te brengen. « Versdwang » is aldus binnen het schema — soms veeleer een keurslijf — van de hexameter onvermijdelijk en geldt even goed voor de grootste dichters als voor de laatste epigonen. Deze versdwang tot een verwijt maken voor de latijnse dichters is hun kunst miskennen. De procédé's zijn bij allen gelijk. Priscianus vermijdt de hiatus, de opeenvolging van monosyllaben, de eventuele kakofonie voortspruitend uit het opeenbotsen van gutturalen enz.; hij weet de talrijke eigennamen ondanks de heersende dwang vaak sierlijk te schikken ; assonanties en binnenrijmen zijn hem niet vreemd. Zijn verstechniek is gedegen en verzorgd... maar een echt dichter is hij voorzeker niet.

Waar ligt dan het formele verschil? Vanwaar komt — afgezien van de inhoud — de indruk van matheid en eentonigheid bij de lectuur van Priscianus? O.i. door het gebrek aan organische verbondenheid van de opeenvolgende hexameters. Waar een groot dichter als Vergilius [67] er naar streeft de zin te spreiden over meer dan een vers en het adjectief bvb. suggestieve waarde poogt te verlenen door het van het substantief te scheiden en vaak onder te brengen in het voorgaand of volgend vers m.a.w. door de gedachten te illustreren met behulp van de woordschikking en aldus oneindig meer te suggereren dan uit de naakte woorden kan afgeleid worden, rijgt een dichter als Priscianus hexameter na hexameter aan elkaar als de kralen aan een snoer. Meer dan dertig procent van zijn verzen vormen een eenheid op zichzelf en voor een groot deel van de overige is de band evenmin organisch. Zoals zovele poetae minores heeft Priscianus van Vergilius wel de uiterlijke procédé's overgenomen, maar juist dat wat Vergilius zo onovertroffen maakt, heeft hij noch ingezien, noch aangevoeld... omdat het hem aan dichterlijk genie en ware inspiratie ontbrak.

(67) Men vgl. S. Ramondt, *Illustratieve woordschikking bij Vergilius* (Diss. Leiden 1932) die in haar eindconclusie schrijft « Wij mogen waarschijnlijk zelfs zoover gaan, dat wij het belang der constructie soms evenredig achten aan dat der woordschikking, maar meestal daaraan ondergeschikt » (p. 175) en « ...het vermogen om, met behulp van constructie en woordschikking in weinig woorden veel uit te drukken (was) niemand zoo eigen ...als Vergilius » (p. 154).

Plutokratie in de „oude demokratieën der Nederlanden"

Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale struktuur der gemeenten in de late middeleeuwen.

door

Dr. R. VAN UYTVEN

De negentiende-eeuwse geschiedschrijving, sterk in de ban van de Romantiek en van het Liberalisme, heeft in België met een bijzondere voorliefde de steden en de bestuursinrichting der gemeenten bestudeerd en niet zelden heeft zij er een voorafbeelding van de vrijheden en de rechten van de moderne burger in menen te vinden [1]. Zelfs H. Pirenne gaf nog enigszins toe aan deze stroming toen hij in 1910 voor het grote publiek een synthesewerk over de gemeenten uitgaf onder de titel „Les anciennes démocraties des Pays-Bas". De Gentse hoogleraar had echter te veel oog voor de realiteit om de dupe te zijn van de heersende gedachtenstroming. Het was voor hem evident dat het gemeentelijk bestuur in handen bleef van de rijke burgers [2]. In het Noorden, daarentegen, werd steeds het aristokratisch en oligarchisch karakter van de stedelijke besturen in tegenstelling tot de zogenaamde demokratische organisatie der Vlaamse gemeenten beklemtoond. Men wijst daarbij op het bestaan van een quasi gesloten „vroedschap", een beperkte groep van 30 tot 90 families in wier schoot alle stedelijke magistraten en raadsleden werden aangeduid en, doorgaans daaraan verbonden, de instelling van een census voor kiezers en verkozenen, reeds van in de XIVe eeuw [3].

Onder invloed van Pirenne en van zijn grote leerlingen werd de stedelijke geschiedschrijving, — reeds sinds de XVIe eeuw druk beoefend in deze gewesten —, een der kernproblemen van

(1) De beste vertegenwoordiger der richting, A. Wauters, *Les Libertés communales. Essai sur leur origine et leurs premiers développements en Belgique, dans le Nord de la France et sur les bords du Rhin,* Brussel-Parijs, 1878, I, p. 12 en 34, beschouwt de gemeenten als voorlopers van de parlementaire demokratie en als de verdedigers van de gewetens- en meningsvrijheid.

(2) H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas (Bibliothèque de Philosophie scientifique),* Parijs, 1910, p. 69.

(3) P.J. Blok, *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen,* 's Gravenhage, 1883, p. 150 en 164-168 ; I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis van Utrecht,* Diss. Amsterdam, 1950, p. 25 en 34-35.

het historisch onderzoek in het Zuiden. Talrijke stadsmonografieën kwamen telkens weer aantonen hoe bredere lagen van de bevolking door vaak bloedige opstanden tijdelijk de macht in handen kregen, maar ze spoedig nadien dienden te delen met de vroegere machthebbers. Bijna elke stad kende één of meer van deze zogenaamde demokratische omwentelingen waardoor de ambachtslieden, doorgaans onder de leiding van een gegoed burger uit de bevoorrechte standen, een kortstondige machtspositie wisten te veroveren in het stadsbestuur [4]. Na dergelijke uitwassen kwam men, meestal door tussenkomst van de vorst, steeds klaar om te bemiddelen en bij die gelegenheid zijn invloed op de stedelijke aangelegenheden en geldzaken te versterken, tot een zekere verdeling der machten tussen de verschillende sociale lagen der bevolking [5]. In nagenoeg elke stad kwam op die wijze een quasi-konstitutionele indeling der bevolking tot stand in „Leden", dit wil zeggen beroeps- of standengroeperingen die elk op een bepaald aandeel in de raadszetels en magistraatsfunkties konden aanspraak maken. Te Gent werden de drie „Leden" van 1369 tot 1540, de zo beruchte reorganisatie der Gentse gemeente door Karel V, gevormd door 1° de poorterie, de hogere burgerij levend van de opbrengst van haar domeinen en renten, van haar financiële aktiviteiten of van haar wedde als vorstelijke ambtenaren, 2° de kleine ambachten, vijftig tot zestig beroepsverenigingen van neringdoeners werkend voor de lokale en regionale markt, 3° de ambachten van de lakennijverheid zoals de wevers, de volders en een zestal minder belangrijke aanverwante beroepen. Het eerste Lid, ofschoon slechts een honderdtal families groeperend, legde in elk der twee schepenbanken beslag op drie zetels waaronder de eerste. De kleine ambachten en de draperiegroeperingen hadden in elk schepenkollege vijf vertegenwoordigers, ofschoon de draperiearbeiders meer dan 50 pct. der

(4) Bijvoorbeeld te Luik in 1253-1255 onder leiding van Hendrik van Dinant (F. Vercauteren, *Luttes sociales à Liège* (*Notre Passé*, 2° s. III), Brussel, 1946, p. 48-59 en bibliografie aldaar, p. 117, speciaal het artikel van H. Pirenne, *Sur la condition sociale de Henri de Dinant*, in : *Bull. de l'Académie royale de Belgique, lettres*, 1908, p. 60-64) en te Leuven in 1360-1363 onder leiding van P. Coutereel (H. Sermon, *Geschiedenis van P. Coutereel, meier van Loven, een volksvriend uit de XIVe eeuw*, Antwerpen, 1860, is verouderd ; met meer vrucht kan men de algemene werken raadplegen van H. Vander Linden, *Geschiedenis van Leuven*, Leuven, 1899 en *Histoire de la constitution de la ville de Louvain au moyen âge* (*Recueil des travaux Fac. Phil. & Lettres Université de Gand*, VII), Gent, 1892, en van J. Cuvelier, *Les institutions de la ville de Louvain au moyen âge* (*Mém. ARB, lettres*, 2° s., X, 2), Brussel, 1934.

(5) Aldus te Gent in 1275, 1288 en 1297 (H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (*Mém. ARB, lettres*, XXXIX), Brussel, 1934, p. 44-62), te Leuven (zie n. 4) en elders. Talrijke voorbeelden bij G. Espinas, *Les finances de la commune de Douai des origines au XVe siècle*, Parijs, 1902, p. 54, n. 1.

ambachtslui uitmaakten [6]. Tijdelijk weliswaar wist een der Leden de andere op de achtergrond te dringen, terwijl ook de verhoudingen in het Lid der lakenindustrie niet ongewijzigd bleven. Wevers en volders bestreden elkaar om de voorrang en na 1361 wisten de wevers zich min of meer het monopolie der vertegenwoordiging der draperieambachten toe te eigenen. De tegenstelling tussen demokratische perioden en jaren van overheersing der poorterie die men gewoon was in de Gentse geschiedenis der XIVe eeuw scherp af te tekenen, heeft men ondertussen veel moeten milderen in het licht van nieuwe onderzoekingen. Praktisch nooit werd een „Lid" der stad volledig verdrongen uit het stadsbestuur zodanig dat men heeft gemeend te mogen spreken van de afwisseling van twee partijen aan het bewind, en men zelfs het sociaal karakter der Gentse opstanden heeft ontkend [7].

Te Leuven bleef de stedelijke inrichting zoals zij in 1378 en 1383 door Wenceslas en Johanna werd vastgelegd ten gevolge van de jarenlange strijd tussen ambachten en patriciaat tot het einde van het Oude Regime in haar grote lijnen bewaard. De macht was er verdeeld over drie bevolkingsgroepen : 1° het patriciaat, een beperkt aantal families van grondbezitters, renteniers, financiers en ambtenaren, 2° de Gilde, de organisatie der handelaars en industriëlen voornamelijk uit de draperie en 3° de ambachten, verdeeld over tien groepen of naties. Het patriciaat, ofschoon een kwantitatief onbeduidende minderheid, beschikte in de stadsraad over de volstrekte meerderheid : vier op zeven schepenen en elf der eenentwintig gezworenen werden in zijn schoot verkozen [8]. In 1423 en volgende jaren bestonden te Brussel twee erkende politieke groepen : de zeven geslachten van het patriciaat en de negen naties der ambachten. De stadsraad, bestaande uit twee burgemeesters, zeven schepenen, vier rentmeesters en zes gezworenen, werd beheerst door de geslachten. Deze duidden in hun rangen zeven schepenen, één burgemeester, twee rentmeesters en drie gezworenen aan, ofschoon zij in de XIVe eeuw niet eens één tiende der welstellende bevolking

(6) H. Van Werveke, *Gand. Esquisse d'histoire sociale* (*Notre Passé,* 5° s. III). Brussel, 1946, p. 58-64. Zie ook H. Van Werveke, *Patriciaat en ambachten te Gent* en *De Grote Gentse Opstand,* in AGN, III, p. 10-12 en 202-210. Hierbij heeft Prof. Van Werveke rekening gehouden met de konklusies uit de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van zijn oud-leerling R. Demuynck en met de argumentatie van P. Rogghé, *Het Gentsche Stadsbestuur van 1302 tot 1345 en een en ander betreffende Het Gentsche Stadspatriciaat,* in : *Hand. Maatsch. v. Gesch. & Oud. Gent,* n.r. I (1944), p. 135-163.

(7) P. Rogghé, *art. cit.,* p. 161-163 en Id., *De samenstelling der Gentse schepenbanken in de 2e helft der 14e eeuw, ibidem,* IV (1949-50), p. 29-31. Van dezelfde auteur nog, *Gemeente ende Vrient. Nationale omwentelingen in de XIVe eeuw,* in : *Ann. Soc. Emulation Bruges,* LXXXIX (1952), p. 101-135.

(8) J. Cuvelier, *op. cit.,* p. 128-130 en 135-138.

vormden. Bovendien benoemden zij de vertegenwoordigers van de ambachten. De talrijke textielarbeiders, doorgaans de meest proletarische elementen der ambachten, waren allen gegroepeerd in één natie en hadden aldus slechts een zeer beperkte invloed [9]. Te Ieper was de bevolking verdeeld in vier groepen : 1° de poorterie en de rijke neringen der vleeshouwers, der visverkopers, der ververs en der scheerders, 2° het ambacht der wevers, 3° het ambacht der volders en 4° de andere ambachten. Te Brugge was zelfs een bevolkingsindeling voorzien in negen „Leden" ; het eerste Lid werd gevormd door de poorters, het tweede door de wevers en door andere textielarbeiders, de zeven overige door verschillende andere beroepsgroepen. Sinds 1348 bestonden te Dinant drie Leden : 1° de „burgerij", 2° de koperslagerskorporatie, ongetwijfeld rijker dan de overige ambachten en 3° de negen „gemene ambachten". De eerste twee rijkere leden maakten gemene zaak in de beraadslagingen van de raad waarin zij beide elk negen gezwoornen hadden en de gemene ambachten samen slechts twaalf. Van de twee burgemeesters was steeds één lid van de burgerij ; de andere werd om de beurt gekozen onder de koperslagers of onder de negen overige ambachten. Bovendien waren de schepenen uitsluitend benoemd onder de burgers [10].

In al deze steden had men de bevolking verdeeld volgens standen en beroepen en in elk van hen had de poorterie of het patriciaat een in verhouding tot zijn aantal zeer overdreven invloed op de stadszaken behouden [11].. Men verlieze daarbij niet uit het oog dat al deze inrichtingen dateren uit de periode die men in de stedelijke geschiedenis doorgaans aanduidt als de „demokratische of korporatieve periode". „Demokratie" zowel als „volk" of „gemein" heeft voor de middeleeuwen echter een welbepaalde betekenis. Steeds bleef de politieke mondigheid beperkt tot bepaalde klassen der stedelingen : het patriciaat en de ambachten. Zelfs in Luik volgens H. Pirenne „de meest zuivere demokratie die België in de middeleeuwen heeft gekend" was het burgerrecht *optimo jure* het uitsluitend voorrecht der ambachtsleden. Sterker nog, bij de tal-

(9) F. Favresse, *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le moyen âge (1306-1423)* (*Mém. ARB, lettres,* 2° s., XXX, 1), Brussel, 1932, p. 230-232 en 17 ; Id., *Esquisse de l'évolution constitutionelle de Bruxelles depuis le XIIe siècle jusqu'en 1477,* in : *Ann. Soc. Archéol. Bruxelles, XXXVIII* (1934), p. 61-64.

(10) J. Mertens, *De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIIIde eeuw),* in : *Wetenschappelijke Tijdingen,* XXI (1961), p. 459-463 ; H. Pirenne, *Geschiedenis van België,* I, p. 295 n. 75 ; Id., *Histoire de la Constitution de la ville de Dinant au moyen âge* (*Rec. Trav. Fac. Phil & Lettres Univ. Gand,* II), Gent, 1889, p. 34-45.

(11) Ook te Geraardsbergen waar de burgerij in volle „demokratische" opstand vier op de twaalf toezichters op de rekeningen mag aanstellen (V. Fris, *Geschiedenis van Geraardsbergen,* Gent, 1911, p. 381).

rijke beroeringen te Gent en te Brugge ging de leiding steeds uit van bepaalde ambachtsmeesters [12]. In algemene regel hadden bovendien in de ambachten alleen de meesters het voor te zeggen en waren hun knapen of gezellen geen volwaardige ambachtsgenoten, laat staan stemgerechtigd. In Vlaanderen evenwel schijnen uitzonderingen op deze regel nogal verspreid [13]. Elders was de gezel van elke politieke bevoegdheid verstoken. A fortiori gold dit voor de talrijke handlangers en ongeschoolde werkkrachten en voor de niet korporatief georganiseerde vaklui.

De reakties die tegen dit politiek monopolie der meesters loskwamen, waren uiterst zeldzaam en doorgaans zo vaag dat men ze eerder kan vermoeden dan ze met zekerheid aanwijzen. In Brabant schijnen de Honderd Mannen, een militaire organisatie die ook elders bekend was, daarbij de leiding te hebben genomen. Op 11 februari 1421 richtte de ruwaard Filips van St.-Pol te Brussel de Tien en Honderd Mannen op als een soort stedelijke militie op basis der buurtschappen. In de verwarde maanden die volgden, wierpen de Honderd Mannen zich op als politieke leiders van het lagere volk, waarschijnlijk tot groot ongenoegen van de gezworenen der ambachten, die in deze inbreuk op de korporatieve orde tevens een aanslag zagen op hun eigen positie. Ofschoon geen enkel positief bewijs is aan te voeren dat zij de ambachtsgezworenen vijandig gezind waren, bleken zij in elk geval door dezen met een ongunstig oog aanzien te worden. De gezworenen wisten echter hun overwicht op de Honderd Mannen wettelijk te doen bepalen [14]. Toch laat het verhaal van E. De Dynter, — een tijdgenoot en goed ingelicht waarnemer [15], — omtrent de intocht van Jan IV te Brussel in december 1423 en omtrent het konflikt in de rangen van het Brussels gemeen een tegenstelling vermoeden tussen de gezworenen der ambachten en de Honderd Mannen. Op 22 december bezwoer Filips uit naam van de hertog de *burgimagistros, scabinos, juratos et centuriones* de stadskapitein Willem van Bogarden af te stellen. Zijn verzoek vond *adhesionem et assistenciam... in legislatoribus, consiliariis et pocioribus sive notabilioribus burgensi-*

(12) F. Vercauteren, *op. cit.*, p. 97 ; P. Rogghé, *Gemeente ende Vrient*, p. 134 en *passim* ; J. Mertens, *art. cit.*, p. 455.

(13) H. Van Werveke, *De medezeggenschap van de knapen (gezellen) in de Middeleeuwsche ambachten* (*Mededelingen KVA, letteren*, V, 3), Antwerpen, 1943.

(14) F. Favresse, *L'avènement...*, p .265-269.

(15) *Chronique des ducs de Brabant par E. De Dynter*, ed. P.F.X. De Ram, III (CRH in 4°), Brussel, 1857, p. 432-434. Over de originaliteit van de kroniek zie A. Uyttebrouck, *Note sur les rapports du Livre VII des „Brabantsche Yeesten" et du Livre VI de la Chronique d'Edmond de Dynter*, in : BCRH, CXXII (1958), p. 85-136. Het verhaal in *De Brabantsche Yeesten of Rijmkroniek van Brabant*, ed. J.H. Bormans (CHR in 4°), Brussel, 1869, p. 546-553 geeft een volledig gelijkaardige versie.

bus ; sed aliqui parvi status ex communi populo se fortiter opposuerunt verbis irracionabilibus [16]. Ofschoon de kroniekschrijver uitdrukkelijk de aanwezigheid vermeld heeft van de Honderd Mannen, vernoemt hij ze niet meer onder dezen die de afzetting van Willem van Bogarden wensten in te willigen. Zijn verhaal schijnt aldus te impliceren dat zij eerder aan de kant van het gemeen stonden. Dit hoeft weinig verwondering te baren, vermits de stadskapitein in feite de leider der Honderd Mannen was en zij hem zelf hadden laten aanstellen [17]. De voorstanders van het behoud van de stadskapitein dient men in geen geval te vereenzelvigen met het geheel der ambachten, gezien dadelijk na de vergadering de *legislatores et naciones* maatregelen nemen tegen opruiers. Normaal hadden de Honderd Mannen die als een soort burgerwacht instonden voor het handhaven der orde [18], hierbij betrokken moeten zijn. Hun onthouding, die nogal opvalt wanneer de *burgimastri, scabini et consiliarii* aan Jan IV hun onderwerping gaan aanbieden en hun instemming betuigen met de afzetting van Willem van Bogarden, is sprekend. De naties staan daarbij nogmaals aan de kant van het stadsbestuur want *tota universitas septem prosapiarum et aliarum hujusmodi nacionum* leveren aan de hertog dertien oproerlingen uit die zich hadden willen verzetten. Pas als de stadskapitein uitdrukkelijk afstand gedaan heeft van zijn ambt, worden de Honderd Mannen opnieuw op het stadhuis ontboden, om samen met de gezworenen der natiën hun instemming te betuigen bij de vernietiging van zijn aanstellingsbrief door de burgemeesters, schepenen en gezworenen. Dat de Honderd Mannen nu weer vernoemd worden, bewijst o.i. dat het feit dat zij de vorige malen niet vermeld worden, geen toeval is, maar de weergave van de werkelijkheid en dat het argument *a silentio* geldend is [19]. Men ontkomt niet aan de indruk dat de Honderd Mannen voor een voldongen feit werden gesteld en dat men daarna hun instemming in zekere zin heeft afgedwongen. Het verschil in gedragslijn tussen de Honderd Mannen en de natiën, die duidelijk partij kiezen voor de stadsraad, blijkt uit het voorafgaande overduidelijk.

Ofschoon de Honderd Mannen een zekere politieke invloed bewaren vermits zij in de tweede helft der XVe eeuw regelmatig samen met de gezworenen van de natiën zetelen als het Derde Lid in

(16) *Chronique des ducs de Brabant,* p. 433.

(17) F. Favresse, *L'Avènement...,* p. 261-266.

(18) F. Favresse, *op. cit.,* p. 266-268. Van 20 april 1422 zijn de Honderd Mannen trouwens nauw bij alle stadszaken betrokken (*ibidem,* p. 261-266).

(19) *Chronique des ducs de Brabant,* p. 434-435. De akte van instemming bij F. Favresse, *op. cit.,* p. 315-316. Ook deze auteur is geneigd aan Bogarden radikale tendensen toe te schrijven (*ibidem,* p. 284).

de Grote Stadsraad [20], toch bleven zij eerder op de achtergrond tot bij de opstand na de dood van Karel de Stoute. Een in maart 1480 ingesteld onderzoek omtrent de onlusten van 1477, belicht vrij goed de gebeurtenissen, ofschoon de uitslagen van de ondervragingen niet altijd volledig en helder zijn [21]. Pieter van Marbais en Jan Bogart werden zowel door hun partijgangers als door hun tegenstanders aangewezen als de twee voornaamste leiders. Pieter van Marbais was kapitein der Honderd Mannen en Jan Bogart was een van hen. Deze twee, samen met de andere Honderd Man, de wever Jan van Fayt, en zes vertegenwoordigers der natiën, werden in 1480 naar Maximiliaan gezonden om de zaak van het gemeen te bepleiten. De aanwezigheid van de Honderd Mannen houdt klaarblijkelijk verband met de vooraanstaande rol die zij in de troebelen speelden. Dat zij werkelijk de leiders van de opstand waren, kan men ook opmaken uit het feit dat, in het van Maria van Bourgondië op 4 juni 1477 afgedwongen privilege, de instelling wordt bekrachtigd en hun verkiezing door de buurtschappen, en niet door de ambachtsmeesters, wordt geregeld [22]. Uit het onderzoek blijkt dat de twee Honderd Mannen, Jan Bogart en Jan van Fayt, tot een vrij lage sociale stand behoorden : Beiden konden noch lezen noch schrijven. Anderzijds was Pieter van Marbais, een beenhouwer en visverkoper [23], ongetwijfeld niet gans onbemiddeld. De opstand was trouwens gesteund geweest door de korporaties der vleeshouwers, der brouwers en der steenhouwers, drie ambachten die eerder bemiddelde handelaars en ondernemers groepeerden [24]. Dit samengaan van niet-korporatieve groeperingen als de Honderd Mannen, met de rijke neringen dient gezocht in de ontevredenheid van beide groepen over de bestaande inrichting, waarin enerzijds de belangen der kleinen door de heersende meesters over het hoofd werden gezien en anderzijds de vroegere voorrechten van beenhouwers en brouwers beperkt waren geworden. Voor de beenhouwers was de opstand slechts een gunstige gelegenheid om hun strijd om het vleesmonopolie zegevierend te besluiten tegen de vreemde slachters en tegen de vleesverkopers op de vrije wekelijkse markt [25]. Voor de brouwers was het de aanleiding om een poging te doen opnieuw de benoeming der *pegelaers* in handen te krijgen ; in 1472

(20) F. Favresse, *op. cit.*, p. 259, n. 1 en 260 n. 2.

(21) F. Favresse, *Documents relatifs à l'histoire politique intérieure de Bruxelles de 1477 à 1480,* in : BCRH, XCVIII (1934), p. 86-115.

(22) F. Favresse, *Documents...*, p. 73.

(23) F. Favresse, *Documents...*, p. 94, 102 en 96.

(24) F. Favresse, *Documents...*, p. 105.

(25) F. Favresse, *Documents...*, p. 98-115. Over deze strijd van de beenhouwers zie G. Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (*Mém. ARB, lettres,* LXV), Brussel, 1901, p. 85-94.

was de aanstelling van deze ambtenaren, die belast waren met het toezicht op de brouwbelastingen en op de kwaliteit van het bier, hun ontnomen [26]. De reden van de deelname van de steenhouwers, eveneens een organisatie van rijke ondernemers, is niet duidelijk [27]. In 1477 was de opstand te Brussel het werk van twee zeer verschillende milieus, van dezen die de uitwassen van de korporatieve orde wensten te herstellen, en van de Honderd Mannen die op de in de korporatieve orde begunstigden naijverig waren.

Dat dit werkelijk de motieven der Honderd Mannen zijn geweest, blijkt uit het nagenoeg gelijktijdig oproer te Leuven dat zich uitdrukkelijk op het Brussels voorbeeld beriep. Men liet zelfs in een der ordonnantieboeken van de stad het Brussels reglement der Honderd Mannen van 2 juli 1422 overschrijven [28]. In de Dijlestad brak de omwenteling eveneens los onder de leiding van een aantal beenhouwers, waarvan Willem Leunkens de onbetwistbare leider was. Zij steunden daarbij op een analoge militaire organisatie van Honderd Mannen, die zoals te Brussel in het vervolg samen met de gezworenen der ambachten als Vierde Lid van de Brede Raad zouden zetelen. De stem van het Vierde Lid zou bepaald worden volgens de beslissing van de meerderheid der ambachtsgezworenen en der Honderd Mannen samen [29]. De volgelingen van Leunkens waren de niet in een ambacht gegroepeerde wijngaardwerkers en zagers en de volders en wevers waarvan de korporatie open was verklaard en praktisch ontbonden [30]. Deze vier groepen streefden duidelijk naar politiek medezeggenschap en dadelijk bij hun triomf richtten de wijngaardeniers en de zagers hun ambacht in, terwijl de wevers en de volders het hunne op de oude voet herstellen [31]. Duidelijker nog dan te Brussel, gold de aktie van de Honderd Mannen tegen het politiek exclusivisme der ambachten en tegen de oppermachtige invloed der wisselaars, herbergiers, wijnhandelaars en der ambachtsmeesters in het algemeen [32]. Met stren-

(26) G. Des Marez, *op. cit.*, p. 278-280. In september 1477 wisten de brouwers trouwens een nieuwe ordonnantie over de bierproduktie te bekomen.

(27) Dat ook het steenhouwersambacht een rijke groep was, wordt treffend geïllustreerd door de geschiedenis van Godfried de Bosschere, meester in de steengroeven, bouwer van de kerk van Brielle en van een brug over de Leie te Kortrijk, die als het ware het vuur van de opstand ontstak (F. Favresse, *Documents...*, p. 101 en n. 1) samen met Willem van Ruysbroek alias van den Berghe, zoon van Ruysbroeck, die de toren van het Brussels stadhuis optrok (*ibidem*, p. 109 en n. 2).

(28) Een vrij uitvoerig overzicht van de opstand te Leuven vindt men bij E. Poullet, *Sire Louis Pynnock, ou un maïeur du XVe siècle,* Leuven, 1864, p. 169-192, die zich echter geen rekenschap geeft van de sociale achtergronden. Stadsarch. Leuven 1528, f. 150-151.

(29) J. Cuvelier, *Documents inédits concernant les institutions de la ville de Louvain au moyen âge,* in : BCRH, XCIX (1935), p. 297-298.

(30) Stadsarch. Leuven, 1528, f. 165 (9 december 1477).

(31) Stadsarch. Leuven, 1528, f. 156 en 165 (7 juli en 9 december 1477).

(32) Het op 29 mei 1477 van de hertogin afgedwongen privilege dat de over-

ge hand heeft Maximiliaan van Ootenrijk de oude orde te Leuven hersteld [33]. Eens te meer blijkt dat deze politiek-militaire organisatie zowel te Leuven als te Brussel een zeer uitgesproken demokratisch karakter heeft. Trouwens in 1302, het in zo menig opzicht uitzonderlijk jaar voor de brede massa, traden te Brugge naast de gans vernieuwde schepenraad als een soort uitgebreide kontroleraad van het ganse volk op de financiële verrichtingen van de, nochtans in korporatieve zin hervormde, stadsraad de Honderd Mannen op [34].

In de meeste gemeenten waren niet alleen de niet in de ambachten gegroepeerde handwerkers en gezellen van elke politieke medezeggenschap verstoken, ook de gegroepeerde ambachtslui waren zeer onvolmaakt vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Al was het in theorie dan mogelijk en kwam het wellicht in de praktijk bij uitzondering voor dat een gewone of zelfs een proletarische ambachtsman het tot een der openbare funkties in de stad wist te brengen [35], normaal hingen rijkdom en politiek sukses zo nauw samen dat het ene de onontbeerlijke voorwaarde voor het andere was. Deze stelling kan en werd trouwens reeds bij herhaling aangetoond, louter aan de hand van een analyse der gemeentelijke konstituties. Maar ook mathematisch kan bewezen worden dat het stadsbestuur praktisch onafgebroken in handen gebleven was van de meer gegoede klassen, hetzij van afstammelingen van de vroegere bevoorrechte families, hetzij van de in handel en nijverheid rijk geworden ambachtslui. Het volstaat aan de hand van rekeningen van rechtstreekse belastingen of gelijkaardige bronnen de sociale stand en de rijkdom van de stedelijke magistraten na te gaan. Bij wijze van voorbeeld wordt hier voor een achttal steden de proef gedaan.

De heffingen op het vermogen in de verschillende steden zijn uiteraard zeer verschillend zoals zal blijken uit de vergelijking tussen het dagloon van volwaardige ambachtslui en het door hen te betalen bedrag. Daarom is het onmogelijk in elk der lokaliteiten de belastingbetalers zo te groeperen dat men telkens drie ongeveer gelijkwaardige sociale groepen terugvindt. Daar voor geen enkele der bestudeerde belastingen de heffingsvoet bekend is, is

winning van de volksmassa bevestigde, verbood tevens dat voortaan herbergiers, taverniers en wisselaars zitting zouden hebben in de stadsraad (J. Cuvelier *art. cit.*, p. 299).

(33) Stadsarch. Leuven, 1383 (8 december 1477).

(34) J. Colens, *Le compte communal de la ville de Bruges (mai 1302-février 1303)*, in : *Soc. Emulation Bruges*, XXXV (1885), p. 2.

(35) P. Rogghé, *Het Gentsche stadsbestuur...*, p. 161-162. Voorbeelden hiervan in *Dagboek van Gent*, I, p. 292-294 voor de eerste helft der XVe eeuw zijn misschien wat overdreven.

men verplicht telkens bijna blindelings in de reeks der aanslagen bepaalde bedragen als artificiële begrenzingen tussen de sociale lagen der bevolking aan te nemen. Afgaande op een vrij subjektieve appreciatie van het sociaal niveau van bekende individuen hebben wij zo in elke stad aanslagen gekozen om drie groepen te onderscheiden. In feite is er tussen de klassen der rijken bijvoorbeeld in de onderscheidene gemeenten slechts een vage overeenkomst : het gaat telkens over een kleine groep personen die in die bepaalde stad de hoogste belastingen betalen. Die klasse omvat niet noodzakelijk hetzelfde percentage der belastingbetalers in de verschillende steden ; het niveau van welstand waarboven deze „rijken" zich verheffen is evenmin gelijk en ook hun aandeel in de totale stedelijke rijkdom komt niet strikt overeen in de verschillende steden. Daar de begrenzing van de zo bekomen klassen zo vaag en veranderlijk is, is er geen bezwaar tegen dat wij voor Brugge, Gent en Dordrecht aan de hand van lijsten der gedwongen stedelijke geldschieters een gelijkaardige klasse van vermogenden konstrueren waarvan het percentage in het totaal der stedelijke belastingbetalers vrij gevoeglijk kan geraamd worden.

De financiële toestand van Leuven was op het einde der XIVe eeuw zo bedenkelijk geworden dat ca. 1390 een saneringskommissie het plan opvatte een personele belasting te heffen. Daartoe werd een gedetailleerde lijst aangelegd van alle bezittende inwoners der stad met voor elk van hen het te betalen bedrag [36]. Aan de hand van deze aanslagen (gaande van 25 st. oude groten tot 1 Gulden) werden de belastingsplichtigen ingedeeld in drie klassen : 1° de zeer rijken die 25 st. oude groten (slechts drie personen), 20 st. of 15 st. betaalden, 2° de „middenklasse" die 10 st. of 5 st. betaalden en 3° dezen die minder dan 5 st. betaalden. Om zich een idee te vormen wat deze schatting vertegenwoordigde voor het budget van de tijdgenoten, volstaat het, het voorbeeld aan te halen van Jan Wante, de meester der stadswerken, die bij de schatting werd aangeslagen voor 2 Gulden of 48 lb. pay. en die in 1384 4 lb. pay. per dag verdiende [37]. De belastingaanslag voor de laagste klasse, uitgedrukt in zijn dagloon, bedroeg zes tot achttien dagen werk, deze van de „middenklasse" van ca. twintig tot negenendertig dagen en deze van de opperklasse van achtenvijftig tot zeventig en half dagen. Van 1122 belaste personen behoorde

(36) J. Cuvelier, *Contribution à l'hitoire financière et démographique de Louvain au moyen âge,* in : BCRH, CVIII (1943), p. 1-40.

(37) Zoals A. Meulemans, *Beschouwingen in verband met een heffing op het vermogen te Leuven omstreeks 1390,* in : *Eigen Schoon en de Brabander,* XXXVI (1953), p. 180-181 aantoonde, zijn de s. in het register geen onderdelen van de Gulden zoals Cuvelier meende, maar integendeel st. oude groten. Een pond van 20 st. oude groten was gelijk aan 13 Guldens.

ongeveer 12 procent tot de hoogste kategorie en deze betaalde alleen 38 procent der belasting. De „middenklasse", 40 procent der belastingbetalers, stond in voor 45½ procent der heffing, terwijl de laagste klasse slechts 16½ procent betaalde en 48 procent der aangeslagenen omvatte. Daarbij dient niet uit het oog verloren dat de noodlijdenden, misschien 10 procent der totale bevolking, natuurlijk niet werden belast [38]. Aan de hand van een kritische schepenlijst [39] is het eenvoudig dezen die tussen 1378, de zogenaamde demokratische herinrichting van het bestuur, en 1405 in de schepenbank zetelden, in een der drie vermogensklassen onder te brengen. Op deze achtentwintig jaren werden de zeven jaarlijk vernieuwde schepenzetels bezet door slechts 65 personen. Hiervan konden er 50 in de belastinglijst worden geïdentificeerd. De 15 overigen waren wellicht vóór 1390 overleden of nog onmondig ; mogelijk ook werden zij onder een andere naam opgetekend. De schepenen waren als volgt verdeeld over de drie bevolkingslagen :

de laagste klasse : 5 personen met 10 zetels ; gemiddeld twee maal schepen geweest ;

de „middenklasse" : 19 personen met 69 zetels ; gemiddeld 3,63 maal schepen geweest ;

de hoogste klasse : 26 personen met 87 zetels ; gemiddeld 3,34 maal schepen geweest.

Met andere woorden, slechts 10 procent der schepenen bestond uit leden van de laagste klasse die nagenoeg de helft der belastingbetalers omvatte ; van de 166 schepenzetels tussen 1378 en 1405 [40] heeft deze groep slechts 6 procent bekleed. Daarbij dient opgemerkt dat de laagst aangeslagen schepen nog 2 Guldens moest betalen, en daardoor dient gelijkgesteld met een vooraanstaand meester-ambachtsman als hogervermelde Jan Wante. De hoogste klasse der burgerij, nog niet één tiende der totale bevolking, was vertegenwoordigd door 62 procent der schepenen en bezette 52,4 procent der zetels. De twee klassen der bemiddelde burgerij telden samen 90 procent der schepenen in hun rangen en zij bezetten 94 procent der zetels.

Het ware gemakkelijk aan te tonen dat men dergelijke verhou-

(38) J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)* (CRH in 4°), Brussel, 1912, p. clxxvii : in 1437 telde men te Leuven 7,6 procent armen, die onbelast waren en in deze jaren was de toestand van de Dijlestad er ongetwijfeld heel wat op vooruitgegaan.

(39) M. Tits, *Liste des échevins louvanistes jusqu'en 1400,* in : *Brabantica,* II (1957), p. 374-379, aangevuld door ons aan de hand van de schepenregisters op het stadsarchief, n° 7303-7305, 7709-7710 en 8104.

(40) In feite waren er natuurlijk 196 schepenzetels te begeven, maar het was slechts mogelijk van 166 zetels de bekleders te identificeren.

dingen ook bij de burgemeesters en gezworenen terugvindt, maar het is overbodig hier nogmaal een opsomming van cijfers te geven, daar bij een eerste oogopslag blijkt dat steeds dezelfde personen afwisselend zetelden als schepen, gezwoorne of burgemeester. Het *Borghemeester af, scepen aen* was te Leuven spreekwoordelijk [41]. Men zou geneigd zijn het politiek overwicht der gefortuneerden toe te schrijven aan het numeriek overwicht van het patriciaat in de schepenbank, waar, onder de zeven schepenen, steeds vier patriciërs werden aangesteld. Een nauwkeurige analyse der gegevens wijst in tegengestelde zin. Tussen 1373 en 1378 triomfeerde in de stad een patricische reaktie en werden de schepenen uitsluitend uit de rangen van het patriciaat gekozen [42]. De vijfendertig schepenzetels dezer jaren werden bekleed door tweeëntwintig personen. Hiervan vindt men er nog vijftien terug in de heffing van ca. 1390. Zes hunner (40 procent), die samen dertien maal deel maakten van het schepenkollege (gemiddeld elk 2,1 maal) behoorden tot de hoogste belastingklasse ; zes anderen (40 procent) waren uit de middenklasse afkomstig en zij bezetten in het totaal zeven schepenzetels (gemiddeld elk 1,1 maal schepen) ; de drie overigen (20 procent) zetelden elk één maal in de schepenbank en werden in 1390 aangeslagen voor minder dan 5 st. De twee gegoede klassen hebben tijdens de patricische reaktie slechts zevenentachtig procent der zetels kunnen bezetten tegen vierennegentig procent onder het demokratische regime. De gemiddelde belastingaanslag der patricische schepenen tussen 1373 en 1378 bedroeg 11,3 st. tegen 12 st. die gemiddeld betaald werden door de nadien uit de ambachten en patriciaat aangestelde schepenen. De zogenaamde demokratisering van 1378 heeft aldus het plutokratisch karakter van het stadsbestuur eerder beklemtoond dan gemilderd.

In dit verband kan ook de vraag gesteld worden naar het sociaal karakter van de Gilde die in het politieke leven te Leuven een zo bijzondere plaats inneemt. Het is in overleg met de Gilde dat de meier jaarlijks de lijst der kandidaat-schepenen opmaakt en de niet-patricische gildebroeders kiezen de elf gezworenen van het patriciaat [43]. Was zij het bindmiddel tussen de oude aristokratie der geslachten en de nieuwe handelsaristokratie, zoals H. Van der Lin-

(41) H. Vander Linden, *Histoire de la constitution de la ville de Louvain,* p. 39 en n. 4. De afwisseling is trouwens gemakkelijk na te gaan door de stadsrekeningen waarin elk jaar de twee burgemeesters en de rentmeesters vernoemd worden en door de magistraatslijsten in het *Dienstboec* (Stadsarch. Leuven, 53 en 55). Het *Dienstboec,* ofschoon op het einde der XVIe eeuw angelegd, blijkt bij vergelijking met de rekeningen en met de kritische schepenlijst volkomen betrouwbaar.

(42) H. Vander Linden, *op. cit.,* p. 88 en 96 ; J. Cuvelier, *op. cit.,* p. 81 en 133-134.

(43) J. Cuvelier, *op. cit.,* p. 238-239.

den meende [44]? Of had J. Cuvelier het goed voor wanneer hij ze beschouwde als een organisatie die de hogere standen en de middenklasse omvatte [45]? Uit de periode 1373-1378 konden 63 gildebroeders geïdentificeerd worden in de belastinglijst van 1390 [46]. Vijftien of 23,8 procent behoorden tot de laagste klasse, drieëntwintig of 36,5 procent dienden gezocht in de „middenklasse" en vijfentwintig of 39,7 procent werden als zeer rijken belast. De gemiddelde belasting per hoofd bedroeg voor de gildebroeders 10,5 st. In feite bleken wel alle klassen der bevolking in de Gilde vertegenwoordigd, maar het overwicht van de hogere burgerij en van de middenklasse was er vrij groot.

In Namen waar de ambachten sinds de XIVe eeuw eveneens een zekere politieke invloed, — zij het van zeer beperkte aard, — hadden verworven, zijn de machtsverhoudingen duidelijk in het voordeel van de *beati possidentes*. Het schepenkollege, het voornaamste bestuurlijk lichaam, werd door de vorst samengesteld uit patriciërs. Een aantal ambtenaren zoals de twee *élus* of burgemeesters, waarvan de ene aangeduid werd tussen de ambachtslui en de andere tussen de patriciërs, stonden hen bij in het dagelijks beheer. Gewichtige beslissingen werden genomen door de schepenen in overleg met vier vertegenwoordigers der ambachten en met de overige patriciërs [47]. Aan de hand van een lijst van schepenen bijeengebracht door Radiguès de Chennevière [48] en van een rekening van een rechtstreekse belasting van 1444 [49], is het mogelijk de sociale standing van de voornaamste stadsmagistraten te bepalen. De maatschappelijke struktuur van deze stad komt vrij goed overeen met deze van Leuven en andere steden uit deze periode [50]. De 853 aangeslagen personen betaalden samen 2180 rijders aan belasting, hetzij per hoofd gemiddeld 2,55 rijders, terwijl de 19 personen die ook in de schepenlijst vermeld worden samen voor 306 rijders belast waren, hetzij gemiddeld 16,1 rijders per hoofd. De gemiddelde belasting van 2,55 rijders van de Naamse burgers komt overeen met ca. 63 daglonen. De hoogste belastingklasse, de aangeslagenen voor meer dan 300 groten (d.w.z. ongeveer 25 daglonen van een meester-ambachtsman), maakte slechts 8,5 procent

(44) H. Vander Linden, *op. cit.*, p. 47.

(45) J. Cuvelier, *op. cit.*, p. 216-217.

(46) J. Cuvelier, *Documents inédits...*, Dokument VI geeft een uitgebreide lijst van gildebroeders die tussen 1373 en 1378 deelnamen aan de verkiezingen.

(47) J. Borgnet-S. Bormans, *Cartulaire de la commune de Namur*, I, Namen, 1876, p. cxx-cxxxiv en cxxxix.

(48) H. de Radigues de Chenneviere, *Les échevins de Namur*, Namen, s.d.,

(49) D.D. Brouwers, *Les „aides" dans le comté de Namur au XVe siècle*, Namen, 1929, p. 2 e.v.

(50) Voorbeelden bij J.A. Van Houtte, *Maatschappelijke toestanden*, in : AGN, IV, p. 237-238.

uit der belastingbetalers, maar stond in voor 40 procent van de opbrengst der heffing. De „middenklasse" die een hoofdelijke taks betaalde van 300 tot 50 groten hetzij 25 tot 4 daglonen) vormde 38,5 procent der aangeslagenen en betaalde 47 procent der belasting. De laagste klasse, waarvan de hoofdelijke aanslag lager dan 50 groten was, — 53 procent der belastingbetalers, — droeg slechts voor 13 procent bij in de totale belasting. De 19 personen die rond die tijd in de schepenbank zitting hadden, stonden alleen in voor 14 procent der heffing :

8 hunner betaalden	20 rijders	(960 groten) of meer
7	10-20	(480-960)
3	9	(432)
1	4	(192).

In het overwegend patricische bestuur van Namen was voor de lagere en gemiddelde bevolkingsklasse geen plaats.

De kleine stad Ninove zag zich in 1408 verplicht om voor het aankopen van tenten en wapens een algemene belasting op de inwoners in te leggen. *Elc naer zinen staet* werd aangeslagen door de baljuw en de schepenen, waarvoor *sij omme gheghaen hadden van huuse te huuse* [51]. De belasting werd betaald door 371 personen die samen 155 lb. 3 s. 8 d.p. bijeenbrachten hetzij gemiddeld bijna 8,5 s.p. [52]. Ter vergelijking kan gezegd worden dat het dagloon van een handwerker of grondwerker 4 s.p. bedroeg, terwijl een geschoolde metser of straatplaveier 8 s. verdiende. Jan de Lap, grondwerker, die een dagloon had van 4 s., werd bij de belastingverdeling aangeslagen voor 3 s.p. [53]. 157 personen betaalden van 1 tot en met 5 s.p., 149 personen betaalden van 6 tot en met 14 s.p. en 75 personen betaalden van 16 tot en met 24 s.p. De laagste categorie betaalde per hoofd gemiddeld bijna 3,25 s. en in het totaal 499 s. 8 d. — hetzij 16 procent der totale belasting —, terwijl zij

(51) Alg. Rijksarch. Brussel, Rekenkamer, 37083, bijvoegsel bij de stadsrekening van 1 januari 1408 n.s. tot 31 december 1408, f. 25-29 v°.

(52) H. Vangassen, *Persoonsnamen te Ninove in 1408,* in : *Het Land van Aalst,* IV (1952), p. 22-23, was de eerste om deze lijst te gebruiken. In zijn *Geschiedenis van Ninove,* II, Ninove, 1959, p. 121-124, heeft de auteur deze rekening vrij uitvoerig ontleed. Er slopen in zijn cijfers echter enkele kleine onnauwkeurigheden in. Terwijl hij, *art. cit.,* p. 22 en *op. cit.,* p. 121, spreekt van 371 personen, blijken de totalen van de twee lijsten die hij opgeeft (*op. cit.,* p. 122) slechts 365 te bedragen. Ten gevolge van een paar mislezingen spreekt hij aldaar eveneens van belastingen van 7 en 17 s. die in de lijst in werkelijkheid niet voorkomen. Anderzijds vergeet hij 2 personen voor 11 engelsen (of 3 s. 8 d.) aangeslagen op te nemen. Het totaal der betaalde belastingen, zoals men het uit het overzicht van dr. Vangassen zou opmaken (*ibidem,* p. 122), blijft onder het in de oorspronkelijke rekening aangegeven totaal. Met al dat kon de auteur geen systeem terugvinden in de verschillende belastingkategorieën. Tot en met 5 s. zijn de aanslagen zeer onregelmatig en gaan zij naar omhoog met 1 s. of minder, tussen 6 s. en 14 s. wordt de belasting telkens verhoogd met 2 s. en vanaf 16 s. gaat men naar omhoog met 4 s.

(53) Alg. Rijksarch. Brussel, Rekenkamer, 37083, f. 20 v°-22 v° en 27 v°.

42,3 procent der belastingplichtigen omvatte. De middenklasse vormde 40,2 procent der aangeslagenen en zij betaalde 1268 s., hetzij 40,85 procent der ontvangsten of per hoofd 8,5 s. De groep der rijken was verantwoordelijk voor de betaling van 1336 s. of per hoofd 20,5 s., zodanig dat deze 17,5 procent der aangeslagenen 43,2 procent der belasting moest opbrengen. In Ninove werd de stedelijke magitraat, bestaan uit zeven schepenen, elk jaar door een vorstelijke kommissie, waarschijnlijk in overleg met de oud-schepenen, aangesteld. Van de 26 schepenen, van wie de namen uit de periode 1396-1425 bekend zijn, werden er 14 in de lijst der belastingplichtigen teruggevonden [54]. Zij betaalden samen 256 s. of 18,3 s. per hoofd. Twaalf onder hen (85,75 procent) behoorden tot de hoogste kategorie en 2 hunner (14,25 procent) tot de middenstand. Het lagere volk had geen enkele vertegenwoordiger in de magistraat.

In 1370 werd te Mechelen een collecte gehouden voor de vervaardiging van een nieuw reliekschrijn voor Sint-Rombout [55]. Deze omhaling, klaarblijkelijk van straat tot straat en van huis tot huis, stond onder toezicht van de stedelijke magistraat : Sint-Rombout was immers de stedelijke schutsheilige en alsdusdanig mag men aannemen dat uit stedelijke trots, uit menselijk opzicht en uit vroomheid de grote massa heeft bijgedragen naar vermogen en stand. Op deze wijze beschikken wij over een bron die de rekeningen van een rechtstreekse belasting op het vermogen dicht benadert. In het totaal hebben 1988 familiehoofden bijgedragen in de ontvangst. In ons onderzoek hebben wij echter de bewoonsters van het begijnhof (142 personen) om begrijpelijke redenen terzijde gelaten. De resterende 1846 personen schonken samen 30870,75 groten, hetzij gemiddeld 16,75 groten. Een meester-timmerman verdiende volgens dezelfde rekening een dagloon van 10 à 11 groten en zijn knaap 6 groten. De bijdragen varieerden van 0,5 groot tot 19 mottoenen

(54) H. Vangassen, *op. cit.*, p. 107-112, 614 en 123-124, wist slechts 12 schepenen te identificeren.

(55) Stadsarch. Mechelen, Losse stukken, doos 52, n° 2, f. 1-23 v° : *Dit es d'innemen en d'ontfaen... ter cassen behoef mijns heren Sente Rommouds ... alse van den ommeganghe die ghedaen was ende wat elc persoen daertoe ghegheven heeft.* Op de rugzijde van het perkamenten kaft leest men : *Int jaer ons Heren M CCC LXX des maendaechs op Alre Apostelendach soe rekenden ... van der cassen mijns heren Sente Rommouts...* De omhaling moet dus dateren van vóór maandag, 15 juli 1370. De rekening werd uitgegeven door L.J. De Munck, *Gedenckschriften, dienende tot opheldering van het leven, lijden, wonderheden, ende duysentjaerige eerbewijsinge van de Huyligen Bisschop ende Martelaer Rumoldus, Apostel ende patroon van Mechelen,* Mechelen, 1777, Bewijsstuk Oo, p. xliv-lxxix, en demografisch bewerkt door J. Verbeemen, *De demografische evolutie van Mechelen (1370-1800)*, in : *Handelingen Kon. Kring Oudheid, Letteren en Kunst Mechelen,* LVII (1953), p. 62-97, speciaal 65-71 en Bijlage I, p. 82-84.

8 witten groten (hetzij 834,5 witten of groten) [56]. Weer werden drie groepen onderscheiden : 1° dezen die minder dan 20 groten betaalden, 2° dezen die van 20 tot 60 groten en 3° dezen die meer dan 60 groten bijdroegen. De laagste klasse, 77,75 procent der schenkers, droeg slechts bij voor 23,33 procent van het totaal, hetzij gemiddeld per hoofd 5 groten. De „middenklasse", 17,5 procent der bevolking die een storting deed, kwam tussen voor 36,66 procent, hetzij gemiddeld een hoofdelijke bijdrage van 35 groten. De opperklasse, slechts 4,75 procent der opgetekende personen, droeg 40 procent bij, hetzij een gemiddelde bijdrage van 143,75 groten per hoofd. Op 41 burgemeesters, schepenen of rentmeesters die men in deze lijst kan identificeren [57], behoorde slechts één enkele tot de laagste kategorie en deze schonk nog 13 groten, heel wat meer dus dan de doorsnee-kleine man die slechts 5 groten gaf. Zeventien der magistraten behoorden tot de „middenstand" en schonken gemiddeld 40,66 groten, en ook zij behoorden in hun klasse dus bij de rijkeren. Drieëntwintig hunner tenslotte behoorden tot de hoogste klasse en betaalden gemiddeld 201,5 groten ; de doorsneebetaler der hoogste klasse had echter slechts 143,75 groten geschonken. De gemiddelde bijdrage van de 41 magistraten samen bedroeg 130 groten. Met andere woorden, de vermogensklasse die 77,75 procent der inwoners omvatte, was in de magistraat vertegenwoordigd met slechts 2,4 procent. De „middenklasse", qua aantal slechts 17,5 procent der schenkers, legde beslag op 41,5 procent des magistraatsposten en de 4,75 procent der bevolking, de werkelijk uiteerste rijke bovenlaag, bezette 56,1 procent der bestuursfunkties.

Kortrijk was in 1488 verplicht om de plundering van de stad af te kopen een gedwongen lening bij de burgers aan te gaan [58]. De instellingen daargelaten, kwamen 446 personen in aanmerking die samen 16.343 lb. p. bijeenbrachten. De bijdragen waren zeer gevarieerd en liepen van 6 lb. tot 240 lb. met alle mogelijke tussen-

(56) Stadsarch. Mechelen, ibidem, f. 28. Een gouden mottoen was gelijk aan 43,5 groten (ibidem, f. 9 : *5 lyone vore 8 mottoene ende 43,5 groten vore elken mottoen*). Deze groten worden in de rekening dooreen genoemd *grote witte penninghe, grote, grote witte, grote brabantse witte penninghe* (ibidem, f. 1). Verder blijkt dat een oude groot vier dergelijke groten witten waard is (ibidem, f. 1 v° en 5).

(57) De lijsten opgemaakt door V. Hermans, *Le magistrat de Malines. Liste annuelle des membres. XIIIe-XVIIIe siècle* (Overdruk van *Bull. Cercle archéolog. Malines,* XVIII-XIX (1908-1909), werden zoveel mogelijk getoetst aan de vermeldingen op de kaft van de stadsrekeningen van de aanwezigen bij de voorlegging der rekeningen in de jaren 1365-1375 (Stadsarch. Mechelen). Zie ook H. Joosen, *Dekens en gezworenen van de Mechelse ambachten. Aanvullende lijsten (XIVe eeuw),* in : *Hand. Kon. Kring Oudh., Letteren en Kunst, Mechelen,* LXIII (1960), p. 54-107.

(58) Alg. Rijksarch. Brussel, Rekenkamer, 33233 (1487-88). De rekening werd reeds benut door O. Mus, *De verhouding van de waard tot de drapier in de Kortrijkse draperie op het einde van de 15e eeuw,* in : *Soc. Emulation Bruges,* XCVIII (1961), p. 204-205.

vormen, zelfs met onderdelen van stuivers gedifferencieerd. Ongelukkig is de basis waarop deze lening, die nauwkeurig schijnt aangepast geweest te zijn aan eenieders fortuin, geheven werd onbekend. Niettemin kan men aannemen dat de aangesprokenen de grote meerderheid der Kortrijkse belastbare gezinnen vertegenwoordigden [59]. Het hoofdelijk gemiddelde van de door de geldschieters afgestane bijdragen bedroeg bijna 36 lb., een vrij aanzienlijke som als men bedenkt dat volgens dezelfde rekening een geschoolde metser per dag slechts 7 s.p. verdiende. Tussen 1475 en 1500 werden jaarlijks twee provoosten en negen schepenen aangesteld. De 286 te begeven zetels werden bekleed door 102 personen [60]. Daarvan konden 45 worden teruggevonden die samen 132 zetels bezetten. De verdeling over drie kategorieën van betalers levert volgende resultaten op :

geleende som	*personen*		*schepenen*		*zetels*		*% schepenen op totaal der kategorie*
	aantal	*%*	*aantal*	*%*	*aantal*	*%*	
t.e.m. 25 lb.	299	67,1	11	22,4	17	12,8	3,3
25 t.e.m. 100	116	26	19	42,3	47	36	16,3
m.d. 100	31	6,9	15	33,3	68	51,2	48,4

Het is ook sprekend dat de gemiddelde bijdrage der 45 schepenen 91 lb. p. was. Anders gezegd zij alleen droegen meer dan één vierde van de totale lening.

Was de situatie wellicht anders in de grote Vlaamse steden, Brugge in de eerste plaats, waar de volksmassa in 1302 zulk een schitterende en wereldschokkende zege bevocht? In dat roemrijke

(59) Volgens het transport van Vlaanderen van 1408 (W. Prevenier, *De beden in het graafschap Vlaanderen onder Filips de Stoute (1384-1404)*, in : RBPH, XXXVIII (1960), p. 360, Bijlage I) en van 1517 (*Placcaerten van Vlaenderen*, I, p. 549-582) bedroegen de aandelen van

Gent	13 lb. 14 s. 3 d.	en	14 lb. 2 s.
Brugge	15 lb. 14 s. 6 d.	en	14 lb. 8 s.
Ieper	8 lb. 11 s. 7 d.	en	7 lb.
Ninove en afh.	3 s. 6 d.	en	7 s.
Blankenberg	1 s. 6 d.	en	3 lb. 6 s.
Kas. Kortrijk	4 lb. 6 s. 9 d.	en	5 lb. 4 s.
Kortrijk	1 lb. 5 s.	en	1 lb. 2 s.

Voor Gent nemen wij verder een bevolking aan van ca. 56.000 zielen, voor Brugge op het einde der XVe eeuw minder dan 30.000. Ieper telde in 1431 10.500 zielen, in 1491 7.625 en in 1506 9.560 (H. Pirenne, *Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle*, in : *Vierteljahrschr. f. Soz. u. Wirtschaftsgesch.*, I (1903), p. 10-11). De kasselrij Kortrijk zonder de stad bevatte in 1469 7159 haarden en Blankenberg 158 (J. De Smet, *Le dénombrement des foyers en Flandre en 1469*, in : BCRH, XCIX (1935), p. 132 en 144). De stad Ninove had in 1408 ca. 1700 inwoners en in 1524 ca. 2200. (H. Vangassen, *op. cit.*, p. 250).

(60) F. De Potter, *Geschiedenis der stad Kortrijk*, I, Gent, 1873, p. 118 ; C. Mussely, *Inventaire des archives de la ville de Courtrai*, I, Kortrijk, 1854, p. 34-38.

jaar bezette de volksmassa ongeveer 75 procent der schepenzetels te Brugge. Door dit overwicht en door de instelling der Honderd Mannen konden de gemeentenaren nu een der voornaamste bestuursbevoegdheden, het beheer der stadsgelden, volledig kontroleren. De vraag blijft open in hoever de ambachten, en meer in het algemeen, de brede volksmassa haar sterke positie heeft weten te behouden na 1304 [61]. Ter gelegenheid van de uitrusting van een oorlogsvloot was de stad Brugge in 1316 verplicht van 282 poorters en een honderdtal ambachtslui een lening af te dwingen [62]. Op dat ogenblik telde de stad een bevolking van meer dan 8000 huisgezinnen [63], zodat de aangesprokenen ongeveer 5 procent der gezinshoofden vertegenwoordigden. Tussen deze 380 personen konden er 23 teruggevonden worden die onder het honderdtal schepenen uit die jaren worden vernoemd [64]. Op deze wijze is het duidelijk dat uit de 5 procent rijke stedelingen ongeveer 25 procent der schepenen voortkomen. In een gelijkaardige lening in 1490 [65] werden door 711 personen gelden afgestaan en daaronder trof men 87 schepenen en gezworenen aan uit de jaren 1485-1495 die samen meer dan 36 procent der te begeven zetels innamen. De rijke stedelijke geldschieters uit de jaren 1490 vertegenwoordigden mogelijk 10 procent der gezinshoofden [66]. Bij een rangschikking der geldschieters en der schepenen uit de beide tijdvakken naargelang hun geldelijke bijdrage blijkt klaar hoe de rijkdom een doorslaggevende faktor was voor politiek sukses :

1316

geleende som	*380 geldschieters*	*23 schepenen*	*% der schepenen op totaal der kategorie*
min dan 3 lb.	9 %	0 %	0 %
3 lb. t.e.m. 15 lb.	64 %	57 %	5,3 %
m.d. 15 lb.	27 %	43 %	9,7 %

(61) J.F. Verbruggen, *Beschouwingen over 1302,* in : *Soc. Emulation Bruges,* XCIII (1956), p. 43-44.

(62) Stadsarch. Brugge, rekening van 1316 *van den vlote ter zee.* Fragmenten hiervan werden uitgegeven door L. Gilliodts-Van Severen, *La marine militaire de Bruges au XIVe siècle,* in : *La Flandre,* XII (1881), p. 291-318 en Id., *Les anciens règlements de la corporation des courtiers, ibidem,* p. 121-148.

(63) zoals verder wordt aangetoond.

(64) Als magistraatslijst gebruikten wij het handschrift van Otto Claesman, in 1670 opgesteld (berustend op Stadsarch. Brugge). Dit manuskript werd aangevuld en verbeterd door de Brugse stadsarchivaris Gilliodts-Van Severen, — een waarborg voor zijn juistheid. In de Brugse stadsrekeningen vindt men trouwens heel wat magistraatslijsten, zij het niet elk jaar, terug.

(65) Alg. Rijksarch. Brussel, Rekenkamer, 32543, f. 22 e.v.

(66) De bevolking uit deze jaren is niet bekend, maar moet, gelet op de zware malaise die de stad in het laatste kwart der eeuw doormaakte beduidend lager dan 35.000 geweest zijn.

	1490		
geleende som	*711 geldschieters*	*87 magistraten*	*% der schepenen op totaal der kategorie*
min dan 30 s.	57 %	20 %	4,2 %
30 s. t.e.m. 5 lb.	37 %	54 %	17,8 %
m.d. 5 lb.	6 %	26 %	53,5 %

In Gent, de voorvechtster der gemeentelijke vrijheden en in de XIVe eeuw zo vaak het toneel van opstanden tegen de gevestigde machthebbers, beperkte het uitgesproken overwicht der volksgezinde magistraten zich zoals te Brugge tot 1302 en volgende jaren. Zeer snel duiken talrijke welstellende en niet-ambachtslui opnieuw in de schepenlijsten op. „Als voorheen, doch op een niet zo uitsluitende wijze, was het nieuwe bestuursapparaat gegrondvest op het kapitaal" [67]. In 1327 werd er een lijst aangelegd van kapitaalkrachtige burgers die in staat worden geacht de stad geld voor te schieten. Deze 156 personen, een uiterst dunne bovenlaag der bevolking, die op dat ogenblik wellicht ca. 10.000 familiehoofden telde [68], dus nog geen 2 procent, konden samen 6500 lb. bijeenbrengen. Dat in de jaren na 1320, toen een patricische reaktie in de stad zegevierde, de meeste schepenen tot deze 156 personen behoorden, kan nog natuurlijk lijken [69]. Voor het hier behandelde probleem is de verhouding in de voorafgaande „demokratische" jaren, wanneer het bewind gevoerd werd door een koalitie van poorters, wevers, volders en leden der kleine neringen, sprekender. De 130 schepenzetels uit de jaren 1315-1319 werden bezet door 102 personen [70]. Daarvan waren nog 29 vernoemd in de lijst van gefortuneerde Gentenaars van 1327, dus bijna 28,5 procent. In werkelijkheid moet het percentage der *beati possidentes* onder de schepenen heel wat hoger geweest zijn. Verschillende schepenen uit de periode 1315-1319 zijn ongetwijfeld overleden vóór de lijst van 1329

(67) P. Rogghé, *Het Gentsche stadsbestuur...*, p. 161.

(68) H. Van Werveke, *Het bevolkingscijfer van Gent in de veertiende eeuw*, in : *Miscellanea L. Van der Essen*, I, Brussel-Parijs, 1947, p. 345-354, berekent de bevolking te Gent in 1357 op ca. 56.000 zielen. Na aftrekking van ca. 12 procent armen, een cijfer dat voor een industriestad als Gent nog vrij laag is gehouden, en rekenend met vijf personen per gezin, bekomt men inderdaad ongeveer 10.000 families.

(69) F. De Potter, *Petit cartulaire de Gand*, Gent, 1885, p. 321-323 publiceerde deze lijst van geldschieters. H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën*, p. 268 n. 3 en 270 heeft er op gewezen hoe veel schepenen er in voorkwamen. Trouwens het volledig stadsbestuur van Gent van 1327 komt er alsdusdanig in voor.

(70) Dank zij de *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, ed. J. Vuylsteke, Gent, 1900, kent men de schepenen van het jaar 1316-1317 volledig en dezen van het jaar 1319-20 gedeeltelijk. Bij vergelijking bleken de schepenlijsten van het *Memorieboek der stad Ghent van 't J. 1301 tot 1737* (*Maatsch. Vlaemsche Bibliophielen*, 2° s., XV), Gent, 1852, vrij betrouwbaar.

werd opgemaakt. Natuurlijk werden zij dan niet vernoemd in deze lijst, maar het is wel opvallend dat verscheidene hunner verwanten er in voorkomen [71]. Anderzijds is het bekend dat sommigen hunner bij de regimeverandering verbannen werden [72]. De lijst van 1327 bevatte dus niet alle burgers uit de jaren 1315-1319 die in aanmerking konden komen als geldschieters. Bij de in 1325 door de stad afgedwongen lening, ongeveer op dezelfde wijze opgevat als het plan van 1327 [73] worden 10 personen aangesproken die men ook als schepenen vernoemd vindt, doch die in 1327 niet meer in de lijst voorkwamen. Trouwens in 1314 dienden nog 2 andere schepenen uit de beschouwde jaren een lening aan de stad toe te staan [74]. Op deze wijze stijgt het aantal schepenen die duidelijk tot de allerrijkste bovenlaag der bevolking behoorden reeds tot 40 procent. Daarnaast is het nog mogelijk van een twintigtal andere schepenen aan te tonen dat zij op zijn minst tot de welstellende burgers behoorden. In de Gentse stadsrekeningen komen zij voor als lakenleveranciers, wijnhandelaars en accijnspachters, beroepen die alle een meer dan gemiddelde welstand veronderstellen [75]. Op 102 schepenen waren er minstens 61, hetzij 60 procent, vermogend. Een dergelijke verhouding komt in het geheel niet overeen met het aandeel van deze vermogensklasse in de totale bevolking.

In Dordrecht, samen met Utrecht de voornaamste korporatief ingerichte stad in het Noorden, werd in 1399 overgegaan tot een gelijkaardige gedwongen lening [76]. Onder de 252 aangesproken personen, die zowat 18 procent der gezinshoofden vertegenwoordigden [77], konden vijf burgemeesters geïdentificeerd worden van de

(71) De schepenen Jan van Coyenghem, Hendrik Bale en Simon van den Riede worden uitdrukkelijk vermeld als overleden vóór 1327 (*Gentsche Stads- en baljuwsrekeningen,* p. 404, 140 en 192). Acht schepenen worden in de lijst van 1327 en in de stadsrekeningen der latere jaren niet meer vermeld, maar wel komen hun familieleden voor. Het beroep der schepenen of hun bijdrage in andere leningen maakt het overbodig op deze twijfelachtige aanwijzing te steunen. Van tien andere schepenen, eveneens niet vermeld in 1327 en volgende jaren, worden in 1327 familieleden aangesproken voor de gedwongen lening, maar elke andere aanduiding omtrent hun vermogen ontbreekt.

(72) Aldus Wouter van Bergine (*Gentsche stads- en baljuwsrekeningen,* p. 650).

(73) *Gentsche Stads- en baljuwsrekeningen, p. 402-404.* Peter de Amman bv. werd in 1327 aangeslagen voor 60 lb. en had in 1325 40 lb. geleend, Jacob uter Cruusstraat resp. 30 en 20 lb., Jan de Crane en Willem Castelain eveneens resp. 30 en 20 lb. en Jacob Haec in beide gevallen 30 lb.

(74) *Gentsche Stads- en baljuwsrekeningen,* p. 77-78.

(75) Over de sociale stand der accijnspachters, lakenhandelaars en wijnhandelaars zie o.m. H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën,* p. 214-216 en 270.

(76) De lening is afgedrukt bij C.M. Dozy, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht (1248-1424)* (*Werken Histor. Genootsch. Utrecht,* 3° s., II), 's Gravenhage, 1891, p. 101-108.

(77) In 1354 zou Dordrecht naar een heel ruwe schatting 10.000 inwoners gehad hebben (J.F. Niermeyer, *Dordrecht als Handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw,* in : BVGO, 8° s., III (1942), p. 1).

8 die ons uit de jaren 1397-1407 met name bekend zijn [78]. Achttien procent rijke burgers zagen in hun rangen 62,5 procent der burgemeesters aanduiden.

Niet zelden werd in de stedelijke konstituties aan bepaalde ambachten een vooraanstaande plaats toegekend tegenover de overige. Te Gent hadden in algemene regel de schippers twee schepenen, in elke bank één, de bakkers, de vleeschouwers en de brouwers elk één, terwijl de zes neringen der *plaetse,* die de bouwvaklui groepeerden, en de zeven korporaties der *kuere* in hun geheel elk slechts één schepen hadden [79]. Het is opvallend dat juist bij deze ambachten de erfelijkheid in rechte (de beenhouwers-visverkopers en de schippers) of in feite (onder meer bij de brouwers) bestond [80]. Het waren dezelfde ambachten die bij de beroerten in juni 1467 de partij van de hoge burgerij en van de hertog kozen [81]. In de „demokratische" inrichting van het Leuvens gemeentebestuur van 1360 waren slechts drie schepenen gekozen onder de niet-patriciërs, respektievelijk onder de oud-brouwers die lid waren van de Lakengilde en het brouwersambacht, onder de wevers en hun oud-leden in de gilde en onder de beenhouwers of de smeden en hun gildebroeders. Slechts de brouwers, de wevers, de aanslagers en de smeden hadden elk jaar één gezworene in de stadsraad aan te duiden. Hierboven zinspeelden wij er reeds op hoe te Dinant het rijke ambacht der koperslagers een bevoorrechte positie innam. In Mechelen waren het vooral gegoede stiellui uit de draperieambachten of bakkers, vleeshouwers en brouwers die als schepenen werden aangesteld. Enkele gegoede families monopoliseerden er de leiding van de ambachten [82].

Het overwicht van deze ambachten lag slechts ten dele aan hun getalsterkte. Hun suppoosten waren doorgaans ook de rijkste neringdoeners in de stad. Voor Leiden werd dit reeds op frappante

(78) De namen van de burgemeesters werden verzameld aan de hand van C.M. Dozy, *op. cit.,* J.F. Niermeyer, *art. cit.,* en J.L. Van Dalen, *De oudste regeringsvorm van Dordrecht,* in : BVGO, 4° s., III (1903), p. 225-178 (sic).

(79) *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515,* ed. V. Fris, I (*Maatschappij Vlaamsche Bibliophielen,* 4° s., XII), Gent, 1901, p. 3-4.

(80) H. Van Werveke, *Gand,* p. 53-56 ; Id. *Ambachten en erfelijkheid* (*Mededelingen KVA, letteren,* IV, 1), Antwerpen, 1942 ; Id., *De Gentse Vleeshouwers onder het Oud Regime,* in : *Handelingen Maatsch. Geschied. Oudheidk. Gent,* n.r. III (1948), p. 3-32 ; F. Corryn, *Het schippersambacht te Gent (1302-1492),* in : *Handelingen Maatsch. Geschied. Oudheidk. Gent,* n.r., I (1944), p. 195-196.

(81) R. Van Uytven, *La Flandre et le Brabant, „terres de promission" sous les ducs de Bourgogne?,* in : *Revue du Nord,* XLIII (1961), p. 311.

(82) J. Molanus, *Historiae Lovaniensium libri XIV,* ed. P.F.X. de Ram (CRH in 4°), I, Brussel, 1861, p. 1270-1271, Bijlage cvii ; H. Pirenne, *Histoire de la Constitution de la ville de Dinant,* p. 34-45 ; H. Joosen, *De arbeidersvertegenwoordiging in de Mechelse stadsraad in de XIIIe en XIVe eeuwen,* in : *Standen en Landen,* XXII (1961), p. 57-63.

wijze in het licht gesteld. De 8 procent der bevolking die meer dan 1000 lb. van 40 groten bezat in 1498 totaliseerde 70,6 procent van de ganse stedelijke rijkdom. Bij de bakkers bedroeg het percentage van dezen die meer dan 1000 lb. rijk waren echter 9,6, bij de kooplui 14,3, bij de wevers 26, bij de witlederbewerkers 33, bij de brouwers 43,7 en bij de drapiers 50,4 [83]. Voor Ninove kan H. Vangassen voor 170 van de in de taxatie vermelde personen het beroep achterhalen. Daarvan dienden ongeveer 35 man uitgeschakeld omdat zij verscheidene beroepen en bedrijven kombineerden. Uit zijn gegevens hebben wij deze die betrekking hebben op de beroepen die door minstens vijf personen vertegenwoordigd zijn, overgenomen [84] :

	totaal	*laagste klasse*	*middenklasse*	*rijken*	*gemiddelde belasting*
drapiers	14	0	7	7	16
brouwers-waarden	19	0	10	9	13,75
boeren	6	0	4	2	12,6
beenhouwers	16	3	9	4	11,25
kleermakers	5	1	3	1	10,4
timmerlui	10	1	8	1	9
bakkers	10	4	5	1	7,8
volders	5	3	2	0	5,6
metselaars	5	3	2	0	5,2
handlangers	7	7	0	0	3,2
grondwerkers	8	8	0	0	2,3

De grote rijkdom was ongetwijfeld niet in handen van de aktieve bevolking. Geen enkele groep evenaart bijvoorbeeld de gemiddelde belastingaanslag van de hoogste kategorie : 20,5 s.p. Nochtans konden drapiers, brouwers-herbergiers, boeren en beenhouwers zich in een meer dan gewone welstand verheugen. Onder de gegoede middenstand moet men nog de kleermakers, timmerlui en bakkers rekenen. De kleinere middenstand bestond vooral uit ambachtslui die geen eigenlijke handel meer dreven als volders en metselaars, terwijl de gewone dagloners de grote onbemiddelde massa uitmaakten. Te Mechelen vindt men dit beeld nagenoeg terug. Hier was de gemiddelde hoofdelijke bijdrage der hoogste klasse 143,75 groten en die der laagste klasse 23,33 groten. De vissers die wij konden identificeren, daar ze alsdusdanig vernoemd waren of aan de hand van vermeldingen elders als dusdanig bekend zijn, betaal-

(83) N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie,* I, 's Gravenhage, 1908, p. 397.
(84) H. Vangassen, *op. cit.,* p. 122-124.

den gemiddeld 60,75 groten, de vleeshouwers 52,25 groten, de ververs 48,4 groten, de vetters 36,5 groten. Nog vrij welstellend waren de bakkers (29,8 groten), de brouwers (28,5 groten) en de tingieters (22,6 groten). Minder schitterend was de toestand der schoenmakers (16,8 groten), der bontwerkers (11 groten), der smeden en der tasmakers (8 groten). Onder de rijkste klasse te Namen trof men aan : de meier, edellieden, lombarden, handelaars, drapiers, brouwers, steenhouwers, nagelmakers, timmerlui en klerken, en onder de middenklasse : pottenbakkers, klerken, metsers, timmerlui, apotekers, nagel- en slotenmakers, smeden, kuipers en kalkovenmeesters. Even vaag blijven de gegevens voor Leuven. De hoogste kategorie omvatte er o.m. bakkers, lakenkooplui, handelaars, wisselaars, renteniers, grondbezitters, taverniers, waarden en dergelijke. Bij de „middenstand" herkent men potgieters, goudsmeden, kousmakers, bakkers, lepelmakers, brouwers, ververs, taverniers en zo meer. In de laagste klasse wemelt het van gewone handwerkers en kleine neringdoeners : één lakenkoopman, goudsmeden, kleermakers, oud-kleerkopers, schoenmakers en -lappers, sporenmakers, tapijtwevers, beeldsnijders, rademakers, metsers, dekkers, smeden, bakkers, wijngaardeniers, klerken, enz. Ook te Geraardsbergen en te Luik waren vleeshouwers, visverkopers, bakkers en brouwers welstellender dan de overige ambachtslui [85].

Slechts voor Brugge is het mogelijk in 1316 een beeld te konstrueren dat de preciesheid der gegevens van Leiden benadert. Het is nochtans niet de bedoeling deze cijfers voor meer te laten gelden dan zij werkelijk waard zijn. Tenslotte blijven ook zij slechts een raming. In 1316 namelijk werden de ambachten opgeroepen voor de uitrusting van een oorlogsvloot en kent men aldus de kontingenten die door de verschillende ambachtsgroepen en door de poorters in lijn gebracht werden [86]. Anderzijds kan men de volledige getalsterkte der bakkers in dat jaar berekenen [87]. Wanneer men aanneemt dat alle groeperingen krijgsknechten leverden in verhou-

(85) J. Demey, *De handarbeiders. I. De Middeleeuwen,* in : *Flandria Nostra,* I, Antwerpen, 1957, p. 204 en 239-240 ; R. Van Santbergen, *Les bons métiers des meuniers, des boulangers et des brasseurs de la cité de Liège* (*Biblioth. Fac. Philos. & Lettres Univ. Liège,* CXV), Luik, 1949, p. 165-170.

(86) Over de uitrusting van deze krijgsvloot zie J. Verbruggen, *Een krijgsvloot uitgerust door de stad Brugge in 1316,* in : *Het Leger-De Natie,* V (1950), p. 505-511.

(87) H. Van Werveke, *Bronnenmateriaal uit de Brugse stadsrekeningen betreffende de Hongersnood van 1316,* in : BCRH, CXXV (1959), p. 413-510. Het totaal aantal bakkers die dat jaar brood verkochten bedroeg 184. Het aantal geleverde strijdkrachten van de bakkers was 16. Mogelijk was het aantal bakkers iets lager daar bepaalde bedrijven wellicht in de loop van het jaar op erfgenamen waren overgegaan. Daarom veronderstellen wij dat de ambachten voor elke 11 leden één soldaat leverden.

ding met het aantal hunner leden, bekomt men volgende getalsterkten. Bij wijze van proef werden naast de gegevens van 1316 deze geplaatst van 1340.

	1316		1340	
wevers		1232		910
volders		704		575
scheerders		440		349
ververs			112	
lammijnwerkers		187	47	178
viltwerkers			19	
schoenmakers			230	
zwartleertouwers		220	36	266
vleeshouwers		264		168
vissers		176		125
timmerlui		198	191	234
barbiers			43	
huidvetters			84	
witleertouwers		176	30	161
Spaans lederwerkers			47	
smeden			178	
zilversmeden			51	
zwaardvagers		264	41	297
tinnenpotmakers			27	
kaarsgieters			65	
matrassenmakers		198	79	169
zagers			25	
metsers			92	
tegeldekkers			38	
strodekkers			37	
plakkers		209	22	201
huisschilders			—	
loodgieters			12	
kuipers			58	
draaiers			49	
wielwerkers		132	24	165
schrijnwerkers			34	

oudgrauwwerkers		63	
riemmakers			
paternostermakers		80	
wolslagers	176	27	270
potbakkers		26	
molenaars		56	
touwslagers		18	
oud-kleerkopers	165	140	165
hoedenmakers		25	
schippers		131	
zadelmakers en beeldsnijders	176	54	221
fruiteniers		36	
wijnmeters		46	
rijnwijnschroders		28	
schroders	220		
pijnders			
makelaars	352		355
graanmeters	44		
beurzenmakers		53	
tafelmakers	66		
schedemakers			
bakkers	176		125
handschoenmakers		60	
lissecleetwevers	176	39	174
tijkwevers		75	
kousmakers			21
snijders			187
boogmakers			22
poorters en andere ambachtslui	649		579
	6600		6044

Het is onmiskenbaar dat de bevolking in 1316 groter was dan in 1340. In 1316, juist vóór de beruchte sterfte, kan zij ongeveer 40.000 zielen geteld hebben tegen ongeveer 35.000 in het midden

der eeuw [88]. Dat deze berekening de werkelijkheid wel benadert, blijkt uit het verschil in de arbeidsstruktuur tussen beide jaren ; in 1316 was bijna 42 procent der ambachtslui rechtstreeks betrokken bij het draperiebedrijf, in 1340 slechts 32,5 procent. De Vlaamse draperie had sinds het begin der XIVe eeuw immers sterk geleden [89].

Wanneer men de getalsterkte der ambachten vergelijkt met de leningen die hun leden datzelfde jaar aan de stad toestaan, verkrijgt men volgend overzicht :

op ca.	550	poorters komen	282	geldschieters voor, hetzij één op ±	2
	352	makelaars	39		9
ca.	40	matrassenmakers	4	±	10
ca.	50	lammijnwerkers	5	±	10
ca.	65	kaarsgieters	4	±	16
	176	bakkers	7		25
ca.	60	paternostermakers	2	±	30
ca.	40	barbiers	1	±	40
ca.	200	schoenmakers	4	±	50
ca.	170	smeden	2	±	85
	704	volders	4		176
	1232	wevers	7		176
	440	scheerders	2		220

Daarbij dienen nog de 264 beenhouwers vermeld die in groep 877 s. schonken. Het hele ambacht der bakkers met zijn 176 leden bracht slechts 817 s. op en dat was op deze van de makelaars na veruit de belangrijkste bijdrage.

(88) J. De Smet, *L'effectif des Milices brugeois et la population de la ville en 1340, in* : RBPH, XI (1933), p. 631-636. Over de levering van kontingenten door de Brugse ambachten zie ook J.F. Verbruggen, *De organisatie van de militie te Brugge in de XIVe eeuw,* in : *Soc. Emulation Bruges,* LXXXVI (1949), p. 163-170, waar ondermeer uit blijkt dat de vermelding in de rekeningen van 1316 betreffende twee groeperingen van wielwerkers een vergissing is en met het eerste ambacht eigenlijk de wiltwerkers bedoeld zijn. Tevens wijst de auteur er op dat de getalsterkte der ambachten op grond van de geleverde kontingenten slechts bij benadering te berekenen is daar hun afdelingen bijna onveranderd bleven in de XIVe eeuw. Niettemin blijkt uit de gegevens van de rekening van 1316 duidelijk naar voor te komen, dat H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën,* p. 347, het bij het rechte eind had als hij de raming van J. De Smet, *Les effectifs brugeois à la bataille de Courtrai en 1302,* in : RBPH (1929), p. 867, van een maximum van 25.000 inwoners als veel te laag verwerpt. H. Van Werveke, *Het bevolkingscijfer der stad Gent,* p. 351-354, berekent de Gentse bevolking in het midden der XIVe eeuw op ca. 56.000 zielen, gebruikmakend van een reduktiekoëfficient van 4 zielen per weerbare man en met een toevoeging van ongeveer 7000 niet in de optelling begrepen personen. Voor Brugge, een handelsstad mag men de reduktiefaktor ongetwijfeld wat hoger nemen dan voor de industriestad Gent, maar anderzijds is het aantal der niet in de telling der weerbare mannen begrepen individuen te Brugge lager.

(89) Over de achteruitgang van de Vlaamse draperie, zie H. Van Werveke, *De omvang van de Ieperse lakenproduktie in de veertiende eeuw* (*Mededelingen KVA, letteren,* IX, 2), Antwerpen, 1947.

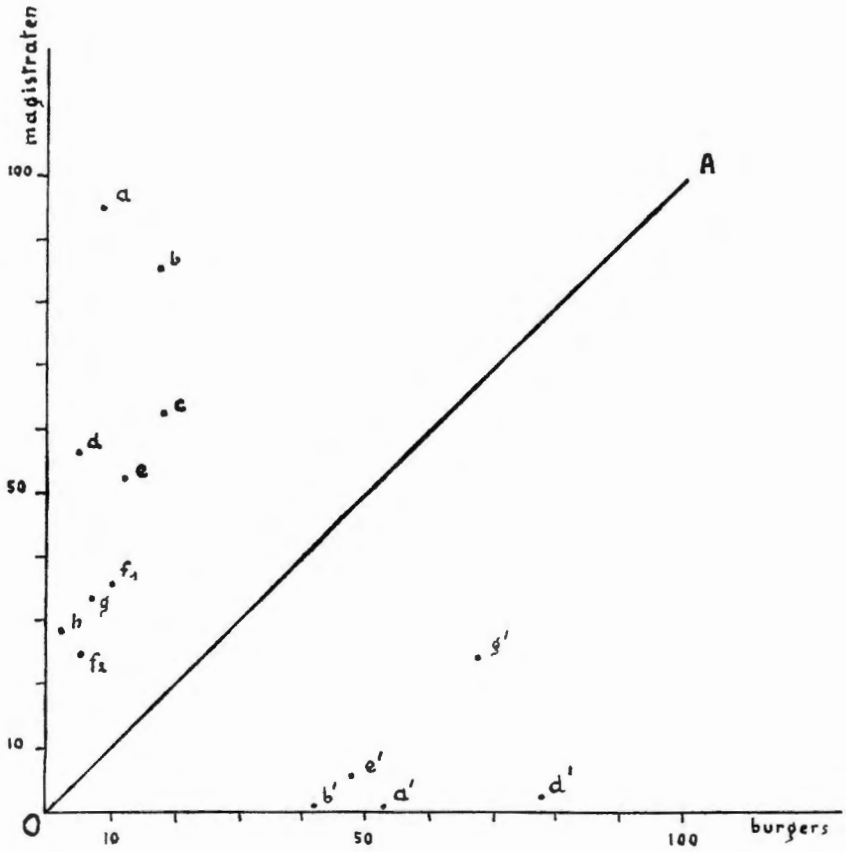

a Namen 1444
b Ninove 1408
c Dordrecht 1399
d Mechelen 1370
e Leuven 1390
f[1] Brugge 1490
g Kortrijk 1488
h Gent 1320
f[2] Brugge 1316

De punten a', b', d', e' en g' stellen de politieke vertegenwoordiging voor van de laagste bezitklasse in de overeenkomsige steden.

Is er een duidelijk verband tussen beroep en rijkdom, steeds weer wisten enkelingen dit verband te doorbreken en ondanks de korporatieve voorschriften die de gelijkheid tussen de ambachtsleden zochten te bewaren, zich in fortuin torenhoog te verheffen boven hun vakgenoten. Niet zelden zochten deze nieuwe rijken ook door hun levenswijze de patriciërs te evenaren en kochten zij landgoederen, hoven en aanzienlijke huizen [90].

Praktisch overal hebben de kapitaalkrachtige burgers het politieke leven van de stad beheerst. Een vluchtige blik op bijgaande tabel over de verdeling der magistraatszetels in de verschillende vermogensklassen spreekt voor zich zelf.

Stad	*datum*	*% hoogste klasse*		*% midden klasse*		*% lagere klasse*	
		magistraat	*bevolking*	*magistraat*	*bevolking*	*magistraat*	*bevolking*
Namen	1444	95	8,5	5	38,5	0	53
Ninove	1408	85,75	17,5	14,25	40,2	0	42,5
Leuven	1390	52,4	12	41,6	40	6	48
Mechelen	1370	56,1	4,75	41,5	17,5	2,4	77,75
Dordrecht	1399	62,5	18				
Kortrijk	1488	33,3	6,9	42,3	26	24,4	67,1
Brugge	1316	25	5				
	1490	36	10				
Gent	1490	28,5(40?)	2(?)	(20?)			

De gegevens van de verschillende steden vergelijken is uiterst moeilijk daar de bases en de manier waarop zij berekend zijn, zo verschillend zijn. De verhouding tussen het percentage der rijken in de totale bevolking en het percentage der vermogenden in de magistraat werd in bijgaand schema visueel voorgesteld. Bij een evenredige politieke vertegenwoordiging zouden alle punten op de bissectrice OA komen te liggen, zodat de afstand tussen de lijn OA als maatstaf van het plutokratisch karakter der stadsbesturen kan gelden. Dadelijk vallen drie groepen van steden op. In Namen en Ninove, kleinere steden met een minder uitgesproken kommerciële en industriële struktuur, blijkt de politieke macht het sterkst gekoncentreerd in de handen der vermogensklasse. Leuven, Dordrecht en Mechelen vormen een middengroep. De Vlaamse handels- en nijverheidscentra, traditioneel aanzien als de burchten van de middeleeuwse demokratie, blijven weliswaar nog ver af van een uitgesproken volksbewind of zelfs van een evenredige politieke vertegenwoordiging, maar zij hebben toch het minst uitgesproken plutokratisch karakter. Daarbij denkt men al dadelijk aan de nawerking van 1302 in Vlaanderen. In dit opzicht is het wel typisch hoe

(90) P. Rogghé, *Het Gentsche stadsbestuur,* p. 156-161 ; *Dagboek van Gent,* I, p. 292.

Brugge in 1316, kort na de triomf te Kortrijk, het dichtst de ware demokratie benadert. Dit strookt trouwens met de vaststellingen van Prof. Van Werveke op andere gebieden. Ook de uitzonderlijke gunstige positie die de gezellen in de Vlaamse ambachten bekleedden en die ongetwijfeld een demokratische tendens in de aanstelling der verkozenen heeft verwekt, ging blijkbaar terug op die zelfde overwinning van het gemeen in de vlakte bij Kortrijk [91]. Evenzo moet de verdwijning van de oppermachtige ondernemer ten voordele van de ontwikkeling van de kleine producenten en meester-wevers ten dele aan deze overwinning van 1302 geweten worden [92]. In Brabant daarentegen schijnt de lakenkoopman-ondernemer tot diep in de XVe eeuw een gewone verschijning te zijn geweest. Daarmee hangt samen dat de Gilde, de organisatie van de kooplui-ondernemers, veel langer levenskrachtiger is gebleven in de Brabantse steden [93]. Verre van ons dit verschil in de evolutie van beide gewesten uitsluitend toe te schrijven aan de invloed van de overwinning van Groeningen. De pro-Franse politiek van Jan II en de pro-Engelse politiek van Jan III die zij lieten betalen door ekonomische voordelen voor hun onderdanen [94], hebben er ongetwijfeld sterk toe bijgedragen de positie van de gildekooplui en drapiers in Brabant ook op politiek gebied te bestendigen.

Zelfs met de milderingen die in de XIVe eeuw aan de stedelijke inrichting, speciaal in Vlaanderen, werden aangebracht, bleven de „oude demokratieën" overgeleverd aan een kleine groep plutokraten. Een stadsbestuur en een rechtbank gevormd door grondbezitters, renteniers, wisselaars, lakenmakers, wijnhandelaars, brouwers, beenhouwers, bakkers, enz., in één woord uit werkgevers en handelaars moet noodzakelijkerwijze een heel bijzondere opvatting hebben van het algemeen welzijn en de billijkheid. De regeling van prijzen en lonen, de beslechting van arbeidsgeschillen, de inning van belastingen, enz. waren aan hun beslissingen onderworpen. Hebben zij ongetwijfeld bij de uitvaardiging van maatregelen vaak de stem van hun geweten gevolgd of zijn zij dikwijls gezwicht voor de publieke opinie, — een opstand was zo nadelig voor de zaken, zoniet gevaarlijk voor hun levens—, onwillekeurig moest hun voor-

(91) H. Van Werveke, *De medezeggenschap van de knapen (gezellen)*, p. 18-19.

(92) H. Van Werveke, *De koopman-ondernemer in de Vlaamse lakennijverheid van de Middeleeuwen* (*Mededelingen KAV, letteren*, VIII, 4), Antwerpen, 1946.

(93) H. Vander Linden, *Les Gildes marchandes dans les Pays-Bas au moyen âge* (*Recueil travaux Fac. Philo. & Lettres Univ. Gand*, XV), Gent, 1896, p. 58-62 en 98.

(94) H. Laurent, *Un grand Commerce d'Exportation au moyen âge. La draperie des Pays-Bas en France et dans les Pays méditerranéens (XIIe-XVe siècle)*, Parijs, 1935, p. 120-138 en 151 e.v.; J. De Sturler, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au moyen âge*, Parijs, 1936, p. 376 e.v.

stelling van het algemeen welzijn, sterk gekleurd worden door de opvattingen van hun klasse. Zo was het wel alarmerend voor de te voeren prijzen- en lonenpolitiek dat de meest invloedrijke ambachtslui grotendeels de rijke neringdoeners uit de bevoorradingssektor waren! Het is bekend dat in de XVIe eeuw de stedelijke magistraten met enthousiasme ingaan op een van hogerhand bevolen loonstop, maar anderzijds zich zeer lauw betonen in de onderdrukking van monopolies en spekulaties in de voedingsmiddelen en bij de prijszetting [95]. In alle steden bestonden praktische strenge verordeningen tegen werkweigeraars en stakers.

Was er niet *de jure* een minimum rijkdom vereist om politieke funkties te bekleden zoals in de meeste Noordelijke steden, de toestand kwam *de facto* nochtans daar grotendeels mee overeen. Bovendien sloot de bestaande plutokratie ook in het Zuiden een zekere vorm van erfelijke oligarchie in, die in menig opzicht herinnert aan de „vroedschappen" in het Noorden. Het bestuur bleef immers in handen van een beperkt aantal rijkere families en slechts voor enkelingen was het weggelegd in de strijd om het bestaan een kapitaal te vergaren waardoor zij zich op gelijke voet konden plaatsen met de *beati possidentes*. Voorbeelden van de politieke overheersing van enkele rijke families liggen voor het grijpen. Te Brugge werd de schepenbank tussen 1302 en 1382, even goed als in de XIIIe eeuw, beheerst door een beperkt aantal families. Dertig procent der schepenfamilies uit deze jaren legde beslag op 61 procent der zetels. Van de 54 families die in de laatste decennia der XIIIe eeuw politieke ambten hadden weten te verwerven, vindt men er 85 procent op dezelfde plaatsen terug in de volgende eeuw. De grote schepenfamilies waren ook in de XIVe eeuw alle eerder gegoed. Drie daarvan, Bonin, Van Artrike en van de Walle, wisten in deze eeuw 157 magistraatsposten te bezetten en alle drie maakten zij reeds deel uit van de magistraat vóór 1302 [96]. Te Gent waren de zetels van de twee schepenbanken uit de perioden 1361-1385 en 1425-1449 (telkens 650 ambten) bezet door respektievelijk 246 en 223 families [97]. Het geslacht van Vaernewijck, lakenhandelaars en wisselaars, bezette tussen 1312 en 1337 16 schepenzetels en leverde ongeveer gedurende de helft van deze periode een stadsontvanger ; de vleeshouwers Deynoot waren al niet bescheidener in hun ambities [98]. In de jaren 1378-1403 leverden te

(95) R. Van Uytven, *De sociale krisis der XVIe eeuw te Leuven,* in : RBPH, XXXVI (1958), p. 368-369.

(96) J. Mertens, *De XIVde-eeuwse voornaamste Brugse schepenfamilies,* in : *Ons Heem,* XIV (1960), p. 233-236.

(97) Volgens de lijsten in het *Memorieboek der stad Gent,* p. 84-117 en 180-228.

(98) P. Rogghé, *Het Gentsche stadsbestuur,* p.144-146.

Leuven negenenvijftig families de 175 aan te stellen schepenen. Het geval van de familie Pynnock is welbekend. Tussen 1400 en 1504 leverde dit geslacht de bezetting voor 47 schepen-, 21 gildedekens- en 31 burgemeesterszetels en gedurende 63 jaar was een hunner meier in de stad [99]. In Ninove zijn de 130 schepenzetels waarvan de titularissen bekend zijn uit de jaren 1420-1470, in handen van 31 families. Eénentachtig families bezetten de 135 magistraatszetels te Kortrijk in de jaren 1475-1500. Te Brussel hadden 143 families tussen 1430 en 1455 de wethouders geleverd [100].

Uiteraard vervalt een kleine kliek gemakkelijker tot korruptie dan een uitgebreide vergadering, konstateerde reeds Tacitus, en in de middeleeuwse plutokratieën moeten dergelijke misbruiken waarschijnlijk legio geweest zijn. Bij bepaling ontsnappen dergelijke gedragingen grotendeels aan onze waarneming. Zowel vóór als na de zogenaamde „demokratische" revolutie bleef men alles afhandelen „onder vrienden" [101]. Hoe kan er van een daadwerkelijk eerlijk financieel bestuur en toezicht sprake zijn als nagenoeg alle leden van de regerende families afwisselend pachter van de stadsaccijnzen, stadsontvangers en leden van de stadsraad waren en vaak aan hun eigen verwanten en vennoten rekenschap moesten afleggen [102]? Kenschetsend voor de hele situatie is de Leuvense financier Ard Vincke. Diens vader stond in nauwe betrekkingen met de stadswisselaar voor wie hij trouwens als borg optrad. Toen Ard in 1416-17 en volgende jaren stedelijk rentmeester werd gekozen, was hij de rechtstreekse overste van de stadswisselaar die in feite de geldelijke manipulaties uitvoerde. In 1437, 1443 en 1462 werd Ard bovendien gekozen tot schepen van de ambachten en was als dusdanig de rechtstreekse toezichter op zijn vroegere vrienden en ambtgenoten, de rentmeesters. Een der voornaamste taken van al deze magistraten was te waken dat de pachters der stedelijke belastingen geen onregelmatigheden begingen. Welnu, Ard zelf was in zijn ambtloze jaren accijnspachter en stond dan onder toezicht van Weeghebroet, de schuldenaar van zijn vader, en van zijn po-

(99) E. Poullet, *op. cit.*, p. 343.

(100) volgens de lijsten bij A. Henne-A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, II, Brussel, 1845, p. 519-522.

(101) volgens een uitdrukking gebruikt voor Brussel door F. Favresse, *op. cit.*, p. 92.

(102) In alle steden vindt men onder de accijnspachters talrijke leden van de regerende groep. Wij wezen er terloops op voor Gent. Voorbeelden voor Leuven hierna. Zoals te Brussel (F. Favresse, *op. cit.*, p. 154-155) was het overal verboden terzelvertijd lid te zijn van de stadsraad en belangen te hebben bij de accijnsverpachtingen (H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën*, p. 214-216) ; H. Vander Linden, *Histoire de la Constitution de la ville de Louvain*, p. 119. Zie in die zin ook P. Rogghé, *art. cit.*, p. 167-157, 159-160 en 163.

litieke vrienden in de stadsraad [103]. Om de zaken te vergemakkelijken hadden de stedelijke rentmeesters hun votum te geven over de kandidaat-pachters en konden zij aldus ongewensten wegwerken ten voordele van hun eigen vrienden [104]. Daarnaast hadden de magistraten nog allerlei bijkomende profijtjes en lieten zij zich waarschijnlijk goed de handen vullen. Het is pikkant om zien hoe Gord Boxhoren in de jaren 1390-1392 stadsrenten overneemt van vreemdelingen tegen steeds dalende prijzen. Het krediet van de stad was op dat ogenblik zeer slecht en vele rentehouders werden niet betaald. Boxhoren die als lid van de stadsraad en als rentmeester genoeg invloed had kon zich natuurlijk laten uit betalen [105]. Bovendien konden de magistraten zelf optreden als leveranciers van de stad, terwijl zij ongetwijfeld voor de bestellingen die zij bij derden deden een aardige stuiver op zak staken. Slechts één maal komt in de Leuvense stadsrekeningen een ristourne voor door een handelaar aan de stad toegestaan voor haar aankopen [106]. Zouden er werkelijk niet meer toegestaan zijn?

De korruptie van de Gentse bestuurders uit de eerste helft der XVe eeuw kwam op ontstellende wijze aan het licht bij een onderzoek in 1451-1452. Kan men allicht de aantijgingen als deze tegen Lieven van der Palen, vleeshouwer, die vroeger *zo aerm ende zo belast van zo grooten sculden* was en op vijf, zes jaar genoeg geld had binnengepalmd om *den staet van eenen simpelen ruddere* te onderhouden, of deze tegen Jan van Siccleer en Jacob vanden Hane, die *ghierechlic ende qualic gheregeert* zouden hebben, als lasterpraatjes die gemakkelijk uit de volksmond komen, terzijde schuiven, anderzijds zijn er genoeg positieve bewijzen aanwezig, hetzij in de stedelijke boekhouding hetzij door de getuigenis van rechtstreekse betrokkenen, om hen niet vrij te laten uitgaan. Het staat vast dat de regeerders zich de stadsgelden toe eigenden door de uit de delen aalmoezen in geld of goederen achter te houden of door zich gewoon meer aan vergoedingen laten uit te betalen dan waarop zij recht hadden. Sommigen trokken met stadsmaterialen partikuliere woningen en werkplaatsen op of lieten de door de stad betaalde arbeiders voor zich werken. Jan van Siccleer kocht wijn voor

(103) Stadsarch. Leuven, stadsrekeningen *ad annos* en 4996 bis, f. 35 (anno 1378), 7706 (31 januari 1393 en 4 maart 1398).

(104) A.G.B. Schayes, *Analectes archéologiques, historiques, géographiques et statistiques concernant principalement la Belgique,* Antwerpen, 1857, p. 393-394.

Konkrete voorbeelden van dergelijke praktijken in *Dagboek van Gent,* I, p. 291 en II, p. 249.

(105) Stadsarch. Leuven 7705 (27 oktober en 16 december 1390) en 7707 (19 juni en 18 juli 1391, 16 en 20 juli 1392). Ook in Gent trokken de bestuurders gelden op om de stedelijke schuldeisers te laten betalen (*Dagboek van Gent,* II, p. 241).

(106) Stadsarch. Leuven 4996 bis, f. 164 v°.

eigen gebruik die hij als *presentwijn* bij de stad in rekening bracht ; hij ging zelfs zo ver dat hij tijdens zijn rentmeesterschap de stedelijke rekeningen vervalste [107]. Dat dit alles zo veel jaren mogelijk was, bewijst hoe de kontrole op het beheer der stadsgelden ook in de korporatieve periode zeer denkbeeldig was. Het publiek voorleggen der stadsrekeningen dat in de meeste steden was voorgeschreven, kon daar weinig aan baten. De gewone man, als hij er al de moed toe had en over de tijd zou beschikken, begreep van het duistere gedoe van muntherleidingen en cijferwerk toch niet veel. Dezen die beter op de hoogte waren, behoorden doorgaans tot de ingewijden die verkozen te zwijgen. Zelfs het nazicht van de rekeningen door de vorstelijke ambtenaren bood geen voldoende waarborg. Men kon met de baljuw en de Bourgondische ambtenaren gemakkelijk tot een vergelijk komen. Zij werden trouwens voor een goed deel uit de leidende burgerij gerekruteerd [108]. In Brabant en waarschijnlijk ook in de meeste andere gewesten was de hertog er, uitgezonderd in enkele buitengewone omstandigheden, nooit in geslaagd een daadwerkelijke en konstant toezicht op de stadsgelden te bekomen, Pas vanaf de laatste decennia der XVe eeuw leveren enkele steden uit deze gewesten regelmatig hun rekeningen in bij de Rekenkamer [109].

Naast de financiële knoeierijen stelde men te Gent in 1451-52 vast dat de bestuurders hun macht misbruikten om, mits klinkende munt, het buitenpoorterschap te verlenen aan kandidaten die aan de door de keuren vereiste voorwaarden niet voldeden. Een onder hen, de Joodse wisselaar van Siccleer, ontving van het Lombardengenootschap van Pieter de Besucis 10,5 lb. groten om te beletten *datter ander lombarden ghescepen waren te comen binnen deser stede* [110]. De benoemingen van stadsklerken en -knapen gebeurden eveneens slechts tegen geldelijke tegemoetkomingen. Erger nog de rechtspraak der schepenen was te koop. In 1451 klaagt de hertog er over *Wat wilder vonnessen men te Ghent wijst om goet ende*

(107) *Dagboek van Gent,* I, p. 132-149, 285-297 en II, p. 240-249.

(108) *Dagboek van Gent,* I, p. 56 en II, p. 247 ; J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne, Philppe le Bon et Charles le Téméraire* (*Mém. ARB, lettres,* L, 2), Brussel, 1955, p. 56-92 en 135-179.

(109) L. Gachard, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes,* I, Brussel, 1837, p. XIV-XVI en A. Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes,* V, Brussel, 1879, p. IV-VI, p. 50-159 en p. 282-285.

(110) *Dagboek van Gent,* I, p. 41 en 293 en II, p. 241. Deze tekst spreekt van een lombard, *Pieter Beswits.* In de jaren 1441-1460 was de tafel van lening echter te Gent in handen van de familie Boba. Waarschijnlijk was Pieter de Besucis de man achter de schermen, want ook te Leuven weet hij zich door de Boba's een aandeel in hun bedrijf te laten toe kennen (G. Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge* (*Mémoires ARB, lettres,* 2° s., XVI, Brussel, 1921-1922, I, p. 344 en II p. 66 en 77-78).

gheldt en ... *hoe scepenen 't recht vercoopen* [111]. Zij lieten zich schaamteloos steekpenningen en geschenken in natura, gaande tot 100 lb. en meer, toestoppen door de pleitende partijen en lieten zich door de beschuldigden omkopen. Onder de bedreiging van een veroordeling persten zij zelfs geld af van onschuldigen [112].

Ondanks de herhaalde opstanden en hervormingen keerde de politieke macht telkens terug in de handen der kapitaalkrachtigen. Men was weliswaar niet blind voor de gebreken van de bestaande instellingen maar desondanks slopen zij telkens vrij snel in de stedelijke organisatie terug in. In de struktuur zelf der bestuurlijke en politieke inrichting lagen de kiemen van de zich steeds hernieuwende oligarchische en plutokratische regeringsgroepen. Het was immers normaal dat de ambachtslieden met ontzag en eerbied opkeken naar hun rijkere en dus bekwamere beroepsgenoten en dat zij hen bij voorkeur tot hun politieke vertegenwoordigers aanstelden. Zo waren de wevers en volders die te Gent in de schepenbank zetelden doorgaans verre van proleten [113]. Geld en geschenken waren trouwens probate middelen om zich te laten verkiezen. Ofschoon de stadsordonnanties zeer streng optraden tegen de *persone die vortane in enegen tide enech goed gave ocht geloeften dade van goede ochte van gelde, in wat manieren dat ware, omme enech ambacht dat der stat toebehoert, weert van gesworenscape, van dekenien...*, aldus te Leuven zowel vóór als na de demokratische omwenteling [114], — toch moeten deze praktijken veel voorgekomen zijn. Te Leuven en te Brussel zijn, weliswaar van vóór de demokratische hervormingen, kontrakten bekend waarbij een aantal kiezers zich verbinden de hun later aan te duiden kandidaten te steunen [115]. In Gent zijn uit de eerste helft der XVe eeuw precieze feiten voorhanden. De kandidaten stopten de stedelijke kiezers voor of na hun aanstelling geldsommen toe, of delikater, boden hun echtgenoten een geschenk aan, liefst in de vorm van kostelijke sieraden. De hoofddekens die de vier stedelijke keuzemeesters aanstelden, eisten van dezen een eed of een waarborg dat zij de door hen aanbevolen kandidaten zouden voordragen. Bovendien wisten zij het zo aan boord te leggen dat zij zelf na hun ambtsperiode

(111) *Dagboek van Gent,* I, p. 287, 291, 117 en 119.

(112) *Dagboek van Gent,* I, p. 104 en 289 en II, p. 240-241.

(113) P. Rogghé, *Het Gentsche stadsbestuur,* p. 160-161.

(114) *De Brabantsche Yeesten,* I, p. 822, clxxxv (19 maart 1341) en II p. 572, lxxxi (1 september 1360) ; H. Vander Linden, *Histoire de la Constitution de la ville de Louvain,* p. 172-173 (23 april 1373).

(115) A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse,* I, 3 en 4, Brussel, 1912, n° 1263 (20 juni 1357) en n° 2406 (10 juni 1366). Zie ook J. Cuvelier, *op. cit.,* p. 142-144, F. Favresse, *op. cit.,* p. 138.

respektievelijk als eerste schepen en als stadsontvanger werden benoemd [116]. Dat de schepenen in laatste instantie door de vorst of zijn gevolmachtigden dienden aangesteld te worden, doet hieraan weinig af, want zij dienden hun keuze te doen uit een door de stad voorgelegde lijst. Maar ook deze vorstelijke ambtenaren waren niet wars van omkoperij. Reeds Jan zonder Vrees was tegen de verkoop van het schependom door zijn kommissarissen opgekomen en Filips de Goede moest daartegen nogmaals maatregelen nemen in 1432 en 1446 [117]. De vorstelijke kommissaris, meester Joris de Bul, ontving in augustus 1448 50 lb. uit de stadskas om bepaalde kandidaten te helpen benoemen [118]. De Antwerpse schepenklerk, Jan van Boendale, die de toestanden beschreef van het nog patricische stedenbestuur in Brabant vóór het midden der XIVe eeuw, trok van leer tegen hen

die scependom copen diere
om tfordeel dat men daer in vindt,
om haers zelfs winnen en baten
ende ghemein orboer achterlaten [119].

In het korporatieve Vlaanderen der XVe eeuw was dit echter tot een systeem uitgegroeid : *Men cochte de commissie jeghen den canselier omme de wetten te vermakene, en danne so moesten zijt coo-*

(116) *Dagboek van Gent,* I, p. 288 en II, p. 83, 147 en 246.

(117) I.L.A. Diegerick, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres,* III, Brugge, 1856, p. 294-295, Bijlage J en Alg. Rijksarch. Brussel, Rekenkamer, 31423 : *aussy y a-l'en mis en loy diverses personnes par importunité de prières et aultrement, et tellement procédé ou fait de renouvellement desdictes loys que plusieurs haynes et rancunes s'en sont engendrés et nozdictes villes et chastellenies, dont inconvéniens se pourroient soudre en temps à venir.* (1 oktober 1414). Dezelfde ordonnantie keert zich ook tegen de overdreven geldelijke eisen die de kommissarissen aan de steden stellen ; L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges,* IV, Brugge, 1876, p. 523 (18 januari 1432).

Op 18 januari 1446 drukt Filips zich als volgt uit : *Comme depuis aucun temps il soit venu à nostre congnoissance et par le rapport de plusieurs, et aussi par la fame et commune renommée qui en est, que... qui de par noz ont esté ordonnez pour le renouvellement des lois de nostre pays de Flandres, ont prys et receu, oultre et pardessus leurs gaiges ordinaires, de ceulx qu'ilz ont mis et ordonnez au gouvernement desdictes loys, plusieurs dons et bienfais, tant d'or, d'argent, vaiselle, chevaulx, draps, comme aultres choses, et mainte fois ont mis en lois ceulx qui plus en donnoient, sans avoir regardt à leur preudommie et soffisance ; pour quoy pluseurs, combien qu'ilz n'en feussent dignes, ont, par moyen de dons et promesses, contendu et venu au gouvernement des loys, et pareillement pris en recue dons et bienfais de ceulx qui ont eu à besoignier devant eulx...* Deze akte vindt men op de eerste bladzijden van de rekeningen der Vlaamse steden uit die jaren (Alg. Rijksarch. Brussel, Rekenkamer, 31440 (rek. Aalst 1446-1447), 32178 (rek. Blankenberge 1445-1446), 34381 (rek. Eeklo 1445-1446), enz.).

(118) *Dagboek van Gent,* I, p. 133.

(119) Jan van Boendale, *Jans Teestye,* ed. F.A. Snellaert, in : *Nederlandsche Gedichten uit de 14e eeuw,* Brussel, 1896, vv. 1133-1136.

pen die in de wet worden... [120]. In enkele steden was de keuze van de vorst niet beperkt door de voordracht van de kandidaten door stedelijke kiezers. De Bourgondische centralisatiepolitiek zal dit gebruik meer en meer pogen in te voeren met het gevolg dat de korruptie er slechts groter om werd. Ieper bijvoorbeeld, waar de vorstelijke afgevaardigden alleen de wet vernieuwden, bleef er evenmin van gespaard [121].

Omgekeerd, de magistraatsbenoemingen die aan de vorstelijke inmenging ontsnapten werden daarom niet minder door geld en geschenken beïnvloed. Niet zelden stelden de ambachten te Gent eigenmachtig schepenen aan in de XIVe eeuw zonder dat zij in wezen verschillen van dezen op normale wijze benoemd [122]. In 1451 beschuldigde Filips de Goede de Gentse dekens ervan dat zijn *eenen zekeren tyt al de wet ende alle officie zelve ghemaect hebben, up ghelooften ende verbanden die zy hemlieden doen om ghiften ende om ghelt* [123]. De Leuvense gezworenen, eveneens uitsluitend door de stedelingen verkozen, vertonen volledig hetzelfde karakter als de schepenen, met wie zij na hun ambtstijd doorgaans van zetel wisselen.

De fundamentele reden van het monopolie der rijken in het stadsbestuur lag echter in de onbezoldigdheid der magistraatsfunkties. Te Leuven kregen de burgemeesters geen enkele vergoeding in de XIVe eeuw buiten een paar handschoenen om in de processie te gaan [124]. In Gent waren de vergoedingen voor de ambtenaren zo gering dat een hunner bekende *dat hij up zijn pentioen niet en hadde willen dienen* [125]. Ook te Dinant waren de magistraten onbezoldigd [126]. De gewone handwerker die tegen dag- of stukloon moest zwoegen om zijn gezin in het leven te houden was ipso facto uitgesloten van elke bestuursfunktie en zelfs voor de kleine zelfstandige ambachtsman waren regelmatige afwezigheden uit zijn werkwinkel doorgaans onmogelijk. Dat was trouwens de reden waarom in het Noorden de census zou ingevoerd zijn en men in 1522 te Doornik de ambachtslui uitsloot uit de magistraat [127].

(120) Olivier van Dixmude, *Merkwaardige gebeurtenissen vooral in Vlaenderen en Brabant* (1377-1443), ed. J. Lambin, Ieper, 1835, p. 89 en 129.

(121) I.L.A. Diegerick, *op. cit.*, III, Bijlage M, p. 309-316.

(122) P. Rogghé, *art. cit.*, p. 155.

(123) *Dagboek van Gent*, I, p. 110 en 117 ; L. Gachard, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, III, Brussel, 1834, p. 99 (manifest van Filips de Goede tegen Gent 31 maart 1452).

(124) H. Vander Linden, *op. cit.*, p. 112.

(125) *Dagboek van Gent*, I, p. 286 en 292.

(126) H. Pirenne, *Histoire de la Constitution de la ville de Dinant*, p. 53.

(127) L. Gachard, *op. cit.*, III, Brussel, 1835, p. 27-28 ; In het Noorden vreesde men dat zij *om der neringhe wille* hun funktie zouden verwaarlozen (P.J. Blok, *op. cit.*, p. 150).

De triomf van de korporatieve rechtsorde heeft in de laat-middeleeuwse steden geen vrijheid en gelijkheid voor iedereen gebracht. Door de eis der geboorte te vervangen door het overwicht van de rijkdom heeft de XIVe eeuw de gebreken van het vorige regime, de korruptie en het klassebewind niet verbannen. Was het plutokratisch karakter van het stadsbestuur in Vlaanderen wellicht enigszins gemilderd door de nawerking van de opzienbarende overwinning van 1302, overal toch bleef de overgrote massa der bevolking overgeleverd aan een kleine groep oppermachtige bestuurders, rechters, werkgevers en leveranciers. De rijke ambachtsmeesters, die van de magistraatsleden eigenlijk nog het dichtst nabij het volk stonden, gaven zich alle moeite om met de vroegere machthebbers, met wie zij trouwens heel wat belangen gemeen hadden, op gelijke voet te staan en hen in de stadsraad te steunen. Het onderscheid tussen de korporatieve steden van het Zuiden en de aristokratische steden van het Noorden was grotendeels slechts statutair. In werkelijkheid waren de toestanden nagenoeg dezelfde.

Politieke en filosofische thema's in een 17e-eeuwse roman

Een interpretatie van Lohensteins Arminius

door

Dr. E. VERHOFSTADT

Lang voor de term barok in de geesteswetenschappen opgang maakte en de beoefenaars van de literatuurstudie het woord met steeds nieuwe betekenissen verbonden, zodat het in hun beschouwingen als een mythische gestalte werd, waarvan niet zozeer de artistieke verschijningsvorm, dan wel het wezen, waaruit zich alles zou verklaren, door innerlijk beleven moest gevat worden, omschreef L. Cholevius zeer concreet enkele van de moeilijkheden die zich opstapelen bij het beoordelen van de literatuur, vooral dan van de romankunst, uit de 17e eeuw [1]. Hij, 19e-eeuwer met positivistische denkbeelden, zag de problemen nog in hun veelvuldigheid van betrekkingen, die de wetenschap één voor één moest oplossen om tot een juist inzicht te komen in het kunstwerk, dat geïnterpreteerd werd als een proces van herscheppen der werkelijkheid [2]. Bij de strenge eis die hier gesteld wordt, kan het ons niet verwonderen dat de literatuurhistoricus een gevoel van hulpeloosheid kent ; hij staat immers, wanneer het de *Arminius* betreft tegenover een... noem het proza-kolos, noem het proza-monument van meer dan 3000 bladzijden quarto, die *verhalen,* maar vooral *alluderen,* en die figuren uit de moderne tijd achter antieke romanhelden laten schuilgaan [3]. Het is een epische constructie, waarin excursie en inlassing het grootste deel van het werk vormen en allerlei spanningen van de eigen tijd in artistieke tweezinnigheid tot uitdrukking komen. Zo begrijpen we de verzuchting : „Wer möchte es unternehmen, dies alles zu prüfen, um danach die Lebensphilosophie des Verfassers, den Umfang seiner geistigen Interessen, seine Ansichten über Religion, Staat, Künste, Sitten u.s.w.

(1) We stellen de vraag, of de vele betekenissen van „barok" ons niet evenveel leren over de geesteshouding van de eerste decennia der twintigste eeuw als over de kunst der zeventiende eeuw. Rijk aan studiemateriaal is het artikel van Vaclav Cerny, *Les origines européennes des études baroquistes,* Revue de Littérature Comparée, Paris 1950, 24e année, n° 1, p. 25-45.

(2) L. Cholevius, *Die bedeutendsten deutschen Romane des siebzehnten Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur,* Leipzig 1866.

(3) Uitgave : *Daniel Caspers von Lohenstein Grossmüthiger Feldherr Aminius...* 1. Teil : Leipzig 1689, 2. Teil : Leipzig 1690.

zu bestimmen, was doch eigentlich geschehen müsste, wenn man von dem Dichter und von der Dichtung ein gründliches Charakterbild entwerfen wollte." [4]

Die verzuchting maken we tot de onze. We moeten voortdurend ondervinden dat het onmogelijk is in alle geledingen van de roman een vergelijking tot stand te brengen tussen gegeven en toevoeging, geschiedenis en verbeelding, ontlening uit het werk van tijdgenoten en persoonlijke omvorming.

Beschouwen we dan toch een van de kernproblemen. Het zal reeds duidelijk zijn dat de allegorie een grote betekenis heeft in Lohensteins roman. Die wat koele, sterk verstandelijke en wel ten onrechte zeer dikwijls misprezen stijlfiguur maakt het mogelijk dat de blik als door de beelden van een glasraam dringt en daarachter nieuwe onderscheidt, zodat kleuren en gestalten op de twee vlakken aangebracht in elkaar overgaan. Bij het toepassen van dat stijlmiddel staat de auteur in een rijke culturele traditie, die zich in vele kunstvormen, ook in de epiek, liet gelden. Hij zelf vermeldt Apuleius' *Metamorphoseis,* Philip Sidneys *Arcadia* en Barclaius' zeer bewonderde *Argenis,* een staatsroman die door vele uitgaven, vertalingen en zelfs dramatische bewerkingen zeer bekend was. Beschouwen we als achtergrond van Lohensteins schepping ook de sleutelroman uit de kring der Franse Précieuses. Door Philipp von Zesens vertaling van *Ibrahim ou l'illustre Bassa,* een voor die tijd belangrijk werk van Madeleine de Scudéry, was Lohenstein reeds in zijn jeugd vertrouwd met de kunst van die Franse „Sappho". Als 15-jarig gymnasiast bewerkte hij nl. met behulp van die vertaling zijn eerste treurspel *Ibrahim Bassa* [5] ; het werk getuigt van een uitzonderlijke dramatische begaafdheid. We mogen veronderstellen dat de auteur die Jean-Louis Guez de Balzac, Pierre Matthieu, Pierre Antoine Mascaron e.a. in de oorspronkelijke tekst las, ook met Madeleine de Scudéry's *Artamène ou le grand Cyrus* bekend werd. De tien banden van Artamène vertellen de levensgeschiedenis van talloze personen die antieke en exotische namen dragen ; een zekere eenheid wordt bereikt doordat de allusies vooral betrekking hebben op dezelfde periode — de eerste helft van de 17e eeuw — en dezelfde sociale klasse — nl. adel en hogere burgerij.

Allegorieën maken over het algemeen een werk niet gemakkelijk toegankelijk, ook wanneer de uitgever ons een aantal sleutels in de hand legt... In *Arminius* worden de moeilijkheden nog vergroot,

(4) L. Cholevius, *o.c.,* p. 376.

(5) cf. voorrede : „... die ausführliche Beschreibung Philip Zesens in seinem aus dem Frantzösischen übersätzten Ibrahim", Daniel Casper von Lohenstein, *Türkische Trauerspiele,* herausgegeben von Klaus Günther Just, Stuttgart 1953, p. 13 seq.

wanneer de ontworpen allegorische betrekking plots wordt opgeheven; dan plaatst de auteur de gebeurtenissen terug in hun monovalent historisch kader, of — hetgeen nog verwarrender is — hij geeft na enige tijd aan dezelfde romanheld een *andere* allegorische bestemming. Op voor ons enigszins bevreemdende wijze wordt in het laatste geval een zelfde woord drager van *drie* of meer betekenissen : nl. de eigenlijke en een aantal overdrachtelijke. Het valt op te merken dat Georg Schneider, de auteur van de studies *Schlüsselliteratur,* te weinig aandacht schenkt aan de roman *Arminius* die hem nochtans zo rijk materiaal had kunnen bieden [6]. Ook het zoeven omschreven stijlmiddel vermeldt hij nergens in zijn beschouwingen over Lohenstein, alhoewel hij het procédé kent en bij andere auteurs opmerkt, zonder zich evenwel rekenschap te geven van de artistieke mogelijkheden die het in zich draagt. Hij schrijft over Spensers *Faerie Queene :* „Die Allegorie litt von vornherein darunter, dass die Figuren mehrfach zu deutende Mischwesen werden sollten" [7]. Dat oordeel, dat het ontbreken van consequentie bij de opbouw van de allegorie als een gebrek beschouwt, houdt er geen rekening mee dat zulke literatuur zich richt tot een publiek dat gevoelig is voor het spelen met fijne intellectuele analogieën, die in vlugge wisseling personen en toestanden uit verschillende omgeving met elkaar verbinden. Er ontstaan door een intellectief over en weer bewegen van begrip tot begrip, en persoon tot persoon een reeks betrekkingen die we niet naar hun zakelijke, mededelende inhoud kunnen beoordelen. Belangrijker is immers het ontwerpen en volgen van vlottende, beweeglijke analogieën die de geest prikkelen door hun verrassend veelvuldige toepasselijkheid [8].

Onder de historisch-politieke allegorieën die in de Arminius voorkomen boeit ons om vele redenen de plaats waar Drusus gedurende enige tijd duidelijk herinnert aan Lodewijk XIV [9]. Hier is sprake van Nero Claudius Drusus, van wie Augustus de stiefvader was... of moeten we zeggen de vader? — ook daarop zinspeelt de roman. Waarin ligt nu het verbindende element tussen Drusus en Lodewijk XIV? Het is onrechtstreeks Nederland dat de stof tot vergelijking oplevert. Men herinnert zich de plaats in Tacitus' *Annales* waar Julius Caesar Germanicus tijdens een veldtocht de gedachtenis oproept van zijn vader Drusus, de kanaalbouwer, die even grote gevaren trotseerde als hij ; na dit gebed — zo mogen we de herdenking noemen — zeilt hij verder om over de nieuwe weg de

(6) Georg Schneider, *Die Schlüsselliteratur,* 3 Bände, Leipzig 1951, 1952, 1953.
(7) Georg Schneider, *o.c.,* III, p. 147.
(8) De verhouding tot de historische werkelijkheid wordt toegelicht door M. Pauline Parker, *The Allegory of the Faerie Queene,* Oxford 1960, p. 313 seqq.
(9) *Arminius,* I, p. 362 seqq.

monding van de Ems te bereiken [10]. Drusus is een figuur die steeds herinnerde aan de strijd in de waterrijke lage landen. Er werd in dit gebied der Germania een zo vreselijke, een zo „duivelse" oorlog gevoerd, dat de uitdrukking „de droes hale u" op merkwaardige, zij het filologisch natuurlijk onaanvaardbare manier, met de daden van de hardnekkige krijgsheer Drusus in verband werd gebracht. Ook in Kilianus lezen we bij *droes :* „fortè nomen sumptum à Druso Tiberij fratre, Germanorum et Saxonum domitore acerrimo" [11].

Het is, zoals u kunt vermoeden, de verbeten strijd van 1672, waarin de vergelijkingspunten worden aangetroffen om de figuren van Drusus en Lodewijk XIV over elkaar te schuiven... De geschiedschrijving leert dat de jonge staat tot het uiterste overging om zijn vrijheid te handhaven ; zo werden gebieden onder water gezet om het oprukken van de vijand tegen te houden. Al even bewogen was de binnenlandse politiek, toen onder de druk van het oorlogsgeweld nieuwe machtsgroeperingen ontstonden die het gevestigde regime ongenadig neerhaalden. Geheel dat verloop zien we in het spiegelbeeld van Lohensteins roman.

Vooraleer we de vergelijking ontwikkelen en toetsen, dienen we enkele zakelijke gegevens te groeperen. De twee delen van de *Arminius* verschenen posthuum in 1689, 1690 te Leipzig. De auteur overleed in 1683 als syndicus van het protestantse Breslau, dat binnen het Habsburgse Rijk een zekere, evenwel voortdurend bedreigde zelfstandigheid genoot. De lokale geschiedenis bood er een treffend voorbeeld hoe langs vele toegangswegen de Contra-Reformatie binnendrong. Welnu, het kan een ogenblik bevreemden dat die ambtenaar die leefde in een uithoek van het Habsburgse Rijk zeer goed op de hoogte was van zo recente gebeurtenissen in Nederland en er zoveel belangstelling voor toonde. Wat het laatste aspect — de belangstelling — betreft, zijn de elementen vrij vlug te ontdekken. De betekenis van Nederland, vooral voor het evangelische Duitsland, is zeer groot ; de geschiedenis van die geestelijke inwerking dient nog geschreven...

We vermelden hier enkel twee figuren die in nauwe betrekking staan tot Lohenstein : de reeds genoemde Zesen, die in zijn werk de steden Amsterdam en Utrecht beschreef [12], en Lohensteins on-

(10) *Annales,* II.8. Over de geografische interpretatie van Tacitus' formulering : Ronald Syme, *Tacitus,* Vol. I, Oxford 1958, p. 393, en Karl Meister, *Der Bericht des Tacitus über die Landung des Germanicus in der Emsmündung,* in : Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie, 83.Band, Wiesbaden, 1955, p. 92-106.

(11) Cornelius Kilianus, *Etymologicum Teutonicae Linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum,* Tom. I, Traiecti Batavorum, MDCCLXXVII, p. 123.

(12) Vgl. vooral : Jan Hendrik Scholte, *Zesens 'Adriatische Rosemund',* in : Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 23. Jg., 1949, p. 288-305 (literatuur : p. 289, n. 1).

middellijke voorganger in de litteraire ontwikkeling van Silezië, nl. Gryphius, de Vondel-vertaler, die vele jaren in Leiden verbleef. Misschien staat Lohenstein hier, zoals in vele opzichten, eerder bij het einde van een periode [18]. Hij heeft in de Nederlanden gereisd, zoals het nu eenmaal hoorde bij het leggen van de sluitsteen der intellectuele vorming. Zijn broeder en biograaf schrijft dat de jonge rechtskundige de heerlijke steden van de republiek bezocht en zich in Leiden en Utrecht een tijd liet ophouden door de aldaar gevestigde geleerde lieden [14]. Toch moet dit verblijf kort geweest zijn en het heeft in het verdere leven geen duidelijke sporen achtergelaten ; we bedoelen : er ontstonden geen duurzame persoonlijke contacten en er werd geen basis gelegd voor litteraire bemiddeling. Lohenstein is niet meer naar de Nederlanden teruggekeerd en het moet vooral door zijn uitgebreide lectuur geweest zijn, dat hij voorgelicht werd over de ontwikkeling van de Republiek die met haar vlug wisselende religieuze en sociale spanningen een boeiend schouwspel bood voor ieder historisch en politiek geschoolde.

Over de lectuur die in aanmerking komt, moeten we ons echter duidelijk rekenschap geven ; daarbij dient vooral op het geringe tijdsverschil gelet tussen de gebeurtenissen en de litteraire bewerking. Een eerste informatiebron kan wel gezocht worden in de toen reeds bedrijvige journalistiek [15]. Naast, en dikwijls ter vervanging van allerlei vormen van min of meer periodische berichtgeving bestonden er tijdens de 17e eeuw vele weekbladen. Sinds 1656 verscheen ook in Breslau een krant, waarvan Gottfried Ionisch de stichter was. Van 1 januari 1660 af wordt de *Leipziger Zeitung* een *dag*blad. In Nederland waren de in het Frans gestelde kranten zeer belangrijk ; ze werden ook in Frankrijk binnengebracht, waar ze interessanter lectuur boden dan de streng officiële, sterk gecensureerde *Gazette de France*. Merken we nog op dat juist in 1672 — het bewogen jaar — de *Gazette d'Amsterdam* een halfwekelijkse uitgave aankondigde [16]. Kranten werden ondanks de beperkende maatregelen verspreid van gewest tot gewest ; de berichten werden zonder veel scrupules afgedrukt of aangepast ; in ieder geval boden ze ook ten opzichte van het buitenland een overvloed van materiaal dat door de ontwikkelde lezer kon samengelegd worden volgens de politieke patronen die de oudheid en de renaissance ontwierpen.

Een merkwaardig boek dat met een tijdsverschil van slechts drie

(13) Die evolutie dient nauwkeurig onderzocht.

(14) *Kurtz Entworffener Lebens-Lauff,* Breslau 1685.

(15) Algemeen oriënterend : K. d'Ester, *Zeitung und Zeitschrift,* in : Deutsche Philologie im Aufriss, hrsg. von W. Stammler, 2. Auflage, 3. Band, Berlin 1960, kol. 1245-1352.

(16) cf.: Eugène Hatin, *Les Gazettes de Hollande et la presse clandestine au XVIIe et XVIIIe siècles,* Paris 1865, p. 139.

jaar het begin van de Hollandse Oorlog beschrijft, heeft Lohenstein bij zijn taak geholpen. We bedoelen *'t Verwerd Europa* van de prinsgezinde advocaat Petrus Valkenier [17]. Zeker is de liefde tot het huis van Oranje te groot, de afstand in de tijd te gering om de 878 bladzijden doorlopende tekst met vele bijvoegsels als een echt geschiedeniswerk te kunnen beschouwen ; toch eigent het boek zich het karakter toe van een objectief relaas, zowel door de stijl als door het afdrukken van documenten, nl. brieven, resoluties en plakkaten. We bezitten naast de vele bewijzen van Lohensteins bedrevenheid in het Grieks, Latijn, Italiaans, Frans en Spaans geen enkele aanduiding over kennis van het Nederlands. Evenwel verscheen reeds in 1677 een Duitse vertaling van het werk [18]. Een schat van mededelingen wordt in *'t Verwerd Europa* verstrekt door iemand die zich noemt „den Getrouwsten Onderdaan en Dienaar van syn Doorluchtige Hoogheyt Wilhem Hendrik, by der Gratie Godes Prince van Orange en Nassau, Behouder van 't Vaderland en Hersteller van 't Verwerde Europa".

Wat trof nu zozeer in de gebeurtenissen van het jaar 1672? Het was niet in de eerste plaats de strijd van een klein volk tegen de machtige overweldiger, dan wel het verrassende politieke schouwspel waarbij in een maatschappij waarvan alle instellingen het ontstaan van een sterk centraal gezag moesten beletten, een jonge man Willem Hendrik in weinig tijd bijna alle macht tot zich trok — hij, die tot dan toe „het kind van de staat" was, of naar het oordeel van sommigen niet het *kind,* maar de *gevangene* ; daarbij wordt gezinspeeld op een liefdeloze opvoeding toevertrouwd aan de vijanden van zijn toekomstig gezag. Samen met Lohenstein moeten we die ommekeer niet beoordelen als een afzonderlijk geval, maar als iets *representatiefs,* dat ons de strijd veraanschouwelijkt tussen machten die sinds de Oudheid in welbepaalde categorieën zijn vastgelegd.

We verduidelijken de formulering en karakteriseren ondertussen Lohensteins voorstellingswijze : De auteur beklemtoont graag het onafwendbare dat sommige historische ontwikkelingen kenmerkt. Daardoor verschuift ook de morele beoordeling van de gebeurtenissen volledig naar de achtergrond. Immers, wat zich voltrekt, wordt verklaard in een breder verband, waarvan het sociale element een van de voornaamste componenten is. Nederland is een staat van *burgers.* In dat begrip speelt nog de Romeinse betekenis mee ; de burger is de drager van voortreffelijke eigenschappen die ook John

(17) Petrus Valkenier, *'t Verwerd Europa,* Amsterdam 1668, [2]Amsterdam 1675. (ex. Kon. Bibliotheek Brussel : III, 2830, B).

(18) *Das verwirrte Europa,* Amsterdam 1677 (ex. Universitäts- und Stadtbibliothek Köln : GB, XI/513c).

Milton in zijn politieke geschriften heeft verheerlijkt [19]. Zijn gaven kan hij vooral tot hun recht laten komen in een republikeinse staatsvorm. Boven alles is hem de vrijheid lief, dat dierbare kleinood. Maar de vrijheid is een politieke gedachte geworden, die nauw verband houdt met de structuur van het land. De vrijheidspartij omvat een beperkte groep waarvan de zwakheden de schrijver niet onbekend zijn. Bij het begin van de strijd kanten de vertegenwoordigers zich tegen een energieke verdediging van het vaderland. Ze verstaan veel beter de kunst van de vrede dan van de oorlog. Ze intrigeren zonder einde om hun onbekwame verwanten te laten benoemen op de hoogste posten van de legerleiding. Hun vrijheidsstreven leidt tot een verdeeldheid die het land verzwakt tegenover de vijand. Al het voorafgaande wordt opgeroepen door middel van een allegorische techniek die zeer behendig in de onderlinge tegenstellingen en twisten van de Germanen de nodige aanknopingspunten ontdekt. Wie is de tegenspeler van de burgerpartij? Het is de brede massa, waaraan Lohenstein een grote macht toekent. Ook in zijn dramatisch werk beschrijft hij het volk als een stroom die door rotsoevers boort en op *die* plaats het hevigst woedt, waar men dammen opricht om de vloed te stuiten [20]. De wijze staatsman zal zich niet hardnekkig verzetten, maar eerder trachten het geweld naar een minder gevaarlijke bedding over te brengen... Wat betekent dat in de werkelijkheid van het politieke leven? Dat in de hoogste nood de middenklasse wijkt voor het geweld van de massa en een sterk eenheidsgezag, dat tijdelijk de volksgunst geniet, de orde herstelt. Zo was het ook in de Nederlanden gebeurd, waar de verwarring van de oorlog en de baldadige bemoeiingen van het prinsgezinde volk — zo te Dordrecht, als te Haarlem, Delft, Leiden, Rotterdam [21] — Willem Hendrik aan de macht brachten... macht die hij ontving uit de handen van regenten die zich voorheen in een zogenaamd „Eeuwig Edict" onder ede hadden verbonden hem dit te beletten.

Lohenstein laat in zijn verhaal Willem Hendrik schuilgaan achter Cariovalda, in Tacitus' *Annales* hoofd der Batavieren. Het kan de indruk geven, dat we bij de schets van diens opstijgen tot de macht aan de voorstelling en formulering een te actueel karakter

(19) cf.: Z.S. Fink, *The Theory of the Mixed State and the Development of Milton's Political Thought,* Publications of the Modern Language Association, Menasha, Wisconsin 1942, p. 705-736.

(20) Daniel Casper von Lohenstein, *Türkische Trauerspiele,* ed. cit., *Ibrahim Sultan,* V, 99 seq.

(21) Valkeniers werk behandelt uitvoerig het politieke verloop ; de revolutionaire bewegingen in de steden worden o.m. op p. 361, 364, 365, 369 beschreven (ed.: cf. n. 17). Ter vergelijking de kritisch historische studie van N. Japikse, *Prins Willem III, De Stadhouder-Koning,* deel I, Amsterdam 1930.

verleenden. Die indruk willen we tegengaan door enkele litteraire verbindingslijnen aan te duiden. Die drieheid van machten die op elkaar inwerken vormde een vaste denkstructuur voor iedere klassiek geschoolde. We verwijzen graag naar de invloedrijke Polybius die vele regeringsvormen herleidde tot het schema : basilea, aristocratie, democratie. Rijk aan toepassingsmogelijkheden is die indeling, als men aanvaardt dat al naar gelang van de omstandigheden elk der genoemde principes in verschillende vormen kan tot uitdrukking komen ; boeiend is daarbij ook de these dat door de ontaarding van een staatsvorm een nieuwe ontstaat [22]. Zulke gedachten werden vlijtig herhaald en bewerkt. Bijzonder scherp heeft Machiavelli aangetoond hoe door de botsing van twee machten — volksmacht en oligarchische macht : populo en grandi — het principaat moet zegevieren. Immers, wanneer de groten zich niet meer opgewassen voelen tegen het volk, trachten ze een van de hunnen tot de alleenheerschappij te verheffen, opdat ze langs hem om toch hun doel zouden bereiken ; wanneer daarentegen het volk zich bebedreigd weet door een groep machtsmisbruikers zoekt het bij een nieuwe heerser bescherming [23].

De episode van Willem Hendriks strijd enerzijds tegen Lodewijk XIV, anderzijds tegen de vrijheidsgezinde regenten, beschrijft ook het drama van de gebroeders De Witt, die het slachtoffer werden van de volkswoede, eenmaal het prinsgezinde deel van Nederland had getriomfeerd. De moord op Johan en Cornelis De Witt heeft aanleiding gegeven tot een orgie van wreedheid, zoals in de geschiedenis van het Nederlandse volk geen tweede bekend staat. De lijken werden met het hoofd omlaag opgehangen en daarna letterlijk ontvleesd. Met betrekking tot de vele goede diensten die raadspensionaris Johan de Witt, het geweten van de regentenpartij, aan zijn volk bewezen heeft, kan Lohenstein uitweiden over de ondankbaarheid van het volk, dat deugd en ondeugd niet van elkaar weet te onderscheiden, geen maat kent in liefde en haat, in onbezonnen veranderlijkheid gunst en ongunst op elkaar laat volgen. Verheven voorbeelden illustreren dit betoog.

Zijn deze beschouwingen enigszins ethisch gekleurd, dan moeten we toch tot de daareven uitgesproken gedachte terugkeren dat over de totaliteit van een historische ontwikkeling geen duidelijk omschreven moreel oordeel wordt geveld ; het geschiedenisbeleven wordt immers al te zeer bepaald door het besef van een complexe, maar toch absolute innerlijke noodzakelijkheid. Daarmee hangt sa-

(22) Isaacus Casaubonus verzorgde een belangrijke uitgave, die in 1609 met een Latijnse vertaling te Parijs verscheen.

(23) Niccoló Machiavelli, *Il Principe,* a cura di Michele Scherillo, Milano 1916, p. 54.

men dat het zeer moeilijk, zo niet onmogelijk is, Lohensteins houding te kennen : we bedoelen *houding* als stellingname tegenover de politieke problemen. Willekeurig en onwetenschappelijk zijn de pogingen om in zijn werk de bewijzen te willen vinden van een persoonlijke monarchistische gezindheid [24]. Zulke interpretaties bereiken slechts een schijnbare afgeslotenheid door het aaneenrijgen van vele over het werk verspreide gedachten en houden dus geen rekening met het bredere tekstverband, waarin tegengestelde meningen voorkomen ; ze houden ook geen rekening met een trek die we zouden willen noemen : het autonome artistieke karakter van een gedachtenontwikkeling. Naast gedachtenlyriek zouden we ook de kunstvorm der *gedachtenepiek* willen onderscheiden.

Misschien kunnen enkele voorbeelden uit filosoferende delen van de roman deze zeer voorlopige formulering toelichten. Nadat een hatelijke druïde — symbool van de slechte priester — de reine en goede Ismene beschuldigde van zondig ongeloof, antwoordt deze met een hooggestemde lofrede op de onsterfelijkheid der ziel [25]. Ismene herinnert aan Platonische opvattingen over een absoluut bestaan. Het tijdelijke en stoffelijke hebben voor haar geen eigen betekenis. Het lichaam is niet eens een waardige verblijfplaats der ziel te achten, maar een „Gasthauss auf eine kurtze Zeit". Dit treffende beeld van het „gasthuis" is de parafrase van een gedachte in een van Seneca's brieven : „nec domum esse hoc corpus, sed hospitium, et quidem breve hospitium" [26]. Vele variaties op de tegenstelling tussen ziel en lichaam, geest en stof behelst de lofrede. Terwijl de zinnen slechts waarnemen wat in hun omgeving voorkomt, kan de ziel door de haar eigen verbeeldingskracht in een oogwenk geheel Afrika, de wereld, ja de hemel doorreizen. Zoals in overeenstemming met de aloude mikrokosmosgedachte het lichaam een kleine wereld is, zo is de ziel een kleine god, of eerder de tempel van de grote God. Het lichaam is — nog anders uitgedrukt — een *kort begrip* van de Makrokosmos ; de ziel een *kort begrip* van de *onbegrijpelijke* God. Het verstand dient geroemd als het hoofdvermogen van de ziel, het is de ziel der ziel. Wanneer het verstand bij machte is, God, de Eeuwige, te vatten, zou het dan met het lichaam vergaan? Die tegenstelling is onaanvaardbaar ; het verstand, de ziel, de geest zijn onsterfelijk.

Laten we ons duidelijk rekenschap blijven geven van het litteraire verband. Lohenstein laat al deze verheven gedachten ontwik-

(24) Zo bv. Heinrich Hildebrandt, *Die Staatsauffassung der schlesischen Barockdichter im Rahmen ihrer Zeit,* Diss. Rostock 1939, Heft 5 (= 6!) der *Rostocker Studien,* Rostock 1939.

(25) *Arminius,* II, p. 544 seq.

(26) Seneca, *Ep.* 120. 14.

kelen door een edele vrouw in een gevoelvolle rede, waarvan de bewogen kracht nog verhevigd wordt door het oproepen van de gevaren die haar bedreigen. Op een andere plaats laat hij dames van hoge afstamming een gesprek voeren — het is eerder een samenstelling van lange monologen — over de macht van het noodlot, de vrije wil en de voorzienigheid [27]. Ook over de astrologie horen we scherpzinnige, met polyhistorische kennis rijk geïllustreerde beschouwingen [28]. Dit archief van intellectuele motieven doorzocht de compilator Johann Christoph Männling, die in het begin van de 18e eeuw de *Arminius Enucleatus* liet verschijnen, een verzameling van wat de roman biedt aan „herrliche Realia, köstliche Similia, vortreffliche Historien, merkwürdige Sententien und sonderbare Reden" [29]. Er kan geen twijfel over bestaan : het zijn de stoïcijnse denkbeelden die het rijkst vertegenwoordigd zijn in Lohensteins werk ; meer bepaald is het de late Stoa, waaraan voortdurend wordt ontleend [30]. Het is lonend, bepaalde gedachten tot hun oorsprong terug te voeren ; dat kan een oefening — of zeggen we eerder : een spel van de geest — worden, waarvan we de stimulerende werking niet geheel buiten de bedoeling van de auteur vermoeden. Het is voor de studie van het litteraire werk nog belangrijker vast te stellen, hoe het materiaal wordt aangewend. Denken we even terug aan die veel herhaalde tegenstelling tussen geest en stof. Het behoeft wel geen uitgebreide verklaring dat het dualisme der laatstoïcijnse denkstructuren [31] — zoals ze althans in een christelijke beschavingskring radicaal voluntaristisch werden geïnterpreteerd — een uitgesproken pathetische werking kan uitoefenen. Keuze en aanwending van de stof sluiten aldus volledig bij elkaar aan. We mogen evenwel geen ogenblik het bevreemdende feit vergeten, dat deze literatuur die zo rijk is aan ethische motieven geenszins poogt een bewuste ethische houding uit te spreken tegenover de totaliteit van het bestaan. Hierin verschilt ze grondig van vele vormen van these-literatuur. Steunend op het eerste deel van onze uiteenzetting kunnen we de vergelijking trekken : de auteur ontwikkelt ontelbare motieven uit het staatsleven en blijft als politieke persoon onvatbaar ; hij maakt sommige delen van zijn werk tot een mozaïek van filosofische en morele thema's, maar treedt nergens in een persoonlijke ethische verhouding tot de

(27) *Arminius*, I, p. 296 seqq.
(28) *Arminius*, I, p. 264 seqq.
(29) Leipzig 1708.
(30) Deze overtuiging hopen we in een ander verband uitvoerig te kunnen toelichten.
(31) Vgl. vooral : Max Pohlenz, *Die Stoa - Geschichte einer geistigen Bewegung*, 1.Band, Göttingen 1948, 2.Band, ib. 1949.

lezer. Er is hier een discrepantie die de moderne lezer en literatuurvorser zeer kan verwarren : hij verwacht niet dat een politiek en filosofisch zo rijk gestoffeerde literatuur in laatste instantie noch politiek, noch filosofisch mag geïnterpreteerd worden ; hij moet in beide gebieden — samen met de auteur — een uitgebreid aantal begrippen beheersen en toch bereid zijn er weer afstand van te doen.

Is die literatuur een uitdrukkingsvorm van het scepticisme? In wezen : ja, maar hoe verschillend van wat we gewoonlijk onder scepticisme verstaan, door de bewogenheid waarmee alle gedachten worden opgeroepen.

Is die literatuur kunst om de kunst? Abstract geoordeeld : in ieder geval, maar opnieuw zeer verschillend van de gangbare betekenis van die uitdrukking : waar modernere opvattingen de zuiverheid van de woordschepping willen waarborgen door het verwijderen van alle niet-litteraire elementen, worden hier met ongeëvenaarde virtuositeit bouwstoffen gehaald uit de meest verschillende gebieden van het geestesleven.

De literatuurvorm waarvan dit overzicht enkele trekken wilde aanduiden noopt ons tot bezinning over de expressieve middelen die een esthetische werking uitoefenen. Moge meer uitgebreide studie ons iets verder laten doordringen in een gebied dat door de esthetica al te zeer werd verwaarloosd, nl. *de gedachte als object der schoonheidservaring.*

Chtonische motieven bij Aischulos

door

Drs. Etienne VERMEERSCH

Bij een onderzoek naar de opvattingen van Aischulos over dood en doden is het ons opgevallen dat de motieven *dode, Onderwereld* en *chtonische machten* bij hem een zeer voorname plaats innemen. Dit kenmerk van zijn wereldbeschouwing en religie valt des te sterker op als men het vergelijkt met hetgeen Homeros ons op dit gebied laat zien. Bij Homeros speelt de gedachte aan de dode immers geen rol : de doden leiden een vaag bestaan in een verre Hades ; met hen is geen kontakt mogelijk, en men heeft er geen angst voor. Ook de chtonische machten zoals Hades, Hermes, Ge, Persefone, schijnen geen reële invloed te hebben op het bestaan van de mensen. Iets meer worden de Erinuen vermeld ; dit gebeurt echter meestal in verhalen over oudere sagen ; op de Griekse krijger van Troje schijnen ze ook niet veel indruk te maken.

Bij Aischulos is die houding grondig veranderd. In de *Perzen* heeft de verschijning van Dareios een fundamentele betekenis in het drama ; in de *Zeven tegen Thebe* horen we voortdurend verwijzen naar de Erinus van Oidipoes ; de *Smekelingen* richten zich in de hoogste nood tot Moeder Aarde en de chtonioi ; en tenslotte in de *Orestie* komen de chtonische motieven tenvolle op de voorgrond. *Choephoroi* speelt zich grotendeels af op en rond het graf van de dode Agamemnoon die er tevens de stuwende kracht van is ; en het laatste stuk van de trilogie voert de Erinuen van Klutaimnestra zelf ten tonele.

Uit deze vluchtige opsomming blijkt al onmiddellijk, naast het belang van deze motieven, ook hun onderlinge verscheidenheid. Het probleem dat ons hier boeide bestond erin te onderzoeken wat nu het essentiëel kenmerk is dat deze motieven gemeenschappelijk hebben, en ook waarom Aischulos er zulk een belang aan heeft gehecht ; of, anders uitgedrukt, welke religieuze en dramatische betekenis deze motieven voor hem hebben.

We hebben gemeend de oplossing van deze vragen te moeten vinden in een fundamentele wijziging die zich moet voorgedaan hebben in de religieuze opvattingen van de Grieken [1].

(1) We gaan hierbij uit van de mening dat de tragicus zich aanpast aan zijn publiek. Wanneer hij bepaalde motieven bij voorkeur oproept, dan is het omdat hij daar een weerklank bij zijn toeschouwers verwacht.

De Homerische visie op de kosmos had als een voornaam kenmerk de rationaliteit en klaarheid ; het was een „Verlichte" wereld in de volle zin van het woord [2]. Het heelal is verdeeld in drie duidelijk onderscheiden schouwtonelen. Vooreerst de wereld van de goden ; dit zijn machtige, onsterfelijke wezens ; echter helemaal niet mysterieus : men kent hun specifieke kracht of kunde, men kent de motieven van hun handelen en de grenzen van hun macht. Het is best ze tot vriend te hebben, maar zonder hen gaat het desnoods ook. Daaronder staat de mensenwereld ; ook hier is niets duister of irrationeel. Hun daden zijn ingegeven door de zucht naar krijgsroem en het opgaan in de vreugden van het leven [3]. Ze kennen geen vrees voor geheimzinnige machten en verlangen niet naar een onaantastbaar geluk. Zelfs de mantiek is slechts een techniek die geen angst veroorzaakt. Het enig onzeker moment is het uur van de dood ; daaraan onderwerpt men zich, niet in onbestemde vrees maar in een gelaten fatalisme. Het derde toneel is de Onderwereld, de wereld van de machteloze schimmen waarvoor men al evenmin schrik heeft.

Wanneer het waar is, wat Rudolf Otto heeft willen aantonen, dat het meest autentieke kenmerk van de godsdienst dit is, dat zich daarin *„das Ganz andere"* manifesteert als een *„Mysterium tremendum et fascinans"*, dan moeten we opmerken dat er van zo'n godsdienst bij Homeros weinig te bespeuren is.

Hoewel nu veel van de Homerische opvattingen bij Aischulos nog nawerkt is dit toch het eerste wat treft in zijn tragedie, dat we hier werkelijk een religie ontmoeten in de zin die Otto aan dit woord wil geven [4]. Het is echter niet onmiddellijk duidelijk waarin dit verschil bij de tragicus juist bestaat, of liever, hoe bij de toeschouwer of lezer die indruk van een grotere religiositeit wordt gewekt. Volgens onze opvatting speelt het dodengeloof en het geloof aan de chtonioi hierin een centrale rol, die, naar ons wil voorkomen, nog niet voldoende werd beklemtoond. Ons betoog zal hoofdzakelijk hierin bestaan, deze opvatting te illustreren en meer waarschijnlijk te maken.

Het is bekend dat er in de tragedies van Aischulos naast de figuren op het toneel onzichtbare machten meespelen ; vooral deze machten stuwen de handeling voort. Nu is het belangrijk op te

(2) De meeste godsdiensthistorici wijzen op dit eigen kenmerk van de Homerische religie. De verklaringen ervoor verschillen echter. Vgl.: Wilamowitz, *Glaube der Hellenen,* II, p. 318 ; Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion,* I, p. 337 ; Otto W., *Die Götter Griechenlands,* p. 20.

(3) Vgl.: Fränkel, H., *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums,* N.Y., 1951.

(4) Otto, Rudolf, *Das Heilige. Ueber das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen.* pp. 13-22, 31-35, 43-50.

merken dat de tragicus spontaan de neiging heeft aan deze machten juist die kenmerken te geven welke Otto als de typische manifestatievormen van het „Heilige" aangeeft. Vooral hierin verwijdert de tragicus zich van Homeros.

In de *Hiketides* en *Agamemnoon* is deze macht-op-de-achtergrond ongetwijfeld Zeus. Maar Aischulos moet bemerkt hebben dat de volledige antropomorfe, doorzichtige figuur die de Homerische Zeus was, niet in staat kon geacht worden het drama die religieuze geladenheid te geven die het thans bezit. Zijn Zeus heeft dan ook enigszins een ander karakter gekregen. Het enige middel hiertoe was Zeus in kontakt te brengen met de oeroude religieuze krachtcentra die door Homeros niet vernoemd waren, en ook niet vermenselijkt. Onder deze niet ontheiligde machten vinden we vooreerst *Ge*. De betrouwvolle aanhankelijkheid aan Moeder Aarde in de nood, en de vrees voor haar toorn om vergoten bloed is inderdaad een autentische erkenning van het „Mysterium tremendum et fascinans". Dezelfde ambivalente houding bestond ook tegenover de doden en de onderaardse machten. We menen nu dat een specifiek eigen trek van de godsdienstige visie van Aischulos hierin bestaat dat hij, om zijn Zeus tot een echt religieuze figuur te maken, hem beurtelings verbindt met Moeder Aarde en de chtonioi, zodat de gevoelens van vertrouwen en vrees die deze machten nog konden opwekken nu ook op hem worden overgedragen. Zo wordt hij tot een meer verheven godheid, niet doorzichtig, ongrijpbaar, maar steeds nabij in allerlei manifestaties [5]. Dat deze religieuze visie nauw samenhangt met zijn opvatting over de tragedie mag blijken uit het feit dat daar waar Zeus niet op de achtergrond staat, een andere chtonische macht die rol vervult ; blijkbaar omdat alleen van die machten nog een echt religieuze wijding uitging.

Reeds in de *Perzen,* het eerste drama dat we van Aischulos bezitten, blijkt dat zijn aandacht er dan reeds op gericht was bij zijn publiek een sfeer te scheppen en deze sfeer zoveel mogelijk een religieuze geladenheid te geven. In deze tragedie begint vanaf vers 114 een gevoel van vrees door te dringen : „heeft Xerxes zich niet te ver gewaagd?" Deze vrees krijgt diepte doordat vage machten ze bevestigen : de droom van de koningin, en daarna nog ster-

(5) Wat we bedoelen met deze onzichtbare en mysterieuze godheid die toch steeds nabij is, kunnen we best duidelijk maken door de Homerische Zeus te vergelijken met de Jahweh van het Oud Testament. De aktiviteit van Zeus op het krijgstoneel voor Troje is nooit iets onvatbaars, ze bestaat in het zenden of tegenhouden van andere goden die de krijgers op konkrete menselijke wijze bijstaan (raad geven, het wapen richten). Gans anders is de werking van Jahweh als Israël strijdt tegen de Amelekieten (Exod. 17,11). De Israëlieten winnen zolang Mozes de handen omhoog houdt, anders verliezen ze. Het is ondenkbaar te vragen hoe die macht werkt, zoals Homeros dit doet.

ker, het voorteken [6]. Onmiddellijk daarop wordt de aandacht gevestigd op een andere dimensie van het „Numinose". De koningin moet offeren aan Ge en aan de doden, waarmee hier Dareios bedoeld wordt. De waardigheid van deze dode zal verder een centrale rol in het stuk vervullen. Waarom voert hij dit tema hier in? Wie enigszins Aischulos kent, weet dat het er hem niet alleen om te doen is bij zijn publiek een religieuze sfeer te scheppen ; hij was er zich tevens van bewust dat juist in die sfeer de mens het meest geneigd is na te denken en het meest openstaat voor inzicht in het wereldgebeuren. In de *Perzen* wil hij een beeld geven van de menselijke beperktheid, en het waanzinnige van de Hubris aantonen. Om de betekenis van dit gebeuren te laten begrijpen doet hij geen beroep op een Olympische god ; hij geeft de voorkeur aan het indrukwekkend „mana" van een chtonios : de dode Dareios. Heel de schroom waarmee de Athener tegenover de dode stond draagt er toe bij deze woorden de stempel van de profetische waarheid te geven. Zo wordt tevens de sfeer geschapen waarbij deze waarheden tot in het diepste van de mens kunnen doordringen.

In de *Prometheus* kon de macht op de achtergrond Zeus niet zijn daar deze zelf in de aktie verwikkeld was. De typisch Aischuleische macht is hier de *Moira,* die nauw met de Erinuen en Gaia in verband staat ; alleen zij staat boven de goden [7]. Zonder deze Moira zou dit godendrama veel aan indrukwekkendheid ingeboet hebben.

Ook in de *Zeven tegen Thebe* staat Zeus niet achter de schermen. Wie de beroemde koorzang uit de *Agamemnoon* gelezen heeft, de veel geciteerde lofzang op Zeus ; en wie kennis genomen heeft van fr. 70 :

Zeus is de ether, Zeus de aarde, Zeus de hemel,
Zeus is dat alles en al wat nog daar boven is.

zou tot de overtuiging kunnen komen dat de wereld van Aischulos toch een gans zinvolle wereld is, waarin de mensen onder de wijze leiding van Zeus door lijden „geleerd" worden. Nochtans is Aischulos' visie op de kosmos en de krachten die erin werken niet zo eenvoudig. Hij was diep religieus, en die religiositeit heeft hem op ogenblikken waar hij duidelijk de vinger Gods meende te ontwaren verheven dingen doen zeggen over Zeus. Maar met hetzelfde religieus gevoel stond hij tegenover andere machten waarin zijn volk geloofde ; blinde krachten die moeilijk met het wijze wereldbeleid van Zeus te verenigen zijn. Zulke krachten zijn de vadervloek en de Erinuen in de Zeven tegen Thebe. De modernen

(6) Cfr. vv. 181-200 ; 205-210.
(7) Cfr. vv. 209-213, 515-518.

hebben het een *Schicksalstragödie* genoemd ; voor de Griek stond achter dit *Schiksal* het bebloede gelaat van de blinde Oidipoes die zijn zonen achtervolgt.

De gedachte aan de vloek komt onweerstaanbaar bij Eteokles op vanaf vers 69. Van dan af blijven we voortdurend in de *unheimliche* sfeer : het kontakt met een chtonische macht, waarachter de schim van een dode staat [8]. Juist de herhaalde allusies op dit motief maken het drama zo aangrijpend en houden de toeschouwers in de ban. Het hoogtepunt wordt bereikt wanneer Eteokles vertrokken is : terwijl de twee broeders elkaar op het slagveld te lijf gaan zingt het koor een lied van angst voor de Erinus, een lied waaruit geen hoop meer opklinkt [9].

Deze zin voor irrationele religieuze gevoelens van Aischulos hangt zeer nauw samen met zijn dramatische techniek. Kenmerkend is immers dat hij, zonder de hoofdgebeurtenissen op het toneel te laten plaats grijpen, de toeschouwers toch op heel speciale wijze laat meeleven met wat er gebeurt, door hen in die sfeer van het numineuze te brengen waarin de angst stilaan zekerheid wordt. Hij doet het hier in deze koorzang op de Erinus, hij zal het op geniale en oorspronkelijke wijze opnieuw doen in de *Agamemnoon,* door de moordscene te laten beleven in het visioen van Kassandra. Men denke slechts aan het verschil met een gewoon bodeverhaal om te weten wat Aischulos bedoelde. Zo'n *argumentum ex absurdo* zou men herhaaldelijk moeten toepassen om Aischulos te begrijpen; men veronderstelle bijvoorbeeld dat de rol van de Erinus hier, of die van Dareios in de *Perzen* door een Olympische god zou vertolkt worden, het is duidelijk dat men het essentiële zou verliezen.

Zeus vinden we wel in de *Smekelingen.* Echter een Zeus die geheimzinniger is en meer op de achtergrond blijft dan de Homerische ; anderzijds staat hij ook dichter bij de mens omdat hij zoveel dieper in zijn leven ingrijpt. Zoals we hoger reeds aanstipten wordt aan de Aischuleische Zeusfiguur betekenis en majesteit toegevoegd door het feit dat hij in nauw verband wordt gebracht met de chtonioi in wier aangetaste waardigheid hij dan deelt. Daarom bidden de Hiketides naast de „ ὕπατοι θεοί " ook tot de „ βαρύτιμοι χθόνιοι " [10]. In de nood immers richt de religieuze mens zich tot alle voorstellingen die zijn vertrouwen kunnen versterken. Om dezelfde reden grijpt Danaos naar de gedachte aan de „andere Zeus" die in de Onderwereld het laatste oordeel velt. [11]. De betekenis van

(8) Allusies op Ara en Erinus, zie o.a.: vv. 700-702, 709, 833, 887, 889, 946, 954, 975.
(9) Cfr. vv. 720-791.
(10) Cfr. vv. 25-26.
(11) Cfr. vv. 228-231.

Zeus wordt hier op merkwaardige wijze uitgebreid, daar gans de Onderwereld nu deelt in de Dike van Zeus, en ook Zeus deel heeft aan de vreeswekkende tonaliteit die de naam van Hades altijd heeft gehad. De band met de Onderwereld wordt nog duidelijker gelegd in vers 415 ; hier is het de *alastoor* van Zeus die in de Onderwereld gaat straffen. Zo wordt Zeus de Alomtegenwoordige macht.

Zoals het tremendum-aspekt van Zeus door Hades wordt aangevuld, zo krijgt de andere pool, het fascinans-karakter, een warmere toon doordat hij samen met Moeder Aarde aangeroepen wordt in de bekende verzen 890-892

> Moeder Aarde, Moeder Aarde,
> verdrijf zijn hels geschreeuw!
> O Vader, zoon van Aarde, Zeus!

Weer zien we hoe Aischulos aanvoelde welke onvermoede diepten in de ziel van zijn Atheners hij kon raken langs de begrippen Moeder Aarde en de vreeswekkende chtonioi ; en hoe hij hiermede tevens Zeus een wijding kon geven die de antropomorfe Zeus helemaal miste.

In het beroemde koor van de *Agamemnoon* overweegt opnieuw de houding van vertrouwen en overgave. De grijsaards hebben alles overwogen, maar tenslotte is alleen de gedachte aan Zeus in staat hen van de angst te bevrijden. Ondanks dit persoonlijk vertrouwen blijft echter de vrees voor het lot van Agamemnoon. Nu en dan wordt deze bange toon opgeroepen door op de Erinus te wijzen : wie bloed vergoten heeft voelt de ogen van de Erinus op zich gericht [12]. We wezen reeds op het hoogtepunt van sfeerschepping in het Kassandra-visioen waar men beleeft hoe de Erinuen in het huis werken tot alles vergaat in een doem van Hades, dood en graf. Weer gaat het niet alleen om Klutaimnestra ; ook in het kwade is de mens te zwak. Daarom horen de daimoon en de Erinuen erbij ; niet om de daderes van schuld vrij te spreken, maar om de daad begrijpelijker te maken en er een bredere, meer inslaande betekenis aan te geven.

Het eerste deel van de *Choephoroi* speelt zich af bij het graf van Agamemnoon. De wijding die hierrond hangt rukt ons onmiddellijk uit het profane weg en we voelen vanaf het begin dat de *wrokkende dode* gans de tragedie zal beheersen, geheimzinnig maar toch reëel. Dat de tragicus zeer goed de mentaliteit van zijn volk aanvoelde wordt ondermeer bewezen door het feit dat de vazen-

(12) Cfr. vv. 459-468.

schilders vooral door deze scene steeds opnieuw werden geïnspireerd [13]. De gevoelshouding tegenover de vermoorde heeft weer een dubbele toon. Enerzijds is hij de beminde vader die roemloos ten onder gegaan is en door zijn kinderen moet bejammerd worden (het fascinans-aspekt), anderzijds is hij de machtige dode die hen dwingt tot het werk der wraak (het tremendum-aspekt) [14]. Het zou ons te ver brengen grondig dit bij uitstek chtonische drama te analiseren. We moeten vooral wijzen op de fundamentele betekenis van de kommos [15]. Dit gebed en deze threnos bij het graf die een zo belangrijk deel van het stuk beslaat en bij een eerste indruk veeleer de aktie remt, toont duidelijk wat precies de bedoeling van Aischulos was bij zijn tragedies. Hij wilde het ganse teater, koor, hupokritai en toeschouwers op een zeer innige wijze het kontakt laten beleven met de wereld van het sakrale ; en deze wereld tonen als een geheel van machten die dreigend boven het hoofd van de boosdoeners hangen maar de steun zijn van degene die er zich in betrouwen naar richt. Hij is daar vooral in geslaagd omdat hij niet steunt op een vaste leer. Hier laat hij vooral het kontakt met de *dode* aanvoelen, en wegens het feit dat de piëteit en eerbied tegenover de dode ouders bij de Atheners zeer sterk was, moest dit hen aangrijpen. Het is echter van belang in te zien dat hij zich niet strikt houdt aan een gebed tot de dode alleen. Nu eens worden de chtonische machten opgeroepen waaronder vooral Hermes, dan weer de Moira, Ge en Dike, en opnieuw Zeus zelf, die weer met al deze numina in kontakt gebracht wordt.

Het is opvallend dat na de Kommos, die zo sterk de wrekende dode op de voorgrond had gebracht, over de dode bijna geen woord meer wordt gezegd. Op het einde wordt de overwinning aan Zeus toegeschreven, Apollo helpt de laatste aarzeling overwinnen, en de wraak is het werk van Dike [16]. De reden van deze schijnbare inkoherentie ligt naar we menen hierin dat de godsdienstige ideëen die Aischulos naar voor brengt eigenlijk niet koherent zijn in de zin die wij daaraan geven. Hij heeft niet getracht de spontane uitingen van religieus gevoel die hij elk op hun plaats en in hun eigen situatie autentiek doorvoelde tot een geordend geheel samen te

(13) Cfr. Huddilston, J.H., *Die Griechische Tragödie im Lichte der Vasenmalerei* (pp. 50-91) ; Séchan, L., *Etudes sur la Tragédie grecque dans ses Rapports avec la Céramique.* (pp. 63-183) ; Robinson, D.M., *Illustrations of Aischylus' Choephoroi* (Am. J. Archeol., 1932, 401-407).

(14) Cfr. bvb. vv. 8-9, 32-42.

(15) Literatuur over de Kommos, naast de Kommentaren vooral : Schadewaldt, W., *Der Kommos in Aischylos' Choephoren,* Hermes, vol. 67 (1932), pp. 312-352. Lesky, A., *Der Kommos der Choephoren,* Akademie der Wissenschaften in Wien, phil. hist. Klasse, Sitzungsberichte, bd. 221, Abh. 3 (1943), pp. 1-130.

(16) Zeus : vv. 775, 783-793, 855. Dike : 935.

brengen. Hij laat zich meedrijven met het aanvoelen van zijn personages. Zolang ze bij het graf staan — het graf, waar een onweerstaanbare wijding van uitgaat op iedere mens, en zeker op de Athener — is het normaal dat alle aandacht en ook alle godsdienstige gerichtheid betrokken wordt op de dode en zijn chtonische godheden. Men schrijft de dode alles toe wat men verlangt : wrok, eergevoel en macht om te helpen. Waarschijnlijk leeft die overtuiging van de macht van de dode slechts gedurende zulke pregnante situaties. Daarbuiten zal de Athener dit alles misschien niet loochenen, maar hij zal het niet met dezelfde zekerheid durven bevestigen [17]. Wanneer men zich dan voor het paleis bevindt en de nabijheid van het graf niet meer werkt, richt men zich opnieuw naar de gewone godheden waarop de Aischuleische mens in zulke omstandigheden beroep doet ; dit zijn vooral Zeus en zijn Dike. Trouw aan dit principe, op het einde van het drama, wanneer het bloed van de moeder aan de handen van Orestes kleeft, ontstaat een nieuwe sakrale sfeer. Weer worden we gedragen door het spontane volksgeloof : Klutaimnestra die zoëven nog een arme smekende vrouw was heeft door haar dood een angstwekkend *mana* verkregen, dat vertegenwoordigd wordt door haar Erinuen. Hoewel het een andere voorstelling is blijft het in *Einklang* met gans de gevoelstoon van de Choephoroi die er ene is van geheimzinnigheid en vrees.

Na dit vermoeden van de Erinuen heeft Aischulos zijn publiek ook de huiver willen brengen van het direkte aanschouwen ; het ekpleksis-procédé. Deze *Eumeniden* hebben echter sakraal niet dezelfde betekenis als de Erinuen in het vorige drama. Al maken ze in het begin een grootse indruk, zodra ze in de aktie zelf betrokken worden vergaat hun grootsheid in kleinzielig getwist en koppig wrokken.

Eumeniden is eigenlijk een moeilijk drama. Het is de enige keer dat Aischulos gepoogd heeft de verschillende goddelijke krachten die hij zo graag door zijn stukken laat waren tot grotere eenheid te brengen. De poging moest uiteraard mislukken. De Erinuen die hier optreden konden niet dezelfde zijn als de Erinus die woedt in de *Zeven tegen Thebe* en de Moirai die hun zusters zijn, zijn niet te vergelijken met de Moira die de *Prometheus* overheerst. Hier heeft hij een ogenblik meegedaan aan de verpersoonlijking en vermenselijking van deze machten ; een vermenselijking die met Hesiodos begonnen was — voor de Olympische goden dateert ze

(17) De voorzichtige, onzekere houding tegenover die problemen is eigen aan de denkende Griek ; we vinden ze aan het slot van Plato's Apologie (40 C) en in de Epitaphios van Huperides (VI, 43).

van Homeros, maar die had de chtonioi opzij gelaten —.

De diepste reden zal wel geweest zijn het aanvoelen van de grootheid van Zeus en zijn Dike, het ware recht. Hier had hij de kans om de oeroude gerechtigheidsmacht Erinus met Zeus te verenigen, omdat alleen de ware Dike en niet de blinde Erinus de stempel van het goddelijke kon dragen. Dat hij de poging kon wagen bewijst hoe vlottend en ongesystematiseerd de godsdienstige opinies waren. De Erinus en de wrokkende dode zijn eigenlijk *Augenblicksgötter* (Usener) die zich slechts op bepaalde ogenblikken opdringen als hét machtige wezen, maar die men overigens beschouwt als een vage schim of een ondergeschikte godheid waarvan men de genealogie kent of er een nieuwe kan maken. Op het ogenblik dat ze werkelijk optreden is hun genealogie vergeten. De Grieken zijn ook hierin geniaal dat ze telkens opnieuw pogingen gedaan hebben om het goddelijke te vatten, maar tevens begrepen dat het numineuze zoals het werd beleefd hun kategorieën te boven ging. Daarom kunnen ze de Erinuen nu eens dochters van de Aarde noemen, dan weer dochters van de Nacht; niemand zal protesteren want wanneer de echte Erinus de mens bedreigt vraagt niemand van waar ze komt; wanneer de dode wrokt in zijn graf vraagt men niet of dit klopt met de Hadesvoorstelling. Zo kon Aischulos op het einde van zijn loopbaan, waarin hij zo dikwijls door de sfeer van de geheimzinnige machten enerzijds en door de Dike van Zeus anderzijds was aangegrepen, een poging doen om deze machten te ordenen. Hij wist dat het maar een poging was. Wíj kunnen erop wijzen dat hij hierin dicht nadert bij een monoteistische opvatting die ons meer sympatiek en groots voorkomt ; en hierin kunnen we zijn religieuze zin bewonderen ; maar we zouden hem meer toeschrijven dan hijzelf bedoelde indien we hierin een echte geloofsopvatting zagen, of de uitdrukking van een vaste, bijblijvende overtuiging.

Mogen we besluiten dat het telkens opnieuw oproepen van de chtonioi bij Aischulos geen toeval is maar het resultaat van een fundamentele houding, die vooral hierin bestaat dat er over zijn tragedies een *sfeer* hangt, de sfeer van het *unheimliche,* het *numineuze.* Deze sfeerschepping wordt bereikt op verschillende wijzen. Op de achtergrond van het drama staat steeds de *andere macht* (Zeus, in de *Smekelingen, Agamemnoon* en *Eumeniden ;* de Moira in de *Prometheus ;* Erinus in de *Zeven ;* de goddelijke *Nemesis* in de *Perzen ;* de dode in de *Choephoroi.)* Deze andere macht, ook al is het Zeus, heeft niet meer de kenmerken van de Homerische Olympiër ; hij heeft zijn Zeus immers een groter *numen* kunnen bezorgen door hem in kontakt te brengen met de chtonioi tegenover wie de primitieve houding van aanhankelijkheid enerzijds, en hui-

ver anderzijds nog ongerept gebleven was.

Naast deze *Ahnung* van de macht op de achtergrond wordt de stemming van het publiek ook beïnvloed door de gemoedsbewegingen van het koor die alle tonaliteiten van de vrees ondergaan, en dit vooral onder de invloed van *droombeelden, voortekens,* of het *visioen.*

Tenslotte bereikt de dichter enkele hoogtepunten van sfeerschepping in het oproepen van de *dode.* Deze nadruk op de dode, die zo sterk van de Homerische visie afwijkt, is niet zozeer het gevolg van een duidelijke andere opvatting over het bestaan na de dood, maar eerder ingegeven door zijn verlangen om een specifiek religieuze sfeer te scheppen. De Olympische goden waren niet meer in staat dezelfde indrukken op te roepen. Zij behoorden tot een kultuurvoorstelling die wel aanvaard werd, maar het religieus gevoel niet meer zo sterk aangreep [18]. Aischulos begreep dat een dode, zonder daarom een god te zijn, voor zijn publiek een veel grotere sakrale wijding had.

Indien we de tragicus nog een stap verder in zijn bedoelingen mogen volgen, dan merken we op dat hij de mensen wil weerhouden van hubris en hen doordringen van de gedachte dat Dike de zondaar achtervolgt. Voor wie eenmaal getracht heeft zich in te leven in de echt religieuze houding zoals die in de mooiste teksten van de verschillende godsdiensten tot uiting komt, vooral in de Upanishaden en in de bijbel, kan het geen twijfel lijden dat de houding van de religieuze mens de totale kontradiktie is van de hubris, en tevens verwijst naar de gedachte aan Dike. Het tremendum van de sakrale macht doet de menselijke pretentie in het niet verzinken ; het fascinans-karakter van de godheid doet de mens vertrouwen ; een vertrouwen dat zover gaat dat men gelooft dat de godheid alles ten goede zal richten ; dat de ware Dike heerst [19].

Het diep religieus gevoel van Aischulos moest hem in deze richting drijven ; bovendien besefte hij goed dat de sfeer van het numineuze zo goed in zijn tragedies paste omdat in deze sfeer die inzichten niet alleen aangehoord worden door het publiek, maar beleefd tot in het diepste wezen. Wie ten volle een Aischuleisch drama kon meebeleven was ook van de hubris bevrijd.

Bij de Sokrates van de *Apologie* merken we ditzelfde godsvertrouwen en hetzelfde geloof aan hun Dike. Misschien dankt hij de kiem van deze religieuze en ethische beginselen aan de onmerkbare invloed die van de tragicus op de besten van zijn volk was uitgegaan.

(18) Vgl. de Dionusoskultus en de Mysteriën die mede hieraan moesten verhelpen.
(19) Vgl. in het boek Job : hfdst. 38-42 ; Boek der Wijsheid : 3, 1-9 ; 5, 1-3.

Een onderzoek naar de vermoedelijke datum van de plano-druk „Ecce panis angelorum" uit het klooster Bethanië nabij Mechelen (1467 ?)

door

Dr. H.D.L. VERVLIET

Henri Cordemans de Bruyne, een Mechels boekhandelaar en bekend bibliofiel, publiceerde in 1895 een opgemerkte studie over het ontstaan van de boekdrukkunst te Mechelen [1]. Hij stelde namelijk dat het klooster Bethanië nabij Mechelen een drukkerij bezat vanaf de jaren 1463-1464 en hij publiceerde meteen in facsimile een onmiskenbaar met loden letter gedrukte en op 1467 gedateerde plano-druk, die het hier verder te bespreken gedicht „Ecce panis angelorum" weergeeft.

De belangstelling gewekt door dit artikel was zeer begrijpelijk. Indien juist, vervroegde het betoog van Cordemans de invoering van de boekdrukkunst in ons land met zes jaar. Immers tot dan toe werden als oudste drukkers in België Dirk Martens en Jan van Westfalen aangezien, die in 1473 te Aalst hun eerste druk in het licht gaven [2].

In de rij der Europese volkeren, zou ons land, wat de invoering der boekdrukkunst betreft, dan op de derde plaats komen, onmiddellijk na Duitsland (c. 1452) en Italië (1464) en nog voor Frankrijk (1470), Spanje (1474) en Engeland (1477). In de rij der steden zou de Dijlestad een ereplaats bekleden en als zesde samen met Rome (1467) komen achter Mainz (c. 1454), Straatsburg (1459), Bamberg (1461), Subiaco (1564) en Keulen (1466), terwijl zij steden als Basel (1468), Parijs (1470), Florence, Milaan, Napels (1471), om slechts de belangrijkste te noemen, achter zich zou laten. De ophef, in 1895 veroorzaakt door Cordemans in de middens van bibliofielen en historici van het gedrukte boek, was derhalve alleszins begrijpelijk.

De studie van Cordemans omvat twee duidelijk verschillende

(1) *Bibliographie malinoise. Histoire de l'art typographique à Malines et bibliographie raisonnée de ses productions. Première partie. Quinzième siècle,* in *Bulletin du cercle archéologique littéraire et artistique de Malines,* 6 (1895), blz. 1-111.

(2) Cf. *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours,* Brussel, dl. 1, 1923-24, blz. 56-57.

delen. Het eerste gedeelte is gebaseerd op twee archiefteksten : ten eerste, de Kronijken van het klooster Bethanië, nabij Mechelen, die de geschiedenis weergeven vanaf de stichting in 1421 tot 1766. Dit belangrijk document wordt thans in het Stadsarchief te Mechelen bewaard [3]. Op het jaar 1463-1464 vermelden deze annalen de oprichting van verschillende gebouwen, waaronder een „scryfcamer ende formeriene". Dit laatste woord zou dan drukkerij (kamer met de vormen) betekenen en niet *infirmerie* zoals later sommigen van Cordemans' tegensprekers beweerden.

De tweede pijl op Cordemans' archivalische boog was zo mogelijk nog beter gericht. Hij kon een inventaris [4] voorbrengen, opgesteld in 1466, na de dood van Jacqueline van Heynsberch, een inwonende weldoenster van Bethanië. In de nalatenschap van deze aanzienlijke dame vonden de testamentarissen houtblokken *(printe lignee ad imprimandas ymagines)* en een „instrument om te drukken" d.w.z. een pers *(unum instrumentum ad imprimendas scripturas et ymagines)*. Cordemans besloot hieruit, en o.i. terecht, dat er reeds in 1466 een drukkerij te Mechelen bestond. Allicht moet „drukkerij" hier geïnterpreteerd worden in de enge zin van het woord. Het gaat hier om drukken van houtblokken, z.g. blokboeken of *Costeriana,* die ook van elders in de Nederlanden bekend zijn in de periode 1440-1480. Maar dat het hier om een typografische drukkerij, d.w.z. een drukkerij met losse letters, de eerste dus in ons land, zou gaan, zoals Cordemans en na hem Habets en J.W. Enschedé [5] zouden aannemen, daartegenover bleven velen sceptisch [6].

De twijfelaars zouden echter nog verder in de hoek worden gedrumd door het tweede gedeelte van Cordemans' artikel. Dit was gewijd aan de beschrijving van drie plano-drukken, die aan Bethanië konden worden toegeschreven. De eerste en de derde zijn niet gedateerde doch dateerbare prenten resp. ca 1500 en 1692. Volgens Cordemans dagtekent de eerste uit het midden der 15e eeuw, doch Prof. L. Lebeer houdt het bij 1500 ongeveer en dit lijkt aannemelijk [7]. Wij laten de verdere bespreking van beide pren-

(3) Nr. EE XXIX. De kroniek is voor de jaren 1421-1580 in een zelfde, blijkbaar 17de-eeuwse hand geschreven. Zij is dus in het beste geval een kopie.

(4) Thans bewaard in het Stadsarchief te Mechelen. Inventaris VI, blz. 248, nr. 4.

(5) Cf. J. Habets, *Archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn,* dl. 1, 1889, blz. LXX en J.W. Enschedé, *Een drukkerij buiten Mechelen voor 1466,* in *Het Boek,* 7 (1918), blz. 286-292.

(6) J.H. Hessels, *Eene drukkerij buiten Mechelen vóór 1466,* in *Het Boek,* 12 (1923), blz. 15-37.

(7) Cf. *Mechelen de Heerlijke,* Mechelen, 1947, blz. 456. Over het oudste document, nam. de Bethanië-afbeelding, schrijft Z.E.P. Dr. A. Ampe S.J. meer in dit nummer der *Handelingen.*

ten hier terzijde, omdat zij verder geen nut hebben in het onderzoek naar het bestaan van een *typografische* drukkerij in Bethanië.

Hiervoor is de tweede druk, door Cordemans beschreven, van essentieel belang. Het is een plano-druk, ongeveer 26 x 16 cm, van een typografisch gezet gedicht, onder- en bovenaan besloten door een houtsnede [8]. Naar het opschrift in de houtsnede bovenaan wordt dit wel gewoonlijk de „Ecce panis angelorum"-druk genoemd. Een gelukkige bijzonderheid is het feit dat de tekst eindigt op een soort colofon dat als volgt de datum meedeelt: „Intra muros castelli marthe bethania ppe mechliniam impssum año dñi mcccc lxvij".

Deze plano-druk met zijn welsprekend colofon was de dooddoener. Geen enkel argument scheen Cordemans' stelling en Mechelens primauteit in de Belgische typografische wereld nog te kunnen aantasten. Niettemin werd Cordemans aangevallen.

In een tegensprekelijk debat, want de aangelegenheid passioneerde onze geleerde wereld, trachtte Paul Bergmans, toenmalig onderbibliothecaris der Universiteitsbibliotheek te Gent, medewerker aan de *Bibliotheca Belgica* en uitmuntend kenner van onze vroegste drukproduktie de stelling van Cordemans te ondermijnen. Volgende 6 opwerpingen, waarop wij telkens Cordemans antwoord laten aansluiten, bracht hij ter tafel [9]. De vijf laatste hebben betrekking op de „Ecce panis angelorum"-druk.

1. De oprichting, in de Kronijken vermeld, van een *formereye* slaat niet op een drukkerij doch op een ziekenkamer (*fermerie*).
   Antwoord: Formereye kan in geen geval ziekenkamer betekenen; deze wordt elders *Kranckekamer* geheten.
2. Men vindt in de Nederlandse incunabelen geen enkel voorbeeld van een lettertype gelijkend op dit van het „Ecce panis angelorum".
   Antwoord: Heeft U ze alle gezien? Zijn andere drukken in deze letter niet verloren gegaan?
3. De gebruikte taal is, volgens een geraadpleegd hoogleraar, niet midden 15de-eeuws.
   Antwoord: een ander hoogleraar (Serrure) bevestigde mij het tegendeel.
4. Het gebruik der hoofdletters is ongewoon en onregelmatig.
   Antwoord: waarschijnlijk wegens de onkunde der drukkende zusters.

(8) Deze druk berust thans op het Rijksprentenkabinet te Brussel. Cordemans geeft er een getrouw facsimile van.

(9) Zie het verslag van J.Th. de Raadt, *Une découverte sensationelle pour l'histoire des origines de l'imprimerie en Belgique*, in *Jadis, recueil archéologique et historique*, 2, 1898, blz. 36-42.

5. Zeer ongewoon is het ontbreken van voornamen in oproep tot bidden der laatste regels. Deze aansporing luidt als volgt : „Dat ghy bidde voer die van berghe loen heynsberch ryswyck chaboth...
   Antwoord : Deze oproep tot gebed slaat niet terug op individuen, doch op families ; dan is het ontbreken van de voornamen niet meer ongewoon.
6. Wellicht is in de datum MCCCC LXVII een C weggevallen en dient 1567 gelezen inplaats van 1467.
   Antwoord : Onmogelijk, in 1566 werd het klooster verwoest en in 1567 konden de zusters onmogelijk aan drukken denken.

Tot zover een overzicht van dit debat dat ontegensprekelijk in het voordeel van Cordemans sloot. Vooral het ter zitting tonen van de inventaris van 1465, een onbetwistbaar authentiek stuk, waarover echter heel wat onuitgesproken vermoedens waren gerezen, overtuigde vele aanwezigen.

Hoewel Cordemans' stelling bij gebrek aan bewijzen niet kon afgebroken worden, waren de vaklui blijkbaar toch niet overtuigd. Latere historiografen van de Belgische drukkunst, A. Vincent [10], M. Sabbe [11], F. Schauwers [12], gaan stilzwijgend Mechelen voorbij en vermelden niet eens de naam Bethanië. Het meest recente overzicht der Belgische vroegdrukkunst, de inleiding tot het 9e deel van de toonaangevende *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum* [13], vermeldt Mechelen evenmin.

Alleen de Mechelse historiografen zagen zich verplicht stelling te kiezen. Hoger stipten wij reeds aan dat L. Lebeer in de bundel „Mechelen de Heerlijke" (1947) een der prenten van Cordemans een halve eeuw achteruit drukte, terwijl hij de bespreking van het cruciale „Ecce panis angelorum" aan Prosper Verheyden overliet, die in dezelfde publicatie een opstel over de drukkunst schrijven zou. Verheyden [14] is niet zeer uitdrukkelijk in zijn betoog, doch merkte wel op dat het vers alleen toepasselijk schijnt op toestanden van de Lutheraanse hervorming. Het gedicht is namelijk ge-

(10) A. Vincent, *La typographie en Belgique au 15e siècle,* in *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours,* Brussel, dl. 1, 1923-24, blz. 50-90.

(11) M. Sabbe, *Holland and Belgium,* in *Printing. A short history of the art,* Londen, 1927, blz. 113-143.

(12) F. Schauwers, *De incunabeltijd,* in *De Gulden Passer,* 20, 1942, blz. 197-207.

(13) *Part IX, fasc. II, Belgium,* Londen, 1962. De naam Mechelen komt wel voor in de bibliografie *Der Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Eine bibliographische Übersicht herausgegeben von der Wiegendruck-Gesellschaft,* Berlin, 1929-1936, doch enkel om naar de hoger vermelde artikels van Enschedé en Hessels te verwijzen.

(14) blz. 500-501.

Met bedeckten hoofde/oft hertneckich staen
Sonder v knien eens voor hem te boogene:
Al schijnt hijt nv saechtmoedich te gedoogene
Als een lam/datmen zijn sacramēten veracht/
Hi salt soo zwaerlijck strauen sijt dies bedacht
Int laetste oordeel/daer hi hem sal vertoonen
Als een leuwe/ en elcken nae sijn wercken loonen.

Dat ghi bidde voer die van berghe loen hepnsberch rysswyck chaborh
nassouwe grobbendonck glimis zuhsen boch Amen

Fragment van de „Ecce panis angelorum"-druk, met de afbeelding van de twee hier besproken Textura's.

schreven tegen hen die het H. Sacrament oneerbiedig bejegenen. Verheyden vermijdt de druk expliciet te dateren, doch wie tussen de regels leest, ziet wel dat hij aan een datum dacht in de late 16e of zelfs in de 17e eeuw.

Zover staat thans het probleem Bethanië. Cordemans wordt niet geloofd en blijft toch onweerlegd. Zolang men aangewezen bleef op de interne kritiek en zolang men geen andere gedateerde of dateerbare drukken vond in dezelfde letter gezet, zou het probleem onopgelost blijven.

E.P. Dr. A. Ampe, S.J. die als godsdiensthistoricus voor het gedicht belangstelling had, vroeg ons een poging tot datering op grond van externe criteria te wagen. Hierbij bracht een nader onderzoek naar het gebruikte lettertype aan 't licht dat de in het „Ecce panis angelorum" gebruikte lettertypes niet zo zeldzaam waren als de vorige onderzoekers hadden gemeend. De lezer verontschuldige ons, naar wij hopen, voor de volgende meer technische uiteenzetting. In de „Ecce panis angelorum"-druk zijn twee verschillende corpsen gotiek gebruikt. Beide zijn Textura's, staande gevormde gotieken, het type dat tot in de 17de eeuw normaal gebruikt wordt voor teksten in de volkstaal. Het grootste korps is typologisch gezien van de groep M^{32} 150, het kleinste is van de groep M^{75} 90. Dit betekent o.m. dat, qua grootte, 20 regels compact gezet

in deze lettertypes, resp. 150 en 90 mm lang zijn [15]. Beide letters zijn bekende typen, veelvuldig gebruikt in de Nederlandse zestiende-eeuwse drukken.

Indien men Nijhoffs *Art Typographique dans les Pays-Bas (1500-1540)*, Den Haag, 1926-1935, naslaat vindt men de grootste letter, waarin 20 van de 24 regels van onze plano-druk gezet zijn, gebruikt in 1536 door Jan Berntz [16] te Utrecht, in 1538 door W. Vorsterman [17] te Antwerpen en door P. Claus van Balen [18] te Leiden ; verder komt zij voor in twee ongedateerde doch uit omstreeks dezelfde tijd stammende drukken van Doen Pieterszoon [19] te Amsterdam en van P. Janszoon te Leiden [20].

In de kleinste letter, M[75] 90, zijn de onderste vier regels gezet, die de reeds hoger genoemde opdracht en datering bevatten. Cordemans dacht dat zij in hout gesneden waren, maar W. Godenne merkte op dat zij gedrukt werden van slecht ingekooid loden zetsel [21]. Ook is hun ininkting verschillend van de rest van de druk en het is niet onwaarschijnlijk dat deze vier regels later bijgedrukt zouden zijn.

Deze kleinere letter is één van de meest gebruikte, zoniet de meest gebruikte, gotiek is onze lage landen gedurende de jaren 1490-1560. Voor het eerst zien wij deze letter opduiken te Antwerpen in 1492 in een druk van Matthias van der Goes [22]. Het jaar daarop wordt het type gebruikt door Govaert Bac te Antwerpen en door Jacob van Breda te Deventer. In 1496 drukt de lettersnijder Henric Pietersz. zijn eerste gekende drukjes in dit lettertype. Dit is de ongetwijfeld geldige reden geweest om dit lettertype aan deze graveur toe te schrijven, dat sedertdien de naam draagt van Lettersnijder-type [23].

Dit type is zeer populair geweest. Men heeft nagerekend dat nagenoeg twee derden van onze postincunabel-drukkers het in hun

(15) Cf. H.D.L. Vervliet, *Zestiende-eeuwse lettertypes*, in *De Gulden Passer*, 39 (1961), blz. 331.

(16) *Art Typographique*, dl. I, Jan Berntz, nr. 24.

(17) *ibid.*, dl. 2, W. Vorsterman, nrs. 9, 16.

(18) *ibid.*, dl. 1, P. Claus van Balen, nrs. 5, 6.

(19) *ibid.*, dl. 1, Doen, nr. 65(?).

(20) *ibid.*, dl. 1, P. Janszoon, nrs. 2, 4, 5, 9.

(21) Cf. W. Godenne, *Deux gravures anciennes du couvent de Béthanie*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 60 (1956), blz. 60-73.

(22) Jan van Remmerswael, *Der Sondaren Troest*. Ex. in de Stadsbibliotheek te Antwerpen. Cf. E. de Bom - H. Pottmeyer, *De incunabelen of wiegedrukken van de hoofdbibliotheek der Stad Antwerpen*, in *Het Boek*, 8, 1919, nr. 85, blz. 188-189.

(23) Cf. het uitstekend artikel van B. Kruitwagen, *De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme*, in *De Gulden Passer*, 1 (1923), blz. 5-44.

Het grootste lettertype komt vanaf 1536 voor in de Nederlandse post-incunabels. Hierboven een afbeelding van een regel uit „Van dye bruyt christi", Leiden, P. Janszoon, uit Nijhoffs, *Art typographique,* I, 2. Men lette op de identiteit van de hoofdletters I en A in deze en voorgaande afbeelding.

bezit hadden [24]. Om zijn geschiedenis na 1540 voort te volgen ontbreken ons op dit ogenblik nog steeds de bibliografische hulpmiddelen. Maar het lijdt geen twijfel dat het nog jaren na 1540 het hoofdbestanddeel uitmaakte van de gotieken onzer Nederlandse drukkers.

Jan de Laet gebruikte het type in 1558 te Antwerpen [25], Rutger Velpius in 1574 te Leuven [26] terwijl het te Haarlem gebezigd werd door Anthonis Ketel in 1581 [27]. Lange tijd daarna moet de letter nog in voege geweest zijn, want in 1767 wordt een reeks matrijzen verkocht aan Joh. Enschedé ; de opvolgster van deze drukker en lettergieter, de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem, bezit overigens thans nog steeds deze matrijzen [28].

Terugkerend tot het „Ecce panis angelorum" is het duidelijk dat vooral een nadere studie van de grootste letter (M^{32} 150) van belang is. Haar gebruik was blijkbaar in tijd en ruimte veel beperkter dan het daareven besproken Lettersnijder-type.

Hoger zagen wij reeds dat het eerst gedateerd gebruik van deze letter voorkomt in 1536. Even belangwekkend zou het zijn te weten wanneer zij voor 't laatst gezien wordt. Ook hier laten de gebrekkige bibliografische hulpmiddelen van na 1540 ons in de steek. Slechts enkele verschijningen konden wij noteren. De eerste is een perkamenten *Benedictio Mensae,* gedrukt te Leiden door Jan Mathysz. in 1546 [29]. Het werd gevonden in een band om een Steelsiusdruk van 1552. Een tweede maal troffen wij de letter aan in een andere tafelzegen, met dezelfde tekst, met dezelfde letter en met een gelijkaardige opmaak ; het werd gevonden om een rekening

(24) Cf. Kruitwagen, *l.l.*, blz. 17-19.

(25) Ph. Wielant, *Practique, Maniere ende stijl van Procederene.*

(26) F. Vervoort, *Hortulus animae,* Leuven, 1574.

(27) De Haarlemse drukproduktie der 16de eeuw is goed gekend, dank zij H.J. Lacuelle - van de Kerk, *De Haarlemse drukkers... van 1540 tot 1600,* Den Haag, 1600. Cf. aldaar afb. 30, 43, 44.

(28) Cf. Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle,* Haarlem, 1908, blz. 26.

(29) Cf. C.A. van Liempd, *Nog een Benedictio Mensae op perkament gedrukt,* in *Het Boek,* 18, (1929), blz. 8-10.

van 1564, doch is zelf niet gedateerd noch gelocaliseerd [30]. Ten derde komt deze letter, en dan vrij dikwijls, voor in de latere drukken van Joos Lambrechts, een veelzijdig Renaissance-kunstenaar, te Gent werkzaam van 1536 tot 1553 tegelijkertijd als schoolmeester, filoloog, drukker, graveur, lettergieter en lettersnijder [31]. Onze letter komt in zijn drukken voor vanaf 1551 [32]. Na 1553, het jaar van zijn vlucht naar Wesel, schijnt hij de letter niet meer te gebruiken. Natuurlijk houde men steeds rekening met onze zeer fragmentaire kennis van deze periode.

Latere verschijningen van deze letter zijn ons tot nu toe niet bekend. Steekproeven in de produktie der laat-16de-eeuwse Antwerpse en Leuvense drukkers bleven vruchteloos. Evenmin schijnt zij te Mechelen gebruikt te zijn vanaf 1581 — datum van de eerste met zekerheid gedateerde Mechelse druk — tot in de loop der 17de eeuw. Deze vaststelling gaat met het gebruikelijk voorbehoud vergezeld. Thans nog wordt in het Museum Plantin-Moretus een reeks matrijzen van deze letter bewaard (MA 190). Ze werd aangekocht door de Moretussen op een onbepaald ogenblik der late 17de eeuw, te zamen met ander oud en nagenoeg onbruikbaar typografisch materiaal. Allicht zou een grondig onderzoek der 17de eeuw deze letter nog verder aan het licht brengen [33].

Als besluit mogen wij de twee volgende punten naar voor brengen. Ten eerste, een zekerheid : het „Ecce panis angelorum" is niet 15de-eeuws, doch van na de periode 1530-1540. Mechelen is dus niet de vroegste typografische stad van onze gewesten. Die eer late men aan Aalst, met Dirk Martens en Jan van Westfalen.

Ten tweede, een hypothese. Is de datum, die reeds Bergmans poneerde, namelijk 1567 in plaats van 1467, dan zo onaannemelijk? Zoals hoger aangestipt, verwierp Cordemans deze hypothese als historisch onmogelijk : „Il n'est pas admissible, zei hij, que la date puisse être 1567 : en 1566 les gueux furent irruption dans le couvent, délaissé par les sœurs — qui s'étaient réfugiées dans la ville de Malines — détruisirent la plus grande partie de l'édifice, pillèrent en saccagèrent tout le reste. Lorsque, le calme rétabli, les religieuses rentrèrent dans leur résidence, elles ne purent réparer les désastres que provisoirement, car les troubles ne cessèrent point ; les dégats étaient d'ailleurs énormes, et les ressources restreintes.

(30) Cf. C.P. Burger, *Perkamenten leerboekjes,* ibid., 17 (1928), blz. 65-73, spec. blz. 71-72.

(31) Cf. P. de Keyser, *De laatste jaren van den drukker Joos Lambrecht* († Gent 1556?), in *De Gulden Passer,* 9, 1931, blz. 53-57.

(32) Vgl. o.m. F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise,* Gent, 1858, dl. I, blz. 86 en volg., nrs. 89b, 91, 93, 95b, 102b, 103, 106, 107.

(33) *Early inventories of punches, matrices, and moulds, in the Plantin-Moretus archives,* in *De Gulden Passer,* 38 (1960), blz. 123.

L'accalmie fut de courte durée, car, en 1572, elles durent s'enfuir de nouveau" [34].

Het minste dat men op deze uiteenzetting aanmerken kan is dat zij éénzijdig is. De zusters weken tijdens de Beeldenstorm in 1566 inderdaad uit, zij kwamen echter na 13 dagen terug en repareerden wel de schade. De onkosten liepen op tot meer dan 91 gulden [35].

Men kan zelfs verder gaan en zich afvragen of onze plano-druk niet gedrukt werd tijdens de weliswaar korte katholieke heropleving te Mechelen in het voorjaar 1567. Na de nederlagen der Geuzen nabij Austruweel (13 maart 1567) en te Valenciennes (29 maart 1567), beval Margareta van Parma de Stad Mechelen op 29 maart 1567 ons Heer officieel te danken [36] en op 2 april 1567 greep de plechtige processie van St. Rombouts plaats, die rustig en zonder tegenbetogingen kon uitgaan. Ook het H. Sacrament werd er in meegedragen [37]. Is het dan onwaarschijnlijk te veronderstellen dat het „Ecce panis angelorum" te dier gelegenheid gedrukt, uitgedeeld en gezongen werd? Het H. Sacrament was immers één der voornaamste doelwitten van de vernietigingswoede der beeldstormers geweest en het ligt voor de hand dat de kerkelijke overheid zo vlug mogelijk een publiek eerherstel wilde betonen na de bedreven heiligschennis. De inhoud van het gedicht zou wonderwel passen in zulk een tijdsbeeld.

Wij geven deze hypothese voor wat ze waard is. Is het in 1567 niet te vroeg voor een publiek gebruik van het Nederlands in de katholieke eredienst? Is de oproep onderaan de druk „Dat ghy bidde voer die van berghe, loen..." enz. niet te typisch Bethanië om te passen in een St. Romboutsprocessie? Is er misschien een afzonderlijke locale processie geweest in Bethanië zelf, waarbij soortgelijke blaadjes — als tegengift op de protestantse pamfletten — uitgedeeld werden? De kloosterdrukkerij van Bethanië leek wel aangewezen om zulke kleine drukwerkjes te drukken. Verder blijft er nog het probleem of Bethanië geheel de tekst, of alleen maar het slecht gezette en slecht gedrukte vierregelige colofon drukte. De vraag is thans niet op te lossen. Het weze de voorstanders echter een troost dat, indien de voorgaande hypothese de waarheid benadert, het klooster toch de eer behoudt de typografische geschiedenis van Mechelen te beginnen, weliswaar niet in 1467 doch slechts rond 1567, hetzij 14 jaar vooraleer in 1581, de eerste gedateerde Mechelse druk de pers van Jacob Heyndricx verlaat.

3

(34) J. Th. de Raadt, *l.l.*, blz. 41.

(35) Stadsarchief Mechelen, *Kronijk van Bethanië*, sub anno 1567.

(36) M. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, Brussel, 1851, dl. 2, blz. 632, nr. 106.

(37) Cf. P.J. van Doren, *Inventaire des archives de la Ville de Malines*, Mechelen, dl. IV, 1866, nr. 697.

Naschrift.

Na inzage van onze bijdrage was Z.E.P. Dr. A. Ampe, die ons op het idee er van had gebracht, zo vriendelijk ons mede te delen, dat hij onze uiteenzetting over de druk slechts kon beamen. Alleen aangaande onze poging (zie voorgaande blz.) om de tekst van het Ecce-panis-gedicht in verband te brengen met de processie van 1567, zou hij persoonlijk enig voorbehoud willen maken. Onze redeneringen gaan immers uit van Pr. Verheydens uitspraak hieromtrent: „... dat het blok van zes regels bestemd is geweest sedert 1467 om te worden afgedrukt binnen het beluik van het Martha-slot Bethanië bij Mechelen. En het vers (= Ecce-panis-gedicht) schijnt alleen toepasselijk op toestanden na het verspreiden van de Luthersche leer; met Anna-Bijnsiaanschen klank, al heeft het niet de vorm van een refereyn, is het een klacht over de ondankbaarheid van hen, die het H. Sacrament oneerbiedig bejegenen, een vermaning met een bedreiging" (in *Mechelen de Heerlijke,* p. 499-501).

Z.E.P. Ampe aanvaardt dit oordeel niet. Hij schrijft hieromtrent nog verder: „Het Ecce-panis-gedicht kan men geredelijk in drie delen onderbrengen. V. 1-9 verklaren wie aanwezig is 'in deser Cyborien'; dit deel steunt op algemeen dogmatische gegevens buiten ieder tijdsverband: God, die mens werd en om Gods toorn te verzoenen stierf. V. 10-15 vragen of tegenover 'den here der heeren' iedere oneerbiedigheid 'niet ondancbaerheyt groot' moet zijn? V. 16-20 dringen aan op eerbied, want de Heer, die nu zacht als een lam lijkt, zal in het laatste oordeel streng als een leeuw zijn. Dit derde deel, dat Christus in tegenstelling van Lam en Leeuw voorstelt, gebruikt een zeer oud motief uit de traditie. Het tweede deel, waaruit Verheyden zijn oordeel gevormd heeft, bevat, formeel gezien, *geen enkele aanduiding van enige ketterij* (van Luther of van wie ook, tegen het geloof in het algemeen of tegen de Eucharistie in 't bijzonder) of van enige gewelddadige heiligschennis of beeldstormerij. De oneerbiedigheid, die afgestraft wordt, is zeer algemeen omschreven:

Dat ghi den soone gods...
niet en soudt eeren
En hoomoedich clappende soudt voorbi gaen
Met bedeckten hoofde / oft hertneckich staen
Sonder u knien eens voor hem te boogene?

„Dat is alles! Men zal toegeven, dat deze oneerbiedigheid niets te maken heeft met Luther of welke ketterij dan ook, maar alleen

met algemeen menselijke slordigheid, die van alle tijden is en die ieder ijverige 'prochiaen' moet bestrijden. Zo krijgt het hele gedicht het karakter van een dringende aanmaning voor eenieder, die in de kerk voor het Allerheiligste komt. Daarom komt het druksel ons dan ook voor als een waarschuwend aanplakbordje, dat ieder zielzorger, die zijn pappenheimers kent, in het kerkportaal of voor de kooringang kan ophangen, om de onbedachtzame gelovige aan zijn plicht tot eerbied voor het H. Sacrament te herinneren.

„Zo gezien kan men de hypothese opstellen, dat dit Ecce-panis-gedicht (buiten de vier Bethaniëregels) als planodruk om het even waar kan gedrukt zijn geworden en ten gebruike van alle zielzorgers met voorgenoemd doel te koop gesteld. Werd het te Mechelen of te Antwerpen of elders gedrukt? Werd het één- of meermalen gedrukt? We vermoeden dat het algemeen verspreid is geworden. Wij zien er geen unicum voor Bethanië in, maar een propagandastrook van algemeen gebruik, zonder formeel verband met Bethanië.

„Dit los van Bethanië voorafbestaan van de planodruk wordt trouwens gesuggereerd door de wijze, waarop de vier Bethaniëregels op het blad zijn aangebracht, zodat het klaar moet zijn dat het geheel, zoals wij het nu kennen, niet het resultaat is van een vooropgezet plan. Dit blijkt als wij bedenken 1) hoe onhandig die 4 regels tussen het Ecce-panis-gedicht en het bijbelcitaat (*Joan. 6/ Ego sum panis vitae)* in 3 keren werden ingeschoven (als Verheyden spreekt over 'het blok van zes regels', laat hij blijken hoe hij niet ziet, dat het bijbelcitaat helemaal behoort tot de oorspronkelijke opzet van de planodruk : met de houtsnede bovenaan, het Ecce-panis-gedicht in het midden en het bijbelcitaat onderaan) ; 2) hoe volslagen ieder verband tussen het Ecce-panis-gedicht en de 4 Bethanië-regels ontbreekt, zodat het geheel een onlogisch mengsel is geworden ; 3) welk een contrast er ligt tussen de mooie druk van het Ecce-panis-gedicht, die een vakkundige uitvoering veronderstelt, en de onbeholpenheid, waarmee de 4 Bethanië-regels gezet, ingebonden en afgedrukt werden en die een verregaande onkundigheid van de druktechniek verraden.

„Deze oneffenheden kan men verklaren als men aanneemt dat de Zusters van Bethanië (door aankoop) over voorafbestaande planobladen beschikten, waarvan zij de slechts beperkte ruimten wit wilden gebruiken voor eigen doeleinden, nl. als suffragia voor de zielerust van hun afgestorven medezusters, die zij aan de bezoekers van hun kerk en klooster of aan hun weldoeners verlangden uit te reiken. Daartoe vermeldden zij hun voornaamste afgestorvenen en hun klooster, van waaruit de planodrukken hun nieuwe

verspreiding met een nieuwe bedoeling kenden. Men kan aannemen dat zij dit bijdrukten op eigen middelen.

„Wanneer hebben zij dit middel voor het eerst gebruikt? We weten het niet. De taal van het gedicht wijst o.i. naar het midden van de zestiende eeuw : vóór die tijd kan de eerste druk van het dicht bezwaarlijk gesteld worden".

Werkzaamheden van de Maatschappij

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 11 maart 1962 en op zondag 7 oktober 1962 in de lokalen van de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11, te Brussel.

Vergadering van 11 maart 1962.

GROEPSVERGADERINGEN

1. Algemene Geschiedenis. — De vergadering wordt door de voorzitter, Prof. Dr. H. van Werveke, te 10 h 35 geopend. Twintig leden zijn aanwezig.

Dr. R. van Uytven spreekt over „Plutocratie in de oude democratieën der Zuidelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen". De lezing verschijnt in deze bundel.

Lic. A. Jans geeft een „Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige toestand in het Mechelse 1559-1598", die hij al volgt samenvat : „Aan de hand van dekenale visitaties hebben wij gepoogd een betere kennis te verwerven van de godsdienstige toestand in het Mechelse. De bewaarde verslagen verstrekken ons uitvoerige inlichtingen o.m. over de pastoors : of zij al dan niet resideerden en het celibaat onderhielden ; hoe zij zich kweten van hun taak ; of zij cumuleerden ; over welke inkomsten zij konden beschikken. Om de verslagen van de dekens naar hun juiste waarde te schatten hebben wij eveneens gebruik gemaakt van de besluiten, zoals ze getroffen werden op diocesane synoden en provinciale concilies uit de periode 1550-1598. Uit de wisselwerking van beide bronnen hebben we een duidelijker, zij het dan onvolledig, inzicht bekomen in de concrete godsdienstige toestand".

Lic. K. Maddens handelt over „De krisis in Vlaanderen na de opstand tegen Spanje". Deze opstand heeft in Vlaanderen bijna onherstelbare verwoestingen aangericht, de bevolking sterk uitgedund en de economie geruïneerd. De fiscale bronnen weerspiegelen duidelijk deze toestand. De gronden b.v. verloren hun waarde daar er geen boeren meer gevonden werden om ze te bewerken, terwijl de graanprijzen zo hoog stegen dat er hongersnood heerste. De Vlaamse industrie verkeerde in een krisistoestand, zoals blijkt uit statistische gegevens voor Menen. Vanaf 1590 kwam de krisis over haar dieptepunt heen, maar eerst het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609), zou een gunstig klimaat voor een economische heropleving scheppen.

Nemen aan de besprekingen deel : Prof. Dr. H. van Werveke, Prof. Dr. R. van Caeneghem, Lic. J. Scheerder, E.P. E. Janssen, Prof. Dierickx, Lic. A. Derolez, Dr. A. Cosemans. Deze laatste sluit de vergadering te 12 h 45, daar de voorzitter zich voor de laatste lezing heeft laten verontschuldigen.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Te 10 h 35 opent voorzitter, Prof. E. de Strycker S.J., de vergadering. Veertien leden zijn aanwezig. Hij handelt over „De grote christelijke papyrus van de collectie-Bodmer te Cologny-Genève". Zijn samenvatting : „Aan deze omvangrijke Griekse papyruscodex hebben verschillende kopiisten gewerkt in de eerste helft der 4e e. Hij bevat tien werken van ongelijke omvang : enkele korte werken uit de Bijbel, enkele apocriefen, de oudste christelijke preek, een fragment uit een liturgische hymne en tenslotte het proces-verbaal van het verhoor van de martelaar S. Phileas, bisschop van Thmuïs in Egypte, in 306 terechtgesteld. Bijna al deze teksten zijn goed bewaard en werden in de jaren 1958-61 door Dr. M. Testuz uitgegeven ; de laatste is gehavend en nog niet gepubliceerd. Deze papyrus is van uitzonderlijk belang. Sommige van deze werken waren onbekend. Voor andere levert hij ons voor het eerst de Griekse tekst, terwijl wij vroeger slechts over vertalingen beschikten ; voor andere is de codex Bodmer onze oudste tekstgetuige".

Lic. Et. Vermeersch spreekt over „Chtonische motieven bij Aischulos". Het referaat wordt in deze bundel opgenomen.

Dr. A. van Bilsen heeft het over „Voor of tegen een nieuwe uitgave van A. Geerebaerts „Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers" verschenen in 1924". — Ofschoon M. Moonen in 1947 in „De Vlaamse Gids" (blz. 338-340) een aanvullende lijst van Nederl. vertalingen publiceerde en Prof. Dr. J. van Yseren sedert 1954 elk jaar in het aprilnr. van „Hermeneus" een aanvullende lijst geeft, lijkt het toch wenselijk Geerebaerts lijst, die in 1924 verscheen, aan te vullen en bij te werken, m.a.w. er een tweede uitgave van voor te bereiden. Spreker motiveert dit alles en bespreekt uitvoerig de moeilijkheden die aan een dergelijke onderneming zijn verbonden. Op al de lezingen volgt een levendige bespreking ; aan de laatste wordt door verschillende neerlandici deelgenomen.

3. Taalkunde. — Te 10 h 35 opent de voorzitter, Dr. J. Leenen, de vergadering. Tien leden zijn aanwezig.

Lic. R. Galderoux bespreekt „Syntactische ontleding met of zonder mechanische hulpmiddelen". — Er werden reeds pogingen gedaan om, met behulp van elektronische rekenmachines, teksten te

vertalen. Die proefnemingen hebben aangetoond dat men bij gebrek aan kennis van de plaatsingsmogelijkheden van de verschillende zinsdelen geen bevredigende mechanische vertaling kon bekomen. Nu zijn bijkomende onderzoekingen aan de gang, ook op elektronische machines, die zullen leiden tot een volledige inventaris van de syntactische moeilijkheden. Indien de machine zorgt voor het zware werk — het onthouden, behandelen en sorteren van gegevens — toch moet de mens het programma bepalen voor die mechanische behandeling. Het gevolg zal vermoedelijk zijn, naast een veel grondiger kennis van de syntaxis, een gans nieuwe opvatting van de spraakkunst.

Lic. R. van de Velde handelt over „Het Gotisch. Ontdekking van de Codex Argenteus en eerste belangstelling" waarvan de tekst in de Handelingen verscheen.

Prof. Dr. A. Weijnen houdt het laatste referaat, nl. „De Ontronding". Aan de besprekingen wordt deelgenomen door Prof. G. de Smet, Prof. R. Derolez en Dr. A. van Bakel.

4. Moderne Filologie en Literatuur. — Te 10 h 45 opent de voorzitter, W. Hoffman, de vergadering. Tien leden zijn aanwezig.

E.P. K. Heireman S.J. spreekt over „Religieuze stijl en literatuurgeschiedenis". — Zijn samenvatting : „Een nog weinig bestudeerd terrein : de religieuze stijlelementen in hun ontwikkeling en verhouding tot de literaire stijl. Na in het algemeen op de mogelijkheden en moeilijkheden van een onderzoek gewezen te hebben, ging hij over tot het behandelen van een voorbeeld : het vaste epitheton „lief" in de naam „Onze Lieve Heer" en „Onze Lieve Vrouw" gedurende de 14e eeuw. — Spr. wees dan op de mogelijkheid uit de studie daarvan, totnogtoe ongebruikte argumenten te halen o.m. voor de chonologische ordening van de werken van Ruusbroec, voor de relatieve betrouwbaarheid van handschriften zoals het Luikse en Stuttgartse hs. van het zgn. Limburgse Leven van Jezus... Tenslotte wees hij erop, dat de studie op dit punt nog niet afgesloten is en hij ook de 13e eeuw in zijn onderzoek wil betrekken".

Dr. E. Verhofstadt handelt over de roman „Arminius" waarvan de tekst in deze bundel verschijnt.

W. Hoffman heeft het over „Noord- en Zuidnederlandse Volksverhalen, een paar proeven van bewerkingen van eigen hand". Hij bepaalt zich voornamelijk tot het verhaal van zijn hand „De rechtvaardige vorst", geschreven naar een notitie van J.R.W. en M. Sinninghe (Zeeuwsch Sagenboek). Het verschijnt in de bundel „Noord- en Zuidnederlandse Sagen en Legenden", ingeleid door A. Demedts. Aan de besprekingen nemen deel : M. de Meyer en E.P. Heireman S.J.

5. Afrikanistiek. — Deze nieuwe sectie staat onder voorzitterschap van Prof. Dr. A. Burssens. Voeren er het woord : Prof. J. Larochette : „Iets over de vervoeging in het Zande"; Prof. A. Burssens over „De possessief in het Dho-Alur". Het verslag bereikte ons niet tijdig.

PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15 h 45 geopend door de Voorzitter, Prof. Dr. E. de Strycker S.J.

32 leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden : Prof. Dr. R. Sterkens, A. Demedts, Dr. L. Wils, E.P. Dr. Scholl, Drs. Jef Notermans, A. Westerlinck, E.P. Em. Janssen S.J., Dr. R. Lievens, Dr. J. Goossenaerts, Mej. Dr. R. Delrue, Prof. W. Thys, E.H. J.M. Gantois, Dr. H. Gijssels, Dr. H. Roosens, Lic. G. Sanders, E.P. Dr. J. Andriessen S.J., Prof. en Mevr. K. Meeuwesse, Dom E. Dekkers O.S.B., Mevr. Lic. L. de Pauw.

Agenda :

1. De Voorzitter brengt hulde aan de nagedachtenis van oudsecretaris Dr. C. de Baere en aan de afgestorven leden : A. Moortgat en Dr. J. Dupont.

2. Na een korte begroeting, dankt hij zijn voorganger, Prof. Dr. R. Foncke, voor al hetgeen hij voor de Maatschappij heeft gedaan. Hij stelt voor, de notulen betreffende de vorige vergadering alsook de verslagen over de groepsvergaderingen, wegens het gevorderd uur, te laten wegvallen.

3. De secretaris verontschuldigt in het bijzonder de penningmeester, die wegens ziekte verhinderd is het financieel verslag uit te brengen. Uit naam van Dr. R. Sterkens kan hij evenwel mededelen, dat de toestand van de kas gezond is.

4. Verslag over de groepsvergaderingen werd opgesteld doch niet uitgebracht door : Dr. E. Verhofstadt (Moderne Filologie en Literatuur) ; Dr. F.V. Vanacker (Taalkunde) ; Lic. H. Leclercq (Klass. Filologie en Geschiedenis) ; Lic. A. Derolez (Algem. Geschiedenis).

5. Als nieuwe leden worden aanvaard : Lic. J. Souvage, Lic. R. de Schrijver, Dr. H. Dijserinck, Dr. M. Geerard, Mej. Lic. M. Gilleir, Dr. J. Ysewyn, Dr. H. Dierickx, Th. de Vries, Cor Bertrand, Prof. Dr. H.J.J.M. van der Merwe, Dr. P.D. van der Walt.

6. Lezing door Prof. Dr. J. Jacobs : „De epiek in Centraal-Afrika". Na een dankwoord van de Voorzitter wordt de vergadering te 17 h 30 geheven.

Vergadering van 7 oktober 1962.

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — Prof. Dr. H. van Werveke, voorzitter, opent de vergadering te 10 h 35. Er zijn vijftien leden aanwezig.

Dr. J.G. de Brouwere behandelt „Het openspatten van een Vlaams huwelijksisolaat : Kerkhove 1740-1943". Zijn samenvatting : „Kerkhove (W.-Vl.) d.i. de area waarin de inwoners van Kerkhove hun huwelijkspartners kozen. Eerst wordt de werkmethode bondig beschreven, daarna de klemtoon gelegd op de bijzondere stabiliteit van milieu en bevolking der gemeente. Na een verwijzing naar parallelle verschijnselen wordt het uiteenspatten van het isolaat in vier fazen beschreven. Het slot is een wens : dat meer dergelijke studies zouden ondernomen worden. Het K.B.I.N.W. zou helpen en meewerken".

M. Bequaert, ere-conservator, schetst de „Behuizing in het voormalig kasteel van de Hertogen van Brabant in de 13de, 14de en 15e eeuw" aan de hand van de door hem gedane vondsten „binnen het beluik van de St.-Hubertuskapel" te Tervuren. Hij toont aan dat de fundamenten van drie gevonden bouwwerken als de overblijfselen van de behuizing der voormalige kasteelheren moeten beschouwd worden. Alle drie vertegenwoordigen zij het type End Hall House - P.A. Faulkner 1958. Zij schijnen te dateren tussen het begin der 12de en de tweede helft der 13de eeuw. De jongste bouw werd opgetrokken in 1290 door Margaretha Plantagenet, dochter van Edward I en echtgenote van de latere hertog Jan II van Brabant. De iconografie van het kasteel laat het bestaan kennen van een vierde bouwwerk. Als bouwheer wordt hertog Hendrik I vernoemd (tussen 1215-1226).

Theo de Vries spreekt over „De Nederlandse kastelen, getuigen van onze historie". Aan de hand van overvloedige projecties stelt spreker talrijke nog bestaande kastelen voor, in hun huidige toestand en met belichting van typische details uit hun verleden. Hij geeft een overzicht van de manier waarop in de verschillende perioden de tijdgenoten de kastelen hebben gezien. Het behoud der kastelen stelt kiese problemen. Zeer wenselijk is bewoning door afstammelingen van het oude geslacht, dat met de geschiedenis

ervan verbonden is, of de inrichting van een museum, dat aan het kasteel zelf is gewijd. Te 13 h 30 wordt de zitting geheven.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Prof. Dr. E. de Strycker S.J., voorzitter, opent te 10 h 30 de vergadering. Elf leden zijn aanwezig.

Prof. Dr. R. van Pottelbergh spreekt „Over zekere ingeschakelde verhalen in de Ilias". Zijn samenvatting : „Hij onderzoekt de verhalen van Nestoor in de Ilias (I, VII en XI) en tracht een samenhangende en aannemelijke verklaring te geven voor de reële moeilikheden, welke in deze verhalen voorkomen. Het uitgangspunt hierbij is het verhaal in XI : aan de hand van quasi onopgemerkt gebleven oudgriekse tradities en gerugsteund door de rijke archeologische vondsten van de laatste tijd, tracht hij de historische ondergrond van de in XI verhaalde feiten te vinden, om dan van daaruit ook de moeilijkheden in I en VII op te helderen. Het hierbij ingenomen standpunt is, dat men de Griekse tradities over en uit de Mykeense wereld niet lichtvaardig over boord mag werpen, wil men niet in bepaalde gevallen testimonia vernietigen, die ons gegevens bijbrengen over het bonte, rijke leven en de reële cultuur van die tijd en die misschien uniek zijn".

Lic. L. van Acker geeft „Enkele opmerkingen bij de Medea-tragedies van Euripides en Seneca", die als bijdrage in de „Handelingen" zullen verschijnen.

3. Moderne Filologie en Taalkunde. — Voorzitter Dr. J. Leenen opent te 10 h 35 de vergadering. Veertien leden zijn aanwezig.

Dr. P.J.H. Vermeeren behandelt het onderwerp : „Een manuscript met rederijkerspoëzie uit de boekerij van Constantijn Huygens". In de auctiecatalogus van de uit de verzameling van Constantijn Huygens in 1688 verkochte boeken worden een aantal manuscripten genoemd, waarvan tot voor kort — dit in tegenstelling met de gedrukte boeken — geen enkel was teruggevonden. In 1957 verwierf nu de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage een uit de eerste helft der 17de eeuw daterend hs., dat opent met afschriften naar de in 1539 gedrukte Spelen van Sinne, toendertijd op het Gentse rederijkersfeest ten tonele gebracht. Nog bevat het andere — ten dele onuitgegeven? — rederijkerspoëzie en is eigendom geweest van Constantijn Huygens, die het — gezien handtekening en datum — in 1654 verworven moet hebben. Door nader in te gaan op de geschiedenis van Huygens' boekerij kon spreker met zekerheid vaststellen dat Constantijn het ms. in zijn bezit heeft gehad. Nadere mededelingen over de inhoud gaven de toehoorders enige indruk van het belang van het ms.. De spreker bracht

daarbij als opmerkelijk feit naar voren, dat Constantijn — gezien ook andere nummers uit zijn boekerij — stellig meer in de rederijkerspoëzie geïnteresseerd was dan men op het eerste gezicht bij deze uitgesproken renaissancist zou verwachten. Spr. hoopt zijn voordracht mettertijd te publiceren.

Dr. J. Goossenaerts bespreekt „De Herkomst van enkele benamingen uit de Kempen". Zijn uiteenzetting wordt in deze bundel opgenomen.

Aan de besprekingen wordt deelgenomen door Dr. J. Leenen, Prof. F. Vanacker, Drs. Jef Notermans, Dr. F. van Vinckenroye, Prof. L. Roose en Prof. R. Derolez.

4. Literatuurgeschiedenis - Volkskunde. — Prof. Dr. W. Schrickx, voorzitter, opent te 10 h 45 de vergadering. Veertien leden zijn aanwezig.

Dr. R. Jans spreekt over „De Hollandse detectiveroman als spiegel van een burgerlijke geestesgesteldheid". Deze uiteenzetting wordt in deze bundel opgenomen.

E.P. Em. Janssen S.J. heeft het over „Begin en einde in de kortere gedichten van Guido Gezelle" en maakt de inventaris op van die gedichten bij Gezelle, waarvan het einde het begin herhaalt. De herhaalde tekst kan drie verzen zijn, twee verzen, één vers, een halfvers, een woord ; met of zonder varianten ; en de verscheidenheid van toon,ritme, effect, indruk hoe dan ook, is heel groot. Die doenwijze, welke een grote vaardigheid onderstelt, komt bij Gezelle aanzienlijk meer voor dan bij enig ander ; de herhalende eindtekst sluit het gedichtje dan af, of roept het weer op. Want dikwijls is het een suspense, waarbij men geneigd is het geheel nog eens te herhalen, waarbij tenminste het volle gemoed hunkerend stil blijft. Eén voorbeeld : „Als de ziele luistert..."!

Aan de besprekingen wordt deelgenomen door E.P. Em. Janssen, G. Schmook, Prof. Schrickx, Prof. Foncke, J. Notermans, G. Degroote en J. Helsen.

5. Afrikanistiek. — Voorzitter is Prof. Dr. A. Burssens. Volgende sprekers treden op : Prof. Dr. A. Burssens : „De click in het Kikongo" ; Prof. Dr. J. Jacobs : „Het leven en het werk van Thomas Mofolo (1877-1948)"' ; Prof. Dr. A.E. Meeussen : „Over het toonsysteem van het West-Kongo (Mayombe)". Verslag niet tijdig ontvangen.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Prof. Dr. E. de Strycker, opent de vergadering te 15 h 50. Tweeëntwintig leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden : Prof. A. Weynen, Prof. J. Smits van Waesberghe, Dr. Gabriele Schieb, Dr. P.D. van der Walt, Prof. en Mevr. K. Meeuwesse-Dullemond, Dr. J. Weyns, Prof. W. Hellinga, Dr. Win. Roukens, Dr. A. Cosemans, Jozef Droogmans, A. Demedts, Prof. A. Gerlo, E.H. R. van de Moortel, Ernest en Stephanie Claes-Vetter, E.H. J.M. Gantois, Prof. M. Rutten, E. Dekkers O.S.B., Lic. J. Scheerder, Lic. A. Jans, Dr. R. Lievens, Dr. A. Keersmaekers, W. Hoffman, Prof. W. Thys, Prof. en Mevr. Theo Luykx-Foncke, Dr. R. Haeserijn, E.P. Dr. J. Andriessen S.J., Prof. L. Rocher, Drs. P. Schefman, Mr. Drs. H. Wouters.

Agenda

1. De Voorzitter huldigt de nagedachtenis van Dr. J. Endepols en Dra. I. Vertessen.

2. Na een welkomstgroet door de Voorzitter worden door de secretaris de notulen van de vorige vergadering voorgelezen. Wegens de vertraging der werkzaamheden, wordt over de groepsvergaderingen andermaal geen verslag uitgebracht. Het werd opgesteld door Mej. Lic. Y. Stoops (Moderne Filologie - Taalkunde) ; Lic. H. Leclercq (Klass. Filologie en Geschiedenis) ; Lic. L. Simons (Literatuurgeschiedenis - Volkskunde) ; Dr. R. van Uytven (Algemene Geschiedenis).

3. Worden lid van de Maatschappij : Prof. Dr. Kurt Ruh, Dr. E. Kossmann, Drs. L. Spronck, Lic. R. Raes, Lic. M. Pinnoy, Alf. Tireliren, Lic. L. Verbeeck, Lic. Fr. Baccaert, Dr. K. de Clerck, A. van Brantegem, Dr. Lieven Rens, Lic. Cl. Vanwonterghem, Prosper Arents, Lic. P. Tummers, Drs. J. Hansen, Drs. J. Sprenger, Dr. M. van Can, Dr. A. Persijn, Drs. G. Verbeet, Drs. K. de Vries, E.P. J. van Gurp O.F.M., Cap., Drs. W. Michels, A. Schellart, Drs. L. Nellissen, Dr. A. Willemsen, Drs. J. van Haver, Drs. J.J.M. Westenbroek, Dr. H. Vervliet, Drs. A. Munnichs, Prof. Dr. G. Dekker, Drs. J.H. Meter, Prof. Dr. Abel Coetzee, Prof. Fred Engelen, Prof. Dr. W.J. du P. Erlank, Dr. F.G. Backbier, Drs. H. Mandos, Dr. W.P. Theunissen, Dr. A. Braakhuis, Dr. J. Smit, W. Shetter, Dr. F. Snijman, Prof. T. le Roux, Dr. Annemarie Hübner.

4. Lezing door Ger Schmook : „Wat gaat schuil in en achter uw naam, Zetternam?". De Voorzitter dankt de spreker voor zijn boeiende uiteenzetting ; hij drukt tevens de wens uit dat de plenaire zitting even talrijk als de morgenvergaderingen zou bijgewoond worden. Te 17 h 35 wordt de vergadering geheven.

Ledenlijst 1962

E.P. G. ACHTEN S.J., Waversebaan 220, Heverlee.
E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A.J. AERNOUTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Prof. Dr. W. Jappe ALBERTS, Engelanderweg 22, Beekbergen (Ned.).
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 75, Leuven.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Tiensesteenweg 261, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Prof. Dr. W. ASSELBERGS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M.A. BAARTS, Scharnerweg 113 a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. F.G. BACKBIER, Elisabethstraat 26, Geleen (Ned.).
L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 6, Tongeren.
Dr. J. BEHETS, Grondwetlaan 60, St.-Amandsberg-Gent.
Maur. BEQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Stationsplein 30, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAMS, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelse straat 30, Mariakerke (O.-Vl.).
E.P. Dr. J. BOETS, a.a., Veldenstraat 11, Kapelle-op-den-Bos.
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 41, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel 2.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 57, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, Antwerpen.
Prof. Dr. J.G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsestraat 69, Antwerpen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 67, Berchem-Antwerpen.
Dr. A.P. BRAAKHUIS, Baenjenstraat 14, Sittard (Ned.).
Prof. Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Prof. Dr. J.L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem (Gent).
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Prof. Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 16, Mariakerke (O.-Vl.).
G. BURSSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
E.P. Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Dr. V. CLAES, Spannlandsgaten 8, Göteborg - Zweden.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nerviërslaan 63, Brussel 4.
E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel 4.
Prof. Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
Mgr. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Leo de Bethunelaan 40, Aalst.
Prof. Dr. A. CORIN, 27, rue Bois l'Evêque, Liège.

Men gelieve het secretariaat van elke eventuele onnauwkeurigheid op de hoogte te brengen.

Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Dr. J. CRAEYBECKX, Domeinlaan 169, Brussel 19.
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel 5.
Lic. L. DANHIEUX, Marie-Josélaan 14, Blankenberge.
Prof. Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriecklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
E. De BOCK, Kraaienest, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
Mevr. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel.
Lic. Fr. DE BRABANDERE, Doornikse Wijk 119, Kortrijk.
E.H. J. DE BROUWER, Impe (O.-Vl.).
Dr. J.G. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
Prof. Dr. C.C. DE BRUIN, De Laet de Kanterstraat 43, Leiden.
Lic. A.W.A. DE BRUYNE, Kistestraat 9 a, Tielt.
Dr. Karel DE CLERCK, Kapucijnenstraat 56, Oostende.
Prof. Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel 2.
Lic. J. DE DEURWAERDER, Heilig Hartplein 28, Zottegem.
Lic. W. DE GEEST, Patijntjestraat 142, Gent.
Prof. Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
Prof. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 12, Gent.
Prof. Dr. G. DEKKER, Universiteit Potchefstroom (Z.-Afrika).
Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
E.H. O. DE LANDTSHEER, St.-Aloysiuscollege, Ninove.
Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
Lic. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel 4.
Prof. Dr. L. DE MAN, Limburg Stirumlaan 274, Wemmel.
A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
Mevr. L. DE PAUW-DEVEEN, Karmelietenstraat 2 A, Brussel 1.
Prof. Dr. W. DE PAUW, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika).
Mej. Lic. A. DEPREZ, Northlaan 19, Oostende.
Dr. P. DEPREZ, Blekerijstraat 63, Gent.
Dr. F. DE RAEVE, O.-L.-Vrouwstraat 34, Alsemberg.
Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
Drs. J. DESCHAMPS, Runkstersteenweg 98, Hasselt.
Dr. R. DE SCHRIJVER, Kwaadham 36, Gent.
Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 24, Nijmegen.
E.P. Prof. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
E.H. A. DE SWAEF, Pittemstraat 12, Lotenhulle (O.-Vl.).
Dr. F. DE TOLLENAERE, Merelstraat 41, Leiden.
Dr. J. DEVLEESCHOUWER, Fr. Stroobantstraat 25, Brussel 5.
Drs. K.C.J.W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
Theo DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
Dr. A. DE WAELE, Abdisstraat 6, Gent.
Drs. A. DEWITTE, Antwerpsestraat 9, Varsenare-Brugge.
Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
Dr. H. DIERICKX, Tommeltlaan 25, Mortsel.
E.P. Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
Lic. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.
Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel 19.
Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelsesteenweg 80, Herent-Leuven.
Jozef DROOGMANS, St.-Lambrechts-Herk (bij Hasselt).

Prof. Dr. W.J. du P. ERLANK Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg-Gent.
Dr. H. DYSERINCK, Albertlaan 58, Knokke.
Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
Prof. Fred ENGELEN, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
Prof. J. FLORQUIN, „Wildenhoge", Predikherenberg, Kessel-Lo.
Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel 2.
Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
Prof. Dr. F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel 5.
E.H. J.M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
Dr. D. GEERAERTS, F. van Baelstraat 29, Leopoldsburg.
Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).
Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 174, Wilrijk.
Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Solvijnsstraat 23, Antwerpen.
Prof. Dr. A. GERLO, Meerlenlaan 33, Brussel 15.
Mevr. Fr. GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel 8.
Mej. Lic. M. GILLEIR, Fochplein 13, Leuven.
Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. J. GOOSSENS, Asseweg 139, Genk.
Dr. P. GORISSEN, 21, chemin du Petit Paradis, Nijvel.
Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. H. GIJSSELS, Pater Agnellolaan 4, Brussel 15.
Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
Drs. J.H.W.M. HANSEN, Godsweerdersingel 31 a, Roermond.
Dr. W.E. HEGMAN, „Olympia", Verpleegsterstraat 2, Gent.
Mej. Lic. L. HEIDENDAL, Kanaalstraat, Lanklaar.
E.P. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
Prof. Dr. W.Gs. HELLINGA, O.Z. Achterburgwal 213, Amsterdam.
Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Brussel 7.
Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
Dr. M. HOEBEKE, Gaspard Heuvickstraat 4, Oudenaarde.
Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von-Melle-Park 15 (DBR).
Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
Mej. Dra. Elly INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
Prof. Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
Prof. Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
Dr. J.M. JALINK, Jacob Cabeliaustraat 3, 's-Gravenhage.
Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
E.P. Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
E.P. E. JANSSEN CssR, Wittem (Ned.).
Dr. W.A.F. JANSSEN, Bergweg 6, Maastricht.
Prof. Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
Prof. Dr. G. JANSSENS, Kapelse Steenweg 326, Brasschaat.
Magister K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
Prof. Dr. A. KEERSMAEKERS, Turnhoutse Steenweg 54, Beerse.
M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
Dr. H. KNIPPENBERG, Mierloseweg 4, Helmond.

Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
Dr. A.C.F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
Dr. E.H. KOSSMANN, 86 Compayne Gardens, London NW 6.
E.P. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
Prof. Dr. J. LAROCHETTE, Klaproosstraat 47, Brussel 3.
Prof. Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel 3.
E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
Prof. Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (Z.-A.).
Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel 2.
Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ned.).
E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel 2.
P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
Prof. Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel 18.
Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, Brussel 2.
Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, Brussel 2.
Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
Drs. K. MADDENS, Wervikstraat 26, Geluwe.
Dr. L.Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
Dr. J.J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
Dr. P.J MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
Prof. Dr. A.E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
Prof. Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
Mevr. Dra. H.P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
Drs. J.H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
Drs. W.M. MICHELS, Irènelaan 32, Geleen (Ned.).
Lic. J. MICHIELS, Steenweg 44, Mazenzele-Asse.
Prof. Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
Mej. Lic. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
Dr. A. MUNNICHS, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
Lic. C. NAILIS, Rozenstraat 9, Hasselt.
Drs. L. NELLISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
E.H. J. NOTERDAEME, Pastoor, Snellegem (W.-Vl.).
Drs. Jef NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
Dr. P.C. PAARDEKOOPER, Adrianusstraat 65, Eindhoven (Ned.).
Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Brussel 17.
E.Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.
Lic. J. PEETERS, De Leescorfstraat 63, Borgerhout.
Prof. Dr. K.C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee-Leuven.
Dr. A.J. PERSIJN, Riouwstraat 120, Den Haag.
Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
Lic. E. PERSOONS, Neerstraat 3, Tessenderlo.
Lic. M. PINNOY, Astridlaan 216, Kraainem.
Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, St.-Albaansberg 24, Brussel 2.

Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
Prof. Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (VSA).
Lic. L. PRENEEL, Overwinningsstraat 4, Kessel-Lo.
Drs. W. PREVENIER, Blauwe Steenstraat, Ronse.
Lic. R. RAES, Joost de Damhouderstraat 8, Brugge.
E.H. A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
Dr. Lieven RENS, Kleine Bosstraat 67, St.-Stevens-Woluwe.
Dr. G. RENSON, E. Bralionstraat 17, Halle.
Prof. Dr. L. ROCHER, Raym. De Meesterlaan 36, Brussel 15.
Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel 5.
Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
Prof. Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
Prof. Dr. Kurt RUH, Steinbachtal 53, Würzburg (W.D.).
Prof. Dr. R. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
Drs. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
Drs. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
A.I.J.M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
E.H. Prof. Dr. G. SCHEURWEGHS, Blijde Inkomstraat 51, Leuven.
Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, Roscherstrasze 1, Leipzig C 1.
Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
E.P. Dr. H.J. SCHOLL O. Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
Prof. Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 109, Gentbrugge.
Prof. Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel 9.
W.Z. SHETTER, Bryn Mawr College, Bryn Mawr, Penna. (VSA).
Lic. L. SIMONS, Molse Steenweg 54, Turnhout.
Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
P.G.H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
Dr. J. SMEYERS, Bruineveld 5, Kessel-Lo.
Prof. Dr. W.A.P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
Prof. Dr. J.M.A.F. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
Dr. F.J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 26, Stellenbosch (Z.-Afrika).
Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, Gent.
Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
Drs. L. SPRONCK, Pres. Rooseveltlaan 165 a, Maastricht.
Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel 4.
Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
Prof. Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
Prof. Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum (Ned.).
Prof. Dr. J. TAELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VEREECKEN, Rijsschenbergstraat 97, Gent.
Dr. W.P. THEUNISSEN, Willem van Oranjelaan 71, 's-Hertogenbosch.
Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
Prof. Dr. W. THYS, Ringlaan 84, Antwerpen 2.
Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
Prof. C. TINDEMANS, Arm. Segerslei 40, Mortsel-Antwerpen.

Alfons TIRELIREN, Stationstraat 116, Essen.
Drs. P.L.M. TUMMERS, Kon. Julianaplein 15, Vaals (Ned.).
Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
Prof. Dr. H. UYTTERSPROT, Voetbalstraat 9, Gent.
Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
Prof. Dr. F.V. VANACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
Lic. L. VAN ACKER, Eeklostraat 79, Mariakerke (O.-Vl.).
Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, de Fierlantstraat 129, Brussel 6.
Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
Dr. J.J.A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
Lic. J. VAN BERGEN, Prinsenlaan 43, Oostende.
Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel 4.
A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
Prof. Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-Vl.).
Dr. M. VAN CAN, Bosscheweg 339, Tilburg.
Mgr. Prof. Dr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
Prof. Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
Dr. L. VAN DE BOOGERD, Laan van Mechlenburg 5, Breda.
E.H. R. VAN DE MOORTEL, Koning Albertstraat 96, Eeklo.
Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
Dr. F. VAN DEN BREMPT, Rich. Neyberglaan 144, Brussel 2.
E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
Prof. H.J.J.M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 59, Waterkloof, Pretoria.
Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
Prof. Dr. Flor. VAN DER MUEREN, Capucienenvoer 50, Leuven.
Dr. P.D. VAN DER WALT, Universiteit van Natal, King George V-laan, Durban (Z.-Afrika).
Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent
Lic. R. VAN DE VELDE, Moleken 36, Wichelen (O.-Vl.).
Prof. Dr. H.J. VAN DE WIJER, Edm. van Evenstraat 10, Leuven.
Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem-Antwerpen.
Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutsesteenweg 53, Ninove.
Z.E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Brusselsesteenweg 10, Londerzeel.
E.P.J. VAN GURP, O.F.M. Cap., Warandelaan 5, Oosterhout (Ned.).
Prof. Dr. C.B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
Prof. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.
Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
Dr. A VAN HOOF, Schepterstraat 45, Brussel 5.
Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel 16.
Prof. Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
Lic. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel 3.
Dr. R. VANNESTE, 9, rue de l'Autruche, Brussel 17.
Fr. VAN OLDENBURG ERMKE, Broekhoven 8, Geulle (Ned.).
Prof. Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
Prof. Dr. R. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Brussel 18.
Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
Prof. Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Poulletlaan 20, Heverlee-Leuven.

Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
Lic. Cl. VANWONTERGHEM, 13, rue Ernest Marneffe, Luik.
Lic. L. VERBEECK, „Galmenhof" Vertrijk, Leuven.
Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
Drs. G.J.B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
Prof. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
Lic. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Anderlecht.
Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 3, Oudenaarde.
Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
Dr. E. VERHOFSTADT, Bromeliastraat 49, St.-Amandsberg.
Prof. Dr. J.Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvrestraat 40, Brussel 4.
Dr. B.A. VERMASEREN, Willen III Laan 36, Breda.
Dr. P.J.H. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
Lic. E. VERMEERSCH, Dorpsstraat 18, St.-Michiels.
E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
Dr. H. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
Prof. Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel 6.
Drs. A.M.T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, Kessel-Lo.
Drs. J.J.M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar (Ned.).
Dr. M.H.J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
Prof. Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoweg 18, Nijmegen.
Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 30, Bokrijk-Genk.
E.P. Prof. Dr. L. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
Dr. A.W. WILLEMSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
Prof. Dr. L. WILS, Hof-ter-Schriecklaan 62, Berchem-Antwerpen.
Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.
Dr. J. YSEWIJN, Paul Lebrunstraat 27, Leuven.

BESTUUR

1961 - 1963

Voorzitter : Prof. Dr. E. DE STRYCKER S.J.,
Ondervoorzitters : Dr. A. COSEMANS, Prof. Dr. R. DEROLEZ, Prof. Dr. A. GERLO,
Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,
Penningmeester : Dr. R. STERKENS.